

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 6.

Sodalitates quondam et nunc
Tudós társaságok egykor és ma

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 6.

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 6.

Sodalitates quondam et nunc
Tudós társaságok egykor és ma

Szerkesztette

BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – MOLNÁR DÁVID

Lazi Könyvkiadó

ELTE | HTK

IRODALMTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet

2025

A konferencia létrejöttét támogatta:
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet

A kötet megjelenését támogatta:
MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága

SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet

Olvasószerkesztő: MOLNÁR ANNAMÁRIA
A névmutatót készítette: SZILÁGYI N. ZSUZSA

© Szerzők, 2025
© Lazi Könyvkiadó, 2025

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát egyes fejezeteket illetően is.

A borítón: Andrea di Piero Ferrucci: Bartolomeo da Saliceto síremléke, 1412.
Bologna, Museo Civico Medievale

ISBN 978-963-267-693-7
ISSN 2416-125X

Kiadja a Lazi Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó: a kiadó igazgatója
Nyomdai előkészítés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomdai kivitelezés: A-Színvonal 2000 Nyomdaipari Kft.
6722 Szeged, Honvéd tér 5/B
Felelős vezető: Arday Zsolt

Tartalom

Előszó	11

BAROKK IRODALOM ÉS LELKISÉG KUTATÓCSOPORT

BAJÁKI RITA

„Régenten deák nyelven” A 17. század második felében latinból fordított magyar nyelvű imakönyveinkről	15

SZÁDOCZKI VERA

Náray György élete és munkái levéltári források tükrében	29

BÁTHORY ORSOLYA

Görög szerzők Pázmány Péter műveiben	49

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

„et Concionator, et Poeta” Gyalogi János (1686–1761)	61

BÉL MÁTYÁS NEOLATIN MŰHELY

TÓTH GERGELY

A 18. századi latin nyelvű tudományos irodalom kutatásának helyzete napjainkban (Részleges áttekintés, problémafelvetésekkel, témaötletekkel) ...	73

BENEI BERNADETT

<i>Chronologia nova Hungariae nascitur</i> : Timon Sámuel <i>Epitóméj</i> ának előzményei és főbb tulajdonságai	87

JARMALOV REZSŐ

- I. Anjou Károly uralomra jutásának története – nem(csak) elbeszélő
források alapján. Esettanulmány Otrókoci Főris Ferenc *Historia*
Ecclesiastica Hungarorum című művéről 99

KIS IVÁN

- Kaprinai István *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad*
regis Hungariae című műve. A szerző forráshasználata és történetírói
módszerei 109

SÁNTA SÁRA

- „Legi singulas paginas, risque.” Egy ókortudományi vita
Magyarországon a 18. század második felében 117

TÓTH ANNA JUDIT

- Kéri Borgia Ferenc: *A kelet császárai – Prolegomena* 131

SPECULUM KUTATÓCSOPORT

MOLNÁR DÁVID

- Cave coitum!* Thurzó Zsigmond, váradi püspöknek címzett egészségügyi
intelmek Antonio Gaziótól 149

ORBÁN ÁRON

- A respublica litteraria* és a „természet csodái”. Magyarországról küldött
szervetlen *naturalia* Ellebodus, Purkircher és Clusius levelezésében 161

LIGETI ZSUZSANNA

- A sárospataki Csécsi-kéziratok néhány tisztázásra váró kérdése 173

KULCSÁR PÉTER HISTORIOGRÁFIAI KUTATÓCSOPORT

KASZA PÉTER

- Két udvar közt félúton. Verancsics Antal 1551. évi eseményeket
elbeszélő töredékéről 183

NAGY GÁBOR	
A 16–18. századi könyvolvasók Zermegh Jánosa	197
SZEBELÉDI ZSOLT	
Ritka és egyedi szavak Szerémi György emlékiratában	209
GYULAI ÉVA	
Verancsicstól Mommsenig – A berlini Verancsics-kódex és tanulságai	217
BAKOS DZSENI FERENC	
„Aucesamum” Azonosítatlan forrás a pápai vár történetéről a hosszú háború korában	249
~	
MOLNÁR PÉTER	
„[...] uxorem quartam ducet et ex ea heredem habebit.” Ellenzéki morgolódás Mátyás Magyarországon, 1480 táján	261
TUBAY TIZIANO	
Pietro Ranzano <i>Annales omnium temporum</i> című művének kézírata és szerkezete: megközelítések és problémák	269
 HATÁRTERÜLETEK	
MÁTÉ ÁGNES	
Eurialus, a ló, és a <i>Historia de duobus amantibus</i> spanyol és lengyel illusztrációi a 16. századból	285
MAJOROSSY IMRE	
„[...] difficilis res est” Latin nyelvű ajánlások Telegdi Miklós postilláinak első kötetéhez	299
SZABÓ ÁDÁM	
Romlás vagy fejlődés? A jezsuita Antonio Possevino és az antitrinitárius történelemszemlélet	311

SZÖVEGPRODUKCIÓ ÉS SZÖVEGÉRTELMEZÉS

ARMANDO NUZZO – SZOVÁK KORNÉL – VISEGRÁDI RENÁTA Adalék Coluccio Salutati magyar vonatkozású állami leveleinek készülő kritikai kiadásához	323
SIMON LAJOS ZOLTÁN Egy velencei patrícus utazása a világ végére (Janus Pannonius: <i>Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum</i> 314–446)	331
FRAZER-IMREGH MONIKA <i>Sodalitas epistolarum</i> – Görög-latin versidézetek Angelo Poliziano <i>Levelei</i> I–II. könyvében	341
JANZSÓ MIKLÓS „Tu vero audi sapientissimos viros [...]” Ludovico Odasi gyászbeszédeinek forrásai	353
JUHÁSZ DANIELLA <i>Familiaris explanatio</i> . Jodocus Badius Ascensius <i>Aeneis</i> -kommentárja	365
MÓRÉ TÜNDE A főúr mint hős a 17. század elején. Temetési orációk Nádasdy Ferenc és Thurzó György felett	377
POSTA ANNA Georg Hochschild apokaliptikus centója	389

A 18. SZÁZADI NEOLATIN KÖLTŐK TÁRA

BALOGH PIROSKA A neolatin irodalom értelmezése és kutatása a magyarországi irodalomtörténeti összefoglaló kézikönyvekben 1711-től napjainkig	403
BÍRÓ CSILLA Szűz Mária-tisztelet Halápy Konstantin piarista szerzetes költeményeiben ...	423
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS Hol van Árkádia, a költészetnek hazája? Gondolatok a 18. századi magyarországi latin Árkádia <i>communitas</i> -eszméjéről	437

TÓTH SÁNDOR ATTILA

- Epigramma és történetírás Babai Ferenc jezsuita szerzetes
életművében (Babai verses életrajzai: királyok, nádorok,
esztergomi érsekek) 451

TÓTH SÁNDOR MÁTÉ

- Virtus et pax*. Az első koalíciós háború lezárása
Joachim Hödl 1798-as elégiáiban 467

KEISZ ÁGOSTON

- A pindarosi metrika útvesztőiben. Hogyan értelmezte
Ungvárnémeti Tóth László Pindarosz metrumát? 479

BÉKÉS ENIKŐ

- A magyarországi neolatin irodalom kézikönyve: egy tervezet
bemutatása 493

- Névmutató 501

Előszó

Széchenyi Zsigmond szerint előszót írni kárba veszett fáradság, senki sem olvassa el... Mégis minden neolatin konferenciakötet elé töretlen lelkesedéssel írunk egy-egy előszót, mert lehet, hogy senki nem olvassa el, de lehet, hogy az előszó nem is az olvasók kedvéért készül. Lehet, hogy az előszó legalább annyira a kötet szerzője, szerkesztett kötet esetén pedig szerkesztői kedvére szolgál, az ő örömüknek ad hangot, hogy elkészült a munka és megjelenhet a kötet. Hiszen mindenki tudja, még az is, aki nem szokott előszavakat olvasni, hogy az előszó készül el utoljára, és ha meg kell/meg lehet írni, az annak a jele, hogy nyomdába kerül a kötet. Esetünkben pedig immár a hatodik kötetről van szó, ami mindenképpen okot ad öröme és így előszó írására is. Az I. Neolatin Konferenciát ebben a szervezeti formában 2013-ban rendeztük meg Szegeden. Az ott elhangzott előadások írott változatát tartalmazó kötetet pedig két évvel később, 2015 őszén, a második konferencián mutattuk be. Most, tíz évvel később, a 2023-ban megrendezett VI. Neolatin Konferencia kötetéhez készül az előszó, remélve, hogy a másik jubileum is tartható lesz, és 2025 őszén, éppen tíz évvel az első kötet után, az érdeklődők kezébe kerül a *Convivia Neolatina Hungarica* sorozat újabb kötete is.

Az első konferencia szervezésekor aggódtunk, lesz-e elég jelentkező egy neolatin stúdiumoknak szentelt konferenciára, majd a következő években, hogy nem lanygul-e majd a kezdeti érdeklődés és veszít jelentőségéből ez a tudományos fórum. A VI. Neolatin Konferencia kötetének szerkesztőiként bizvást mondhatjuk, hogy ennek épp az ellenkezője történt. Jelen kötet nemcsak abban tér el az eddigiektől, hogy messze ez tartalmazza a legtöbb tanulmányt, ami egyenes következménye annak, hogy a 2023-as konferencián minden eddiginél több előadó vett részt (így a számok már önmagukban egyértelműen a hazai neolatin kutatások megerősödését mutatják), hanem azért is különleges, mert nem egy tematikus alapon szerveződött konferencia anyagát tartalmazza. 2023-ban a tízéves jubileumot kifejezetten seregszemlének szántuk. Nem egyszerűen egyes tudósokat, kollégákat szólítottunk meg

a felhívással, hanem műhelyeket. Arra akartunk a konferencián lehetőséget adni, hogy megmutassák magukat azok a neolatin irodalom mindenféle aspektusaival foglalkozó tudományos közösségek, amelyek az elmúlt évek során alakultak, vagy már régebben is léteztek, de az utóbbi időben – talán épp a neolatin konferenciák inspiráló közegének hatására – kutatásaikban nagyobb hangsúlyt kap a neolatin terület. Előszót írni lehet, hogy öröm. De olyan kötetet szerkeszteni, amely fel tudja mutatni, hogy a kétezres évek harmadik évtizedében ilyen sok és ilyen sokszínű tudományos műhely foglalkozik magas szinten és roppant változatos megközelítésben a neolatin irodalom számos szerzőjével, művével és műfajaival, nemcsak öröm, de kifejezetten nagy boldogság, megtiszteltetés és felelősség is.

Két dolgot kell még az előszó végén hangsúlyozni. Elsőként néhány szót a kötet felépítéséről. Annak e helyütt nem érezzük szükségét, hogy felsoroljuk az egyes műhelyeket, a kötet ebben a tekintetben is önmagáért beszél: hogy számukról, nevükről és legalább tagjaik egy részéről képet kapjunk, elég egy gyors pillantást vetni a tartalomjegyzékre. Nagy örömünkre szolgál ugyanakkor, hogy a Szegeden rendezett neolatin konferenciák a hazai szakma igazi seregszemléjévé váltak az utóbbi időben. Ez azt jelenti, hogy a kötetben, ahogy a konferencián is, értelem-szerűen szerepelnek olyan szerzők, akik nem tartoznak egy konkrét műhelyhez, de a konferencia egyik vállalt célja és feladata az is, hogy megteremtse a párbeszéd lehetőségét az egyes műhelyek, vagy éppen kutatók és műhelyek között. A kötetbe bekerült tanulmányokat ezért végül úgy rendeztük el, hogy érzékelhető maradjon a kutatócsoportok önálló teljesítménye, de a rokon témákat és a tudományos diskurzus meglétét jelző a tematikusan illeszkedő egyéni előadásokat jelképesen elválasztva az egyes műhelyek után rendeltük.

A másik fontos kötelességünk a köszönetnyilvánítás. Köszönetet kell mondunk mindazon személyeknek és intézményeknek, akik és amelyek nélkül nem valósulhatott volna meg a konferencia és nem került volna nyomdába ez a kötet. Ezúton köszönjük a Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszéke, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézete, valamint az SZTE Antikvitás és Reneszánsz Kutatóközpont, nemkülönben az MTA támogatását, amellyel hozzájárultak a konferencia megszervezéséhez és lebonyolításához, illetve a kötet megjelenéséhez. Köszönettel tartozunk minden szerzőnknek és előadónknak, akik tanulmányukat kötetünk rendelkezésére bocsátották, illetve minden munkatársunknak, akik a kötet létrejöttéhez értékes idejükkel és precíz munkájukkal járultak hozzá. Szerkesztőkként ezúttal is abban a reményben bocsátjuk útjára a kötetet, hogy adataival a tapasztalt kutatók számára hasznos olvasmányként, a jövő tudósgenerációja számára pedig inspirációként szolgál majd.

Budapest–Szeged, 2025. június

Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid

BAROKK IRODALOM ÉS LELKISÉG
KUTATÓCSOPORT

BAJÁKI RITA

„Régenten deák nyelven”

A 17. század második felében latinból fordított
magyar nyelvű imakönyveinkről

Az imádságos könyvek esetében is áll az a megállapítás, amely szerint a 16. századtól a 17. század felé haladva egyre több nyomtatásban megjelent kiadványról beszélhetünk. A 17. század második felében tízszer több imakönyv látott napvilágot magyar nyelven, mint egy évszázaddal korábban, így ennek az ötven évnek a termése száznál is több imakönyvet jelent. Már a 16. században is jellemző volt az új, első kiadású imádságos könyvek mellett egy-egy korábban megjelent imakönyv újrakiadása, akár változatlan formában, akár átdolgozás eredményeként,¹ és ez nem változott az általunk vizsgált időszakban sem.² A teljes anyag tehát nagy és szerteágazó, jelen tanulmányban – felekezettől függetlenül – csak azokra a nyomtatványokra fókuszálunk, amelyek ekkor, tehát a 17. század második felében és első kiadásban jelentek meg, illetve tovább szűkítve a témát, csak azokra a kiadványokra, amelyek címlapján vagy ajánlásában szerepel az a megjegyzés, hogy latin nyelvű eredetiből készült fordításról van szó. Bármely nyomtatványról elmondható, hogy megvan a saját története, miért, hol, mi végre és hányszor jelent meg, az is jellemző lehet, hogy hogyan hatott más kiadványokra. Így van ez az imakönyvek esetében is, sőt, az imakönyvek egymásra hatása, az egymásból való szövegkölcsonzés, a korábban

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült, szerzője a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ BAJÁKI Rita, „Kompiláció 16. századi imakönyveinkben”, in *Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerk. KISS Farkas Gábor és MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 22, 69–77 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport–MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2019); BAJÁKI Rita, „A 16. századi latin nyelvű imakönyvek hatása a magyar nyelvű nyomtatott imairódalomra”, in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és MOLNÁR Dávid, Convivia Neolatina Hungarica 5, 79–89 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023).

² Ennek vizsgálata és feltérképezése, az imakompiláció felrajzolása nagyrészt előttünk álló, végtelen(ül) izgalmas feladat.

megjelent kiadvány jelöletlen forrásként való használata teljesen bevett szokás volt a korban, számos keletkezéstörténetet lehet felvázolni, akár paratextusaik, akár alapos filológiai vizsgálat alapján. Ebben a tanulmányban tehát a latinból fordított imakönyvekről lesz szó, és címlapjaik, ajánlásaik, dedikációik alapján azt vizsgáljuk, hogy mi motiválta a szerkesztő-fordítót imakönyve összeállítására, vagyis milyen alkalomból, milyen okok mentén fordított le vagy állított össze latin forrás alapján egy-egy imakönyvet magyarul. Van-e annak jelentősége, hogy egy imakönyv milyen nyelven jelenik meg? Tipizálható-e a célközönsége a magyar fordítású kiadványoknak? Jellemző-e, kik fordítottak és miért? Vannak-e tipikus műfajok?

A továbbiakban az elérhető imakönyvek számbevételével ezekre a kérdésekre keressük a választ a különböző motivációs helyzetek áttekintése és bemutatása révén.

Hálából

Sok oka lehet egy ilyen munka elkészültének, de minden bizonnyal az egyik leggyakoribb, amikor ez hálából, mintegy viszonzásképpen történik. Klasszikus szituáció, amikor egy jótévőnek mi mást adhatna a hálatelt szívű, ám annál szerényebb anyagi körülmények között élő patronált, mint egy imakönyvet, s amely ajándéknak az emeli igazán az értékét, ha az nem könnyen jön létre, hanem erőfeszítések árán, ilyen például egy fordítás. Ennek a klasszikus helyzetnek felel meg az 1660-ban, Bécsben megjelent zsoltároskönyv.³ Sokat e műről nem lehet tudni, mivel csak az ajánlólevele maradt ránk, az viszont teljes terjedelmében. Konkrét név nem szerepel az ajánlásban, aláírás gyanánt csak ennyi: „Nagyságodnak Istenimádó szerzetes Káplányi / Szent Ferenc szerzetén lévő Sz. Katalin kalastromabéli Barátok”. A vonatkozó bibliográfiai forrásokban Horányi Eleknél találjuk először Kéri Sámuel nevét e mű fordítójaként,⁴ amit senki nem kérdőjelezett meg azóta sem.⁵ Az ajánlásból kiderül, hogy a mű egy olyan latin nyelvű zsoltároskönyv fordítását tartalmazza, amelynek szerzője Bonaventura, és az is kiderül, hogy a fordítás hálából készült a klostrom alapításáért és a támogatásért, a sok jótéteményért.⁶ Ráadásul

³ KÉRI Sámuel, *A Boldogságos Szűz Zsoltár-Könyve, írta deákul Szent Bonaventura* (Viennae: Riccius Márté, 1660). RMNy 2892; RMK I 954.

⁴ Kéri Sámuel neve alatt két művet hoz Horányi: *Keresztény Seneca: versionem selectarum Senecae sententiarum, Viennae, MDCLIV. 8. II: Boldogságos Szűz 'Soltár könyve. Est versio Psalterii Sanctae Bonaventurae, E. D. ibidem MDCLX. in 8vo.* HORÁNYI Alexius, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum, Pars II* (Viennae: Antonius Leovius, 1776), 335.

⁵ KOLTAI András, *Batthyány Adám és könyvtára, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV* (Budapest–Szeged: OSZK–Scriptum Rt, 2022), 137; Seraphinus FARKAS, *Scriptores Ord. Min. S. p. Francisci provinciae Hungariae reformatae nunc S. Mariae* (Posoniae: Typis Caroli Angermayer, Prius Aloysii Schreiber, 1897), 26–28. RMNy 2892.

⁶ „Szemeink előtt viselvén mondám: Nagyságodnak ily sokrendbéli anyai irgalmasságát és jótéteményét, s tudván azt is mely buzgó szívvel viseltessék Nagyságod az Boldog Szűz Máriához,

már maga a kolostoralapítás is hálából történt, „fogadását beteljesítő Istenhez való hálaadósságának jelül fundamentomból felépíté”, majd naponként bőkezű irgalmasságot gyakorolt a meg nem nevezett jótevő.⁷

„Vegye be azért Nagyságod kisded Kaplanytól ez kisded ajándékot, meg-gondolván, hogy Sz. Ambrus Doctor bizonyítása szerint [...] Vberior est munus e parvo, quam thesaurus e maximo. Gyakran bővebb az kisded szegénnytől adatott fillér, mint az nagy gazdagtól a drága kencs. Vegye bé Nagyságod mint özvegy Anya az Szűz MÁRIÁNAK Zsoltárkönyvét, és akit eddig sokrendbéli buzgó ájtatosságokkal dicsírt és magasztalt, annak ez után özvegyekhez illendő galambi együgyűségből származó fönnzengő szóval énekeljen Zsoltárt.”⁸

Majd jókívánságok sora után megjegyzi, hogy azért anyai irgalmasságát tőlük meg ne vonja. Ennek az imakönyvnek van egy jelenlegi tudásunk szerint példányból nem ismert, későbbi kiadása 1689-ből, de a fordítást magát egyik kiadásból sem ismerjük.

Gondoskodásból

A következő kiadvány Szent Ágoston *Soliloquiorum libri duo* című művének magyar fordítása,⁹ amely Debrecenben jelent meg 1689-ben. A kötetben mind ajánlólevél, mind előjárólevél található, amelyekből jól körvonalazható, miért is készült el ez a fordítás. Losonczi Gyürki Pál „Császár és Koronás Király Kegyelmes Urunk Ő Felsege egyik Magyar Lovas Ezredének Fő Kapitánya”¹⁰ megbízásából fordította le Erdődi János. Az ajánlólevél Gyürki feleségének, Hatvani Máriának szól, és ebben a fordító két témát fejt ki igen alaposan. Az egyik, Isten nyilvánvaló létezésének,

hogy az háládatlanok közé méltán ne számláltassunk, im hálaadósságunknak jelül, azt az Boldog Szűz Mária Zsoltárkönyvét mutatjuk be Nagyságodnak magyar nyelven, melyet régenten deák nyelven amaz nagy Seraphin Doctor és Cardinal Sz. Bonaventura az Boldogságos szűznek buzgó szívvel énekelt. Kicsin ugyan ez mi hálaadósságunknak jele önnön magában, de nagy a Boldogságos Szűz MÁRIA szentségére, Sz. Bonaventura munkájára, és mindnyájunknak Nagyságodhoz való lelki kötelességünkre nézve. Kicsiny Sz. Ferenc kisded szerzetéből való ez Sz. KATALIN kalastromában lakó kisded Fratreknek kicsinységére nézve, de nagy az Nagyságod bőkezű irgalmasságára és sokrendbéli jótéteményre nézve.” KÉRI, *A Boldogságos...*, [:(3r)]–[:(3v)].

⁷ A jótevő valószínűleg Amadé Judit lehetett. RMNy 2892. tétel leírása.

⁸ KÉRI, *A Boldogságos...*, [:(4r)]–[:(4v)]. (A tanulmányban található idézeteket hangzókív írásban közlöm.)

⁹ SZENT ÁGOSTON, *A léleknek Istennel való magános beszélgetési, melyek elsőben amaz emlékezetes Ágoston doctortól deák nyelven íratattak: mostan pedig az Isten házának javára, s tekintetes nemzeti vitézlő etc. Gyürki Pál úrnak, kegyes buzgóságából származott kívánságára, magyar nyelvre fordítattak, Erdődi János a debreczeni Collegiumnak edgyik méltatlan tagja által* (Debrecen: Kassai Pál, 1689).

¹⁰ SZENT ÁGOSTON, *A léleknek...*, Címlap.

gondviselő jóságának bizonyítása; gyakran található ilyen jellegű elméleti fejtegetés ajánlólevelekben, például, milyen a jó ima, hogyan kell jól imádkozni, vagy sokszor a metaforikus címek kibontása olvasható lapokon keresztül, ilyen szempontból nem unikális a szöveg, de az ajánlás második része, bár annyiban tipikus, hogy megmagyarázza a fordítás okát, de olyannyira személyes és valós, emberi és érthető helyzetet tár elénk, hogy nem nagyon van okunk kételkedni annak igazságában, semmiképpen sem toposzszerű. A két rész pedig szorosan összefügg, amit, hogy nyilvánvaló legyen, maga a szerző is elmond: „Mire való legyen peniglen ez feljebb megírt *Istennek gondviseléséről* való elmélkedésem, íme, Nemzetes Asszonyom, rövid szóval megjelentem.”¹¹ Részletesen megírja Erdődi, mi történt, s bár a szöveg címetzte, Hatvani Mária számára nyilvánvalóan ismertek voltak a körülmények, a nagyobb nyilvánosság, az olvasók számára is érthetővé akarja tenni, ezért azt hosszan, aprólékos részletezéssel teli, lapokon keresztül tartó mondatban mondja el, amit röviden így lehet összefoglalni: Gyürki Pál háborúba ment, és hogy gondoskodjék a hosszú távolléte miatt szomorkodó feleségéről, mintegy vigasztalásképpen megbízta Erdődöt a fordítás elkészítésével. Ezt Erdődi így írja le: „íme e kis könyvecskét [...] kegyelmed hűséges szeretetiért, kedvéért, vigasztalásért, én általam, alázaatos szolgája által Deák nyelvből Magyarra fordíttatta, és azoknak, akiknek illik, egyezésekből maga költségén kinyomtatta.”¹² Az ajánlólevélben valóban vigasztalja Hatvanit, hogy ne búslakodjék, legyen büszke férjére, bízzék Istenben, hiszen a bűnön kívül minden az ő akaratából történik, az isteni akarat pedig jó, „azon pedig ami jó, bánkódni és törődni avagy méltó dolog-e? Semmiképpen.”¹³ Lapokon keresztül tart a vigasztalás, hogy sokszor kisebb kárral megelőzhető a nagyobb baj, gyakran megesik, hogy ami először bánatot vált ki bennünk, később örömet ad. Azzal zárja, hogy „Adja azért Nemzetes Asszonyom a kegyelemnek Ura, hogy ez a kis munkácska a maga dicsőségére, anyaszentegyházának épületire, és a kegyelmes lelkének vigasztalására s örömeire szolgáljon.”¹⁴ Ezt követi az olvasónak szóló előljáró beszéd. Ebben a magyar nyelvre fordítás nehézségeit osztja meg Erdődi, megismétli, hogy Gyürki Pál, aki a deák nyelvet dicséretesen érti, bízta meg a fordítással két célból: „(1) Az ő kegyelme távol létén csüggedező kedves házastársának vigasztalására; (2) Édes atyafiainak az istenes kegyességben való gyakorlásokra.”¹⁵ Négy okát adja, az esetleges gyenge fordításnak, (1) Az autor mélységes elmélkedése; (2) a deák textusok egymástól való különbözősége;¹⁶ (3) a feltött végekre egye-

¹¹ SZENT ÁGOSTON, *A léleknek...*, *Ajánlólevél* [**1v]–**2[r].

¹² SZENT ÁGOSTON, *A léleknek...*, *Ajánlólevél* [**2v].

¹³ SZENT ÁGOSTON, *A léleknek...*, *Ajánlólevél* **4[r].

¹⁴ SZENT ÁGOSTON, *A léleknek...*, *Ajánlólevél* [**5v]–[**6r].

¹⁵ SZENT ÁGOSTON, *A léleknek...*, *Előljáró beszéd* [**6v].

¹⁶ Forrást nem ad meg Erdődi, miből készült a fordítás, de ez a fél mondat arra enged következtetni, hogy nem egyetlen példányból fordított.

nesen való célozás;¹⁷ (4) a fordító erőtlensége, pedig próbálkozott az homály felől józanon s értelmesen gondolkodván.

Szent Ágoston munkája a református Erdődi tolmácsolásában már a második magyar nyelven megjelent fordítás, a korábbi a katolikus Péchi Lukács készítette.¹⁸

Szerelemből(?)

1664-ben, Kassán jelent meg a *Marssal társalkodó murányi Vénusz* című költemény,¹⁹ amely Széchy Mária és Wesselényi Miklós húsz évvel korábbi házasságának nem mindennapi történetét mondja el. 1665-ben a lőcsei nyomdában egy latin és egy magyar nyelvű imádságos könyv jelent meg. A magyar címe: *Aranygyapjúból ékesített ruha a diücsöendő lelkeknek*, a latin nyelvű: *Vellus aureum beatificandae animae*. Az előbbiben lévő ajánlás Széchy Máriának szól, a latin nyelvű Wesselényi Ferencnek. A két ajánlás megegyezik, alig találunk eltéréseket, lényegében a magyar tükörfordítása a latinnak. Mindkettőt ugyanaz a személy, a magyarban Fr. Johannes Chrysostomus Gyöngyösi, a latinban Fr. Johannes Chrysostomus de Gyöngyös alakban írja alá. Az ajánlólevelekben Wesselényi titulusai szokásos módon felsorolva találhatók, míg Széchy Mária dedikációja így kezdődik: „Magyarországi palatinus W. F. Urunk házastársának, nekünk kegyelmes asszonyunknak”, mindkettőben megtalálható ugyanaz az olvasóknak szánt levél, ezek is tükörfordításai egymásnak. A két imakönyv tartalma is csaknem megegyezik, a latinban a *Praefatio ad Lectorem* után az imprimatura szerepel, ez a magyarból hiányzik, ugyancsak hiányzik a magyarból az *Instructio concionatorum*,²⁰ és az *Ad beatam Virginem*²¹ című imádság. A latinból pedig a magyar imakönyv végén található *A szeretetben lángodó Szent Bonaventura Doctornak imádsága Paduai Dicsőséges Szent Antalhoz* című²² ima hiányzik.²³ A kiadványok ajánlásaiban (sem egyéb helyen) semmilyen jel, megjegyzés, kereszthivatkozás nem utal arra, hogy páros imakönyvről lenne szó, kizárólag az imakönyv lelki hasznát fogalmazza meg Gyöngyösi az olvasóknak, és arra vonatkozóan sincs adat,

¹⁷ Ez így szerepel az *Előjáró beszédben*.

¹⁸ Péntek Veronika doktori disszertációjában elvégezte az összehasonlító elemzést. PÉNTÉK Veronika, *Meditáció és devóció: Ecsedi Báthory István és Pécsi Lukács elmélkedő művének műfaji és lelkeségtörténeti megközelítése*, doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2016.

¹⁹ GYÖNGYÖSI István, *Mársal társalkodó Murányi Vénus, avagy annak emlékezete, miképpen az méltóságos groff hadádi Wesseleni Ferencz, Magyar Ország palatinussa, akkor füleki fő kapitány az tékéntetes és nagyságos groff rima-szécsi Szécsi Maria asszonyal jövendőbeli házasságokról való titkos vegezése által csudálatos képen meg-vette az híres Mvraný varat. Iratot ugyan az ő Nágok. komornikja, Gyöngyösi [!] István által* (Cassovia: Severinus, 1664). RMNy 3151.

²⁰ *Vellus aureum beatificandae animae* (Lőcse: Brewer Sámuel, 1655), [C2v]–[C9v].

²¹ *Vellus...*, D[11r]–[D11v].

²² *Aranygyapjúból ékesített ruha a diücsöendő lelkeknek* (Lőcse: Brewer Sámuel, 1655), [H7r]–[H7v].

²³ Ehhez lásd SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században* (Piliscsaba: PPKE BTK, 2003).

hogy mi lehetett a forrása, és vajon miért jelentette meg párban magyar, illetve latin nyelven az imakönyvet.²⁴

Társulati kiadványok

A társulati kiadványok a katolikusok kiadványtípusa, szerzőik között elsősorban jezsuita, illetve ferences szerzetesekkel találkozhatunk, hiszen igen gyakran az ő közreműködésüknek köszönhető a különböző társulatok létrejötte is; természetesen nem csak egy helyen működött ugyanazon céllal létrejött kongregáció. Az új formációnak köszönhetően egy új típusa jelent meg a vallásos irodalomnak, ezek a társulati kiadványok. A társulatok saját szabályzattal rendelkeztek, önálló kiadványokat jelentettek meg, amelyek a szabályzatokon túl főként imádságokat tartalmaztak, s amely kiadványokat rendszeres összejöveteleik alkalmával, de magánáhitat formájában is használtak, mivel a társulati tagoknak önállóan is kellett imádságot mondaniuk. Ezek a kiadványok ritkábban közöltek információt összeállítójukról vagy a forrásukról. A különböző kongregációk virágkora a 18. századra tehető, de már a 17. század második felében is találunk társulati kiadványokat.²⁵ A következő két imakönyv kiadástörténetének közös pontja, hogy tudhatóan latinból készített fordítás mind a kettő, továbbá, hogy az első kiadásukkor még nem, csak később lettek társulathoz köthető kiadvánnyá.

Hálából, közbenjárásért, majd/és társulati kiadvány

A következő kiadvány Páduai Szent Antal zsolozsmáját, életének és csodatételeinek rövid leírását²⁶ tartalmazza. A címlap tanúsága szerint latinból készült fordítás,

²⁴ Az mindenestre tény, hogy szintén az 1665-ös évben jelentette meg Széchy Mária Pázmány imádságos könyvét, valamint Kempis-fordítását. Ezek a kiadványok a korban megjelent imakönyvek-nél sokkal díszesebbek, metszetekkel ellátott, reprezentatív nyomtatványok. Nyilvánvaló, hogy az *Aranygyapjúból ékesítettett...*, illetve a *Vellus aureum... direkt* a nádor és a nádorné számára készült imakönyvek, és bizonyosan nem reprezentációs céllal jelentek meg, hiszen összehasonlítva a Pázmány-kiadványokkal, lényegesen egyszerűbb kiállítású nyomtatványok. Könnyen lehet, hogy nem is Széchy Mária volt a megrendelő, hanem Wesselényi, aki ezzel a páros imakönyvvvel kedveskedett feleségének.

²⁵ Ehhez lásd KNAPP Éva, *Pietás és Litteratúra*, Historia Litteraria 9 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001). A 2016-ban rendezett IX. Lelkiségtörténeti Konferencia a vallásos közösségek, kiemelten a társulatok témáját járta körül. Az előadások tanulmánytá szerkesztett változatát az alábbi kötet tartalmazza: BOGÁR Judit és DÉRI Eszter, szerk., *Barokk vallásos közösségek*, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 15 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017).

²⁶ *Páduai Szent Antal zsolozsmája, életének és csodatételeinek rövid sommában foglaltatott leírásával, sok szép imádságokkal és zsolátókkal ugyanazon Szent Antalhoz és a Boldogságos Szűz Máriához, melyet deákiból*

de a fordító nem nevezi meg magát, róla jelenleg nincs tudomásunk. Az ajánlás Erdődi Éva Zsuzsannának szól, aki testvéröccse halálos betegségből való felgyógyulásáért hálából fedezte az imakönyv létrejöttének költségeit. Az imakönyv sajátossága, hogy a 17. században még háromszor megjelent, 1673-ban és 1684-ben mint társulati kiadvány, 1675-ben pedig ezen *editio princeps* utánnyomásaként. Az 1675-ös kiadás utal is előzményére: „ezelőtt tizenkét esztendővel deákbúl magyarra fordíttatott”; társulati kiadványként nem tartalmazza a fordításra vonatkozó megjegyzést. Az 1675-ös kiadás is Nagyszombatban jelent meg, ajánlásának címzettje Boka Anna asszony, Eszterházy Farkas özvegye. Az ajánlás lényege: „önnön maga előmenetelit, s hasznát is foganatosban keresi az, ki minekelőtte szorgos ügyét és szükségét Urának kegyes és jámbor szemei eleiben terjessze, magát elsőben az fő barátinak, titkos Tanácsinak és Udvara Eleinek kedvében bészerti”, vagyis kellenek a segítők, a közbenjárók, nemcsak a földi, de még inkább az égi ügyeinkben, így Szent Antal segítségére is szükség van, ezért is nagyon hasznos officiumának megjelentetése, mert így nemcsak Boka Anna asszony, de mások is fordulhatnak a szenthez közbenjárásért bizalommal.

Az 1673-ban, illetve 1684-ben szintén Kassán megjelent, immáron társulati kiadványok e fordítást egészítették ki az egyébként Gyöngyösön működő Szent Antal kongregáció különböző szabályzataival, és az ajánlást elhagyva csak olvasói előszót tartalmaznak.

Szűz Mária tiszteletére, majd üzleti alapon (is), majd társulat számára

A következő imakönyv²⁷ első kiadása, bár a vizsgált időszaknál kissé korábbi – 1643-ban jelent meg –, de annyi említésre érdemes sajátossággal bír, hogy úgy döntötünk, mégis bevonjuk a vizsgálatba. Az üzleti alapon való megjelentetés a második kiadásra vonatkozik, ugyanis 1650 körül a pozsonyi nyomdában az első kiadás krúdában maradt íveihez a hiányzókat újrasedték, hogy az egészet újra kiadhassák, de úgy, hogy e második kiadás is a címlapon az *editio princeps* évszámát, valamint annak ajánlását tartalmazza, a kalendárium is az 1643-as évszámmal kezdődik.²⁸ Ekkor egyébként már nem élt sem a fordító, akinek neve sehol sincs feltüntetve, sem az

magyarra fordíttatott és a maga költségén kinyomtatott Az Tekéntetes és Nagyságos Gróf Erdődi Éva Zsuzsanna Asszonytól, tekéntetes Lippay János kedves házastársától, ajánlván ugyanezen kis könyvecskét az Szombati Kalastromban lévő Apácza Asszonyoknak (Trynaviae: Schnekenhaus Menyhárt Venceszlo, 1662).

²⁷ [DRASKOVICH János], *Officium, azaz Asszonyunk Szűz Máriának három külön időre való szolozsmája, mely kibocsáttatott Ötödik Pius és Nyolcadik Orbán Pápa parancsolatjából, A Nagyságos Lippai György Esztergami Érsek Urunk engedelméből* (Posoniae: Némethi Jakab, 1643). RMNy 2016.

²⁸ Ecsedy Judit megfigyelésének köszönhetően – aki egy-két szedésbeli eltérést állapított meg – lehet megállapítani, hogy az adott példány az első, vagy e sajátos második kiadás terméke-e. A Hungaricanában szereplő, 1643-asnak tartott példány ezek alapján a második kiadásból készült változat. Vö. RMNy 2016.

eredeti nyomdász. De lássuk az első kiadás történetét. Az eredeti nyomtatvány tehát 1643-ban készült el Pozsonyban, ahol ekkor Némethi Jakab működtette a nyomdát. Az ajánlás szerint, a „Boldogságos Szűz Mária Officiomjának Magyar nyelven való kinyomtatását sok időtől fogva szorgalmaztatták”,²⁹ legfőképpen Nyáry Krisztina, aki „ezen munkára elegendő költséget is hagyott, fölötte illendőnek ítélvén, hogy a mely Szűzet minden nemzetségek Boldognak mondanak, azt a Magyarok is úgymint kiváltképpen való Szószóló és Gondviselő Asszonyukat, magok nyelvéen is dicsérhessék és magasztalnák.”³⁰ Az ajánlás eredetileg minden bizonnyal Nyáry Krisztinának, Eszterházy Miklós (második) feleségének szólt volna, de ő 1641. február 17-én meghalt,³¹ így az ajánlás, amely 1643. február 16-án kelt – a dátum nyilván nem véletlen³² – „A Nemzetes és Nagyságos Gróf Eszterházy Julianna kisa-asszonynak szól”, aki számára minden bizonnyal igen fontos lehetett édesanyja lelki-szellemi öröksége. A dátumokból kiviláglik, hogy nem véletlenül fogalmazott úgy a könyvnyomtató, hogy sok időtől fogva szorgalmazták, hiszen a munka³³ sok időt vett igénybe, pontosan nem tudni, hogy mennyit, de több mint három évig eltartott, mire az ötletből valóságos imádságoskönyv lett. A fordítóról a nyomtatványban tehát nem esik szó, Holl Béla kutatásaiból³⁴ tudjuk, hogy érdekes módon nem egyházi személy, hanem Draskovich János³⁵ készítette, aki Eszterházy Miklós halálát követően maga is viselte a nádori tisztséget. A második kiadás ötletgazdája az eddigiekből következően értelemszerűen nem szerepel a címlapon, lévén, hogy az elsőét szedték újra. Némethi meghalt 1644-ben, a pozsonyi nyomdát az 1647–1649-es években Aksamitek Zakariás vette át, 1650-ben, amikor a második kia-

²⁹ DRASKOVICH, *Officium...*, a2[r]–[a2v].

³⁰ DRASKOVICH, *Officium...*, [a2v].

³¹ SZILÁGYI Sándor, „Az Eszterházyak családi naplója”, *Történelmi Tár* (1888): 209–224, 212.

³² Két szempontból sem véletlen, az egyik, hogy ez a nap Nyáry Krisztina halála évfordulójának vigiliája, illetve február 16-a Julianna neve napja. Eszterházy Julianna névváltozataihoz lásd VISKOLCZ Noémi, „Eszterházy Anna Júlia (1630–1669)”, *Századok* 149, 4. sz. (2015): 873–903, 874–875.

³³ A fordítás eredetije ennek az imakönyvnek valamelyik kiadása lehet: *Officium beatae Mariae Virginis, Pii V jussu editum* (Antverpiae: Plantin, 1623).

³⁴ HOLL Béla, „Egy névtelen fordító a XVII. században”, *Magyar Könyvszemle* 73 (1957): 59–61.

³⁵ Draskovich felesége Thurzó Borbála volt, aki Nyáry Krisztina első férjének, Thurzó Imrének volt a testvére. A fordítói tevékenység nem állt távol a Draskovich családtól, az imakönyv fordítójának édesapja maga is készített fordítást, mégpedig Antonio de Guevara munkáját *Horologii principum: azaz az fejedelmek órájának második könyve* [...], melybe szép és gyönyörűséges historiák és annak fölötte jeles tanulmányok, ékes intések foglaltnak, miképpen kellessék az fejedelmeknek és fő uraknak az szent házasságba és az ő magzatjoknak felnevelésekben magokat viselniük (Graz: Widmanstadius, 1610). A fordítás érdekessége, hogy később, amikor Prágai András kiadta a saját teljes Guevara-fordítását, a középső könyvet már nem fordította le újra, hanem a Draskovich-féle fordítást közölte. Ehhez lásd a kötet hasonló kiadását kísérő Komlowszki-tanulmányt: Antonio GUEVARA, *Horologii principum, azaz az fejedelmek órájának második könyve*, ford. DRASKOVICH János, Graz, 1610, szerk. KÖSZEGHY Péter, tan. KOMLOVSZKI Tibor, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 23 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989).

dás készült, valószínű, hogy még ő irányította a nyomdát,³⁶ s praktikus, azaz üzleti szempontok alapján inkább újra forgalomba hozta, mintsem kidobta a krúdában maradt íveket. Ez az imakönyv 1662-ben megjelent kissé átdolgozva Nagyszombatban, az ajánlólevél Báthory Zsófia Anna Kata fejedelemasszonynak, Rákóczi György fejedelem özvegyének szól, a „Szeplőtelen Szűz Kongregációjában lévőknek vigasztalásokra” szánta. Ennek oka, ahogyan az az ajánlásból kiderül, hogy Báthory Zsófia 1661. Nagyboldogasszony napján az ungvári kongregáció tagja lett, és ő volt az, aki Boldog asszony zsolozsmáját megrendelte „sok Istenfélő keresztényeknek, de kiváltképpen a Szeplőtelen Szűz kongregációjában lévőknek vigasztalásokra.”³⁷

Szentek tiszteletére

A mű³⁸ a címlap tanúsága szerint két szent, Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc előtti tisztelet kifejezéseként született. Ahogyan a könyvnyomtató az ajánlásban kifejti, a címben szereplő két égő lámpás természetesen a két szentre vonatkozik, s ahogyan a teremtés során két világítót teremtett az Úr, „ezt a két dicsőséges szentet, s nem is akár mely két égő lámpásnak, hanem ahhoz hasonlóknak, amelyet a teremtés idejében dicsőségesen alkotta Isten: luminare majus et luminare minus, nagyobb és kisebb világosítót, úgy mint a melynek egyike nappal, a másika éjjel szolgálna”,³⁹ Ignác a nagyobb világító, aki „az igaz hitben lévők között Európában, Rómából magasabb tetejéről az igaz hitnek kezdé terjesztteni szent élete sugárit, Szent Xaverius Ferenc pedig Isten után Szent Ignác tüzetűl meggyulladván a setétségben lévő indiai pogányok közé [...] siet.”⁴⁰ E két szentről azt írja a könyvnyomtató, hogy csak az nem érzi segítségüket nyavalyájukban, aki nem kívánja. „Szent Ignácot (Szent Pállal, nagyobb részét e világnak fájdalommal szülte Istennek) tisztelik a szülő Anyák, Szent Ferencet böcsülik az halálos ágyokban nyomorgottak, mind a kettőt, valaki szorongattatik, hasznoson híja segítségül.”⁴¹

³⁶ „Aksamitek valószínűleg továbbra is, egészen 1652-ig nyomdavezető maradt.” V. ECSÉDY Judit, „A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)” in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998*, szerk. KOVÁCS Ilona, 371–403 (Budapest: OSZK, 2000), 376.

³⁷ *Officium, azaz Asszonyunk Szűz Máriának három külön időre való zsolozsmája, mely kibocsáttatott Ötödik Pius és Nyolcadik Orbán Pápa parancsolatjából* (Trynaviae: Schneckenhaus Menyhárt Venceszló, 1662), D (4r).

³⁸ *Két égő lámpás Szent Loyola Ignác Jézus Társaságának kezdője és Szent Xaverius Ferenc, azon Jézus Társaságából indiai apostol tisztességére deákbul magyarra fordítottatott ájtatosságok és imádságok, melyeket maga költségén legelsőbben kinyomtatottatott Tekéntetes és Nagy[ságos] Gróf Monyorókeréki Erdődi Borbála asszony, Tekéntetes és Nagyságos Gróf Czobor Adám kedves házastársa maga és több ájtatos szívek lelki vigasztalásokra* (Trynaviae: Byller Máté, 1669). RMNy 3585; RMK I 1090.

³⁹ *Két égő lámpás...*, A3[r].

⁴⁰ *Két égő lámpás...*, A3[r]–[A3v].

⁴¹ *Két égő lámpás...*, A4[r].

Erdődi Borbála pedig nem fukarkodik, saját költségén adja ki a két szenthez szóló kis officiumokat, hogy minél többeknek legyen hasznára.

Az ajánlásban arról nem esik szó, hogy milyen szövegek szerepelnek az imakönyvben, a két szent szerepét, valamint a metafora bőséges kifejtését olvashatjuk. Szent Ignác kis officiuma a kötet első negyedét, míg Szent Ferenc kis officiuma a háromnegyedét teszi ki.⁴²

Lelki táplálékul szükségben

Az imakönyvek megjelenésének elsődleges oka a lelakiség közvetítése, az Istennel való közvetlen kapcsolat, a vele való beszélgetés szavakba öntése és publikálása volt, ennek következtében az imakönyvek a hívek lelki fejlődésének szolgálatában pótolhatatlan szerepet töltek be. E szükség szavakba öntése olvasható a következő kiadvány⁴³ előszavában: „Soha a vitéz embernek nincs nagyobb szüksége a fegyverre, mint a keresztyén embernek a buzgó könyörgésre”,⁴⁴ s ezen igény kielégítésére jelentette meg Pósházi János 1673-ban imakönyvét, amelyet a címlap tanúsága szerint Sibelius Caspar Szentírásból szedegetett és különféle alkalmakra rendeltetett deák nyelvű könyörgéseiből és hálaadó imádságaiból fordított. Az ajánlólevél címezése – mondhatni – rövid summája az egész ajánlásnak, amely így hangzik: „Ajánló levél az Atyafiaknak, kik Erdély és Magyarországon eloszlottanak, és a kettős kereszt alatt az Úrért minden nap nyomorgattatnak, adassék kegyelem és lelki békesség nagy bőséggel. Amen.”⁴⁵ Abból a szempontból is különleges ez a kiadvány, hogy nem egy személynek, vagy akár nem mindenkihez szól, hanem az üldöztetésben sorsközösségben élők lelki támogatására készült, ahogy az ajánlólevél aláírása is mutatja: „A ti szenvedesteknek egyik társa, Pósházi János,”⁴⁶ s a szükség oly nagy,⁴⁷ hogy „lelki mannauskával tinétek kedveskedgyem. Mert ti vagytok azok, akik többire lelki éhségre jutottatok, se köz, se magános helyen prédikációkat és imádkozásokat nem hallgathattok, ezért e kis lelki patika legyen nálatok [...]”.⁴⁸ Az üldözöttek számára nem mindig van lehetőség liturgián részt ven-

⁴² HOLL Béla, szerk., *Régi Magyar Költők Tára – XVII. század 15/B* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1992), 42–43.

⁴³ *Sibelius Gáspárnak Szent Írásból szedegetett, és külön-különféle alkalmatosságokra rendeltetett könyörgő és hálaadó imádságai, melyeket deák nyelvből a magyar keresztyéneknek hasznokra magyar nyelvre fordított Pósházi János* (Claudiopolis: Veresegyházi Mihály, 1673).

⁴⁴ *Sibelius Gáspárnak...*, A2[r].

⁴⁵ *Sibelius Gáspárnak...*, A2[r].

⁴⁶ *Sibelius Gáspárnak...*, [A5r].

⁴⁷ A témához lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 50 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012).

⁴⁸ *Sibelius Gáspárnak...*, [A4v].

ni, ezt pótol(hat)ja az imakönyv. Bár ajánlólevélként szerepel az imakönyv elején ez az írás, s valóban, ahogyan azt a műfaj megkívánja, annak sajátosságai megtalálhatók benne, de az egész szöveget átszövi az imádkozás attitűdje, és így kettős funkciót lát el egyidejűleg Pósházi írása, mert az olvasóit, akikhez szól, s akiknek művét dedikálja, egyúttal Istennek oltalmába is ajánlja, így egyszerre lesz ajánlás és felajánlás, s valójában nem is lehet eldönteni, melyikre van nagyobb szüksége ezen imakönyv kegyes olvasóinak.

Húsz év múlva

A lelkiségtörténeti források körében sem egyedülálló az a jelenség, hogy egy munka elkészül, de valami miatt a kinyomtatásra nem kerül sor, így az vagy kéziratban marad vagy elvész, vagy, mint a következő esetben, végül szerencsés fordulatot vesz a történet. Debreczeni T. István, fordítása,⁴⁹ amely sok gyengélkedő Lelkek számára üdvösséges és lelki vigasztalásokkal teljes munkácska, és amely fordítás William Perkins *Dialogus conflictum inter Satanam et Christianum continens*, valamint *Dialogus inter ministrum et Christianum* című munkái alapján készült, konkrét személynek szánt dedikációt nem tartalmaz, de a kegyes olvasóhoz szóló előszó tanúsága szerint már húsz évvel korábban elkészült, azóta Debreczeni házának belső részében lappang, sokan, akik azt látták, már próbálták rávenni, hogy adja nyomtatásba, de „magamat mind ennyi idők alatt is, kiadására (sok és terhes okokra nézve, melyeket most szánshándékkal elhallgatok) nem vehetem”.⁵⁰ Hogy a fordítás mégis megjelent, köszönhető sógorának, Töltési Istvánnak, aki történetesen debreceni tipográfus volt, és aki följajánlotta, hogy a fordítást kinyomtatja. Vagy időnek vagy pénznek vagy akaratnak, vagy talán mindháromnak is szűkében volt Töltési, de nem a teljes fordítást adta ki, Debreczeni megjegyzi, hogy „egy igen szép, hasznos és gyönyörűsége része, ú. m. *Némely lelki elhagyatottságnak megvilágosítása* című az időnek mostohasága és a papírosnak szűk volta miatt” azonban kimaradt a nyomtatásból. Debreczeni még elmondja, hogy elsősorban az együgyűek és nem az indulatosok kedvéért készült a fordítás, a dicsőség Istené, érte pedig imádkozzanak, könyörgéssel segítsék ehhez hasonló üdvösséges munka kiadására.

⁴⁹ *Kettős kereszt és kísértet alatt nyögő keresztény embernek lelki orvoslása, az az első, a' Sátán kísérteti ellen való lelki fegyver, és második, egy lelki tanító és egy gyengélkedő keresztény között való gyönyörűsége beszélgetés, melyet ama b. e. Perkinsus Villyam angliai nyelven írott, és abból deák nyelvre fordított munkájából Istene dicsős[ég]ére s' nemzete javára magyarra fordított Debreczeni T. István* (Debrecen: Töltési István, 1685).

⁵⁰ *Az Kegyes Olvasóhoz...* (2[r]).

Összefoglalásként ebből a teljességre törekvő áttekintésből, amely a bevallottan latinból fordított magyar nyelvű, első kiadásban megjelent imakönyvekre fókuszál a 17. század második felében, elmondható, hogy arányaiban jelentősen csökken a kizárólag latin nyelvű munkákból való fordítás volumene, az áttekintett imakönyvek az ötven év alatt megjelent kiadványoknak kevesebb mint egy tizedét teszik ki. Ennek oka, amiről itt ugyan nem esett szó, hogy egyrészt más nyelvekből is ültetnek át imakönyveket magyar nyelvre, a peregrináció logikus következménye, hogy német, angol, de még „belgiomi” nyelvekből is készültek fordítások, továbbá folytatódott az a gyakorlat, amely szerint a korábban megjelent imakönyveket újra kiadták, nem ritkán változtatásokat eszközölve, ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a meg nem határozható forrásból készülő imakönyvek száma is megnövekedett. Összességében nem beszélhetünk kizárólagosságról, de valódi dominanciáról sem, hogy mely típus lenne meghatározó. Ugyanakkor egy további tanulsággal mindenképpen szolgál ez az áttekintés: szembetűnő ugyanis, hogy a most általunk tárgyalt imakönyvek dedikáltjai között milyen nagy számban szerepelnek főrangú asszonyok. Korábbi, ilyen irányú, általános jellegű, a női szerepvállalásra vonatkozó vizsgálódások ugyanis azt állapították meg, hogy a nők szerepe az imakönyvek kiadástörténetében mégsem olyan kimagasló, mint azt az előzetes várakozások alapján gondolnánk. Legutóbb Bogár Judit⁵¹ tartott előadást e témában, a 17. század végéig tekintve át a katolikus imakönyveket, s hasonló eredményre jutott, mint az a vizsgálódás,⁵² amely szerint a 16. században a női jelenlét jellemzően nem dominál az imakönyvek tematikájának meghatározását illetően. Ugyanakkor, ha nem általánosságban tekintjük, hanem sajátos szempont szerint vizsgálódunk, így például a latinból fordítás esetében, azt láthatjuk, hogy jellemzően ezeket a fordításokat főrangú nők számára vagy az ő megbízásukból készítették. Ennek nyilvánvaló oka abban rejlik, hogy a nők nem tudtak (úgy) latinul a korban, mint a férfiak, nem véletlenül jegyezte meg Erdődi János, hogy Gyürki Pál a deák nyelvet dicséretesen érti. Páduai Szent Antal zsolozsmájának fordítása kapcsán ez tetten is érhető, mihelyst társulati kiadvánnyá lett a fordítás, a funkcióváltás következtében elhagyták a korábbi (nőknek szóló) ajánlásokat, a fordításról szóló megjegyzést, és immáron csak egy mindenkire szóló általános ajánlólevél szerepel az imakönyvek elején.

⁵¹ Bogár Judit *Katolikus imakönyvek és imádságok a női lelki élet szolgálatában a kora újkori Magyarországon* című előadása elhangzott *A nő a társadalomban és a családban I.* című konferencián (Budapest, 2024. 09. 30–10. 02.).

⁵² BAJÁKI Rita, „A nőknek szánt imák tipológiája”, in *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita és BÁTHORY Orsolya, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 10, 23–29 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015).

RITA BAJÁKI

The »deák« Language of the Old Times
About our Hungarian Prayer Books Translated from Latin in the Second
Half of the 17th Century

The aim of this study is to examine the first edition of prayerbooks in the second half of the 17th century in Hungary, regardless of denomination, and only those whose title page, preface letter to readers or any dedication contains the note that it is a translation from the original Latin. The research reveals what motivated the editor-translator, namely on what occasion and for what reasons he translated or compiled a prayer book in Hungarian from a Latin source. The study presents the different cases, thus providing a kind of typology of translations.

Náray György élete és munkái levéltári források tükrében

Náray György élete és munkássága nem ismeretlen a szakirodalomban, már a 19. század végén Békési Emil kimerítően alapos tanulmányorozatot írt róla a *Magyar Sion*ban.¹ Sill Ferenc a *Vigília* hasábjain jelentetett meg cikkeket életéről és krónikájáról, illetve a Csütörtök mezőváros történetéről szóló könyvében foglalkozott Náray ottani működésével.² De találkozhatunk vele Bogisich Mihály zenetörténeti köteteiben, tanulmányaiban,³ dallamait felvette és vizsgálta Papp Géza a *Régi Magyar Dallamok Tára* vonatkozó kötetében. Nevét olvashatja bárki, aki kinyitja a ma is használatban levő katolikus énekeskönyvet, a *Hozsannát*. Több, mind a mai napig sokszor énekelt, ismert ének szerzője ő, pl. az *Ó áldott szent Istenem...* kezdetűé, és többnek ő adta a dallamát, így a keresztyáni éneknek: *Szívünk, lelkünk most kitárjuk...*, vagy az ő dallama a *Jézus szíve legtisztább szív...* is. Hogy Nárayval mindezek ellenére miért érdemes még mindig foglalkozni, arra érvként álljon itt Békési Emilnek az életrajz bevezetéséhez írt mondata: „Tagadhatatlan ugyan, hogy adataink nem nyújtják egészen teljes képét Náray életének; megírtuk mégis e nagyon rokonszenves, buzgó és szent életű férfiú biographiáját, mert a maradt hézagok nem lényegesek, mert – ha az alap meg van – azokat is könnyű lesz kitölteni, minthogy facile est inventis addere, és végre mert egyházi írónk felett úgy is »a feledékenység ko-

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ BÉKÉSI Emil, „Magyar egyházi írók csarnoka: Náray György (1645–1699)”, *Magyar Sion* 15 (1884): 3–14, 161–171, 333–346, 501–521.

² SILL Ferenc, „Náray György liturgikus feljegyzései”, *Vigília* 30, 8. sz. (1965): 491–494; SILL Ferenc, „Náray György (1645–1699)”, *Vigília* 36, 11. sz. (1971): 752–758; SILL Ferenc, *Csütörtök mezőváros története* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1996), 152–173.

³ BOGISICH Mihály, „Régi templomi énekeink, III: Náray György esztergomi kanonok”, *Egyházművészeti Lap* 1 (1881): 296–303; BOGISICH Mihály, „Régi templomi énekeink”, *Egyházművészeti Lap* 2 (1882): 48–55; BOGISICH Mihály, „Régi templomi énekeink, IV: Szent István királyról szóló énekek”, *Egyházművészeti Lap* 3 (1883): 335–341.

szorútlan alakja lebeg» sok részben és elég méltatlanul.”⁴ Ezt az alapot használva ismertetem életét, és a „hézagokból” igyekszem betölteni néhányat.

Náray György 1645. április 23-án született a Zala megyei Pálózon – tudjuk meg a Collegium Germanicum et Hungaricum katalógusából.⁵ Ez a mai Felsőpálfa nevű település, amely a történelmi Zala vármegye déli részén fekszik, Csáktornytól keletre, és a 17. században a Zágrábi egyházmegyéhez tartozott.⁶ Szülei, Náray István és Kóródi Anna protestánsok lehettek, ahogy az a vidék többnyire, de korán meghalhattak, és a kis Györgyöt katolikus rokonok nevelték katolikus hitben. Megtérésről nem beszélnek a róla fennmaradt feljegyzések, amiből arra lehet következtetni, hogy még a rendszeres vallásoktatás kora (8–10 éves kor) előtt maradt árván. Mivel vegyes lakosságú vidékről származott, horvátul is jól tudott, amit maga is megemlít egy helyen írásaiban. Sőt Békési Emil azt állítja róla, hogy „magyarul egészen hibátlanul soha meg nem tanult”.⁷

Iskolai tanulmányait a jezsuitáknál kezdte meg Nagyszombatban⁸ 1655-ben, itt végezte el az első két osztályt, majd Győrben⁹ fejezte be a gimnáziumot. Innen visszatért Nagyszombatba s megkezdte az egyetemet, már azzal a szándékkal, hogy pap lesz belőle. Életrajzírói megjegyzik, hogy zenei tanulmányokat is folytatott. Itt azonban nem teljesen világos, hogy azokra a minimális alapokra gondolnak-e, amiket a jezsuita oktatási rendszer keretén belül magára szedhetett – amit akkor mindegyik jezsuita iskolát végzett személynél ki lehetne emelni –, vagy ezen felül tanult-e valahol, valahogy zenét. 1666 májusában a nagyszombati kollégium rektorának ajánlásával az érsek a római Collegium Germanicum et Hungaricum-ba küldte tanulni, ahonnan 1668. november 6-án felszentelt papként indult haza. És most ezeknél a római éveknél szeretnék elidőzni egy kicsit, mert ezt a két és fél évet meghatározónak gondolom az életpálya további alakulásában. Annak ellenére meghatározó, hogy a szokásos 4–5 év helyett ő mindössze csak ennyit töltött ott, mikor betegsége miatt haza kellett térnie.

⁴ BÉKÉSI, „Magyar egyházi írók...”, 4.

⁵ *Matricula et acta Hungarorum: A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai, I. anyakönyv (1559 – 1917)*, szerk. VERESS Endre (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1917), 63.

⁶ LELKES György, *Magyar helységnev-azonosító szótár* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011), 239.

⁷ BÉKÉSI, „Magyar egyházi írók...”, 5. Ezzel szemben Bitskey szerint Náraynak bizonyíthatóan magyar az anyanyelve: BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996), 80, 114.

⁸ Naray / Narrai Georgius 1655 parv, 1657 gram, (Cat. Tyrn. I. 260v, 269r). *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 3, szerk. FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt és TERNOVÁČZ Bálint (Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023), 687.

⁹ *A győri jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1630–1773)*, Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 1, szerk. FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia és KÖKÉNYESI Zsolt (Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2020), 308: 1658 syntaxista, 1659 poeta, 1660 rhetor, Cat. Iaur. I. 107v, 112r, 116v.

Római évek

1666. május 31-én érkezett meg az akkor 21 éves Náray Rómába, és a Collegium Germanicum et Hungaricum lakója lett. A római nemzetközi kollégiumok kettős irányítás alatt álltak. Egyrészt pápai szemináriumok voltak – másrészt az intézmények vezetését a pápa a jezsuitákra bízta. Ez annyit jelent, hogy a teológiai tárgyakat az alumnusok együtt tanulták a Collegio Romanóban a *Ratio studiorum* előírásai szerint, ami egyetemes képzést biztosított (és sok tekintetben megegyezett a jezsuiták tananyagával), és aktívan részt vettek e központi tanintézet életében. A kollégium rektorai mind neves teológusoknak és tudósoknak számítottak, közülük néhány nevesebb például Roberto Bellarmino vagy Cornelius a Lapide. A tananyag egyrészt skolasztikus teológiát (dogmatikát), másrészt gyakorlati teológiát (erkölcsan, egyházjog, polemikus teológia) jelentett.¹⁰ Mivel a tanévben már nagyon előrehaladtak, mikor Náray megérkezett, így ő metafizikát ismételt ebben az évben, és a következő szemeszterben kezdte csak meg tényleges teológiai tanulmányait, két évig tanulta a skolasztikus teológiát. Ugyanakkor a Collegium Germanicum et Hungaricum-ban lakott, ahol legalább annyit tanulhatott és annyi hatás érhetette, mint a teológiai tanulmányai alatt. Itt szigorú napirend szerint éltek, az esti órákban repetíciókat tartottak egy-egy felsőbb éves vezetésével, az itt tartott ünnepélyes disputák révén kiváló szónokokká váltak. De a Collegiumban nagy szerepet kapott a lelki nevelés, az intézménynek volt lelki vezetője, a spirituális, aki egyben az alumnusok gyónatójaként is szolgált. Ezt a tisztséget a 17. század közepén sokáig – abban az időben is, mikor Náray ott tartózkodott – Nádas János töltötte be, aki aszketikus és devóciós műveivel a kor egyik legtermékenyebb írójának számított.¹¹ Ezek a művek az alumnusok spirituális mentalitásának kialakításában nagy szerepet kaptak: a harcos, hitvitázó szellem helyett a *pietas* barokk kori eszményét közvetítették.¹² Az intézménynek volt még egy meghatározó oldala: tudniillik, hogy a növendékek alapos zenei képzésben részesültek, olyannyira, hogy a barokk zene egyik európai központja lett a német-magyar kollégium. A trentói zsinat után ugyanis megkülönböztetett szerepet kapott az egyházi ének és zene mint a katolikus restauráció fontos eszköze. A San Appolinare (a kollégium temploma) kórusát Róma legjobbjai közt tartották számon. Különösen érvényes ez a minőségi, magas szintű zenei képzés arra a csaknem fél évszázadra (1629–1674), mikor Giacomo Carissimi¹³ töl-

¹⁰ BITSKEY, *Hungariából Rómába...*, 56; BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: egri főpapok mecenatúrája a barokk korban*, Studia Agriensia 16 (Eger: Heves Múzeumi Szervezet, 1997), 13–14.

¹¹ TUSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő irodalom európai kapcsolatai (Nádas János)* (Budapest: Universitas Kiadó, 1997), 107–113.

¹² BITSKEY, *Püspökök, írók...*, 15; BITSKEY, *Hungariából Rómába...*, 182–183.

¹³ Giacomo Charissimi (1605, Marino–1674, Róma), jelentős olasz zeneszerző, aki az oratórium és a kantáta műfajában alkotott maradandót. Közvetlen tanítványai közül kiemelkedik például Alessandro Scarlatti és Marc-Antoine Charpentier. *Ars cantandi* címmel kidolgozta az ének- és

tötte be a karnagy tisztségét (*maestro di capella*), és nemzedékek egész sorába oltotta be a zene ismeretét és megbecsülését, köztük Nárayba is. Az előjáróknak olykor a túlzásba vitt énekkultusz ellen kellett szót emelniük, mivel zavarták a tanulást és a pihenést az állandó énekpróbák.¹⁴ Hogy e zenei képzésnek a hatása nem maradt el, sőt Magyarországon is érződött, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Collegium Germanicum et Hungaricum alumnusa volt és ezt a zenei gondolkodást hozta haza a későbbi egri püspökök közül Kisdi Benedek és Szegedi Ferenc Lénárd. Kisdi, az első magyar nyelvű énekeskönyv, az 1651-es *Cantus catholici* mecénása, Szegedi Ferenc Lénárd pedig az 1674-es *Cantus catholici* megjelenésében játszott szerepet.¹⁵ Ez a zenei környezet és az ott tanultak minden bizonnyal hatottak a zenében egyébként is jártas Nárayra, formálták a zenei ízlését, alakították, mélyítették meglévő tudását, találkozott olyan dallamokkal, szövegekkel, amelyeket aztán lefordított vagy átformált a *Lyra coelestis* című énekeskönyvébe. Sok ének dallamával, szövegével, amelynek mindmáig ismeretlen a forrása, ott találkozhatott és ültethette át magyarra később. Nárayt a nemzetközi szakirodalom is számontartja a Carissimi hatósugarában felnövekvő zeneszerzők között.¹⁶

Náray római korszakából maradt fenn az *Annotationes variae* című picike, ámde vaskos kéziratos kötete, amelyet ma Esztergomban, a Bibliothecában őriznek.¹⁷ Ez tulajdonképp Náray autográf naplója. Nem életrajzi értelemben vett napló, inkább lelki naplóként lehet felfogni: meditációk és olvasmányok kivonatai, tanárai intelmei, teológiai tézisek, saját tervei, fohászok olvashatók az apró betűkkel sűrűn teleírt 546 lapon – azoknak a hatásoknak az összessége, amelyek az Urbsban érték őt.

Vajon az ismerteken kívül – így a Collegium Germanicum et Hungaricum matriculája és az *Annotationes* – őrzik-e más dokumentumok Náray életét, működését, tanulmányait? Van-e nyoma Rómában? Szerencsés módon előkerült több olyan kézirat, amelyekkel pontosíthatóak, kiegészíthetőek az eddig tudottak.¹⁸ A Propaganda Fide levéltárában megtalálható az a vizsgálati anyag, amellyel Nagyszom-

zeneoktatás módszertanát. Működéséről lásd Thomas D. CULLEY, *Jesuits and Music: A study of the musicians connected with the German College in Rome during the 17th century and their activities in Northern Europe* (Róma: Jesuit Historical Institute Press, 1970), 173–197; SZABOLCSI Bence és TÓTH Aladár, szerk., *Zenei Lexikon*, 3 köt. (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1965), 1:340; Michael TALBOT, Donald J. GROUT és Joel SHEVELOFF, *Olasz barokk mesterek: Corelli, A. Scarlatti, Vivaldi, D. Scarlatti*, Grove monográfiák (Budapest: Editio Musica, 1990) 58, 64; Robert EITNER, szerk., *Biographisch-bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts*, 11 köt. (Leipzig: Breitkopf & Haertel, 1900), 2:332–335; <https://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-carissimi/>, hozzáférés: 2024.05.02.

¹⁴ BITSKEY, *Püspökök, írók...*, 17–19.

¹⁵ BITSKEY, *Hungariából Rómába...*, 184.

¹⁶ CULLEY, *Jesuits and Music...*, 206.

¹⁷ Esztergom, Bibliotheca, MS III, 162.

¹⁸ Ezúton szeretném megköszönni Tóth Krisztinának a dokumentumok digitális másolatainak beszerzésében nyújtott segítségét.

batban mérték fel Nárayt, alkalmas-e a római tanulmányokra.¹⁹ Mivel az examen-jei új adatokkal gazdagítják életrajzát és mind ez idáig ismeretlenek a hazai kutatók előtt, azok teljes szövegét közlöm a függelékben. Ezekből nemcsak számos kötelező formai elem derül ki, mint hogy nincsen semmilyen testi-lelki deformitása, nem szerzetes, soha nem állt senki szolgálatában, tehát szabad ember és törvényes gyermek, ruhájáról és útipoggyászáról a patrónusa gondoskodott, hogy biztos helye van, ahová a tanulmányai elvégzése után vissza kíván térni, hanem néhány olyan életrajzi adat is, amelyek eddig nem voltak ismertek, például, hogy egy évig Prágában tanulta a filozófiát – erről eddig nem volt tudomásunk. Másrészt, hogy tudott magyarul, szlávul, horvátul és németül. A vizsgálatot 1665. szeptember 17-én folytatták le Nagyszombatban Vitelli Vitus, Pálffy Ferdinánd és Bánki János jezsuiták.²⁰ Michele Lauretano, a kollégium egykori rektora, az 1579-ben összeállított *Leges Collegii Germanici*-ben az examinátorok személyét illetően nem rendelkezett arról, hogy azoknak jezsuitáknak vagy pápai nunciusnak kell lenniük, de azt kívánatosnak tartotta, hogy közülük legalább egy a Collegium volt alumnusa legyen. Mint látjuk, Náray (és más magyarországiak) esetében azonban ez nem valósult meg, mindhárom examinátor jezsuita volt, ennél fogva eleve kizárt, hogy a Collegium Germanicum et Hungaricum egykori növendéke lehetett, mivel az a világi papképzést tűzte ki célul – noha jezsuita vezetéssel. Az általuk összeállított vizsgálati lapot vitte magával Náray Rómába.

Megérkezésekor minden alumnusnak esküt kellett tennie, amelyet Náray is letett, szövegét pedig saját kezűleg bemásolta az erre a célra fenntartott kötetbe (*Juramentum*), 1666-ban. Ebben megígéri többek közt, hogy betartja a kollégium szabályait, mindig azokhoz méltón cselekszik, és – aminek még lesz jelentősége a téma szempontjából – hazatérte után évente tájékoztatást küld sorsának alakulásáról, szolgálati helyeiről, esetleges egyházi előmeneteléről. A szöveg maga sablonszöveg volt,²¹ ennek ellenére közlöm annak teljes szövegét a függelékben.

Rómába érkezésekor Náray nem viselt semmilyen egyházi rendet. Az *Ordinationes* című kötetből viszont sorra kiolvasható, mikor melyik egyházi rendbe lépett:

¹⁹ Róma, Propaganda Fide levéltár, SOCG, vol. 369, 320r–321r. A Collegiumba való felvételt kezdetektől fogva szigorú előírások szabályozták, a jelölteknek vizsgát kellett tenniük a jezsuita kollégium rektora előtt, bizonyítványt küldeni Rómába, s ha onnan kedvező válasz érkezett, és megvolt a jelölt pénze az utazásra, akkor indulhatott. Pázmány Péter igyekezett ezt a körülményes, bonyolult folyamatot egyszerűsíteni. Vö. BITSKEY, *Hungariából Rómába...*, 66.

²⁰ Vitus Vitelli, fiúmei származású rendtag ekkor metafizikát és etikát tanított Nagyszombatban. Bánki János a konvikts régense, Pálffy Ferdinánd pedig a kollégium régense volt. *Catalogus personarum*, szerk. Ladislaus LUKÁCS, 3 köt. (Róma: Institutum Historicum S. J., 1990), 3:834–835. (Vö. BITSKEY, *Hungariából Rómába...*, 109.)

²¹ BITSKEY, *Hungariából Rómába...*, 26, 108–109. Maga Loyolai Szent Ignác dolgozta ki még 1552-ben a Collegium Germanicum számára annak alkotmányát, szabályzatát és a felvételi esküformát, majd Michele Lauretano állította össze a felvételi feltételek korábbiánál részletesebb változatát 1579-ben.

1667. május 15-én felvette a kisebb rendeket (ostiarius, lektor),²² 1668. augusztus 19-én diakónussá, majd 1668. november 5-én pappá szentelték.²³ Másnap pedig egészségügyi okokból hazaindult.

Misszióban

Náray 1668. november 6-án indult el az örök városból, és hazatért. De hová? A felvételi vizsga adatlapja szerint biztos hely van számára, ahová vissza kíván térni, de sajnos azt nem jegyzik fel, hol. Joggal gondolhatnánk, hogy a Zágrábi egyházmegyeről van szó – ahová tartozott, és amihez minden római dokumentum sorolta.²⁴ Vagy esetleg az Esztergomi egyházmegyébe tér vissza, ahonnan indult és ahonnan küldték, de nem. Ezt a korszakot sűrű homály és török pusztítás fedi. Békési még azt írja 1884-es tanulmányában, hogy miután hazatért Rómából, két évig nem találjuk nyomát. Azóta azonban tudjuk, hogy 1669-ben a Váci egyházmegyéhez tartozó Mátraszőlősen lett plébános. Valószínű, hogy 1668-ban már fölöslegesen keresnénk, mit csinált itthon, mert ha november elején indult Rómából, onnan hazakellett érnie, ami az akkori utazási viszonyoknak megfelelően körülbelül egy hónapot vehetett igénybe,²⁵ tehát karácsony környékén érhetett haza. Hogy mit keresett azon a vidéken, azt Sill Ferenc szavaival igazolhatjuk leginkább:

²² „Eodem die [May 15.] ab eodem Illustrissimo Gallio Vicesgeunte in eodem Sacello acceperunt Primam Tonsuram et Ostinariatum ac Lectoratum: Georgius Naray Zagrabien. [...]” Collegium Germanicum et Hungaricum levéltára, Hist. 40. Ordinationes, 383. Vö. Péter TUSOR, *Libro delle ordinazioni del Pontificio Collegio Germanico-Ungarico: Ordinazioni degli Alunni dai Paesi della Sacra Corona d'Ungheria (1599–1713)*, Collectanea Vaticana Hungariae, Classis II, Tomus 11 (Budapest–Roma: Gondolat Kiadó, 2024), 203–205.

²³ „Die 19. Augusti 1668 in Congreg. B. M. V. huius Coll. Germ. et Hung. ab aodem Illustrissimo de Angelis Vicesgerenti ordinati fuerunt Adrianus Wilhelmus Fabritius Colonien., Sacerdos. Georgius Naray Zagrabien., Diaconus.” Collegium Germanicum et Hungaricum levéltára, Hist. 40. Ordinationes, 385.

„Die 5. Novemb. 1668. ab Illustrissimo Patriarcha Altoviti in Sacello eius domestico ordinatus fuit Georgius Naray Sacerdos. Zagrabien.” Collegium Germanicum et Hungaricum levéltára, Hist. 40. Ordinationes, 386.

²⁴ Az eddig említettekén kívül lásd még Collegium Germanicum et Hungaricum levéltára, Hist. 16, Cofecit catalogum, 292.

²⁵ Pontos adatunk nincs arról, milyen útvonalon, hogyan közlekedett, mennyi pihenőt kellett tartania, esetleg volt-e bármi rábizott ügy, amit útközben el kellett intéznie, időzött-e egyes városokban, vagy a betegsége gátolta-e a hazajutásban, mennyi pénz állt rendelkezésére az utazáshoz, mennyire befolyásolta útját a késő őszi, kora téli időjárás. Mindettől függően három hét alatt is meg lehetett tenni ezt a távolságot, de akár másfél hónapig is elhúzódhatott az utazás. Vö. BITSKEY, *Hungariából Rómába...*, 125; FEDELES Tamás, „Isten nevében utazunk”: *Zarándokok, búcsújárás, kegybelyek a középkorban* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2015), 196–199; Patrik PASTRAK, „The Bridal Journey of Bona Sforza”, in *Annual Medieval Studies at CEU*, szerk. Gerhard JARITZ, Kyrá LYUBLYANOVICS és Ágnes DROSZTMÉR, 145–156 (Budapest: Central European University, 2018),

„Talán nem tévedünk, ha ennek okát Náray missziós szándékaiban keressük. A Rómában tanuló magyar teológusok bizonyára értesültek arról, hogy a Szentszék állandóan sürgette a török hódoltsági területek lelkipásztorokkal való ellátását. A szórványban élő katolikus hívektől ugyanis sok ilyen kérés érkezett Rómába, ahol nem mulasztották el felhívni a magyar püspökök figyelmét, hogy a hódoltsági területekre felszentelt papokat küldjenek. Ezért említi az egyik reláció dicsérőleg Nárayról: »Az a vélemény róla, hogy fölötte erényes, aki nagyon szeretne misszióba menni a hitetlenek közé.«”²⁶

Hogy ki által, mi úton-módon került Mátraszőlőre, miért pont oda, nem tudni. Tény, hogy a Váci egyházmegyének ez idő tájt nagy szüksége volt papokra. Mátraszőlősen 1669-től találjuk nyomát. Mivel a település a Váci egyházmegyéhez tartozott, ezért a váci püspök nevezte ki, aki az év elején még Szegedi Ferenc Lénárd püspök volt, az év második felében Pongrácz György.²⁷ Pontos adatunk nincs arról, melyikük küldte Szőlőre Nárayt, de mivel Pongráczot 1669. szeptember 23-án nominálta a király a váci püspöki székre, és ennek megerősítése Rómából csak 1672 májusában történt meg, majd püspökké csak 1672. június 12-én szentelték, így nem valószínű, hogy ő nevezte volna ki. Nárayt Nagyszombatból küldték Rómába, logikusan oda is kellett visszatérnie. A török által megszállt területekről nemcsak az esztergomi püspökök, hanem a váciak is ide menekültek. Itt találkozhatott Szegedivel.²⁸ Arról nincs adatunk a jelenlegi ismereteink szerint, hogy már korábban, a római tanulmányok előtt is ismerték volna egymást, de ennek a lehetőségét sem lehet kizárni. Ez talán lehet egy módja, helyszíne annak, hogyan kerülhetett ő missziós területre. A szőlői *Historia Domus* írja, hogy Náray plébánossága idején, 1669-ben újult meg a templom. Ő hozatta el a törökök által feldúlt Szécsényből a ferences templom Szent Erzsébet oltárát. Ez a Szent Miklós és Szeplőtelen Fogantatás Társulatok – amelyeket ő alapított – korabeli jegyzőkönyvéből derül ki. Ez a jegyzőkönyv az 1700-as évek elején kelt, akkor még éltek olyan idősök, akik emlékeztek Nárayra. Azóta sajnós a jegyzőkönyv sincs meg, csak e bejegyzés tanúskodik a *Historia Domus*ban ennek létéről. Náray felújíttatta a mellékoltárokat is (más források szerint saját költségén állíttatott három új oltárt: a főoltárt és két

146–149; IVÁNYI Béla, *Báró Sennyey László S. J. nagyszombati rector római utazásai (1687., 1693., 1696.)* (Budapest: Szent István Társulat, 1929), 13–24.

²⁶ SILL, „Náray György...”, 753.

²⁷ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPKI), Mátraszőlői Plébániai Levéltár, *Historia Domus* 10. p. Náray szőlői tevékenységéről vö. még LENGYEL Zsolt, *Egyházlátogatások a mátraszőlői plébánián*, doktori disszertáció, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet, 2016, 106–110.

²⁸ SZARKA Gyula, *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában 1526–1686*, szerk., bev. MOLNÁR Antal (Vác: Vác Város Levéltára, 2008), 61.

mellékoltárt),²⁹ így a Szeplőtelen fogantatás oltárát, amelyen mindezt korabeli felirat tanúsítja – egy latin vers, talán Náray írta.³⁰

A következő évben, 1670-ben Jászón találjuk. Az *Annotationes* végébe kötöttek egy, a bécsi nuntiusnak címzett levél-piszkozatot, négyfelé vágva, a napló méretéhez szabva, így kissé megcsonkítva annak szövegét. Az olasz nyelvű levelet a bécsi nuntiusnak címezte, aki ebben az időben Antonio Pinetelli³¹ volt (1668–1671, 1691-től XII. Ince pápa), és a segítséget kéri, mert a kötelezően Rómába küldött leveleire nem érkezik válasz, így nem tudja, azok odaérnek-e. A levél Jászón, 1670. június 19-én kelt, aláírása: Náray György, püspöki káplán. Az egri püspök ebben az időben Szegedi Ferenc Lénárd volt. Ezért tűnik logikusnak, hogy már a Váci egyházmegyében is ő nevezte ki, majd vitte magával a következő állomáshelyére.

E levél 1670. június 20-án kelt párja megérkezett Rómába – tán épp a bécsi nuntius jóvoltából –, s másolatát a Propaganda Fide Levéltárban ma is olvashatjuk.³² Rendkívül érdekes dokumentuma ez a kornak. A levél két nagy egységből áll, amelyek témájukban és szerkesztési módjukban is jól elválaszthatóak egymástól.

„Minthogy a szent apostoli szék alumnusai VII. Sándor pápa rendelete szerint tartoznak a Propaganda Fide Congregatiót saját helyzetükről tájékoztatni, és az ilyen leveleket addig ismétlik, míg válasz nem érkezik rá: engem a tanulmányoktól már a 2. év közepén a lelkek gondozására elküldtek, sem az előző évben írt levelemről nem tudom, megérkeztek-e, sem válaszon nincs, ezért arra kényszerülök, hogy ismételten írjak” – kezdi levelét Náray.³³

Ebben a részben beszámol arról, merre járt, miket csinált az előző években: a török iga alatt nyögő Váci egyházmegyében szolgált, egy katolikus településen, ahol ugyan a lakosság mindig megmaradt a katolikus hitben, de vallásgyakorlásban és kegyességben igen tunyák lettek. Leírja, hogyan szervezte újjá az egyházközséget: mind a templom épületét – ez összecseng a *Historia Domus*ban olvashatókkal – mind a vallási életet. Itt ír a szombati vesperásról, és a vasárnap megünneplésének

²⁹ VALTER Iлона, „A mátraszőlősi (Nógrád megye) rk. templom kutatása”, *Műemlékvédelem* 13, 3. sz. (1974): 151–159, 151.

³⁰ „Absque dolore parens, non Hevae subdita penae
pulvere nec Adae resoluta, ast aethere tuta es,
Ut Patrum mulcta, quidni (!) sit nescia culpa
Mater facta Dei potior, quam Lilia rei
Ast memor esto mei carmine carne rei.
Divo virgini sine labe originali conceptae positum,
sumptibus ecclesiae Anno 1669o”

³¹ Donato SQUICCIARINI, *Die Apostolischen Nuntien in Wien* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2000), 176–178.

³² Propaganda Fide Levéltár, SC Collegi Varii, vol. 27, f. 24–26.

³³ Érdekes, hogy ő nem egészségügyi okokkal magyarázza Rómából való távozását.

menetéről: mise – prédikáció – délután litánia – imák tanulása és magyarázata – vallásmagyarázat. A *Lyra coelestis* függelékeként Náray közölt egy egyedi vesperás szöveget, amelyet akkor gyűjtött, mikor Gyöngyös környékén volt plébános.³⁴ Mát-raszőlős kb. 35 km-re van Gyöngyöstől, tehát akár bele is férhet a *circa Gyöngyesinum* kifejezésbe. A levelében nem hallgatja el a nehézségeket sem, két esetet emel ki: a falu népe borzalmasan rondán beszélt, a káromkodásokat észre sem vették már, annyira természetesen használták. Egy nap ezt megelégtelve Náray harangszóval összecsődítette a híveket a bezárt templom és temető elé, és addig nem engedte be őket, míg be nem ismerték, hogy a káromkodás bűn. A másik eset, amire meglepően szélsőségesen reagált Náray, az a templomi padok kérdése volt, amikben sokan félig fekve, vagy akár szunyókálva vettek részt a misén, mire ő kidobálta és elégette azokat. Mindezek azért is meglepőek, mert a római dokumentumok általában úgy jellemezték őt, hogy szerény, csendes és *timidus*.

A levél második fele általánosabban megfogalmazott, sokkal filozofikusabb, arról ír, hogyan éli meg ő korának és környezetének vallási viszonyait. Kifakad a részegeskedő és luxusban élő főpapokra és főnemesekre. Hogy a püspökök nagy részét nem érdekli sem a hívek vezetése, sem semmi más, csak a saját jólétük és előmenetelük. Ugyanakkor nem személyeskedik, senkire nem mutogat ujjal, nem nevesít. Írja mindezt úgy, hogy a levelet Jászóról keltezi Szegedi káplánjaként és szőlősi plébánosként – eszerint a két funkciót egyszerre töltötte be.

A levélhez hozzáírt egy olasz nyelvű utószót:

„Második esztendeje, mióta római tanulmányaimtól eljöttem, és most patrónusom, Szegedi Ferenc Lénárd, egri püspöknél maradok káplánként mindaddig, amíg az eretnekek e mozgalmát el nem nyomják; mindnyájan nagy veszélyben voltunk, mert mint a vihar forgószele, hamarosan elragadtak volna bennünket azok, ha az Isten nem módosította volna szándékukat, de saját kardjukat azok keble ellen fordította [*gladius ipsorum conversus est in sinum eorum*]; éppen most, mikor a császári armada ideérkezik, nagy a félelem, elmenekültek és szétszéledtek [az eretnekek], a szegény emberek is mindenütt, ahol a császári armada elhalad, a falvaikból élelmükkel együtt a hegyekbe menekültek.”³⁵

³⁴ „Sabbatho ad Vesperas. Quoniam juxta antiquam consuetudinem, apud bonos Catholicos circa Gyöngyesinum et alibi, moris est, ut singulis diebus in quadragesmima, Parochus cum Scholae Magistro, et studiosis circa Vesperum, Completorium decantent cum aliqua cantione in fine, de passione Christi. Singulis autem Sabbatinis diebus per Annum Vesperas cum hymno aliquo temporali conveniente aut Vespertinum. Ideo pro commoditate illorum subjunguntur Hic octo toni Psalmorum, et omnes Psalmi Vesperarum et iam pro singulis Festis celebrioribus per annum, ac pro Dominicis et Sabbatis, uti Completorij, a cetiam Tonus Responsi ad diversa Ite Missa est vel: Benedicamus Domino.” Georgius NÁRAY, *Lyra coelestis* (Nagyszombat: Akadémiai Nyomda, 1695), 186. (RMK I, 1479).

³⁵ Az olasz szöveg fordítását köszönöm Kuffart Hajnalkának.

Ez valamelyest magyarázza a levél második részének kirohanását a zűrzavaros helyzet ellen: tulajdonképp a hitviták és a Wesselényi-féle összeesküvés záró korszakában vagyunk Felső-Magyarországon. Zavargások mindenfelé, megvádolt főurak és főpapok ügyei uralják a politikai és egyházi életet. Szegedi ellen is felmerült a vád, hogy az ellenállókkal szimpatizált, de erről egyelőre bővebb információ nincsen.

A missziós területről még két állomáshelyére sikerült rábukkani a könyvtárából származó könyvek ex libris bejegyzései nyomán: „Ex libris Patris Georgii Naray Parochi Petervasariensis in Comitatus Hevesiensi Anno 1671.” – azaz Náray a hevesi Pétervására plébánosa 1671-ben – olvashatjuk az egyik kötetében. A másik adat ehhez nagyon hasonló. Két könyv címlapján is láthatjuk: „Ex Libris Patris Georgii Naray Parochi Bastiensis Comitatus Gömöriensis 1673” – „Ex Libris Georgii Naray Parochi Bastiensis 1673”. Eszerint básti plébános 1673-ban. Ez Egyházasbást, Gömör vármegyében, ami viszont már az Esztergomi egyházmegyéhez tartozott. Ez azt jelenti, hogy az eddig tudottakhoz képest már egy évvel korábban visszatért Náray Esztergomhoz, tehát nem Csütörtök (1674-től) az első állomása az Esztergomi egyházmegyében.

Ennyit tudunk arról a korszakról, amikor misszióban szolgált. Ezután visszatért az Esztergomi egyházmegyébe, ahol élete végéig szolgált, és emelkedett egyre feljebb az egyházi ranglétrán. Sorsának további alakulása viszonylag jól dokumentált, ehhez az életszakaszhoz újat nem sikerült hozzátenni, így ennek ismertetésétől eltekintek.

Összegzőként essék arról szó, miért érdemes egy-egy szerző életrajzával, körülményeivel, a kor sajátosságaival foglalkozni, vagy egyáltalán szükséges-e mindez a művek értelmezéséhez. Annak ellenére, hogy Náray György életét korábban már többen vizsgálták, az évek során előkerült források alapján több helyen kiegészíthető az. Olyan dokumentumok ezek, amelyek a hazai szakirodalom számára eddig részben vagy teljesen ismeretlenek voltak, a bennük olvasható adatok kiegészítik Náray életét (mint a Collegium Germanicum et Hungaricumba küldött vizsgálati anyaga vagy az ott letett esküje), ugyanakkor értékes kortörténeti, művelődéstörténeti dokumentumok is (például a levelei). Náray Rómában töltött két éve meghatározó volt pályája későbbi alakulásában, közvetve vagy közvetlenül lenyomatot hagyott művein. Az akkor elérhető legjobb képzésben részesült Rómában, olyan spirituális légkör vette körül, amely a rekatolizációt és a katolikus megújulást szolgálta és szorgalmazta. Olyan szellemi tőkével tért haza, amelyet aztán itthon kibontakoztathatott. Misszióba került Gyöngyös–Jászó környékére, amely az úgynevezett felső-magyarországi hitvita gócpontja volt ekkor. Káplánja lett Szegedi Ferenc püspöknek, akinek az egyik jobbkeze az éles hangú hitvitázó, Sámbar Mátyás volt. De Náray nem állt be a vitázók sorába, hanem a közössége megújulását szolgálta: lelkiekben és külsőségekben egyaránt. Csütörtökben énekkart szervezett a Rómában látottak mintájára. Énekeket gyűjtött (Gyöngyös környéki vesperás) és énekeket szerzett, imádkozott és imádkozni tanított. Mindez pedig témát szolgáltatott a később megjelent műveihez.

Függelék

1. Náray György alkalmassági vizsgálata Nagyszombatban

Primum examen Georgii Naray pro Collegio Germanico Ungarico in Urbe

1. Georgius Naray, Ungarus, ex Murakös et Diocoesi Zagradiensi.
2. Nobilis
3. Natus Parentibus Acatolicis, ipsa vero semper Catholicus.
4. Humaniora partim Jaurini partim Tyrnaviae, Philosophiam uno Praga audiuit.
5. Nunquam fuit Convictor vel Alumnus
6. Fuit in sodalitatibus B. V., in quibus se laudabiliter gessit.
7. Commendatur pro Alumno ab Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi, qui cuiusdem erit Patronus, et absolutis studiis est eum susceptor, ac pro dignitate eidem prospecturus.
8. Nullum habet beneficium.
9. Liber est av omnibus censuris ordines impediensibus.
10. Nullos habet Ordines.

Secundo exmen eiusdem pro eodem Collegio.

1. Legiimo est natus Matrimonio, et bona fama commendatur.
2. Est proprie ex Regno Ungariae ex Comitatu Saladiensi, ex Insula Muraköz.
3. Certum habet locum, ad quem finitis studiis et susceptis sacris ordinibus se recipiat, et in quo boni sacerdotis munere fungatur.
4. Scit Latine, Ungarice, Slavonice, Croatice et Germanice, Theologicis studiis aptus.
5. Sano est Corpore, Lingua expedita, nec aspectu deformi.
6. Anno agit 21.mo
7. Non fuit Monachus, nec Clericus.
8. In nullis aulis vixit, nec vago cuius Domino servivit.
9. A verit fide dignis habet Testimonium, de vita et monibus.
10. De vestibus ac viatico providebit Patronus. Tantumque pecunia apud Oeconomum deponet, quantum illi in reditu ad vestes et viaticus.

Tertius examen eiusdem, pro eadem Collegio.

1. Liber et sponte ad hoc Collegium venire cupit.
2. Sacerdotio initiati cum superioribus ad Dei Gloriam venit fuerit, idque iure iurando polliceri vult.

3. A Collegio non est? importune postulatur, ut sibi de Ecclesiastico beneficio provideatur.
4. Non habet, nec impossetur habere vult dum ibi est negotia quacunque sua, nec aliorum: sed si quid accadat contentus est fuurus, ut per externos ad is Constitutos tractens.
5. Theologicis studiis tam diu vacare vult, quam diu superiores examine promisso, ad commune bonum magis expedire in Domino indicaverint.
6. Jurare est paratus se absoluto studiorum Cursu, statim ac superiores mandaverint ad salutem animarum procurandam iturum in Patriam etiam ante constitutum studiis ordinarium terminum, si animarum saluti conducere, aut pro Collegii comodo superioribus videbitur expedire.
7. Communi alumnorum victu, vestitu erit contentus, et reliqua Collegii instituta iuxta superiorem interpretationem servare est paratus, etiam SSi. D. N. Alexand. VII. constitutionem.
8. Pecuniam Oeonomo datam, ac depositam pro redditu, non vult in alios usus convertere.

17. Septembris 1665.
Tyrnavia in Ungaria

Examinatores
P. Vitus Vitelli Soc. Jesu.
P. Ferdinandus Palfy Soc. Jesu.
P. Joannes Banki Soc. Jesu.
Examinatus
Georgius Naray, et intellexi
omnia in examine contenta.

2. Náray a Collegium Germanicum et Hungaricumba érkezésekor
tett esküjének szövege

Ego Georgius Naray filius Stephani Naray Dioecesis Zagrabiensis plenam habens instituti huius Collegii notitiam, legibus et constitutionibus ipsius, quas juxta superiorum explicationem amplector, me sponte subiicio easque pro post observare promitto. Insuper spondeo ac iuro, quod dum in hoc Collegiopermanebo, et postquam ab eo quocunque modo sive completis sive non completis studiis exiero, nullam religionem, societatem aut Congregationem regularem sine speciali sedis Apostolicae Licentia, vel sac. Congregationis de Propaganda Fide ingrediar, neque in earum aliqua Professionem emittam.

Item voveo e iuroquod sive religionem ingresso sive statu saeculari permanse-
ro, quolibet anno mei ipsius, meique status, exercitii et loci, ubi moram traxero S.

Congregationem de Propaganda fide statum Ecclesiasticum amplectar et ad omnes sacros etiam Presbyteratus ordines cum superioribus visum fuerit promovebor.

Denique spondeo et iuro, quod iussu eiusdem Eminentissimi Cardinalis Protectoris vel praedictae Congregationis de Propaganda fide, sine mora in Provinciam meam revertar, ut ibi in Divinis administrandis Laborem meum ac operam pro salute animarum impendam, quod etiam praestabo si cum praedae sedis Licentia Religionem, Societatem aut Congregationem Regularem ingressus fuero et in earum aliqua professionem emisero: sic me Deus adjuvet et haec ??? Dei Evangelia.

Idem qui supra Georgius Naray mp. A. 1666.

3. Náray György levele a Propaganda Fidéhez

Eminentissimi Principes Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Protectores Domini Domini Gratosissimi et Patres in Christo Reverendissimi salutem et omnem Felicitatem in Domino et quotidiana ac humillima precum mearum suffragia

Siquidem Sacrae sedis Apostolicae Alumni iuxta Constitutionem Alexandri VIImi sacram Congregationem de propaganda Fide de suo statu certiore reddere tenentur, imo eiusmodi Literas tamdiu reiterare, donec Responsum habeant: ego ex a studiis ad curam animarum missus sum iam annus medius secundus agitur, necdum tamen ad literas pro anno priore scriptas an pervenerint nec ne responsum habeo, ac proinde cogor iterato scribere. Fui anno iam praeterito in Diecoesi[sic!] Vaciensi in loco sub Turcico iugo existenti prope Budam olim Regiam Ungariae nunc Turcis in his partibus Metropolim, in parochiae administratione, in loco quidem catholico et ab haereticis semper alieno, sed ex inveterato cultus divini torpore squalido; Templum neglectum reperi, cuius temporales proventus in ebrietate absorpti nec ulli fructui Ecclesiae ab immemorabili tempore applicati sunt, etsi parochi cura non vacaverit, illud Christianae decentiae restituere adlaboravi, pavimento reparato, tecto noviter facto, tribus altaribus in eo positis et eleganter exstructis, similiter et sacristia reparata, sede confessionalis, Baptisterio, triplici choro pro maiori decore templi et capacitate hominum constructis. Item sacris vestibus et pro calicibus aereis aliis argenteis deauratis procuratis omnibus denique in bono ordine dispositis non tam pecunia quam industria et singulari Dei auxilio. Utque apud sic dissolutos Christianos inter haereticos et paganos existentes tepefactus pietatis fervor ad minus quo ad externum et publicum Dei cultum excitaretur ab antiqua consuetudine apud quosdam ad huc in vicinio durante, de omnium consensu Sabbato tanquam jam in Dominicae ingressu a servilibus laboribus post meridiem abstinendum sanximus, et ut tranquillus Dominica celebretur tum mundationes domuum fiunt, et victualia necessaria aptantur, hora deinde competendi vesperae choraliter modeste decantantur, post quas ad Altare Divae Virginis Litaniae Lauretanae dicuntur,

et in fine unus ex scholaribus pueris recitat aliquam historiam de eadem Gloriosa Virgine additurque a parcho ex ea documentum, tum demum dum uno praecorante dicitur Rosarium Parochus accedit ad confessionale siqui mane Dominica forte communicaturi vellent confiteri, ipso deinde Domino mane conveniente plebe contatis tribus psalmis ex psalterio choraliter, dictis Litaniis majoribus cum precibus, fit sacrum et deinde concio: post meridiem vero a scholaribus pueris, ut omnes rite discant preces Christiano necessarias, aliis respondentibus distincte et alta voce dicitur Pater noster, Ave Maria, Credo, decem praecepta, confiteor, tum pro rudium captu breviter et dilucide fit catechismus circa aliquod Misterium Fidei et doctrinae Christianae, tactis etiam circa idipsum controversiis, demum ex ejus Dominicae Epistola vel aliquo psalmorum affectuosus ad pietatem instinctus brevius cule elicitur, et sic deinde dato campanarum sonitu Vesperae statim subsequentes festum concludunt; aliis diebus quotidie mane fit Missa, quam devotiores aliqui ante alios agrestes tuos labores audiunt, in quadragesima vero fit etiam completorium quotidie ante vesperum. Sedilia quibus plena sunt semper in his partibus Tempia, sicque sedendo semijacendo et dormitando cum magna irreverentia Venerabili Sacramento audire solent missam contra omnium reclamaciones ejeci et combussi; ob blasphemias vero terribiles, quae hic communes sunt absque ulla reflexione peccati, quae inductae sunt a confiniariis militibus haereticis qui nisi ex praeda vivunt velut ferae bestiae omnia crudelissimis facinoribus impune replent, uno die Festo clausis templo et caemetrio confluyente turba ad sonum campanarum per habitam acrem exhortationem et prohibitionem tamdiu ingressum Ecclesiae, obtinui tandem ex omnium consensu severam animadversionem in ejusmodi blasphemantes, sicque per Dei gratiam penitus paulo post extinctae sunt. Utque in catalogo sint omnes baptizati, circa pascha confessi Matrimonio iuncti, et defuncti institui, et ut res digniores circa Ecclesiam occurrentes notarentur, Bonaque ejus et proventus cum sacra suppellectile in Registro habeantur. Editui Parcho praesentibus senioribus de plebe annuatim rationem scripto reddant, ne ipsi Editui cum Parcho, uti factitatum est tam facile proventus Ecclesiae dissipare possint, vel suspensionem de simili incurrant.

In his omnibus si aliquis fructus secutus est solus laudetur Deus, hoc enim ipsius est opus, nam neque qui plantat neque qui rigat est aliquid, sed qui incrementum dat Deus, ego autem nihil sum, et si fecissem omnia quae debebam, adhuc sic aliquid essem quia servus saltem inutilis essem, nunc autem quia nec omnia quae debebam, nec ita prout debebam sed cum infinitis defectibus feci, prorsus nihil sum.

Sincere coram Deo Iudice scribo non quasi solus oculatus habear, caeteris caecutientibus sed sive lauder, sive vituperer, sive vivam sive moriar, nihil sum nisi si in Deo aliquid sim Deus scit, prout sua creatura uti vult, sive ad Gloriam sive ad contumeliam, quod intima viscera stringunt, quod toto pectore affectus urget tacere non possum, quod auditur in cubiculo praedicandum est in tecto: Patres fami-

lias mittunt pastores cum ovibus et pastores in excubias instituunt canes, ut latratu si quid adversi sentiunt prodant nos longius a Pastoribus, et ipso summo caelestis Patris familias in terris Vicario in excubias ordinati, ut quid non ullulatu saltem et gemitu adversa nunciemus, cum viribus impares inimicas feras proh immanissima scelera animas depraedantia arcere nequeamus. Est Patria nostra haec est, quasi Mulier ebria, superba, obstinata, rabida, injuriosa, felle plena amaritudine insatiabilis; non est hic nisi domus Daemonis et porta inferni, refriguit charitas, pro scandalo evitatur pietas, procul abest prisca Fides; non est qui salem saliat, evanuit per quem saliendo erant alii; Praelati in Ambitionem intenti, Principes in temulentiam et luxum dissoluti, nullo timore Dei, sed furia, sed Libidine, sed invidia et quavis iniqua passione, velut quovis vento arundines vacuae agitantur. Latrocinii omnia patent, Ebrietates continuas atrocissimae Blasphaemiae velut tempestates quasdam saeva Fulmina miscent: universim prava consuetudo naturam in malitia omnino induravit, ut cum jam in profundum ventum sit omnia contemnantur, Plagis Divinis non emendamus sed cum Aegyptiis magis magisque indurescimus: quibus Deus dedit cor simplex et moderatam pauperiem perpaucis, ii magis Deum timent et sincerius pietatem sequuntur, caeteri duplici corde mamonae magis quam Deo servi sunt mancipati, utqui plerumque nec in prosperis Deo grati sunt, sed de iis tanquam mere de sua industria partis superbiunt nec in adversis ad Deum sed ad superstiones diabolicas potius refugiant, atque sibi et cunctis mala imprecantes infernali et inutili quadam patientia vel potius impatientia se corrodunt, ego miser nisi exemplo Christi Domini moverer, qui quod plerosque ex Iudaeis non converterit, per hoc eis praedicare non destitit pridem me in privatum retrahere cogitabam, propriae saltem saluti commodius vacaturus, quandoquidem pro imbecillitate et exiguitate meae parum aliis aut nihil me prodesse sciam, nisi qui aliunde gratia Dei boni sunt. Dei haec est in nos poena juste desaeviens, gladio ex utraque parte acuto ferimur, foris jugo hostium opprimimur et malis mille angimur intus gratia Dei vacui consolari non possumus, et remedia spiritualia tanquam vana non curamus. Quod suum est Deus juxta abyssum judiciorum suorum facit, vel permittit in nos nos quod nostrum est et quantum in nobis est, defectus hos tollere conantes sanctam ipsius Gloriam ubique, quia ad hoc tantum sumus, procuremus, et pro posse promoveamus.

Ut verum fatear, salvo tamen in omnibus Bonorum Honore, imo per me omnium, et maxime qui in servitute Christi mihi sunt Praelati, qui hoc ipso quandum ad me est, mihi non nisi summo sunt honore honorandi, quorum vel pedibus subiacere non mereor, iis tamen quibus scire omnia et mala mederi competit dicere cogor veritatem ut ego puto et fateor inde tanta mala processisse, quia quibus Pastorale Officium incumbit non tam Pastores quam mercenarii sumus tanquam ad quos nihil de ovibus pertineret, nisi ut dominemur iis et utamur earum pellibus vestiamur lanis et carnibus earum saturemur. Et cum nemo sibi sufficiat, multo minus multis aliis se sufficere praesumere quisquam potest, praesummunt tamen, et plerique quos seu scientia inflat, seu genus seu fortuna e communi sorte eximit, sursum corda et

non ad Dominum sed ad Dominium habent, cumque similes per Regum Gratiam (uti mos hic obtinuit) quibus privata cujusque vita incognita est, Interessatorum forte commendatione Episcopi fiunt, tales deinde qui Zelum non Gloriam Dei sed suae habent nihil pro Deo fortiter agunt, sed mortui sunt, aut apparenter et fecte solum Deo vivunt, dum sibi sic vivunt, et Regum Gratiam, quos saepe opus esset forte etiam acrius commonere, tristiori verbo illis violare nefas est; unicus omnibus Honos solummodo non onus prae oculis est, et de illo tanquam de denario licet pondus diei et aestus portare recusent omnes contendunt, brevi extenuata et deficiente in nobis Fide similes erimus gentibus quae haec inquirunt et spem caeteram non habent, legimus quidem nisi officiamini sicut parvuli non intrabitis in Regnum coelorum sed frustra, legimus, soli Deo Honor et Gloria, sed frustra, intonamus quotidie saepius Pater noster et etiam hoc frustra, quia ait ipse si Pater ego sum ubi est ergo honor meus, certe qui sibi Honorem deberi praesumit cum ex se nihil sit Deum illo Honore spoliari, et injuria afficit caelestem Patrem factorem suum, et bonorum omnium largitorem. Profecto hanc tantam aestimationem sui causat ignorantia sui et Dei, omnes in politica Mundanorum studia intenti sumus, Regna disponimus caelos metimur et nos ipsos ignoramus, nostri obliviscimur, si nos ipsos inspiceremus, et penetraremus usque ad nihilum nostri, tunc solum et solidum esse Dei palparemus, solum Majestatem ejus venerabundi coleremus, nos non tanti, sed vere nihili facientes, tunc simplicibus Christianorum moribus imbuti, eosdem pio zelo alios doceremus: nun autem nescio quam mundanam prudentiam et gravitatem praese ferentes tumidis in vanam auram fluctibus sublimamur: sic malae Arbores non possumus bonos fructus facere, siquidem nemo dat quod non habet, clerici nec sancte instituuntur neque curantur inde tot scandala in clero infamis vitae, ut fere omnes aut in caeno carnalis voluptatis, et gulositatis haerent, aut avaritiae non Deo anxie serviunt, aut quidam instar pharisei illius magis occulti peccatores, ambitione evehuntur ut nihil jam Christianismi praeterquam officii causa pristinae devotionis per externa signa imago sola supersit. Atque sic ubi abfuit Virgo vigilans, dimissa pietate clericorum et penuria et scandalis, et Haereses auctae, et mille mille mala in nodum Gordium sunt conflata, quem nodum non est jam qui levi attrectatione solvat, nisi forte acrius suderit. Adeo omnis caro corrumpit viam suam, ut iam supergressa mortalium iniquitas immemor Diluvii, denuo extremi iudicii universali incendio haud dubie brevi sit expianda, prope est Dies Domini et adesse festinant tempora, quando veniet sicut fulgur in omnem plagam Ira Dei, et devorabit carnes peccatorum, morsu aeterno cruciabit eos, maledictus qui non acquiescit consilio sapientis, consilio Dei et Jesu Christi quod datum est ab initio per prophetas, et praedicatum est, per universum mundum in Evangelio loquente per sanctos suos Spiritu Sancto, et testimonium perhibente persigna et prodigia ut scirent quia verum est verbum eius, sed noluerunt intelligere Homines ut bene agerent: boni servi non discutiunt Iussa Domini sui, sed simplici assensu velociter exequentur, servi autem Christi nunc coacervarunt sibi in parva desideria Magistros prurientes auribus qui subtiliter disputantes distraxerunt praecepta Christi,

volentes blandiri Fautoribus suis, alleviarunt ut putant pio consilio onus crucis Christi, quod iam antea leve dixerat Christus, nescientes quia hinc tanquam onus grave aggravatae sunt iniquitates nostrae: scitur quia cupiditas humana quocunque inclinatur ad dextram vel sinistram insatiabilis est in hoc mundo permittit ei parum et statim nec hoc contenta plura petet, ut sensim quae de Consilio Christi erant, per dispensata ob vanos praetextus minora, veniatur ad maxima, quae licentiose quodammodo praesumunt usque dum in profundum veniat et tum iam omnia contemnit peccator; non est iniquum non est Noverca Ecclesia, sic semper proh novercantes filii incarnis reprobum sensum versi contendunt. Et sic quidem mala innumera et scandala quae necesse est ut veniant abunde venerunt, nunquam tamen Ecclesiam licet premant opriment quam Deus etiam inter tot spinas nunquam Rosis carentem tot perpetuo sanctis faecundam admirabili providentia gubernat, nec in extremo periculo etiam quo ad reprobos si uti vellent absque remedio relinquit; in Diluvio misit Noe, Eliam et Enoe mittit in Iudicio, et nunc qui tunc non fuimus nec postea erimus si caro nostra corrumpit viam suam praesenti malo praesens remedium adest, viae pontibus maxime instaurari solent, has qui reparet habemus Vicarium Christi summum Pontificem, si columnae Pontium inclinatae et bases colapsae sunt, et mala sint omnia, est qui restauret omnia, viamque in Patriam permeabilem reddat.

Ad hoc faceret maxime puto ego si circa praeficiendos Pastores, illud unum Christi Domini examen rigide observaretur, Petre amas me, et tum libere pasce oves meas, quia amor otiosus non est, omnia agit omnia penetrat, omnia sustinet, si unicus sit sufficit, et certe si Amicorum omnia sunt communia, etiam Amicus Deus qui omnia habet et omnia postest Amico suo si caetera desint, omnia miro modo providet, si modo unica vera intersit Amicitia.

Si demum quod ad praedictum per se quodammodo sequeretur, Clerici optime instituerentur, et in hac nostra Patria ubi eorum summa penuria est augerentur, quos a pueris per Diaecesim bonae spei et indolis colligi, atque a teneris summa diligentia in pietate enutrire et solidare oporteret: et haec prima boni Pastoris cura foret, et facile fieret nunc autem amplissimi alias Episcoporum proventus vel turpi avaritia, vel vana dilapidatione absque sancti Fundatoris intento fine, pereunt. Si pariter ab Apostolica sede visitatio fieret per Legatos, qui tales essent, quales Sanctus Bernardus in libro de Consideratione ad Eugenium Papam describit et non in pompa et Gravitate solum custoditi a tertiis Personis de negotiis docerentur sed ut ipsi lustrent omnia, palpent et alligent, evellant et plantent, utque tales essent qui non eodem alio cum caeteris infecti faeterent nec prae suo aliorum advertant foetorem sed ipsi mundi, pii sancti, aliorum maculas facile advertant, vel per dispositionem Domus et familiae, juxta allud Sancti Pauli, si quis autem Domui suae praeesse nescit, quomodo Ecclesiae Dei diligentiam habebit, vel per ipsa verba, ut quidam sapientum dixit, loquere ut te videam, atque sic per bonorum praemia et malorum poenas, sine quibus nulla Respublica sana est cuncta sancte et feliciter ordinarent. Si etiam privatae per suas Diaeceseos Episcoporum visitationes fierent,

quae quidem subinde ex commissione per inferiores fiunt, sed absque omni fructu, cum in iis, quorum sibi ipsi quis conscius est, alios exagitare nec serio vult, nec potest ne subaudiat illud, Medice cura teipsum.

Haec sunt quae vobis Eminentissimi Principes una cum summo in terris Capite et Rectore omnium, significanda et emendanda Deus vult; ego quidem privatus homuncio in uno vico hactenus Parochialem curam aegre supportans, fateor me et hoc tanto Dei ministerio, uti vere Deus scit infinites esse indignum, si haec publica tanquam extra meae parvitatibus limites existentia, tangere praesumpsi, huic meae quali tali audaciae, vel potius piaae confidentiae parcite quaeso. Rogo et cum lachrymis obtestor per amorosissima viscera Jesu Christi, qui crucem acerbissimam cum suae creaturae summa ignominia pro nostra omnium salute sustinuit, ne patiantur in hunc Dei amorem cum tanta in gratitudine, enormi scelere sine conscientia, sine respectu, sine fine peccare horrendum est, horrendum est incidere in manus Domini, hodie, cras, trahet nos in iudicium mors, statuet contra nos faciem suam Deus, cum rapiet non est qui erripiat, Potentes potenter Tormenta patientur, quibus Deus traditis pluribus talentis haec negotia tanta commisit, plurima exigit ab iis. Utinam Magnates non semper ut Magnates se tenerent, sed etiam ut Mortales quandoque se aspicerent, consultum esset recedere subinde paululum, exuere id quod Honoris est et indui cilicio conspergi cinere, atque sic quae ut mortalis homo coram Deo abiectus decerneret ea demum resumpta Authoritas et officii Dignitas in opus cogat omnia ad maiorem Dei Gloriam, cuius hic cooperatores vos maxime Eminentissime Principe una cum Beatissimo Papa nostro comprehensores faciat in Coelo Deus. Amen. Datae nunc secundo Jaszoviae Diaecesis Agriensis, in Hungaria 19 Junii 1670

Sacrae Sedis Apostolicae

Aeternum devotus cliens

P. Georgius Naray

Parochus Szölösiensis quondam

alumnus Collegii Sancti Apollinaris mp.

P. s. Adesso anno secondo da che son partito dalli studii di Roma, resto appresso il mio Padron Francesco Leonardo Szegedy, Vescovo d'Agria, per capellano, finche questo moto di Eretici sarà soppresso, eravamo tutti in gran pericolo, perche fossimo come d'un turbine di tempesta in breve tolti da loro, se il Dio la lor intentione havesse secondato, ma gladius ipsorum conversus est in sinum eorum, giusto adesso arivando qua l'Armada Imperiale fa gran timor alla gente, d'onde li maggiori il piu conscii del male son fugiti e dispersi, la gente povera anchora dalli vilagi, per tutto dove passa l'Armada, con li suoi vittuali è fugita alle montagne; haverà sua Maiestà occasione adesso d'estirpar tutte le Heresie il Dio la prosperi al questo fine, pregamo tutti.

VERA SZÁDOCZKI

György Náray's Life and Works through the Lens of Archival Sources

The life and work of György Náray (1645–1699) are well-documented in academic literature. However, during the critical edition work of the hymns published in his volume *Lyra coelestis*, numerous new sources have surfaced that had not yet come to the attention of researchers. The letters, documents, and books preserved in foreign and domestic archives and libraries complement his biography, particularly regarding his years spent in Rome and his studies there. This study undertook the processing of these new sources. From these sources, it is revealed what oath he took upon his arrival at the Collegium Germanicum et Hungaricum, when he received the various ecclesiastical orders, and what he studied in the Eternal City. On the other hand, the letter preserved in the Propaganda Fide Archives is an important document in Hungarian cultural history. In his report to the Pope, he not only writes about the course of his own life as promised but also describes the domestic conditions and problems of his time.

Görög szerzők Pázmány Péter műveiben

A 16–17. századi tudományos diskurzusban fontos szerep jutott az autoritás hatalmának, ezért a tekintélyi hivatkozások argumentációba való beiktatása a retorikai bizonyítás elengedhetetlen részét képezte. Pázmány Péter ennek a tudományos sztenderdnek megfelelően vonultatta fel írásaiban az érveinek alátámasztására szolgáló műveket, és hivatkozott rájuk teljes transzparenciával, vagyis a lapszálon pontosan megjelölve az általa idézett vagy hivatkozott locusokat. Az argumentáció alátámasztására, hitelesítésére, a kontroverz teológiai háttérismeretek felelevenítésére sokszor elegendő volt már csak a szerzők neveinek említése is. Pázmány legtöbbször latin szerzőkre hivatkozik: az antikvitásból Senecára, a patrisztikus irodalomból Szent Ágostonra, Szent Jeromosra, Tertullianusra. A görögök közül Arisztotelészre hivatkozik a legtöbbször,¹ nagyon sokszor idézi a reneszánsz által újra felfedezett Plutarkhoszt, mellettük számos alkalommal a görög egyházatyák szolgálnak tekintélyi érv gyanánt.

Olykor hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni, hogy a humanizmus nemcsak a klasszikus görög–római ókort fedezte fel újra a 14–15. században, de a késő antikvitás keresztény gondolkodóira, a görög és latin egyházatyák műveire is új-

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 137815. számú OTKA-pályázat keretében készült.

¹ Érthető módon a grazi egyetem bölcsészeti fakultásán tartott logikai és a természetfilozófiai kurzusokhoz írt jegyzeteiben találkozunk legtöbbször Arisztotelész nevével: *Dialectica*, *Physica* és a *Tractatus in libros Aristotelis De coelo*, *De generatione et corruptione atque in libros Meteororum*. PÁZMÁNY Péter, *Dialectica*, szerk. Stephanus BOGNÁR, Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia: Series latina, 1 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem, 1894); PÁZMÁNY Péter, *Physica*, szerk. Stephanus BOGNÁR, Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia: Series latina, 2 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem, 1895); PÁZMÁNY Péter, *Tractatus in libros Aristotelis De coelo*, *De generatione et corruptione atque in libros Meteororum*, szerk. Stephanus BOGNÁR, Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia: Series latina, 3 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem, 1897).

ból rátalált.² A patrisztikus szövegekkel a reformátorok (Luther, Zwingli, Bucer, Oecolampadius, Kálvin) is foglalkoztak, elsősorban az ősegyház jellemzőit keresték bennük, másrészt azokat a kérdéseket kutatták, amelyeket az egyház múltjáról és jelenéről szóló korabeli teológiai viták vetettek fel.³ A patrisztikai szövegek gondozásának és megjelentetésének egyik legkorábbi központja a reneszánsz Itália volt. A kezdeményezők között szerepelt Ambrogio Traversari (1386–1439) és Lorenzo Valla (1407–1457).⁴ Sokat tett a görög egyházi írók tanulmányozásának előmozdításáért a keleti és a nyugati egyház egyesülését megcélzó 1438–1439 között ülésező ferrarai zsinat, amelyre sok görög prelátus is érkezett Bizáncból.⁵ A zsinat során a küldötteknek számos patrisztikus szöveget kellett összehasonlítaniuk és hivatkozníuk, ezek közül nem egy újdonságnak számított az itáliai humanisták, illetve teológusok számára.⁶ A 15. század közepétől egészen Lutherig olyan tudósok, mint Georgius Trapezuntius (1395–1472/3), Niccolò Perotti (1429–1460), Pietro Balbi (1399–1479), Lilio Tifernate (1417–1486), Francesco Griffolini (1418–1483), Ioannis Argyropoulos (1417–1486), Raffaele Maffei (1451–1522) és Zanolli Acciaiuoli (1461–1519) készítették el a korai görög egyházatyák legtöbb kulcsfontosságú szövegének fordítását, amelyek közül számosat még a 16. században is használtak és kiadtak.⁷ Az egyházatyáknak a görög nyelv tanítása szempontjából is jelentőségük volt. Homéroszt, Euripidészt, Arisztophanészt, Theokritoszt, Thuküdidészt, Xenophónt, Démoszthenészt, Iszokratészt, és mások mellett Nagy Szent Vazult, Nazianzi Szent Gergelyt és Aranyaszájú Szent Jánost is hasznos szerzőnek találták a görög nyelv tanításában.⁸ A jezsuita oktatási szabályzat, a *Ratio studiorum* a korábbi gyakorlatot kodifikálva javasolta az említett „három hierarcha” tanulmányozását a grammatikai és retorikai osztályokban is.⁹

Az 1450–1600 közötti Nyugat-Európában a legtöbbször, latin fordításban megjelent görög auktorok sorrendben: Aranyaszájú Szent János (344–407), Nagy Szent

² Tóth Péter, „Görög egyházatyák a Corvinában I”, *Magyar Könyvszemle* 127, 2. sz. (2011): 137–148, 137.

³ Andreas AMMANN és Sam KENNERLEY, „Introduction to the Special Issue on: The Reception of the Church Fathers and Early Church Historians in the Renaissance and the Reformation, c. 1470–1650”, *International Journal of the Classical Tradition* 27 (2020): 271–276, 271; Natasha CONSTANTINIDOU, „Aspects of the Printing History and Reception of John Chrysostom and Other Greek Church Fathers, c. 1450–1600”, *International Journal of the Classical Tradition* 27 (2020): 277–299, 287.

⁴ Charles L. STINGER, *Humanism and Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance* (Albany: State University of New York Press, 1977), xiii, 40.

⁵ Joseph GILL, *The Council of Florence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959); Deno J. GEANAKOPOLOS, „The Council of Florence (1438–1439) and the Problem of Union Between the Greek and Latin Churches”, *Church History* 24 (1955): 324–346.

⁶ Alexander ALEXAKIS, „The Greek Patristic Testimonia Presented at the Council of Florence (1439) in Support of the Filioque Reconsidered”, *Revue des Études Byzantines* 58 (2000): 149–165.

⁷ CONSTANTINIDOU, „Aspects of the Printing History...”, 280.

⁸ Uo., 294.

⁹ Uo., 294–295. *Ratio atque institutio studiorum societatis Iesu (1586, 1591, 1599)*, szerk. Ladislaus LUKÁCS, Monumenta Historica Societatis Iesu 129 – Monumenta Paedagogica Societatis Iesu 5 (Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1986), 432.

Vazul (329–379), Kaiszareiai Euszebiosz (265–339), Nazianzi Szent Gergely (329–389), Ál-Areopagita Dénes (5–6. század), Alexandriai Szent Cirill (376–444), Nüszsai Szent Gergely (335–394), Alexandriai Szent Kelemen (150–215/220) és Szent Epiphániosz (kb. 315–403) voltak.¹⁰ Jóllehet a görög nyelvű kiadások száma lényegesen kisebb volt, mint a latinoké, Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Vazul írásait többször nyomtatták ki eredeti nyelven, mint Hésziodosz, Arisztophanész, Aiszóposz, Hippokratész vagy Galénosz műveit. A patrisztikus irodalom kiadásának központja a 16. században Párizs lett, de mellette még Bázelen és Antwerpenben adták ki legtöbbször a görög egyházatyák műveit eredeti nyelven és latinul.¹¹

A protestáns gyakorlattal szemben a katolikus érvelő irodalomra a korban nem volt jellemző a görög szövegek eredetiben való akár csak minimális idézése. Az Egyházat és vele a teológiai, vallási irodalmat is a latin nyelv központi szerepe jellemezte, így Pázmány is latin fordításokban olvasta, illetve idézte a görög auctorokat. Nem mintha nem tanulta vagy tudta volna a görögöt: a kolozsvári jezsuita gimnáziumban, ahová Pázmány 1583-ban iratkozott be, a Borja Szent Ferenc-féle korai *Ratio studiorum* alapján tanították a humaniora és retorika osztályokban görögre az ifjakat.¹² Pázmánynál ez az 1585/86 és 1586/87-es tanéveket jelentette. A humaniora keretében Lukianosz egyszerűbb dialógusait, Aiszóposz fabuláit, a retorika osztályban Démoszthenészt és Homéroszt olvastak.¹³ A későbbiekben a jezsuita egyetemi képzés filozófiai fakultásán olvastak Arisztotelészt, a teológián pedig a bibliai exegézishez kapcsolódóan a héber és a görög Szentírást tanulmányozták. Pázmánynak a grazi egyetemen tartott Arisztotelész-kurzusaira készülve olykor filológiai vizsgálatokat is kellett végeznie az eredeti görög szövegek bevonásával.¹⁴

A katolikusoknál a görög és héber nyelvek ismerete a protestáns gyakorlattal szemben nem az egyéni bibliai hermeneutikát szolgálta, hanem a trienti zsinaton hivatalos bibliaként elfogadott latin nyelvű szentírás, a *Vulgata* magyarázatához kellettek ezek a stúdiumok. A hivatalos katolikus biblia, a *Vulgata Sixto-Clementina* végül majdnem ötven évvel a trienti zsinat után, 1592-ben jelent meg.¹⁵ Pázmány klasszikus

¹⁰ A sorrend az eredeti, görög szövegkiadások tekintetében csak csekély mértékben tér el a latin művekétől: eszerint Nazianzi Szent Gergely megelőzi Euszebioszt, és közvetlenül utána Nüszsai Szent Gergely áll. CONSTANTINIDIOU, „Aspects of the Printing History...”, 298.

¹¹ Uo. Bázelen a filológiai szempontú könyvkiadást általában megalapozta Erasmus együttműködése humanista nyomdász-kiadóval, Johann Frobennele. Andrew G. JOHNSTON és Jean-François GILMONT, „Printing and the Reformation in Antwerp”, in *The Reformation and the Book*, szerk. J.-F. GILMONT, ford. Karin MAAG (Aldershot: Ashgate, 1998), 188–213.

¹² ÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely (Piliscsaba: PPKE BTK, 2006²), 23.

¹³ *Monumenta Paedagogica Societati Jesu quae primam Rationem Studiorum anno 1586 editam praecessere*, szerk. Caecilius GOMEZ RODELES és mások (Madrid: Avrial, 1901), 289, 293.

¹⁴ GERENCSÉR István, *A filozófus Pázmány* (Budapest: Élet Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1937), 36, 62, hozzáférés: 2024.04.14, http://www.ppek.hu/konyvek/Gerencser_Istvan_A_filozofus_Pazmany_1.pdf.

¹⁵ *Biblia sacra vulgatae editionis Sixti Quinti Pont. Max. inssu recognita atque edita* (Romae: Typ. Apost. Vaticana, 1592).

nyelvi jártasságát bizonyítja, hogy 1612-ben a jezsuita rendi vezetés őt jelölte ki egy háromtagúra tervezett bizottságba, amelynek feladata lett volna a Káldi-féle bibliafordítás ellenőrzése, illetve a héber és görög szövegek alapján való átdolgozása.¹⁶

A már említett markáns latinközpontúság a jezsuita felsőoktatás bölcsészeti fakultásának Arisztotelész-kurzusain is megmutatkozott. A *Ratio studiorum* előírása alapján az Arisztotelész-művekhez írt latin kommentárok prioritást élveztek a görögökkel szemben, az oktatóknak pedig ügyelniük kellett arra, hogy a latin művek ne váljanak valamilyen módon neveltség vagy megvetés tárgyává. A latin és a görög véleményeit ne ütköztessék egymással, hanem csak idézzék mindkét részről a szerzőket, nyilvánvalóan – bár erre külön nem tér ki a rendelkezés – latinul.

„Nec etiam Latinos interpretes Aristotelis, aut eorum doctrinam, non irride-re aut in contemptum adducere. Nec etiam in genere disputationes instituere Latinorum contra Graecos, et Graecorum contra Latinos; sed propriis nominibus tantum utrinque citatis authoribus.”¹⁷

Pázmány a filozófiaelőadásaihoz írt jegyzeteiben szereplő görög kommentátorokat (Alexander Aphrodisziasz, Themisztiosz, Theoprasztosz, Porphüriosz stb.) is latin fordításaikban idézi.

Nem meglepő tehát, hogy a barokk katolikus szerzők, köztük Pázmány szinte egyáltalán nem hivatkozik görög kútfők eredeti szövegeire, hanem csak azok latin fordításaira, és csak elvétve tünteti fel, hogy ki a nyelvi átültetés szerzője. Vagyis az eredetileg görögül írt szövegek pázmányi recepciója nem különbözik a latin szerzőkétől. Így ugyanaz a kérdés merül fel a görögök esetében is, amely általában Pázmány forráshasználatával kapcsolatban is, nevezetesen, hogy eredeti, kötetes műveket, vagy inkább tematikus idézetgyűjteményeket, illetve számára florilégiumként funkcionáló dogmatikai, kontroverz teológiai kompendiumokat használt-e a vendégszövegek idézésekor. A kérdés annál is indokoltabb, mert például csak a *Kalauz*-ban majdnem 9000 hivatkozás, illetve citátum szerepel. A barokk prédikációk örvén Bitskey István, valamint Gábor Csilla is behatóan foglalkozott a kérdéssel; vizsgálódásuk eredménye nagyjából úgy foglalható össze, hogy a hatalmas mennyiségű idézetanyag mindenképp feltételezi a florilégiumok használatát, de az idézetek helyének visszakereshetően pontos megadása egyúttal a kötetes művek forgatására is utal.¹⁸ De még ha azt is feltételeznénk, hogy Pázmány kizárólag idézetgyűjteményekből, illetve más kontroverz teológiai összefoglalásokból (Roberto Bellarmino, Gregorio de Valencia, Thomas Stapleton művei) vette idézeteit, akkor

¹⁶ ŐRY, *Pázmány Péter...*, 129.

¹⁷ *Monumenta paedagogica Societatis Jesu...*, 491.

¹⁸ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 54–57; GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, 2001), 56.

is érdemes megvizsgálni a vendégszövegek eredeti forrását, jelen esetben az életműben hivatkozott görög szerzők 16–17. században (Pázmány 1637-es halálával bezárólag) elérhető latin kiadásait.

Ha a Pázmánynál felvonultatott görög szerzőket vizsgáljuk, érdemes az életmű egészen belül a két, igazán nagy jelentőségű írására koncentrálnunk, vagyis az *Isteni igazságra vezérlő Kalauz*ra és a *Prédikációkra*. A *Kalauz* Pázmány apologetikai, kontroverz teológiai műveinek, a vitairatoknak nemcsak eszmei, de szövegszintű szintézise is egyben. Benne szerepel ugyanis szinte az összes korábbi, a protestáns vallásra, illetve felekezetpolitikára reflektáló vitairata, természetesen átírva és átkontextualizálva.¹⁹ A mű tematikus elrendezése lehetővé tette, hogy egyfajta magyar nyelvű dogmatikai kompendiumként is szolgáljon a katolikusok számára, illetve kiindulási alap legyen több protestáns ellenirat létrejöttéhez.

A másik nagy munka, amely viszont kifejezetten saját felekezetének szólt, az *A minden Vasárnapokra és egy-nehány Innepekre rendelt Evangeliumokról-való Prédikációk*, amelynek darabjai kimutathatóan mintabeszédekként szolgáltak a miséző papok számára. Ami a szerző személyén kívül közös a két műben, hogy Pázmány saját szövege mellett mindkettőnek fontos részét képezik a citátumok, vagyis a vendégszövegek.

Az, hogy Pázmány mely görög szerzőkre hivatkozik, függ attól, milyen műfajba tartozik az adott írása. Magyar nyelvű apologetikus vitairataiban, így a *Kalauz*ban is az egyháztörténet-írók művei vannak túlsúlyban. Kaiszareiai Euszebiosz és *historia ecclesiasticájának* folytatói, illetve bővítői, Szókratész Szkholasztikosz (380 k.–440/450 k.), Szózomenosz (400–450), valamint Theodorétosz (393–458) hozzávetőlegesen 700 említéssel szerepelnek az egész életműre nézve, ennek több mint 40 százaléka Pázmány vitairat-szintézisében, a *Kalauz*ban található, és csak kb. 15 százaléka a *Prédikációk*ban.

Kaiszareiai Euszebiosz (265 k.–339) felülreprezentáltsága feltűnő a Pázmány-életműben. Egyháztörténete mellett a *Praeparatio Evangelica* (Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή) című írására is számos hivatkozást találunk, jellemzően a *Kalauz*ban. A tizenöt kötetből álló mű a korai kereszténység egyik fontos apologetikai írása, amely a keresztény hit értékeit védelmezi a pogány vallásokkal és filozófiákkal szemben. A címben lévő *praeparatio* (proparaszkueú) jelzi, hogy az írás az evangéliumi hitet követni szándékozó pogányok keresztségre való felkészülését szolgálta. Pázmány a *Praeparatio evangelicát* kimutathatóan az Itáliába emigrált bizánci Georgius Trapezuntius fordításában idézi több alkalommal, egyetlen egyszer hivatkozik a *Kalauz* 1637-es, harmadik kiadásában a kortárs francia jezsuita, François Viger nem sokkal korábban, 1628-ban megjelent fordítására.²⁰ A Viger-féle átültetés noha mindössze egyszer kerül elő az argumentációban, mégis jelzi, hogy Pázmány igyekezett naprakészen

¹⁹ HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újraiírása* (Budapest: Universitas Kiadó, 2019).

²⁰ *Eusebion tou Pamphilou [...] Proparaszkueú Evangeliké: Eusebii Pamphili Caesareae Palaestinae episcopi Praeparatio Evangelica [...]*, ford. François VIGER (Parisius: Sumptibus Michaelis Sonni, Sebastiani Cramoisy, Caroli Morelli, 1628).

tartani azt a szövegbázist, amelyre érvelésében építhetett.²¹ Még több hivatkozást találunk Eusebiosz már említett egyháztörténetére. Pázmány a művet általában Rufinus 5. századi, rendkívül népszerű fordításában idézi, némely alkalommal viszont Johannes Christophorsonus, vagyis John Christopherson angol katolikus püspök 16. századi latin fordítását citálja, és olykor ezt jelzi is a lapszélen.²² Emellett némileg meglepő módon Wolfgang Meuslin (Musculus) református teológus korszerűbb és pontosabb fordítását is felhasználja.²³

A már szintén említett bizánci historiográfusok, Szókratész Szkholasztikosz, Szó-zomenosz, Theodorétosz és Evagriosz munkáit szintén a chichesteri püspök, John Christopherson latin fordítása alapján idézi.²⁴ Pázmány egy későbbi bizánci forrása a 13–14. századi Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulos, az ő egyháztörténetére a felső-sziléziai humanista Johannes Lange (1503–1567) fordításában hivatkozik.²⁵

A görög egyházatyákra való hivatkozások számának sorrendje követi a műveik európai (Párizs, Bazel, Antwerpen stb.) megjelentetésének gyakoriságában megmutatkozó, fentebb már felvázolt trendet. Eszerint Pázmány a görög patrisztikából Aranyszájú Szent Jánost említi, illetve idézi a legtöbbet, őt követi Nagy Szent Vazul és Nazianzi Szent Gergely. A hagyományosan együtt emlegetett „három hierarcha” esetében a teljes életműre vonatkozó, nagyjából hatszáz összhivatkozás kb. 25 százaléka található a *Kalauz*-ban, és 15 százalék kapott helyet a *Prédikációk*-ban. Műveik citálása már Pázmány idején is egy több mint ezeréves fordítási hagyomány eredménye. A korai keresztény íráskor zöme görög nyelvű volt, köztük az Újszövetségé is. A bibliai perikópákat, a zsoltárokat és egyéb ószövetségi könyveket is először görögből fordították le latinra, s kezdetben a római liturgia is görögül, vagy legalábbis két nyelven folyt.²⁶ Ezek mellett már a kora keresztény korban az apostoli atyákat, valamint az alexandriai és antiochiai atyák számos művét is lefordították latinra.²⁷ A 4–5. század fordulóján Szent Jeromos (340 k.–420) és Rufinus (345–410)

²¹ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Isteni Igazságra-vezető kalauz, melyet írt és most sok helyen jobbitván ki-bocsátott cardinal Pazmany Peter esztergami érsek* (Posonii, 1637), 44, RMNy 1697. Pázmány a lapszéli bejegyzésben jelzi a két fordítás közti, a fejezetbeosztásban megmutatkozó különbséget. „Eusebius, 5. de Praepar. ca. 15. Versionis Trapezunt. Versionis Viguerij, cap. 36.”

²² *Eusebius Pamphilus, Historiae ecclesiasticae pars prima* [...] Ioanne CHRISTOPHORSONO *Anglo Cicestrensi Episcopo interprete* (Lovanii: Servatius Sassen, 1569).

²³ *Ecclesiasticae historiae auctores: Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi Historiae ecclesiasticae lib. X* [...] *Wolfgango MUSCULO interprete* (Basileae: Froben, 1549).

²⁴ *Historiae ecclesiasticae scriptores Graeci* [...] (Coloniae: Birckmann, 1570).

²⁵ *Nicephori Callisti Xanthopuli* [...] *Ecclesiasticae historiae libri decem & octo*: [...] Ioannis LANGI in *Latini sermonem translati* [...] (Basileae: Oporinus, 1551). Johannes Langérol bővebben lásd András NÉMETH, „Byzantine and Humanist Greek Manuscripts in Buda before 1526: The Limits of Studying the Greek Corvinas”, in *Matthias Rex 1458–1490: Hungary at the Dawn of the Renaissance*, szerk. DRASKÓCZY István és mások (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2013), 1–20, 4, hozzáférés: 2024.04.14, <http://renaissance.elte.hu/wp-content/uploads/2013/09/Andras-Nemeth-Byzantine-and-Humanist-Greek-Manuscripts-in-Buda-before-1526.pdf>.

²⁶ TÓTH, „Görög egyházatyák...”, 139.

²⁷ STINGER, *Humanism and Church Fathers*..., 84.

fordított számos görög szerzőtől, ezek a fordítások széles körben terjedtek a középkor folyamán, és sok esetben még Pázmány vendégszövegeiben is kimutathatóak.²⁸ Nazianzi vagy Teológus Szent Gergelyt például Rufinus fordításában is idézi, de a citátumok egy része már a Jacques de Billy de Prunay-féle 1563-as latin összkiadásra megy vissza.²⁹

Nazianzi Gergely mellett a kappadókiai atyák közül Nagy Szent Vazulra hivatkozik még többször Pázmány. Ezek a vendégszövegek Janus Cornarius (Johannes Haynpoł, Hagenbut, 1500–1558), illetve Wolfgang Musculus (W. Meuslin, Mauslein, Müslin, 1497–1563) fordításaiból származnak. Mind a szász orvos, Erasmus barátja, Cornarius, mind a kálvinista teológus Meuslin szerepeltek az 1564-es, IV. Pál pápa által jóváhagyott *Index* első classisában, azaz a tiltás a teljes életművükre vonatkozott.³⁰ Az első, 1558. december 31-én kihirdetett, de 1559-es dátummal kinyomtatott római index drámaian korlátozta az egyházatyák műveihez való hozzáférést, megtiltotta minden olyan patrisztikus szöveg olvasását, amelyet „eretnekek” pl. Musculus, Oecolampadius és Erasmus fordítottak.³¹ A literátus egyháziak panaszkodása miatt a korlátozást az *Index* néhány tilalmával kapcsolatban még 1559 februárjában pontosították, így az *Instructio circa Indicem* engedélyezte az egyházatyák eretnekek által készített kiadásait, amennyiben az eretnecség nyomait eltüntetik, és a cenzúrázott szöveg olvasását jóváhagyja az illetékes inkvizítor vagy a püspök. Az 1561-es *Moderatio indicis librorum prohibitorum* engedélyezte az egyházatyák fordításait, ha a szöveg nem tartalmaz hitbéli tévedéseket.³² A római index felülvizsgálatát 1563-ban, a trienti zsinat végén fejezték be, az eredmény a már említett 1564-es trienti index volt. Az ebben közölt, részben már a kiadás utáni cenzúrára vonatkozó tíz általános szabály (*Regulae*) közül a harmadik megengedte a tiltott szerzők által fordított vallásos szövegek olvasását, ha azok nem tartalmaztak az ortodoxiával ellentétes tanításokat. A nyolcadik szabály jóváhagyta azon könyvek forgatását, amelyek csak

²⁸ Nazianzi Szent Gergely legkorábbi fordítója Rufinus volt, ő mindössze kilenc beszédet ültetett át latinra. Sister Agnes Clare WAY, „Gregorius Nazianzenus”, in *Catalogus translationum et commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries* 2, szerk. Paul Oskar KRISTELLER és F. Edward CRANZ, 43–192 (Washington DC: The Catholic University of America Press, 1971).

²⁹ *Divi Gregorii Nazianzeni, cognomento theologi, Opera omnia, quae quidem extant, nova translatione donata* [...] *Quae omnia nunc primum latina facta sunt Jacobi BILLII PRUNAEI* (Pariisi: Jean Bienné, 1569). A De Billy-féle Nazianzi Gergely-kiadás részletes leírását lásd WAY, „Gregorius Nazianzenus”, 55–56.

³⁰ *Index librorum prohibitorum, cum Regulis confectis* (Romae: Paolo Manuzio, 1564), 45, 71. Cornariusnak az orvosi műveire vonatkozott a tiltás, Musculust pedig biztos, ami biztos alapon Meusel néven is felvették a listára. A hiánypótló munkák iránti érdeklődés sok esetben felülírta a tilalmat, így az 1624-es jegyzék szerint Musculus noha tiltott szerző maradt, a Polübiosz-fordítását engedélyezték. *Index auctorum damnatae memoriae: tum etiam librorum, qui vel simpliciter, vel ad expurgationem usque prohibentur, del deniq[ue] iam expurgati permittuntur* (Olisipone: Craesbeeck, 1624), 185.

³¹ Sam KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe: Translating and Reading a Greek Church Father from 1417 to 1624* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2023), 229.

³² Uo.

néhány gyanús passzust tartalmaztak, és azokat törölték.³³ Magyarán a cenzúrában lévő tiltás később finomodott, az eretnekektől származó fordításokat, szöveggon-
dozásokat engedélyezték, amennyiben a szöveg meg volt tisztítva a protestáns ér-
telmezésektől. Nazianzi Szent Gergelynek, Aranyaszájú Szent Jánosnak és a többi,
Pázmány által is hivatkozott görög egyházatyának is kiadták az expurgált kiadásait.
Így idézheti Pázmány Aranyaszájú Szent János az *Efezusbeliekhez írt levél*hez készült
sermőit nem egyszer Wolfgang Musculus fordítása alapján.³⁴

A görög egyházatyák közül Aranyaszájú Szent János körülbelül 330 említéssel az
első helyen szerepel a Pázmány-életmű vendégszövegei között. A görög egyházatya
ilyetén elsőse európai népszerűségével is magyarázható, hiszen műveiből 1600-ig
443 kiadás jelent meg számos nyelven, többségében latinul.³⁵ Aranyaszájú Szent Já-
nos evangéliumi homíliáinak és az apostoli levelekhez írott kommentárjainak első
humanista latin fordításait Ambrogio Traversari készítette a 15. század húszas éve-
iben.³⁶ Az első, nyomtatásban megjelent latin nyelvű szövege a *Máté evangéliumához írt*
homíliái voltak, amelyet Georgius Trapezuntius fordított le V. Miklós pápa számá-
ra.³⁷ Az Erasmus-féle *Opera omnia* 1530-ban jelent meg a protestáns Johannes Oeco-
lampadius közreműködésével.³⁸ A lelkipásztorként aktívan tevékenykedő Aranyaszájú
homíliái – műfajuknál fogva – nemcsak a szentírás-értelmezésben bővelkednek, de
az erkölcsi tanításban is, így könnyen összhangba lehetett hozni azokat a tridenti-
num szellemiségével. Ugyanakkor a kontroverz teológiai vitákban a 16. századi ka-
tolikus teológusok számára alkalmas bizonyítékokat kínált olyan kardinális kérdé-
sekben, mint például a római püspökség, benne a pápa primátusának bizonyítása.³⁹

³³ Uo., 230. Ez a megjelenés utáni cenzúra azt jelentette, hogy a könyvekből kitörölték az összes
nem kívánatos információt, ideértve a szerző, a dedikáló, a nyomda vagy a nyomdahely nevét,
vagy akár teljes passzusokat húztak ki a szövegből. Peter SJÖKVIST, „Protestant Books in Jesuit
Libraries from Riga, Braniewo and Poznań: Catholic Post-publication Censorship in Practice”,
in *Early Modern Catholicism and the Printed Book: Agents – Networks – Responses*, szerk. Justyna KI-
LIANČYK-ZIĘBA és Magdalena KOMOROWSKA, Library of the Written Word 119 – The Handpress
World 97, 143–179 (Leiden–Boston: Brill, 2024), 146. Plutarkhosz latin fordításait keresve nem
egy olyan kötetre akadtam az interneten, amelyben Erasmus, illetve Musculus nevét mindenhol
kitörölték mint fordítókat.

³⁴ Az első expurgált Khrüszosztomosz-kiadás 1574-ben jelent meg Velencében. KENNERLEY, *The
Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 232.

³⁵ CONSTANTINIDOU, „Aspects of the Printing History...”, 287.

³⁶ TÓTH, „Görög egyházatyák...”, 141; STINGER, *Humanism and the Church Fathers...*, 151–153.

³⁷ KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 105; CONSTANTINIDOU,
„Aspects of the Printing History...”, 287.

³⁸ Sam Kennerley szerint az *Opera omnia* sajtó alá rendezésével kapcsolatos írásos anyag alternatív
megközelítése azt sugallja, hogy Oecolampadius volt az 1530-as összkiadás létrehozásának fősze-
replője, és hogy ő készítette el Khrüszosztomosz nyíltan protestáns kiadását, amelyet Erasmus
és barátai hat évvel később megpróbáltak egy katolikus alternatívával kiszorítani. KENNERLEY,
The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe..., 6.

³⁹ Charles L. STINGER, *Renaissance in Rome* (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press,
1998), 169–170; CONSTANTINIDOU, „Aspects of the Printing History...”, 287.

Míg a bázeli zwingliánus Oecolampadius által megjelentett *Opera omnia*-ban számos, a művek protestáns értelmezését sugalló jegyzet szerepelt,⁴⁰ addig a szintén protestáns Wolfgang Musculus fordításain nem volt érzékelhető a felekezeti hovatartozás.⁴¹ Vélhetőleg ennek és a fentebb vázolt, a pápai cenzúrában eszközölt finomításoknak köszönhetően terjedhettek a Musculus-féle fordítások Erasmusé mellett. Pázmány forráshasználatának vonatkozásában ennél még fontosabb körülmény lehetett, hogy míg Itáliában a könyvtermés egészét a római inkvizíció és az Index Kongregáció felügyelte, addig a többi európai országban, így Magyarországon is a katolikus vallásos irodalom cenzúrája az állami hatóságok és az egyházi hierarchia kezében volt.⁴² Pázmány vélhetőleg ezért használhatta Erasmus és Musculus szövegeit; mellettük még az ugyancsak gyanúval kezelt francia humanista, German de Brie (Germanus Brixius, 1490 k.–1538) és a karthauzi Godefroy Tilmann fordításait idézte.⁴³

Pázmány pogány görög auctorokat is idéz az argumentációiban, leginkább a könnyen értelmezhető, épp ezért szemléltetésre, illetve didaktikus céllal is jól használható exemplum gyanánt. A zsolnai zsinaton résztvevő evangélikusok ellen írt latin nyelvű gúnyírátaiban, a *Logi alog*-ban többször hivatkozik Ailianosz *Poikilé hisztorié*, avagy *Varia historia* című művére. A műnek két fordítása is elérhető volt a korban. Az egyik Jacopo Lorio átültetése volt, amely 1550-ben jelent meg Velenecében. Pázmány azonban nem ebből, hanem a marburgi hebraista Justus Vultejus latin fordításából közölt idézeteket.⁴⁴

A másik műfaj, amelyben Pázmánynak alkalmá nyílt pogány görög autoritás idézésére, az az 1636-ban megjelent *Prédikációk*. A trienti zsinat, és az annak szellemében rendelkező 1611-es, nagyszombati szinódus nyomán különösen nagy szerepet kapott a püspökök prédikációs kötelezettsége.⁴⁵ Ezzel együtt a prédikáció műfaja

⁴⁰ *Omnia opera divi Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, quae ad hunc usque diem in lucem aedita sunt* (Basileae: Cratander, 1525); KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 151.

⁴¹ Wolfgang Meuslin Khrüszosztomosz-kiadása: *Opera quotquot per Graecorum exemplarium facultatem in Latinam linguam hactenus traduci poterunt* (Basileae: Johann Herwagen, 1539). Meuslin az 1540-es években számos görög egyházatyát fordított, saját nyilatkozata szerint érdeklődését az motiválta, hogy patrisztikus érveket találjon a protestáns tanok alátámasztására, és ezzel mintegy a katolikusok ellen fordítsa azok saját polemikus fegyverét, nevezetesen a patrisztikus tekintélyt. KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 190.

⁴² MOLNÁR Antal, „A horvát és magyar katolikus Biblia-fordítás és a római inkvizíció”, in MOLNÁR Antal, *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a bódoltsági katolikus művelődés történetéből*, Régi Magyar Könyvtár – Tanulmányok 9, teljes oldalszám (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 124.

⁴³ Brie neve megjelent a „részben elítélt, részben javításra szoruló” szerzők 1576-ban Rómában kiadott listáján, majd az 1580-ban Pármában nyomtatott jegyzékben teljes tiltást kapott. KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 236.

⁴⁴ Claudius AELIANUS, *De varia historia libri XIII* (Basileae: [Oporinus], 1548).

⁴⁵ MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon II.* (Budapest: Stephaneum, 1901), 11–13; BITSKEY István, „Pázmány prédikációi és a Tridentinum”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 77–86 (Vác: Mondat Kft, 2013), 82; BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 15–16.

is felértékelődött, mivel a protestánsok a népnyelvű bibliafordítások mellett épp az ige hirdetés intenzitása révén tettek szert nagy előnyre a „lelkek (el)halászásában.” A katolikus egyházi beszéddel szembeni poszttridentinus elvárások között továbbra is szerepelt az, hogy bibliafordítás hiányában közvetítenie kellett a perikópának, vagyis a szentmise olvasmányainak a hívek nyelvére átültetett szövegét és annak hiteles értelmezését, valamint a vonatkozó dogmatikai tanítást.⁴⁶ Mindezek mellett még fokozottan megjelent az igény, hogy a szentbeszéd a hívek morális épülését is szolgálja. Pázmány ezen etikai program megvalósításához szükséges fogalmi, exemplum- és argumentációs bázis egy részét – hasonlóan más korabeli, európai és magyarországi prédikációszerzőhöz – Seneca és Plutarkhosz erkölcsfilozófiai írásaiból kölcsönözte.⁴⁷ A *Prédikációk*ban több mint kétszáz esetben hivatkozik Plutarkhoszra, illetve idéz tőle anekdotarészletet vagy apoftegmatát, és ezzel ő lesz a harmadik legidézettebb auctor Szent Ágoston és a nagy kedvenc, Seneca után.

Apollón delphoi templomának papja, Plutarkhosz (Kr. u. 46/48–125/127) monotista vallásosságában gyökerező, sztoikus karakterű etikája kimutatható a *Párbuzamos életrajzok*ban, de nyilván még markánsabban van jelen a *Moraliá*ban.⁴⁸ Mivel Pázmány Plutarkhosz-utalásainak több mint 90 százaléka a *Moraliá*ból származik, így érdemes inkább ezen írásgyűjtemény pázmányi recepciójával foglalkozni. A *Moralia* 78 különböző, filozófiai, kulturális, társadalmi és vallási kérdésekkel foglalkozó dialógust és diatribét tartalmaz, ezek egy része bizonyosan nem valódi Plutarkhosz-mű. A *Moralia* latin fordításainak története az itáliai humanistáknál kezdődött, majd Erasmusnál folytatódott, végül a németeknél fejeződött be. A teljes gyűjteményt, benne számos saját fordításával ugyanis Guilielmus Xylander (Wilhelm Holtzman, 1532–1576) rendezte sajtó alá, és 1570-ben Bázelen jelent meg Thomas Guarin nyomdájában.⁴⁹ Ez utóbbi kiadástól kezdve rendezték a *Moraliát* hagyományosan tizennégy könyvbe. Nem meglepő módon a heidelbergi egyetemen oktató Xylander teljes életműve 1583-ban már szerepelt a spanyol inkvizíció indexén.⁵⁰ Az 1612-es, tiltott könyvek jegyzékének *Index librorum expurgatorum* részében viszont már engedélyezték a Plutarkhoszhoz írt kommentárjait, bizonyos cenzúrával.⁵¹ A Xylander-féle kiadással teljessé váló normatív szövegtörzset lehe-

⁴⁶ BITSKEY, „Pázmány prédikációi...”, 79.

⁴⁷ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 15–16.

⁴⁸ Plutarkhosz a középső platonizmus egyik képviselője volt, aki körül egy kisebb filozófusi kör is kialakult Khairóneiaiában. A középső platonizmus etikája lényegében sztoikus etika. Everett FERGUSON, *A kereszténység bölcsője*, ford. ZSENGELLÉR József (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 281–321, 329.

⁴⁹ Xylander emellett Cassius Dio, Sztrabón, valamint Diophantos és Mikhaél Pszellosz bizonyos műveit is lefordította latinra. Részt vett Pauszaniász és Szeptimosz Büzantiosz görög kiadásainak sajtó alá rendezésében. Neki köszönhető Eukleidész *Eleméinek* első részleges német fordítása is. Fritz SCHÖLL, „Xylander, Wilhelm”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, szerk. Franz Xaver von WEGELE, Anton BETTELHEIM és Rochus von LILIENCRON, 56 köt. (Leipzig: Duncker & Humblot, 1875–1912), 44:582–593.

⁵⁰ *Index et catalogus Librorum prohibitorum* [...] (Madrid: Gómez, 1583), 32.

⁵¹ *Index librorum prohibitorum et expurgatorum* [...] (Madrid: Sanchez, 1612), 351–352.

tővé tette, hogy Plutarkhosz fontos részét képezze a trienti zsinat hatására megújuló katolikus hitszónoklati retorikának, pontosabban annak argumentációs bázisának. Plutarkhosz, Senecáéhoz hasonló krisztianizálása viszonylag hamar végbe ment, köszönhetően a műveiben érvényre jutó természetes erkölcsi nézőpontnak. Azoknál a szerzőknél, akik Pázmány számára esetleges mintaként szolgálhattak a prédikációk írásakor, viszonylag sűrűn előfordul a *Moráliára* való utalás, illetve abból való idézet. Ilyenek voltak például, hogy csak a legfontosabbakat említem, Cornelius a Lapide szentírási kommentárjai, vagy Georg Scherer prédikációi. Ludovicus Granatensis pedig egy külön homiletikai segédkönyvet állított össze kifejezetten Seneca és Plutarkhosz erkölcsfilozófiai műveiből, *Loci communes philosophiae moralis* címmel.⁵²

Pázmány prédikációi tematikus sermók, amelyek sokszor a perikópával összefüggő morális jelenségekre, viselkedési-életviteli problémákra, illetve erkölcsi feladatokra fókuszálnak.⁵³ Ehhez a morálközpontú tematikához Pázmány jól tudta alkalmazni az ugyancsak egy-egy témát körüljáró Plutarkhosz-esszéket, -dialógusokat. Az Advent II. vasárnapjára írt első prédikációjának tematikus címe *Miért sanyargattya Isten biveit e földön; és ellenségét gyakorta kedvekre tartya*.⁵⁴ Ennek, a híveket bizonyosan foglalkoztató, mindig aktuális, keresztény kontextusban megfogalmazott témának tökéletes antik előzménye, forrása Plutarkhosz *De sera numinis vindicta* című dialógusa. Az ebből átvett gondolatok lesznek Pázmány prédikációjának a legfőbb szerkezeti elemei, összesen hét alkalommal idézi az említett dialógust a német humanista, Willibald Pirckheimer (1470–1530) fordítása alapján. A citátumokat vélhetőleg a mű teljes, kötetben megjelent szövegéből, nem pedig florilégiumokból vette, minthogy a prédikáció *confirmatio*s részének eleje szorosan követi az antik forrás gondolatmenetét.

Pázmány prédikációiban máshol is találunk párhuzamot a *Moralia* írásaival, ez leginkább a sermók témaválasztásában, illetve azok kifejtésében érvényesül. Így *A fiaknak istenes neveléséről* című szentbeszédben hét hivatkozással szerepel a gyermeknevelésről szóló Pszeudo-Plutarkhosz-értekezés, a *De educatione liberorum*.⁵⁵ A *Házasságban-élő aszszonyok tanúságában* Pázmány többször citálja a témába vágó *Coniugalia praeceptát*,⁵⁶ *A gyilkosságról és haragról* című prédikációban Seneca *De ira*-ja mellett a *De cohibenda iracundia*, azaz a harag megfékezéséről szóló Plutarkhosz-írást hivatkozva több alkalommal, Erasmus fordításában.⁵⁷

⁵² Ludovicus GRANATENSIS, *Loci communes philosophiae moralis in tres tomos digesti* (Coloniae: Quentel, 1604).

⁵³ HORVÁTH Csaba Péter, „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?”, in AJKAY és BAJÁKI, *Pázmány nyomában...*, 184.

⁵⁴ PÁZMÁNY Péter, *Predikációk* 1, szerk. KANYORSZKY György, Pázmány Péter Összes Munkái 6 (Budapest: Magyar Királyi Tudomány Egyetem, 1903), 28–48.

⁵⁵ Uo., 249–266.

⁵⁶ Uo., 307–324.

⁵⁷ PÁZMÁNY Péter, *Predikációk* 2, szerk. KANYORSZKY György, Pázmány Péter Összes Munkái 7 (Budapest: Magyar Királyi Tudomány Egyetem, 1905), 195–214. Plutarkhosz idézésére, fordítására több példához lásd BATHORY Orsolya, „Pázmány és Plutarkhosz”, in *Fordítás a lelkiesség*

Lukácsy Sándor 1992-es tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy Pázmánynak megkerülhetetlen szerepe volt a krisztianizált Seneca magyarországi befogadásában, véleménye szerint ugyanis a magyar Senecaként említett recepciós jelenség nagyban neki köszönhető.⁵⁸ Plutarkhoszból monoteizmusba hajló istenszemléletével, a kereszténységhez közel álló, tisztán etikai világgépével szintén lehetett volna faragni egy, a barokkba krisztianizált formában átmentett szerzőt, azonban görögösége, évezredes elfeledettsége és a *Párbuszamos életrajzok* nagyobb népszerűsége miatt ő nem kapott akkora figyelmet, mint Seneca. Annak fényében, hogy Plutarkhosz a harmadik leghivatkozottabb szerző Pázmány prédikációiban, érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, hogy vajon Plutarkhosz esetében kimutatható-e a „keresztény Senecához” hasonló recepciós folyamat, egyszerűbben fogalmazva: van-e magyar „keresztény Plutarkhosz”?

ORSOLYA BÁTHORY

Greek Authors in the Works of Péter Pázmány

The power of authority played an important role in the scientific discourse of the 16th and 17th centuries, and therefore the incorporation of authoritative references into argumentation was an essential part of rhetorical proof. Peter Pázmány wanted to conform to this scientific standard when he cited an immense amount of literature to support his arguments. He did so with complete transparency, that is, by marking the exact places he cited or referred to on the margin. In my study I will examine the references to Greek-language authors, focusing on Pázmány's two most important and monumental works, on the *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* [A Guide to the Truth of God] and the *Prédikációk* [Sermons].

Unsurprisingly, Aristotle is the most frequently cited author, followed by the church historians (Eusebius of Caesarea, Socrates Scholasticus, Sozomen, etc.) and the Greek church fathers (St. John Chrysostom, St. Basil the Great, St. Gregory of Nazianzus). Among the ancient pagan authors, Plutarch is also often quoted by Pázmány. The *Moralia*, a collection of the moral writings of the priest of Apollo at Delphi was rediscovered by the prehumanists and, thanks to its complete Latin translation in the last third of the 16th century, its popularity approached that of Seneca.

Latin was central to Catholic theological and controversial literature, while the use of Greek (and Hebrew) was almost confined to biblical exegesis. Pázmány also referred to the Greek authors in their Latin translations, and I examine, among other things, which translations were available to him at the time.

irodalomban, szerk. SZÁDOCZKI Vera, 9–38 (Budapest: HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2023), 25–31.

⁵⁸ LUKÁCSY Sándor, „Magyar Seneca”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 3. sz. (1992): 261–274.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

„et Concionator, et Poeta”

Gyalogi János (1686–1761)

A magyarországi neolatin költészet tanulmányozása iránt az utóbbi néhány évtizedben megnőtt az érdeklődés, az öröndetes jelenséget azonban nem támasztja alá átfogó alapkutató. Több évtizedig voltam részese magyarországi könyvtárak (elsősorban 18. századi régi nyomtatványokat és kéziratokat) feldolgozó munkájának. A szerzett ismeretek birtokában állítom, hogy még nincs áttekintésünk sem a nyomtatott, sem a kéziratok magyarországi latin költői művekről. Fontos volna a tervszerű feltárás, amelynek során például sok 18. századi nyomtatott verskötetet lehetne hitelt érdemlően szerzőhöz kötni. A költeményeket tartalmazó promóciós kiadványok egy része – nemzeti bibliográfiánkban, könyvtáraink katalógusaiban és az interneten – a vizsgálónak, ritkábban a diáko(ka)t tünteti fel szerzőként, vagy szerző megnevezése nélküli. Nyomtatott művek esetében (az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai feltáró munkájának köszönhetően) már látjuk a „mennyeséget”, a kéziratok feltárása azonban – tudomásom szerint – még várat magára. Trecsényi-Waldapfel Imre 1933-ban írt mondata ma is érvényes: „a magyarországi latin irodalom jóformán még leltározva sincs.”¹ Keserű szavaim ellenére örömmel tölt el az a pezség, amelynek tanúja lehetek.

A szakirodalomban vannak olyan kötetek, tanulmányok, amelyek költői művek alapos ismeretét tanúsítják, mások az elméletet, kapcsolatokat és hatásokat tartják fontosabbnak, ismét mások a modern nyugati szakirodalomból indulnak ki és az ott leírtakhoz keresnek párhuzamos hazai jelenségeket.² A 18. század első felének ma-

¹ TRECSÉNYI-WALDAPFEL Imre, „Humanizmus és nemzeti irodalom”, *Irodalomtörténet* 22, 1–2. sz. (1933): 15–49, 18.

² 18. századi magyarországi latin nyelvű líránk feltártságáról, szakirodalmáról és Gyalogi János költészetéről kissé részletesebben lásd SZELESTEI N. László, „Neolatin líra 18. századi magyarországi jezsuitáknál (Gyalogi János)”, in SZELESTEI N. László, *Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon: Tanulmányok*, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 34, 11–33 (Budapest: HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024);

gyarországi latin jezsuita versszerzői közt nincs érdemleges lírai költő, írta *A magyar irodalom története* (1964),³ és ezt az állítást szakirodalmunk azóta nem vonta kétségbe.

Gyalogi János (1686–1761) magyar nyelvű prédikációival foglalkozva figyeltem fel arra, hogy az önmagát szónoknak és költőnek tartó jezsuita szerzetes („et Concionator, et Poeta”)⁴ latin lírai költeményeivel még nem foglalkozott kutató. 2017-ben a III. Neolatin konferencián az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött, Gyalogi által 1744-ben húsz decasba rendezett epigramma-füzért mutattam be. Előadásom írott változatában felsoroltam az ismert, nevéhez kapcsolt versgyűjteményeket.⁵

Vajon mit jelent Gyalogi öntudatos kijelentése saját költő voltáról? Mennyiben múlta felül (ha felülmúlta) költészete a jezsuita oktatás célkitűzéseit, a tanult epikus jelleget? Mennyi és milyen benne az önvallomás? Lehet-e költészetével cáfolni a szakirodalom azon állítását, hogy a 18. század első felében latin költészetünkben hiányzik a lírai hang? Ha igen, akkor Gyalogi János költészete példa arra, hogy a tehetség a barokk kor ezen szakaszában (és hazánkban is) alkalmassá tette saját érzések kifejezésére az elméletben és gyakorlatban megtanultakat.

*

1737-ben Kolozsvárott Gyalogi János tíz különböző elégiát tartalmazó promóciós gyűjteményt tett közzé *Silvae* címmel.⁶ A nyomtatott elégiagyűjteményt a helyi gimnázium poétái ajánlották nyolc megnevezett neo-baccalaureusnak. A vizsgán

SZELESTEI N. László, „Gyalogi János (1686–1761) költői leveleiről”, in SZELESTEI N., *Költészet, prédikációk...*, 35–44.

³ „Igazi költő-egyéniesség [...] a latin szerzetesi szépirodalom művelői között nincsen, a nagyrészt névtelenségben maradt írókat csupán a sablonok felhasználásában tanúsított több vagy kevesebb találékonyság különbözteti meg egymástól.” KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, *A magyar irodalom története* 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 415. Az idézet szerzője a kézikönyv szerint Tarnai Andor.

⁴ *Tomus Prior Sylvae Opusculorum P. Joannis GYALOGI S. J. per Hungariam, et Transylvaniam Concionatoris Dominicalis, annis tribus et triginta: Quae pleraque oratione ligata conscripta, et partim typis edita, partim solitaria, et ex annorum quasi [i]ncendiis raptata: ne cum authore interirent, in unum volumen, Sylvae sub nomine congegimus [...]* 1750(–1753), Autogr. Ívrét, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms. KJ 178, 83: „sed etiam de me fateor ingenue, et candide, Transylvanis (in quorum medio annos viginti quinque versatus sum) in acceptis fero, quod et Concionator, et Poeta sim, volens utroque rem Catholicam brachio juvare, et talenti modicum ab infantia mihi a Deo creditum, totum in utilitatem eorum convertere; ut quae gratis accepimus, gratis damus.” Az „et concionator, et poeta” kifejezést már 1857-ben idézte egy Gyalogi János tevékenységét számba vevő kiadvány ([ERDÉLYI Károly], „Gyalogi János, magyar jezsuita emlékezete”, *A kolozsvári róm. kat. nyilvános teljes gymnasium évkönyve*, 1857/58, 3□ 18, 8). – A kéziratos kötet idézése a továbbiakban: *Tomus prior Sylvae*.

⁵ SZELESTEI N. László, „Gyalogi János epigramma-füzére”, in SZELESTEI N. László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről* (Budapest: Szent István Társulat, 2019), 175–187.

⁶ *Silvae, seu varia elegiarum artificia, diversas temporum praesentium materias complexa [...]* honoribus neo-baccalaureorum, dum in Alma ac Regio-Principali S. J. Academia Claudiopolitana prima A.A. LL. et Philosophiae laurea donarentur promotore [...] Nicolao Jánosi [...] ab Illustrissima Poesi Claudiopolitana oblata, 1737 (Claudiopoli: Typ. Acad., 1737), 8r., 68.

Jánosi Miklós volt az elnök. Gyalogit ebben az évben Marosvásárhelyre küldték a jezsuita templom építésének felügyelésére.⁷ A poéta osztály tanára ekkor Kolozsvárott Kaprinai István volt.⁸ (A szakirodalomban Jánosi és Kaprinai neve is előfordul Gyalogi János *Silvae* című kiadványának szerzőjeként.)⁹ Az elégiák szerzője, Gyalogi János Jánosival és Kaprinaival is baráti kapcsolatot ápolt, költői leveleket írt hozzájuk. Nemcsak művek ajánlásaként. Amikor 1730-ban egykori tanítványáról, a jezsuita novíciusként elhunyt Lázár Antalról szóló *Daciae spes et deliciae* [...] című, Nagyszombatban megjelent, figyelemre méltó művét¹⁰ az akkor Bécsben tanuló Jánosinak elküldte, 202 soros verset kapott válaszként.¹¹ Szörényi László 2008-ban (Ovidius halálának 2000. évfordulóján) Balatonfüreden rendezett konferencián méltatta Jánosi Nagyszombatról 1727-ben kiadott, ovidiusi modorban írt eposzát.¹² Jánosi említett válaszversében a könnyeden verselő Gyalogit nevezi új Ovidiusnak:

	Utque loqui potui: novus hic quis Ovidius? inquam,	Authoris
20	Cui sua tam vena divite Musa fluit?	Assentatio.
	Felices! quibus ista licent, quibus edere Librum, est	
	Forsitan unius non nisi noctis opus;	
	Cui veniunt adeo faciles in Carmina Musae,	
	Condat ut Iliadem quaelibet hora novam.	

Ha jól odafigyelek Gyalogi költészetére, költői leveleire, néhai mesterem, Tarnai Andor gyakori mondata jut eszembe: „Jól jegyezd meg: ami a 18. század második felében a magyar költészetben történt, az a század első felében a magyarországi latin költészetben már *jelen van*.”

A *Silvae* az ókor óta gyakori cím, Publius Papinius Statiusnak, Domitianus császár udvari költőjének, főként alkalmi verseket tartalmazó kötete volt a minta.¹³ A Gyalogi Jánosra nagy hatást gyakorló 17. századi délnémet jezsuita költő, Jacob Balde (1604–1668) egyik kötetének a címe: *Sylvarum libri VII*.¹⁴ Gyalogi az 1750–

⁷ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu, 1551–1773, I–III* (Romae: Institutum Historicum S. I., 1987–1988). (Pars I, 485: Gyalogi János, 1737–1740: Marosvásárhely, előtte 1730–1736: Nagyszombat. / – Pars II, 649: Jánosi Miklós (1701–1741), 1734–1738: Kolozsvár – Pars II, 684: Kaprinai István (1714–1785), 1737–1739: Kolozsvár).

⁸ Lásd az előző jegyzetben.

⁹ Jánosi műveként (Szinyei József lexikona nyomán) például az *Online Jezsuita Történeti Névtárban*: <https://leveltar.jezsuita.hu/nevtar>. Szinyei Kaprinai műveként is felsorolja *Sylvulae* címkezdettel.

¹⁰ Joannes GYALOGI, *Daciae spes et deliciae, in Antonio e toparchis Lazariis, ostensae terris, et in ipso aetatis flore praereptae, altero labente lustro, e sepulchri pulvere restitutae* (Tyrnaviae: Typ. Acad., 1730).

¹¹ GYALOGI, *Tomus Prior Sylvae*..., 320–326.

¹² Nicolaus JANOSI, *Natales liberae, regiaeque civitatis Tyrnaviensis* (Tyrnaviae, 1727).

¹³ Publius Papinius STATIUS, *Silvae – Erdők*, ford., jegyz. MURAKÖZY Gyula, Görög és latin írók (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979).

¹⁴ Jacobus BALDE, *Sylvarum libri VII* (Monachii: Leyser, 1643)¹.

1753-ban másolt kézíratos gyűjtőkötetének, amelyből példáim egy részét veszem, szintén *Sylvae* a címe.¹⁵ Még egy szerző alkalmi versgyűjteményének címét idézem: Szerdahely György Alajos, aki (a jezsuita rend feloszlatása után) általános irodalomelméleti műveket (költészettant is) adott ki,¹⁶ 1788-ban (másodszor 1803-ban) *Sylva Parnassi Pannonii* címmel tette közzé alkalmi verseit.¹⁷

Gyalogi *Silvae* című kiadványában tíz különböző, terjedelemre nézve félhosszú elégia egymástól való eltérései és az alkalmiság azok címeiből is kitűnik:

- I. *Paraeneticon* Poetae ad libellum,
- II. *Genethliacon* in ortum Amaliae [...] Francisci Ducis Lotharingiae, et Mariae Theresiae [...],
- III. *Prosphoneticon* ad [...] Comitem Joannem Haller [...], cum urbem Claudiopolitanam primum Daciae Gubernator ingredetur,
- IV. *Epicedion* in obitum [...] Joannis Okolicsani, antistitis Varadiensis,
- V. *Syncharisticon* ad Comitem Nicolaum Csaki, antistitem Varadiensem,
- VI. *Panegyricon* de laudibus [...] Comitis Alexandri Karolyi [...] Generalis Mareschalli locum tenentis,
- VII. *Epithalamion* in hymenaeum [...] Comitis Antonii Kornis, Inclyti Comitatus Hunyadiensis Supremi Comitis
- VIII. *Soteria* pro valetudine [...] Patris Francisci Retz, S. J. praepositi generalis [...],
- IX. *Propempticon* [...] Principi Francisco Lotharingiae, [...] ad exercitum Zemlinum adversus Turcas proficiscenti [...],
- X. *Eucharisticon* Ad Divum Aloysium, ob redditam ejusdem ope valetudinem [...] Patri Francisco Retz [...]

A kis kötet neo-baccalaureusoknak szóló ajánlásában elvi megjegyzéseket olvashatunk. „De mi, akik tetszeni és gyönyörködtetni akarunk, nem mások verseivel, hanem sajátjainknak elmondásával keressük a dicsőséget.” Aztán kifejti, hogy a hazai dolgokat kell beleszőni a versekbe, vagyis új erdőt kell telepíteni, változatos újdonságú fákkal.¹⁸ Gyalogi kötete mintául szolgál a mondottakhoz. A nyájas olva-

¹⁵ GYALOGI, *Tomus Prior Sylvae*. ...

¹⁶ Lásd Balogh Piroska 2023-ban a Szerdahely ezirányú tevékenységéről készített akadémiai doktori értekezését: *A magyar egyetemi esztétika kezdetei: Szerdahely György Alajos szakeszztetikai műveinek kritikai kiadása*.

¹⁷ A *Sylvae Parnassi Pannonii* elektronikus kritikai kiadása (és hasonmása), hozzáférés: 2024.06.12, <https://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/muvek.php>.

¹⁸ *Silvae, seu varia elegiarum artificia* [...] (6. j.), A₃r: „[...] At nos, qui placere ac delectare volumus, non alienos carpando versus sed pangendo proprios gloriam consecramur. Illud tamen laboris initio immane quantum sollicitabat: quae canenda suscepimus, digna esse, ut singillatim celebrarentur; at solitudinem sustulit cogitatio: nos brevitate ipsa placituros, cum plurima memoremus, ante in Patria unius fere anni spatio gesta sunt nec singulatim quidem pro dignitate laudanda,

sóhoz rövid, különálló ajánlásban szól:¹⁹ a kötet poétai mesterséggel készült, utánozza a nagy költőket, nem ad új dolgokat („imitatores sumus, non inventores”). Mintákat, híres költőket is megnevez: „*Papinius Surculus Statius*. Nagy név! *Sidronius Hoschius*. Szerfölött jeles költő! És még sokan, akik *Silvae* címmel tették közzé műveiket és szakértő kritikusoktól dicséretet kaptak.” Ám hangsúlyozza a *materia*, a jelenből vett téma fontosságát, és közben ragaszkodását (bár nem körömszakadtáig) a Joannes Dekenus és Jacobus Masenius tankönyveiben rögzített előírásokhoz. A versek színvonalát, eleganciáját ugyanis nem a szavak bősége teszi, hanem (minként Jacobus Masenius és Bohuslaus Balbinus leírta), az érthetőséggel és könnyedséggel elmondott igazság.²⁰

nec tacenda sine maximo ingrati animi dedecore. Habetis itaque Domini Neo-Baccalaurei, cur Silvas conserere libuerit, ut varia arborum novitate et vos oblectemus, et aliis cumprimis placeamus. Vivite, et favete.”

¹⁹ Uo., A₄r-v. „Ad lectorem benevolum! – Paucis te volumus, Amice Lector. Miraberis fortasse, ut tu existimas, hanc Libelli nostri rationem: non idcirco offendere[!]: nihil enim a Viris in arte Poetica illustribus alienum fecimus: imitatores sumus, non inventores; digni capropter, qui meritis laudibus afficiamur. Semper enim securius iter, ac tutior profectio suscipitur, dum peritus viarum ductor praecit. Hac porro semita quanta praecivere Nomina, accipe: Papinius Surculus Statius. Grande Nomen! Sidronius Hoschius. Poeta sane perquam illustris! Aliique quamplurimi, qui opera sua Silvas pariter inscribere, et laudem, pretiumque ab aequis rerum arbitris accipere. Ut porro gratiam operi conciliemus, materiem (quae sola libri cuiuslibet his potissimum temporibus anima censetur) placuit a temporis praesentia mutuare, ut Viris etiam Illustribus, quos, tametsi non pro dignitate celebrandos suscepimus, hac Libelli ratione placeremus, et Nomen eorum, grandiori dein volumine posteritati transcribendum, commendaremus. Si vero artem spectaveris, quamvis Bohuslaus Balbinus SILVAS nullis fere certis niti praeceptis asserat, nec ullam in iis artem certam requirat; nihilominus tamen praeceptiones, quas aut Joannes Dekenus, aut Jacobus Masenius de condendo variorum Poematum artificio afferunt, exprimere, licet non ad morsos ungues, studebamus. Carminis vero elegantiam, non eam, ut in Elegis quidam amplectuntur, affectatam, et verborum, phrasiumque tumore, ut ita loquar, inflatam, verum simplicem cumprimis claritati, ac facilitati junctam sectabamur, germanam veluti, ut Jacobus Masenius, et Bohuslaus Balbinus affirmant, Elegi carminis proprietatem. Et his vale.”

²⁰ Az ajánlásban említett jezsuita szerzők, műveik magyarországi jelenléte, retorikai és poétikai műveik hatása gyakran előfordul szakirodalmunkban. A németalföldi Sidronius Hoschius (1596–1653) jeles neolatin költő. A szintén németalföldi, nálunk kevésbé emlegetett Johannes Dekenus (1612–1691) először 1688-ban kiadott gyakorlati, jól használható poétikai tankönyv szerzője (*Observationes poeticae exemplis illustratae*, az 1740-es évektől: *Observationes poeticae, veterum et recentiorum poetarum exemplis illustratae in usum scholarum et poeseos cultorum*). Jacobus Maseniusről önálló könyv is megjelent: Tóth Sándor Attila, *Masenius poétikája* (Szeged: Gradus ad Parnassum, 2008). A sokoldalú cseh Bohuslaus Balbinus (1621–1688) *Verisimilia humaniorum disciplinarum, seu, Iudicium privatum de omni litterarum [...] artificio [...]* című kötete (Pragae: Univ., 1666) Gyalogi költészetén nyomot hagyott. – Az említett jezsuita szerzők, különösen Masenius és Balbinus elméleti tankönyvei külön felhívhatták figyelmét Jacobus Balde költészetére. Balde költészetéről, magyarországi recepciójáról (műveinek témái, könyvtárainkban való jelenlétük, irodalomelméleti kézikönyvekben és kéziratok jegyzetekben történő idézésük, említésük alapján): KNAPP Éva és TUSKÉS Gábor, „Jacob Balde magyarországi befogadás-történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108, 5–6. sz. (2004): 568–583; KNAPP Éva és TUSKÉS Gábor, „Német–magyar kapcsolatok a 17. századi latin irodalomban”, *Classica-Mediaevalia-Neolatina II*, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis (Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Klasszika-filológiai és Ökortörténeti Tan-

A poéta osztály diákjai által a neo-baccalaureusoknak ajánlott kötettel Gyalogi mintaelégiákat adott a diákok kezébe. Miként másutt, itt is próbálta irányítani tanítványait, olvasóit. Így tett a *De eloquentia sacra* című, nyomtatásban is megjelent szónoklattani művében, vagy a műben említett anyaggyűjtésében, amelyet a *Sylvae* című kéziratgyűjteményében olvashatunk. Ott a kezdő egyházi szónokoknak adott gyakorlati tanácsokat a *similitudo* és a *symbolum* használatáról²¹ az „et Concionator, et Poeta” Gyalogi.

Nagyszombatban, ahol 1730–1736 között egyéb tisztségei mellett a székesegyház magyar szónoka volt, 1732-ben régi barátját, Fitter Ádámot nevezték ki rektornak. Titokban kinyomtatott 16 elegáns verssel, leoninusokkal köszöntötte őt és társait az 1734. évi újévkor, nevének elhallgatásával. A kollégiumban szétosztott ajándékkönyvbe helyezve terjesztette a kiadványt. Nem kis meglepetést okozott a verselési szabályoktól eltérő időmértékes, rímes hexameterekkel. Mutatványként a 8. számú verset idézem, amely miatt sokáig nyomoztak a szerző után.²² Az *Angyal* címmel ellátott, szónokoknak szóló vers szép költői képpel indít és innen jut el (át-hallásosan) a gúnyig. Hogy ki lehetett, lehetett-e konkrét címzett, azt a sejtelmes képek nem árulják el. (A vers képeinek megértéséhez fontos tudnunk, hogy a karácsonyi ünnepkörben vagyunk.)

Concionatoribus

Angelus

„Nox erat, et pulla campos absconderat ala;
In grege cum fusco stans Aliger ore corusco
In radios prona fulgente per ubera zona,
Corda metu solvit, simul os coeleste resolvit.
Primus Adorator ruit illo Rhetore Pastor,

szék, 2007), 135–148, Balde Magyarországon: 138–144. Az utóbbi német nyelven: Éva KNAPP és Gábor TÜSKÉS, „Lateinische Dichtung und Literaturtheorie, 4: Jacob Balde in Ungarn” in Éva KNAPP és Gábor TÜSKÉS, *Germania Hungaria litterata: Deutsch-ungarische Literaturverbindungen in den frühen Neuzeit*, Studium litterarum 15 (Berlin: Weidler, 2008), 13–36.

²¹ SZELESTEI N. László, „Similitudo: Gyalogi János retorikai gyűjtéséről, I”, in *Eruditio et Magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor és VIRÁG Csilla, 99–110 (Budapest: Reciti, 2023); SZELESTEI N. László, „Poesis symbolica: Gyalogi János kéziratok retorikai gyűjtéséből, II”, in *Lineas exarare: V. Scriptorium konferencia*, szerk. BOROS István (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2024), 209–225, 212. Az idézet Gyalogi szavaival: „quae rebus gratiam, oculis venustatem, intellectui lumen, lectori gustum et voluptatem conciliant, eruditioni famam augent.” GYALOGI, *Tomus prior Sylvae*..., 229.

²² GYALOGI, *Tomus prior Sylvae*..., 149. Gyalogi feljegyzése: „Propter hunc versum inquisitum est in Authorem diu.”

Dona vovent mentes, niveos humeroque bidentes,
Et calathos lactis, magnis cum principe pactis.
Ecce typum! tetrae fundunt jam balsama petrae!
Stella vocat Persas! Stylus urbes crimine mersas!
Nulla salus ostro, populari plaudite rostro!”

A mostani konferencia címe: *Sodalitates*. A jezsuiták a művelt társvaló baráti és tudományos kapcsolatot megélhették egy-egy rendházon belül is. Életük során különböző rendházakban többször is együtt szolgálhattak, gyakran több éven át. Gyalogi János és Kaprinai István például 1747 és 1751 között Kolozsvárott. Amikor Kaprinait a győri rendházba helyezték, Gyalogi 10 disztichonból álló verssel búcsúztatta. Búcsúversét²³ epigrammái szerkesztett folyamába sorolta be. (Gyalogi ezen áthelyezéskor Kassára került.)

A továbbiakban rövid, olyan jellemző részleteket idézek kéziratos kötetét indító 482 soros, önvalomásos verséből, amely korábbi verseire is jellemző. Nemcsak néhány rendtársáról írt nekrológszerű verset, hanem önmagát (életét és egyéniségét) is versfolyamba zárta.²⁴ Összegzés is e vers. Ötven éve lépett be a jezsuiták közé a Buda török alóli felszabadulásának évében született költő: és 1750-ben a katolikus egyház szentévet is ünnepelt. Megható sorokban ecseteli a költő és szónok kettősségéből fakadó sajátosságokat; a természet, különösen az erdők szeretetét, bölcselkedéseit, az öregséggel való megbékélését. Személyes líra ez a 18. század első felében és közepén! Olyan líra, amelynek magyarországi létét kizárta szakirodalmunk, jóllehet a tárgyalt poétikai tankönyvekben, például Maseniusnál, Balbinusnál ez az igazi költészet ismerve. Balbinus gyakran forgatott, sokszor megjelent művéből idézem: „Számomra nem az a legjobb költő, aki a költészet sok-sok szabályát ismeri, hanem az, aki alaposan utánozza a régieket, vagyis képes a magáéból élni, és zseniális leleménnyel alkot művészetet. Szónokok lesznek, a költők születnek.”²⁵

Gyalogi fiatalkori költészetében már ugyanezekkel a motívumokkal találkozhatunk. Más alkalommal erre is kitérek. Mindenesetre verseit olvasva annak a jelenségnek vagyunk, leszünk tanúi, amellyel fél évszázad múlva Ányos Pál költészetében találkozunk. Az emlékek, az élmény, az érzelem, a mondandó fiktív világba visz bennünket. Hogyan is mondta Tarnai Andor egy fél évszázada? „Ami a 18.

²³ GYALOGI, *Tomus prior Sylvae...*, 71, *Decadis XVII/10: In valedictionem P. Stephani Kaprinai, cum trienniali doctione absoluta discederat Jaurinum 1751.*

²⁴ Uo., 1–18.

²⁵ Bohuslaus Aloysius BALBINUS, *Verisimilia humaniorum disciplinarum, seu Judicium privatum de omni litterarum [...] artificio [...]* (Pragae: Univ., 1666), 65: „Optimus poeta mihi est, non qui plurimas leges Poeseos calleat, sed qui proxime Veteres imitatur, vel ipse de suo vivere norit, et ingeniosis inventionibus artem faciat. Oratores fiunt, Poetae nascuntur.” A margón: „Poesis dono coelesti datur hominibus.” [Cicero: Poeta nascitur, orator fit.]

század második felében a magyar költészetben történt, az a század első felében a magyarországi latin költészetben már *jelen van*.”

Ha végiggondoljuk szerzőnk költészettel való foglalkozását: alapos retorikai képzés birtokában, diákokat verselésre tanító jezsuita szerzetes, akinek az elméleti és tanítást segítő retorikai szakirodalomból szerzett ismeretei a tanítás, a folytonos szövegolvasás és a szövegek értelmezése során állandóan frissültek. De ő is, mint más jó fülű és jó tollú költő, a latin irodalom alapos és értő ismeretét a művekből merítette. A versírási és tanítási gyakorlatban a közvetlen mintát nála ez jelentette. (Megfontolandó számunkra is: ne a szakirodalom, ne az elmélet legyen elsődleges forrásunk, hanem a művek, sok-sok mű alapos, elmélkedő olvasása.)

Nézzünk néhány részletet a versfolyamból!²⁶ Például a tanulás időszakáról, a prédikálás és költészet viszonyáról.

	„Quo nos cunque tulit turrita per oppida zelus,	Ac rei poeticae
70	Huc individuo Musa secuta gradu est.	studium,
	Saepe, Soror, dixi: quid viscera nostra fatigas?	
	Non facit ad nostros carminis aura sonos,	
	<i>Spina</i> , corona mihi est, hederas tibi quaere virentes:	
	<i>Nemo potest mythras vertice ferre duas.</i>	
75	Sentio! non pontus dirimet latissimus undis,	
	Gratia quos uno viscere parturiit;	
	Concio siqua favos argumentosa redegit,	Cum sacra
	Quando passa reum Pegasis ire diem est?	Praedicatione.
	Debita pensa sibi fessis exegit ab horis,	
80	Ipsa (pudet sceleris!) Concio carmen erat,	
	Aut saltem jecit volucres Epigramma sagittas.	
	Ipsa Soror, tenui corpore risit apem,	
	Siqua dabat modo mel, magnis et acumina sphaeris,	
	Omnia de sacris eruta tela libris.”	

Versceinek összegyűjtéséről:

	„Segmina quae redigo fugitiva volumen in unum,
	Commendata tibi Jane bicorpor habe:
	Sic ego Lustra decem totidem celebrabo coronis,
100	Fusus et in cera virgine vultus erit.”

²⁶ A további idézetek forrása: GYALOGI, *Tomus prior Sylvae*..., 1–18.

A természetéről:

- „Ad sua me virides invitant gaudia Fauni,
Coenobii paries invidiose Vale!
Urbis es in centro quod totis ignibus odi,
Non est lux populi versibus apta meis.
105 In virides aurora venit nitidissima lucos,
Et plus ingeniis quo mage pura favet.
Haec mihi jam puero rupit pellucida somnos,
Inque suburbanos mane vocabat agros,
Cespitem tunc molli, tectusque comantibus umbris
110 Mandavi memores mille poeta stylos.
[...]
Parcite barbariae! satyris ignoscite nostris!
Haud meus, austeri Temporis error hic est.
Ut redimantur opes, felicia saxa vocavi,
150 Oscula lucifugis arboribusque dedi,
Sidere quot flammae, tot aves ibi juba fundunt,
Et sociant cytharis ora beata meis.”
- Nemorum,
et aurorae
a puero amor.

Néhány sor az öregségről:

- 255 „Omnes emeriti dulcedine tangimur aevi,
Et desideris, cum fugit hora, calet.
*Omnia cum non sunt, animum violentius urunt,
Nec cum rebus abit, sed duplicatur amor.*
[...]
265 Improbis ipse, meum qui carmine prosequar aevum,
Hoc amo, quod dudum desiit esse *meum*,
In desideris aetas tamen illa refulget,
Quae fuit innumeris insidiosa dolis.”
- 1° Pristini [...]ies
in desiderio.

*

Befejezésül: mit vélek tanulságnak? Egy-egy témakörrel a rá vonatkozó források kellő ismerete nélkül nem szabad véleményt mondani. Ezért: leltárt kell készíteni a magyarországi latin irodalom szöveges emlékeiről, nyomtatottakról és kéziratosakról egyaránt, és a számba vett források témánkra vonatkozó tételeit szakmai szempontból kielégítően tanulmányozni kell. Mindenféle 18. századi latin lírára vonatkozó következtetésnek (az elvieknek is) e forrásbázison kell nyugodnia. Ellenkező

esetben alapos tájékozottság nélkül alakítunk ki újabb kánont, a már eddig is ismert adatok/tévedések eltérő kontextusba állításával.

LÁSZLÓ SZELESTEI N.
„et Concionator, et Poeta”
János Gyalogi (1686–1761)

The short study refutes the earlier literature’s statement that there was no real poet among the Jesuits in Hungary in the first half of the 18th century, that there was a lack of self-expressive lyricism. Gyalogi not only imitated ancient and neo-Latin models in verse form, but also expressed his individual message with ease in his Latin poems. His unexplored poems, unknown to specialists (but acknowledged by his contemporaries), gave him the right to call himself ‘concionator, et poeta’.

BÉL MÁTYÁS NEOLATIN MŰHELY

TÓTH GERGELY

A 18. századi latin nyelvű tudományos irodalom kutatásának helyzete napjainkban

(Részleges áttekintés problémafelvetésekkel, témaötletekkel)

A mostoha sorsú 18. század – bevezető gondolatok

Az aratnivaló sok, de a munkás kevés¹ – ezzel a jól ismert igeverssel lehetne jellemezni a 18. századi latin nyelvű tudományos irodalom kutatásának jelenlegi állapotát. A magyarországi művelődés eme vidékein ugyanis nagy gabonátáblák állnak szinte érintetlenül, s nincs, aki betakarítsa a termést. Nem kell hosszan bizonygatni, hogy ez az elhanyagoltság közép- és hosszú távon káros, mert egy egész korszakról alkotott képzetünket befolyásolhatja, sőt, téves irányba viheti, ha nincs folyamatos művelés, vagyis ha nincsenek kutatók, akik naprakész módon tudnak számot adni egy-egy szerzőről, műről vagy egy-egy tudományág fejlődéséről.

Ellenpéldák bőven akadnak a honi irodalomtörténetből. Reformkori irodalmunk például folyamatos diskurzusok terepe, de a középkori krónikairodalom sem panaszkodhat. A humanista szerzők is vonzóbb témának mutatkoznak, mint a 18. századiak; ami érthető is, mert hiszen a neolatin irodalommal foglalkozó kutatók általában Vergiliusszal és Liviusszal töltötték el legszebb ifjúi éveiket, vagyis klasszika-filológusok, s így általában nagy hatással vannak rájuk a humanisták, az antikvitás felfedezői és csodálói. Ehhez képest a 18. század érett neolatin irodalma kevésbé tűnhet érdekesnek és kíváncsnak.

Ehhez járul még, hogy a 18. századi magyar történelemre és művelődésre régóta ráakódtak negatív értékítéletek. A historikusok ezt az érat gyakran eseménytelennek, érdektelennek, az irodalomtörténészek pedig sivárnak, nemzetietlennek tartották.² Emellett a korabeli protestáns egyháztörténet kutatói (akik általában

¹ Mt 9, 37.

² Az irodalomtörténetben sokáig mélypontnak tekintették a század magyar literatúráját. Toldy Ferenc nevezetes munkájában ez a korszak „a hanyatlás kora” (tudniillik az 1711 és 1772 közötti időszak). Lásd TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelenkorig rövid előadásban*, 4 köt. (Pest: Athenaeum Kiadó, 1872), 1: 99. Pintér Jenő később már egyenesen

szintén protestáns háttérűek voltak) ugyancsak elég kedvezőtlenül ítélték meg ezt az időszakot, hiszen nem ok nélkül a kíméletlen katolikus restaurációt, a protestáns egyházak módszeres elsorvasztásának évtizedekig tartó kísérletét látták benne.³ A marxista történetírásban pedig „Magyarország gyarmatosításaként” írták le a korszakot – értelemszerűen egyfajta Habsburg-kolonizációt értve ez alatt –, ami szintén sötét árnyékot vetett a századról alkotott képzetekre.⁴

Az alábbiakban megkíséreltem bemutatni, hogy a 18. századi neolatin tudományos irodalom egyes régióiban hogyan halad a kutatómunka. Teljes képet nyilván nem tudok adni egy szűkre szabott tanulmányban; inkább azokat a területeket vizsgáltam meg alaposabban, amelyeket fontosabbnak tartottam, míg másokat csak érintőlegesen tárgyaltam. Kis áttekintéssel csupán azt szeretném jelezni, hogy hol érzékelek nagyobb lemaradást, hiányokat az anyag feltárásában, s emellett általában az egyes területekről, azok jelentőségéről is szólok.⁵

„nemzetietlen kornak” nevezi ugyanezt az időszakaszt. Lásd erre ALSZEGHY Zsolt, „Nemzetietlen-e irodalmunk »nemzetietlen« kora?”, *Irodalomtörténet* 31, 1. sz. (1942): 1–13. A korszakolás és a korszakhatárok problémájára újabban lásd TÜSKÉS Gábor, „A 18. századi irodalom korszakolásának kérdéséhez”, *Irodalomtörténet* 100, 4. sz. (2019): 369–392. Világos, hogy a negatív minősítéseket Toldy és Pintér a szűkebben vett magyar nyelvű irodalomra értették, de ennek ellenére az ilyen jelzők, bélyegek szélesebb körben is éreztetik a hatásukat. Fontos megjegyezni, hogy a korabeli latin nyelvű tudományos literatúra az irodalmároknál sokszor negatív összefüggésben jelent meg, amolyan papos, avitt produktumokként, amelyek agyonnyomják a nemzeti irodalmat, illetve a nemzeti nyelv használatát. Lásd még erre Alszeghy idézett tanulmányát.

³ ZSILINSZKY Mihály, szerk., *A magyarbani protestáns egyház története* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1907), 331–512; ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története*, 2 kötet. (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2004), 2:5–180. Kiemelkedően fontos ezen a téren Mályusz Elemér erősen protestáns nézőpontú dolgozata: MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet: II. József és a magyar protestantizmus* (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939; új kiadása: Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2006). Mályusz már korábban is élesen kritizálta a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt nevezetes *Magyar történet* Szekfű által írt részeit, különösen pedig a 18. századról szóló szakaszt, amelyet kollégája „virágzó” korszaknak tartott. Lásd erre ERŐS Vilmos, „Szekfű és Mályusz vitája a »Magyar Történet«-ről”, *Századok* 131, 2. sz. (1997): 453–476.

⁴ MÓD Aladár, *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* (Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1945), 46; KOSÁRY Domokos, *Bevetetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. (1711–1825)* (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954), 13.

⁵ Munkám elkészítésében nagy segítségemre volt Kosáry Domokos monográfiája: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996). A korszakhoz szintén alapvető: SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudománysszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai: Új sorozat 4 (Budapest: OSZK, 1989). Lásd még Gábor TÜSKÉS és Éva KNAPP, „History of the Neo-Latin Studies in 18th-Century Hungary”, in *Prismes irisés: Textes recueillis sur les littératures classiques et modernes pour Olga Penke qui fête ses soixante années*, szerk. GYIMESI Tímea, 185–200 (Szeged: Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó, 2006). A frissebb irodalomhoz hasznos segítség volt még: KÖSZEGHY Péter és TAMÁS Zsuzsanna, szerk., *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor, I–XIV* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014). (Továbbiakban: *MAMÜL*). Igen fontos tájékoztató pontot jelent a korszak tudományos irodalmában a *Magyar Remekírók* antológiasorozat nemrég megjelent két vaskos kötete: TÜSKÉS Gábor, szerk., *Magyarországi gondolkodók: 18. század: Bölcsészettudományok, I–II* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2011–2020). Ezenkívül a *Convivia Neolatina Hungarica*

Dolgozatomban emellett szeretném bemutatni a 2023-ban alapított Bél Mátyás Neolatin Műhelyt (BMNM) és annak tagjait is. A kutatócsoport célja ennek a nagy kutatási területnek, vagyis a 18. századi neolatin irodalomnak a művelése – nem zárkózva el a 17. századtól sem, mivel az nem válik el tőle élesen a latin literatúra tekintetében. A műhely tagjai már régóta együtt dolgoznak különböző projekteken, így 2011 óta Bél Mátyás *Notitiája* kiadatlan részeinek megjelentetésén, illetve Révay Péter *De monarchia* című művének kiadásán. A 6. Neolatin Konferencia felhívása, vagyis a kutatócsoportok bemutatkozásának lehetősége adta az ösztönzést, hogy sokévyi együttműködés után (fél)hivatalosan is kutatóközösségként mutakozzunk be.⁶

Történetírás a 18. században

A történelem és különösen az egyháztörténet mondhatni „stratégiaiilag” is fontos volt a korszakban, mindkét tábornak – katolikusnak és protestánsnak egyaránt – szüksége volt rá.⁷ A katolikusoknak az egész országra kiterjedő restauráció megalapozása, a pozíciók, javadalmak, birtokok és a lelkek visszaszerzése miatt volt elengedhetetlen.⁸ A protestánsoknak pedig a 17. század nagy kataklizmái, a gyászévtized, és a fokozódó állami represszió miatt volt alapvető érdekük a visszatekintés: egyrészt bizonyítaniuk kellett a létezéshez való jogot, másrészt dokumen-

sorozatban – amelynek e kötet a legfrissebb darabja – számos tanulmány jelent meg a témában; ezekre az alábbiakban hivatkozni fogok. Úgy gondolom egyébként, hogy a *Convivia*-szériának a fontossága éppen abban áll, hogy helyet, fórumot biztosít az aktuálisan folyó neolatin kutatásoknak, másrészt pedig a neolatin művek és szerzők iránt érdeklődők részére szemlét biztosít a kutatás helyzetéről.

⁶ A Bél Mátyás Neolatin Műhely (*Officina Neolatina ex Matthia Belio nominata*) tagjai: Benei Bernadett, Gőzsy Zoltán, Jarmalov Rezső, Kis Iván, Santa Sára, Tóth Gergely, Tóth Péter. A *Notitia* kiadására lásd alább. Révay Péter művének kiadása: RÉVAY Péter, *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem – A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század*, szerk., bev., jegyz. TÓTH Gergely, szerk., ford. TÓTH Gergely, BENEI Bernadett, JARMALOV Rezső és SANTA Sára, 2 köt. (Budapest: BTK TTI, 2021). Az egyes tagok kutatásaira a tanulmány további részében hivatkozom.

⁷ A korabeli történetírásra újabb áttekintés, nemzetközi kontextussal: ERŐS Vilmos, *Modern historiográfia: Az újkori történetírás egy története* (Budapest: Ráció Kiadó, 2015), 69–82; SOÓS István, „Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon”, In *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések, 227–251 (Budapest: MTA BTK TTI, 2014).

⁸ Újabbban lásd MOLNÁR Antal, „Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények”, in MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, TDI Könyvek 8, 213–223 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2009); SZABADOS György, „Jezsuita sikertörténet (1644–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről”, in TÓTH, *Clio inter arma...*, 203–226.

tálni a károkat, vagyis azt, hogy mi az, ami elveszett, mi az, amin keresztülmentek, és mi az, ami még megmaradt.⁹

Ezeket a tudományos régiókat elég alaposan kutatták, katolikus oldalon is. Hevenesi Gábor szerepét, munkásságát jól ismerjük Szelestei N. László, illetve Soós István munkáiból.¹⁰ A református lelkészből katolikussá lett Otrokocsi Főris Ferencel és kéziratban maradt egyháztörténetével a Bél Mátyás Neolatin Műhely tagja, Jarmalov Rezső foglalkozik,¹¹ a sokoldalú és tehetséges Timon Sámuellel pedig a kutatócsoport másik részvevője, Benei Bernadett.¹² De itt van például a jezsuita Péterffy Károly (1700–1746): *Sacra Conciliája* ugyancsak egy kvázi katolikus egyháztörténet, s bár erősen polemikus felekezeti szempontból, de már reflektál protestáns és katolikus szerzőkre, érdekes tehát a korabeli történetész-diskurzus miatt is.¹³ Még sincs senki, aki komolyabban foglalkozna vele. Ugyanilyen kevésbé kutatott figura a jezsuita Schmitth Miklós (1707–1767) és hatalmas életműve, például az egri püspökségről írott munkája.¹⁴ Mihez kezdünk vele, ki fogja olvasni? Nem lehet még elmentni a különleges sorsú Kolinovics Gábor (1698–1770) mellett sem: hatalmas,

⁹ Vö. RITOÓK Zsigmondné [Szalay Ágnes], „Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai”, *Magyar Könyvszemle* 89, 2. sz. (1973): 175–185, 180–182, 185; 3–4. sz. (1973): 364–376; TÓTH Gergely, „A mellőzéstől a hitvitákön át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban”, in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 1, 409–422 (Pécs: Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 417–419; TÓTH Gergely, „Historia querelarum: Sérelmekből összeálló egyháztörténet Okolicsányi Pál *Historia diplomatica* című munkájában”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, szerk. SZÁRAZ Orsolya, FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, *Loci Memoriae Hungariae* 7, 217–227 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018); CSEPREGI Zoltán, „A személyes emlékektől a kanonizált hagyományig: a magyarországi reformáció historiográfiája a kora újkorban”, in *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*, szerk. FAZEKAS Csaba és RADA János, 32–43 (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022).

¹⁰ SZELESTEI N. László, „A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon”, *Magyar Könyvszemle* 103, 3. sz. (1987): 161–172; SOÓS István, „Kishevesi Hevenesi Gábor (1656–1715)”, *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények* 33, 1. sz. (2006): 5–23.

¹¹ JARMALOV Rezső, „Otrokocsi Főris Ferenc műve a magyar egyháztörténetről”, *Fons* 29, 4. sz. (2022): 461–480; JARMALOV Rezső, „Otrokocsi Főris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum* című művének kéziratai és szövegproblémái”, in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina Hungarica* 5, 185–196 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023). Lásd még jelen kötetben megjelent tanulmányát.

¹² BENEI Bernadett, „Non tam stylo, quam veritati studuit: Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina Hungarica* 2, 53–59 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017). Lásd még jelen kötetben megjelent tanulmányát.

¹³ CAROLUS PÉTERFFY, *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata...*, Tom. I–II, (Vienna–Posonii: Kaliwoda–Royer, 1742); személyére összefoglalólag, a (jóval) korábbi irodalommal lásd SZABADOS György, „Péterffy Károly”, in KÖSZEGHY és TAMÁS, *MAMŰL*, 9:162.

¹⁴ Az említett mű: NICOLAUS SCHMITTH, *Episcopi Agrienses, fide diplomatum concinnati*, I–II (Iaurini: Streibig, 1763); személyére lásd újabban SZILAS László, „Schmitth Miklós”, in KÖSZEGHY és TAMÁS, *MAMŰL*, 10:258.

nagyrészt kéziratos életművéből említést érdemel a 18. század első két évtizedének aprólékos krónikája, saját önéletrajza, vagy az általa összeállított okmánytárak. Még sincs magyar kutatója – ezzel szemben szlovák már van.¹⁵

Ami a 18. század második felének nagy jezsuita historikusait illeti, nem lehet mondani, hogy ne esne szó Pray Györgyről, Katona Istvánról, vagy éppen Wagner Károlyról, de jelenleg egyikükkel kapcsolatban sem tudunk folyamatban lévő stúdiumokról.¹⁶ E szerzők életműve olyan hatalmas, hogy doktori disszertációk, sőt nagydoktori disszertációk is születhetnének róluk.¹⁷ Ugyanez a helyzet Kollár Ádám Ferencel: nem mondható elfeledett szerzőnek, különösen ami a politikai jellegű írásait illeti, s Ján Tibenskynek köszönhetően van róla életrajz is, de az már jócskán elavult.¹⁸ Azóta viszont megjelent levelezése is, Soós István jóvoltából.¹⁹ Márpedig egy levelezéskiadás mindig új szintézisért kiált – hiszen rendkívüli módon gazdagíthatja, árnyalhatja a szerzőről alkotott képünket. Szintén újra kellene olvasni és újra kellene értelmezni Palma Ferenc Károly népszerű magyar történetét, vagy Wagner Károly kiváló munkáit, az *Analectát*, a *Collectaneát*, illetve kéziratos hagyaté-

¹⁵ Kéziratos krónikája az 1701–1720 közötti évekről: Gabriel KOLINOVICS, *Commentariorum de rebus Ungaricis Libri XIII. Ubi Gesta Ab Anno, MDCCI. ad annum MDCCXX. [...] accuratione summa recensentur* (Senquiczi, 1742, kézirat), Egyetemi Könyvtár (=EK) Ms. G. 86; különleges „kismonográfiája” az 1741. évi országgyűlésről: Gabriel KOLINOVICS, *Nova Hungariae periodus [...] sive Comitiorum generalium, quibus [...] Maria Theresia in reginam Hungariae Posonii anno 1741 inaugurabatur [...] libris novem absolutissima narratio*, szerk. Martinus Georgius KOVACHICH (Budae: typis Regiae Universitatis, 1790); a szerzőre lásd Ján Milán DUBOVSKÝ, *Gabriel Kolinovič Šenkvičský 1698–1770* (Šenkvice: Obec Šenkvice, 1998); Tóth Gergely, „Felekezeti és történelmi emlékezet: A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban”, *Történelmi Szemle* 52, 1. sz. (2010): 13–36, 26–27; további adatokkal: KOLTAI András, „Kolinovics Gábor, senkivici”, in KÓSZEGHY és TAMÁS, *MAMŰL*, 5:470.

¹⁶ Katona életére és munkásságára lásd THOROCZKAY Gábor, „Előszó”, in KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története: I. rész*, ford. TAKÁCS József, szerk., jegyz., előszó THOROCZKAY Gábor, szerk. ROMSICS Imre (Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2001), i–viii. Fontos dolgozat történetírói módszereiről: SZABADOS György, „Katona István történetírói időszerűségéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112, 5–6. sz. (2008): 686–688; újabban: DÓBÉK Ágnes, „Katona István történetíró levelei Eszterházy Károly egri püspökhöz: Adalékok Katona munkamódszeréhez és a *Historia Critica Regum Hungariae* kiadástörténetéhez”, *Lymbus* 21 (2023): 355–372. Pray Györggyel bőséges irodalom foglalkozik. Néhány frissebb munka: SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az elődö-szemlélet bangsúlyváltásai a XV–XVIII. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 184–201; BÁTHORY Orsolya, *Pray György »Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum« című műve (bevezető tanulmány és szövegközlés)*, doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem BTK, 2009; Soós István, „Felzárkózás vagy lemaradás?...”, 238–247. Wagner Károlyra újabb tanulmány: SZÓKE Kornélia, „Wagner Károly, a modern genealógus”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József és mások, 409–421 (Budapest: Reciti, 2015).

¹⁷ Prayról született is, lásd Báthory Orsolya előző jegyzetben idézett dolgozatát.

¹⁸ JÁN TIBENSKÝ, *A királyi könyvtárosa: Adam František Kollár élete és művei* (Bratislava: Madách Könyv- és Lapkiadó, 1985).

¹⁹ Lásd KOLLÁR Ádám Ferenc, *Levelezése*, szerk. Soós István, Magyarországi tudósok levelezése 4 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2000).

kát.²⁰ Az utóbbi különösen lényeges. Hiszen a felsorolt szerzők után többnyire nagy kéziratosságot maradt, további feladatokat és lehetőségeket kínálva a kutatóknak.

A nagyokhoz sorolható még Kaprinai István (1714–1785), a jezsuita okiratmásoló, -gyűjtő és -feldolgozó iskola igen jeles tagja. Törzében maradt életműve sokáig szinte teljesen eltűnt a kutatói szemek elől, az utóbbi években ugyanakkor készült egy-egy dolgozat egyházi szónoklattanáról és kézirati hagyatékáról, továbbá megjelent Dobai Székely Sámuellel folytatott levelezése is.²¹ Műhelyünk új tagja, Kis Iván nekilátott tudományos munkássága feltárásának.²² Végül kiemelném még Koller József kimagasló pécsi püspökségtörténetét, amelyről szintén keveset lehet hallani és olvasni mostanság.²³

Protestáns oldalon jól kutatott a Buriusok egyháztörténeti munkássága, és Debreceni Ember Pál, vagy Bod Péter ez irányú művei sincsenek elhanyagolva.²⁴

²⁰ Franciscus Carolus PALMA, *Notitia rerum Hungaricarum...*, I–III (Tyrnaviae: Typis Collegii Academici Soc. Jesu, 1770); Carolus WAGNER, *Analecta Scepusii sacri et profani*, I–II (Viennae: Joannes Thoma, 1774); Carolus WAGNER, *Collectanea genealogico-historica illustrum Hungariae familiarum...*, I–IV (Posonii–Pestini–Lipsiae: Landerer, 1802). Palmára frissebben: TÓTH Gergely, „Ex-jezsuiták: Önkép, önreprezentáció és a rend 1773. évi megszüntetésének emléke Palma Károly Ferenc, Pray György és Katona István történeti munkáiban”, in *Egyházi társadalom a 18. században*, szerk. FORGÓ András és GÓZSY Zoltán, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11, 411–425 (Pécs: META Egyesület, 2019), 411–419. Wagnerre lásd a 16. jegyzetet.

²¹ SZÁRAZ Orsolya, „Itáliai hitszónokok Kaprinai István egyházi szónoklattanában”, in *Olasz-magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században*, szerk. DÖBÉK Ágnes, 17–31 (Budapest: Reciti, 2022); MÁTYÁS Melinda, „A Hevenesi-, Kaprinai-, Pray-kéziratgyűjtemény feldolgozásának kérdései”, in *Hagyományok és kihívások V: Múlt és jövő: Országos Könyvtárszakmai Nap, 2016*, szerk. SZABÓ Panna és SZÉKELYNÉ TÖRÖK Tünde, 111–119 (Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2017); M. HORVÁTH Mária, szerk., *Dobai Székely Sámuel és Kaprinai István levelezése*, Pázmány Irodalmi Műhely: Források (Piliscsaba: PPKE BTK, 2008).

²² KIS Iván, *Kaprinai István »Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad...« című műve (1767–1771): A szerző forráshasználata és történetírói módszerei*, szakdolgozat, Budapest, ELTE BTK, 2024; KIS Iván, „A Cillei-gyilkosság Kaprinai István *Hungaria diplomatica...* című munkájában: Források, munkamódszer, kortársak”, *Fons* 31, 3. sz. (2024): 357–384. Lásd még jelen kötetben megjelent tanulmányát.

²³ JOSEPHUS KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, I–VII (Posonii–Pestini: Landerer, 1782–1812). Örvendetes, hogy 2002-ben emlékkonferenciát tartottak a szerzőről, bizonyos előadások tanulmányra formált változata pedig meg is jelent. Lásd FONT Márta és VARGHA Dezső, szerk., *A Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) válogatott előadásai*, Tanulmányok Pécs történetéből 13 (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2003). Olyan kutatóról azonban, aki jelenleg elmélyültebben vizsgálná Koller életművét, nem tudok.

²⁴ Buriusnak Tarnai óta nincs kutatója. Debreceni Ember Pállal Csorba Dávid foglalkozott elmélyültebben, számos tanulmánya közül a legutóbbiak: CSORBA Dávid, „Debreceni Ember Pál kéziratossá predikációinak tanulságai”, *Sárospataki Füzetek* 20, 3. sz. (2016): 63–93; CSORBA Dávid, „Debreceni Ember Pál fordítási és értelmezési technikái (1702)”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordítási irodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 15–38 (Budapest: MTA BTK ITI, 2016). Bod Péternek is van jelenleg kutatója, sőt monográfusa, Gudor Kund Botond személyében. Lásd GUDOR Kund Botond, *Bod Péter (1712–1769), a történetíró* (Barót: Tortoma Kiadó, 2018); GUDOR Kund Botond és GRÓF László, *Bod Péter, a keletjáró* (Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegyei Kiadó, 2019). A *Magyar Athén*-ről is vannak frissebb publikációk, lásd az alábbi kötet több tanulmányát: CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla és TUSKÉS Gábor, szerk.,

Ribini Jánosnak II. József regnálása idején jelenhetett meg evangélikus egyháztörténete, amely még feltárára vár.²⁵ Van értelme beszélnünk protestáns szerzők által művelt történetírásról is, mert más a szemléletük, de az érdeklődési körük is, és elsősorban: egészen másfajta lehetőségeik voltak (sőt, inkább ezek hiányáról beszélhetünk). Az általuk írt művek részben külföldön jelentek meg (Okolicsányi és Parschitius Kristóf könyvei, később Schwarz Gottfried nagy vitát kiváltó *Initiája*), vagy jelentős kompromisszumokkal itthon, mint Bél Mátyás, később Tomka Szászky János művei; sokuké kéziratban maradt.²⁶ E szerzők munkáinak feltárása az utóbbi időben jól haladt.²⁷ A század második felében a felekezeti jelleg kevésbé volt meghatározó, inkább a terézianus, jozefinista kormányzathoz való viszony, az ahhoz való közeledés kapott fontos szerepet. Több jeles historikus érkezik protestáns oldalról, így például Benczur József, vagy Cornides Dániel,

Historia litteraria a XVIII. században, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2006). Bod Péter magyar egyháztörténetére újabban lásd TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 137–142. Debreceni Ember Pálra és Bod Péterre még lásd újabban TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászültétől 1800-ig*, Humanizmus és reformáció 41 (Budapest: BTK ITI, 2023).

²⁵ Ioannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae...*, I–II (Posonii: Carolus Gottlob Lippert, 1787–1789).

²⁶ A felsoroltakra összefoglalólag: KOSÁRY, *Művelődés...*, 145, 148–149, 150–153.

²⁷ Okolicsányira lásd TÓTH, „Historia querelarum...”; Parschitiusra: ZOMBORI István, „Bél Mátyás és a *Notitia Hungariae*”, in BÉL Mátyás, *Csongrád és Csanád megye leírása*, ford. LAKATOS Pál és TÉG-LÁSSY Imre, szerk., tan., jegyz. ZOMBORI István, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81/2 (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1984), 116–118, 128–133; Schwarz kapcsán lásd TÓTH, *Szent István...*, 103–136. Bél Mátyással a szlovák és a magyar kutatás is elég intenzíven foglalkozott az utóbbi évtizedekben. Csak néhány fontosabb munkát említek a frissebbek közül: BÉL Mátyás, *Levelezése*, szerk. SZELESTEI N. László, Magyarországi tudósok levelezése 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993); TÓTH Gergely, *Bél Mátyás »Notitia Hungariae novae...« c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, doktori disszertáció, kézirat, Budapest, ELTE BTK, 2007; KOMLÓSSY Gyöngyi, *Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel »Héber–magyar etimológiai szótár«-ára és annak az életműben elfoglalt helyére*, doktori disszertáció, kézirat, Szeged, SZTE BTK, 2008; KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv: Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*, *Historia Litteraria* 27 (Budapest: Universitas Kiadó, 2010); Ivona KOLLÁROVÁ és Imrich NAGY, *Matej Bel: Osobnost', médium a transfer ideí na prahu osvietenstva* (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2021); Miloš JESENSKÝ, szerk., *Belianum: Zo života a diela Mateja Bela* (Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2021); TÓTH Gergely, „Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai: Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza”, *Történelmi Szemle* 64, 3. sz. (2022): 417–445. *Notitiájának* kéziratban maradt vármegyeleírásait kutatócsoportunk adja ki: tízkötetes sorozatunk nyolcadik darabjánál tartunk. Lásd Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico geographica [...] Comitatum ineditorum tomi I–VIII*, szerk. Gregorius TÓTH és mások (Budapestini: MTA BTK TTI, 2011–2024). Kutatócsoportunkból rajtam kívül Benei Bernadett, Gőzsy Zoltán, Jarmalov Rezső és Tóth Péter vesz még részt a munkában. Bél munkásságának, vagyis a komplex, földrajzi-történelmi szempontú országleírásnak az egyik jellegzetes folytatója Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825), akire újabban lásd RESTÁS Attila, „Ladislaus Bartholomaeides kisebb latin nyelvű munkái”, in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka, 178–186 (Budapest: MTA BTK ITI, 2015).

akik bekapcsolódnak a történeti, közjogi vitákba.²⁸ Életművüknek azonban máig nincs feldolgozása.

A történelem segédtudományai

Külön kell említenünk a történelem segédtudományait a korszakban. E stúdiumok lassú léptekkel indulnak el a század első felében, hogy majd az egyetemi reformokkal lendüljön fel a művelésük.²⁹ A diplomatikát illetően sokáig nem volt teoretikusa a területnek. A század második felének öröndetes jelensége a *bellum diplomaticumok*, az „oklevélháborúk” megindulása, így a Szilveszter-bulla és a pannonhalmi alapítólevél körül, vagy a váradi püspökség alapítása kapcsán.³⁰ Ismeretesek e viták, de úgy gondolom, hogy monografikus feldolgozást is megérnének, mert szinte e tollharcokban születik meg a magyarországi történetírás, mint tudományág, ahol már vannak valós idejű diskurzusok, egymás műveire reflektáló megnyilatkozások, kritikai megjegyzések. Közben az egyetemi tanszékekkel létrejön az intézményes háttér; előbb Pray, majd Schwartner Márton ír diplomatikai egyetemi tankönyvet. Fontos lenne ezért a korszak oklevéltani kutatásainak történetét megírni. Sinkovics István már értekezett e tárgyban, s mások is, így korábban Gárdonyi Albert, de ezek csak rövid összefoglalások.³¹

Igen hasznos lenne a többi segédtudomány ilyen jellegű áttekintése is, így a címertan, pecséttan, éremtan korabeli kibontakozásának vizsgálata. Szintén tanulságos lenne a családtörténeti kutatások alakulásának részletes végigkövetése, vagyis azé a folyamaté, amely az önigazoló, reprezentatív, kevésbé tudományos családfák-

²⁸ Benczurra újabban lásd STIPTA István, *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*, A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 57 (Budapest: A Pólay Elemér Alapítvány Iurisperitus Betéti Társasága, 2015), 19–20. Cornidesre és az ősmagyarok vallásáról szóló dolgozatára lásd VOIGT Vilmos, „*Commentatiunculus de religione veterum Hungarorum* D. Cornidis”, in KASZA, KISS és MOLNÁR, *Scientiarum miscellanea...*, 243–248.

²⁹ Általánosságban ezekre lásd GÁRDONYI Albert, *A történelmi segédtudományok története Magyarországon* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926), in BARTONIEK Emma, GÁRDONYI Albert és DÉZSI Lajos, *A magyar történettudomány kézikönyve*, 231–268 (Budapest: Könyvtértékesítő Vállalat, 1987); újabb összegzések: BERTÉNYI Iván, szerk., *A történelem segédtudományai*, A történettudomány kézikönyve (Budapest: Osiris Könyvkiadó, 2006).

³⁰ A Szilveszter-bulla kapcsán folyó vitára újabban lásd TÓTH, *Szent István...*, 19–26, 72–76, 121–126. A pannonhalmi alapítólevél kapcsán lásd THOROCZKAY Gábor, „Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája”, in *Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve*, szerk. TAKÁCS Imre, 3 köt. (Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 1996), 1:90–109. A váradi püspökség alapítása ügyében zajlott polémiára újabban lásd kutatócsoportunk tagjának rövidesen megjelenő tanulmányát: JARMALOV Rezső, „Egy elmégesedő történész-disputa: Pray György és Gánóczy Antal vitája a váradi püspökség alapításáról” (megjelenés alatt). E vitákra általában még lásd Sánta Sára tanulmányát a jelen kötetben!

³¹ GÁRDONYI, „A történelmi segédtudományok...”, 234–239; SINKOVICS István, „Pray György diplomatikája”, *Levéltári Közlemények* 44–45 (1974): 525–548.

tól vezet a kritikai genealógiáig, tehát a fiktív Estoras-hősökben tobzódó *Trophaeum*tól Wagner Károly *Collectaneája*ig.³² Ejsünk még szót emellett a római antikvitás kutatásáról, amely a humanista előzmények után újra megindult Magyarországon a korszakban. Külföldi szerzők is sok emléket feltártak, mint például Marsigli, de honi régiségbúvárok ugyancsak mutattak fel eredményeket, úgy mint Bél Mátyás, a szász Johann Seivert, majd a legnagyobb, Schönvisner István. Ennek a területnek már van kutatója, mégpedig a BMNM munkatársa, Sánta Sára személyében.³³

Historia litteraria

A korabeli tudományosság fontos műfaja volt a historia litteraria, amely egyszerre jelentett művelődés-, tudomány-, illetve irodalomtörténetet. A honi irodalmárok már régóta komolyan foglalkoznak ezzel a régióval, hiszen számukra elsőrendű fontosságú.³⁴ Ha az egyes latinul író szerzőket tekintjük, Czvittinger *Specimenje*, Desericzky Ince József *Vindicatioja* eléggé fel van tárva,³⁵ Rotarides Mihály *Lineamentája* viszont már kevésbé, bár az igaz, hogy az életmű is eléggé szerény, illetve jelentős részben kéziratban maradt.³⁶ Wallaszky Pálnak azonban újabban akadt kutató-

³² A genealógia fejlődésének áttekintése: PANDULA Attila, „Genealógia”, in BERTÉNYI, *A történelem...*, 11–26; a kevésbé tudományos igényű „barokk” családfákra, további nagy irodalommal lásd BENE Sándor, „A Zrínyiek: egy családtörténet története”, in *A Zrínyiek a magyar és horvát történelemben*, szerk. BENE Sándor és HAUSNER Gábor (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007), 271–319; a lassan tudományossá váló családtörténeti kutatásokkal kapcsolatban lásd TÓTH Gergely, „Theatrum nobilitatis Hungaricae: Bél Mátyás családtörténeti kutatásai”, *Fons* 17, 3. sz. (2010): 321–337; TÓTH Gergely, „Egy koholmány hosszú árnyéka: Esterházy Pál genealógiai fikciójának utóélete a 18–19. században”, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata életpályája a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, 357–372 (Budapest: Reciti, 2015). Ugyancsak érinti a genealógia tudományossá válásának folyamatát: SZÓKE Kornélia, *Genealogia variabilis: Tanulmány a genealógia műfajairól a Thurzó-család példáján*, doktori disszertáció, Miskolc, ME BTK, 2017.

³³ Lásd SÁNTA Sára, „Schönvisner István és az Antiquitates: Az első magyar városmonográfia mintái és forrásai”, in KASZA, KISS és MOLNÁR, *Scientiarum miscellanea...*, 69–74; SÁNTA Sára, „Chronicle of The First Planned Excavation in Hungary: István Schönvisner and *De Ruderibus*”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 55 (2019): 233–245; SÁNTA Sára, *A magyar ókorkutatás atyja, Schönvisner István*, Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések (Budapest: HUN–REN BTK TTI, 2024). Itt említjük még meg Köleséri Sámuel, akinek antikvariánus munkásságára újabban lásd SÁNTA Sára, „Köleséri Sámuel, az erdélyi polihisztor régiségbúvár”, in BÉKÉS, KASZA és MOLNÁR, *A latin nyelv...*, 371–377.

³⁴ Tekintélyes kötet a magyarországi historia litterariáról, tematikus bibliográfiával: CSÖRSZ, HEGEDŰS és TUSKÉS, *Historia litteraria...*; TUSKÉS és KNAPP, „History of Neo-Latin Studies...”, 191–194.

³⁵ Utóbbira újabban lásd TÓTH Sándor Attila, „Társadalmi-művelődési körkép Desericzky Ince *Vindicatiojában*”, in *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*, szerk. EÖRDÖGH István, 234–246 (Szeged: Gradus ad Parnassum, 2005); SZÖRÉNYI László, „Desericzky Ince védirta a magyar műveltségéről”, in BÉKÉS, KASZA és LENGYEL, *Humanista történetírás...*, 168–177.

³⁶ Műveit és a rá vonatkozó régebbi (részben szlovák) szakirodalmat lásd CSÖRSZ, HEGEDŰS és TUSKÉS, *Historia litteraria...*, 645–646. Újabban érinti személyét: BÁTORI Anna, „A tudás hálózatai:

ja Bátori Anna személyében.³⁷ Kevés szó esik viszont az utóbbi időben a piarista Horányi Elekről, a *Memoria Hungarorum* megalkotójáról.³⁸ Ellentmondásos figurája, jezsuitákkal való konfliktusa, nagy irodalomtörténeti lexikona, kapcsolatrendszere új feldolgozóra vár, különösen, hogy időközben megjelent – sajnos, szinte észrevétlenül – a levelezése is.³⁹

Nyelvtudomány, jogtudomány, politikai irodalom

A nyelvtudomány esetében úgy látom, hogy a nyelvészek és irodalmárok kellően kutatják a korszak nagyjait, s részben latin nyelvű írásaikat (Bél Mátyás ez irányú munkásságáról, Otrokoci Főrőről, Kalmár Györgyről, Sajnovics Jánosról, Gyarmathi Sámuelről is elmondható ez).⁴⁰ De talán a korszak jogtudományi, közjogi tematikájú munkáit, és ezen belül is a jozefinista kor alatt készített írásokat, majd az 1790-ben bekövetkező nagy felbolydulás során kipattanó közjogi, történelmi viták irodalmát nem övezi mostanában akkora figyelem, s ezért érdemes lenne újra górcső alá venni őket.⁴¹ A különböző disputák nagyrészt latinul folytak, így bőven lenne tennivalója itt egy latinistának.

Rotarides Mihály és Wallaszky Pál: egy kapcsolat olvasatai”, in BÉKÉS, KASZA és LENGYEL, *Humanista történetírás...*, 259–266.

³⁷ Wallaszky művei és a vele kapcsolatos régebbi irodalom: CSÖRSZ, HEGEDŰS és TŰSKÉS, *Historia litteraria...*, 670–671; újabban lásd BÁTORI Anna, „A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer (Módszertani kísérlet)”, *Irodalomismeret* 27, 3. sz. (2016): 35–63.

³⁸ Nemrégiben készült tanulmány róla, fontos problémafelvetésekkel: SZELESTEI N. László, „Horányi Elek, a lexikonszerző”, *Vigília* 80, 1. sz. (2015): 20–25. Kisebbségi dolgozat egy neki tulajdonított értekezéséről: ZSOLDOS Endre, „Weiss Ferenc, Horányi Elek és Akai Kristóf”, *Magyar Könyvszemle* 137, 2. sz. (2021): 232–242.

³⁹ HORÁNYI Elek, *Levelezése*, szerk. SZELESTEI N. László (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

⁴⁰ Összefoglalólag lásd KOSÁRY, *Művelődés...*, 157–158, 589–593. Az újabb irodalomból C. Vladár Zsuzsa nevét lehetne külön kiemelni, aki régóta fordítja és kutatja a 17–18. századi latin nyelvű magyar grammatikákat, s egyéb nyelvtani, nyelvészeti témájú szakmunkákat.

⁴¹ A 18. századi jogtudományi művek szemléje: KOSÁRY, *Művelődés...*, 158–159, 593–599, illetve újabban STIPTA, *A magyar jogtörténet-tudomány...*, 19–62. Az ekkor keletkezett politikai, közjogi tematikájú írárok (meglehetősen elavult, de még használható) áttekintése: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, bev. NAGY Ágoston (Budapest: Dialóg Campus, 2015). (Az 1888. évi kiadás reprintje.) Az 1790-es évek elején igen sok vitatéma akadt: ezek egyike volt a Szent Korona eredete, története, jelentősége. Erre vonatkozó korábbi elemzések: BODNÁR-KIRÁLY Tibor, „Koronaeszmé és történelem: Vita a Szent Koronáról a 18. század végi Magyarországon”, in *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZIJÁRTÓ M. István és SZÜCS Zoltán Gábor, Talantum Sorozat 8, 170–191 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012); BODNÁR-KIRÁLY Tibor, „Szent Korona és nemzeti karakter a 18. század végének magyar eszméletörténetében”, in *»Politica philosophiai okoskodás«: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a kőzép-kortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György és VELKEY Ferenc, 209–219 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történeti Intézet, 2013). Lásd még TÓTH, *Szent István...*,

Természettudományok

A korszak természettudományos irodalma kapcsán két alapvető problémára szeretném felhívni a figyelmet. Egyrészt, az e tárgyban született művek még nagyobb „veszélyben” vannak, vagyis még inkább fenyegeti őket az elfeledés, a mellőzés. Ennek oka a „kis számok törvénye”: mivel egyre kevesebb latinista van, egyre kevésbé valószínű, hogy lesz olyan kutató, aki szilárd latintudás mellett megfelelő természettudományos képzettséggel, vagy legalább érdeklődéssel bír.

Van emellett egy másik „probléma” is, mégpedig az, hogy ennek dacára nem mondhatunk le e művekről mintegy nyugodt lelkiismerettel, mondván, hogy foglalkozzanak ezzel a természettudósok – ha tudnak. E munkák ugyanis a többi diszciplína alkotásaihoz hasonlóan eme korszak művelődésében gyökereznek, vagyis nem valami elzárt, steril, elkülönülten fejlődő tudományág termékei. Hogy erről meggyőződünk, elég belelapozni e munkákba, s rögtön látni fogjuk, hogy telve vannak antik auktoroktól származó idézetekkel – és nem azért, mert műveltnek akart látszani az adott szerző, hanem mert az antik ismeretanyag ekkor még élő, inspiráló erő, fontos hivatkozási pont volt a kor tudósainak – a természettudósoknak is.⁴² Itt van szemléletes példának Fischer Dániel (1695–1746), a sokoldalú természettudós és orvos munkája a himlő elleni népi gyógyomódról. Pliniusszal kezdi mondandóját, Hérodotoszsal folytatja, majd nem sokkal később a nagy római medikustekintélyt, Celsust idézi – és ez így megy az egész műben.⁴³ Azt meg mondani sem kell, hogy kiváló latinsággal írja mindezt – köszönhetően a humanista alapú iskolai oktatásnak. Vajon mondhatjuk egy ilyen műre, hogy nincs közünk hozzá? Én úgy gondolom, hogy semmiképpen sem!

Ezek után már csak a nagy életművet maguk után hagyó, és kutatójukat váró tudósokat sorolhatom hosszasan – az orvosok között Raymann János Ádámot, Molter Károly Ottót, Deccard János Kristófot, a már említett Fischert, Perliczy János Dánielt, Torkos Justus Jánost, Plenck Józsefet, a polihisztor Hatvani Istvánt; a fizikai, kémiai kutatásokkal foglalkozó tudósok közül Csiba Istvánt, Lipsicz Mihályt,

149–172; TÓTH Gergely, „Az Aranybulla recepciója a 18. századi politikai irodalomban, történetírásban és jogtudományban”, *Századok* 156, 6. sz. (2022): 1087–1118. Lazán ide kapcsolódik a korabeli latin nyelvű újságírásról szóló fontos dolgozat: BALOGH Piroksa, „A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén”, in BÉKÉS, KASZA és LENGYEL, *Humanista történetírás...*, 207–219.

⁴² Igen emlékezetes kifejtése e jelenségnek, bár a 16–17. századra vonatkozóan: Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the early modern state*, szerk. Brigitta OESTREICH és H. G. KOENIGSBERGER, ford. David McLINTOCK, Cambridge Studies in Early Modern History (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 1–9.

⁴³ DANIEL FISCHERUS, *De remedio rusticano, variolas per balneum primo aquae dulcis post vero seri lactis felicitate curandi [...] commentatio* (Erfordiae: Weber, 1742). Fischerre újabban: SZELESTEI N., *Irodalom- és tudománysszervezési törekvések...*, 76–82; BOGÁR Judit, „Fischer Dániel”, in KÖSZEGHY és TAMÁS, *MAMUL*, 3:128.

Szathmári Paksi Mihályt, a későbbiek közül a rendkívül sokoldalú Horváth K. Jánost, Pázmándy Gábort, Makó Pált; a csillagászat és matematika tudósai között a történészként is ismert Kéri Borgia Ferencet, Jánossi Miklóst, Reviczky Antalt, s természetesen Hell Miksát; az agráriumról író tudósok között Bél munkatársát, Matolai Jánost, Domby Sámuel, és Mitterpacher Lajost.⁴⁴ Utóbbi szerző jezsuitaként, s egyben a bélyei Savoyai-birtok jószágigazgatójának fiaként már a Theresianum-ban is mezőgazdasági előadásokat tartott, majd a budai egyetemen a mezőgazdasági tanszék vezetője lett. Fő munkájára, az *Elementa rei rusticae* című kötetre érdemes még egy búcsúpillantást vetnünk. Teljes természetességgel szövődik bele ebbe az erősen gyakorlati célokat kitűző műbe is Columellának, Varrónak és Catónak, az antikvitas nagy mezőgazdasági auktorainak a tudása, állításai; ami Fischer értekezéséhez hasonlóan jelzi nekünk, hogy Mitterpacher a mi szerzőnk is, nemcsak az agrártörténet kutatóié.⁴⁵ Ugyanez igaz a többi latinul író és fentebb említett tudósra is.

⁴⁴ Áttekintésük: KOSÁRY, *Művelődés...*, 159–186, 602–647. Természetesen itt is vannak olyan szerzők, akikről rendelkezésre állnak frissebb kutatási eredmények. A Monok István vezette Speculum Kutatócsoport (Tokaj-Hegyalja Egyetem) már több természettudományos vonatkozású 16–18. századi munkát megjelentetett – a szerzőkről szóló alapos tanulmányok kíséretében –, így az említett Domby Sámuel értekezését a tokaji borról (1758), vagy Szirmay Antal ismertetését a tokaji szőlőhegyekről és szőlőkről (1798). Lásd DOMBY Sámuel, *De vino Tokaiensi – A tokaji borról, 1758*, ford. PETŐ Gábor, jegyz., tan. N. KIS Tímea, Europica varietas Tokajensis – Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Fontes 3 (Budapest–Sárospatak: L'Harmattan Kiadó–Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2022); SZIRMAY Antal, *Notitia montium et locorum viniferorum Zempleniensis, 1798. A tokaji, vagy is hegyljai szőlőknek ültetéséről, 1810*, ford. PETŐ Gábor, jegyz., tanulmány ORBÁN Áron, Europica varietas Tokajensis. Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Fontes 4 (Budapest–Sárospatak: L'Harmattan Kiadó–Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2022). Dombyra frissebb tanulmány, ugyanebből a műhelyből: Eszter SIPOS, „Exploring the eighteenth-century concept of soil as reflected in Sámuel Domby's *De vino Tokaiensi*”, *Hungarian Studies* 37 (2023): 129–141. Lengyel Réka nemrég Hatvani Istvánról írt tanulmányt. Lásd LENGYEL Réka, „A polihisztor tudományosság utolsó nagy korszaka: Hatvani István munkássága és az *Introductio ad principia philosophiae*”, in KASZA, KISS és MOLNÁR, *Scientiarum miscellanea...*, 125–132. Deccardra utóbb lásd KINCSES Katalin Mária, „Johann Christoph Deccard (1686–1764) botanikus, soproni evangélikus líceumigazgató”, *Orpheus Noster* 13, 2. sz. (2021): 96–104. Hell Miksáról és munkásságáról friss angol nyelvű monográfia áll rendelkezésre: Per Pippin ASPAAS és László KONTLER, *Maximilian Hell (1720–92) and the ends of Jesuit science in enlightenment Europe*, *Jesuit Studies* 27 (Leiden–Boston: Brill, 2019). A korabeli természettudományos kutatók információcseréjét szemlélteti tanulmányában kutatócsoportunk tagja: TÓTH Péter, „Természettudósok kapcsolatai a 18. században”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica* 24, 1. sz. (2020): 417–424. Végül említendő még egy fontos dolgozat, amely sokoldalúan mutatja be egy 18. század első felében élt evangélikus iskolarektor naplóján keresztül a korabeli természettudományokat és a Hungarus értelmiség hozzájuk való viszonyát: BOGÁR Judit, *Egy késmárki polihisztor élete és munkái, felfjegyzéseinek tükrében: Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*, doktori (PhD) értekezés, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2009, különösen: 103–152.

⁴⁵ Az antik citátumokat lásd Ludovicus MITTERPACHER, *Elementa rei rusticae* (Buda: typis Regiae Universitatis, 1779), 199, 200, 223, 239, 267, 321 stb. A személyére vonatkozó újabb irodalmat lásd JUHA Mariann, „Mitterpacher Lajos, mitternburgi”, in KÖSZEGHY és TAMÁS, *MAMŰL*, 7:447.

Összegzés

Rövid összefoglalásomban a 18. századi latin nyelvű tudományos irodalomról, annak kutatottságáról igyekeztem egy rövid áttekintést nyújtani. Nem kétséges, hogy sok helyen kiegészíthető és kiegészítendő még ez a szintézis, különösen a fehér foltok listája, vagyis azon szerzőké, műveké, vagy egyéb témáké, amelyek kutatójukra várnak. Bízom abban ugyanakkor, hogy a fentiekből is kiderült: akik latinistaként első témájukon gondolkodnak, vagy új kutatási területeket keresnek, azok itt bőségesen találhatnak maguknak, akár az általam elősoroltakból is. A Bél Mátyás Neolatin Műhely tagjai is ilyen kevésbé kutatott témák vizsgálatára vállalkoztak, amint arra igyekeztem is utalni az összefoglalásomban. Emellett kutatócsoportunk szívesen ajánl segítséget azoknak, akik rászánják magukat valamely 18. századi szerző vagy tárgykör tanulmányozására – akár témavezetés, akár tanácsadás, lektorálás, akár közös munka formájában. Egyvalami bizonyos: a fenti kutatási témák elsősorban ránk, latinistákra, „neolatinistákra” várnak: más aligha fogja elvégezni helyettünk.

GERGELY TÓTH

**The State of Research on 18th-century Latin Scientific Literature
in Hungary Today
(Partial Overview, Raising Some Issues and Recommendations
for Research)**

In my study, I tried to review the progress of research in the areas of 18th-century Neo-Latin scholarly literature in Hungary – primarily with regard to works and authors with Hungarian relevance. I did not cover all disciplines in the same depth. I put more emphasis on historiography and its auxiliary sciences, and on 'historia litteraria' (which was a kind of literary or rather cultural history in the period), while other disciplines were examined in less detail. In general, I have found that many scientific works or even entire oeuvres from this period are still unexplored and unprocessed, but there are also authors and works that are known but have been neglected in recent times. I have also pointed out that books in the field of natural sciences cannot be ignored by the researcher of Neolatin literature of this period, since these works were still largely written in Latin in the 18th century and in many ways represent an old humanist tradition of knowledge, thus showing great respect for ancient authorities.

In my paper I also introduced the Matthias Bel Neolatin Research Group, founded in 2023, and its members. The aim of the research group is to cultivate this large field of research, namely the 18th-century Neolatin literature – not ex-

cluding the 17th century, which is not sharply divorced from it in terms of Latin literature. The members of the workshop have been working together for a long time on various projects. The research group is happy to offer assistance to those who wish to study an 18th-century author or subject, whether in the form of tutoring, advising, proofreading or collaborative work.

BENEI BERNADETT

Chronologia nova Hungariae nascitur

Timon Sámuel *Epitomájának* előzményei és főbb tulajdonságai

Timon Sámuel 1736-ban Kassán jelentette meg a magyar történelmet Szent István születésétől ismertető, okleveles adatokra, hazai és külföldi forrásokra épülő kronológiai munkáját, az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum*ot.¹ Timon munkája leginkább a források felhasználásában tért el történész elődeiétől, mivel módszeresen gyűjtötte a magyar történelemre vonatkozó forrásokat, melyek segítségével korrigálni tudta történész elődjei megállapításait.² Jelen tanulmányban a történeti kronológia külföldi és hazai műfaji előzményeit szeretném bemutatni, s egyben azt is szeretném megvizsgálni, hogy mely művek szolgálhattak Timon Sámuel mintájaként, akár szerkezetük, akár témaválasztásuk tekintetében.

Külföldi előzmények

Az 1582. évi gregorián naptárreform meghozta az igényt az eddigi kronológiai munkák átértékelésére, illetve újak készítésére. A korszakban ezek közül kiemelkedik a francia-itáliai származású tudós, Joseph Scaliger (1540–1609) 1583-ban Párizsban megjelentetett *De emendatione temporum* című munkája. Művével az volt a célja, hogy – amint írja – az időszámítás kérdéskörét a tudálékos emberek félrebeszéléseitől és

¹ Samuel TIMON, *Epitome chronologica rerum Hungaricarum a nativitate divi Stephani primi regis apostolici, iam prius usque ad annum MDLXXVI. typis edita, nunc denuo accurate revisa, in multis correcta, aucta et usque ad annum MDCCXXXVI. producta* (Cassovia: Typis Academicis Soc. Jesu per Joannem Henricum Frauenheim, 1736).

² BENEI Bernadett, „»Non tam stylo, quam veritati studuit.« Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina Hungarica* 2, 53–60 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017).

az álbolcsészek zsarnokságától felszabadítsa, és magasabb szinten művelje azt.³ Sajnos Scaliger nem nevezte meg, kikre gondolt pontosan. A történész hét könyvbe szerkesztette egybe a történelem folyamán alkalmazott időszámítási rendszereket. A legkisebb időszámítási egységek számbavételével (órák, napok, hónapok) kezdődik a *De emendatione*, majd az ókori görög időszámítási rendszereket (pl. olimpiai periódus, attikai hónapok) tárgyalja. Ismerteti a holdévet, az egyiptomi időszámítási rendszereket és más, a Nap mozgását követőket. Többek között foglalkozik a húsvét számításával és az utolsó, hetedik könyvben világtörténeti kronológiát ad: eseményeket közöl, uralkodói listákat ad közre (pl. a frank királyokét). Scaliger munkájának jelentősége abban áll, hogy számos ókori civilizáció naptárait vizsgálta, illetve vetette össze egymással, s így számos hibát kijavított, és a kronológia tudományát magasabb szintre emelte. Kiemelkedő forráskritikai éleslátása, hogy kiváló eredményességgel szűrte ki munkája során a hamisított antik szövegeket, feliratokat.

Scaliger munkássága nagy hatást gyakorolt a későbbiekben a katolikus történetírásra. Művét 1627-ben a francia jezsuita történész, Denis Pétau folytatta, *Opus de doctrina temporum* címmel.⁴ Emellett a későbbi kronológiai, történeti irodalomban is gyakran felbukkan a neve, bár sok tekintetben kritikával illették.⁵

A 16. századi katolikus történetírás megújítása Caesar Baronius (1538–1607) nevéhez fűződik. Évkönyvszerű *Annales Ecclesiastici* című monumentális művében a katolikus egyház történetét tekintette át, melyhez számos írott forrást használt fel. Munkáját megkönnyítette, hogy a Vatikáni Könyvtár prefektusaként hatalmas gyűjteménybe nyerhetett betekintést. Forrásait szó szerint vagy tartalmilag idézte, munkájában oldalszéli jegyzetekként jelentek meg a kútfőhivatkozások. Baronius életében 12 kötet jelent meg, melyek az 1198. évig ismertették a katolikus egyház történetének eseményeit.⁶

Az egyháztörténésznek számos követője akadt. Odericus Raynaldus (1595–1671) az eseményeket 1565-ig ismertetve folytatta az *Annales*. A 17–18. században alkotó francia jezsuita egyháztörténészek, Denis Pétau (1583–1652), Antoine Pagi (1624–1699) és François Pagi (1654–1721) számos helyen javították Baronius adatait.⁷ Ba-

³ „Nos hoc opus non ulla ambitione moti suscepimus, sed ut Chronologiam a sciorum deliriis et tyrannide sophistarum vindicaremus, et nobiliora ingenia ad maiora excitaremus.” Josephus SCALIGER, *Opus de emendatione temporum: Addita Veterum Graecorum fragmenta selecta*. (Coloniae Allobrogum: Typ. Roverianis, 1629), Prolegomena XLIX.

⁴ Walter KASPER és mások, szerk., *Lexikon für Theologie und Kirche* (Freiburg–Basel–Wien: Herder, 2006), 8:81.

⁵ Scaliger munkásságát és a *De emendatio temporum*-ot részletesen ismerteti: Anthony GRAFTON, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship: I. Textual Criticism and Exegesis*, Oxford–Warburg Studies (Oxford: Clarendon Press, 1983); Anthony GRAFTON, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship: II. Historical Chronology*, Oxford–Warburg Studies (Oxford: Clarendon Press, 1993).

⁶ SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 121.

⁷ Pétau-ra lásd a 4. jegyzetet. Antoine és François Pagira: KASPER és mások, *Lexikon für Theologie...*, 7:1271.

ronius első hazai követőjeként Inchofer Menyhértet (1584–1648) említhetjük, aki „nagyszabású, a magyarországi katolicizmus történetét a maga teljességében tartalmazó művet akart írni.” Inchofer *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* című művének kronológiai vázát Baronius adatai adják, sőt ahol egyáltalán nem, vagy kevés magyar vonatkozású adattal rendelkezett, ott Baronius évkönyveiből másolt.⁸ Inchofer műve ugyanakkor olyan forrásokat ismertetett meg a magyar kutatással, mint Regino, Merseburgi Thietmar évkönyvei vagy Georgios Kedrenos krónikája. Bár az *Annales* befejezetlen maradt, ez volt az első olyan magyar történelmi összefoglalás, mely forráskezelésben meghaladta Bonfini humanista históriáját.⁹

Baronius hatása, vagyis az oklevelek közlése, valamint az események évek szerinti tárgyalása Timon Sámuel, Pray György és Katona István munkásságában is tetten érhető, ám a forrásközlést meghaladó forráskritika módszere Katona *Historia criticájában* teljesedett ki igazán.

Krónikák és évkönyvek: kronológiai munkák itthon

Kronológiák itthon is születtek a 16–18. században, de tudományos nivó tekintetében nem voltak kiemelkedőek. Ezek egyébként sem fektettek súlyt az időszámítás problémájára, vagyis elméleti kérdésekkel nem foglalkoztak. Inkább a krónika vagy az évkönyv műfaji megjelölés alkalmazható rájuk.

Bencédi Székely István (1500 u.–1563 u.) ferences szerzetesből lett kálvinista reformátor. 1559-ben Krakkóban jelentette meg a *Chronica ex világnak jeles dolgairól* című eszkatologikus világkrónikáját. Történelemszemléletének alapját a dánieli négy birodalom jelenti, műve az utolsó ítélettel fejeződik be. Az események összefüggései, illetve korának sorozatos katasztrófái kevésbé érdekelték; figyelmét a próféciaák beteljesülésére és a világtörténelem végére fordította.¹⁰

A selmecbányai születésű Bakschay Ábrahám (?–?), Laski Albert sieradzi lengyel palatinusnak, Késmárk helytartójának a titkára, 1567-ben Krakkóban jelentette meg *Chronologia de regibus Hungariae* című művét, melyet függelékként Zsámboky János is közölt 1568-as Bonfini-kiadásában.¹¹ Bakschay a hunok első és második bejövete-

⁸ TóTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 27; az idézet helye: uo.

⁹ SZABADOS György, „Jezsuita »sikertörténet« (1684–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről” in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TóTH Gergely, 203–226 (Budapest: MTA BTK TTI, 2014), 206–208.

¹⁰ TóTH Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása)”, in *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál és VARGA Szabolcs, 75–148 (Budapest: MTA BTK, 2019), 121–122.

¹¹ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 128.

telének rövid ismertetésével kezdi művét. A hun történetet Bonfini alapján közli. A dátumokat a világ teremtése, Krisztus születése, a hunok Pannóniába jövetele szerint adja meg ebben a részben. Attila esetében közli, hogy az adott esemény az uralkodásának melyik évében történt. Ezt követően tér rá Magyarország királyainak számbavételére. A dátumokat a világ teremtéséhez, Krisztus születéséhez és a magyarok keresztény hitre téréséhez (*conversio*) viszonyítva közli, továbbá feltünteti az egyes királyok uralkodásának időtartamát is.

Bakschay általában rövid, néhány mondatos feljegyzéseket készített. Kivételt képez ez alól Mátyás király és a 16. századi királyok (Szapolyai János, I. Ferdinánd és a Bakschaynál II. Miksa néven említett I. Miksa) uralmának ismertetése. A Mátyás uralkodásával záruló szakasz forrásai a Knauz-krónika, Mossóczy Zakariás krónikája, Gregoriánczy Pál *Quadripartitumbeli* krónikája, valamint Bonfini voltak.¹²

Bakschay néha értékítéletet is mondott. Véleménye szerint Aba Sámuel kegyetlen és igazságtalan király volt, akit emiatt a Tiszánál megöltek. Könyves Kálmán uralma alatt a magyarok sok nehézséget tűrtek – írja –, melyek Isten és a halandók számára igen terhesek voltak. Sok mindent igazságtalanul és kegyetlenül cselekedett (ti. az uralkodó). Vétkesen halt meg, ahogyan élt.¹³ Kálmán egyhangú negatív megítélésén a nagy forrásanyagot gyűjtő és azt tudatosan felhasználó történészek (pl. Timon Sámuel és Pray György) változtattak. Timon az *Epitomban* kétkedéssel fogadta Kálmán király elfogult jellemzését, amely a krónikahagyományból terjedt tovább a magyar történeti munkákba.¹⁴ Pray szerint Kálmán az Álmossal és Bélával kapcsolatos kegyetlenségét leszámítva nem volt vérszomjas, sőt békében és háborúban is jó uralkodó volt.¹⁵

A 16. századi események között Bakschay nem említi a reformációt, Mohácsról is keveset ír. Utóbbi eseményről annyit jegyez meg, hogy Szulejmán megindult Magyarország felé és Mohács városának mezején megütközött Lajos királlyal, akit Keresztelő Szent János lefejezésének ünnepén legyőzött. A király menekülés köz-

¹² Uo.

¹³ Abáról: „Hic quoque crudelis et iniustus fuit, ideoque prope amnem Tibiscum occisus.” Abrahamus BAKSCHAY, „Chronologia de regibus Hungaricis”, in Antonius BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* [...] *Quarta vero decas, cum Quinta dimidia, nunquam antea excusae*, Ioan. SAMBUCCI Tirnaviensis [...] *opera ac studio nunc demum in lucem proferuntur: Una cum rerum ad nostra usque tempora gestarum Appendicibus aliquot, quorum seriem versa Pagina indicabit* (Basileae: per Bartholomaeum Franconem et Paulum Quecum, 1568), 903; Könyves Kálmánról: „Sub eo Hungari multa gravia, Deoque et mortalibus quam molestissima perpessi sunt. Multa enim inique atque crudeliter gessit. [...] Obiit diem impie, ut vixerat.” Uo., 904.

¹⁴ „Fuit vir ferocis animi, vix tamen tam monstrosus corpore, atque animo, quam depingatur.” TIMON, *Epitome*..., 14.

¹⁵ „An vero tam parum sibi aequam naturam sortitus sit, ut, quod Thuroczius memorat, non modo gibbus illi a pectore promineret, sed praeterea tam deformi esset corporis habitu, ut cute hispidus et pilosus, ad haec luscus, claudus et blaesus haud mediocrem sibi contentum conciliaret, affirmare non ausim.” Georgius PRAY, *Annales Regum Hungariae I.* (Vindobonae: Typis Georgii Ludovici Schulzii, Typographi Academici, 1763), 112.

ben meghalt, holttestét két hónappal később a Csele-patakban sértetlenül találták meg, majd Székesfehérváron temették el.¹⁶ Bakschay kronológiájának gerincét az annalisztikus eseménytörténet adja, nem keresi az események közötti összefüggéseket. Az utolsó általa említett epizód Munkács várának Schwendi császári tábornok által vezetett 1567. évi sikeres ostroma.

Bakschay olykor megnevezi a forrásait. Laski Jeromos tetteinek ismertetésekor említi, hogy Paulus Iovius és Ioannes Sleidanus írtak róla. Sőt, Andreas Fricius Modrevius (Andrzej Frycz Modrzewski) *Lascius, sive de poena homicidii* című értekezésében dicsérettel szolt Laski Jeromosról, valamint Rotterdami Erasmus is megemlítette munkájában a főnemes diplomatát.¹⁷ Bakschay Laski felé irányuló kitüntetett figyelve nem meglepő, hiszen a diplomata Laski Albert édesapja volt. Eger 1552. évi és Szigetvár 1556. évi ostroma kapcsán is jelezte Bakschay a forrását: megjegyezte ugyanis, hogy mindkettőt Zsámboky János nyomán ismerteti.¹⁸

Sigler Mihály (?–1585) brassói iskolarektor, majd szebeni jegyző *Chronologia rerum Hungaricarum, Transilvanicarum et vicinarum regionum libri duo* címmel jelentette meg Magyarország, Erdély és a szomszédos területek történeti kronológiáját. Bartoniek Emma kutatásai alapján ismeretes, hogy a mű két változatban maradt fent. A korábbi, rövidebb változatot, mely 1562-ből való, János Zsigmondnak ajánlotta a szerző. A későbbi, bővített verziót, melyet Bél Mátyás az 1735 és 1746 között több kötetben megjelent *Adparatus*-ban adott ki, Báthory István erdélyi fejedelemnek, későbbi lengyel királynak dedikálta Sigler.¹⁹

A *Chronologia* időrendbe szedett, igen kivonatolt hun-magyar (erdélyi) eseménytörténet 366-tól 1563-ig. Kéziratban maradt a saját maga által 1581-ig elvezetett szakasz, illetve a két másik író által szerkesztett folytatások. Hasonlóan Oláh Miklós *Compendiarium chroniconjához* vagy Conrad Sperfogel és a lőcsei krónikás követőinek történeti feljegyzéseihez,²⁰ az egyes évek mellé a szerző feltünteteti az adott

¹⁶ „Solymannus idem, Hungariam recta petit, praelioque decernit cum Ludovico rege: qui in campo oppidi Mohacz, in festo decollationis beati Ioannis Baptistae victus, in fuga periit. Cadaver eius in rivulo Czelepataka, integre post duos menses inventum: et in Alba Regali perhonorifice, summa cum luctus omnium contestatione, fuit sepultum.” BAKSCHAY, *Chronologia*..., 916.

¹⁷ „De huius Lasci illustribus et probatissimis actis, Paulus Iovius libro 32, Ioannes Sleidanus libro 13, Andreas Ficius de Reub. in Orat. de poena homicidii, Roterodamus passim [...]” BAKSCHAY, *Chronologia*..., 917.

¹⁸ Eger ostroma: „Eam historiam Io. Sambucus diligenter conscriptam edidit.”; Szigetvár ostroma: „De ea quoque D. Ioan. Sambucus.” Uo., 918.

¹⁹ BARTONIEK, *Fejezetek*..., 153.

²⁰ Sperfogel egyik folytatója Caspar Hain (1632–1687) volt, aki *Lőcsei krónikájában* a 744. évtől kezdve 1684 végéig évenként haladva ismertette Lőcse városának, valamint a Szepességnek a történetét. Az 1652 előtti eseményeket elbeszélő részt az elődjeitől, korábbi lőcsei krónikásoktól, így például Sperfogeltől kölcsönözte. Maga Sperfogel *Diarium*-ában Lőcse városának 1516 és 1537 közötti eseményeit dolgozta fel, ám a politikai történések, rendkívüli események idővel elveszik a mű városkönyv jellegét. SZABÓ András Péter, „Caspar Hain lőcsei krónikája: Egy kompiláció forrásai” in TÓTH, *Clio inter arma*..., 169–202, 180–181.

év fontosabb eseményeit, anélkül, hogy azok között összefüggéseket keresne, vizsgálná azok okait. Kivételt képez a tordai vallásszabadság-biztosító határozat ismertetése, amelynek idézi pontjait, továbbá azt is megjegyzi, hogy ez a szabadság és büntetlenség oda vezetett, hogy Erdélyben igen megsokasodtak a szekták és az új tanok. Utóbbiak alatt bizonyosan az unitáriusokat és a szombatosokat értette,²¹ mivel meggyőződéses lutheránus volt, és nem nézte jó szemmel a reformáció belső szétszakadozását.

Sigler a kettős királyválasztást tartotta a legnagyobb csapásnak, és az erdélyi németekkel értett egyet abban a kérdésben, hogy Erdély Izabella és János Zsigmond uralma alatt álljon. Különös figyelmet szentelt a havasalföldi, moldvai és lengyelországi eseményeknek és a török hódításainak. Az erdélyi németiséget érintő eseményeknek nagy teret szentelt, melyek közül kiemelkedik Nagyszeben története. Sigler Erdélyre vonatkozó adatait Bethlen Farkas aknáztta ki, majd a 18. században Timon Sámuel is.

A háborúk ismertetése mellett Sigler feljegyzett fontosabb állami eseményeket, valamint természeti csapásokat is. Fő forrása Bonfini volt, de műve olyan külföldi, főleg német források ismeretéről is tanúskodik, melyek adatai Bonfininél nem találhatók meg. Haszonnal forgatta Thuróczyt vagy a Képes Krónika valamelyik változatát is.²²

A 17. század végének kiemelkedő hazai kronológiai alkotása Szentiványi Mártonhoz köthető. A magát *mathematicus*nak, *chronologus*nak és *physicus*nak minősítő Szentiványi Márton (1633–1705) jezsuita szerzetes a nagyszombati egyetem rektora és a nyomda prefektusa volt, továbbá az országos főcenzori feladatot is ellátta.²³ 1675-ben vette át a nagyszombati egyetem kalendáriumának összeállítását, és haláláig, 1705-ig szerkesztette azt. A legkülönbözőbb témaköröket érintette ezekben a kalendáriumokban, adatgyűjtésének eredményeit először itt közölte. Ezek kibővített, általa tisztázott változata volt az 1689 és 1702 között három kötetben, tizedenként (*decas*) megjelentetett *Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, a korszak ismeretterjesztő tudományos gyűjteménye.

A *Curiosa* harmadik *decas*ának második részében Szentiványi 10 kronológiát közölt. A VI–X. kronológiák magyar történeti tárgyúak voltak, melyeket *Summarium chronologiae Hungariae* címmel kivonatolva 1697-ben önálló kötetben is kiadott.

²¹ Ad annum 1563: „Ista libertas, et impunitas, multis in Transylvania sectis, et novis dogmatibus, occasionem dedit.” Michael SIGLER, *Chronologiae Rerum Hungaricarum, Transylvanicarum et vicinarum provinciarum*, in Matthias BÉL., *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella. Monumentorum ineditorum, sed fugientium* (Pozonii: Typis Joannis Paulli Royer, 1735), 87.

²² BARTONIEK, *Fejezetek...*, 155.

²³ Szentiványi 1688. március 4-én, Bécsben kelt cenzori kinevezését ld. *Collectio Hevenesiana* Tom. 35, 56.

A *Summariu*mot magyar történeti tankönyvnek vagy segédkönyvnek szánta.²⁴ Szentiványi már Hevenesi Gábor előtt folytatott adatgyűjtést – erre már csak a kalendáriumok tudományos anyagának összegyűjtése miatt is szüksége volt. Munkáját egyedül kezdte meg, nagyarányú szervezett kutatásra azonban nem gondolt. Tevékenysége talán impulzust adhatott Hevenesi 1695-ben induló szisztematikus adatgyűjtő vállalkozásának.²⁵

Szentiványi a magyar történeti anyagot öt *synopsis*-ban, azaz kivonatban tekintette át. Az elsőben a „magyarok”, azaz a hunok bejövetele előtti pannóniai eseményeket ismerteti, melyek közül az első Augustus császár népszámlálási rendelete. A második *synopsis* a magyarok, vagyis a hunok 373. évi bejövetelétől Szent Istvánig terjed. Noha Szentiványi Thuróczy és Bonfini mellett rengeteg külföldi szerzőt sorokoztatott fel (pl. Priscos, Procopius, Regino, clunyi Odo stb.), az őstörténeti rész mégis néhány személy, Attila, Csaba, Álmos és Árpád szereplésére zsugorodik. Ez a szakasz eléggé összefüggéstelen, és tele van bizonytalanságokkal. A harmadik *synopsis* az 1000 és 1500 közötti eseményeket ismerteti, melyek a királyok személyei köré csoportosulnak. Az uralkodók közül Szent István és a két Hunyadi alakja magasodik ki. E rész fő forrásai Bonfini és Thuróczy voltak. A negyedik *synopsis* a 16. századot, az ötödik a 17. századot ismertette. Ezek legfőbb forrása a magyar történetre vonatkozóan Istvánffy Miklós *Historiája* volt, míg egyháztörténeti vonatkozásban Baronius, Bollandus, Inchofer, Surius, Aventinus, Ferrarius műveit idézte Szentiványi. Az egyetemes történeti eseményeket Schönleben, Zsámboky, Florimundus, Ransanus, az *Annales Turcici* és egyéb munkák alapján ismertette.

Szentiványi – Bakschayhoz és Siglerhez hasonlóan – nem magyarázta meg az eseményeket, nem volt kíváncsi az összefüggésekre, a kronológiára pusztán az események rendezéséhez volt szüksége. Idézi forrásait, de éppen csak megnevezi őket. Szentiványi munkája ugyanakkor Sigleréhez képest jóval adatgazdagabb, sokkal több forrás ismeretéről tesz tanúbizonyságot, köszönhetően a jezsuita tudós szorgalmas adatgyűjtő tevékenységének. Azonban Szentiványi sem jutott tovább az adatok gyűjtésénél, pusztán kronológia összeállításánál. Tanítványa, Timon Sámuel volt az, aki valódi értelemben vett történetírói munkát készített az összegyűjtött adatokból.

Az elődök és Timon

A következőkben azt szeretném röviden érinteni, hogy Timon munkásságára hogyan hatottak Sigler és Szentiványi művei. A jezsuita tudós Sigler *Chronológiájának* korábbi változatát használta az 1734-ben Kassán megjelent *Imago novae Hungariae*

²⁴ SERFŐZÓ József, *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század közelméiben* (Budapest: Pray Rendtörténeti Munkaközösség, 1942), 18, 64.

²⁵ Uo., 51, 53, 68.

Erdéllyel foglalkozó részeinek megírásához, mivel az 1556. évnél, amikor megemlíti János Zsigmond hazatérését Erdélybe, azt írja, hogy „erről az eseményről a szepeni Sigler Mihály tudósít könyvecskéjében, amelyet magának János Zsigmondnak ajánlott”.²⁶ Timon merített Sigler *Chronológiájából* az erdélyi fejedelmeket ismertető 12. fejezet, valamint a jelentősebb, 16. századi havasalföldi, moldvai és erdélyi eseményeket leíró 16. fejezet megírásakor is, sőt, szó szerinti átvételeket is regisztrálhattunk.²⁷ Az 1736-ban megjelent *Epitoméval* összevetve Sigler művét, megállapíthatjuk, hogy Timon sokkal részletesebben írt egy-egy évről, sokkal több forrást – egyebek mellett okleveles anyagot – használt fel művéhez, ami mindenképpen a 17. század végén elinduló, Hevenesi Gábor nevével fémjelzett forrásgyűjtő tevékenységnek is köszönhető. Szembetűnő a két mű által felölelt időszak közti különbség. Timon elhagyta az őstörténetet, kronológiája Szent István születésétől ismerteti a magyar történelem fontosabb eseményeit. Döntése józan megfontolás következménye lehetett: az általa gyűjtött, illetve kezébe került kéziratos forrásanyag a keresztény magyar állam kialakulása után keletkezett, így ezekre támaszkodva az államalapítás utáni eseményekről tudott érdemben újat írni.

Timon és Szentiványi összevetéséhez tudnunk kell, hogy Timon már 1714-ben és 1715-ben készített rövid történeti kronológiai összefoglalást, a *Synopsis Novae Chronologiae*-t. A mű előszavában mesterét, Szentiványit követve fogalmazta meg, hogy nem annyira történelmet szeretne írni, mint inkább évenként számba venni az évszázadok eseményeit.²⁸ Az addig elkészült magyar történeti kronológiákat nem tartotta elég jónak. Szentiványi *Summariumát* nem tudta hasznosítani, viszont egykori tanára *Dissertatio Paralipomenonica*jára gyakran támaszkodott a későbbi kronológiájában, az *Epitome Chronologica*-ban. Szentiványi *Dissertációja*, mint neve is mutatja, addig ismeretlen, szétkallódó adatok gyűjteménye, egyházi és világi archontológiákat, nemesi családokat is tartalmazó adattár.²⁹ Timon innen vette át például Szent László halálának időpontját és IV. Béla király halálának a körülményeit.³⁰ Szentiványi adataira támaszkodva ismertette emellett a nyitrai püspökség alapítását, amelyet II. Géza korára helyezett, és ugyancsak a *Dissertatiót* követve nevezi Eduárdnak az egyház-

²⁶ Samuel TIMON, *Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus ditionis Hungariae. Historico genere strictim perscripta* (Cassovia: Typis Academici Soc. Jesu per Joannem Henricum Frauenheim, 1734), 83.

²⁷ BENEI Bernadett, „De Transilvania: Timon Sámuel (1675–1736) Erdély-imagója” in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély művelődésében*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina Hungarica* 5, 293–304 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023), 296–297.

²⁸ „[...] at nos non tam historiam texere, quam annorum numeris plurium gesta saeculorum signare volumus.” Samuel TIMON, *Synopsis novae chronologicae regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae, etc. Pars I–II. A nativitate Divi Stephani, primi regis Hungarorum inchoata* (Tyrnavia: Typis Academicis per Georgium Andream Roden, 1714), Ad Lectorem.

²⁹ Martinus SZENTIVÁNYI, *Dissertatio Paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae* (Tyrnavia: Typis Academicis per Joannem Andream Hörmann, 1699).

³⁰ Uo., 2: „Mihi enim certius videtur, eum decessisse [...] ni me, seque fallit P. Mart. Szentivanius.” TIMON, *Epitome*..., 10; IV. Béláról: Uo., 36.

megye első püspökét az *Imagó*ban és az *Epitome*ban.³¹ Ebben a kérdésben viszont mindketten tévedtek: a nyitrai püspökség alapítását ma már Könyves Kálmán korára datálja a magyar medievisztika.³² Az első nyitrai püspököt Gervasiusnak hívták, akit egy 1105–1110 között keletkezett oklevél kivonatában említenek, mely a pannonhalmi apátság és Moyses nyitrai ispán birtokvitája ügyében rendelkezett. Szentiványi feltehetően azt a Koszta László által említett, 1183. évi, nyitrai püspökségnek kibocsátott királyi adománylevelet ismerhette, mely méltóságsora említi a nyitrai püspököt, Everardust.³³

Jóllehet Timon tiszteletet tanúsított egykori tanára iránt, mégsem követte vakon annak minden megállapítását. Az *Imago Hungariae novae* előszavában így írt Szentiványiról: „Szentiványi Márton, jezsuita pap, aki minden tudomány terén jártas férfiú volt, a magyar régiségnek pedig igen szorgalmas kutatója, legutóbb egyedülálló ügyességgel és figyelemmel készítette el Magyarország püspökeinek és méltóságainak lajstromait, mégis sok mindenben hibázott.”³⁴ Timon kritikus álláspontját jelzi a következő részlet. Belgráddal kapcsolatban Timon idézi Szentiványit:

„Erről [ti. Belgrádról] Szentiványi Márton Istvánffyval együtt ezt jegyzi meg: Belgrádot Salamon király ragadta el a görögöktől, és Magyarország részévé vált, ezután azonban, mivel gyakran küzdöttek miatta a görögökkel [ti. bizánciakkal], a trákokkal [ti. szerbekkel] és a bolgárokkal, a magyarok lerombolták. Azonban ezt követően Nemanja István, Bosznia királya és Trákia despotája, aki a Bán melléknevet viselte, és aki I. Lajos magyar király apósa volt, újjáépíttette.”

Timon szerint azonban

„ez az elbeszélés kétséges. Ugyanis a háborút követően, melyben a görög [ti. bizánci] Mánuel a magyarok ellen dühöngött, Imre és testvére, András királyok idején a magyar Szerbia igencsak virágzott és terjeszkedett. IV. Béla király uralkodása alatt a Macsói Bánság, magába foglalva Nándorfehérvárt, tekintéllyel bírt. I. Károly nevezte ki ennek a városnak a püspökeit. Ennek fia, Lajos győztesként Bulgárián keresztül is bevonult [ide?]. A magyarok te-

³¹ SZENTIVÁNYI, *Dissertatio*..., 60, 76; TIMON, *Epitome*..., 17–18; TIMON, *Imago*..., 66.

³² THOROCZKAY GÁBOR, „Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez (Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szövegahagyományáról)”, *Századok* 142 (2008): 359–373; KOSZTA László, „A nyitrai püspökség létrejötte. (Nyitra egyháztörténete a 9–13. században)”, *Századok* 143 (2009): 257–318.

³³ KOSZTA, „A nyitrai püspökség...”, 303, 307.

³⁴ „Martinus Sentivanius de Societate Jesu sacerdos, vir cum omnium docttrinarum studiosus, tum vero antiquitatis Ungaricae indagator diligentissimus, extrema aetate Catalogos Episcoporum et magistratum Ungariae singulari solertia, atque accuratione texuit, in multis tamen offendit.” TIMON, *Imago*..., Praefatio.

hát miért rombolták volna le Belgrádot? Hitelt érdemlő, hogy ennek a Lajos királynak a halálát követően, miután az országot megrengették a viszályok, 1389 körül Tvrtko avagy Stipocius [?] István [ti. bosnyák király] bevette Nándorfehérvárat, és végül Zsigmond király vette vissza. Lásd az *Imago Hungariae novae* IV. és XVII. fejezeteit.³⁵

Az *Imago* IV. fejezete a Macsóí Bánságot mutatja be, a XVII. fejezet pedig az Illyria területén zajlott főbb eseményeket ismerteti.³⁶

Belgrád 11–15. századi története nagyjából megfelel a fentebb írtaknak. Salamon király Géza és László herceg segítségével 1071-ben elfoglalta Belgrádot, de csak rövid ideig sikerült megtartaniuk az erősséget. Ettől kezdve gyakran cserélt gazdát az Árpád-házi királyok és a bizánci császárok között. Belgrád csak a Macsóí Bánság megszervezését követően, a 13. század közepétől került tartósan magyar uralom alá. Sima Ćirković szerb történész amellett érvelt, hogy Dušan István szerb cár az 1340-es években rövid időre elfoglalta azt. Arról nincs adat, hogy a Timon által említett Tvrtko István is a vár ura lett volna, ebben a kérdésben tehát tévedett a tudós jezsuita. 1408-ban Zsigmond király Lazarevics István szerb despotának ajándékozta a várat. Lazarevics nagy építkezésekbe kezdett, és a várost Szerbia fővárosává tette. 1426 májusában a tatai szerződéssel Zsigmond elismerte Brankovics Györgyöt Szerbia örökösének, de kikötötte, hogy Nándorfehérvár és Galambóc magyar kézre kerüljenek. 1427 októberében Zsigmond birtokba vette Nándorfehérvárat, Galambócot a törökök foglalták el.³⁷ Tehát Timonnak igaza van, vagyis téves az az állítás, hogy a „magyarok” lerombolták a várat.

Timon elődjeihez képest sokkal több hazai és külföldi forrást használt kronológiájához. Kiemelkedő fontossággal bír, hogy komoly forrásgyűjtő tevékenységet folytatott, túllépett Szentiványin, mert nem csak gyűjtötte az okleveleket, hanem

³⁵ „De eo (sc. Belgrado) Martinus Szentivanius cum Istvanffio haec commemorat: Belgradum a Salomone Rege Graecis ereptum, et Hungariae incorporatum fuit, dein vero cum de eo cum Graecis, et Thracibus, ac Bulgaris frequenter dimicatum esset, ab Ungaris dirutum, sed postea a Stephano Nemana Bosniae Rege, ac Thraciae Despote, cognomento Bano Ludovici I. Regis Ungariae socero restauratum erat. (Dissertatio Paral. Catal. 8.). Haec expositio ambigua est. Etenim post bellum, quo Manuel Graecus in Ungaros furebat, Principibus Emerico et Andrea fratre eius Servia Hungarica valde floruit, et dilatata est. Regnante Bela IV. Banatus Matschoviensis, complectens Albam Graecam, viguit. Carolus I. Episcopus illius oppidi designabat. Filius eius Ludovicus victor per Bulgariam quoque incedebat. Cur igitur Hungari Belgradum evertissent? Credibile est, mortuo illo Ludovico Rege, et perturbato tumultibus regno circa annum MCCCCLXXXIX. a Stephano Tvartco, vel Stipocio Albam Graecam expugnatam esse, et deinde ab Sigismundo Rege redemptam. Adi Imaginis novae Hungariae, Caput IV. et XVII.” TIMON, *Epitome...*, 26–27.

³⁶ TIMON, *Imago...*, 31–38, 192–219.

³⁷ KRISTÓ Gyula, *Magyarország története 895–1301* (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 124; ENGEL Pál, KRISTÓ Gyula és KUBINYI András, *Magyarország története 1301–1526* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 410; TAKÁCS Miklós, „Belgrád”, in *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál és MAKK Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 93–94.

fel is használta azokat. Egy korábbi tanulmányomban már szoltam arról, hogy az *Epitome* Árpád-kori részének ismertetésében hol érhető tetten a Hevenes-gyűjtemény kiaknázása. Timon oklevélhasználatára újabb példaként álljon itt kronológiai munkájának Károly Róbert Csák Máté elleni háborúit ismertető szakasza. Azért, hogy pontosabb információkat adjon, Timon idézte Károly Róbert birtokadományozó oklevelét. Ebben az 1327-ben kelt oklevélben az uralkodó hívének, Szécsényi Tamás erdélyi vajdának a rozgonyi csatában tanúsított vitézségeért olyan falvakat adományozott, melyek korábban Csák Máté csatlósaié, Cserép Mihály fiáé, Péteré, valamint Fekete Istváné voltak. Timon idézi az oklevél ama részét, amelyben szó esik a rozgonyi csatáról, vagyis kiaknázta az oklevél narrációját.³⁸ További példaként említhető az oklevelek használatára, hogy a tudós jezsuita az 1559. év eseményeinek ismertetésébe I. Ferdinánd király Tóth Tamásnak nemesi címet adományozó diplomájából emeli be az országos méltóságok névsorát.³⁹ Mint láthatjuk, ez jelentős színvonalbeli különbség történész elődjeihez képest.

Összegzés

A fentiekben igyekeztem bemutatni Timon kronológiai munkájának lehetséges külföldi és hazai előzményeit. Az *Epitome* szerkezetében igazodott a műfaj kívánalmaihoz, vagyis évenként tárgyalja az eseményeket. Ellentétben Scaligerral vagy Baroniusszal, akik műveikben az „egyetemes” történelemmel foglalkoztak, Timon csak a magyar históriáról ír. A tudós jezsuita szakított Bakschay, Sigler és Szentiványi időszámításával is, hiszen kronológiáját nem a hunoktól vezeti, nem tárgyalja a honfoglalás előtti eseményeket, a kalandozásokat, hanem Szent István születésével kezdi művét.

Bakschayval, Siglerrel és Szentiványival ellentétben, Timon az eseményeket nem pusztán felsorolja. Az *Epitome*-ban ugyanis már megfigyelhető az a törekvés, hogy a szerző kutatja az egyes események mozgatórugóit. Ehhez nyilván okleveles és más történeti forrásokra is szüksége volt. Timon tehát, meghaladva mesterét, Szentiványit, az okleveles anyagot már tudatosan építi be munkájába, mellyel nagy lépést tett előre a forráskritikára épülő történetírás területén. Igaz, az uralkodói diplomákat többnyire nem idézi pontosan, és általában nem adja meg dátumukat

³⁸ „Demortuo vero illo (sc. Mattheo de Trencsinio), et confiscatis asseclarum quoque illius fundis diplomate, quo Thomae Wajvodae Transilvaniae, et Comiti de Zonuk (Solnoc interiore) donavit villas quasdam familiae Tscherepieae, ac Feketeianae, seu Nigrae, et pugnam, et incommoda belli istius intestini perscribit in haec verba [...]” TIMON, *Epitome*..., 45.

³⁹ „Ferdinandus Imperator VI. Idus Septembris Viennae Austriae Thomam Thotum, possessorem Albani, propter operam, quam in Budensi, Pesthiensi, aliisque expeditionibus, officio magistri excubitoris functus, posuerat, nobilitatis insignibus decorat. In diplomate leguntur sequentes Antistites: Nicolaus Strigoniensis Summus [...] Comes Comitatus Psoniensis.” Uo., 178–179.

és egyéb keletkezési körülményeiket sem – inkább csak futólag utal a meglétükre. Emellett még viszonylag kevés oklevelet használ fel művében, vagyis ő még éppen csak elkezdte felfedezni az okleveles anyagban rejlő lehetőségeket. Ezen a téren a 18. század második felének történetírói hoznak majd változást, köztük Pray György, Kaprinai István és Katona István. Az első fontos lépést azonban Timon tette meg.

BERNADETT BENEI

Chronologia nova Hungariae nascitur

The Antecedents and Major Features of Sámuel Timon's *Epitome*

In 1736, in Kosice (Slovakia) Sámuel Timon published his chronological work (*Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum*) on the Hungarian history from the birth of Saint Stephen, based on chartered data, domestic and foreign sources as well. In this paper, I would like to present the history of the historical chronology in foreign and domestic genre, and at the same time, I would also like to examine, which works could have served as Timon's models, either in terms of their structure or their choice of themes. Timon surpassed his predecessor, Márton Szentiványi, and he already consciously incorporated chartered material into his work, with which he took a big step forward in the field of source-criticism-based historiography. Truly, he usually does not cite the royal diplomas precisely, and usually does not specify their dates or other circumstances of their origin, either – rather he only refers to their existence in passing. In addition, he still uses relatively few diplomas in his work, which means that he has only just begun to discover the potential of chartered material. Historians in the second half of the 18th century, including György Pray, István Kaprinai and István Katona, will bring change in this area. However, Timon took the first important step.

I. Anjou Károly uralomra jutásának története – nem(csak) elbeszélő források alapján

Esettanulmány Otrokocsi Fóris Ferenc
Historia Ecclesiastica Hungarorum című művéről

Otrokocsi Fóris Ferenc¹ (1648–1718), az egykor gályarabságra ítélt református lelkész, majd 1694-es katolizálása után nagyszombati egyetemi tanár, a századforduló táján elkezdte megírni nagy magyar egyháztörténeti munkáját, a *Historia Ecclesiastica Hungarorum*-ot. Kutatásunk során feltártuk a mű keletkezéstörténetét,² és a fennmaradt kéziratok egymáshoz való viszonyát. Ennek során megállapítottuk, hogy Otrokocsi ezen műve részlegesen maradt fenn, és egyelőre meggyőzően azt sem lehet bizonyítani, hogy vajon be tudta-e fejezni a nagy opust, vagy 1718-ban bekövetkezett halála megakadályozta ebben.

Jelen dolgozatunkban azt vizsgáljuk meg, hogy Otrokocsi hogyan mutatja be a 14. század viharos első évtizedét, és milyen nézőpontból beszéli el I. Anjou Károly hatalomra kerülését és háromszori megkoronázását. Röviden ismertetni fogjuk a szerző legfontosabb forrásait a korszakra vonatkozóan, továbbá be fogjuk mutatni, hogyan számolt be Vencel és Ottó rövid uralmáról, illetve Károly hatalmának megszilárdulásáról. Végezetül a *Historia* eme fejezeteit szembesítjük elbeszélő munkákkal – a korábbiak közül Bonfinival és Thuróczyval, a későbbiek közül pedig Timon Sámuel *Epitóméjával*. Dolgozatunk célja emellett az, hogy az események Otrokocsinál olvasható elbeszélését ütköztessük a kutatás jelenlegi álláspontjával, s megvizsgáljuk, vajon mennyire helytálló a jeles konvertita tudós okfejtése.

* HUN-REN BTK TTI – Bél Mátyás Neolatin Műhely.

¹ Otrokocsi Fóris életére lásd bővebben FALLENBÜCHL Ferenc, „Otrokocsi Fóris Ferencz élete és irodalmi működése”, *Magyar Sion*, Új sorozat 13 (1899): 268–290, 361–383; legújabban: JARMALOV Rezső, „Otrokocsi Fóris Ferenc műve a magyar egyháztörténetről”, *Fons* 29, 2. sz. (2022): 461–480.

² JARMALOV Rezső, „Otrokocsi Fóris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum* című művének kéziratai és szövegproblémái” in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina* 5, 185–196 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023).

III. András halála a *Historiában*

1301. január 14-e³ jelentős nap volt a magyar történelemben: az ekkor még nem Árpád-háznak nevezett⁴ magyar királyi dinasztia utolsó férfi tagja, az 1290 óta uralkodó – rendhagyó módon⁵ nem egyenesági örökléssel trónra kerülő – III. András király tragikus hirtelenséggel meghalt. Az uralkodó halálával – mivel nem volt utódja – egy rendkívül zűrzavaros időszak kezdődött a Magyar Királyságban, melynek során három európai dinasztia is megpróbálta megszerezni az értékes magyar trónt. Otrókocsi Főris Ferenc Bécsben őrzött, részlegesen fennmaradt, autográf *Historia Ecclesiastica Hungarorum*ának ötödik kötete 1270-től, azaz V. István trónra lépésétől 1333-ig, I. Anjou Károly uralkodásának 32. esztendejéig, 640 oldalon keresztül tárgyalja a magyar történetet. A III. András halálát követő turbulens évtizedet, súlyának megfelelően, Otrókocsi mintegy 160 oldalon keresztül beszéli el ezen ötödik kötetben.⁶ Károly háromszori megkoronázását, valamint a nápolyi hercegnek a trón megszerzéséért folytatott törekvéseit a cseh Vencellel és a bajor Ottóval szemben rendkívül részletesen, külföldi és hazai kútfők, valamint pápai oklevelek citálásával mutatja be. Megtudjuk tőle, hogy Károly, a szicíliai király unokája már 1300-ban, tehát amikor még élt az uralkodó, elindult csekélyszámú kíséretével Magyarországra, hogy megkaparintsa a magyar trónt.⁷ Noha Ká-

³ III. András halálának napját szakmai konszenzus övezi. Lásd WEISZ Boglárka, főszerk., ZSOLDOS Attila, CSUKOVITS Enikő, SKORKA Renáta, PÁLOSFALVI Tamás, HORVÁTH Richárd és NEUMANN Tibor, szerk., *A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája 997–1526, I–II*, Magyar Történelmi Emlékek: Adattárak (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023), 207.

⁴ Csukovits Enikő Bartoniek Emma után az Anjoukról szóló monográfiában így fogalmaz: „A ma már kizárólagosan használt Árpád-ház kifejezés a középkorban még nem létezett, azt csak a 18. század történetírói vezették be. Először a neves jezsuita történetíró, Pray György alapján Palma Ferenc Károly kezdte rendszeresen használni 1770-ben írt művében.” Lásd CSUKOVITS Enikő, *Az Anjouk Magyarországon: I. Károly és uralkodása (1301–1342)* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012), 28. Szabados György a kifejezés használatának elsőségét szintén Palma Ferenc Károlynak tulajdonítja, azonban úgy véli, hogy mivel Palma önálló kutatói tevékenység híján csak Prayt kivonatolta, „az »Árpád-ház« elméletét ilyenformán Katona István dolgozta ki és terjesztette el kötelező érvénnyel mind a mai napig, ezért méltányos a névhasználat tudatformáló erejét neki tulajdonítani.” SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 215–218; különösen: 218.

⁵ A 12. századtól kezdve csak egyenesági fiú örökölte a magyar trónt. Noha nem volt törvénybe iktatva az egyenesági öröklés, annak csaknem két évszázados gyakorlata legitimé teszi a kifejezést. IV. László 1290-ben bekövetkezett halálakor azonban egyéb férfi leszármazott híján az egyetlen élő rokont, a velencei András herceget hívták meg a trónra, aki ezután III. András néven uralkodott 1301. évi haláláig. Lásd bővebben BARTONIEK Emma, „Az Árpádok trónöröklési joga”, *Századok* 60 (1926): 785–841.

⁶ OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 174^r-től.

⁷ Otrókocsi a palatói nemesember, Micha Madius *Historia Salonitanorum* c. munkáját használja forrásként Károly érkezésével kapcsolatban, amikor is idézi a horvát történetírót: „Anno Dom. 1300. Mense August. tempore Bonifacii papae D. Carolus nepos Caroli regis Siciliae, per mare cum galeis Spaletum applicuit [...].” azaz „az Úr 1300. évében, augusztusban, Bonifác pápasága alatt, Károly úr, Károly szicíliai király unokája gályákkal kikötött Spalatóban.” Lásd OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 171^r–172^v.

rolynak a Magyar Királyságba való érkezésekor nem sok jelentős és nagyhatalmú (magyar)⁸ támogatója volt,⁹ mivel a király halálakor az országban tartózkodott, a trónért folyó küzdelemben jelentős előnyre tett szert.

Két jelölt – két koronázás

Szerzőnk Károly és Vencel koronázásának ismertetésével,¹⁰ és koronázásuk időpontjának meghatározásával kezdi a 14. század eseményeinek bemutatását. Úgy véli, hogy Károlyt valamikor 1301. január 14-e és május 13-a¹¹ között koronázta meg Bicskei Gergely választott esztergomi érsek.¹² Állításának alátámasztására VIII. Bonifác, 1301. május 13-i levelét hozza hivatkozással, mely levél szerint a pápa már tudott arról, hogy Károlyt megkoronázta az esztergomi prokurátor.¹³ Otrokocsi ezek után rátér Vencel koronázásának körülményeire és időpontjára. Otrokocsi leírja, hogy Vencelt egy bizonyos János kalocsai érsek koronázta meg, minden bizonnyal 1301. május

⁸ Károly legbefolyásosabb támogatója maga VIII. Bonifác (1294–1303) pápa volt, aki az Anjouk hűbéruraként – természetesen – saját érdekeit szem előtt tartva támogatta a nápolyi illetőségű trónaspiránst.

⁹ A Kőszegi család és Csák Máté ekkor III. András mellett állt. Ugyanakkor az ifjú Károly támogatói közé tartozott Bicskei Gergely, az esztergomi érsekség prokurátora, valamint néhány jelentős befolyással bíró horvátországi és szlavóniai úr, köztük a Šubićok, a Frangepánok és a Babonićok. Lásd CSUKOVITS, *Az Anjouk Magyarországon...*, 59–60; SKORKA Renáta, „A Szent Korona kalandos körutazása az interregnum éveiben (1301–1310)”, in *A Szent Korona hazatér: A magyar korona tízezer éve a külföldi útján (1205–1978)*, szerk. PÁLEFFY Géza, 91–119 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018), 92.

¹⁰ OTROKOCSI, *Historia*, Ms V. V. 174^r–174^v: „Carolum [...] post obitum Andreae III. an. D. 1301. [...] (utpote iam ante eius obitum in Hungaria praesentem), a Gregorio Archiepiscopo Strigoniensi coronatum fuisse, ac post illam Caroli coronationem, partem aliam Hungarorum dicto Carolo advenientem, filium Wenceslai regis Bohemiae, pariter nomine Wenceslaum in Hungariam adductum, mediante Archiepiscopo Colocensi, eodem anno 1301. in regem Hungariae coronasse, ex literis Papae Bonifacii VIII. dicto anno, [...] die 17. Octobr. ad Nicolaum [...] episcopum [...] datis, evidenter discimus.” azaz: „III. András halála után Károlyt, (ő ugyanis már a [király] halála előtt jelen volt Magyarországon), [Bicskei] Gergely, esztergomi érsek megkoronázta. De Károly koronázása után, a magyarok egy másik része szembefordult Károllyal, és behozván az országba Vencel cseh király fiát, szintén Vencelt, a kalocsai érsek közbenjárásával ugyanabban az évben, 1301-ben szintén királlyá koronázták, ahogyan azt világosan megtudhatjuk VIII. Bonifác pápa [Boccasini] Miklós püspöknek a mondott évben [1301-ben – J. R.] október 17-én küldött leveléből.”

¹¹ OTROKOCSI, *Historia*, Ms V. V. 177^r–177^v.

¹² Otrokocsi Foris helyesen járt el, amikor Gergelyt választott esztergomi érseknek nevezte. A kutatás megállapította, hogy bár Gergelyt megválasztották az esztergomi egyházmegye vezetőjének, népszerűtlensége és megosztó személye miatt VIII. Bonifác pápa sohasem adta meg a pápai beleegyezését a kinevezésébe. Bicskei Gergely titulusa hivatalosan az esztergomi érsekség prokurátora. Lásd bővebben SKORKA, „A Szent Korona...”, 92.

¹³ Odericus RAYNALDUS, *Annales Ecclesiastici, Tomus XIV* (Coloniae Agrippinae: Johann Wilhelm Friessem, 1692), 550. VIII. Bonifác e leveleit lásd még *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II*, szerk. Augustinus THEINER (Romae: Augustinus Theiner, 1859–1860), 387–389.

13-a és október 17-e között.¹⁴ Otrókoci itt VIII. Bonifác egy újabb parancslevelét citálja immár szó szerint, mely parancslevél 1301. október 17-én kelt Lateránban, és címzettje Niccolò Boccassini pápai követ volt.¹⁵ Ebben a levélben az Anjoukat támogató pápa meghagyja legatusának, hogy négy hónapos határidővel idézze be Rómába a kalocsai érseket, hogy magyarázatot adjon Vencel jogalap nélküli koronázása ügyében. A pápa meglepő módon egyrésről az ekkorra már kialakult szokásjog¹⁶ (a legitim koronázás három „pillére”: az esztergomi érsek Székesfehérvárott a Szent Koronával koronázza meg az uralkodót) be nem tartása miatt vont a kérdőre a kalocsai érseket. VIII. Bonifác első érve messzemenően kimeríti a „kettős mérce” forgalmát, hiszen Károly koronázása sem volt éppenséggel legitim a szokásjog alapján: nem a Szent Koronával, nem Fehérvárott, és nem a hivatalában megerősített esztergomi érsek koronázta meg. A pápa, aki az Anjouk hűbérura is volt egyben, természetesen a gyermek Károlyt látta volna szívesen a magyar trónon.¹⁷

VIII. Bonifác második érve egyszerű volt. Ennek alapja Szent István, pontosabban VII. Gergely pápa idejére nyúlik vissza: a szent király felajánlotta országát II. Szilveszternek, így az a Szentszék tulajdona. Ennek értelmében a király felkenésének a joga a pápát illeti meg, és egyébként is a választott esztergomi érsek már megkoronázott egy királyt.¹⁸ Otrókoci fő forrásai a Károly- és Vencel-féle koronázásokkal kapcsolatban Thuróczy és Raynaldus, aki Baronius monumentális egyháztörténeti munkájának, az *Annales*nek folytatója. Az olasz egyháztörténész szó szerint idézi azokat a korábban említett, VIII. Bonifác-féle leveleket, melyekre Otrókoci is hivatkozik, amikor megpróbálja megállapítani a két koronázás időpontját.

Otrókoci Fóris azzal, hogy megpróbálta meghatározni a két koronázási időpontot, nem követte kortársait, sem a korábbi nagy kútfőket: ha megnézzük a magyar történetírás jeles és megkerülhetetlen képviselőinek munkáit, akkor láthatjuk, hogy sem Bonfini,¹⁹

¹⁴ OTROKOCI, *Historia*, Ms V. V. 178^r.

¹⁵ RAYNALDUS, *Annales Ecclesiastici XIV...*, 551.

¹⁶ Lásd SKORKA, „A Szent Korona...”, 93.

¹⁷ Anjou Károly és a pápaság kapcsolatáról lásd bővebben MALÉTH Ágnes, *A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342)* (Pécs: PTE BTK, 2020); Kiss Gergely, „VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303): A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggése”, *Századok* 152 (2018): 1353–1376.

¹⁸ OTROKOCI, *Historia*, Ms V. V. 176v; RAYNALDUS, *Annales Ecclesiastici XIV...*, 551. Megjegyzendő, hogy Otrókoci nem idézi, sőt meg sem említi Bonifác pápa szintén 1301. október 17-i levelét, melyben az egyházfő aggodalmát fejezi ki és megint II. Vencelt, fia Vencel (László) jogtalan koronázása miatt. Az oklevél szintén megtalálható Raynaldusnál ugyanott, ahol a korábban idézett levelek is (RAYNALDUS, *Annales Ecclesiastici XIV...*, 552). Ennélfogva kevésbé valószínű, hogy a konvertita tudós nem tudott erről az oklevélről, ám valamiért úgy döntött, hogy mégsem használja fel munkájában.

¹⁹ Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index)*, szerk. (I–IV/1:) Iosephus FÖGEL, Béla IVÁNYI és Ladislaus JUHÁSZ, (IV/2:) Margárita KULCSÁR és Petrus KULCSÁR, BSMRAe: Saeculum XV – BSMRAe: Series nova, 1 (Leipzig–Budapest: B. G. Teubner–K. M. Egyetemi Nyomda–Akadémiai Kiadó, 1936–1976), 2:199–200.

sem Thuróczy,²⁰ de még a kiváló és alapos jezsuita tudós, Timon Sámuel²¹ sem vállalkozik arra, hogy meghatározzák a két koronázás időpontjait. Bonfini mindössze annyit ír, hogy a pápa megfosztotta a magyarokat a szabad királyválasztás jogától, amikor Károlyt támogatta,²² míg Timon annyit, hogy az esztergomi *sede vacante*²³ miatt koronázta meg Vencelt a kalocsai érsek.²⁴ Figyelemre méltó tehát Otrokocsi Fóris igyekezete, amikor az okiratok alapján egy-egy fontos dátum pontos meghatározására törekszik. Ezzel a század második felének nagy történetíróit, Prayt²⁵ és Katonát²⁶ előlegezi meg.

A kutatás jelenleg sem tudja bizonyosan megállapítani Károly koronázásának dátumát. Újabban Zsoldos Attila és Csukovits Enikő foglalkozott a kérdéssel, amely kutatók közül előbbi több lehetséges koronázási időpontot jelöl meg,²⁷ míg Csukovits az Anjoukkal foglalkozó monográfiájában²⁸ úgy véli, hogy a koronázás pontos dátuma jelenleg nem meghatározható. Legújabbban a már említett Zsoldos Attila április elejére teszi Károly koronázását – nem kizárva egy esetleges május eleji ko-

²⁰ THURÓCZY János, *Chronica Hungarorum I, Textus*, szerk. GALÁNTAI Erzsébet és KRISTÓ Gyula, BSMRAe: Series nova, 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 142–143.

²¹ TIMON Sámuel, *Epítome chronologica rerum Hungaricarum* (Cassovia: Johann Henrich Frauenheim, 1736), 46–48. Művére újabban lásd BENEI Bernadett, „Non tam stylo, quam veritati studuit: Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epítome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, Convivia Neolatina Hungarica 2, 53–60 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017). Timon minden valószínűség szerint nem tartotta fontosnak *Epítoméjében* pontos dátumokkal foglalkozni, hiszen korábbi dolgozatunkban bebizonyítottuk, hogy a nagy jezsuita olvasta, sőt sajátkezű megjegyzéseivel látta el az Otrokocsi-kéziratot – tehát ismerte a konvertita tudós itt olvasható okfejtését.

²² „Nam, cum pars maxima iniquo animo ferret ob Caroli ingressum, qui pontificia auctoritate sibi regnum exposcebat, Ungaros eligendi potestate privari eamque preter aequum et fas a pontifice usurpari, ne suo iure cederet, alium inducendum esse decrevit.” (DE BONFINIS, *Rerum Hungaricarum*..., 2:199–200). Kulcsár Péter fordításában: „A többség ugyanis felháborodott Károly bejövételén, aki pápai felhatalmazás birtokában követelte a királyságot; ezek kijelentették, hogy a magyarokat megfosztják a választás jogától, azt a pápa isteni és emberi törvény ellenére kisajátítja, és hogy jussukról le ne mondjanak, mást kell behozniuk.” (Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízedei*, szerk. GYURGYÁK János, ford. KULCSÁR Péter [Budapest: Osiris Kiadó, 2019], 491).

²³ Az esztergomi helyzettel kapcsolatban lásd 13. jegyzetünket.

²⁴ „Eodem anno Wenceslaus (Strigoniensi sede vacante, vel potius electo Gregorio, Carolo adhaerente) coronatur ab Archiepiscopo Colocensi.” azaz: „Ugyanabban az évben Vencelt (mivel éppen üres volt az esztergomi érseki szék, vagy inkább azért, mert a választott Gergely [érsek] inkább Károlyt pártolta) a kalocsai érsek koronázta meg.” (TIMON, *Epítome*..., 46).

²⁵ Pray Györggyel és a kritikai történetírás magyarországi meghonosodásával kapcsolatban lásd legújabbban TÓTH Gergely, „Kritikai történetírásunk megalapítója?": *Vizsgálódások Pray György historikus munkássága kapcsán* (megjelenés alatt).

²⁶ Katona Istvánról újabban lásd SZABADOS György, „Katona István történetírói időszerűségéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008), 679–699.

²⁷ ZSOLDOS Attila, „Anjou Károly első koronázása”, in *Auxilium historiae: Tanulmányok a betűvesztendő Bertényi Iván tiszteletére*, szerk. KÖRMENDI Tamás és THOROCZKAY Gábor, 405–413 (Budapest: ELTE BTK, 2009).

²⁸ CSUKOVITS, *Az Anjouk Magyarországon*..., 62.

ronázási aktust sem.²⁹ Vencel koronázásával kapcsolatban a legújabb kutatás egy pontos dátumot állapított meg: eszerint 1301. augusztus 27-én koronázta meg a cseh származású trónaspiránst János kalocsai érsek Székesfehérvárott.³⁰ Otrókoci tehát a felhasznált kútfők és oklevelek alapján az 1700-as évek elején olyan megálapításokat tett, amelyek még manapság is megállják a helyüket.

Bajor Ottó „tündöklése” és bukása Otrókoci Fóris művében

A magyarországi trónviszály ügyében kihirdetett pápai ítélet az előzmények és a tények ismerete fényében senkit sem ért meglepetésként. Az 1303. május 31-én kiadott pápai bulla³¹ megvonta Venceltől a magyar király címet és megerősítette Károlyt.³² Az ország „kiskirályai” közül Csák Máté, Csák Ugrin és Aba Amádé Károlyt támogatta, míg a Kőszegiek és a klérus nagy része az ifjú Vencel oldalán állt. Ezt a status quót borította fel VIII. Bonifác 1303 szeptemberében bekövetkezett halála. A Szentszék álláspontja azonban nem változott a magyar korona ügyében, hiszen Bonifác utóda korábbi követé, Niccolò Boccasini lett, XI. Benedek (1303–1304) néven.

1304-re ismét patthelyzet jött létre az országban. Ezt megváltoztatandó, 1304 júniusában az idősebb Vencel sereggel érkezett Magyarországra, hogy fia segítségére legyen, de augusztusban úgy döntött, hogy az ifjabb Vencellel és a Szent Koronával hazatér Prágába.³³ Noha kezdetben feltehetőleg nem végleges volt a visszavonulási szándék, de az események úgy alakultak, hogy előbb az idősebb Vencel 1305-ben,³⁴ majd egy évvel később, 1306-ban,³⁵ fia, az ifjabb Vencel is meghalt, és vele együtt kihalt a Přemysl-dinasztia is.³⁶

Nem sokkal az augusztusi kivonulás után, de még 1304-ben II. Vencel cseh király belátta, hogy a Přemyslek erejéhez képest a magyar trónért folytatott küzdelem több nyüggyel jár, mint haszonnal, ezért úgy döntött, hogy a cseh uralkodócsalád lemond magyarországi trónigényéről Wittelsbach Ottó javára.³⁷ Otrókoci a *Historiában* csak-

²⁹ WEISZ, *A középkori Magyar Királyság...*, 208.

³⁰ Uo., 208; SKORKA, „A Szent Korona...”, 120; CSUKOVITS, *Az Anjouk Magyarországon...*, 63.

³¹ Lásd THEINER, *Vetera Monumenta...*, 402.

³² Lásd bővebben SKORKA, „A Szent Korona...”, 99.

³³ Az *interregnum* koronázásairól, valamint a Szent Korona külföldi kalandjairól lásd bővebben SKORKA, „A Szent Korona...”, 90–121.

³⁴ 1305. június 21. (WEISZ, *A középkori Magyar Királyság...*, 212).

³⁵ 1306. augusztus 4-én Olmützben gyilkolják meg III. Vencelt (WEISZ, *A középkori Magyar Királyság...*, 214).

³⁶ CSUKOVITS, *Az Anjouk Magyarországon...*, 65.

³⁷ Ottó IV. Béla lányának, Erzsébetnek és Henrik bajor hercegnek volt a fia. Nagy előnye volt a többi trónaspiránssal (Károly és Vencel) szemben, hogy negyvenes éveiben járt, így rendelkezett uralkodói tapasztalatokkal. Ezen kívül a Károly-ellenes magyar nemesség benne látta azt a személyt, aki vissza tudja szerezni a Prágában őrzött magyar felségjelvényeket. 1305. október

nem harminc oldalon keresztül taglalja Ottó felemelkedését és bukását.³⁸ A rimaszécsi tudós munkamódszere Ottó uralkodásának bemutatásakor is jól látható: először kimondja tényekre alapuló tételmondatait, majd ezeket alátámasztandó, hazai és külföldi kútfők, valamint oklevelek egész sorát vonultatja fel – legtöbbször szó szerint idézve forrásait. Ottó esetében Otrókoci Főris nem vállalkozik pontos koronázási dátum meghatározására: mindössze annyit mond, hogy a Wittelsbach uralkodót 1305-ben koronázták meg, és ezután a baljós koronázás („infelix suae coronationis exitus”) részleteit a továbbiakban Thuróczytól tudjuk meg. Az időrendet nem betartva, de Thuróczyt hűen követve, Otrókoci leírja, hogy Ottó milyen körülmények között lett megkoronázva.³⁹ A történetírók egyike sem határoz meg pontos koronázási dátumot: sem Bonfini,⁴⁰ sem Timon.⁴¹ A honi kutatás egészen a legutóbbi időkig úgy vélte, hogy Ottó koronázása 1305. december 6-án⁴² történt Székesfehérvárott, a Szent Koronával, Benedek és Antal, veszprémi, valamint csanádi püspökök által. Legutoljára Skorka Renáta fejezte ki kétségét a december 6-i koronázással kapcsolatban. Skorka különböző nyugat-európai krónikákra, az Ottó által királyként először kiadott oklevélre, valamint az egri káptalan 1306-ban kiadott oklevelére⁴³ hivatkozva valószínűbbnek tart egy 1305. december 5-i királyválasztást, és egy 1306. április eleji koronázást.⁴⁴

A konvertita tudós széles körű olvasottságát és nagy forrásbázisát kiválóan jelzi, hogy Ottó magyarországi tevékenységeinek bemutatásakor felhasználja a jeles cseh történetíró, Dubravius munkáját,⁴⁵ valamint a bajor humanista, Johannes Aventinus *Annales*-ét.⁴⁶ Dubravius, a magyar történetírókhoz hasonlóan, igen szűkszavúan ír Ottóról. Mindössze annyit tudunk meg a cseh kútfőtől, hogy Vencel önként

9-én III. Vencel hivatalosan is lemondott a magyar trónról és a felségjelvényekről Ottó javára. Lásd WEISZ, *A középkori Magyar Királyság...*, 213; SKORKA, „A Szent Korona...”, 105–106.

³⁸ OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 220^v–232^v.

³⁹ A koronázás leírása után Otrókoci szintén Thuróczyt szöveghűen idézve ismerteti a korona elhagyásának történetét. Nyilvánvaló, hogy a korona elvesztése és szerencsés megtalálása még a koronázás előtt történt, de Otrókoci, mint oly sokszor a *Historiában*, ezúttal sem ragaszkodott szigorúan az időrendhez. Lásd OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 220^v–222^v; THURÓCZY, *Chronica...*, 144; SKORKA, „A Szent Korona...”, 108–109.

⁴⁰ Bonfini rendkívül szűkszavú Ottóval kapcsolatban: leírja, hogy Benedek veszprémi, és Antal csanádi püspök koronázta meg 1305-ben, majd gyorsan kitér Ottó további sorsára: Erdélybe ment, ahol László vajda elfogta, majd szabadon engedte és Bajorországba távozott (DE BONFINI, *Rerum Ungaricarum...*, 2:202).

⁴¹ Timon Sámuel is hasonló rövidségben ismerteti Ottó magyarországi uralmát (TIMON, *Epitome...*, 47–48).

⁴² WEISZ, *A középkori Magyar Királyság...*, 213. (A kronológiában a szerzők kiállnak a december 6-i koronázás mellett, de nem zárnak ki későbbi dátumot sem, 1306. április 10-ig bezárólag); CSUKOVITS, *Az Anjouk Magyarországon...*, 65.

⁴³ A káptalan, 1306-ban kelt okiratában azt állítja, hogy a magyar trón üres (MNL OL.DF.247878). Lásd továbbá SKORKA, „A Szent Korona...”, 113.

⁴⁴ Lásd Uo.

⁴⁵ Jan DUBRAVIUS, *Historia Boiémica* (Hanoviae: Claudius Marnius, 1602), 152.

⁴⁶ Johannes AVENTINUS, *Annales Boiorum* (Basileae: Nicolas Cisner, 1580), 592.

mondott le fia „kárára” a Přemysl-dinasztia magyarországi trónigényéről, valamint a magyar koronáról. Ottó koronázásával kapcsolatban megjegyzi, hogy azt a már korábban említett Benedek és Antal püspökök celebrálták.⁴⁷ A bajor történetíró, Aventinus, Dubraviushoz képest részletesebben tárgyalja a 14. század eleji magyar trónharcokat. Helyet szentel annak, hogy a rokonsági kapcsolatok tisztázásával megmutassa a koronára pályázók legitimációját, továbbá tömören, de minden szereplőt, helyszínt és a kronológiát helyesen felvonultatva tárja az olvasó elé az eseményeket Ottó magyar királlyá koronázásáig.⁴⁸ E két szerző felhasználása révén a *Historia* kéziratának olvasója mind cseh, mind német szemszögből betekintést nyerhetett a Magyar Királyság történetének kis szeletébe.

Otrokocsi ezt követően röviden szól Ottó 1307. évi erdélyi fogságáról és a Szent Korona elvételéről,⁴⁹ majd ismét az itáliai egyháztörténész, Raynaldust segítségül hívva számol be V. Kelemen pápa 1307. augusztus 10-én kiadott okleveléről,⁵⁰ amelyben az új pápa megerősíti VIII. Bonifác 1303. évi rendelkezését, mely szerint Károlyt illeti a magyar trón. Emellett a pápa felszólítja az ekkor már László vajda fogságában lévő Ottót és híveit, hogy ismerjék el az Anjou-uralkodót királyuknak, és ebből kifolyólag Ottó mondjon le magyarországi trónigényéről. Amennyiben nem tesznek eleget a pápai ultimátumnak, a pápa ki fogja közösiíteni Ottót és támogatóit – szól a szigorú szentszéki utasítás. Otrokocsi ezután röviden beszámol arról, hogy Ottó Bajorországba ment, miután erdélyi fogságából kiszabadult. A rimaszécsi tudós helyesen állapítja meg, hogy ez az esemény Ottó magyarországi uralkodásának tulajdonképpeni végét jelentette 1307-ben, noha hivatalosan haláláig, 1312-ig Magyarország királyának nevezte magát. A kurrens kutatás is azon az állásponton⁵¹ van, hogy Ottó magyarországi uralkodása ténylegesen 1307-ben ért véget, így Otrokocsi megállapítása ezúttal is helytálló.

Károly második (és harmadik) koronázása

Ottó Bajorországba történő hazatérésekor már V. Kelemen volt a nyugati egyház feje. Kelemen hű támogatója volt a néhai VIII. Bonifácnak, és a Szentszék érdekei továbbra is azt kívánták, hogy Anjou uralkodó üljön a magyar trónon. Ezen okok miatt nem meglepő, hogy az új pápa is segítette Károlyt a hatalom megszerzésében. Kelemen 1308-ban Magyarországra küldte Gentilis bíborost, hogy nyerve meg a főurakat az Anjou hercegnek. Meglepő, hogy az 1308-as évvel kapcsolatban

⁴⁷ Lásd OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 223^v–224^r; DUBRAVIUS, *Historia...*, 152.

⁴⁸ Lásd OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 224^v–225^r; AVENTINUS, *Annales...*, 592.

⁴⁹ OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 227^r.

⁵⁰ Odericus RAYNALDUS, *Annales Ecclesiastici, Tomus XV* (Coloniae Agrippinae: Johann Wilhelm Friessem, 1694), 20.

⁵¹ CSUKOVITS, *Az Anjouk Magyarországon...*, 66.

Otrokocsi nem említi meg, hogy Károlyt ismételten királlyá választották, ahogy azt sem, hogy egy évvel később, 1309. június 15-én másodszorra is megkoronázták.⁵² Ez a hiány magyarázható a mű befejezetlenségével, de akár azzal is, hogy Otrokocsi nem törekedett pontos kronológiára, és az eseménytörténetből csak az őt érdeklő, vagy általa fontosnak tartott epizódokat említette meg.

Ezt követően szerzőnk beszámol arról, hogy László vajda végül engedett a nyomásnak és a kiközösítésnek: az 1310. április 8-i új határidőre megígérte, hogy hamarosan visszaadja a koronát és elismeri Károlyt királyának, amelyet végül meg is tett. Otrokocsi Fóris a koronázás dátumát ismét pontosan határozza meg: augusztus 27-én⁵³ ezúttal (másodszorra) ünnepélyesebben, mint korábban, Károlyt, minden országlakos egyetértésével – beleértve az erdélyieket is –, megkoronázták.⁵⁴ Otrokocsi legfőbb forrása ezúttal a kiváló felkészültségű, dalmát származású Johannes Lucius (1604–1679),⁵⁵ aki a dalmát és horvát királyság történetéről írt hatkötetes, tudományos igényű munkát, egyebek mellett nagy mennyiségű okleveles anyag alapján. Lucius munkájának idevágó fejezetében röviden összefoglalja a magyarországi eseményeket, melyet aztán Otrokocsi – aki egyébiránt gyakran forgatja Luciust – beemel a *Historiába*. Otrokocsi saját bevallása szerint itt is szeretett volna Raynaldusra hivatkozni, ám legnagyobb döbbenetére – és ennek hangot is adott⁵⁶ – az olasz egyháztörténész nem írt semmit a korona 1310. évi visszaszerzésével és a koronázással kapcsolatban.

⁵² A koronázás ezúttal sem felelt meg az előírásoknak: bár ezúttal a hivatalban lévő esztergomi érsek végezte a szertartást, de nem Székesfehérvárott, hanem Budán. Továbbá, ami a legfontosabb és legégetőbb probléma volt, hogy a Szent Korona továbbra is László vajda kincstárában volt elzárva, ezért Gentilis bíboros készítettett és felszentelt egy ideiglenes koronát, amellyel végül megkoronázták Károlyt. Természetesen ez a sebtében kitalált vészmegoldás nem adott és nem adhatott legitimációt Károlynak, ezért mindenképpen vissza kellett szerezni a koronát az erdélyi vajdától. Lásd SKORKA, „A Szent Korona...”, 117.

⁵³ Lásd WEISZ, *A középkori Magyar Királyság...*, 218; SKORKA, „A Szent Korona...”, 118; CSUKOVITS, *Az Anjouk Magyarországon...*, 69.

⁵⁴ „Videmus in his, Coronam an. D. 1310. fuisse a Ladislao Wayvoda restitutam, eodemque anno (die 27. August.) iam solemnitus (hac vice secunda) quin antehac, Carolum regem cum consensu omnium regnicolarum, etiam Transylvanorum fuisse coronatum.” (OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 260^v). Otrokocsi zárójeles megjegyzéséből („hac vice secunda”, azaz *ez a második*, ti. koronázás) az derül ki, hogy vagy nem tudott, vagy nem akart tudni a valóban második, azaz 1309. évi koronázásról. Johannes LUCIUS, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (Francofurti: Johann Blaeu, 1666), 189.

⁵⁶ „De Corona illa dicto anno restituta, deque Caroli regis coronatione eodem anno facta exstat testimonium Romae etiam in Bibliotheca Vallicellana; quod a Raynaldo (nescio qua de causa omissum) a Ioan. Lucio memoratur et citatur.” (OTROKOCSI, *Historia*, Ms. V. V. 260^v). A Valli-cellana Könyvtárban őrzik Baronius könyvtárának egy részét, ezen kívül több ezer latin és görög nyelvű kéziratot. (Georgiana DAVIDSON, „Divine Guidance and the Use of Sources: A Case from the *Annales* of Caesar Baronius”, in *Culture, Society and Religion in Early Modern Europe: Essays by the Students and Colleagues of William J. Bouwsma*, szerk. Ellery SHALK, 117–129 [Waterloo, Ontario: University of Waterloo, 1988], 117). Otrokocsi Fóris a *Historiában* gyakran hivatkozik a könyvtár valamelyik kéziratára, melyet római tartózkodása során minden bizonnyal – bár erre bizonyíték nincs – gyakran felkeresett. Ugyanakkor természetesen az sem zárható ki, hogy Otrokocsi nem járt a könyvtárban, és a *Historiában* található hivatkozások közvetlenül Raynaldustól és Luciustól származnak.

Összefoglalás

Dolgozatunkban igyekeztünk bemutatni Otrókcsi Fóris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum* címet viselő egyháztörténeti munkájának egy olyan részletét, amely inkább világi (magyar) történetet dolgoz fel, azaz I. Anjou Károly megjelenését a magyar történelemben, és hatalmának nem mindennapi harcok árán történő megszilárdítását. Összességében elmondható, hogy a 14. század első, zűrzavaros évtizedét Otrókcsi Fóris Ferenc a tőle megszokott alapossággal tárta az olvasó elé. A rimaszécsi tudós Anjou Károly törekvéseinek leírása során felhasznált sok hazai és külföldi kútfőt – a teljesség igénye nélkül: Bonfini, Thuróczy, Raynaldus, Lucius, Dubravius – melyek széles olvasottságra, elmélyült történészi kutatásokra utalnak. A legtöbb megállapítása mind a mai napig megállja helyét. Jó kutatói érzékre vall tőle emellett, hogy a Raynaldus-féle *Annales*-ben közölt pápai leveleket eredményesen fel tudta használni a magyarországi eseménytörténet rekonstrukciójára – ahogy az is, hogy Lucius igen magas színvonalú munkáját, s annak magyar vonatkozásban felhasználható adatait, forrásközléseit felfedezte magának, és beépítette a munkájába. Otrókcsi Fóris Ferenc művének e kis részlete is megmutatja tehát, hogy *Historiája* nem csupán egyháztörténet, hanem úgy is számon kell tartanunk mint a magyar történetírás jelentős alkotását, amelyből aztán az utódok, így Timon Sámuel és Péterffy Károly is bőven merítettek.

REZSŐ JARMALOV

Charles I of Anjou – an Adventurous Journey to the Hungarian Throne

In our paper we have tried to introduce a rather secular chapter of Ferenc Otrókcsi Fóris' monumental ecclesiastical work, the *Historia Ecclesiastica Hungarorum* (Church History of the Hungarians). We examined Charles I.'s appearance on the stage of the Hungarian history – by the eye of the former Reformat scholar. This very chaotic period of the Hungarian history was well elaborated by Otrókcsi, using so many Hungarian and foreign source, alongside with numerous charters. He used the works of Bonfini, Thuróczy, Raynaldus, the Dalmatian Lucius and the Czech Dubravius. Most of Otrókcsi's statements are valid – even nowadays, which shows us how tremendous was his readings, sources base and knowledge. This very small part of Otrókcsi Fóris' monumental manuscripts shows us, that his work is not solely church history, but it is worth to read if somebody would like to learn about the Hungarian secular history as well. His posteriors, like Samuel Timon and Károly Péterffy are well known among those scholars who had used Otrókcsi's *Historia*.

KIS IVÁN

Kaprinai István *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* című műve

A szerző forráshasználata és történetírói módszerei

Bevezetés – Kaprinai István élete és tudományos tevékenysége

Írásom témája Kaprinai István *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* című kétkötetes munkája.¹ Műve fontos darabját képezi a 18. századi magyarországi történetírásnak, amelyet kortársai is idéztek, számon tartottak. Másfelől az is kétségtelen, hogy a *Hungaria diplomatica* csak az akkori historiográfiai „konjunktúrán” belül értelmezhető.

Mint ismeretes, a korszak jezsuita historikusai – a Bél Mátyás nevével fémjelezhető protestáns iskola mellett – kritikai történetírásunk első képviselőinek tekinthetők. A jezsuiták a magyar történelem adatainak és forrásainak szisztematikus összegyűjtésével, rendszerezésével és feldolgozásával – Bél szavaival élve: a magyar történelem „roncsdarabjainak” felkutatásával – új irányt adtak a hazai történettudomány fejlődésének. Éppen ezért az irányzat legfontosabb szerzői, elsősorban Hevenesi Gábor, Timon Sámuel, Otrokocsi Főris Ferenc, Pray György, valamint Katona István méltán állnak a néhány éve megalakult Bél Mátyás Neolatin Műhely által folytatott történeti-filológiai kutatások homlokterében. A 18. századi jezsuita történészek egyike azonban, ha háttérbe nem is szorult, mind ez idáig kevés figyelmet kapott. Természetesen a dolgozatom témájául választott Kaprinai Istvánról van szó.

Kaprinai István 1714-ben született Érsekújváron. 1729-ben lett Jézus Társaságának tagja, és 1743-ban szentelték pappá. Tanulmányait Nagyszombatban és Kassán végezte, tanárként pedig Sárospatakon, Egerben, Kolozsváron és Kassán tevékenykedett. Hitszónokként is kitűnt: ez irányú működését Nagybányán, Nagyváradon, valamint Győrben folytatta. 1766-ban a nagyszombati egyetemen engedélyt kapott, hogy kizárólag történelmi kutatásaival foglalkozzon. 1785-ben hunyt el Nagyszom-

¹ Stephanus KAPRINAI, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae, Pars I–II* (Vindobonae: Trattner, 1767–1771). A továbbiakban csak az első kötetre hivatkozom.

batban. Munkája során rendezte, valamint kiegészítette a Hevenes Gábor által elkezdett történelmi forrásgyűjteményt: számos állami, egyházi, valamint főúri levéltár anyagát nézte át és másolta le. Kézírtos gyűjteménye összesen 102 kötetből áll, 17 kötetnyi jegyzettel, és 10 kötet vegyes anyaggal kiegészítve.²

Kaprinai állhatatos munkájának eredménye az írásom témájául választott *Hungaria diplomatica* című vállalkozása is. A befejezetlen mű – amelyből két kötet jelent meg – a Magyar Királyság 15. századi történetét, azon belül is Hunyadi Mátyás uralkodásának (1458–1490) előzményeit, valamint annak első négy évét tárgyalja. Az első kötetben a szóban forgó esztendő eseményeinek bemutatását olvashatjuk, a második pedig lényegében regesztákkal ellátott, alaposan jegyzetelt oklevéltárnak tekinthető (hozzátéva, hogy az első kötet is jócskán tartalmaz teljes szövegű misszilis forrásokat). Az alábbiakban, a *Hungaria diplomatica* áttekintésén keresztül, illetve a műből vett példák segítségével Kaprinai történetírói módszereinek, forráshasználatának, valamint forráskezelésének jellemzőit mutatom be, kitérve a mű előzményeire, valamint tágabb kontextusára.

A *Hungaria diplomatica* kontextusa – a 18. századi elődök és kortársak történetírása

Elsőként fontos leszögezni: Kaprinai történetírásának számos jellemzője a 18. század egészének tudományos tevékenységét meghatározta – beleértve a jezsuita és protestáns történetírást is.³ Ezek a jellemzők a következők: a magyar történelem

² Kaprinai István életrajzára legújabbban, további irodalommal lásd SZILAS László, „Kaprinai István”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon V*, főszerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 91–92.

³ A 18. századi történetíráshoz és történetírókhoz általában lásd HÓMAN Bálint, „Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században”, *A Szent István Akadémia Értesítője* 5, 1. sz. (1920): 135–139, reprint kiadása: HÓMAN Bálint, „Történetírás és forráskritika 1”, in *Historia incognita 1*, szerk. BÁRÁNY Attila, 333–357 (Budapest–Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2003); KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 571–584; SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az elődök szemlélet hangsváltozásai a XV–XVIII. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 153–221; SZABADOS György, „Jezsuita »sikertörténet« (1644–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica, Dissertationes, 203–226 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014); SOÓS István, „Felzárkózás vagy lemaradás?: Történetírás a 18. századi Magyarországon”, in TÓTH, *Clio inter arma*..., 227–252. Az egyes jezsuita történetírókhoz lásd még HÓMAN Bálint, „Kishevenes Hevenes Gábor: A magyar történeti forráskutatás első szervezője”, in *Emlékkönyv Dr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*, 453–462 (Budapest: Budapesti Hírlap Nyomda, 1925), reprint kiadása: HÓMAN, „Történetírás és forráskritika...”, 319–332; BENEI Bernadett, „»Non tam stylo, quam veritati studuit«: Tímon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS FARKAS

kézírtos forrásainak szisztematikus gyűjtése,⁴ a világi história iránti érdeklődés növekedése,⁵ a Hunyadi-kor felértékelődése,⁶ a külhoni kútfők,⁷ az okleveles és misszilis források egyre hangsúlyosabb felhasználása,⁸ és Thuróczy János *Chronica Hungarorum*ának, valamint Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades*ének korrigálása, az abban foglaltak meghaladásának igénye.⁹ Mindezen újítások egyik legfontosabb eredménye, hogy a kor historikusai kiegészítették, pontosították, és javították a magyar történelem addig ismert kronológiai vázát.¹⁰ Ezzel pedig nemcsak hogy szilárd alapokat biztosítottak a későbbi kutatók számára, de a jelenkor történészei is számos alkalommal nyúlnak vissza Kaprinai Istvánra és más kortárs tudósokra.

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, miképpen jelennek meg az imént körvonalazott sajátosságok Kaprinai *Hungaria diplomatica*jában. Mint azt látni fogjuk, Kaprinai hűen követte a 18. században megfogalmazott új irányvonalakat, és ilyen értelemben a korabeli jezsuita történetírás áramlatába illeszkedik. Ezzel párhuzamosan pedig Kaprinai néhány olyan történetírói módszerére is kitérek, amelyekkel nem egyszerűen folytatta az elődei és kortársai által megkezdett törekvéseket, de még túl is tett kora jezsuita és protestáns tudósain, s munkássága ilyen értelemben még a 18. század szerves tudományos fejlődéséhez képest is előrelépésnek tekinthető.

Gábor és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina Hungarica* 2, 53–59 (Budapest: Lazi Könyvkiadó, 2017). A protestáns történetírás legjelentősebb képviselőjéhez, Bél Mátyáshoz lásd TÓTH Gergely, „A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből: Bél Mátyás és a *Scriptores Rerum Hungaricarum*”, *Történelmi Szemle* 45, 4. sz. (2013): 593–617; TÓTH Gergely, „Bél Mátyás, a történész”, in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉES Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka, *Convivia Neolatina Hungarica* 1, 157–167 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015).

⁴ KOSÁRY, Művelődés..., 574; SZABADOS, *A magyar történelem...*, 155, 184–201; SZABADOS, „Jezsuita...”, 214–225; TÓTH, „Bél Mátyás...”, 165–166; TÓTH, „A magyar történetírás...”, 603.

⁵ SZABADOS, *A magyar történelem...*, 158–162, 184–221, 225; SOÓS, „Felzárkózás vagy lemaradás...”, 234–235; TÓTH, „Bél Mátyás...”, 158–160.

⁶ SZÖRÉNYI László, „Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi Lászlóról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 683–705; KRÍZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007); TRINGLI István, *A Mátyás-kép a történetírásban*, Történelemtanárok Egylete, Kossuth Klub, 2008. október 4–5. Az előadás rövidített, írott változatát lásd <https://docplayer.hu/24757089-Tringli-istvan-a-matyas-kep-a-tortenetirasban-eloadas-vazlat.html>; SZÖRÉNYI László, „A 18. századi magyarországi jezsuiták Mátyás királyról alkotott képe”, *Napút* 20, 4. sz. (2018): 84–92; SZÖRÉNYI László, „Meghalt Mátyás, oda az Isten kardja”, in SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin bonfoglalási epika történetéből*, 184–195 (Budapest: Nap Kiadó, 2018).

⁷ SZABADOS, *A magyar történelem...*, 162–167, 185–186; TÓTH, „A magyar történetírás...”, 612, 616.

⁸ Az okleveles források felértékelődésének élharcosai voltak Timon Sámuel, Pray György, Bél Mátyás és Katona István. Ehhez a korábban már idézett szakirodalmi tételeken kívül lásd FEJÉRPATAKY László, „A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban”, *Századok* 19, 8. sz. (1885): 53–86; SOLYMOSI László, „Oklevéltan”, in *A történelem segédtudományai*, szerk. BERTÉNYI Iván, 153–168 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006). Az okleveles források fontosságáról lásd még TÓTH, „A magyar történetírás...”, 610–611.

⁹ TÓTH, „A magyar történetírás...”, 612; TÓTH, „Bél Mátyás...”, 163–165.

¹⁰ TÓTH, „A magyar történetírás...”, 612.

Kaprinai rendszere

Kaprinai történetírásának első, hangsúlyozandó sajátossága éppen a már említett rendszerszerűség. A történész már-már hihetetlen aprólékossággal igyekezett rendszerezetten, tárgyat problémaközpontú módon feldolgozva, tematikailag tagolva bemutatni az 1456 és 1458 közötti évek történetét. Ez a metódus igencsak előnyére válik a műnek, mivel a mechanikusan, kronológiai rendben történő elbeszélés helyett, Mátyás királlyá választásának körülményeiről egymástól logikai alapon elkülönített, tematikus fejezetekben olvashatunk. A történeti események alapos, nagy körületekintéssel és hozzáértéssel elvégzett rekonstrukciójában, rendszerbe foglalásában Kaprinai még 18. századi elődein és kortársain is túltett. Még a század legnagyobb formátumú tudósainak tartott Timon Sámuel és Pray György is a száraz kronológiai rendet követték történeti műveikben, és nem alkalmaztak ilyen tematikus felosztást.

Mindez a következőképpen néz ki a gyakorlatban. A *Hungaria diplomatica* első kötete három könyvből (*liber*) áll. Az első könyv Hunyadi Mátyás királlyá választásának előzményeiről, a második magáról Mátyás királlyá választásáról, a harmadik pedig az ezt követő eseményekről szól. A három könyv *dissertation*okra, ezen belül pedig *caput*okra oszlik, mégpedig tematikus alapon. Például: az első könyv második *dissertation*ja a Cillei-gyilkosságot tárgyalja,¹¹ az ezen belül megkülönböztetett két *caput* közül az első a gyilkosság elbeszélését,¹² a második Kaprinai kritikai észrevételeit tartalmazza.¹³

Előfordul az is, hogy Kaprinai még az egyes *caput*okon belül is alfejezeteket különböztetett meg, mint például az 1. könyv 4. *dissertation*ójában. Kaprinai három *caput*-jának témája itt: Mátyás elfogásának okai,¹⁴ a Mátyással együtt elfogott személyek,¹⁵ valamint Mátyás elfogatásának helyszíne.¹⁶ Az okok közötti Kaprinai az előkelők Mátyásra irányuló gyűlöletét, valamint László király saját hatalomféltését említi. A történész az ifjabbik Hunyadival együtt letartóztatott személyeket két csoportra osztotta: egyháziakra és világiakra. Utóbbin belül pedig egymástól elkülönítve olvashatunk az elfogadás lehetséges helyszíneiről: Budáról, Bécsről, valamint Prágáról. Érdekes ezt a példát az alábbi táblázatban is szemléltetni.

<i>Hungaria diplomatica – Liber I, Dissertatio IV.</i>						
<i>Caput</i> I: Az elfogás okai		<i>Caput</i> II: Az elfogott társak		<i>Caput</i> III: Az elfogadás helyszínei		
I. Az előkelők gyűlölete	II. A király félelme	I. Egyháziak	II. Világiak	I. Buda	II. Bécs	III. Prága

¹¹ KAPRINAI, *Hungaria diplomatica*..., 94–134.

¹² Uo., 94–121.

¹³ Uo., 121–134.

¹⁴ Uo., 163–167.

¹⁵ Uo., 167–186.

¹⁶ Uo., 186–193.

Kaprinai forráshasználata

Kaprinai István történetírói sajátosságainak bemutatásakor elengedhetetlen, hogy kitérjünk a *Hungaria diplomatica* forrásaira. Az első kategóriát a 15. századi hazai, valamint a történész által előremutató módon kiaknázott külföldi elbeszélő munkák jelentik. A magyarországi kútfők közül a két legfontosabb Thuróczy János és Antonio Bonfini krónikája, illetve országtörténete. Ezeket ugyan Kaprinai használta, de – elődeihez és kortársaihoz hasonlóan – pontosításukra és meghaladásukra is törekedett.¹⁷ A felhasznált külhoni krónikákra pedig jó példa Eneas Silvius Piccolomini *Historia Australis* című opusa, vagy éppen az osztrák Thomas Ebendorfer *Chronica Austriae* című műve.

A *Hungaria diplomatica* forrásainak következő csoportját a későbbi századok történetírói, illetve a kortársak jelentik. Ezúttal is megkülönböztethetünk hazai és külföldi szerzőket. Előbbiek között szerepelnek a 17–18. századi történetírás hazai jeles képviselői, úgymint Inchoffer Menyhért, Timon Sámuel, és legfőképpen Pray György. Utóbbiakra pedig példaként említhetők Gerardus de Rhoo, Tomáš Pešina, vagy éppen Bohuslav Balbín művei. Ezeknél a szerzőknél a Kaprinai témáját jelentő Mátyás-kor csak mellékesen, nagyobb művekbe ágyazva jelenik meg.

A *Hungaria diplomatica* nagy erénye továbbá, hogy szerzője az elbeszélő források és történetírók mellett más forrástípusokat is felhasznált: például decretumokat is kiaknázott. A legjobb példa erre a mű azon részlete, amelyben Kaprinai Mátyás királlyá választását tárgyalta. Ennek kapcsán a történész általánosságban is összefoglalta a királyválasztó gyűlések történetét, ehhez pedig Hunyadi Mátyás, Albert király, valamint II. Ulászló törvényeit is idézte.¹⁸ Mindez ékesen mutatja: a szerző, ha szükségesnek tartotta, összefoglalásában túllépett a szűkebb témáját jelentő Hunyadi-kor tárgyalásán, mi több, nagyobb időtávot átfogó történeti vizsgálódásra is vállalkozott.

A *Hungaria diplomatica* forrásainak utolsó, ám legfontosabb csoportját az okleveles és misszilis források jelentik. Kaprinai nem csak a más szerzőknél közölt okleveleket és leveleket illesztette bele szövegébe; sokkal fontosabb, hogy a már említett forrásgyűjtő tevékenysége során számos dokumentumot elsőként másolt le, és jelentetett meg nyomtatásban. Ezek felhasználása tekinthető Kaprinai igazán előremutató, és

¹⁷ TÓTH, „A magyar történetírás...”, 612; TÓTH, „Bél Mátyás...”, 163–165. Arra, hogy Kaprinai miként cáfolta meg egyszerre Thuróczyt és Bonfini, jó példa a *Hungaria diplomatica* V. Lászlónak és Cillei Ulriknak a nándorfehérvári ütközetet követő Magyarországra jöveteléről szóló részlete. Thuróczy, Bonfini (sőt, Ransanus is) 1457-re teszi az uralkodó megérkezését. Kaprinai ezt három levél segítségével cáfolja, és teszi az eseményt helyesen 1456-ra. Ezek közül itt csak az egyiket emelném ki: A dokumentum egy V. László által 1456. szeptember 14-én, Visegrádon kelt, Bártfa városának küldött levél. Az irat tartalmának ismertetése nélkül is egyértelmű: Lászlónak már 1456-ban Magyarországon (Visegrádon) kellett tartózkodnia. A szóban forgó részletet lásd KAPRINAI, *Hungaria diplomatica*..., 98, 124–126.

¹⁸ Uo., 270–271.

a kritikai történetírás szempontjából is jelentős történetírói módszerének. Kaprinai e tekintetben hűen követte a 18. századi történetírás legfontosabb célkitűzését.

Kaprinai forráskezelése és érveléstechnikája

Kaprinai forráskezelését illetően több csoportot különíthetünk el. Ebből a szempontból a *Hungaria diplomatica* legkönnyebben értelmezhető részletei azok, amelyekben Kaprinai nem kívánt választani a felhasznált forrásai között, pusztán egymás mellé helyezve, összefésülésükkel foglalt össze egy-egy eseménysort. Ennél jóval érdekesebbek a mű azon részletei, amelyekben Kaprinai megkísérelt dönteni a kiaknázott, és bizonyos kérdésekben egymásnak ellentmondó elbeszélő kútfők, valamint történeti munkák között. Mindezt logikai érveivel kívánta megvalósítani. Erre jó példa a *Hungaria diplomatica* Hunyadi László kivégzésének pontos dátumáról szóló fejtegetése, amelyben Kaprinai arra a megállapításra jutott, hogy Hunyadi az elfogása utáni harmadik napon fejezték le.¹⁹ Érvelésében összekapcsolta Piccolomini V. Alfonz aragóniai királynak írt levelét, valamint Thuróczyt. Piccolominitől tudjuk, hogy Hunyadi László mellett Vitéz János is fogságba került, a levél alapján pedig Hunyadi még nem végezték ki akkor, amikor János püspököt fogságban tartották. Kaprinai ezen a ponton Thuróczyt vette elő, aki szerint János püspök elfogása a Hunyadi László fogságba vetése utáni napon történt. Eszerint tehát: Hunyadi kivégzése nem történhetett elfogatása napján, hiszen az ezt követő második napon (Vitézzel együtt) még életben kellett lennie. Meggyőző és alapos, több forrást szembesítő érvelés ez Kaprinai Istvántól, amely nem melleleg a történeti kutatás mai álláspontja szerint is helytálló.²⁰

Bár a *Hungaria diplomatica* azon részletei is értékesek, amikor Kaprinai logikai érvek alapján dönt források között, a történész ütőkártyái azok a korábban nem ismert kútfők, amelyeket saját maga kutatott fel, és másolt be munkájába. Ennek illusztrálására felhozható a *Hungaria diplomatica* azon szöveghelye, amelyben Mátyás 1458. január 24-én történt megválasztásának lehetséges helyszíneivel foglalkozott.²¹ Három eshetőség merül fel: Buda, Rákos és Pest. Buda mellett szól Bohuslav Balbín adata, Rákosról Bonfini és Thuróczy műveiben olvashatunk, Pest pedig Thuróczy-nál szerepel. Kaprinai Thuróczy-nak adott igazat, és ugyan – itt most nem ismertetendő – logikai érveket is alkalmaz, perdöntő érveit ezúttal is a misszilis források jelentik. Ezúttal kettőt is felhasznált e típusból. Az első a Mátyás megválasztását előmozdítani kívánó országnagyok (pl. Szécsi Dénes esztergomi érsek, vagy éppen

¹⁹ Uo., 158–162.

²⁰ PÁLOSFALVI Tamás, „Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála”, *Századok* 149, 2. sz. (2015): 383–441.

²¹ KAPRINAI, *Hungaria diplomatica...*, 336–341.

Újlaki Miklós) által 1457. december 2-án küldött levél a kassaiak részére, amelyből kiderül, hogy a király megválasztására összehívandó gyűlés helyszínéül egyértelműen Pestet szánták.²² A második, 1458. január 24-én (tehát Mátyás megválasztásának napján), Pesten kelt misszilis már Mátyás megválasztásáról tudósít: eszerint az ifjú uralkodót trónra helyező gyűlés helyszíne Pest volt.²³ Jól látható tehát, hogy Kaprinai saját misszilisei segítségével sikeresen szolt hozzá az esemény történeti rekonstrukciójához.

Kaprinai Hunyadi László kivégzéséről

Tanulmányom utolsó szakaszában a *Hungaria diplomatica* egy olyan részletét szeretném kiemelni, ahol Kaprinai egy átfogó történeti kérdést feszegetett, mi több, olyan megállapítást fogalmazott meg, amelyet ma a legújabb, a témával foglalkozó kutatások újításának tartunk: Kaprinai tehát megelőzte korát. A szóban forgó szakasz a *Hungaria diplomatica* Hunyadi László kivégzéséről szóló részlete. Kaprinai többek között a kivégzés lehetséges okait is taglalta.²⁴ Megállapította, hogy a témával foglalkozó források egy része (főként a hazai források) szerint Hunyadi László kivégzése a Cillei-gyilkosságért járó bosszú volt,²⁵ másik része (főként a külföldi kútfők) pedig a király elleni összeesküvés egy következményének látta Hunyadi kivégzését.²⁶ Közöttük kísérelt meg dönteni Kaprinai, e döntést pedig ismét egy misszilis segítségével hozta meg. A dokumentum 1457. március 19-én kelt, címzettjei a bártfai polgárok voltak. A levél számunkra fontos részlete a következő: László király egy korábban április 24-ére kitűzött országgyűlést előrehozott. Az országgyűlés siettetésének okát az ő megölésére irányuló kísérletekben jelölte meg. Kaprinai teljes joggal vonta le a következtetést: a dokumentum minden bizonnyal Hunyadi László és támogatói összeesküvésére utalt.²⁷

Kaprinai ezen a ponton nem egyszerűen helytálló megállapítást tett. Állásfoglalását egyedinek kell tekintenünk: a 19. századtól a Hunyadi-korról szóló kutatások dogmájává merevedett az a narratíva, amely szerint a Hunyadiak elfogatása, s az idősebb testvér kivégzése V. László körének bosszúja volt a Hunyadi párt által elkövetett Cillei-gyilkosságért. Egy 2017-ben megjelent tanulmányában a korszak napjainkban legfontosabb kutatója, Pálosfalvi Tamás kezdte ki ezt a vélekedést. Forrásai alapján elvégzett elemzése szerint Hunyadi László, valamint annak rangos támogatói valóban összeesküvést szőttek a király eltávolítására, s ez állt a Hunyadiak

²² Uo., 338.

²³ Uo.

²⁴ Uo., 134–146.

²⁵ Uo., 135–138.

²⁶ Uo., 138–141.

²⁷ Uo., 142–146.

elfogásának hátterében.²⁸ Elmondható tehát: az eseménysor ma elfogadott, több évtizedes hibát kijavító rekonstrukciójának csíráit már Kaprinai Istvánnál megtaláljuk.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy bemutassam Kaprinai István *Hungaria diplomatica* című művének legfontosabb jellemzőit. Elemzésem során elsőként felvázoltam Kaprinai munkásságának 18. századi kontextusát. Ezt követően Kaprinai történetírásának jellemzőit és sajátos erőnyeit mutattam be. Kitértem a Hunyadi-kor tematikus, problémaérzékeny tárgyalására, valamint az oklevelek és misszilisek szisztematikus használatára. Reményem szerint sikerült bizonyítanom: Kaprinai István műve nemcsak tökéletesen illeszkedik a században megszülető kritikai történetírás folyamába, de a korszak szerves fejlődését maga is előremozdította. A hazai történetírás tudománnyá válásában Kaprinai érdemeit éppen ezért elévülhetetlennek tartom.

KIS IVÁN

István Kaprinai's *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* The Author's Critical Use of Sources and Historical Writing Methods

In my study I analyze with the two-volume work *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* written by István Kaprinai, one of the most significant representatives of 18th century historiography. The work deals with the history of the Kingdom of Hungary in the 15th century, including the antecedents of the reign of Mátyás Hunyadi (1458–1490) and its first four years. I will outline the 18th century context of the *Hungaria diplomatica* and the characteristics of Kaprinai's historiography. I will discuss Kaprinai's use and management of sources and how the historian organized his historical material. In doing so, I would like to point out that Kaprinai played an important role in the development of historiography in Hungary.

²⁸ PÁLOSFALVI, „Tettes vagy áldozat?...”. Pálosfalvi tanulmányában részben a korábban már ismert forrásokat értelmezte újra, vizsgálatába azonban olyan kútfőket is bevont, amelyeket a témával foglalkozó kutatók legfeljebb „szelektíven” használtak. A három legfontosabb ezek közül egy Bécsben fennmaradt kortárs (névtelen) beszámoló, a pozsonyi Hans Kuchaim levele, és a költő Michael Beheim elbeszélése.

„Legi singulas paginas, risique.”

Egy ókortudományi vita Magyarországon a 18. század második felében¹

A 18. század második felében már több tudományos vita is folyt a magyarországi historikusok és régiségbúvárok között, ami a tudományos élet felélénkülését jelezte. Az ilyen jellegű, nagyobb volumenű tollharcok főként a magyar történelem álmegalapítás utáni, korai időszakával kapcsolatban voltak jellemzők, azonban több olyan komoly tudományos diskurzus is folyt, amely a Kárpát-medence ókori történetének egy-egy aspektusával kapcsolatban kezdődött. Itt kell megemlítenünk például Aquincum és Sicambria (téves) megfeleltetésének problémáját, amely szinte minden, magyar őstörténettel kapcsolatos munkában megjelenik,² továbbá Szent Márton szülőhelyének,³ vagy éppen Ovidius sírjának kérdését is.⁴

Jelen tanulmányban azt az unikálisnak számító vitát szeretném ismertetni, amely az ókori Aquincum helyének azonosítása nyomán bontakozott ki 1780–1781-ben. Igyekszem felvázolni ezen polémiák háttérét: mi vezette a vitában részt vevő tudósokat, milyen szellemi, intézményi háttérrel rendelkeztek (rendelkeztek-e egyáltalán), illetve azt is, hogy eredményeiket hol helyezhetjük el a honi történettudomány históriájában.

¹ A szerző a tanulmány megírása idején az NKFIH PD 146928 számú Posztdoktori Kiválósági Program Pályázat Ösztöndíjában részesült.

² A kérdéstről lásd B. SZABÓ János, KANYÓ Ferenc és SPEKNER Enikő, „Hogyan kerülhetett Sicambria Óbudára?: Egy hagyomány genezise”, Budapest Régiségei 48 (2015), 189–206; SÁNTA Sára, *A magyar ókortudat atyja: Schönvisner István* (Budapest: HUN-REN BTK TTI, 2024), 105–108.

³ SÁGHY Marianne, *Szent Márton, Krisztus katonája* (Szombathely: Szülőföld Kiadó, 2018).

⁴ Ovidius sírja magyarországi történetének összefoglalását a korábbi szakirodalommal lásd SÁNTA Sára, „»Fatum necessitatis lex«: The Tomb of Ovid in the Hungarian Historiography (16–18th Century)”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 61 (2021): 63–73.

Tudományos viták a 18. század második felében

Mielőtt rátérnék az ókorral kapcsolatos legjelentősebb tudományos vita kérdésére, úgy vélem, röviden érdemes felvázolni, hogy milyen témákkal kapcsolatban folytak polémiák a korszakban. A tudós közvéleményt leginkább a Szent Korona és a hozzá tartozó tárgyak kérdése foglalkoztatta, valamint nagy hangsúlyt kapott az okleveles források kritikai vizsgálata is. A módszeres forráskutatás és -kritika a 17. századtól elsőként az oklevelekre irányult. Ez a forrásmennyiség sokszorosán több, mint az elbeszélő és jogi források száma: a Mohács előtről származó oklevelek mennyiségét mintegy 300 ezerre tehetjük.⁵ A kevés középkori elbeszélő forrás egy része meg is semmisült, így hazánk múltjának megismerésében igen korán nagy szerepet kaptak az oklevelek. Az alapvetően forrásszegény kora Árpád-kor – főként az államalapítás kérdése – nagy érdeklődést váltott ki a 17–18. századi tudósok körében, és a korszakkal kapcsolatos sok bizonytalanság – például a hamis vagy éppen interpolált oklevelek miatt – vezetett az alább felvázolt parázs vitákhoz.

Elsőként az úgynevezett Szilveszter-bullát és a hitelessége körül kialakult polémiát kell megemlítenünk, amely – Tóth Gergely szavaival élve – a kora újkori magyar történelem Anonymus-kérdése.⁶ Annak ellenére, hogy keletkezése és szerzőjének kiléte évszázadok óta foglalkoztatja a kutatókat, napjainkig sem sikerült teljes mértékben tisztázni az oklevéllel kapcsolatos kérdéseket. A bulla annak az apostoli áldásnak a – minden bizonnyal 17. századi – „rekonstrukciója”, amelyet a Nagyobbik Legenda és a Hartvik-legenda szerint Asztrik hozott magával Rómából.

A hamisítvány – amely az ún. retroaktív múltformálás kiváló példája⁷ – elsőként Inchofer Menyhért egyháztörténeti művében bukkant fel 1644-ben. Inchofer leírja, hogy az oklevelet Levakovics Rafael ferences szerzetestől kapta, aki szerint a bullát maga Verancsics Antal másolta a trogiri levéltárban.⁸ Az irat hitelességét már a neves dalmát historikus, Johannes Lucius is kétségbe vonta 1666-ban, majd pedig Schwartz Gottfried (1708–1786) volt az, aki 1740-ben alapos kritikában részesítette.⁹ Schwarz írása heves ellenkezést váltott ki a honi katolikus szerzőkből, s ezután a bulla eredetiségének problémája folyamatosan szóba került a történeti munkákban. Közel százötven év elteltével tudta csak minden kétséget kizáróan bizonyítani Ka-

⁵ SZABADOS György, „Jezsuita »sikertörténet« (1644–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica, Dissertationes, 206–226 (Budapest: MTA BTK TTI, 2014), 216.

⁶ A Szilveszter-bulláról lásd TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 19–26.

⁷ A retroaktív múltformálásról a hun történet példáján lásd Ács Pál tanulmányát: Ács Pál, „Isten haragja – magyarnak példája»: A hun történet két értelmezése”, in TÓTH, *Clio inter arma...*, 13–38.

⁸ INCHOFFER Melchior, *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* (Romae: Typis Ludovici Grignani, 1644), 256–267; TÓTH, *Szent István...*, 23.

⁹ Erről lásd TÓTH, *Szent István...*, 121–126.

rácsonyi János, hogy az oklevél egy kompilált koholmány. Szerzőjének kiléte máig vita tárgya, de a legnagyobb valószínűség szerint a boszniai püspök, a hosszú hamisítói karriert magáénak tudható Marnavics Tomkó János (1580 k.–1639) készítette.¹⁰

Meg kell említenünk a Szent Korona eredetével kapcsolatos disputát is, amikor annak 1790-es közszemlére tétele után a több táborra oszlott tudományos közvélemény parázs vitába bocsátkozott a kérdéssel kapcsolatban.¹¹ Ekkor a tudósok számára lehetőség kínálkozott arra, hogy a legfontosabb nemzeti ereklyét vizsgálat alá vessék, amelynek eredményeképpen a keresztény államiság kérdését is új megvilágításba helyezték.¹² Weszprémi István (1723–1799) – akinek nevét leginkább orvostörténeti lexikonja kapcsán ismerjük – koronátörténeti kutatásainak legfőbb eredménye, hogy 1790-ben elsőként publikálta a fejék zománcképeinek görög feliratait, majd további írásait 1795-ben az *Elmélkedések...* című munkájában közölte, amelyben korábbi tanulmányai mellett az 1790. évi publikációja is szerepel.¹³

A református Decsy Sámuel (1742–1816) 1792-ben jelentette meg a Szent Koronáról szóló művét,¹⁴ amelyben nemcsak az 1790. évi vizsgálat legújabb eredményeit közölte, de számba vette a korona eredetével kapcsolatos addigi elméleteket is. Foglalkozott a Szilveszter-bulla hitelességének kérdésével, de a Szentszéknek való felajánlás problematikáját is górcső alá vette.¹⁵ Művében részletesen elemzi, hogy miért kétséges a korona II. Szilveszter általi készíttetése és küldése, valamint cáfolta a többek között Katona István által a zománcképeknek 10. századi történelmi alakokkal történő megfeleltetését is.¹⁶ Világosan rámutatott: a Dukasz- és Géza-zománckép egyértelműen arról árulkodik, hogy a fejéket Dukasz Mihály bizánci császár küldte – valamikor 1071 és 1078 között – Géza Árpád-házi hercegnek, majd I. Géza néven magyar királynak.¹⁷

A munkára válaszul Katona 1793-ban megjelent, *A' Magyar Szent Koronáról...* című művében kemény kritikával illette a protestáns tudós munkáját – nem kevés felekezeti éllel.¹⁸ A kioktató hangnemben megírt munkában azonban Katona néhány korábbi megállapítása tekintetében visszavonulásra kényszerült. A görög zománcképek kérdésével kapcsolatban például elfogadta Decsy magyarázatát, aki jól

¹⁰ A szerzőség és a készítés motivációink kérdéséről lásd TÓTH, *Szent István...*, 22–26.

¹¹ A témáról összefoglalóan lásd TÓTH, *Szent István...*

¹² SZABADOS, „Jezsuita »sikertörténet«...”, 220.

¹³ WESZPRÉMI István, *Magyar országi öt különös elmélkedések* (Pozsony: Wéber, 1795), 5–11; TÓTH, *Szent István...*, 152–157.

¹⁴ DECSY Sámuel, *A' Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája* (Bécs: Alberti Ignácz, 1792).

¹⁵ TÓTH, *Szent István...*, 159–166.

¹⁶ TÓTH, *Szent István...*, 160.

¹⁷ Uo., 160–163.

¹⁸ KATONA István, *A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámuelről írt Históriának meg-rostálása* (Buda: 1793). Katona művéről lásd SZABADOS, „Jezsuita »sikertörténet«...”, 220–222; TÓTH, *Szent István...*, 168–169.

interpretálta a feliratokat, valamint a Dukasz- és a Géza-zománckép helyes megfeleltetésével a korábbi elméleteket – így Katonáét is – megcáfolta (miszerint a Szent Korona a mai formájában Szent István korában is létezett volna).¹⁹ A tudós exjzsuita azonban továbbra is kitartott a *corona latina* (a Szent Korona keresztpántjai) Szent István-i eredete és a Szilveszter-bulla hitelessége mellett, annak ellenére, hogy egyre erősödtek az azzal kapcsolatos kételyek.

Az oklevelek másolásával és gyűjtésével természetesen ez a forráscsoport is egyre szigorúbb vizsgálatok alá esett. Így kezdtek el foglalkozni például az 1001-es datálású pannonthalmi adománylevél történelmi hitelességével, ami szintén heves tollharcokat eredményezett. A 18. század végének jelentős történetíróit vonhatta fel az első *bellum diplomaticum*, amely Cornides Dániel (1732–1787) Koller Józseffel (1745–1832) az 1770-es évek elején folytatott levelezéséből indult ki.²⁰ Cornides első sorban az oklevélben szereplő két érsek együttes szereplését kifogásolta, emellett a *vicecancellarius*i tisztséget, amely véleménye szerint a 11. században még teljesen ismeretlen volt. Úgy gondolta emellett, hogy az alkancellár Domonkossal való megfeleltetése is kétséssé teszi az oklevél hitelét.²¹

A kérdéses irat hitelességét emellett Pozsony városa is igyekezett cáfolni. 1774-ben pert indított, amely során az alapítólevélben rájuk kirótt adófizetés alól próbáltak mentesülni. A pert elvesztették. Néhány évvel később, 1779-ben a város szenátora, Benczúr József név nélkül megjelentetett művében diplomatikai-történeti érvekkel igyekezett bebizonyítani, hogy az oklevél nem lehet eredeti.²² A munkára Batthyány Ignác, Novák Krizosztom és Gánóczy Antal is válaszolt: műveikben mindannyian az oklevél hitelessége mellett érveltek.²³ Benczúr ismét tollat ragadott, és újabb bizonyítékokat sorakoztatott fel érvei mellett. A vitát végül Koller József zárta le, aki a pécsi püspökség történetét bemutató munkájában az alapítólevél hitelessége mellett foglalt állást.²⁴

A 18. század folyamán azonban a diplomatika mellett a többi segédtudomány – például az epigráfia és a numizmatika – is egyre nagyobb szerepet kapott: szélesítették és elmélyítették a történeti tudást, anyagot adtak a történeti kritikának. Ebben a pezsgő tudományos közegben nem volt tehát meglepő, hogy élénk tollharc bontakozott ki Aquincum első ásatója, a régész Schönvisner István (1738–1818) és a pécsi könyvtáros-történész Szalágyi István (1730–1796) között a pannoniai római

¹⁹ TÓTH, *Szent István...*, 169.

²⁰ A témáról lásd bővebben THOROCZKAY Gábor, „Szent István pannonthalmi oklevelének kutatás-története”, in *Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY László, 237–263 (Budapest: Osiris Kiadó, 2002).

²¹ THOROCZKAY, „Szent István pannonthalmi oklevelének...”, 238.

²² [BENCZÚR József], *Schreiben an einen Freund, darinn einige Zweifel wider die Aechtheit der Stiftungsurkunde [...] dem Benediktinerkloster des heiligen Martinsberg im Jahre 1001 erteilet haben soll, den Gelehrten zur Prüfung vorgelegt werden* (Bécs: Joseph Gerold, 1779).

²³ THOROCZKAY, „Szent István pannonthalmi oklevelének...”, 238.

²⁴ JOSEPHUS KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I* (Pozsony: Landerer, 1782), 357–381.

városok egykori elhelyezkedéséről, amelybe később a selmecbányai történész-iskolaigazgató Ján Severini (1716–1789)²⁵ is bekapcsolódott.

Tudományos vita a római mérőkövekről

Az ókor iránti érdeklődés a 15. század második felében kezdődött Magyarországon: elsőként a fellelhető feliratokat másolták és rendezték kisebb-nagyobb gyűjteményekbe.²⁶ A feliratok másolását mint a régiségek megmentésének egy módszerét követte a kövek és egyéb ókori emlékek gyűjtése, amely során már maguk a tárgyak – fizikai valójukban – váltak díszítőelemmé. Miután egyre több római mérőkövő került elő Magyarország területén, az ókor iránt érdeklődő tudósok behatóbban is elkezdtek tanulmányozni őket. Vizsgálódásaik azoknak a 18. század első felében induló – főként Pannonia provincia topográfiájának megismerésére irányuló – kutatásoknak a folytatásai voltak,²⁷ amelyek legfontosabb eredményeit Timon Sámuel ismertette *Imago...* című munkájában. A tudós jezsuita műve abból a szempontból is igen értékes munka, hogy saját kutatásainak összefoglalásán kívül néhány fejezetben a hazánk ókori történetével és földrajzával foglalkozó 18. századi irodalom szintézisét is adja.²⁸

Az 1770-es években a Nagyszombati Egyetem Budára költözése, és az ezzel kapcsolatos tanügyi változások – az érem- és régiségtani tanszék megalapítása – megteremtették a feltételeket az ókortudomány és régészet magas szintű művelésére. Ennek első képviselője az új tanszék professzora, Schönvisner István volt: sokrétű munkásságának legfontosabb eleme a Pannonia provinciával kapcsolatos kutatások elindítása volt.²⁹ Ugyan nem ő volt az egyetlen, aki a korszakban az ókor kutatásával kezdett foglalkozni, de professzionális szinten csak ő foglalkozott régészettel.

Amint említettem, a század végén már többen felismerték az egyre nagyobb számban előkerülő római mérőkövekben rejlő lehetőségeket, vagyis azt, hogy a mindaddig kevésbé vizsgált forráscsoport segítségével közelebb kerülhetnek a ró-

²⁵ Személyére lásd SZÖRÉNYI László, „Severini János polivalens nemzeti tudata”, in SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, 153–160 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2002).

²⁶ A témával kapcsolatban a korábbi szakirodalom részletes bemutatásával lásd bővebben SÁNTA, *A magyar ókortudat atyja...*, 29–35.

²⁷ Uo., 38–48.

²⁸ Samuel TIMON, *Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topographia, Pars secunda: Pannoniam Novam complexa* (Tyrnaviae: Typis Academicis, 1702); Samuel TIMON, *Imago antiquae Hungariae* (Cassovia: Typis Academicis Soc. Jesu, 1733). Történetírói munkásságával újabban Benei Bernadett foglalkozik, erről lásd BENEI Bernadett, „»Non tam stylo, quam veritati studuit«: Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, 53–60 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017).

²⁹ Életére és munkásságára lásd SÁNTA, *A magyar ókortudat atyja...*

mai városok egykori elhelyezkedésének pontos beazonosításához.³⁰ A római utak rekonstruálásához, valamint az útszakaszok hosszúságának és a települések közötti távolságok kiszámításához a legnagyobb segítséget az itinerariumok mellett ugyanis a mérföldkövek nyújtják. Ezek a feliratos emlékek fontos szerepet töltenek be a régészeti és történeti kutatásban is: a császárok különböző tevékenységei, a római közigazgatás, az útépitések és útjavítások emlékének megőrzése mellett tanúskodnak bizonyos katonai és polgári tevékenységekről is.³¹

A fokozott érdeklődés vezetett oda, hogy miután az 1779. évi *Ephemerides Vindobonenses* lapjain megjelent egy tudósítás egy Promontornál (Budafok) előkerült római mérföldkőről, Schönvisner és Szalágyi között vita bontakozott ki.³² Ez alapvetően három kérdésre szorítkozott. Elsőként arra, hogy mi volt az ókori Aquincum státusza: colonia volt-e, vagy sem. A második vitapont: fontos város volt-e Aquincum a pannoniai városok között? Végül pedig abban sem értettek egyet, hogy melyek az ókori városok helyének legpontosabb meghatározási módszerei.

A vitát kiváltó promontori római emléket egy bizonyos Knol Veronika adománnyozta az egyetemnek, amelyet az épület előcsarnokában helyeztek el. Az *Ephemerides Vindobonenses* tudósítója – Schönvisner leírása nyomán – közölte a lelet szövegét, valamint néhány sorban ismertette, hogy miért is különleges a felfedezés.³³ Eszerint a mérföldköveket a ritkaságuk miatt is számon kell tartani, azonban ez a lelet még különlegesebb, hiszen Severus Alexander császár (uralkodott: 222–235) nevével jelzett, az út építésének emléket állító másik kő nem ismert a Római Birodalom területéről. Ezen kívül pedig fontos forrás is, hiszen ismert a pontos előkerülési helye, és épen maradt rajta az Aquincumtól mért távolság jelzése is: *AB AQ. MIL. P. VIII.* – vagyis a mérföldkő eredeti helye 8 római mérföldre található Aquincumtól. Ez

³⁰ Blaskovich András (1726–1797) horvát származású jezsuita tanár 1781-ben jelentette meg *Dissertationes* című munkáját, amelyben az ókori Andautonia (ma Šćitarjevo, Horvátország) település történetét vizsgálta: Andreas BLASKOVICH, *Dissertationum partes IV, Occasione recens eruti marmoris...* (Zagrabiae: Typis Joan. Th. nob. de Trattner, 1781). Mellette megemlíthetjük Katancsich Pétert, aki az Eszék (az ókori Mursa) helyén fellelt római mérföldkőnek és Mursa földrajzi helyének szentelte 1782-ben megjelent munkáját: Petrus KATANCIUS, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta* (Eszeki: Typis Joannis Martini Diwalt, 1782). Katancsich Schönvisnert követte a Pesti Egyetem érem- és régiségtani professzori állásában, a tudós exjezsuita utódja több művének kiadásában is közreműködött.

³¹ A pannoniai mérföldkövekről összefoglalóan lásd Kiss Péter doktori disszertációját: Kiss Péter, *A pannoniai mérföldkövek állításának történeti és topográfiai kérdései*, doktori disszertáció (Budapest: ELTE, 2007).

³² *Ephemerides Vindobonenses* LIV (1779), 323–324. Az ismertetett mérföldkő irodalma: Theodor MOMMSEN, *Corpus Inscriptionum Latinarum III: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae* (Berlin: Reimer, 1873) (továbbiakban: CIL) III, 3715.

³³ Azt, hogy a cikk Schönvisner leírása alapján készült, maga a tudós árulja el egy későbbi művében: „[...] de eadem columna milliaria (secundum descriptionem meam per Ephemerides Vindobonenses anno superiore 30 Junii vulgata) [...]” Stephanus SCHÖNVISNER, *In Romanorum iter per Pannoniae ripam [...] commentarius geographicus occasione repertarum columellarum milliarium concinnatus, Pars I* (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1780), 89.

az információ az ókori város helyének beazonosítása miatt fontos, hiszen ezzel is bizonyítható, hogy annak romjai biztosan a mai Óbuda területén találhatók.

Szalágyi István *Dissertatio*ja

A vita másik résztvevője Szalágyi István (1730–1796) pécsi kanonok és könyvtáros, a Klimo György püspök körül kialakult pezsgő szellemi közeg egyik jeles képviselője volt. Szalágyi Mohácson született református szülők gyermekeként. Áttérése után a teológiát Rómában végezte a Collegium Germanicum et Hungaricum-ban, majd 1763-tól a püspök titkáráként tevékenykedett, és Pécsen tanított teológiát. 1777-ben jelent meg monumentális egyháztörténeti művének első része, amelyet még hat kötet követett.³⁴ Ebben a tudós kanonok Pannonia keresztény múltját igyekezett feltárni, nagy hangsúlyt fektetve a régiségek bemutatására is.

Szalágyi az 1779. második felében, az *Ephemerides* hasábjain napvilágot látott cikk állításait korrigálandó írta meg a *Dissertatio de columna Romana milliaria ad Budam nuper reperta* című kis értekezését, amely 1780 elején jelent meg.³⁵ A *Dissertatio*-ban a mérföldkőről szóló ismertető állításait igyekszik megcáfolni, illetve javítani 19 pontban. Elsőként a mérföldkő leírását idézi a cikkből, majd cáfolja azt a megállapítást, amely szerint a Promontornál talált mérföldkő unikális lelet lenne. Szalágyi ugyanis leírja, hogy már Marsigli és Muratori is ismertetett egy mérföldkövet, amely az ókori Sirmium területéről került elő, és szintén Severus Alexander állította.³⁶ Ezt követően közli is a felíratot.³⁷

Ezután arról értekezik, hogy mikor és miért állították ezeket a mérföldköveket. Magyarázata szerint Severus Alexander a keleti hadjáratáról visszatérve a germánok ellen vonult, és ekkor készítették – áthaladva Pannonián – a Promontornál és Sirmium területén előkerült *milliariákat*. Szalágyi már datálja is a leleteket – Kr. u. 229–231. közé –, amely megfelel a szakirodalom által ma is elfogadott dátumnak.³⁸

Majd Aquincumot veszi górcső alá. Az *Ephemerides* szerzője Aquincumot coloniának nevezi,³⁹ ám Szalágyi szerint ez helytelen megállapítás. Aquincumot Ptolemaiosz sem hívja coloniának – írja – és más római emlékeken sem így jelenik meg. Érvként felhossa még, hogy például Sirmiumot és Mursát, amelyek valóban colo-

³⁴ Stephanus SALAGIUS, *De statu ecclesiae Pannonicae libri VII* (Quinque-Ecclesiis: Typis Joannis Josephi Engel, 1777–1780).

³⁵ Stephanus SALAGIUS, *Columna Romana milliaria ad Budam nuper reperta dissertatio* (Quinque-ecclesiis: Typis Joan. Josephi Engel, 1780).

³⁶ SALAGIUS, *Columna Romana...*, 4–5.

³⁷ CIL III, 3704.

³⁸ Vö. az Epigraphic Database Heidelberg rekordjával, hozzáférés: 2024.04.20, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD074706>.

³⁹ „[...] positio clarissimae quondam Romanorum coloniae Aquinci.” *Ephemerides Vindobonenses* LIV (1789), 324.

nia rangot viseltek, Ptolemaiosz és más ókori szerzők is annak nevezik, és a feliratos emlékeken is így jelölik.

Miután Szalágyi az antik auktorok Aquincumra vonatkozó leírásait ismerteti, rátér az ókori település helyének meghatározására, és a valóságnak megfelelően arra jut, hogy csakis az Óbudán látható romok lehetnek az ókori város maradványai. Ő azonban Schönvisnerrel ellentétben az a nézetet vallja, hogy a római mérőföldben megadott távolságot az adott idő alatt megtett távolságon keresztül kell átszámolni. Módszere tehát az, hogy a számítások szerint egy római mérőföldet átlagosan húsz perc alatt lehet megtenni, így Aquincum helyét is így számolja ki: a mérőföldkövek felállítási helyétől, Promontortól valóban csupán az Óbudán található romok fekszenek az adott időnyi távolságra.

Számítási módszerét a hadászati író, Vegetius művéből, az *Epitome rei militaris*ből, valamint Aldus Manutiustól (1449/1452–1515), a jeles humanista nyomdásztól és ókortudóstól meríti. Vegetius az újonc legionariusok egyik legfontosabb feladatának a menetelés elsajátítását és begyakorlását tartja: a *gradus militaris* esetén a teljesítendő távolság 5 „nyári” óra alatt 20 ezer lépés (kb. 30 km).⁴⁰ Azonban – ahogy Szalágyi megállapította – e számítás alapján (2 óra alatt) lehetetlen lenne eljutni Budafokról Aquincumba. A nyári órák azonban – amelyeket Vegetius is használ a művében – Aldus Manutius szerint harmadnyival hosszabbak,⁴¹ így az általunk használt ún. napéjegyenlőségi órákkal már kijön a megfelelő eredmény: 2 óra 40 perc, amely alatt kényelmesen megtehető az adott út Aquincumba.⁴²

Szalágyi ezen kívül foglalkozik még Transaquincum, valamint Sicambria városának kérdésével is. Az utóbbival kapcsolatban kifejti, hogy a város létezésének története alaptalan, hiszen egyetlen antik forrásban sem szerepel, azonban a minden valószínűség szerint Bonfini által hamisított feliratnak hitelt ad: véleménye szerint a területet a katonák nevezhették így, amolyan nem hivatalos, népi elnevezéssel.⁴³

Schönvisner István *Commentarius* című műve – Válasz Szalágyinak

Szalágyinak a *Dissertation*ban felvetett észrevételeire Schönvisner földrajzi-történeti művének első részében, Aquincum leírásánál válaszolt.⁴⁴ Az 1781-ben megjelent munkában, a *Commentarius*ban az *Itinerarium Antonini*, a *Tabula Peutingeriana* Marcus Velsér-féle 1591-es kiadása és a fellelt mérőföldkövek vizsgálata alapján arra vállalkozott, hogy az egykori pannoniai úthálózatot megállapítsa, és forrásai kritikái

⁴⁰ Vegetius I, 9. Vegetius művéről lásd bővebben: Publius Flavius VEGETIUS, *Epitome of Military Science*, szerk., jegyz., bev. N. P. MILNER (Liverpool: Liverpool University Press, 2001).

⁴¹ Marcus Porcius CATO és mások, *Libri de re rustica* ([Venetiis]: Aldus Manutius, 1514).

⁴² SALAGIUS, *Columna Romana...*, 48. [*iiv].

⁴³ Uo., 52–63.

⁴⁴ SCHÖNVISNER, *In Romanorum iter...*, 89–98.

egybevetésével pontosítsa azok leírásait.⁴⁵ Ahogy azt az első kötet előszavában olvashatjuk, Schönvisnert a szlavniczai Sándor Antal gróffal és Sissay Jánossal tett, római régiségek felkutatására indított rövid felfedezőútjai vezették arra, hogy a római feliratos köveket gyűjteni kezdje.⁴⁶

Eme kirándulások alkalmával három teljes és négy töredékes római mérföldkövet is felfedezett, amelyek gondolkodásra sarkallták az egykori pannonai római úthálózat *mansiói*nak, vagyis állomásainak kérdésével kapcsolatban. Ezt követően több olyan felirat is előkerült, amelyeket segítségül használhatott az egykori pihenőhelyek azonosításához, így a *Commentarius*-ban erre tesz kísérletet.⁴⁷ Amint leírja, a munka több nehézségbe ütközik. Először is meg kell állapítani a távolságokat, majd a helységek eltorzult neveit kell megfejteni, végül pedig meg kell érteni az itinerariumok szerzőinek néhol zavaros és kétértelmű mondatait. Elmondása szerint a helységnevek azonosításának nehézsége abban rejlik, hogy némelyik csak az *Itinerarium Antonini*-ben fordul elő, más szerzők műveiben nincs nyomuk; végül az útleírások szerzői gyakran következtelenek, így nem mindig egyértelmű a modern olvasó számára, hogy az adott megjegyzés melyik helységre vonatkozik.⁴⁸

Schönvisner elsőként dolgozott ki egy módszert, amellyel az *Itinerarium Antonini* által a két adott helység közötti távolságot átváltotta korának mértékegységére, a postai (német) mérföldre.⁴⁹ Eszerint a római mérföldként megadott számot 777-tel megszorozza, majd a kapott eredményt 3666-tal elosztja, és a hányadosból így megkapja, hogy a római mérföld hány német mérfölddel és öllel egyenlő.⁵⁰ Módszere azonban – saját elmondása szerint is – nehézkes, így az 1791-ben megjelent munkájában, a Szombathely történetét feldolgozó *Antiquitates*-ben már bemutatja a Ján Severini-féle, alább ismertetendő átváltási lehetőséget is.⁵¹

Az alapos bevezető után a szerző *sectió*kra bontva járja be az *Itinerarium Antonini* egyik útvonalát. Az ókori útleírásban három, Pannoniát érintő útvonal találha-

⁴⁵ A kora újkor tudósai az ókori pannonai településeknek a saját koruk városaival való megfeleltetéséhez az ún. itinerariumokat, vagyis útleírásokat használták. Ezek közül a leghíresebb és legfontosabb a kéziratos formában fennmaradt *Itinerarium Antonini* és a *Tabula Peutingeriana*, amelyek évszázadokon keresztül lényeges szerepet játszottak a földrajzi ismeretek továbbörökítésében. Az itinerariumok szerepéről összefoglalóan újabban lásd Benet SALWAY, „Travel, itineraria and tabellaria”, in *Travel & Geography in the Roman Empire*, szerk. Colin ADAMS és Ray LAURENCE, 22–66 (London–New York: Routledge, 2001); Benet SALWAY, „The perception and description of space in Roman itineraries”, in *Wahrnehmung und Erfassung geographischer Räume in der Antike*, szerk. Michael VON RATHMANN, 181–210 (Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2007).

⁴⁶ Sándor Antal (1734–1788) császári és királyi kamarás, a szlavniczai grófi cím megszerzője, Sissay János pedig 1764–1786 között Komárom-Esztergom vármegye alispánja volt. Schönvisner sajnos nem említi, miként került kapcsolatba a két személlyel.

⁴⁷ SCHÖNVISNER, *In Romanorum iter...*, 3–5.

⁴⁸ Uo., 6.

⁴⁹ Uo., 9–14.

⁵⁰ Uo., 13.

⁵¹ Stephanus SCHÖNVISNER, *Antiquitatum et Historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem* (Pestini: Trattner, 1791), 27.

tó: ebből Schönvisner a *Commentarius*ban a másodikat, a Pannoniából, Taurunum városától induló, Noricumon és Raetián át egészen Germania Inferiorig tartó utat ismerteti részletesen. Az útleírást követve az egyes útvonalakon található városok azonosítására tesz kísérletet. Témánk szempontjából a mű legfontosabb része az Aquincumot leíró fejezetben található: Schönvisner itt igyekszik cáfolni Szalágyinak a promontori mérföldkövek alapján tett megállapításait.⁵²

Szalágyi megjegyzésére, amely szerint semmi sem bizonyítja, hogy Aquincum colonia lett volna, Schönvisner a következőket feleli. Véleménye szerint az, hogy Ptolemaiosz nem nevezi coloniának Aquincumot, nem bizonyítja, hogy ne lett volna az; ugyanis Savariát, Sisciát és Emonát sem coloniaként említi, holott azok voltak – vagyis lecsap az *argumentum e silentio* érvelés gyengeségére. Az antik auktoroknál valóban nem találhatunk utalást Aquincum rangjára, azonban – jegyzi meg Schönvisner – amennyiben Szalágyi olvasta volna a *De rudribus* című könyvét, akkor tudhatná, hogy már előkerült több olyan felirat is, amelyből világosan kiderül, hogy Aquincum colonia volt.⁵³ Az Aquincum rangjáról szóló vitában Schönvisnernek volt igaza: a települést Kr. u. 124 körül municipiumi, majd 194-ben, Septimius Severus alatt coloniaira emelték.⁵⁴

Itt egy kissé oda is szúr Szalágyinak. A pécsi szerző annak bizonyítékaként, hogy Sirmium colonia volt, az olasz hadmérnök, Luigi Ferdinando Marsigli Duna-monográfiájának második kötetében közölt feliratot – DEC COL SIRMIENS – hozza példának (CIL III, 3243). Ezt Szalágyi tévesen Deciana Colonia Sirmiensisnek oldja fel, s ebből arra következtet, hogy a települést Decius emelte colonia rangra.⁵⁵ Schönvisner könyörtelenül lecsap a pécsi tudós tévedésére, és – helyesen – rámutat arra, hogy a feliratban a DEC rövidítés a *decurio* szót jelenti, így az abból levont következtetés is hibás, amely szerint Decius emelte volna a települést colonia rangra, ugyanis a DEC rövidítés nem a császár nevét, hanem a *decurio* tisztséget takarja.

Emellett azért is kritizálja Szalágyit, mert az kifogásolja, hogy az *Ephemerides* szerzője egyszer coloniának, egyszer oppidumnak nevezi Aquincumot. Schönvisner kifejti, hogy az ókorban a nagyobb városokat oppidumnak nevezték, akár municipium, akár colonia rangot viseltek. Végül néhány mondatban összegzi a megállapításait: Aquincum biztosan colonia volt, amit alátámasztanak az előkerült feliratos leletek is.

⁵² SCHÖNVISNER, *In Romanorum iter...*, 85–97.

⁵³ Uo., 95. A Schönvisner által idézett felirat irodalma: CIL III, 3438. A tudós *De rudribus* című, 1778-ban megjelent munkája az első aquincumi ásatás során előkerült leleteket dolgozza fel, lásd Stephanus SCHÖNVISNER, *De rudribus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCCLXXVIII. repertis partim nondum vulgatis* (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1778). A műről lásd SÁNTA SÁRA, „The Chronicle of the first planned excavation: István Schönvisner and *De rudribus*”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 56 (2019): 233–246; SÁNTA, *A magyar ókori kutatás atyja...*, 97–108.

⁵⁴ HAVAS László, HEGYI W. György és SZABÓ Edit, *Római történelem* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 539.

⁵⁵ SALAGIUS, *Columna Romana...*, 19.

A vita folytatódik: Szalágyi és Schönvisner újabb írásai

Schönvisner *Commentarius*ának első részében megjelent észrevételeire Szalágyi még abban az évben újabb kiadványban válaszolt.⁵⁶ Ebben a műben – amely az elsőhöz hasonlóan szintén a *De columna Romana milliaria ad Budam reperta dissertatio* címet viseli – a tudós az elsőként megjelent *Dissertatio* teljes szövegének ismételt közlése után kifejti álláspontját. Ebben azt láthatjuk, hogy Schönvisner nem győzte meg Aquincum *colonia* státuszáról: véleménye szerint az előkerült feliratos lelet nem elég hathatós érv (!).

Szalágyi tehát úgy gondolja, hogy a feliratokkal sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet az állítást; ahhoz, hogy biztosan ki lehessen jelenteni, több bizonyíték szükséges – ugyanakkor nem sok esélyt lát arra, hogy ilyen előkerül még. Emellett epésen megjegyzi, hogy mintha Schönvisner sem lenne teljesen biztos a véleményében: több példát is hoz arra, hogy a *De rudibus*ban vitapartnere is többféle megnevezést használ Aquincummal kapcsolatban.

Schönvisner a *Commentarius* második részében a feliratgyűjteményt követően már kissé ironikus hangnemben ismét elmondja érveit a fentiekkel kapcsolatban.⁵⁷ „Minden oldalt elolvastam, és nevettem” – írja.⁵⁸ Ahogy Szalágyi korábbi válaszában, itt is azt figyelhetjük meg, hogy leginkább már csak módszertani kérdésekkel érvel, valamint ahol lehet, még részletesebben kifejti álláspontját. Schönvisner már szemmel láthatóan elvesztette a türelmét, amit jeleznek gunyoros és ingerült megjegyzései: „Barátom! Arra kényszerítesz, hogy akaratom ellenére a képzelgéseiteket ismételjem!”;⁵⁹ „Most árnyakat kerget a jóember”;⁶⁰ vagy „Mondod te?”⁶¹

Szalágyitól – legalábbis nyomtatásban – tudomásom szerint nem érkezett újabb válasz. Kettejük vitája azonban, főként az ókori városok helyének beazonosítására vonatkozó módszereik arra sarkallták Ján Severinit, hogy – szintén ugyanabban az évben, 1781-ben – megjelentesse *Dissertatio de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum...* című munkáját.⁶² Ebben mind Szalágyi, mind Schönvisner módszerét kritikával illeti. A maga részéről mind a római, mind a német mérföld bécsi öltre történő átváltását kihagyja, helyette abból a feltételezésből indul ki, hogy egy német mérföld 4800 vagy 4740 római kettős lépéssel egyenlő, így azt javasolja,

⁵⁶ SALAGIUS Stephanus, *Columna Romana milliaria ad Budam nuper reperta dissertatio* [II] (Quinque-ecclesiis: Typis Joan. Josephi Engel, 1780).

⁵⁷ SCHÖNVISNER Stephanus, *Itineris Tauruno ad Leg. XXX. et commentarii geographici, Pars II* (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1781), 285–315.

⁵⁸ „Legi singulas paginas, risique.” Uo., 285.

⁵⁹ „Amice! invitum cogis, ut hallucinationes tuas repetam.” Uo., 297.

⁶⁰ „Nunc umbras persequitur vir bonus.” Uo., 287.

⁶¹ „Hoc tu dicis!” Uo., 295.

⁶² JOANNES SEVERINI, *Dissertatio de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum...* (Posonii: Typis Francisci Augustini Patzko, 1781).

hogy e számok valamelyikével osszuk el az *Itinerarium Antonini* által megadott ezer kettőslépéseket, és így megkapjuk az annak megfelelő német mérföldek számát.⁶³

Nyomtatásban sem Schönvisner, sem Szalágyi nem válaszolt Severini felvetéseire. Azonban Schönvisner – ahogy már említettem – 1791-ben megjelent monográfiájában örömet fejezte ki, hogy a felvidéki tudós talált egy módszert, amellyel az övé-nél egyszerűbb módon lehet kiszámítani az egyes városok közötti távolságot. „Ha valaki a továbbiakban inkább Severini módszerével szeretné kideríteni, mint a mi-énkkel, hogy azokon az útvonalakon, amelyeket hamarosan leírok, helyesen vettem-e össze az ókori mértékegységeket a maiakkal, hogy megtaláljam az egyes települések elhelyezkedését, részemről semmi akadály.”⁶⁴ – olvashatjuk.

Összegzés

A Schönvisner és Szalágyi között kirobbant vita jól beilleszthető a korszakban hazánk történelmével kapcsolatos polémiák közé, azonban mégis unikálisnak számít. Az ókori Pannoniával kapcsolatban kisebb vitás kérdések már korábban is foglalkoztatták a tudósokat, azonban ilyen volumenű tollharcra egyikkel kapcsolatban sem került még sor. Érdekes megfigyelni, hogy a két fő résztvevő, akik mindketten – egyébként egymás által is – elismert tudósok voltak, a vita előrehaladtával egyre személyesebb hangnemben támadják egymást. Ez azonban nem volt példa nélküli: ahogy említettem, Katona István is agresszíven és lekezelően támadt Decsy Sámuelre, s a többi tudományos vita is általában ilyen stílusban folyt.

Nem tudjuk, hogy Schönvisner, Szalágyi és Severini vitája folytatódott-e – például levelezésben – a nyomtatásban megjelent műveik után. Mindenesetre polémiájuknak nem volt akkora visszhangja a tudományos közegben, mint a magyar államalapítás korával kapcsolatos tollharcoknak. Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy a korszakban az egyetlen tudós, aki hivatásszerűen is az ókor tárgyi emlékeinek kutatását művelte, Schönvisner István volt. Az egyetemi közegben, tudós kollégái között is teljesen egyedül állt érdeklődésével, ezért jobbára a témában folytatott levelezése jelentette az egyetlen lehetőséget eredményei megvitatására. A fent ismertetett polémia már csak ezért is igen fontos lehetett neki – de jelentős esemény volt ez a honi ókortudomány tekintetében is, hiszen ekkor zajlott le talán először tudós diskurzus a témával kapcsolatban.

⁶³ Uo., 32.

⁶⁴ „Si quis proinde Severiana potius, quam nostra methodo explorare velit, an in itineribus, quae mox describam, veteres mensuras, ad inveniendos locorum situs, cum hodiernis rite comparerim, id per me licebit.” SCHÖNVISNER, *Antiquitatum et historiae Sabariensis...*, 27.

SÁRA SÁNTA

**„Legi singulas paginas, risque.”
An Ancient History Debate in Hungary
in the Second Half of the 18th Century**

In the second half of the 18th century, several scientific discussions showed the revival of academic life. These kinds of large-scale polemics were mainly related to the early period of Hungarian history, but several other serious debates started about one or other aspects of the history of Roman Pannonia. Here we must mention, for example, the problem of the (wrong) identification of Aquincum as Sicambria, which appeared in almost every work related to Hungarian prehistory, the question of Saint Martin's birthplace, or the alleged tomb of Ovid.

In this paper, my aim is to present the unique polemic that unfolded in 1780–1781 following the location of the ancient Aquincum. I attempt to outline the background of these debates: what guided the scientists participating in the discussions, what were their intellectual and institutional backgrounds (if any), as well as the role of their results in the Hungarian historiography.

TÓTH ANNA JUDIT

Kéri Borgia Ferenc: *A kelet császárai – Prolegomena*

A 18. századi jezsuita történettudomány egyik kevésbé feltárt munkásságú képviselője Kéri Borgia Ferenc, a jezsuita csillagász és történész. A bizánci történelmet Nagy Konstantintól az oszmán hódításig tárgyaló munkája egészen egyedi színfoltot képvisel a korabeli tudományosságban, de olyannyira feldolgozatlan, hogy valójában még egy világos bibliográfiai leírás sem készült el, ami minden további vizsgálat első lépcsőjeként szolgálhatna.

Jelen tanulmány célja kettős. Az első részben a mű keletkezéstörténetét vizsgálom tisztán könyvészeti szempontból, elkülönítem a kiadásokat és variánsokat, megállapítom a kiadások közötti tartalmi különbségeket. A második részben azt vizsgálom, hogy az előszavak alapján melyek voltak Kéri célkitűzései, különös tekintettel, hogy hogyan határozta meg a műfaji elvárásokat az általa választott epitomé műfajjal szemben.

Kéri bizantinológiai munkája egy reprezentatívabb, fólió méretű egykötetes, valamint nyolcadrét, többkötetes változatokban került sajtó alá, utóbbiakban a szerző gyakran névtelen marad, és ami még nagyobb probléma, a kötetszámozás is hiányzik. Ennek megfelelően a szakirodalomban egészen különböző adatokat találunk a mű terjedelmével kapcsolatban. Horányi Elek *Memoria Hungarorum*-ában úgy véli, hogy a munka kilenc kötetes, és ráadásként az *Imperatores Ottomanici* című munkát is Kérinek tulajdonítja.¹ Az ő adatait veszi át Szinnyi életrajzi lexikona, és ezt olvashatjuk de Backer–Sommervogelnél is.² Fejér György úgy tudta, hogy az *Epitome Historiae Byzantinae* nyolc kötetből állt, amelyet *Imperatores orientis* címen két kötetben

¹ HORÁNYI Elek, „Kéri, Franciscus Borgias”, in HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum*, 3 köt. (Bécs: A. Loew, 1776), 2:332–333.

² Augustin DE BACKER, Aloys DE BACKER és Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la compagnie de Jésus: Nouvelle édition, Bibliographie, Tome IV* (Bruxelles–Paris: Schepens Picard, 1893), 1009–1010.

is kiadtak.³ Karl Krumbacher, az előző századforduló nagy bizantinológusa egy háromkötetes *Epitoméről* tud.⁴ Paul Shore, valószínűleg miután ténylegesen kézbe vette a Krumbacher által leírt kötetet, úgy gondolta, hogy ezt a félig kész munkát egészítette ki Kéri később egy egykötetes, és immár Bizánc teljes történetét tárgyaló művé.⁵ Hogyan lehet ekkora bizonytalanság egy ennyire egyszerű kérdésben?

A mű először több kötetben, nyolcadrét formátumban jelent meg kötetszámozás nélkül. Azonban az egyes sajtó alá került kötetek címében legtöbb esetben olvasható a két császár neve, amelyek lehatárolják a kötetben tárgyalt időszakot. Ezek közül a második nem az adott kötetben utolsóként tárgyalt uralkodóra vonatkozik, hanem a következő kötetben elsőként tárgyalandó császárra. A logikátlanak tűnő rendszer gyakorlati célt szolgált: így jelentősen könnyebb lehetett a polcon a megfelelő sorrendbe rendezni a köteteket. A kötetszámozás hiánya talán azzal magyarázható, hogy a sorozat elindításakor Kéri maga sem döntötte el véglegesen, hogy meg fogja-e írni az időrendben első, Nagy Konstantinnal kezdődő részt. A következőkben a megjelenés időrendjében mutatom be az egyes kiadványokat, nem számokkal, hanem betűkkel jelölve az egymást követő köteteket.

a) Arcadiustól Phókaszig (Kr.u. 395–610). A nyomdából elsőként ez, a Római Birodalom kettéosztásával kezdődő kötet került ki 1738-ban. A kiadvány alapváltozata a következő:

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus, maxime Graecis scriptoribus concinnata.
Typis Academicis, per Leopoldum Berger, Anno MDCCXXXVIII. (1738)
[J]², A⁸–T⁸ U⁶ = (4) 315 pag.⁶

A kötet elején *Ad lectorem* címmel előszó, az utolsó nyomtatott lap alján *Errata*. A sorozat legtöbb kötete *libellus promotionis*ként jelent meg, rendszerint az azévi filozófiai baccalaureusok és/vagy magiszterek avatása alkalmából. E kötetnek is van ilyen változata:

³ Georgius FEJÉR, *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-episcopalis ac M. Theresianae Regiae literaria* (Budae: Typ. universitatis, 1835), 70.

⁴ Karl KRUMBACHER, „Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen (Eugen Darkó, Die Entwicklung der byzantinischen Philologie, ihr heutiger Stand und ihre Aufgaben)”, *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903): 348–705, 365–367.

⁵ Paul SHORE, *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg realms (1640–1773)* (Budapest–New York: CEU Press, 2012), 231.

⁶ Petrik V. 252. (PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, 4 köt. [Budapest: Typis Societatis Pallas, 1888–1892]) egy nem kiadói kolligátum alapján írja le, ezért az itt közölttől eltérő módon. Szeretnék köszönetet mondani Kónya Franciskának, amiért lehetővé tette, hogy betekintsek a szerkesztésében készülő bibliográfiába, amely összegzi a Magyarországon megjelent promóciós kiadványokat. Ennek várható megjelenési adatai: HORVÁTH József, *A nagyszombati, kassai és kolozsvári jezsuita felsőfokú iskolák promóciós könyveinek bibliográfiája*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 53 (128) (Budapest: MTA KIK, 2025).

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus, maxime Graecis scriptoribus concinnata, et honoribus perillustrum dominorum [...] dum in [...] Universitate Tyrnaviensi. promotore [...] Francisco Borgia Kéri [...] prima aa. ll. & philosophiae laurea ornarentur, a condiscipulis neo-baccalaureis dicata. Anno MDCCXXXVIII, mense majo die. Tyrnaviae, Typ. Academicis, per Leopoldum Berger (1738).

[⁵, A⁸–U⁸ = (10) 315 (5) pag.

A címlap és az előszó között köszöntő. Az *Ad lectorem* előszó és a számozott lapok szedése azonos, azonban a 315. lap alján az *Errata* helyén IHS könyvdísz van, ennek hátlapján áll az *Errata*, utána *Nomina promotorum* és *Problema*.⁷

b) A kötet Hérakleiosztól II. Mihályig (Kr. u. 614–829). Az alapváltozat címlapján van kötetszámozás is:

Continuatio historiae Byzantinae, e compluris Graecis praesertim scriptoribus concinnatae, tomulus II. ab Heraclio ad Theophilum. Tyrnaviae, Typ. Academicis, per Leop. Berger 1739.

[¹, A⁸–P⁸ Q⁷ = (2) 254 pag.

Ennek is van promóciós változata, ott a kötetszámozás hiányzik, csak a későbbi kötetekben szokásos módon, a császárok nevével jelzi a tárgyalta időszakaszt:

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata, ab Heraclio ad Theophilum imperatorem. Honoribus illustrissimi domini [...] Michaelis Eszterházi de Galantha. Dum in [...] Universitate Tyrnaviensi, promotore [...] Josepho Turoczi [...] prima aa. ll. & philosophiae laurea ornaretur, a condiscipulis neo-baccalaureis dicata. Anno MDCCXXXIX, mense Majo die. Tyrnaviae, Typ. Academicis, per Leop. Berger (1739).

[⁶, A⁸–Q⁸ R¹ = (10) 254 (4) pag.⁸

A kötet elején köszöntés olvasható, végén a fokozatot szerzettek nevei és *Problemata*.

c) A harmadik kötetnek csak *libellus promotionis*szal együtt megjelent változatát ismerjük, ez – mint a címlap jelzi is – a történelmet Theophilosztól Ióannész Tzimiszkészig tárgyalja (Kr. u. 829–975).

⁷ Vö. Petrik V. 252 és IX. 250. Az oldalszámok esetében az eltéréseket általában az előzékímlap megléte vagy hiánya okozza. Leírásaimban a legteljesebb ismert példányt veszem alapul.

⁸ Vö. Petrik V. 252.

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata a Theophilo imperatore ad Basilium Juniorem. Honoribus [...] Joannis Nepomuceni Erdödy de Monyorokerek [...] Dum in [...] Universitate Tyrnaviensi, promotore [...] Josepho Koller [...] prima aa. ll. & philosophiae laurea ornarentur. Anno MDCCXL mense augusto die 30. Tyrnaviae, Typ. Academicis. (1740)

*₂₋₈, A⁸–M⁸ N¹, []³ = (14) 194 (6) pag.⁹

A leírt példány az előzékcímlapot is tartalmazza, így nem világos, hogy a [*] jelzésű füzetben miért nem ezt tekintették első levélnek. A kötet elején Erdődy Jánoshoz szóló ajánlás olvasható, a végén a felavatott baccalaureusok nevei és *Problemata*.

d) II. Baszileiosztól III. Niképhorosz Botaneiatészig (Kr. u. 975–1081).

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata a Basilio Juniore, ad Alexium Comnenum imperatorem. [...] Dum in [...] Universitate Tyrnaviensi, promotore [...] Josepho Turoczi, [...] suprema aa. ll. & philosophiae laurea insignirentur. A philosophis condiscipulis dicata. Anno [...] MDCCLX (recte 1740!) Die 6. 7bris. Tyrnaviae, Typis Academicis.

[]⁴, A⁸–K⁸, []¹ = (6) 158 (4) pag.¹⁰

Az előzőhöz képest egy héttel később tartott magiszteri avatásra jelent meg. A kötet elején köszöntés, a végén *Nomina promotorum* és *Problema*. Az évszám a címlapon hibás, de a kötet végén már helyesen szerepel.

e) A c) és d) betűvel jelzett kötetek együtt is megjelentek még ugyanabban az évben, ennek címlapja azonos a c) kötetével, annak ellenére, hogy így a címlap már nem írja le helyesen a kötet tartalmát, amely a Kr. u. 829–1081. éveket fedi le.

E kötet terjedelmi adatai: *₂₋₈, A⁸–Y⁸ = (14), 352 pag.

Az első füzet is azonos a c) kötetével. A 194. lapot újraszedték a c)-hez képest, és a d) jelű kötet első négy lapját is (= ebben a változatban 195–198. lapszámon). A következőkben a főszöveg szedése azonos a d)-ével, kisebb elcsúszások érzékelhetők, de a nyomáshoz használt betűk fizikailag ugyanazok voltak. Ugyanakkor az oldal-számozást és a füzetjelzéseket kicserélték.

Ez nem csekély munka lehetett, különösen mivel a d) kötet főszövege eredetileg egy füzet elején, A₁-en kezdődött, az új változatban ez N₂-re változott; ennek következtében bár az oldalakon belüli elrendezés változatlan maradt, az egész sze-

⁹ Vö. Petrik V. 252.

¹⁰ Vö. Petrik V. 252: hiányosan és téves évszámmal.

dést meg kellett mozgatni, hogy az ívek megfelelően hajtogathatók legyenek.¹¹ Az egyesített kötet végén nincs névsor.

f) A következő, 1741. évben jelent meg az időrendi szempontból első kötet, amely Nagy Konstantintól, s így Konstantinápoly alapításától Nagy Theodosiusig és a Birodalom kettéosztásáig követi az eseményeket (Kr. u. 306–394):

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata a Constantino Magno ad Arcadium imperatorem. Dum in [...] Universitate Tyrnaviensi, promotore [...] Joanne Bapt. Hávor [...] prima aa. ll. & philosoph. laurea ornarentur a physicis condiscipulis dicata. Anno MDCCXLI mense Majo die 18. Tyrnaviae, Typ. academicis. (1741).

[]², A⁸-L⁸ M⁶ = (4) 181 (5) pag.¹²

Ez is promóciós kiadvány, a köszöntő után rövid *Ad lectorem* előszó áll, mely magyarázza, hogy miért szükséges a sorozat kronológiai horizontját bővíteni. A kötet végén *Nomina promotorum* és *Problema*.¹³

g) Alexiosz Komnénosztól III. Alexiosz Angelosz Komnénoszig (Kr. u. 1081–1204). A kötet Konstantinápoly keresztések általi bevételéig tárgyalja az eseményeket. A kötetnek csak *libellus promotionissal* összekapcsolt változata ismert:

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata, ab Alexio Comneno ad Balduinum Flandrum. Honoribus [...] Joannis Nepomuceni Erdödy de Monyorókerék [...] Dum in [...] Universitate Tyrnaviensi, promotore [...] Josepho Koller [...] suprema aa. ll. & philosophiae laurea insignirentur, a philosophic neo-doctoribus dicata. Anno [...] M. DCC. XLI. mense Augusto die. Tyrnaviae, Typ. Acad. (1741).

[]⁶, A⁸-P⁸, []² = (12) 240 (4) pag.¹⁴

A kötet elején köszöntés olvasható, a végén *Nomina promotorum* és *Problemata*. A leírt példányokban az előzékcímlap hiányzik, de átfogott betűi világosan látszanak a szennylap töredékén.

¹¹ Köszönet Perger Péter szóbeli közléséért, hogy mindez technikailag kivitelezhető a lapok szedésének megbontása nélkül. Lásd még HAIMAN György, „Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994): 198–203, aki példákat hoz rá, hogy még az oldalméret megváltoztatása is lehetséges volt a szedés megbontása nélkül.

¹² Petrik V. 252.

¹³ Petrik IX. 249. alapján úgy tűnhet, hogy ennek volt egy nem promóciós kiadása is 1738-ból. Azonban a címlapfotó és a rendelkezésre álló adatok alapján gyakorlatilag bizonyosra vehető, hogy ez a Petrik-tétel egy olyan kolligátumot ír le, amelyben a j) első egysége is szerepel, és a címlap az a) címlapja.

¹⁴ Petrik V. 250; Petrik IX. 250, 419.

h) Balduintól II. Andronikosz Palaiologosz (Kr. u. 1204–1328).

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata, a Balduino Flandro, ad Andronicum Palaeologum juniorem. Auditoribus oblata, dum theses canonisticas ex tertio et quarto decretalium libro in [...] Universitate Tyrnaviensi, anno [...] MDCCXLII. mense, die publice propugnaret [...] Franciscus Tolth [...] ss. theolog. et ss. canonum in 2dum annum auditor [...] prside (!) [...] Francisco Borgia Kéri [...] Tyrnaviae, Typ. Acad. (1742).
 []⁵, A⁸-M⁸ N³ = (10) 197 pag.¹⁵

A kötet elején *Dedicatio* és *Theses Canonisticae*.

i) III. Andronikosztól a Város elestéig (Kr. u. 1328–1453).

Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata, ab Andronico Juniore, ad expugnatam per Turcos Constantinopolim. [...] dum in [...] Universitate Tyrnaviensi, promotore [...] Joanne Bapt. Havor [...] suprema aa. ll. & philosophiae laurea insignirentur a philosophis condiscipulis dicata. Anno [...] MDCCXLII. die 16. Augusti. Tyrnaviae, Typ. Acad. (1742).
 []², A⁸-O⁶vagy ⁸ = (4) 215 (5) pag.¹⁶

Szintén *libellus promotionis*ként jelent meg, a kötet elején köszöntés, a végén *Nomina promotorum* és *Problema*.

Ezek azok a variánsok, amelyek különálló kötetként előfordulnak a könyvtárakban. A kötetbeosztás világossá teszi, hogy a lexikonok miért nem egyeznek meg a kötetek számában: kilenc bibliográfiai egységről van szó, ugyanakkor hét vagy nyolc kötetből lehet összeállítani a teljes sorozatot. Ezeken túl a könyvtárak polcain különféle kolligátumokat is találunk. Bár a sorozat jellegénél fogva arra csábítaná a tulajdonost, hogy egybekösse a kötetkéket, azonban az esetek túlnyomó részében egy kiadói kolligátumról van szó, amelyhez új előszó és új címlap is készült, tehát egyértelműen egy új, második kiadásnak kell tekintenünk. Ez a 2. kiadás két kötetben jelent meg, mindkét kötet címlapjának impresszumában 1743-as kiadási évvel, és a címben megváltoztatták a szavak sorrendjét, amely így *Historiae Byzantinae epitome* lett. Ebben a kiadásban a címlapon fel van tüntetve a szerző neve.

¹⁵ Petrik VII. 261.

¹⁶ Petrik VII. 261; Petrik IX. 418.

j) A második kiadás első kötetének bibliográfiai adatai:

Historiae Byzantinae epitome, e compluribus Graecis scriptoribus concinnata, a Constantino Magno, ad Constantinum ultimum, & expugnatam per Turcos Constantinopolim, studio Francisci Borgiae Kéri [...] Tomulus prior. Tyrnaviae, Typ. Acad. 1743.
[]⁸, A⁸–L⁸ M⁴, A⁸–T⁸ U⁶, A⁸–P⁸ Q⁷ = (16) 182, 315, 254 pag.

A kötet az előzékcímlap és a címlap után a jezsuita rendtartomány kiadási engedélyét tartalmazza, majd egy hosszabb, új szövegű előszót. Ezután az általam f)-fel jelzett kötet főszövege következik, amelyet a 180. lap aljától újraszedtek és kibővítettek egy, a pogány kultuszok betiltására vonatkozó szöveggel. Ezt követi az a) kötet főszövege, annak a 315. lapon *Erratával* záruló rövidebb, alapváltozata, majd a b) kötet főszövegével zárul a kötet. A vizsgált példányok különböző filozófiai téziszfüzetekkel egybekötve maradtak fenn.¹⁷ Ismert több olyan példány, amelyek a fent leírttól eltérő, önálló címlapokat is kaptak a vizsgáláshoz kapcsolódóan.¹⁸

k) A második kiadás második kötetének bibliográfiai adatai:

Historiae Byzantinae epitome, e compluribus Graecis scriptoribus concinnata, a Constantino Magno, ad Constantinum ultimum, & expugnatam per Turcos Constantinopolim, studio Francisci Borgiae Kéri [...] Tomulus posterior. Tyrnaviae, Typ. Acad. 1743.
[]¹, A⁸–Y⁸, A⁸–P⁸, A⁸–Z⁸, Aa⁸–Cc⁸ Dd₁₋₄ = (2) 352, 240, 411 pag.

Ez is egy három egység alkotta kiadási kolligátum, amely azonban nem feleltethető meg teljes egészében az eddig bemutatott részkiadások főszövegeinek. Az itteni első egység az e) főszövegét tartalmazza, ezt követi a g) főszövege. A bizánci történelem hátralevő szakaszát az első kiadásban a h) és az i) kötetek tartalmazták, amelyek részleges újraszedéséből ugyanúgy alkották meg a második kiadás 411 számozott lapos záró szakaszát, ahogyan korábban a c) és a d) egyesítéséből az e)-t. Ez azt jelenti, hogy a h)-val jelzett kötet N jelű füzetét a 193. laptól újraszedték, és folytatólagosan hozzáillesztették az i) kötetet, olyan módon, hogy az utóbbi A füzetét újraszedték és áttördelték, és belőle alakították ki az egyesített kötet N füzetének

¹⁷ Az OSZK 818.659 jelzetű példánya Paulus Fidelisnek Nagyszombatban 1753-ban Stephanus Gasó elnökletével megtartott vizsgájához kapcsolódó, 2 levél terjedelmű vizsgatéziseit tartalmazza, az OSZK 824.591-592 jelzetű példányában pedig az 1756. évből Franciscus Xav. Klaus szintén nagyszombati téziseit.

¹⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek H. int. 64 n1 jelzetű példány: *Historiae Byzantinae epitome [...]* Dum in [...] Academia Budensi, anno salutis MDCCXLIII. [...] assertiones logicae proemiales publice propugnandas susciperent [...] comites Joannes, et Paulus Szűpáry [...] praeside [...] Ignatio Hertl [...] (Tyrnaviae: Typ. Acad., 1743); OSZK 323.059: *Historiae Byzantinae epitome, [...]* dum assertiones ex universa philosophia in [...] S. J. Academia Budensi [...] publice propugnaret [...] Emericus Budai de Beölse [...] praeside R. P. Georgio Bíró [...] auditoribus distributa (Tyrnaviae: Typ. Acad., 1746).

hátralevő részét és az O-t. Az ezt követő füzetek szedése azonos az i)-ével, azonban a lapszámozást és a füzetjelzéseket értelemszerűen kicserélték. Nincs nyoma, hogy ezt a 411 számozott lapból álló egységet önállóan, külön címlappal is forgalomba hozták volna. Itt az egyesítés kevesebb munkát igényelt, mint a másik hasonló kötetösszevonásnál, mivel egy füzet újrasedésével megoldották, hogy csak a lap- és füzetszámozásokat kelljen kicserélni, a lapok füzetben belüli helye nem változott. Ugyanakkor itt sem egészen világos az egyesítés célja: ha a h) és az i) köteteket külön is megjelentették két különböző egyetemi esemény kapcsán, mi szükség volt az egyesítéssel járó többletmunkára? E kötetnek is vannak vizsgatézisekkel együtt fennmaradt példányai.¹⁹

l) Miután az eddigi kötetek kisméretű, nem túl igényes formátumban jelentek meg, ez pedig tankönyvként, ill. kézikönyvként való használatra volt alkalmas, meglepő, hogy 1744-ben a műnek egy egykötetes, fólió formátumú, igen reprezentatív változata is kikerült a sajtó alól, amelyre harmadik kiadásként fogunk hivatkozni. A mű itt teljesen új címet kapott: „A kelet császárai”,²⁰ megtartották a második kiadás előszavát, a főszövegen nem változtattak, azonban a lábjegyzetek száma és tartalma jelentősen bővült. Az alapváltozat bibliográfiai adatai a következők:

Imperatores orientis, compendio exhibiti e compluribus Graecis praecipue scriptoribus, a Constantino Magno, ad Constantinum ultimum, et expugnatam per Turcos Constantinopolim, studio Francisci Borgiae Keri [...] Tyrnaviae, Typ. Acad. 1744.
[a²]-b², A⁴-Z⁴, Aa⁴-Zz⁴, Aaa⁴-Zzz⁴, Aaaa⁴-Bbbb⁴, []¹, Cccc²-Eeee² = (8)
569 (12) pag.

Az előzékcímlap és a címlap után a rendtartományi előjáró engedélye olvasható, majd az előszó. A főszövegben az egyes császárok fejezeteit rézmetszetes fejléc vezet be, amely az adott uralkodó portréját és néhány általa vert érmet képét mu-

¹⁹ OSZK 284.673: Antonius Rock filozófiai tézisei nyolc levél terjedelemben, amelyeket 1757-ben, Nagyszombatban védett, a vizsgáztatók Ivancsics János, Raisl Henrik és Eberle József voltak. (ZSOLDOS Endre, „Weiss Ferenc, Horányi Elek és Akai Kristóf”, *Magyar Könyvszemle* 137, 2. sz. (2021): 233–242. felsorolja a további műveket, amelyekhez ugyanezeket a téziseket egybekötötték). OSZK 318.657: tíz levél terjedelemben és saját címlappal: *Assertiones ex univ[er]sa philosophia quas in academia B[er]ol[yn]si S. I. anno 1773 [...] publice propugnavit [...] Stephanus Károlyi* (Pesthini: Litteris Eitzenbergerianis, [1773]).

²⁰ A változtatás mögött nem kell okvetlenül teoretikus okot keresni. A „Byzantinus” jelző még a 18. században is egyszerűen „konstantinápolyi”-t jelentett, vö. Anthony KALDELLIS, „From »Empire of the Greeks« to »Byzantium«: The Politics of a Modern Paradigm Shift”, in *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, szerk. Nathaniel ASCHENBRENNER és Jake RANSOHOFF, 349–367 (Washington DC: Dumbarton Oak Research Library and Collection, 2021), 356–357.

tatja. E fejezeteket nagyméretű, díszes iniciálék vezetik be. A kötetet *Index* zárja. A példányok jelentős része itt is különféle téziszfüzetekkel egybekötve maradt fenn.²¹

Utolsóként meg kell említenem még azokat az Erdélyből ismert példányokat, amelyekben a nagyszombati, második kiadás főszövegei kolozsvári címlapokkal maradtak fent. Az első kötet címlapja a következő:

*Epitome historiae Byzantinae e compluribus maxime Graecis scriptoribus concinnata. Tomulus I. Honoribus [...] Joannis Biro [...] dicata. Dum in [...] Universitate Claudiopolitana mense, die, anno MDCCXLIII. positiones universae philosophiae publice propugnandas suscepit [...] Stephanus Becze [...] praeside [...] Emerico Palkovics [...] Claudiopoli, Typ. Acad. (1743).*²²

Ez a második kiadás első részét (= „j”) tartalmazza 182 számozott lapon, előtte két leveles ajánlás, a kötet végén egy leveles *Theses ex universa philosophia*. A *Tomulus II* és *III* esetében az ajánlás és a téziszfüzet azonos, a kötetjelzéstől eltekintve a címlap is, és a főszöveg az a) és b) jelű változattal azonos. A *Tomulus IV* és *V* esetében a vizsgáló Bocskor Mihály, a főszöveg az e) és a g) kötetből származik, az évszámok, az ajánlás és a téziszfüzet azonos a *Tomulus I–III*-mal.²³

Mi haszna az ilyen részletességű bibliográfiai leírásnak azon túl, hogy világossá válik, hogy a Kéri-szakirodalom miért nem tud megegyezni a kötetek számában?²⁴ Az *Epitome* keletkezéstörténete a kutatás pillanatnyi állása szerint dokumentálatlan, hatástörténete pedig nehezen feltárható: az utókor egyszerű műfaji okokból nem idézte, s ha a következő nemzedékek egy-egy Kinnamosz- vagy Theophanész-he-lyet említenek, nincs módunk annak eldöntésére, hogy ezt maguktól találták vagy

²¹ Például az OSZK 400.388 jelzetű példányában: *Ignatius Nagy de Mesterháza*, a metafizika hallgatója *Franseius Csécsey* elnökle mellett Győrben 1748-ban filozófiai téziseket nyújt be. A British Museum példányában az egri püspöknek, Szalai Barkóczy Ferencnek szóló ajánlás után a budai Joannes Baptista Klinglmayr a Bécsi Egyetemen Kéri Bálint elnökletével nyújt be filozófiai (fizikai) tételeket 1746-ban. Palkovics Imre előadásai alapján szintén filozófiai téziseket védett zabolai Mikes Antal gróf Kolozsvárott, furcsa módon dátum nélkül. Horváth József (lásd HORVÁTH, *A nagyszombati, kassai...*) ezt 1744-esnek határozta meg, és említést tesz egy egész oldalas, Mária Teréziát ábrázoló metszetről is. Sajnos a metszetet tartalmazó példánnyal nem találkoztam.

²² Vö. Petrik IX. 249, egy nagyváradi példány alapján leírja az első kötetet.

²³ Ilyen példányokat őriz jelenleg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár és a Gyulafehérvári Teológiai Szeminárium, valamint a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár.

²⁴ A legalaposabb de Backer–de Backer–Sommervogel-kötet is zavarba jön: kilenc kötetről beszél, felsorolja az f) a) b) c) d) g) h) i) oldalszámait, majd egy „et...”-tel zárja a listát, mivel nincs kilencedik kötet, majd hivatkozik a „Le Catal. Schenyi”-re, amely hatkötetesnek mondja, és a második kiadáson belüli oldalszámokat hozza. *Bibliothèque de la compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer*. Nouvelle édition par Carlos Sommervogel. Tome IV. (Bruxelles–Paris: Scheppens–Picard, 1893), 1010.

Kéri *Epitomé*jának a közvetítésével. E két fontos kérdésben a legtöbb információt magukból a bibliográfiai adatokból nyerhetjük ki.

A megjelenési sorrend tanúskodik az egységek megírásának kronológiájáról, és így a szerző dilemmájáról is, hogy honnan számítsa a bizánci történelem kezdetét.²⁵ A műhöz tartozó kiadványok jellemzően az egyetemi oktatáshoz kapcsolódóan maradtak fenn, promóciós kiadványként vagy vizsgatézisekkel összekapcsolva, Nagyszombat mellett Buda, Győr, Kolozsvár, sőt Bécs akadémiái említettnek a címlapokon és impresszumokban bő három évtizedes időperiódusból. Ez arra utal, hogy határozott szándék volt rá, hogy Kéri *Epitomé*ját terjesszék és használják a jezsuita oktatási intézményekben – huszonhárom különféle címlapvariáns, illetve kolligált tézisfüzet maradt fenn egyetemi fokozatszerzésekhez kapcsolódóan!

Maga Kéri a 2. és a 3. kiadás előszavában világosan leírja a kötetek megjelentetésének körülményeit: a teljes szöveget „füzetekre (*libelli*) osztva, a filozófiai osztályok fokozatszerzéseinek alkalmából osztották szét, a szokásoknak megfelelően, hogy így segítsenek az ifjúság könyvhiányán és azokon, akiknek csak így, [időben] elhúzódva jut szabadidejük az elolvasására.”²⁶ Hogy mennyire fontosnak tartotta ezt Kéri, tanúsítja a kötetbontás: a c) és a d) egy hét különbséggel jelent meg, és ugyanezt tehetjük fel a h)–i) párosáról is, tehát az addigra elkészült anyagot Kéri két kötetre bontotta, csak és kizárólag azért, hogy két osztály fokozatszerzésén terjeszthesse őket.

Az utólagosan csatolt tézisfüzetek a kor szokásainak megfelelően rendszerint semmiféle kapcsolatban nem állnak az *Epitome* témájával,²⁷ azonban az eredeti, nagyszombati promóciós kiadványokban disputációra felvetett *Problemata* témái már a bizánci történelemre vonatkoznak, annak egyfajta moralizáló történelemszemlélet jegyében való oktatására utalnak. Valószínűsíthető tehát, hogy Kéri oktatási anyagnak szánta a köteteket, és intenzív erőfeszítések történtek, hogy azok az ország más jezsuita oktatási intézményeiben is használatba kerüljenek.

Amennyiben fel kívánjuk tárni, hogy mik lehettek Kéri tudományos célkitűzései, és azokból mit sikerült megvalósítania, mindenekelőtt az előszavakat érdemes vizsgálni. A kérdés teljeskörű feltárása természetesen nem valósítható meg egyetlen tanulmány keretei között, inkább csak szempontokat villanthatunk fel, ezek közül kiemelnék néhányat, amelyek okvetlenül fontosak Kéri jelentőségének kontextusba helyezéséhez.

A Kérit méltató csekély mennyiségű modern szakirodalmi hivatkozás kritikáinak középpontjában a módszertan áll.²⁸ Hóman és mások is megjegyzik, erősebb vagy

²⁵ Lásd később.

²⁶ „[...] in libellis, graduum philosophicorum occasione (ut moris apud nos est) auditoribus per vices distribuentur; quo sic et inopiae juventutis librariae, et otium eorum, quibus diffusa haec legere haud vacat, consuleretur.”

²⁷ ZSOLDOS, „Weiss Ferenc...”, 233, 10. jegyzet.

²⁸ HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és a forráskritika története*, A magyar történettudomány kézikönyve I, 3/A. (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1925), 14; SHORE, *Narratives...*, 230–231.

gyengébb kritikus éllel, hogy Kéri a mások által kiadott forrásszöveget használja, nem végez önálló szövegkiadási munkát, sem levéltári kutatást; tagadhatatlan, hogy módszertana kezdetlegesebbnek tűnik, mint Bél Mátyás vagy a görög forrásokat is tárgyaló Timon Sámuel munkái, és ez okot adhat Kéri leértékelésére. Csakhogy az említettekkel ellentétben Kéri tárgya nem a magyar történelem, hanem a Kelet-Római Birodalomé, így jelentősége csak a nemzetközi bizantinológiával való összevetésben értékelhető, amely jelentős lemaradásban volt a korabeli történettudomány színvonalához képest.

A bizantinológia a klasszika-filológia oldalhajtásaként jött létre, mint annak mostohagyermeké, így e tudományszak nemcsak a kora újkorban, hanem a 20. századig erősen filológiai jellegű maradt. Gutenberg 1455-ben készült el a 42 soros Bibliával. Két esztendővel korábban, 1453. május 29-én esett el Konstantinápoly, és ezzel véget ért a Kelet-Római Birodalom története. A bizánci stúdiumok kezdetén a téma tehát modern és aktuális – ugyanakkor régi is, hiszen Bizánc írott nyelve mindvégig az ógörög volt. A humanista érdeklődés számára ez csupán egy romlott, rossz minőségű görög nyelv, amely nem közvetít figyelemre méltó műveltségbeli tartalmat. A 16. század számos görög editio princepsé is túlnyomórészt a klasszikus antikvitás görög irodalmát képviseli. A Bizánc megismerése felé vezető úton az első mérföldkövet Hieronymus Wolf munkássága és szövegkiadásai jelölik ki, de igazi változás csak a 17. században áll be, amely a korai bizánci kutatások fénykora, csúcspontjaként pedig a párizsi *corpus* jelölhetjük meg, illetve du Cange bizantinológiai tárgyú munkásságát. A még mindig fenyegető török veszély talán valamiféle aktualitást biztosított a témának, csakúgy, mint a vallásháborúk hitvitái,²⁹ azonban a számos 17. századi editio princeps megjelenésének fő oka az lehetett, hogy ez volt a klasszikus nyelvű irodalmi szövegeknek az utolsó nagy csomagja, amely még kiadatlanul várakozott.

A Bizánccal való tudományos foglalkozás elkerülhetetlenül más metodikát követett, mint az azzal egykorú nyugat-európai régióé. Bizánc esetében az anyagi kultúra és az archivális források többsége egyszerűen megsemmisült, ami pedig túlélte az oszmán hódítást, kevesebb és elérhetlenebb volt, mint Itália római emlékei. Ennek következtében a 15. századi Geórgiosz Szphrantzészsal való tudományos foglalkozás nem nagyon különbözött attól a módtól, ahogy a másfélezer évvel korábban élt Liviust lehetett vizsgálni. A 17. századi bizantinológia tehát döntően filológiai stúdium, amely kódexeket keres, szövegkiadásokat készít, lexikonokat gyárt. Ami a történelemtudományi vonatkozásokat illeti: az alapvető történeti földrajz, a legalapvetőbb kronológiai kérdések – pl. uralkodási idők – tisztázásánál tartanak. A párizsi *corpus* kommentáros kötetait ilyen kérdések foglalkoztatják, egy teljes

²⁹ Agostino PERTUSI, *Storiografia umanistica e mondo Bizantino* (Palermo: Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, 1967), 8.

történeti kronológia összeállítása még megvalósíthatatlan feladatnak tűnik.³⁰ A legfontosabb szerzők műveiből nemzeti nyelvű fordítások készülnek,³¹ így ógörög és latin nyelvismeret nélkül is lehetségessé válik a betekintés abba a világba, amellyel a nyugat-európai kultúrának amúgy kevés érintkezési pontja van.

Nagyjából így jellemezhetjük a bizantinológia állását a 18. század kezdetére. Alapvetően minden lehetőség adott volt hozzá, hogy Bizánc kutatása utolérje a klasszikus ókori stúdiumok színvonalát, ehelyett a következő évszázadra a fejlődés megállni látszik, és a bizantinológia szinte tetszhalott állapotba dermed. E megtorpanás oka alapvetően ideológiai. A felvilágosodás századában Bizánc megítélése elképzelhetetlenül mélyre süllyed – ez Voltaire és Gibbon százada. Alexios Savvides monográfiája³² nagyjából fele akkora terjedelemben mutatja be a 18. század bizánci stúdiumait, mint a megelőző vagy a következő századét. A legjelentősebb kutatók két bencés: Bernard de Montefaucon (1655–1741)³³ és Anselmo Banduri (1670/5–1743),³⁴ a dominikánus Michel le Quien (1661–1733)³⁵ és a világi Giovanni Domenico Mansi (1692–1769)³⁶ – valamennyien még a 17. század szülöttei. A legnagyobb hatású történeti reflexiót a korról azonban Gibbonnak köszönhetjük, aki nek a véleménye Bizáncról lesújtó.³⁷ Mellette jelentőségében eltörpül a görögül alig tudó Charles Le Beau (1701–1778) 21 kötetes Bizánc-története.³⁸

Amikor tehát Kérit értékeljük, nemcsak azt kell figyelembe vennünk, hogy hol helyezhető el a Timon–Pray–Katona koordinátarendszerben, hanem azt is, hogy a kimondottan bizánci történet kérdésében kevésbé támaszkodhatott külföldi kutatói hagyományra. Ugyanakkor a hazai és a nyugati tudományos közélet elvárásai,

³⁰ Egy extrém példa erre a lemaradásra: az első bizánci pecsétani munka 1884-ben jelent meg Gustave Schlumbergertől (Gustave Léon SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin* [Paris: Ernest Leroux, 1884]), alapvetően előzmények nélkül. Magyarországon a *Ratio educationis* rendelkezik a pecsétani tanszék létrehozásáról, és az első önálló szakmunka Pray Györgytől posztumusz jelent meg 1805-ben (PRAY György, *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae...* [Buda: Typ. Univ., 1805]).

³¹ Gerri della ROCCA DE CANDAL, *Bibliographia Historica Byzantina: a historical and biographical description of the early editions of the Corpus Historiae Byzantinae (1556–1645)*, doktori értekezés, Oxford University College, 2015, 155, 158.

³² Alexios G. C. SAVVIDES, *The Beginnings and Foundation of Byzantine Studies* (Athènes: Hèrodotos, 2018), 91–98.

³³ Bernard DE MONTEFAUCON, *Palaeographia graeca sive de ortu et progressu literarum Graecarum* (Parisiis: Guerin–Boudot–Robustel, 1708).

³⁴ Anselmo BANDURI, *Imperium Orientale sive antiquitates Constantinopolitanae* (Parisiis: J. B. Coignard, 1711; Venetiis: Bartholomeus Javarina, 1729).

³⁵ Michel LE QUIEN, *Oriens Christianus: in quatuor patriarchatus digestus* (Parisiis: Typ. reg., 1740).

³⁶ Giovanni Domenico MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* (Florentiae: A. Zatta, 1759).

³⁷ Savvides n.b. elismeri érdemeként, hogy legalább az elérhető források ismeretében tette, és elfogadta Róma folytatójaként.

³⁸ Charles LE BEAU, *Histoire du Bas-Empire en commençant à Constantin le Grand* (Parisiis: Firmin Didot, 1757–1811).

szempontjai merőben eltérők voltak. A nyugat számára Bizánc távoli, idegen világ, amely nem, vagy alig érintkezik saját nemzeti történelmükkel (például a kereszties háborúk vagy a pápaság és a patriarchátus teológiai vitái kapcsán). A török veszély elhárultával Bizánc aktuálpolitikai jelentősége a nyugat számára nem nagyobb, mint a Római Birodalomé. Ezzel szemben Magyarországon és a Balkánon Bizánc az egykori hatalmas szomszéd, amelynek kultúrája és politikája formálta az egész régió középkorát, így a történettudományi érdeklődés sokkal erősebb: számos eldöntésre váró probléma, tisztázandó részletkérdés merül fel már az eseménytörténet rekonstruálása szintjén.

Maga Kéri a mű előszavaiban beszél saját célkitűzéseiről. Az első kiadás első kötetének előszavában a következőképpen nyilatkozik vállalkozása okairól és céljairól:³⁹ a párizsi történeti corpus negyvenegynéhány szerző művei révén teljes bizánci történetet ad, s ezt újra kiadták Velencében. Ennek kötetait kézbe fogva Kéri arra jutott, hogy kiválogatja az említésre méltó eseményeket azok kedvéért, akiknek a szabadidő (*otium*) vagy a képesség (*facultas*) hiányzik az eredeti művek elolvasására. Ugyanis fájdalmas, hogy sokan még azok közül sem ismerik e Birodalom viselt dolgait, akik nem egészen járatlanok a történelem más területein.⁴⁰ Ez a tudatlanság szégyen a tudományok minden művelője számára, és bizonyosan nem tűrhető nálunk, akiknek a története sokáig összekapcsolódott e Birodalommal.⁴¹ Ugyanis Magyarországnak már barbár időszakában is sok ügye volt a keresztény Konstantinápolyal, és később, már keresztényként a „barbárrá lett birodalommal” („cum eadem jam barbara”) is sokat viaskodott. E kötetekben (mármint a velencei corpusban) sok magyar történelemre vonatkozó adat található, és Kéri fő célkitűzése ezek számbavétele volt. Arcadiustól és a Birodalom kettéosztásától kezdi történetét, elismerve, hogy Nagy Konstantinnak kellett volna a kezdőpontnak lennie, azonban Arcadius előtt a két birodalomfél ügyei úgy összemosódtak, hogy nem választhatók szét, az ő célkitűzése pedig az volt, hogy csak a keleti résszel foglalkozzék. Kijelenti, hogy kronológiai szőrszálhasogatással nem foglalkozik, és kritikai vitákban sem merül el mélyebben. Ennek okai a következők: 1.) a műfaj (és így a terjedelem) korlátja, 2.) mert más tudósok már tárgyalták e problémákat, 3.) a remélt olvasóközönséget nem szakemberek alkotják, hanem akik még járatlanok a témában.

Később, 1741-ben aztán mégis megjelentetett egy kötetet a Nagy Konstantintól Nagy Theodosiusig tartó korszakról. Ennek elején rövid előszóban magyarázza

³⁹ KÉRI BORGIA Ferenc, *Epitome historiae Byzantinae, e compluribus, maxime Graecis scriptoribus concinnata* (Tyrnaviae: Typ. acad.–Berger, 1738) „Ad lectorem” előszó: [3]–[4]. lap.

⁴⁰ Uo. „Perquam enim dolendum est ignorari a plerisque res illius Imperii gestas etiam ab iis, qui in reliqua historia non omnino sunt hospites.”

⁴¹ Uo. „Atque haec ignoratio cum probrosa omnibus scientiarum alumniis, tum certe non ferenda apud nos est, quibus patria obtigit, et prae aliis Imperio illi contermina, et cujus res multum cum illius rebus gestae sint permistae.”

döntését.⁴² Eszerint a korábbi előszóban adott indoklása mellett e korszak mellőzésére a legfőbb oka az volt, hogy nem álltak rendelkezésére a szükséges könyvek. Azonban ez a nehézség utóbb elhárult, ezért megírta a IV. századi császárok történetét is. A csak ebben a kötetben felhasznált auktorok a 4. század egyháztörténeti írói, Euszebiosz, Szókratész, Szózomenosz és Theodorétosz, műveiket már az 1544-es editio princeps (Robertus Stephanus, Párizs) óta rendszerint együtt jelentették meg, és a katalógusok tanúsága szerint a nagyszombati könyvtárban sokáig csak latin fordításban voltak megtalálhatók. A velencei corpusszal ellentétben ezek 1740 körüli beszerzéséről azonban hallgat a katalógus.⁴³

A 2. és 3. kiadás új előszót kapott, amely hasonló gondolatmenetre épül, de jelentősen kibővíti és árnyalja a mondanivalót:⁴⁴ a velencei corpus köteteit kézbe véve jutott arra a döntésre, hogy mindazt, ami az eredeti forrásokban szétszórta, és mégis túlságosan rövidre fogva és rendezetlenül található meg, azt összefoglalóan és egyetlen, összefüggő narrációba ágyazva adja közre,⁴⁵ hogy e kötetképet a filozófiai osztályok fokozatszerzésein terjeszthessék. Mivel a sorozat többek tetszését elnyerte, jelezték, hogy igény lenne a teljes anyag egy kötetben való megjelentetésére is, s Kéri e kérésnek tett eleget. Ezután áttér az őt a mű megírására késztető általánosabb okokra: e Birodalom történetének méltóságára (*dignitas*) és változatoságára (*varietas*), ugyanis ezt a hatalmas és erőforrásokban gazdag birodalmat váratlan és folyamatos sorsfordulatok (*vicissitudo*) sújtották, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy az emberek erőszakos vágyai a legvirágzóbb államokat is veszélybe sodorják. A helyzetet csak rontja a keresztény vallás téves felfogása, és ha a fejedelmek életmódja és erkölcei nem felelnek meg a tanítás szentségének. Ez az ok, amiért páratlan, költők tollára illő csúcspontokat és mélységeket tartogat Bizánc története. A második ok, ami tanulmányozásra érdemessé teszi a témát, a két ország törté-

⁴² KÉRI BORGIA Ferenc, *Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata a Constantino Magno ad Arcadium imperatorem* (Tyrnaviae: Typ. acad, 1741), „Ad lectorem” [4]. lap.

⁴³ Az egyetemi könyvtár katalógusát nem vezették következetesen a korszakban (*Catalogus novus librorum Collegii Tyrnaviensis [...] anno [...] 1690* Mss J2 jelzeten ma is az ELTE Könyvtárában), az anyag jelentős része csak a jezsuita rend feloszlásakor kerül be a katalógusba. Még a velencei corpus kötetei közül is csak tizennégyet találtam meg a katalógusban, noha Kéri is huszonháromról beszél. Egyes kötetek esetében gyanús, hogy a korábbi beszerzések csak Kéri 1768-as halála után kerültek leltárba.

⁴⁴ KÉRI BORGIA Ferenc, *Historiae Byzantinae epitome, e compluribus Graecis scriptoribus concinnata, a Constantino Magno, ad Constantinum ultimum, & expugnatam per Turcos Constantinopolim, Tomulus prior* (Tyrnaviae: Typ. Acad., 1743), „Praefatio ad Lectorem” [7]–[16] lap és azonos szöveggel: KÉRI BORGIA Ferenc, *Imperatores orientis, compendio exhibiti e compluribus Graecis praecipue scriptoribus, a Constantino Magno, ad Constantinum ultimum, et expugnatam per Turcos Constantinopolim* (Tyrnaviae: Typ. Acad., 1744), b₁v–b₂v.

⁴⁵ „[...] diffuse nimium, interdum nimis contracte, ne sat ordinate, et concorditer [...] sunt, compendiarie, et continenti narratione unum sub aspectum darentur [...]”. Uo., b1v.

neti kapcsolata, igaz itt már Kéri nem ostromozza olyan szigorú szavakkal a Bizánc történetét nem ismerőket.

Ezután módszertani kérdésekre tér rá. Kifejti, hogy pontosan mit ért *epitome* alatt: szembeállítja a *historiával*, amelyben a stíluserények a *brevitas*, a *perspicuitas* és a *veritas*. Vigyázott, hogy jelentős események ne maradjanak ki, és nem engedte, hogy a műfaj túlzottan korlátozza: egy időszak bemutatásához párhuzamosan több szerzőt használt. Elismeri, hogy számos, mélyebb tudományos vizsgálatra méltó ügy akadt e forrásokban, amelyekre a *brevitas* kedvéért nem tért ki, s a szakértő olvasókat az eredeti forrásokhoz irányítja. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy számos helyen nem tartózkodott a véleménynyilvánítástól. Törekedett azon szerzőkre támaszkodni, akik az éppen tárgyalt korban, vagy legalább éppen azt követően írtak. Jelzi, hogy különösen a kereszties háborúk korában a forráshiány miatt latin szerzőket is bőszégesen kellett használnia, mert a görög források a periféria eseményeiről szűkszavúan tájékoztatnak. Végül felpanaszolja két szakmunka hiányát: hogy mennyivel könnyebb dolga lett volna, ha kézbe kaphatja du Cange *Historia Franco-Byzantináját* és Philippe Labbe bizánci kronológiáját. Az előbbi mű Geoffroy de Villehardouin du Cange által készített kiadását és annak bőszéges kommentáranyagát jelenti.⁴⁶ A másik szakmunka soha nem készült el, a velencei corpus első kötete tartalmazta Philippe Labbé eredeti ígértét egy általános bizánci kronológiára, de ez csupán ígértet maradt.⁴⁷

Ezek az előszavak nem meglepő módon egy még a barokk és nem a felvilágosodás jegyében fogant történelemszemléletről tanúskodnak: Bizáncot a *dignitas* és a *varietas* teszi tanulmányozásra érdemessé – ez utóbbi távol áll a felvilágosodás Bizáncban csak a degenerációt és az ezeréves hanyatlást látó képétől. Amikor a szöveg részévé tette a kereszténységet engedélyező Nagy Konstantintól a pogány kultuszokat betöltő Theodosiusig tartó periódust, egy olyan narratív kontextust hozott létre, amelyben a jezsuita Kéri nem is értékelhetné negatívan a Birodalom történetének egészét. Nem is teszi – és a szöveg egészére igaz, hogy általában tartózkodik bármiféle moralizálástól, az előszóban hangsúlyozott erkölcsi konklúziók levonását az olvasóra hagyja.

E rövid, bevezető jellegű vizsgálatok is segítenek meghatározni Kéri tudománytörténeti jelentőségét: a jezsuita szerző nem maradt el a korabeli bizánci kutatások

⁴⁶ Charles DU FRESNE DU CANGE, *Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs françois, divisée en deux parties, dont la première contient l'histoire de la conquête de la ville de Constantinople [...] écrite par Geoffroy de Ville-Hardouin [...] la seconde contient une histoire generale [...]* (Pariisi: Imprimerie royale, 1657).

⁴⁷ „Quod si Chronologia novae Romae, quam in apparatus ad Historiam Byzantinam delineatione promittit Philippus Labaeus S. J. haberi a nobis potuisset, magno certe taedio, & labore in annis inquirendis, & adnotandis levati essemus.” – Kéri itt a *Corpus Byzantinae Historiae* első kötetére hivatkozik: Philippe LABBE, *De Byzantinae historiae scriptoribus: Editio secunda ad Lupaeraeam fideliter expressa* (Venetiis: Javarina, 1729), 5, ahol a sorozat leendő 32. kötetének első részétől ígért meg ezt a *Chronológiát*.

színvonalától, azonban célja nem annyira e kutatások nemzetközi szintén való előmozdítása volt, hanem a magyar földön való elindítása, a tudományos disszemináció.

ANNA JUDIT TÓTH

Ferenc Kéri Borgia: *The Emperors of the Orient – Prolegomena*

The aim of the study is to clarify the complicated publishing history of the Byzantine historical *Epitome* of Ferenc Kéri Borgia, a Hungarian Jesuit. Three editions can be distinguished. 1.) The book was published in separate volumes between 1738 and 1742. 2.) In 1743, a two-volume edition was released, re-using the earlier prints, but with a new preface. 3.) A folio-sized edition was published in 1744 with substantially more extensive footnotes than in previous editions. Nine of these volumes were released as *libelli promotionis*, and the volumes were subsequently used for similar purposes in 14 additional cases, which suggests that efforts were made to promote the work in the Hungarian academies of the Jesuit order. In the second part of the paper I examine Kéri's scientific objectives as they are articulated in the prefaces. I emphasise that Kéri's scientific achievements should be evaluated in the context of the contemporary Byzantinology, which lagged significantly behind other branches of historiography.

SPECULUM KUTATÓCSOPORT

MOLNÁR DÁVID

Cave coitum!

Thurzó Zsigmond váradi püspöknek címzett egészségügyi intelmek
Antonio Gaziótól

Récsey Viktor 1902–1903-ban lemásolta, majd 1906-ban közölte Antonio Gazio¹ egy kéziratban maradt művét az „ember virágzó ifjúságának és frissességének megőrzéséről és meghosszabbításáról”, amelyet 1508. április 17-ei keltezéssel Thurzó Zsigmond,² váradi püspöknek ajánlott.³ Récsey az autográf kódexre „a szepességi káptalan régi könyvtárának poros polczain, a szepeshelyi templom tornyában” bukkant rá.⁴ Az első oldal bejegyzése szerint – valószínűleg Thurzó Zsigmond halála után – Johannes Henckel (1481–1539) birtokába került a kódex. Egészen idáig a kéziratot nem látta senki, vagy ha látta is, annak a szakirodalomban nincs nyoma. Még Július Sopkónak a szlovákiai humanista kódexeket összegyűjtő katalógusában sem bukkan fel.⁵ Ezért

¹ Hiányos életrajzának összefoglalása: 1461. december 10-én született Padovában. 1485-ben szerezte meg orvosi doktorátusát Padovában. Ezután talán Itáliában működött orvosként, de 1497–1501 között biztos, hogy Velencében élt. Ezután talán megint valahol Itáliában dolgozott orvosként, de az is lehet, hogy szülőföldjén maradt. 1508 tavaszától valameddig Krakkóban tartózkodott, ahol meggyógyította I. (Öreg) Zsigmond lengyel királyt. 1511 novemberében biztos, hogy Budán volt. Nem tudjuk pontosan, meddig volt Magyarországon, az is lehet, hogy visszament Lengyelországba. A következő nyomunk 1520 augusztusa, amikor Nürnbergben volt. 1522 és 1527 között talán megint Velencében élt. Az biztos, hogy 1528. szeptember 3-án halt meg Padovában.

² WENZEL Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz, négy egykorú püspök a Bethlenfalvi Thurzó-családból: 1497–1540* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1878), 11–19.

³ Antonius GAZIUS, „De tuenda et proroganda viridi ac florida iuventa”, szerk. RÉCSEY Viktor, in *Analecta recentiora ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*, szerk. Stephanus HEGEDÜS, 147–236 (Budapest: Typis Victoris Hornyánszky, 1906).

⁴ RÉCSEY Viktor, „Gazius Antal humanista írónak egy kiadatlan kéziratosa munkája, melyet Thurzó Zsigmond váradi püspöknek ajánlott”, in HEGEDÜS, *Analecta recentiora ad historiam...*, 122–146 (125). 2025-ben tervezem megjelentetni Antonio Gaziónak a sörről és borról írt munkáját, amely mellé egy részletes – jobb híján –, a recepciójával foglalkozó kismonográfiát is csatolok.

⁵ Július SOPKO, *Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae – Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*, Codices medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur 1 (Martin: Matica slovenská, 1981); Július SOPKO, *Codices ac fragmenta codicum bibliothecarum Slova-*

itt szeretnék köszönetet mondani Monika Bizoňová-nak, aki nemcsak segített a kéziratot megtalálni, de azt meg is osztotta velem.

Tehát a kézirat jelenlegi lelőhelye: Spišské Podhradie (Szepesváralja), Archiv Spišského biskupstva, Spišská Kapitula. Raktári száma a kódex belső borítóján is olvasható, egykor kézzel beírt: NC.III.3.

Récsey átirata nagyon hibás, sőt sokszor értelmetlen („nenufari”, „inpult” stb.). A hibák jó része nem nyomdahiba, bár abból is jócskán akad, hanem hibás olvasat, vagy a rövidítések rossz feloldása. Valószínű, hogy a szedés során nem tudták feloldani Récsey szövegű másolatát, aztán – talán a sietség miatt – Récsey nem kapott a kezébe nyomdai levonatot. (De úgy tűnik, az *Analecta* szerkesztőjén, Hegedüs Istvánon is átcúszott jelenlegi, pocsék szövegállapotában a művecske.) A rövidítések feloldásának elmaradására szembetűnő példát találunk rögtön az első oldalon,⁶ amelyen az „epāli” abbreviatio olvasható. Ez a kiadásban ki van pontozva: „ep.....”. Pedig ennek a feloldása egyszerűnek tűnik: „episcopali” lehet. Több-ször találkozunk a szövegben „q” vagy „qu” alakokkal, ami szövegű másolat esetén is inkább az abbreviatio feloldásának a hiányát jelzi.

Mivel Récsey 1906-os tanulmánya óta szinte⁷ teljesen visszhangtalan maradt ez a Thurzó Zsigmondnak írt könyvecske, ezért most megpróbálom összefoglalni, külön kitérve az érdekesebb részekre, részletesebben pedig a tanulmány címében felsejlő tárgyra.

Az ajánlás

A címből megtudjuk, hogy a kézirat – miként Gazio fő műve, a *Corona florida* is – egy orvosi florilegium-gyűjtemény, amelyet „ex variis sapientum antiquorum sententiis collegit”. A művecske elején humanista szenvedélyektől fűtött dedikáció olvasható,⁸

ciae – Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach, Codices medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur 3 (Martin: Matica slovenská, 1986).

⁶ A kódex lapjainak felső sarkában ceruzával írt oldalszámok láthatók.

⁷ A következő magyar szakirodalmakat említhetjük még meg: Stephanus WESZPRÉMI, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia – Centuria altera pars posterior*, 3 köt. (Bécs: Johann Thomas Trattner, 1781), 3:110–111; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894), 3:1055–1056; SCHULTHEISZ Emil, „Antonius Gazius und die humanistische Medizin”, *Medizinische Monatsschrift* 15, 3. sz. (1961): 179–182; SCHULTHEISZ Emil, „Antonius Gazius (1461 k.–1528)”, in *Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmányai*, szerk., jegyz. GAZDA István, 376–380 (Budapest: Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet–Magyar Orvostörténelmi Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Orvostörténeti Munkabizottsága, 2018); UBRIZSY SAVOIA Andrea, *Olasz-magyar botanikai kapcsolatok a nagyszombati egyetem megalapításáig (1635)* (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Növényteni Tanszék, 2002), 129–134; MOLNÁR Dávid, „A szerelmi költészet fiziológiájáról és patológiájáról Antonio Gazio orvosi könyve alapján”, *Kaleidoscope* 7, 13. sz. (2016): 78–86; MOLNÁR Dávid, „Álom és emésztés: Antonio Gazio a testi és lelki folyamatok összefüggéseiről”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, 9–15 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017).

⁸ Rövid összefoglalását lásd még RÉCSEY, „Gazius Antal...”, 127–129.

amelyben a negyvenes évei elején járó Thurzó püspököt fiatalnak és megjelenésében szép formájúnak látja: „aetate iuvenem, specie formosum”. Ennek a bóknak a nagyságát úgy érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy az 1444-ben harminckilenc éves Aeneas Sylvius Piccolomini a *Historia de duobus amantibus* elején már öregnek gondolja magát („senectute deformius”). És miként Piccolomini, úgy pár sorral lejjebb a Thurzónál alig egy-két évvel idősebb Gazio szintén öregnek látja/láttatja magát. Legalábbis magát már ősznek („iam canus”) nevezve állít kontrasztot a „ránctalan és ősz haj nélküli” Thurzó püspökkel szemben, aki ekkor tapossa életének virágzó korszakát: „in hac aetate florida permanes, et ulla sine ruga et absque canitie”. Mindez Avicenna (c. 980–1037) szavaiból is kitetszik, akit Gazio a második fejezetben idéz:⁹ az öregkor („aetas senectutis”) a negyvenedik évüktől tart a hatvanadik évünkig, majd aztán halálunkig már csak az aggkor („aetas decrepita”)¹⁰ van hátra. (Ezt finomítja majd Gazio Ptolemaiosz alapján, lásd lentebb.)

De a püspökre mindez nem vonatkozik, hiszen nemcsak fiatal, hanem – kár is lenne tagadni! – püspöki ruhájában egyenesen olyan, mint egy angyal. Ha Gazio meglátja, mintha „égi angyal képmása jelenne meg” előtte („coelestis angeli praefers imagine”). Ilyenkor hirtelenjében nem is tudja eldönteni, hogy mit lát maga előtt: angyalt emberi testben, vagy emberi lényt angyalként a földön („an angelum humana carne vestitum, an hominem in terris angelicum”).

A váradi püspök testi megjelenését csak lelki nemessége múlja felül. Ha Gazio a püspök lelkének csodálatra méltó belső szépségén is elmélkedni szeretne, akkor le kell hunynia a szemeit, mert Thurzó Zsigmond lelkének fényessége annyira erős, mint a napé, amely emberi szem számára elviselhetetlen. Ez a belső szépség oly intenzitással hat a padovai orvosra, hogy elalél és ámulatában a lelke szinte elszakad a testtől. Gazio úgy szemléli a püspök lelki tündöklését, mint a sasmadár, amely képes rezzenéstelen szemmel a napba nézni, hogy áttetsző ragyogása mögött annak igazi alakját is megismerhesse: „Non secus quam qui se putat, ut aquila, fixis in solem oculis se posse splendidam ac perlucidam eius speciem, visui humano intolerabilem, agnoscere.”¹¹

Gaziót ebből az extázisból, amelyet a Tábor hegyen Krisztus színeváltozásakor (Mát 17, 1–9) Péter apostol élhetett át boldog látomásában az öröm rendkívüli édes-ségének („in illa beata visione prae nimia gaudii dulcedine”) ezen erejétől nyűgözve, Thurzó püspök elképzelt szavai rángatják vissza a földre. Ráripakodik szerényen,

⁹ GAZIUS, „De tuenda...”, 152–153.

¹⁰ Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárában: „vénhűt, vëndada”.

¹¹ Jól ismert képzet. Például Plinius szerint (HN X, 11) a halászsas ütögetve kényszeríti tollatlan fiókáit, hogy belenézzenek a napba. Ha valamelyik hunyorog, vagy könnyezik a szeme, azt a fészekből kidobja, mert degeneráltnak gondolja. (A halászsas ösztönösen elvégzett „genetikai tesztje” pedig arra is jó, hogy kiszűrje például a kakukkfiókákat.) „Haliaetos tantum inplumes etiamnum pullos suos percutiens subinde cogit adversos intueri solis radios et, si coniventem umectantemque animadvertit, praecipitat e nido velut adulterinum atque degenerem.” Lásd ehhez VÍGH Éva, szerk., *Állatszimbólumtár A–Z* (Budapest: Balassi Kiadó, 2019), 296–302.

ám annál határozottabb hangon, hogy soha többé ne merje boldognak („beatum”) nevezni, hiszen ő is csupán egyszerű halandó, aki porból vétetett, és egyszer maga is porrá, hamuvá lesz. Püspökként is csak abban reménykedik, hogy jó emberként élje le az életét. Hiszen mit ér az ifjúságával, ha nemsokára ő is ősz és öreg lesz.

E szavakra tér magához Gazio, mintha mély álomból ébredne („quasi de gravi somno excitatus”), miközben még szinte hallja a távolból a püspöki látomás szemrehányó szavait. Rögtön el is szomorodik, mert ráeszmél, hogy bizony Thurzó Zsigmond csodálatos emberi lénye is egyszer az enyészeté lesz. Ezért aztán arra gondolt, hogy az ifjúság megőrzéséről és meghosszabbításáról megírja ezt a traktátust, hogy Thurzó püspök minél tovább élhessen.¹² Kéri, fogadja jó szívvel és örömmel ezt az akármilyen kis szerény ajándékot („quantulacunque et quaecunque munusculum”).

Intelme

Gazio harmincegy fejezetben igyekszik Thurzó Zsigmond egészségét megőrizni. A művet a tanulmány terjedelmi korlátai miatt csak a témákra bontott fejezetek szerint futom át, hogy aztán a tanulmány címében ígért tudnivalókra a közösülésről külön is kitérjek.

Az első fejezet azt a kérdést vizsgálja, hogy mi is az ember, és milyen méltósággal, valamint természettel teremtett a magasztos Isten által. A második fejezet az emberi élet szakaszait tárgyalja. A harmadik fejezetben azt taglalja, hogy miért olyan fontos és értékes a testi egészség, és hogy egyáltalán miért kell hosszú életre vágnunk. A negyedikről a nyolcadik fejezetig inkább teológiai és morális fejtegetéseket olvashatunk, amelyek természetesen testi egészségünkre is hatással vannak. A kilencedik és tizedik fejezet az asztrológia fontosságára hívja fel a figyelmet. Majd a 11. fejezettől kezdődnek a tényleges orvosi és egészségügyi tanácsok. A 12. fejezet még arra is felhívja a figyelmet, hogy legelsősorban egy jó és tapasztalt orvost kell kiválasztanunk, akire rábízhatjuk magunkat (itt feltehetően magára gondolt Gazio). A 13. fejezet az étrenddel foglalkozik. A 14. fejezet a levegő minőségének a fontosságára hívja fel a figyelmet. A 15. fejezet a testi gyönyörök és a részegeskedés elkerülésére figyelmeztet. A 16. és 17. fejezet a lustaság és a túl sok alvás, valamint a kialvatlanság káros hatásait tárgyalja, miközben mértékkel való testmozgást ír elő. A 18. fejezet a lelki egészség fontosságáról szól, és arról, hogy kerüljük a „stresszt”, vagyis a túlzott érzelmi reakciókat: például a haragot, szomorúságot. A 19–21. fejezet a túlzásba vitt purgálásról és a túlzott telítettségéről szól. A 22–27. fejezet az ételekről és italokról ír, valamint az emésztésről. A 28. fejezet a koráb-

¹² Mintegy életkori ellenpontként itt említi meg azt is, hogy Bakócz Tamás esztergomi érseknek is írt egy mára már nyomtalanul eltűnt/elvesztett művecskét *De conservanda et proroganda senum vita* címmel, amely az öregek életét kívánja megőrizni és meghosszabbítani.

ban tárgyalt egészségügyi tanácsok összefoglalása. A 29. fejezet konkrét orvosságokat sorol fel. A 30. fejezet újból felhívja a figyelmet az asztrológia fontosságára, amellyel előre lehet jelezni a betegségeket. A 31. fejezet az egész könyv összefoglalását adja, vagyis hogyan lehet megőrizni a fiatalságunkat és meghosszabbítani az életünket. Ez utóbbi fejezet azt a nem túl eredeti aranyszabályt vonja le a korábbi fejezetek összességéből, hogy az a legjobb, ha mindennel mértékkel élünk: se túl sokat, se túl keveset.

Zabolátlan ifjúság?

Az emberi élet szakaszait tárgyaló második fejezettel¹³ részletesebben is foglalkozunk. Ez a téma azért fontos, mert címe szerint a kézirat az orvosi tanácsaival a „virágzó ifjúságot” akarja megőrizni. Na de pontosan mikor is virágzik az ifjúság?

Gazio azzal kezdi a fejezetet, hogy az élet rövid: „egyetlen pillanat, sőt még a pillanatnál is kevesebb.”¹⁴ Aztán Cicero alapján¹⁵ arra a következtetésre jut, hogy az emberi élet a földi év négy évszakához hasonlít: az ifjúkor („adolescencia”) a tavasz, a fiatalság („iuventa”)¹⁶ a nyár, az ősz már az öregkor előcsarnoka, tornáca („vestibulum”), majd végül elkövetkezik a hideg és száraz tél, vagyis az öregség („senectus”), amely életévünket meg is pecsételi. Ezután Gazio a négy évszakra rímelve – Avicenna szavaival¹⁷ – már pontosabb életkori határokat húz meg: az első harminc év az ifjúkor („adolescencia”), majd harmincegyedik évünktől a megállapodott korba („aetas consistentiae”) lépünk, amely negyvenéves korunkig tart.¹⁸ Negyvenegyéves korunktól az öregség kora („aetas senectutis”) következik, majd hatvanegyedik évünktől aggként („aetas decrepita”) már csak a halált várjuk. Ezek után Gazio kitér Galénosz hasonlatára, amely szerint az ember négy életkora („puer, iuuenis, senex, decrepitu”) olyan, mint a friss fából rakott tűz („igni ex lignis viridibus facto”). A nedvesség miatt a tűz eleinte füstös és gyenge, majd amikor a nedvesség eltűnik, beköszönt az ifjúkor („adolescencia et iuuentus”), hogy a tűz fényesen magasra nőjön. Aztán – ahogy az öregkor után az aggastyán is – elerőtlenedve kiszikkad és kialszik.

Ptolemaiosznál még részletesebb felosztást találunk, aki a hét bolygóhoz rendelve hét részre osztja az emberi életet:¹⁹

¹³ GAZIUS, „De tuenda...”, 152–155.

¹⁴ Idézi Senecát, *Ep.* XXXIX, 3, 5: „Punctum est, quod vivimus, et adhuc puncto minus.”

¹⁵ Cic. *Sen.* XXXIII, 12–13; 70.

¹⁶ Szenci Molnár Albert a szótárában a 21–28. életév közé teszi.

¹⁷ *Canon medicinae* I, 1, 3, 3 (*De complexionibus aetatum et generum*).

¹⁸ Ez Avicenna szerint harmincegytől harmincöt- vagy negyvenéves korunkig tart, és a „szépség korának” (*aetas pulchritudinis*) nevezi.

¹⁹ Ptol. *Alm.* IV, 9.

1. A csecsemőkor („infantia”) első négy éve a Hold uralma alatt telik. A csecsemő teste gyenge és sérülékeny, de gyorsan fejlődik és változik, táplálkozása is főleg a nedves ételekre szorítkozik.
2. A Merkúr uralkodik a következő tíz éven át. Ez a gyermekkor („pueritia”).
3. A következő, tizennégy és huszonkettő közötti nyolc évet a Vénusz irányítja. A serdülő ifjút („adolescens”) már nemi aktusokra serkenti („ad actus venereos movetur”).
4. Az erre következő húsz évet, negyvenkettő éves korunkig maga a Nap kormányozza. Ez az ifjúság („iuventus”) kora, amely a méltóságra, a hatalomra, valamint az egyéb nagyszerű és gyümölcsöző dolgokra való törekvések időszaka.
5. Mars bolygója uralkodik a következő tizenöt éven át, amelyet az „első öregkornak” is nevezhetünk (42–57 év). Ezek egyszerre az erő és szilárdság („anni roboris et gravitatis”), valamint az „első öregség” („primum senium”) évei.
6. A következő tizenkét év már Jupiteré (57–67 év). Ekkor az ember visszavonul a fáradságos munkáktól, és megpróbálja megőrizni mindazt, amit megszerzett, elért. Igyekszik a megbecsülést, tiszteletet, valamint a jó egészséget növelni és Isten kegyét elnyerni. Ez már a tényleges öregség kora („aetas senectutis”): jó esetben egyszerre komoly, érett és bölcs („gravis, matura, sapiensque”).
7. Végül eljön a végső öregség („ultimum senium, aetas decrepita”), vagyis a Szaturnusz kora. Ekkor az emberek lelassulnak és egyre jobban kihűlnek.

Ezek után Gazio a saját életkorfelosztását is megemlíti, amelyet a humanista nyájaskodás jegyében Thurzó püspök életkorához igazított. Szerinte az ifjúkor évei huszonháromtól negyvenhárom éves korig virágoznak („florida et viridis iuventas”). Ennek Thurzó Zsigmond ekkor épp a határán lehet.²⁰ Az életkornak ezt a virágzását sze-

²⁰ Itt Gazio – legalábbis azt írja – Ptolemaioszt követi. De akárhogy is számoljuk, inkább Thurzó Zsigmond aktuális életkorához hajlította saját felosztását. Ha a fenti, ptolemaioszi leírást követjük, akkor kétféle módon számolhatunk. Az egyik születésnaptól születésnapig tart, míg a másik a születésnap évétől a születésnap évéig. A fenti felosztásnál én születésnapig számoltam, de ha az évet nézzük, akkor így húzhatnánk meg az életkorhatárokat: csecsemőkor 1–4 év, gyermekkor 5–15 év, serdülőkor 16–24 év, ifjúkor 25–45 év, első öregkor 46–61 év, az öregkor 62–74 év, és végül az aggastyánkor 75 év után. Akárhogy is számoljunk, a Gazio féle 23–43 év közötti ifjúkor sehogy sem jön ki. Ezért azt feltételezem – ahogy a szövegben többször is tetten érhető Gazio részéről a humanista részrehajlás Thurzó felé –, hogy ebben is tükröződik a szakirodalom azon feltételezése, miszerint Thurzó Zsigmond 1465 körül született. Ugyanis nem lehet véletlen, hogy Gazio – miután Thurzó ifjúságát dicsérte a bevezetőben – nem az Avicenna-féle életkorfelosztást választotta: 20–40 év. De Ptolemaioszból is csak a 20 éves ciklust vette át, és nem pontosan úgy, ahogy a ptolemaioszi matek kétféle számolása alapján meghúzhatnánk az életkorok határait, hiszen akkor vagy 42 évnél kellett volna meghúznia az ifjúkor végét, vagy 45-nél. Ha viszont 45-nél is meghúzhatta volna, akkor miért számolta a határt inkább 43-hoz, amikor megtarthatta volna a ptolemaioszi, születési évhez viszonyított életkorhatárokat is.

retné Gazio kinyújtani akár ötven-, vagy hatvanéves korig. Ez pedig egyáltalán nem lehetetlen, csak be kell tartani a könyvecske egészségügyi tanácsait („monitiones”).

A párzásról

A tanulmány címének jegyében a huszadik fejezetet részletesebben is összefoglalom, mert ez foglalkozik a közösülés egészségügyi hatásaival (ami különösen érdekelhetett egy az „első öregkor” határán lévő püspököt). Ennek a témának van egy nyolc fejezetnyi alaposabb kifejtése is Gazio fő művében, a *Corona floridá*ban (capitula 32–39).²¹ A Thurzónak írt szöveg ennek csak töredéke, de becsületére válják szerzőnknek, hogy a *Coronából* nem pusztán kimásolja a püspöknek szánt részt, hanem „személyre szabja”. Kicsit fellazítja, átfogalmazza, tömöríti és válogatja.

Helytakarékoság miatt erről sem tudok most részletesen írni, de a *Corona florida* idevágó fejezeteinek témáit – vázaltszerűen – át szeretném tekinteni.²² A 32. fejezet definiálja a közösülést és kitér annak fajtáira. A 33. fejezet a mérsékelt, visszafogott nemi élet hasznát mutatja be, míg a 34. fejezet a túlzott gyakorisággal űzött nemi együttlétek káros hatásait veszi sorra. A 35–36. fejezet a közösülésnek a különböző természetekre és testfelépítésekre gyakorolt hatásait fejtegeti. A 37. fejezet azt járja körül, mely évszakokban és napszakokban lehet a vénuszi játékokat biztonságosan űzni. A 38. fejezet azt taglalja, hogy mire kell figyelniük azoknak, akik teljes mértékben tartózkodni szeretnének mindenfajta nemi élettől. A 39. fejezet viszont azoknak ad jótanácsokat, akik, ha nem is szeretnének teljesen tartózkodni attól, de nem szeretnék, hogy állandóan gyötörjék őket a szerelmi vágyak. E két utóbbi fejezetben sok táplálkozási tanács is olvasható arról, hogy milyen ételeket és italokat kell kerülniük azoknak, akik nyugtot szeretnének Vénusz zsarnokoskodásától.

Mielőtt összefoglalnám a Thurzó Zsigmondnak címzett intelmeket, a *Corona* 32. fejezetére részletesebben is ki szeretnék térni, mert érdemes lehet tisztázni, mit ért Gazio a „coitus” kifejezésen.²³ Mielőtt belefolyna a részletekbe, természetesen bocsánatot kér, hogy ilyen gyalázatos dolgokról („re obscena”) kell írnia. Persze egyrészt nem ő tehet róla, hogy az egészségügy a lelkiismeretes orvostól ilyesfajta erkölcsi

²¹ Antonius GAZIUS, *Corona florida medicinae sive de conservatione sanitatis* (Venetiae: Johannes & Gregorius de Gregoriis de Forlivio, 1491), b3^v–c^r, hozzáférés: 2024.05.05, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00053364?page=,1>. Magyar kapcsolódása miatt érdekes, hogy épp a *Corona florida* megírásának évében, 1490-ben készült el Galeotto Marzio *De doctrinája* is, amely a 18. és 19. fejezetekben szintén foglalkozik a témával. Lásd BÉKÉS Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fizionómia Galeotto Marzio műveiben* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 119–139.

²² A Thurzónak írt 20. fejezetnek és a *Corona floridá*ban található nyolc fejezetnek készül a magyar fordítása, amelyet a latin szöveggel együtt szeretnénk közreadni egy elemző tanulmány keretében.

²³ GAZIUS, *Corona...*, b3^v–b4^r.

áldozatokat kíván, másrészt pedig azt is hozzáteszi, hogy egyébként a szavak önmagukban semmiféle ocsmányságot nem hordoznak („in verbis turpitudinis non existit”).

Pietro d’Abanót (c. 1257–1316) idézve²⁴ a következő meghatározását adja a „coitus”-nak: „a közösülés a hím és nőstény nemzőszervének összekapcsolása azért, hogy a felesleg eltávolításával fennmaradjon a faj vagy egyed rendje” („coitus est maris et feminae in membris generationis applicatio qua superfluum expellitur quantum ad finem speciei vel individui ordinati”). Istennek viszont muszáj volt ehhez csodálatos gyönyört is társítania az állatban, hogy az aktus undorítóssága („abominatio”) meg ne akadályozza, meg ne szakítsa a szaporodás körét. Ez tehát a természet rendjében szükséges és így elfogadható is. Azonban megengedhetetlen csupán élvezetből, vagy egy kis megszokásból („parva consuetudo”) űzni ilyesmit, mert nem lehet a gyönyört a szaporodás, vagy legalább az egészség fenntartása elé helyezni. Sajnos az emberek többsége – sajnálkozik Hali Abbaszra hivatkozva Gazio – mint a gyönyörszerzés okát kergeti a közösülést, és csak kevesen vannak azok, akik a gyermekek létrehozását tekintik céljuknak.

Ezen a ponton – a férfinépet mintha mentegezni akarná – érdekes fejtegetésbe kezd arról, hogy a nők eleve sokkal jobban élvezkednek („mulierum delectatio maior extensiva”). Avicenna nem szereti, ha csak úgy a levegőbe beszélnek, gyakran pontos számokkal támasztja alá mondanóját. Szerinte a nők élvezete kétszerese a férfiakénak („duplatur delectatio feminarum”). Mivel a nők természetüknél fogva sokkal bujábbak („luxuriosiores”), jobb, ha a férfiak meg sem próbálnak velük versenyezni. Ne akarjanak felülkerekedni rajtuk, mert kielégíthetetlenek („insatiabiles”). Így aztán a férfi, ha van esze, nem is akarja kielégíteni őket, hiszen úgysem tudja: „viri sapientes non debent velle earum insatiabilem appetitum adimplere”. Olyan is van – írja Gazio – hogy némelyek egyszerűen belehalnak a szertelen élvezkedésbe, mert szervezetük feladja a küzdelmet. Ez a gondolatmenet jól illeszkedik mindahhoz, amit a túlzásba vitt nemi élet és gyönyörszerzés káros hatásairól ír. Mindebből egyszerre praktikus és észszerű következtetés vonható le: ha a nők úgyis eleve kielégíthetetlenek és a nemi aktus kimondottan megterhelő a szervezet számára, akkor jobb azt minél gyorsabban letudni.²⁵ Habár Gazio kicsit csúsztat az eredeti vers kontextusán, de a fentiekkel kapcsolatban Ovidius *Ars amatoriáját* idézi:

„Lám, a tehén a gyepes tereken hogy bőg a bikához,
és ni, a csődörhöz mindig a kanca nyerít.

²⁴ Pietro D’ABANO, *Conciliator differentiarum*, diff. 124.

²⁵ Galeotto a *De doctrina promiscua* 18. fejezetében is azt a témát járja körül, hogy a nők vagy a férfiak részesülnek-e nagyobb gyönyörben, a téma további elemzését és forrásait lásd még BÉKÉS, *Asztrológia, orvoslás...*, 121–127.

Bennünk már finomabb, nem ilyen barbár a kívánság,
emberi, szép célért égjen a férfi szive!”²⁶

Gazio azt próbálja az Ovidius-idézettel megerősíteni, hogy a nők kielégíthetetlen – szinte állatias – testi étvágát végül is a férfiaknak kell megzabolázniuk, mondjuk úgy: illendő mederbe („legitimum finem”) terelniük. Erre persze csak a bölcs férfi képes. A szellemileg kevésbé rátermettek viszont, ha elragadják a vágyaik, biztos, hogy alulmaradnak a nőkkel szemben. Ugyanakkor Gazio azt is hangsúlyozza, hogy mindezek után, és ezen orvosi tények ismeretében talán jobb megértésre találunk a nők. Nem szabad haragudni rájuk, nem tehetnek róla! Ilyennek alkotta meg őket a Jóisten.

Ezzel kapcsolatban a 36. fejezetben²⁷ további, nagyon is praktikus tanácsokat ad azon fiatal férfiaknak, akik még nem házasodtak meg, de szeretnének feleséget maguknak. Figyelmezteti őket, hogy jól gondolják meg, képesek-e feleséget tartani! Biztosak-e abban, hogy testük és egészségük ennek nem látja majd kárát. Sokan keménynek és erősnek („robustus”) képzelik magukat. De vajon tényleg elég kemények-e a mindennapi közösüléshez is („quotidiano coitu sufficientem”)? Bizony sokan tévedésbe esnek, és talán akkor sem veszik észre a bajt, amikor az már a nyakukon van: feleségük kielégíthetetlen szexuális vágyai miatt elveszítik a színüket, legyengülnek, lesóványodnak, egyre többet betegeskednek, míg aztán – ahogy mi magunk is láthattuk, mondja Gazio – belepusztulnak.

Ezért, ha valaki fiatal feleséget akar magának, mindenekelőtt jól mérje fel a saját testét, amely feltétlenül legyen nagy, temérdek („grossum”), erős („robustum”), széles erekkel („venae amplae”) megáldott és vérbő („sanguis multus”). De legyen dús hajuk („multi pil”) is, és bőrük legyen rózsás színű („rubeus”). Eleve fontos odafigyelnünk természetes, velünk született bőrszínünkre is. Akinek kicsit sárgásabb a bőre, vagy halványabb, sötétebb, barnább, az jobb, ha kerüli a szexuális aktusokat, vagy legalábbis ritkítja, amennyire csak lehet. Az is lényeges még, hogy a férjjelöltek sok spermát termeljenek, mert az állandó igénybevétel miatt aztán a test gyorsan kiszikkad, ami idő előtti elhalálózáshoz vezethet.

Általában azt lehet mondani, hogy akinek a teste a fenti feltételeknek nem felel meg, azok jobb, ha meg sem házasodnak. Viszont Gazio – Hippokratészre hivatkozva – hagy azért némi reményt: az, aki hozzászokott a nehéz munkához, ha gyenge is, könnyebben elviseli azt. Vagyis, ha a gyengébb testtel megáldott újdonsült férj túléli a házasság első éveinek testi megpróbáltatásait, és szervezetét nem lakja le teljesen a házastársi kötelesség, akkor testét fokozatosan hozzászoktatva és megedzve legalább annyit elérhet, hogy ne haljon bele.

²⁶ Bede Anna fordítása. *Ov. Ars am.* I, 279–282: „Mollibus in pratis admugit femina tauro:/ Femina cornipedi semper adhinnit equo. / Parcior in nobis nec tam furiosa libido. / Legitimum finem flamma virilis habet.”

²⁷ GAZIUS, *Corona...*, b4^v.

Cave coitum, Sigismunde!

Ezek után térjünk rá a 20. fejezetben az e tárgyban Thurzó Zsigmondnak szánt intelmekre. Címe szerint a fejezet a túlzott, felesleges kiürülésekről („evacuationes superfluae”) szól, és a *Corona florida* részletesebb fejtegetéseihez képest a püspök urat megkíméli a részletektől. A túlzott mértékű kiürülések leginkább a mértéktelen ifjakat fenyegetik a gyakori fürdőzés és közösülés miatt. (Ne feledjük, Thurzó püspök még ifjúnak számít Gazio szerint!) Ahhoz, hogy a mértéktelen nemi élet („immoderatus usus veneris”) káros hatásait észrevegyük, nem is kell orvosi szakvélemény, hiszen maga a tapasztalat is bizonyítja. Azon ifjak ugyanis, akik szép nőt vesznek feleségül („iuvenes ducunt speciosas uxores”) – nem bírván tartóztatni magukat –, egyetlen év alatt elveszítik a színüket, lesóványodnak („discolorati et macilenti”), és kékes színűekké válnak, mintha félig halottak lennének. Ez azért van, mert a gyakori közösülés idő előtti, gyors öregedéshez vezet.²⁸ Gazio Hali Rodoan (c. 988–c. 1061) Galénosz-kommentárjára hivatkozik,²⁹ aki szerint ez főleg azokat veszélyezteti, akiknek hideg és száraz heréik vannak. Az imént mondottakat Averroes (1126–1198) is megerősíti Avicenna *Canticum de medicina* című költeményének kommentárjában: nemcsak, hogy legyengíti a testet, hanem különféle fájdalmakat és ártalmakat is okoz („hereditare varias species nocumentorum, et dolorum”), valamint felettébb lerövidíti az életet és felgyorsítja a vég közeledését („diminuat et abbreviat valde vitam, facitque eam valde breviter et celeriter terminari”). Ezt Cicero is megerősíti, aki szerint az ifjúkor („adolescencia”) buja és kicsapongó élete öregségre adja a testet.³⁰

A 10. századi perzsa orvos, Hali Abbasz († 982–994) szerint a mértéktelen közösülés rosszabb, mint egy nagyobb érvágás utáni vérvesztés. Avicenna az állatok szaporodásáról szóló könyvében³¹ – mint fentebb mindezt ki is számolja: az ejakuláció olyan, mintha az eltávozó sperma mennyiségének a negyvenszeresét veszítené el valaki a véréből. Nem is csoda, ha ezek után az ember teste lesápad és elgyengül. És miért van ez? Ennek egyik magyarázata az, hogy a sperma olyasmi, ami képes szétáradva a testben, mintegy beépülve, végtagokká alakulni: „Quia semen, est res habilitata, ut transeat in membra”. Ezért megy ki az ember végtagjából az erő. A másik ok, hogy a spermával együtt a még meg nem emésztett ételek szubsztanciája (tápanyaga?) is kárba vész („substantia cibi postremi”). Ezzel együtt pedig a „spiritus” ereje („substantia”) is megfogyatkozik.³²

²⁸ A *Coronában* csak annyit jegyez meg Gazio, hogy jól tudja, miről beszél, akinek nagyon szép felesége van, mert annak sokat kell vétkeznie: „qui uxores habent perpulcras quantum delinquant intelligant”. GAZIUS, *Corona...*, b5^r.

²⁹ Gal. *Ars parva* (vagy *Tegni*) III, 37.

³⁰ Cic. *Sen.* XXIX, 8–XXX, 1.

³¹ Valójában Arisztotelész *De generatione animalium*ához fűzött kommentárjában.

³² A „spiritus”-ok nagyon finom testek, amelyek a lélek és test közötti közvetítők. Ficino a „lélek szekereinek” („animae currus”) nevezi, és nagyon finom, áttetsző párához hasonlítja ezeket.

Fontos tudnivaló az is, hogy valójában maga az élvezet („delectatio”) az, ami fokozza a „debilitas”-t. Igyekezzünk aktus közben kerülni a túlzott élvezkedést (lásd fentebb a női és férfi gyönyör közti különbségtételt), mert minél jobban élvezi valaki, annál nagyobb gyengeség tölti aztán el, ha szabadul az aktusból („qui plus delectantur in eo, in maiorem cadunt debilitatem”). A *De longitudine et brevitate vitae* című művében nem más, mint Arisztotelész is megerősítheti, hogy ezt az élővilágban fellelt példáknál mi sem bizonyítja jobban. Ugyanis az olyan nagytermészetű, szaporító, sokszor párosodó állatok, mint amilyenek például a verebek, sokkal kevesebb ideig élnek: alig egy évig. De például az ökör is tovább él, mint a ló vagy a szamár.

Az élvezet mértékével együtt mintha gyorsabban hűlne a test, mert a bennünk lévő természetes melegséget bomlasztja és belső erőnket („virtus”) pusztítja, aminek következtében aztán az érzékszerveink is gyengülnek, és nagyon sok betegség alakulhat ki. Az érzékszervek romlása pedig a látás gyengülésében mutatkozik meg leginkább.³³ A sok nemi aktustól nemcsak a test szárad ki, hanem a gyomor és az idegrendszer is károsodik.³⁴

Tehát – adja Gazio a fejezet végén a jótanácsot – ha a fiatalok jól akarnak maguknak, és hosszú, egészséges életet szeretnének élni, akkor tartsák magukat távol a felesleges és túlzott ejakulációktól.

Összegzés

Talán kissé csalódott az olvasó, hogy sem Thurzó Zsigmond hálózobatitkaira nem derült fény, sem pedig személyére szabott egészségügyi praktikákkal nem találkozott. Igaz, a *Corona floridá*hoz képest a padovai doktor tanácsai sokkal szűkszavúbbak és szemérmesebbek, de a kedvetlen olvasó Gazio fő művének tanulmányozásával bőven kárpótolhatja magát, hiszen sokkal részletesebb tudással egészítheti ki a püspöknek szánt – ám általánosabb érvényű – párzási tanácsokat. A püspöknek szóló testi útmutatást tekintsük inkább kedvcsinálónak. A Thurzónak szánt javas-

A lélek különböző képességeivel, erejével ez a „pára” tölti meg a testet. Mindenképpen szellemi gyengüléssel jár a „spiritus” elvesztése. Marsilio Ficino, *Platonic Theology – Theologia Platonica de immortalitate animorum*, szerk. James Hankins és William Bowen, ford. Michael J. B. Allen és John Warden, 6 köt. (Cambridge–London: Harvard University Press, 2003), 3:56–59 (IX, 5, 2).

³³ A közösülés miatt a szemek, az idegrendszer és a gyomor károsodását lásd a *Corona* 34. fejezetében: GAZIUS, *Corona...*, b4^v–b5^r. Ezzel kapcsolatban Arisztotelészt is idézi (*De longitudine et brevitate vitae*), aki szerint a gyakori párosodást főleg a szemek és az ízületek sínylik meg.

³⁴ A *Corona*-ban az idegrendszer károsodása mellett a közhvény kialakulását is megemlíti. Talán nem teljesen légből kapott az a feltételezés, hogy ezt amiatt hagyta ki a Thurzó Zsigmondnak szánt írásából, mert a püspök – mint oly sok vagyonos ember a korban – közhvénnel küszködött. GAZIUS, *Corona...*, b5^r. De Avicenna szerint akár epilepsziát is okozhat. Érdekességként megemlíteném, hogy épp ennek az Avicenna-résznek hazánkban is ismert egy töredékesen fennmaradt korai, soproni forrása a 14. század második feléből. *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*, szerk. Edit Madas (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006), 129.

latokat Gazióval a saját magával szemben támasztott tudományos elvárásai és a lelkiismerete íratta le. A könyvet ugyanis – reményei szerint – nemcsak a váradi püspök fogja egészséggel használni, hanem mások is. Az „evacuatio”-val kapcsolatos fenti intelmek közül talán csak a fürdőzés során felmerülő egészségügyi problémák érinthették a püspököt, ám a csodaszép feleséggel folytatott mértéktelen nemi élet aligha fenyegette Thurzó Zsigmondot. Azt azonban mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy a váradi püspök akár betartotta, akár figyelmen kívül hagyta Gazio orvosi útmutatásait, négy év múlva, 1512 szeptemberében elhunyt Aradon. Ahogy Gazio Platón szavait saját mondandójához igazítva búcsúzik Thurzó Zsigmondtól és az olvasótól,³⁵ úgy most, a tanulmány végén én is a *Törvényekből* (818a–b) idéznék: „Ami a tömeget illeti, amennyi e tanulmányokból szükséges, arról igen helyesen mondják, hogy szégyen, ha az átlagember nem tud róluk; de elmélyedve kutatni nem könnyű, sőt egyáltalán nem is lehetséges a sokaság számára.”³⁶

DÁVID MOLNÁR

Cave coitum!

**Antonio Gazio's Health Advice Addressed to Sigismund Thurzó,
the Bishop of Várad**

This paper examines the health advice titled *De tuenda et proroganda viridi ac florida iuventa*, written by Antonio Gazio in 1508. The manuscript was addressed to Sigismund Thurzó, the Bishop of Várad. The codex, which has likely been lost over the past century, aimed to preserve the vitality and youthful vigour of the 43-year-old bishop. Gazio devoted the Chapter 20 to the noxious health effects of baths and sexual activity. It is possible that the bishop valued this chapter less, or perhaps did not even understand it, since – according to Gazio's experience – it mostly affects married men with especially beautiful women. This paper, so that not only Sigismund Thurzó may know the secret, now summarizes for everyone's edification what Gazio considered worth knowing about the health effects of mainly harmful sexual activity. To analyze the text, we also compare it with eight chapters from Gazio's principal work, *Corona florida*, which addresses this topic in greater detail.

³⁵ GAZIUS, „De tuenda...”, 236. „Nos eam disciplinam, studio dignissimam arbitramur qua homines instituti quam longissime atque optime in pace vitam agent.” Pl. *Leg.* VII, 803d–e.

³⁶ PLATÓN, „Törvények: Hetedik könyv”, ford. KÖVENDI Dénes, in *Platón összes művei*, 3 köt. Bibliotheca Classica (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 3:765.

A *respublica litteraria* és a „természet csodái”

Magyarországról küldött szervetlen *naturalia*
Ellebodius, Purkircher és Clusius levelezésében

A 16. századi *respublica litteraria*, az egész Európát átszövő értelmiségi hálózat tagjai nemcsak leveleket, hanem csatolmányként különböző tárgyakat is egyre gyakrabban küldtek egymásnak. Nagy divatja volt a gyűjtésnek: a könyveken, kéziratokon és egyéb humanista jellegű küldeményeken kívül botanikai, zoológiai és szervetlen természeti tárgyak (*naturalia*) cseréltek gazdát. A korban gyakran használt kifejezéssel „természeti csodák” iránt, és általában a kuriózumok, a *rara* iránt egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott. Egyes központokban nagyobb gyűjtemények is keletkeztek, a mai múzeumok előfutárai: ezeket a kabinet, a *musaeum*, *Wunderkammer* vagy *Kunstkammer* egymást átfedő fogalmaival szokták ma jelölni. A királyokon túl főuraknak, tudósoknak¹ egyaránt lehettek nagy gyűjteményeik, és ezek – különböző hangsúlyokkal – éppúgy elláthattak szimbolikus-reprezentatív funkciókat, mint a tudományos vizsgálódás vagy egyszerűen a tárgyakban való gyönyörködés funkcióit. A téma már csak azért is kulcsfontosságú, mert a *naturalia* gyűjtése, vizsgálata, leírása hozzájárult a tudományos fejlődés felgyorsulásához. A gyűjteményeknek, *musaeum*oknak ma már kiterjedt szakirodalma van;² kevesebb szó esik azonban arról, hogy az értelmiségiek hogyan és miért küldtek egymásnak természeti tárgyakat, akár a nagy gyűjteményekkel kapcsolatban, akár azoktól függetlenül. A természet-

¹ Mivel a „humanista” és „orvos” vagy „természettudós” fogalmai nem elválaszthatók a korabeli *respublica litteraria*-ban, a továbbiakban jobb híján „tudós” vagy „értelmiséginek” fogom nevezni őket.

² Néhány a legjelentősebb monográfiák, illetve szerkesztett kötetek közül: Paula FINDLEN, *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy* (Berkeley: University of California Press, 1994); Thomas D’ACOSTA KAUFMANN, *The mastery of nature: Aspects of art, science, and humanism in the Renaissance* (Princeton: Princeton University Press, 1993) (különösen a 174. oldaltól); Oliver IMPEY és Arthur MACGREGOR, szerk., *The Origins of Museums: The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-century Europe* (Oxford: Clarendon, 1985); Thomas RICHTER, *Die Wunderkammer: Kunst, Natur und Wissenschaft in Renaissance und Barock* (Bern: Bernisches Historisches Museum, 2005).

tudományokon belül még leginkább a botanika fejlődése és a kertek kapcsán esik szó az európai levelezési hálózat kulcsszerepéről, az ásványok, fémek, érdekes kövek vagy földtípusok, egyszóval a szervesetlen természeti tárgyak kapcsán viszont alig,³ pedig ez utóbbiak domináns szerepet játszottak például a bolognai Ulisse Aldrovandi vagy a nápolyi Ferrante Imperato híres *musaeum*aiban.⁴

Az elsősorban föld alatt megtalálható, emberi szempontból érdekes és értékes természeti tárgyak a 16. században váltak önállóan vizsgált kategóriává a tudományban, de a terminológia a század folyamán végig kiforratlan maradt. Eme objektumok legegységelműbb átfogó elnevezése a *fossile* volt (a gyakrabban használtos többes számban *fossilia*), a *fodere*, „kiásni” igéből (vagyis a kifejezés szó szerinti értelemben a föld alól kiásott, bányászott dolgokat jelöli). Ezt a fogalmat látjuk két olyan mű címében is, amelyek a tudományág fejlődésében mérföldkövet jelentettek: Georgius Agricola *De natura fossilium* (1546) című művéről és a Conrad Gessner által szerkesztett *De omni rerum fossilium [...] liber* (1565) című kötetről van szó.⁵ A *fossile* tehát nem összekeverendő az ősi élőlények kőületeit jelentő modern „fossilizáció” kifejezéssel, de egyébként a *fossile* 16. századi fogalma magába foglal ilyen kőületeket is. A *metallicum* szót is használták ilyen általános értelemben, vagyis a fémeken túl ásványokra, kövekre és földekre vonatkozóan, ilyen jelentésben szerepel a szó például Aldrovandi *Musaeum Metallicum*aiban;⁶ és a *minerale* szónak is volt ilyen általános jelentése. Mivel azonban mind a *metallicum*ot, mind a *minerale*t használták szűkebb értelemben is,⁷ a *fossile* szó használata pedig zavaró lenne az eltérő modern jelentés miatt, a továbbiakban jobb híján a „szervesetlen *naturale* / *naturalia*” kifejezést fogom használni.⁸

Ebben a tanulmányban olyan Magyarországon található, különleges szervesetlen természeti tárgyakról lesz szó, amelyek iránt Nyugaton is érdeklődés mutatkozott a 16. század második felében; három magyarországi kötődésű és az európai szelle-

³ Jellemző, hogy abban a Dirk Van Miert által szerkesztett, egyébként kiváló kötetben (Dirk VAN MIERT, szerk., *Communicating Observations in Early Modern Letters [1500–1675]: Epistolography and Epistemology in the Age of the Scientific Revolution* [London–Torino: The Warburg Institute–Nino Aragno Editore, 2013]), amely a botanikától az epigráfiáig számos tudományterület fejlődésében mutatja be a levelezőhálózat jelentőségét, a szervesetlen természeti tárgyakról nem esik szó.

⁴ Lásd Ferrante IMPERATO, *Dell'istoria naturale* (Neapoli: C. Vitale, 1599); Aldrovandi gyűjteménye alapján pedig ez a posztumusz mű jelent meg nyomtatásban: Ulisse ALDROVANDI, *Musaeum Metallicum* (Bononiae: B. Ferronius, 1648).

⁵ Kiadásuk: Georgius AGRICOLA, „De natura fossilium”, in Georgius AGRICOLA, *De ortu et causis subterraneorum* (Basileae: J. Froben, 1546); Conrad GESSNER, *De omni rerum fossilium [...] liber* (Tiguri: J. Gesner, 1565).

⁶ Lásd a 4. jegyzetet.

⁷ Akár egymással szembeállítva: fémek és egyéb ásványok, kőzetek.

⁸ A szervesetlen *naturalia* terminológiai problémáiról részletesebben lásd Dietlinde GOLTZ, *Studien zur Geschichte der Mineralnamen in Pharmazie, Chemie und Medizin von den Anfängen bis Paracelsus* (Wiesbaden: Steiner, 1972), különösen 1–4; összefoglalóan ORBÁN Áron, „Non-living naturalia in Clusius's correspondence, Part I: Clusius's collection and Cromer's subterranean adventures”, *Hungarian Studies* 36 (2022): 68–94, 70–71.

mi elitbe tartozó humanista/természettudós, Carolus Clusius, Nicasius Ellebodus és Georg Purkircher levelezéséből hozok fel példákat ilyen objektumok küldésére.⁹ Egyrészt azt kívánom bemutatni, hogy magyarországi értelmiségiek nagyon is részt vettek különleges kövek, fémek és földek megszerzésében és továbbküldésében, párhuzamosan azzal, hogy rohamosan nőtt a szervesen *naturalia* „forgalma” a 16. század végi *respublica litteraria*-ban. Másrészt a bemutatott esetek általában is jó keresztmetszetét nyújthatják annak, hogyan működött ez az Európát átszövő levelezési hálózat, amikor értékes, érdekes *naturalia* megszerzéséről volt szó; milyen utakon járhatott a küldemény, és hogyan gazdagíthatta esetlegesen a nagy európai „múzeumokat”. Ha csak felsoroljuk azokat a tudósokat, akik a most bemutatásra kerülő példákban magyarországi természeti képződmények megszerzőiként, közvetítőiként vagy címzettjeként szerepelnek, látható, hogy a közép-európai hálózat számos jelentős humanistája, tudósa képviselteti magát: a három főszereplőnkön túl ifj. Joachim Camerarius, Philippe de Monte, Thomas Jordanus, Johannes Crato von Crafftheim, Hugo Blotius, Gian Vincenzo Pinelli, Ulisse Aldrovandi, Ferrante Imperato.

Ami Carolus Clusiust (Charles de l'Écluse; 1526–1609), az egyik legnagyobb 16. századi botanikust és a *respublica litteraria* egyik központi alakját illeti, ő szervesen *naturalékat* is kért, küldött, közvetített időről időre, egész felnőtt pályája során, mint azt már bemutattam egy kétrészes tanulmányban; legalább ötven, általa vagy neki írt levélben van szó különböző fémekről, kőzetekről vagy éppen orvosi földről.¹⁰ Bár messze a botanikával foglalkozott legtöbbit, ez nem jelent szigorú szakosodást: Clusiust – mint a század többi természettudósát – az egész természet, annak minden csodája érdekelte. Már a pályája elején, legkésőbb 1566–1567 körül kifejezetten fellelkesítette az ekkor Dél-Németalföldön élő tudóst Gessner kötelete, a *De omni genere [...] fossilium*, és többféle különleges tárgy iránt is érdeklődött az ismeretségi körében;¹¹ az egyik érdekes természeti képződmény Magyarországon volt található. 1567. március 23-án így írt barátjához, Johannes Cratóhoz, a sziléziai, akkor Bécsben tartózkodó császári orvoshoz és humanistához:

„Hallottam bizonyos sima kövecskékről, amelyeket mintha körzővel készítették volna, és amelyek azokban a hegyekben találhatók, amelyek Pannóniát és Daciát vagy Erdélyt elválasztják; egyikük aranyos, másikuk ezüstös színű, és mintha valamilyen írásjelek lennének rajtuk, de ismeretlenek. Úgy

⁹ A három tudós egymás közti kapcsolatairól lásd ORBÁN Áron, „Clusius, Ellebodus and Purkircher: A Cross-Section of Humanist-Naturalist Cultural Exchange between Vienna and Pozsony”, *Erudition and the Republic of Letters* 8 (2023): 1–35. A külön-külön róluk szóló alapvető szakirodalmat lásd ugyanebben a tanulmányban.

¹⁰ ORBÁN, „Non-living naturalia... I”, és ugyanennek második része: ORBÁN Áron, „Non-living naturalia in Clusius's correspondence, Part II: Minerals, strange stones, fossils, earths as objects of exchange in the republica litteraria around Clusius”, *Hungarian Studies* 37 (2023): 32–71.

¹¹ Lásd ORBÁN, „Non-living naturalia... I”, 69–70; ORBÁN, „Non-living naturalia... II”, 4. szakasz.

mesélik, egyszer László király a zsákmánnyal megrakodott tatárokat üldözte; megijedt, hogy kicsúszik a kezéből a győzelem katonái pénzsóvársága és akaratgyengesége miatt, mivel azok ragaszkodtak a tatárok által menekülés közben elszórt kincsekhez. László Istenhez imádkozott, hogy változtassa kővé az útra szórt érméket, pénzeket; így tudta elérni, hogy a megtévesztett katonák fürgébben üldözték az ellenséget. Ha a te igyekezeted révén hozzá tudnék jutni ilyen kövecskékhez, nagyon örülnék nekik.”¹²

Ismert a szakirodalomban, hogy Clusius leírta ezt a Szent László-legendát a *Stirpium Nomenclator*-ban, a magyar növénynevek 1583-as jegyzékében, a „Szent László király füve” lemmánál.¹³ Ám amint látjuk, a németalföldi tudós már a bécsi-magyarországi időszaka előtt megidézte Szent Lászlót egy levélben, mégpedig egy különös kő kapcsán. Az ún. „Szent László pénzét” ma is ismerik: 1–5 cm átmérőjű, szürke, sárgás vagy barnás, és valóban szabályos kerek képződmények ezek, egyik lelőhelyük valóban Erdélyben, Kolozsvártól nyugatra van.¹⁴ Nem tudjuk, Clusius mennyire hitt a legendában, mindenesetre azt gondolhatta, valamilyen fémtartalmú kövek lehetnek ezek – több ilyen „vegyes” képződményről olvashatott például Agricola *De natura fossilium*-ában –, és mivel Erdélyből kellett megszerezni, bécsi barátjához fordult mint esetleges közvetítőhöz. Álmában sem hihette Clusius azt, amit a modern tudomány már feltárt: a „Szent László pénzei” valójában a *Nummulites* névre hallgató fossziliák, olyan óriás egysejtű eukarióták maradványai, amelyek több millió évvel ezelőtt éltek.¹⁵ Némely kővületen körkörös és egyéb vonalak látszódnak, ezen alapulhatott az a Clusius-hoz eljutott információ, hogy „ismeretlen írásjelek” (*characteres incogniti*) vannak rajtuk. Messze volt még a 16. század az evolúció és az egysejtűek ismertetéről, a németalföldi tudósaknak nem volt esélye az igazság megismerésére egy olyan korban, amelyben magának a Földnek az életkorát is körülbelül 5000 évre becsülték.

Clusius megismételte a kérését Crato felé egy három héttel későbbi, április 14-i levélben is,¹⁶ és innentől csak Crato öt válaszlevelét ismerjük a levelezésből.¹⁷ Az or-

¹² A szöveg kiadása: *Caroli CLUSII Atrebatensis ad Thomam Redigerem et Joannem Cratonem epistolae*, szerk. Pierre François Xavier DE RAM (Brüsszel: M. Hayez, 1847), 56.

¹³ A „Szent László király füve” lemmánál a mű mindkét kiadásában a nyomtatvány végén: Carolus CLUSIUS, *Stirpium Nomenclator Pannonicus* (Németújvár: J. Manlius, 1583); Carolus CLUSIUS, *Rariorum aliquot Stirpium [...] Historia* (Antwerpiae: C. Plantin, 1583).

¹⁴ Máshol is előfordul Európában, és ezt Crato körei is tudták, lásd Crato 1567. október 11-ei levelét Clusius-hoz: „[...] Similes reperiri in Moravia audio, sed nondum vidi.” A Crato–Clusius levelezésről lásd a 17. jegyzetet.

¹⁵ A *Nummulites*-ről lásd NAGY Tamás, „Szent László Pénze» (*Nummulites*) kémiai analízise”, *Bio-kémia: A Magyar Biokémiai Egyesület Folyóirata* 25 (2001): 53–58. Crato leveleit és bennük a Szent László legendát megemlíti Erney József („Clusius és Báthory”, *Botanikai Közlemények* 31 [1935], 4), de pontatlanul hivatkozik a legendára, és nem fejt ki, mit kell érteni „nummulitok” alatt.

¹⁶ Clusius Crato-hoz, 1567. április 14, DE RAM, *Caroli CLUSII Atrebatensis ad Thomam Redigerem...*, 57.

¹⁷ Crato Clusius-hoz, 1567. május 29, július 12, augusztus 31, szeptember 24, október 11. Mss: Leideni Egyetemi könyvtár, Vulc. 101 (a Clusius-gyűjteményben lásd <https://clusiuscorrespon->

vos-humanista barát eleinte szkeptikus volt a legendás köveket illetően, de felajánlotta, hogy segítséget kér a megszerzésük ügyében egy ott, Bécsben tartózkodó orvostól. Crato július 12-i leveléből kiderül, hogy ez az orvos nem más, mint a kolozsvári születésű Thomas Jordanus, Jordán Tamás. Ő valóban szerzett „Szent László pénzét”: a levelekből összességében az derül ki, hogy Clusius legkésőbb szeptemberre legalább egy ilyen küldeményt kézhez kapott Cratón keresztül. A végére az eleinte közönyös Crato is átvett valamit Clusius lelkesedéséből: „folyton e kövecskék járnak a fejemben”, írja október 11-én. Hogy Clusius mit gondolt végül a megszerzett „kövecskékről”, nem tudjuk; a látszólag kővé vált állati és növényi maradványok eredetéről folytak viták a korban,¹⁸ ezek a *Nummulites*-fossziliák viszont nem hasonlítottak a korban ismert élőlényekhez. Érdekes belegondolni, hogy az a Clusius, aki a Batthyány Boldizsár birtokán talált *lithoxylon* révén maga is hozzájárult a paleontológia fejlődéséhez, ezúttal inkább csak Szent László legendáján gondolkozhatott el, nem ismerhette a valódi csodát, az evolúció és a több milliárd éves élet csodáját.¹⁹

Egy másik, Magyarországon található egyedi természeti képződmény a tokaji orvosi föld volt; az iránta mutakozó nyugati érdeklődést Clusius s még inkább El-lebodus levelezéséből ismerhetjük meg. A tokaji föld az úgynevezett *terrae sigillatae*, vagyis az orvosi földek, *bolusok* egyike volt; az ókor óta ismertek ilyen gyógyászati célú agyagtípusokat. Többek közt ellenméregként, pestis ellen, általában megkötő, adsztringens hatású anyagként használták. Alapesetben kerek pasztilla, ún. *trochiscus* formájúra vágták, és hitelesítő jellel, pecséttel látták el – innen a *terra sigillata* név –, de nyers formában, például edényekbe téve is kereskedtek vele, és a *terra sigillata* szó általában is vonatkozott bármely formájú orvosi földre. Az eredeti híres keleti lelőhelyeket, amelyekről a főbb típusok a nevüket kapták (*terra Lemnia*, *terra Armenia* stb.) a törökök elfoglalták, ezért is kellett a kora újkorban új európai lelőhelyeket keresni. Közép-Európában legalább két új típust fedeztek fel és kezdtek kitermelni a 16. század második felében: az ún. sziléziai földet és a tokaji földet.²⁰

A tokaji föld leggyakrabban vöröses színű agyag; a kora újkori forrásokban több rövid és általában bizonytalan említés található Tokaj környéki lelőhelyekre vonat-

dence.huygens.knaw.nl/, hozzáférés: 2024.04.08.). Az öt közül egy, a május 29-i, nyomtatásban maradt fenn: *Virorum doctorum epistolae selectae* [...], szerk. Theodor Friedrich FREYTAG (Leipzig: Teubner, 1831), 88–90.

¹⁸ A téma összefoglalására lásd François ELLENBERGER, *History of Geology*, 1 (Rotterdam: Brookfield, 1996), 122–157.

¹⁹ A Szent László pénzéről szóló levelezésről részletesebben lásd ORBÁN, „Non-living naturalia... II”, 5. szakasz.

²⁰ A *terra sigillata*ról az ókorban és kora újkorban áttekintést nyújt Arthur MACGREGOR, „Medicinal *terra sigillata*: a historical, geographical and typological review”, in *A History of Geology and Medicine*, szerk. Christopher J. DUFFIN és mások, 113–136 (London: Geological Society, 2013); külön a sziléziai földről: Karl H. DANNENFELDT, „The introduction of a new sixteenth-century drug: terra Silesiaca”, *Medical History* 28 (1984): 174–188.

kozóan. A modern kutatás²¹ legalább két lelőhelyet tudott biztosan azonosítani: az egyik a Tokaji-hegy, annak különböző bányái, a másik pedig Szegitől északra volt, a Bodrog mellett. A 16. század utolsó negyedében több orvosi, természettudományos értekezés érintette a tokaji földet, mint például Thomas Jordanus *Pestis Phaenomena* c. értekezése (1576), vagy ifjabb Joachim Camerarius *Synopsis [...] de peste* című műve (1583).²² Alább viszont nem értekezésekről lesz szó, hanem a tokaji föld levelezésbeli említéseiről, amelyek aktuális példákra, ténylegesen megszerzett és elküldött földre vonatkoznak: ezekről még nem esett szó a modern szakirodalomban.

Nicasius Ellebodus, a flamand humanista, a korszak egyik legjobb filológusa nem kevesebb mint tizenhat levelében említi a tokaji földet. Ellebodus fennmaradt levelezése nemrég került kiadásra,²³ e levelek több mint felét padovai támogatójával és barátjával, Gian Vincenzo Pinellivel, a gazdag humanistával és műgyűjtővel váltotta, aki – mint az talán kevésbé ismert – *naturalékat* is gyűjtött.²⁴ Pozsonyi időszakában Ellebodus Radéczy István helytartó, kamaraelnök és egri püspök házában lakott, aki többször is – általában az adott év májusában-júniusában – Felső-Magyarországra, Kassa vidékére tett hivatali utat, és ez alkalmat adott Pinellinek, hogy a Radéczyval együtt utazó Ellebodiusszal tokaji földet szereztessen. Ellebodus leveleiből kiderül, hogy ő maga Tokajnál is járt 1574 kora nyarán, és mint írja, „saját kezével” gyűjtött tokaji földet, mint ahogy még „néhány más ásványkincset” is a vidékről,²⁵ a földet tartalmazó dobozt augusztus-szeptember folyamán sikerült eljuttatnia Pinellihez.²⁶ 1575-ben Pinelli Crátólól is kapott úgymond tokaji földet, de sem Pinelli, sem Ellebodus nem bízott

²¹ Ami a tokaji földről eddig megjelent modern szakirodalmat illeti, Viczián István nyújtott már egy rövid összefoglalást Daniel Fischer 18. századi értekezése alapján: VICZIÁN István, „Mi volt az a »tokaji orvosi föld«?”, *Honismeret* 3 (2017): 31–38. Viczián István és Németh Tibor pedig mineralógiai szempontból is elemezte a földtípust: VICZIÁN István és NÉMETH Tibor, „A gyógyszernek használt »tokaji föld« ásványtani meghatározása”, hozzáférés: 2024.04.08, <https://ojs.emt.ro/bkf/article/view/523>. Jelenleg többen intenzíven kutatják a tokaji földet: 2023 júniusában a tours-i *Boire à la Renaissance (XIVe-XVIIe siècle)* konferencián (*65e Colloque d'études humanistes*) két előadás is elhangzott a témában (N. Kis Tímea, Orbán Áron), és ezekkel összefüggésben több publikáció megjelenése várható a közeljövőben. Angol nyelvű publikációmban az Ellebodus-levelezésből vett példákat még részletesebben tárgyalom majd.

²² Ezekről és más kora újkori értekezésekről lásd ORBÁN, „Non-living naturalia... II”, 64, 172. jegyzet.

²³ Nicasius ELLEBODIUS CASLETANUS, *Epistulae*, szerk., jegyz. Susanna KOVÁCS, Aaron ORBÁN és Adam SZABÓ, BSMRAe: Series nova, 21 (Budapest: Reciti, 2024). Az alábbi jegyzetekben található levélszámok ebből a kiadásból valók, és alapesetben Ellebodus Pinellihez intézett, Pozsonyból írt leveleiről van szó.

²⁴ Lásd Anna Maria RAUGEL, *Gianvincenzo Pinelli e la sua biblioteca*, Cahiers d'humanisme et Renaissance 151 (Genf: Rollo, 2018), 55.

²⁵ 1574. július 14. (no. 134): „Per via di messer Domenico, si non prima, mandarò a Vostra Signoria la terra di Tokay, colta con mia mano propria, con qualche altra minera di quella banda; che quelle di Bohemia si potranno havere facilissimamente da messer Filippo, quando l'imperador andará in quel regno.”

²⁶ 1574. október 5. (no. 140).

teljesen a hitelességében, ezért is készült Ellebodius egy újabb gyűjtőútra. Mint írja 1575. március 25-i levelében:

„Egy hónapon belül indulunk Kassa felé, és teszek róla, hogy Uraságod el legyen látva egy jó adag eredeti, hamisítatlan tokaji földdel. Nem tudom, mint mondjak a Cratóéról, de azt tudom jól, hogy az, amit én küldtem, eredeti, mert én magam gyűjtöttem a saját kezeimmel Tokaj mellett, a Bodrog és Tisza folyók találkozásánál. Nem láttam vörösebb típusát a földnek,²⁷ és nem hallottam, hogy lenne más bánya az ittenin kívül. Mégis felkutatom az egészet még egyszer.”²⁸

Az orvosi földek hamisítása általános probléma volt a korszakban: minél divatosabbá vált, annál gyakrabban hamisították vagy címkézték hamisan. Már csak ezért is kellett Ellebodiusnak a helyszínre mennie, és ezért is hangsúlyozta többször, hogy a saját kezével szerezte a földet. A Tokaj melletti bánya pedig, amelyre Ellebodius utal, egyike lehet a Tokaji-hegy azon bányáinak, amelyet a modern kutatók is lelőhelyként azonosítottak.

Ám nem kellett mindig elmennie egészen Tokajig. Két levélből kiderül, hogy 1575-ben és 1576-ban is kapott földet a váradi püspöktől.²⁹ A váradi püspök, egyúttal szepesi prépost ekkor Bornemissza Gergely volt, aki elsősorban Kassán tartózkodott,³⁰ és kézenfekvő, hogy itt, a felső-magyarországi központban adhatott a földből Radéczyéknak.³¹ Az 1576. augusztus 16-i levélből az is kiderül, hogy a váradi püspök maga készítettett pasztilla formájú (*in trochiscis*) orvosi földet „egy Tokajtól nem messze fekvő dombnál”.³² Ez a hely akár a kutatók által azonosított Szegi és Olaszliszka közötti domb is lehetett; mindenesetre a szepesi káptalannak valóban voltak ott birtokai.³³ Eddig nem tudtunk arról, hogy pasztilla formájú és

²⁷ A Crato által küldött földre utalhat ezzel.

²⁸ 1575. március 25. (no. 160): „Fra un mese andaremo verso Cassovia, et farò che Vostra Signoria sarà servito d’una buona scatola di quella di Tokay sincera et non falsificata. Io non so che dire di quella del Cratone, ma so bene che quella che mandai io, era et è sincera, perché l’ho colta io colla mia mano appresso a Tokay, a la riva del fiume Bodrog che li mette nella Tissa. Né più rossa ho veduto, né inteso di altra minera che di quella. Ma pur cercharò di novo il tutto.”

²⁹ 1575. július 6. (no. 168); 1576. augusztus 16. (no. 193).

³⁰ PIRHALLA Márton, *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig* (Lőcse: Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1899), 267.

³¹ Azokban a levelekben, amelyekben Radéczy felső-magyarországi útjairól esik szó, Kassa vagy Eperjes szerepelnek név szerint mint az utazás végcéljai, és Radéczy tisztségei is az e városokban tartózkodást valószínűsítik.

³² 1576. augusztus 16. (no. 193): „Io vederò di cavare un sacchetto de la terra di Tokaj, di quella vera. L’altra in trochiscis non è fattitia, ma è naturale, cavata da un colle non lontano da Tokaj, et mi l’ha data monsignor di Varadino, il quale è padrone di quel colle, et lui medesimo la cola, et senza altro la riduce in trochisci. Si Vostra Signoria vorrà anchora di quella, scriverò al sopradetto monsignor per essa.”

³³ Lásd pl. PIRHALLA, *A szepesi prépostság...*, 284.

pecsételt változata is lenne a tokaji földnek, de a levélben szereplő *in trochiscis* csak ezt jelentheti. Azt nem tudjuk, hogy konkrétan Ellebodus kapott-e a pasztilla formájú földből is; mindenesetre a további 1576-os és 1577-es levelek tanúsága szerint nehézségei voltak a föld Pozsonyból Padovába küldésével. Végül egy bizonyos padovai Franchóval, Forgách Imre szervitorával tudta eljuttatni Pinellihez.³⁴ Többet aztán nem tudott küldeni Ellebodus, mert 1577 júniusában pestisben meghalt.

Több szempontból is tanulságos, hogy hogyan lép működésbe az értelmiségi hálozat egy értékes *naturale*, itt a tokaji föld megszerzése és célhoz juttatása érdekében. Döntő jelentőségű a küldemény hitelessége, megbízhatósága: ezért kéri meg Pinelli a Magyarországon tartózkodó Ellebodiust, aki aztán nem győzi hangsúlyozni, hogy a kapott vagy éppen saját kezével ástott föld „vera, naturalissima, bellissima, finissima”. A tranzakciók egész folyamatának alapja a *respublica litteraria* tagjai közötti ismeretség és bizalom, kölcsönös szívességtétel, végső soron a humanista típusú barátság, *amicitia*. A tokaji föld akár többszörös közvetítéssel, több barát bevonásával, nagy szervezőmunka árán jutott el a címzetthez. De mi tehette ilyen fontosá a tokaji földet? Az egyik ok nyilván a gyógyászati funkciója, a tokaji föld mint orvosság: a pestis ellen is használatban volt, amely gyakran dúlt abban az időben Közép-Európában, de például a köszvény ellen is, amely miatt Ellebodus a patrónusát is kezelte³⁵ (hivatalosan Radéczy orvosaként szolgált Ellebodus). Ám ennél többről van szó. Ferrante Imperato nápolyi *musaeum*ában is kellett hogy legyen tokaji föld, hiszen szerepel az 1599-ben kiadott *Dell'istoria naturale*-ban, egy rövid leírással.³⁶ Valószínű, hogy Pinellitől jött ez az úgynevezett *Bolo Toccaiese*, annál is inkább, mert más *naturalékat* is küldött Pinelli Imperatónak. Lehet, hogy a tokaji föld egész, Tokaj környékétől Nápolyig tartó utaztatásának fő kezdeményezője Imperato volt; természetesen Pinellit és Ellebodiust magát is mindenképp érdekelte ez az orvosi föld. A másik nagy itáliai *naturalia*-gyűjtő, Aldrovandi *Musaeum Metallicum*-ában is megtalálható a tokaji föld: ez esetben nincs forrásunk a közvetítőkre, de magában a leírásban a Tokaji-hegy bányájára is konkrét utalás történik.³⁷ Volt tehát *terra Tokaiensis* a két leghíresebb itáliai *musaeum*-ban, és kevésbé ismert gyűjte-

³⁴ 1576. december 1. (no. 195); 1576. december 28. (no. 197); 1577. március 3. (no. 203); 1577. március 26. (no. 206).

³⁵ Lásd ORBÁN Áron, „Nicasius Ellebodus and the »otium litterarum«: The vicissitudes of a Flemish humanist in Pozsony (1571–77)”, *East Central Europe* 48, 1. sz. (2021): 1–22, 18.

³⁶ IMPERATO, *Dell'istoria naturale*, 149: „Bolo Toccaiese. Cap. xxxv. Il bolo Toccaiese e di color incarnato, di molta pulitezza: gustato dà con alquanto di acutezza sapor di aroma. Stimasi non meno delle altre terre famose, per antidoto nobile.” Imperato legkésőbb az 1560-as évektől létező *musaeum*-ról lásd ENRICA STENDARDO, *Ferrante Imperato: collezionismo e studio della natura a Napoli tra Cinque e Seicento* (Nápoly: Accademia Pontaniana, 2001), különösen 85.

³⁷ ALDROVANDI, *Musaeum Metallicum*, 270: „Item visa est Bolus Cypria, Hungarica lutea in Haemaphys, et Haemothagia laudatissima. Item Hungarica alia casu apud Arcem To[c]jai inventa: nam cum Metallarii montem Arci imminemtem, aptis cuniculis, perfoderent, pingue quidpiam superne destillare observarunt, quod collectum, et aeri aperto expositum in substantiam Bolo Orientali similem convertit.”

ményekben is, legalább Pinelliében: megtalálta a helyét a „természet csodái” kontextusában is, nem egyszerűen orvosságnak számított.

Csak említés szintjén lehet itt szó arról, hogy Clusius is kért és kapott tokaji földet: összesen három, 1588–1589-ben írt levélből tudható, hogy a felső-magyarországi főkapitányságban vezető pozíciókat betöltő Claude Roussel küldött egy edényben *terre de Thocbay*-t, amely Christoph Freiherr von Eck közvetítésével érkezett Clusiushoz Frankfurtba. (Clusius másféle orvosi földek iránt is érdeklődött, és gyűjteményében, amelyről egy halála évében készült katalógus alapján alkothatunk képet, a *terrae sigillatae* külön kategóriaként szerepelt.)³⁸ Arra is csak röviden utalhatok, hogy Ellebodus a tokaji földön túl más szervesen *naturalé*kat is küldött Pinellinek – például 1574. augusztus 1-én arany- és ezüstérceket³⁹ –, és a padovai tudós egész kvázi „beszerzési hálózata” más országokra is kiterjedt, például Philippe de Monte egyik feladata bizonyos csehországi ásványkincsek beszerzése és a pozsonyi Ellebodiuson keresztül Padovába juttatása volt.⁴⁰ Természetesen ezekben az esetekben is számolni kell a lehetőséggel, hogy Pinelli más gyűjtők számára kérte a természeti képződményt, és Ferrante Imperatót konkrétan meg is említi Ellebodus két 1572-ben kért különleges anyag, a homokkő és az ún. *armatura*⁴¹ kapcsán. Így ír egy 1572. augusztus 8-i levélben:

„Homokkőből és *armaturából*, amennyiben megtalálhatók Magyarország bányáiban, juttatunk majd Ferrante úrnak. Purkircher most az országon kívül van. Amint visszaérkezik, együtt kitaláljuk, hogy mit lehet tenni, mindenképpen igyekezni fogok.”⁴²

A levélrészlet ráirányítja figyelmünket Georg Purkircherre, a másik pozsonyi humanistára és orvosra, aki úgy tűnik, szintén érdeklődött a kővek, fémek, ásvány-

³⁸ Minderről lásd ORBÁN, „Non-living naturalia... II”, 6. szakasz.

³⁹ 1574. augusztus 1. (no. 136): „Mando a Vostra Signoria qualche belle minere d’oro et argento, et in breve mandarò un’altra scatolina, nella quale, si non saranno cose degne di Vostra Signoria, almanco accetterà il buon animo.” Állati és növényi *naturalia* küldésére is sok példát nyújtanak Ellebodus Pinelliéhez írt levelei.

⁴⁰ Lásd pl. Ellebodus Pinellihez, 1574. április 18: „Circa li minerali di Bohemia ho scritto a messer Filippo de Monte, poiché la corte ha d’andarci in breve, comme si dice.”

⁴¹ Bizonytalan, hogy Ellebodusék pontosan mit értettek alatta. Az *armatura* Agricolánál bizonyos kőveken képződő fémszerű réteg: lásd Georgius AGRICOLA, *De natura fossilium – Textbook of mineralogy*, ford. Mark Chance BANDY és Jean A. BANDY (New York: Geological Society of America, 1955), különösen 98–99; modern kifejezéssel élve a „csúszási felülettel” (német „Harnisch”, angol „slickenside”) van átfedésben.

⁴² No. 94: „Arenaria et armatura, si nelle fodine d’Ongaria si potranno havere, sarà servito messer Ferrante. Il Purkircher è fuori de la terra. Subito che sarà venuto, vederemo insieme quello che si può fare, et non lascerò diligentia alcuna.” Lásd még az 1572. december 18-i levelet (no. 102), amelyben Ellebodus szkeptikus a tekintetben, hogy fellelhető-e e két *naturalia* Magyarországon.

kincsek iránt.⁴³ Már a padovai tanulóéveiben levelezett ifjabb Joachim Camerariusszal, és legalább egyszer kért *metallicum*okat itáliai társai számára is;⁴⁴ a nürnbergi Camerarius közel volt Szászországhoz, a kibontakozó földtudományok központi területéhez. Purkircher két levélben, 1575-ben és 1576-ban is arról panaszkodik, hogy a magyarok csak a biztosan nyereséges fémeket, az aranyat, ezüstöt, rezet, ólmot bányásszák; Camerariustól a magyarok számára eddig ismeretlen *metallicum*okat kér, hogy azok mintául szolgáljanak, és Magyarországon is hasonlókat keressenek.⁴⁵ Ő maga az 1575-ös levelében egy Esztergomnál talált, vízből kivált kőzetfélélet küldött, amelyet a további leírás alapján gipszként azonosíthatunk.⁴⁶ Camerariuson kívül másnak is juttatott szervesetlen *naturalé*kat, például Hugo Blotiusnak bizonyos fémtartalmú kőzeteket 1571-ben.⁴⁷

A három főszereplőnkön kívül más olyan magyarországi értelmiségieket is felhozhatnánk a korszakból, akik szervesetlen *naturalé*kat küldtek nyugati címzetteknek, és azt is lehetne még vizsgálni, hogyan függ össze a magyarországi természeti képződmények, különleges ásványkincsek iránti érdeklődés Magyarország vagy Pannónia mint ásványkincsekben, bányákban gazdag ország ábrázolásaival, leírásaival. Ám a három levelezésből vett fenti keresztmetszet is már elég lehet bizonyos következtetések levonására. Magyarország több különleges szervesetlen *naturalé*t is „szolgáltatót” az európai természettudósok számára, ilyen szempontból is jelentős szerepet játszottak a Magyarországon élő értelmiségiek a 16. századi Európát átszövő értelmiségi levelezőhálózatban, amely egyik funkciója szerint kvázi beszerzési hálózatként is működött. Nemcsak egyes magyarországi növények vagy gombák érdekelték a Nyugatot. Ugyanakkor általában is tanulságos, hogy adott esetben mennyi energiát fektettek a *respublica litteraria* tagjai speciális *naturalia*-szerzésbe, milyen szervezőmunka és együttműködés lehetett olyan küldemények mögött, amelyek kisebb-nagyobb európai gyűjtemények leltárában szerepelnek. Mindez jól tükrözi azt a „természet csodái” iránti lelkesedést is, amely általában a reneszánsz egyik attraktív jellemzője.

⁴³ Az eddigi Purkircher-irodalomban orvosi-botanikai érdeklődése volt ismert (illetve egy földgömböt is beszerzett nagy nehézségek árán), az ásványok világa iránti érdeklődéséről nem esett szó.

⁴⁴ Purkircher Camerariushoz, 1563. május 21. Purkircher leveleire is a dátummal utalok a továbbiakban, levelezésének modern kiadása: Georgius PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, szerk. Miloslav OKÁL (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

⁴⁵ Purkircher Camerariushoz, 1575. március 20. és 1576. december 1.

⁴⁶ „[...] mitto et lapidem ex aqua concretum in fonte non procul Istrograno aut Strigonio distante. Nostri utuntur eo in emplastris pro ossium fractura.”

⁴⁷ Purkircher Blotiushoz, 1571. szeptember 29.

ÁRON ORBÁN

**The Republic of Letters and the „Wonders of Nature”.
Inorganic *naturalia* Sent from Hungary in the Correspondences
of Ellebodius, Purkircher and Clusius**

In the correspondences of sixteenth-century humanists / naturalists, various types of “wonders of nature” appear, which also contributed to the development of European “museums” or “Wunderkammer”. This article demonstrates through examples from the correspondences of three Hungary-related humanists / naturalists, Nicasius Ellebodius, Georg Purkircher and Carolus Clusius, that the “West” received several specific inorganic *naturalia* from Hungary, too. Scholarship has so far been interested in botanical *naturalia* in this context, but western collectors were also interested in inorganic objects that fell in the category of *fossilia* or *metallica*: such was the Tokaj earth, the “Saint Ladislaus’s coin”, or pieces of metallic ores. The relevant sources testify that Hungary’s specific *naturalia* reached several Italian, Western European “museums” or *naturalia* collections.

A sárospataki Csécsi-kéziratok néhány tisztázásra váró kérdése

A Rákóczi-szabadságharc kutatásának – mint minden történelmi kutatásnak – elengedhetetlen része a korszak forrásainak feltárása, kritikája, értelmezése és használata. Ezen források egy részét a szabadságharc időszakának lelkes kutatója, Thaly Kálmán adta ki a 19. század második felében, az általa készített vagy felügyelt és jóváhagyott kiadások azonban már vagy elavultak, vagy az őket övező bizonytalanságok miatt elmondható róluk, hogy fenntartásokkal kell őket kezelni. A 18. század kezdetéről nagyobb számban maradtak fenn napló-típusú dokumentumok, melyek közül Thaly is többet közölt eredeti nyelven a *Monumenta Hungariae Historica: Scriptores* XXVII. kötetben. Az eredeti nyelvű kéziratok között szerepel egy napló *Ifjabb Tsétsi János¹ Havi Krónikája a Rákóczi-háború történeteiről. 1703–1709.*² címmel, melynek eredetije a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek kéziratári állományában található szintén ifjabb Csécsi (Tsétsi) János szerzőségével feltüntetve, *Memoria Rerum Quarundam Belli Hungarici Adversus Domum Austriacam Anno MDCCIII Suscepti Descripta per JOHANNEM TSETSI SAAROS-PATACHINI* 1705. címmel.³ A naplóról két átirás is készült a 18–19. század folyamán: az első másolat az Országos Széchényi Könyvtár állományában található, Kovachich Márton György által készített, 1797-es, nagy alakú kézirat,⁴ a második másolat a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának állományában található, Jászai Pál által készített, 1828-as, nagy alakú, hiányos kézirat,⁵ melyből 9 fasciculus eltűnt, és a gerincét összefogó apró papírcsík alapján a veszteség már a 19. század végén megtörténhe-

¹ A két Csécsi – apa és fia – nevét következtetlennül írják még a könyvtári katalógusban is, így jelen írásban a Csécsi formát fogom használni.

² *Történelmi naplók, 1663–1719*, szerk. THALY Kálmán, *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores* 27 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1875).

³ Kt. 161-es jelzettel.

⁴ Fol. Lat. 159. Tom. IX jelzettel.

⁵ Kt. 162-es jelzettel.

tett, így ebből az 1707. március eleje és 1709. április vége közötti időszak hiányzik. Thaly Kálmán a Kovachich-féle kéziratot használta fel a napló közléséhez, így az eredetit valószínűleg nem látta, amely feltételezést megerősíti az a megjegyzése is, amelyet a napló közlésének magyarázatában ír a Kovachich-féle átírás kronológiai tévedéséhez kapcsolódóan.⁶ Kovachich és Thaly másolásban és kiadásban játszott szerepéről egy, az eredeti napló elejére becsúsztatott rövid megjegyzés tanúskodik, melyet Harsányi István sárospataki könyvtáros készített 1908-ban.⁷

A napló igen sok kérdést vet fel, melyek közül az első a leírás időpontjának kezdete. Az eredeti napló elején az 170_-as dátumkezdet után más színű tintával két kiegészítés található, az egyik egy „ab” praepositio, a másik egy 5-ös szám, ami elméletben azt jelentené, hogy a naplót 1705-ben kezdték el írni, az első bejegyzett hónap azonban 1703 májusa, így kérdéses, hogy ki és mikor egészíthette ki az üres dátumvéget.

A dátumozás problematikája átvezet a következő kérdéshez, amely a napló szerzőségével kapcsolatos. A szerzőség kérdésének vizsgálata előtt mindenképpen ejteni kell néhány szót a két Csécsi életéről és munkáiról. Idősebb Csécsi János (1650–1708) több nagy tekintélyű protestáns oktatási intézményben tanult, majd a Sárospataki Református Kollégium nagytudású és sokoldalú tanára és igazgatója lett. Az általa irányított sárospataki kollégiumot a 17–18. század fordulójának protestáns felekezeteket hátrányos megkülönböztetéssel sújtó időszakában elűzték anyavárosából, így Csécsi 1687 nyara és 1695 nyara között Göncön, majd 1695 nyara és 1705 tava-sza között Kassán működtette az intézményt. Kassa 1704-es kuruc ostromakor a várban osztrák védelmet kért, miközben a kurucok tönkretették a kollégium épületét,⁸ ezért tanítványaival együtt visszatért Sárospatakra és itt folytatta munkáját. Az 1705-ös szécsényi országgyűlésen személyesen is részt vett egyházi megbízású követként, majd hazatért, de a szabadságharc eseményei 1706-ban rövid időre ismét lehetetlenné tették tanári feladatainak ellátását. 1708-as halálát fia naplója is megemlíti, tisztelettel emlékezve meg apjáról.⁹ Munkái közül a legismertebb és legjelentősebb az *Observationes Orthographico-Grammaticae*, amely eredetileg Pápai Páriz Ferenc szótárának függelékében jelent meg. Ennek a műnek már készült modern, forráskritikai szempontból is megfelelő kiadása.¹⁰ Ifjabb Csécsi János (1689–1769) a gönci

⁶ THALY, *Történelmi naplók...*, 24.

⁷ „Ifj. Csécsi János sárospataki tanárnak eme nagybecsű kéziratát, amelyet Kovachich Márton György másolt le, s önkényesen »Historia Rebellionis Rakoczianae« címmel látott el, Thaly Kálmán közölte a Monumenta Hung. Hist. II. oszt. Írók Kötet 257–396 lapjain, 1875-ben. (vö: Szinyei: Magyar Írók Élete és Munkái. II K. 226 lap, és Thaly-nak a Monumentához írt előszavának XXIII–XXVI. lapjait.), Sárospatak 1908. szept. 6., Harsányi István h. Ktnok.”

⁸ CZEGLE Imre, „Ráday Pál és a sárospataki kollégium”, in *Ráday Pál 1677–1733: Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, 197–233 (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1980), 200.

⁹ THALY, *Történelmi naplók...*, 357.

¹⁰ TSÉTSI János, *Observationes Orthographico-grammaticae (1708): Helyesírási-grammatikai megjegyzések*, Az eredeti kiadás hasonmása fordítással, ford., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, bev. KOROMPAY Klára,

„száműzetés” időszakában született, Kassán és Sárospatakon, majd 1709 és 1712 között német, angol, svájci és holland felsőoktatási intézményekben tanult, valamint rövid utazást tett Itáliában és Franciaországban is. Hazatérése után Sárospatakon tanított, de az iskola fizikai összezsugorodásig fajuló belső konfliktusai az ő személyéhez kötődtek, így 1734-ben el kellett hagynia tanári állását, és soha többet nem térhetett vissza az akadémiára. Számos munkája maradt fenn a kollégiumi könyvtár kéziratárchájában, melyek közül Thaly Kálmán közölte a neki tulajdonított naplót.

A napló szerzősége szempontjából az az egyik alapvető kérdés, hogy valóban csak az ifjabb Csécsi írta-e, vagy az 1706-ig tartó rész az idősebb Csécsi munkája, és a fia csak ezután veszi át a naplóírási feladatot. Thaly Kálmán és a korszakkal foglalkozó szerzők és munkák mindegyike kizárólag ifjabb Csécsi Jánosnak tulajdonítja a naplót – habár Szinnyei József megemlíti, hogy az idősebb Csécsi „néhány dolgozatai összefolytak vagy kiegészültek az ifj. Csécsiével”¹¹ – ez azonban lehet, hogy tévedés, amit már a dokumentum írásképe is igazolhat. Idősebb és ifjabb Csécsi Jánostól is maradt fenn több kézírásos dokumentum, ezek egy része a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának kéziratállományában található, közülük a fentebb is említett *Observationes* mellett még egy munkáját adták ki modern, forráskritikai szempontból is megfelelő formában.¹² Ez a Rákóczi-szabadságharc kutatásához igen jelentős forrás a szécsényi országgyűlésről készült naplószerű feljegyzés, amelyet a kutatók véleménye szerint¹³ idősebb Csécsi János 1705. szeptember 12-e és október 3-a között vezetett, és amelyet Kazinczy Ferenc másolt le, javított és egészített ki. Az eredeti kézirat a napló első felének kontrollszövegeként szolgálhat, alátámasztva azt, hogy az 1703 májusa és 1705 decembere közötti időszak leírása minden valószínűség szerint idősebb Csécsi János munkája. Az 1706 januárja és 1709 áprilisa közötti időszak már biztosan ifjabb Csécsi János kezétől származik. Ennek az állításnak az igazolására több, Sárospatakon található kéziratot is felhasználhatunk, amelyekből a későbbi tanári pályafutása során készült *Historia gentis Hungaricae. 1720.* címmel írott emelhető ki, hiszen ez a munka a későbbiekben a napló tartalmi szempontú vizsgálatához is megfelelő párhuzamként szolgálhat.

A formai különbségek vizsgálatánál röviden ki kell térni az eltérő tintahasználatra. Az 1703 és 1705 közötti időszak megörökítéséhez használt tinta egyértelműen jó minőségű, az 1705 és 1707 között használt már kevésbé megfelelő, majd az 1707 és 1709 közötti események leírásához szintén más színű, halványabb tintát használt Csécsi, amely helyenként ráadásul annyira átütött a papíron, hogy a másik

szerk. ZSILINSZKY Éva (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009).

¹¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914), hozzáférés: 2024.04.30, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>.

¹² *A szécsényi országgyűlés 1705-ben: Csécsi János naplója Kazinczy Ferenc bűteles másolatában, a magyar fordítással, továbbá az országgyűlés dokumentumaival, valamint R. Várkonyi Ágnes tanulmányával*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály (Szécsény: Szécsény Város Önkormányzata, 1995).

¹³ PRAZNOVSZKY, *A szécsényi országgyűlés...*, 62.

oldalon található szöveg sokszor olvashatatlanná vált. Elképzelhető, hogy ez csupán a mostoha körülményeknek köszönhető, és ifjabb Csécsi kénytelen volt egyre rosszabb minőségű tintát használni, de az eltérő tinta érv lehet mellett is, hogy a kézirat több szerzőtől származik. A napló „alapanyagául” szolgáló, Matyasovszky Ferenc a Rákóczi-szabadságharc idején rendszeresen használt vízjeleivel ellátott papír az eddig felfedezett és azonosítható vízjelek alapján az 1613-tól Teplicen működő papírmalomból származik.

Az apa-fia szerzőség elméletét támaszthatja alá a napló felépítése is, mivel 1703 és 1705 vége között minden hónap egy oldalt tesz ki, így ennek hossza 33 oldal, míg 1706-tól már semmiféle szabályszerűség sincs a hónapok eseményeiről készített leírásoknál, így ennek hossza 327 oldal.

Az alapfeltevést megerősíthetik a naplóban található ortográfiai különbségek is. Ezek közül a leginkább szembeűnő a „-que” klitikum és a szavak elején található „prae” jellegzetes rövidítése, amely a napló első felében egyszer sem fordul elő, míg a másodikban rendszeresen megtalálható. (Megjegyzendő azonban, hogy a „Praelatus” méltóságnevet egyetlen esetben sem rövidíti a napló, ami alighanem a szó kiemelt szerepével lehet összefüggésben.) Az ablativusokban és adverbiumokban, vagy a praepositíóként és alárendelő kötőszóként is használt „cum” esetében használt magánhangzó-hosszúság jelölése esetén már kevésbé egyértelmű a különbség.

Lexikai különbségek is megjelennek, például a „facere” ige használatában. A „deditionem facere” kifejezés az első részben tizenkétszer, a másodikban ötször jelenik meg, a „stragem facere” az első részben egyszer, a második részben hétszer, a „quo facto” kifejezés azonban az első részben háromszor, míg a másodikban tizenhat alkalommal kerül elő. A „noster, nostra, nostrum” névmás használata a napló első felében kizárólag a bevezető „IN NOMINE DOMINI NOSTRI JESU CHRISTI” mondatban található meg, míg a második részben háromszor kapcsolódik valamiféle köznévhöz, ötször II. Rákóczi Ferenc fejedelmi címéhez, szintén ötször az országnagyokhoz („Magnates”), és háromszor az Úr nevéhez. A „princeps” szó nominativusi és ragozott alakokban az első részben huszonkilenc alkalommal fordul elő, amelyek közül egy Thököly Imre titulátúrájaként van megemlítve, de egyszer sem kapcsolódik hozzá a „noster” névmás, amely esetleg az eseményekkel, vagy legalább a fejedelemmel való kapcsolat szorosabb voltára utalhat, bár kétszer szerepel a „celsissimus” melléknévvel összekapcsolva. A második részben a „princeps” szó nominativusi és ragozott alakokban 261 alkalommal fordul elő, amelyek közül egy Apafi Mihály, három a Bethlen család, egy II. Rákóczi György, hat pedig a szabadságharccal és Rákóczival kapcsolatban álló lengyel méltóságok titulátúrájaként van megemlítve. Rákóczi neve mellett ötször a „noster” névmás, hétszer a „celsissimus” és tizenhatszor a „serenissimus” melléknév áll, ami utalhat arra, hogy ennek a résznek a szerzője jobban rokonszenvezik a fejedelemmel és az eseményekkel.

Az írásjelek használatának értékelése komoly problémát és feladatot jelent, mert a naplóban használt ortográfiai rendszer meglehetősen következetlen. Mindenesetre

ki kell emelni a felkiáltójelek használatát. Ilyen, érzelmet is kifejező írásjel a napló első részében egyáltalán nem található, míg a második részben ötvenkilenc esetben fordul elő imperativusok, „eheu, ecce, vae, vah, o, oh” indulatszavak, vocativusok, és néhány egyéb, hangsúlyozni kívánt kifejezés után. Érdekesség, hogy a „deus” szó adverbialis alakban és nominativusban is szerepel felkiáltásokban. Az antik hagyományt eleveníti fel a szövegben négyszer is előforduló „O tempora!” illetve „O tempus!” felkiáltás.

Az írásjelek használatának vizsgálata átvezet a grammatikai különbségek vizsgálatához. Az első részben 1705-ig egy-két indicativus praeteritum imperfectum és coniunctivus praeteritum perfectum alaktól eltekintve aktív és passzív indicativus praesens perfectumi igeidőhasználat jellemző, majd 1705-től rendszeres lesz az indicativus praesens imperfectum és a coniunctivus praeteritum imperfectum használata is. A második részre már változatosabb igeidőhasználat jellemző, valószínűleg azért is, mert az egyszerű mellérendelő mondatok használata mellett megjelennek az alárendelő mellékmondatok is. A mondatrövidítő szerkezetek közül az első részben az ablativus absolutusok dominálnak, míg a második részben található nominativus és accusativus cum infinitivo is. Ezen szerkezetek használatának vizsgálata továbbvisz a szintaktikai különbségek elemzésének irányába.

Az első rész szintaktikai szempontból lényegesen egyszerűbb, rövidebb és tömörebb mondatokat és mondatrövidítő szerkezeteket, a második rész összetettebb, hosszabb, sokszor nehezebben átlátható mondatszöveget és szerkezeteket használ. Emellett a második részben megjelennek olyan retorikai eszközök is, amelyek már a stilisztikai jellemzőket befolyásolják.

Stilisztikai szempontból az első rész egyszerűbb, sematikusabb, jellemzően a tényekre, adatokra, eseményekre koncentrál. A második rész összetettebb, a tények, adatok és események lejegyzésekor a szerző véleményét is formál, olykor hangot adva kétségbeesésének és kritikájának is.

Mindezek a jellemzők utalhatnak egy fiatal fiú latin nyelvtudásának fejlődésére is, de a naplón belüli nagyon éles váltás alátámaszthatja a két szerző, esetleg a kassai időszakban önállóan író, vagy az apja írását ismerő és használó fiú számára diktáló apa, illetve mindkét esetben, a hazatérés után a naplót önállóan folytató fiú elméletét is.

A napló esetében azonban nemcsak az „Egy szerző vagy kettő?” kérdés problémáját kell tisztázni.

Thaly Kálmán nem az eredeti kéziratot használta, hanem annak egy Kovachich Márton György által készített másolatát, a Kovachich által készített másolatba becsúszó, fentebb említett hiba kapcsán pedig azt is kiemeli, hogy ezen hiba javításához Emődy Dániel sárospataki tanár segítségét kérte,¹⁴ vagyis teljes bizonyossággal állítható, hogy Thaly nem látta az eredeti naplót. Így az eredeti kézirat és a Thaly

¹⁴ THALY, *Történelmi naplók...*, 24.

Kálmán-féle kiadás közötti eltérések is komoly kérdéseket vetnek fel, amelyek már az egész szöveg tartalmának helyes értelmezését is érintik. A Kovachich vagy Thaly által önkényesen vagy tévedésből kihagyott, beszerkesztett vagy belegondolt részek, és a helyenként esetlegesnek és feleslegesnek tűnő központosítás, amelyeket Thaly az ifjabb Csécsi és Kovachich esetleges tévedéseinek helyreigazításával magyaráz, újabb kérdéseket vetnek fel.

Az első értelmezési problémába már a kézirat legelején beleütközünk, s ha már ezen a ponton ilyen komoly értelmi különbség figyelhető meg a kézirat és a kiadott szöveg között, akkor okkal merül fel a kérdés, hogy mégis mennyire megbízható akár a Kovachich-féle átírás, akár a Thaly-féle kiadás. (Ez elsősorban olyan szövegrészek értelmezése szempontjából megkerülhetetlen kérdés, amelyek a napló jelen állapota miatt már nem, vagy csak nagyon nehezen olvashatók.)

A kézirat napló része az „IN NOMINE DOMINI NOSTRI JESU CHRIS(TI)” („A mi Urunk Jézus Krisztus nevében”) imaformulával kezdődik. A következő mondat, ettől teljesen független gondolatként indítja a történetfűzést – „Regnante Imperatore Leopoldo, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc Rege Avita Inclyti Regni Ungariae Libertate oppressa.” („Lipót császár Németország, Magyarországon, Csehország stb. királyának uralma idején, a nevezetes Magyar Királyság ősi szabadsága el volt taposva.”). A két mondat különállása azt jelezheti, hogy Csécsi a naplót az isteni hatalom támogatásával kezdi írni, és rögtön az első mondatot leszögezi, hogy a magyar nemzet a napló írása idején Habsburg elnyomás alatt szenved. A Jászay-féle 1828-as átírat is ezt a formát használja, ami az adott történelmi kor ismeretében talán nem meglepő.

A Kovachich-féle átírás alapján készült Thaly-féle kiadás azonban más írásképi formát használ, az „In nomine Domini nostri Jesu Christi, regnante Imperatore Leopoldo, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc Rege avita Inclyti Regni Hungariae Libertate oppressa, [...]” kezdéssel mintha azt akarná kiemelni, hogy I. Lipót Isten kegyelméből uralkodó királyként állt a magyar nemzet élén, ezzel is igazolva a Habsburg-ház uralkodói jogfolytonosságát és elfogadottságát. Ezen forma megőrzése azért is érdekes, mert Thaly nem volt feltétlen híve az uralkodóháznak. (Persze az is elképzelhető, hogy Kovachich nem szándékosan változtatta meg a napló eredeti szövegrendezését, Thaly pedig jóhiszeműen átvette az előtte fekvő másolat szövegét.)

A következő összetett probléma az 1704-es év utolsó hónapjainak leírásához köthető. A naplóban valamilyen oknál fogva a szeptember havi események leírását a novemberi események leírása követi, majd következnek a decemberiek, és ezt követik az októberi események, s ehhez igazodva az 1828-as átíratban is helytelen kronológiai rendben szerepelnek a hónapok. A tévesztés oka nem kötészhiba, így – amennyiben lehetséges – a későbbiekben erre is magyarázatot kell találni. A problematikus sorrendű hónapokat Thaly nem a főszövegben közölte, hanem a kiadás-

hoz fűzött előszavában „pótközlésként”, így a kiemelés miatt két teljes hónap (november és december) kimaradt az összefüggő naplóközlésből.

A kézirat és a kiadás a személy- és helységnevek írásában is eltér egymástól. A személyneveket, illetve a földrajzi és a közigazgatási neveket a napló sokszor rövidíti, bár ez magyarázható a rendelkezésre álló papír kicsiny méretével is, a kiadásban azonban mindenhol teljes nevek szerepelnek. A napló névhasználata betűkben is eltér, míg a kiadás (alighanem az egységesítésre való törekvés jegyében) következetesen használ egy-egy formát.

Az írásjelek használatában is eltér a két szöveg, az eredetiben sokszor nincsenek kitéve az ékezetek, vesszők, pontok vagy kettőspontok, a kiadásban igen, nemegyszer eltérve az eredeti szövegtől.

Az ehhez hasonló tévedések és eltérések adódhatnak abból, hogy Thaly nem az eredeti kéziratot használta forrásként, és a Kovachich-féle átírás sem teljesen pontos. Problémát okozhatott a napló egyes részeinek – ázásos vagy szakadásos sérülés, illetve a tinta átütése miatt – nehezebben, nehezen vagy szinte egyáltalán nem olvasható volta, amelyek miatt helyenként szavak, tagmondatok vagy teljes mondatok maradtak ki a közlésből. Azonban a hiteles forrásközléshez ezeket a hibákat a lehető legpontosabban ki kell javítani, hogy megfelelő szöveg álljon rendelkezésre a napló modern forráskiadási elveket figyelembe vevő újraközléséhez.

ZSUZSANNA LIGETI

Some Questions to be Clarified Concerning the Csécsi-manuscripts of Sárospatak

The diary titled *Memoria Rerum Quarundam Belli Hungarici Adversus Domum Austriacam Anno MDCCIII Suscepti Descripta per JOHANNEM TSETSI SAAROS-PATACHINI 1705* housed in the Library of the Sárospatak Reformed College is attributed to János Csécsi (Tsétsi) the younger; however, it appears that the account of events spanning 1703 to 1705 may be the work of Csécsi (Tsétsi) the elder, with subsequent sections authored by his son. The theory positing dual authorship necessitates a thorough and comprehensive analysis. Examination of the manuscript, including its paper, ink, letterforms, and abbreviations, along with philological scrutiny encompassing word usage, grammatical structures, and stylistic attributes, can either support or challenge this hypothesis. Comparing the original manuscript with copies and other writings of both Csécsi (Tsétsi), as well as with the published edition by Kálmán Thaly, forms an integral part of validating or disproving this proposition.

KULCSÁR PÉTER
HISTORIOGRÁFIAI KUTATÓCSOPORT

KASZA PÉTER

Két udvar közt félúton

Verancsics Antal 1551. évi eseményeket elbeszélő töredékéről¹

Verancsics Antal (1504–1573) egyike a 16. század legjelentősebb magyarországi, de bízvást mondhatjuk, hogy közép-európai humanistáinak. A dalmát születésű Verancsics nagybátyja, Statileo János támogatásával Itáliában tanult, ahonnan a mohácsi vereség után hívták haza. Mivel Statileo Szapolyai János tántoríthatatlan híve volt, unokaöccse is a budai udvarban kapott alkalmazást, ahol nyelvtudásának és kiváló humanista képzettségének köszönhetően gyorsan ívelt felfelé a pályája, igazi áttörést azonban nem sikerült elérnie: több alkalommal tárgyalt ugyan Itáliában és Lengyelországban, sikerült megszereznie az óbudai, majd az erdélyi préposti javadalmakat, de sem a főpapság soraiba, sem ténylegesen vezető adminisztratív-kormányzati pozícióba nem sikerült bejutnia.

Ez a helyzet viszonylag gyorsan és radikálisan változott meg Verancsics 1549. évi pártváltásával. Karrierje a Habsburgok szolgálatában üstökösszerű emelkedésbe kezdett: 1553-ban már pécsi, 1557-től egri püspök, 1568-ban, Oláh Miklós halála után megkapja a prímási pozíciót jelentő esztergomi érseki széket és a főkancellári posztot, egyben az uralkodó, II. Miksa abszolút bizalmának jeleként 1572-től helytartónak is kinevezik. A király még a bíborosi kalapot is kijárja a számára, igaz, ezt nem élvezhette sokáig, hiszen kinevezését követően tíz nappal Eperjesen elhunyt.² Halálakor kétségtelenül Verancsics Antal volt a Magyar Királyság egyik legbefolyá-

¹ A tanulmány elkészültét az FWF Lise Meitner Ösztöndíja és az NKFIH FK-137616 számú, *A magyar romlás krónikája* című projektje támogatta.

² Verancsics életéről, talán nem függetlenül hatalmas, több kötetre terjedő és ugyan kiadott, de valójában szisztematikusan soha fel nem dolgozott levelezésére való tekintettel is, máig nem készült igazán mérvadó, modern életrajz. Életének adatait illetően alapvetően Sörös Pongrácz 19. század végén írt kismonográfiájára (SÖRÖS Pongrácz, *Verancsics Antal élete* [Esztergom: Buzárovits Nyomda, 1898]), illetve az újabb eredményeket hasznosító egy-két lexikoncikkre hagyatkozhatunk. Ez utóbbiakból kiemelhető Gyulai Éva MAMÜL-be írt Verancsics-szócikke: GYULAI Éva, „Verancsics Antal”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon XI*, főszerk. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), 395–399.

sosabb embere, mind egyházi, mind világi téren. Az uralkodóház bizalmát jól mutatják azok a fontos diplomáciai feladatok, amelyek végrehajtásában Verancsicsnak is, ha nem is kizárólagos, de döntő szerep jutott. Pécsi püspökké emelése 1553-ban még inkább számított csak címadományozásnak, hiszen a püspökség székhelye és területének java része addigra már oszmán fennhatóság alá került. Így is fontos volt azonban, hogy 1553-ban már püspökként vezethetett követséget Zay Ferenc társaságában Isztambulba, ahol sikerült is öt évre fegyverszünetet kötnie a Portával.³ Még fontosabb volt az 1567–1568-as konstantinápolyi követsége, melynek eredményeként sikerült tető alá hoznia a század közepi pusztító háborúk időszakát hosszabb időre lezáró és viszonylagos békét, nyugalmat, egyben a török elleni védekezéshez szükséges felkészülési időt biztosító drinápolyi békét.⁴

Politikai és diplomáciai tevékenysége, illetve egyházkormányzati szerepe önmagában is a 16. század egyik kulcsfigurájává avatná Verancsicsot, hírnevét mégis sokkal inkább köszönheti humanista, írói, történetírói tevékenységének. Nemcsak inspirálta történeti munkák megírását és gyűjtötte a történeti jellegű kéziratokat,⁵ de sok kötetre terjedő, mindmáig csak részben feldolgozott, hatalmas magán- és diplomáciai levelezése⁶ mellett ő maga is írt történeti műveket. Verancsics szándékai, tervei az elkészült és ránk maradt történeti művek, jobban mondva töredékek és részletek fényében csak részben rekonstruálhatók. Úgy tűnik, Verancsics Bonfini nagy összegző művének, a *Rerum Ungaricarum Decades*nak a folytatását tűzte ki célul, és Mátyás halálától akarta megírni a Magyar Királyság bukásának történetét, de a nagy művet soha nem sikerült befejeznie. Nincs annak nyoma, hogy 1551 után leveleken és diplomáciai jelentéseken kívül bármit is leírt volna.

Hogy miért szakad meg a történetírói karrier, miért nem ír Verancsics az 1550-es évektől többé történeti munkákat, arra több magyarázat is kínálkozik. Felvethető, hogy 1551-ig Verancsics többféle karrierstratégiában gondolkozott. Igyekezett megszerezni valamilyen komolyabb jövedelmet biztosító egyházi javadalmat és hasznossá tenni magát mint képzett diplomata, de törekvéseit mintegy humanista atti-

³ Követi jelentéseit lásd VERANCICS Antal, *Összes munkái III: Első portai követség 1553–1554*, szerk. SZALAY László és WENZEL Gusztáv, Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptorum 4 (Pest: Eggenberg, 1858), illetve VERANCICS Antal, *Összes munkái IV: Első portai követség 1555–1557*, szerk. SZALAY László és WENZEL Gusztáv, Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptorum 5 (Pest: Eggenberg, 1859).

⁴ Második portai követségéről szóló jelentéseit lásd VERANCICS Antal, *Összes munkái V: Második portai követség 1567–1568*, szerk. SZALAY László és WENZEL Gusztáv, Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptorum 6 (Pest: Eggenberg, 1860).

⁵ Kisebbségi kéziratok mellett az ő gyűjteményében maradt ránk Szerémi György *Magyarország romlásáról* (*De perditione regni Hungarorum*) című históriája, illetve a Verancsics-évkönyvként is ismert *Memoria rerum* című kortárs magyar nyelvű krónika. Mindkettő alapvető forrása a 16. század magyarországi történelmének.

⁶ A magánlevelek zöme is alapvetően Szalay–Wenzel 19. századi nagy összkiadásában jelent meg, de a családi levelezésnek már létezik modern kiadása is: Antun VRANČIĆ, *Epistulae ad familiares*, eds. Diana SORIĆ és Teuta SERREQUI JURIC (Sveučilište u Zadru: Zadar, 2020).

tüdje hangsúlyozásával is támogatni akarta. 1553-mal aztán pályája nagy lendületet vesz, bokros teendői közepette nincs többé ideje írni,⁷ de nincs is többé szüksége arra, hogy humanistaként törjön utat magának, hiszen már beérkezett ember. Pályája ebből a szempontból is mutat hasonlóságokat Oláh Miklóséval, aki 1543 előtt megírja két, máig jegyzett prózai munkáját, a hun történetet feldolgozó *Athilát* és a Magyarország minden addiginál részletesebb leírásával szolgáló *Hungariát*. Mind a két mű nagy elismerést vált ki az Oláhval baráti viszonyt ápoló németalföldi humanisták körében,⁸ mégis: ahogy 1543-tól komolyabb egyházi javadalmakat nyer el, és egyre fontosabb kormányzati pozíciókat tölt be, nem ír többé.

Verancsics esetében azonban lehet más oka is annak, hogy 1551 után felhagy az írással. Addigi töredékei ugyanis a Szapolyai-udvarban keletkeznek, ezekben Szapolyai oldaláról láttatja és magyarázza az eseményeket, vagyis ez egy pártos, elkötelezett történetírás. Hogy ezt belássuk és áttekinthessük a töredékek természetét, elég egy pillantást vetni a Szalay László által megkezdett összkiadás első kötetében ma már nyomtatásban is olvasható szövegek tartalomjegyzékére.⁹ Az időhatár 1490-től 1551-ig terjed. A ránk maradt darabok sora egy félbemaradt bevezetővel indul, majd olvasható egy részlet Nándorfehérvár 1521. évi elfoglalásáról, Ferhád/Perhát pasa vereségéről 1523-ban, ezt több töredék követi a Szapolyai-éra egyes eseményeiről (Kassa elfoglalása [1536]; Szulejmán Moldva elleni hadjárata [1538]), illetve fontosabb szereplőiről (életrajztöredék Fráter Györgyről és Athinai Deák Simonról). Megsűrűsödnek az írárok Buda 1541. évi elfoglalása kapcsán: Verancsics egyrészt röviden megörökíti Szapolyai János utolsó napjait, majd egy hosszabb, levélnek álcázott tanulmányban számol be Buda elestéről a híres itáliai humanistának, Paolo Giovióinak.¹⁰ De több, részlegesen elkészült szöveg foglalkozik a Buda helyzetét biztosítani igyekvő, 1543. évi szultáni hadjárat eseményeivel (Valpó, Esztergom, Fehérvár eleste), majd az időben utolsó részlet már 1551. évi, főleg dunántúli har-

⁷ Amikor évtizedek óta jó barátja, Tranquillus Andronicus élete vége felé arra biztatja, hogy ne adja fel történetírói ambícióit, hiszen számos eseménynek tanúja, sőt alakító tényezője volt, Verancsics udvari és hivatali elfoglaltságára hivatkozva háritja el a javaslatot: „Ea enim me negotia tum publica, tum privata (quod non ignoras) cum hac archiepiscopali dignitate exceperunt, quae prosus mihi omnem scribendi facultatem ademerunt; oblitus iam et quietis et otii et bonorum authorum lectionis.” VERANCICS Antal, *Összes munkái X: Vegyes levelek 1569–1571*, szerk. WENZEL Gusztáv, Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptores 25 (Pest: Eggenberg, 1871), 238.

⁸ Többen is írnak Oláh Miklósnak a műveket dicsérő, lelkendező leveleket. Néhány példa erre: Nicolaus OLAHUS, *Epistulae, Pars II: 1534–1553*, szerk. Emőke RITA SZILÁGYI, BSMRAe: Series nova, 19 (Reciti: Budapest, 2022), 2:222, 226–228.

⁹ VERANCICS Antal, *Összes munkái I: Történelmi dolgozatok deák nyelven*, szerk. SZALAY László, Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptores 2 (Pest: Eggenberg, 1857), 371.

¹⁰ Erről bővebben lásd Péter KASZA, „Manuscript behind a Manuscript: Manuscript Sources of Antun Vrancić's Work on the Fall of Buda”, in *Colloquia Maruliana XXX: Rukopisi Hrvatskega Humanizma i Renesance II*, szerk. Neven JOVANOVIĆ, Branko JOZIĆ, Francisco Javier JUEZ GÁLVEZ, Bratislav LUČIN és Vlado REZAR, 205–215 (Split: Marulianum, 2021).

cokról szól. A témák tehát zömmel Szapolyai országlásának idejéből valók, vagy pár évvel a János halála utáni időszakra szorítkoznak.¹¹

A tematikus jellegen túl a szövegek megfogalmazása is árulkodó. A Verancsics-töredékek nyelvezetét vizsgálva Gyulai Éva mutatta ki, hogy az 1549-ig, vagyis a pártváltásig megírt szövegek esetében igen élesen megkülönbözteti az „ők” és a „mi” fogalmát. Mi/mieink (*nos/nostrī*) alatt értve mindenkor Szapolyait és követőit, akikkel szemben ott állnak az ellenségként (*hostes*) meghatározott Habsburg-párti magyarok vagy seregek.¹²

Lehet tehát, hogy 1551 után sem módja, sem szüksége nincs többé arra, hogy folytassa a megkezdett munkát, de éppolyan valószínű lehet, hogy a művet a megkezdett formában és koncepció mentén nem is érezte folytathatónak.

A fenti felsorolásból kitűnik, hogy Verancsictól összesen egyetlen olyan történeti tárgyú szöveget ismerünk, amely bizonyosan 1549-es pártváltása után készült. Ezzel a specifikus helyzetű és datálású részlettel kapcsolatban óhatatlanul is több kérdés felmerül.¹³ Egyrészt, hogy ha a korábbi, Szapolyai-korszakban írt szövegein érződik a pártos történetírás hatása, változik-e ez a szemlélet ebben a részletben? Másrészt, hogy ha valóban folytathatatlannak ítélte a megkezdett művet a korábbi koncepció mentén, miért írta meg mégis ezt, az egyébként nem is túl jelentős eseményeket megörökítő darabot? Utolsó kísérlet volt, hogy át tudja-e hangolni a szöveget? Csak menet közben érzékelte, hogy másképp kell írnia, és bár ez a rész elkészült, a többit nem volt kedve/ereje hasonló szellemben átdolgozni? Vajon megbízásból írt vagy még mindig belső késztetésből? Ha ezekre a kérdésekre sikerül választ találnunk, talán a kora újkori történetírás belső mechanizmusának megértéséhez is közelebb juthatunk.

Azt, hogy Verancsics más felfogásban írt 1549 után, az 1551-es részlet nyelvi elemzésével Gyulai Éva már idézett tanulmányában meggyőzően bizonyította. A pártváltás után változik a szemlélet is, és Ferdinánd király, illetve csapatai és hívei nem az ellenség többé, hanem részei a „mi” fogalmának:

„Ex nostris quinque interempti, vulnerati pauci, maior in equis facta iactura, in quos Turcae ferro saevierant, sed gloria tantae victoriae ingenti lucro nostris aestimata.” [„A mieinkből ötven vesztek oda, néhányan megsebesül-

¹¹ Egy tanulmányomban már felvetettem, hogy Verancsics töredékeinek fókuszában Buda esete áll, kiegészítve annak előzményeivel és következményeivel. Péter KASZA, „*Obsidio Budae*: An unpublished report of the Verancius-collection on the Siege of Buda in 1541”, in „*Natales grate numerus*”, szerk. Diana SORIĆ, Linda MIJIĆ és Anita BARTULOVIĆ, 155–169 (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2020).

¹² Erről bővebben lásd GYULAI ÉVA, „Két udvar vonzásában: a historikus Verancsics Antal”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS ENIKŐ, KASZA PÉTER és KISS FARKAS GÁBOR, 197–212 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021).

¹³ A szöveg autográf-kézirata az OSZK-ban található (Fol. Lat. 425 f. 1r–16r); kiadása VERANCICS, *Összes munkái* I..., 257–267; magyar fordítása nincs.

tek, több kár esett a lovakban, akik ellen a török kegyetlen fegyvereiket fordították, de a hatalmas diadal dicsőségét a mieink óriási nyereségként értékelték.”¹⁴

Ferdinánd király is kifejezetten pozitív fényben tűnik fel az 1551-es töredék lapjain:

„Postremo nulla denunciatione, vel saltem nutu ipso facta, pro iusta re militaris ratione, quod violaturus esset inducias, quas Ferdinandus summa constantia et religione servabat, nolens vel minimam causam expostulandi hosti porrigere.”

[„Legvégül minden bejelentés nélkül, a jogszerű hadügyi eljárás helyett még csak egy biccentéssel sem jelezték, hogy a beglerbég a fegyverszünet megsértésére készül, amelynek épségét egyébként Ferdinánd a legnagyobb állhatatossággal és hűséggel vigyázta, nem akarva ellenségének a legkisebb ürügyet sem szolgáltatni a számonkérésre.”¹⁵

Vagyis Verancsics közösséget vállal a Habsburg királlyal, híveivel és seregeivel. De vajon Verancsics pusztán belső késztetésből írt, vagy a szöveg a maga megváltozott szemléletével a karrierstratégiája része volt? Az 1550-es évtized első egy-két éve meglehetősen bizonytalan időszak Verancsics életében. Elhagyta az erdélyi udvar, ahol úgy érezte, nem terem számára elég babér, és bár a távozása nem volt viharos, idő kellett, hogy megtalálja a helyét az ellenoldalon, ahol nem várta őt kész helyzet. Elbizonytalanodása kitapintható az 1550-ben régi barátjával, Tranquillus Andronicusszal váltott levelein. Kettejük kapcsolata sok fordulatot megért az évtizedes, zökkenőktől sem mentes barátság alatt, de ha összevetjük Verancsics 1538-ban, illetve 1550-ben Tranquillusnak írt leveleit, a különbség égbekiáltó. 1538-ban Verancsics mint egy, a Szapolyai-udvarban, ha nem is kiemelkedő, de biztos pozícióval és stabil egzisztenciával rendelkező ember oktatja ki a levelezőpartnerét, hogy kell viselnie magát a nála hatalmasabb és befolyásosabb személyekkel szemben, és emlékezteti Tranquillust, hogy mennyit köszönhet a Szapolyai-udvarban maradt barátainak.¹⁶ 1550-ben kelt néhány levele merőben más hangulatú. Verancsics átmenetileg Sárváron, Nádasdy Tamás udvarában húzza meg magát, aki kifejezetten jó viszonyt ápol Tranquillusszal. Mivel Verancsicsnak az új helyzetben támogatókra, pártfogókra van szüksége, leveleiben szinte udvarol Tranquillusnak.¹⁷ A szándék

¹⁴ VERANCICS, *Összes munkái I...*, 260, illetve GYULAI, „Két udvar vonzásában...”, 197–212.

¹⁵ VERANCICS, *Összes munkái I...*, 256–257, illetve GYULAI, „Két udvar vonzásában...”, 197–212.

¹⁶ Különösen jellemző ebből a szempontból Verancsics 1538. július 1-én Tordán kelt levele (VERANCICS, *Összes munkái VI...*, 16–18) vagy ugyanezen év augusztus 1-én már Kolozsvárról kelt másik episztolája (VERANCICS, *Összes munkái VI...*, 20–22).

¹⁷ Lásd példaképpen Verancsics 1550. január 10-én Sárvárott kelt levelét (VERANCICS, *Összes munkái VII...*, 21–22).

elég átlátszó: ha Nádasdy kedveli Tranquillust, Verancsics is mindent megtesz, hogy felmutassa jó viszonyát a dalmát humanistával, ezáltal is erősítendő saját helyzetét Nádasdy mellett. Annak a némi lekezeléssel kevert magabiztosságnak, amely süt a tizenkét évvel korábbi levelekből, itt nyoma sincs.

Ebben a kényes és ingatag helyzetben elképzelhető, hogy a történetírás mint humanista képességeinek és jártasságának bizonyítéka is része volt az önreprezentációnak. Verancsics nem tudta, merre fordul a sorsa, több utat és lehetőséget is nyitva akart hagyni a maga számára. 1553-ra eldönt, hogy a Habsburg-udvar befogadja, hiszen a király kinevezte püspökké és rábízta a veszélyes, de fontos konstantinápolyi fegyverszüneti tárgyalások vezetését, amit Verancsics végül sikerrel oldott meg. 1553-tól világos, hogy karrierje diplomáciai vonalon sínre került, hűségét és tehetőségét pedig egyre rangosabb, egyben jövedelmezőbb püspökségekkel honorálták. Ahogy fentebb utaltunk rá, Verancsics 1553-tól fokozatosan révbe ért.

1550–1551-ben azonban még más a helyzet. És minden jel arra mutat, hogy ebben a szűk időszámban születik az 1551. évi eseményekről szóló rövid munkája. Mivel a szöveg 1551-ről szól, nyilvánvalóan nem születhetett ezt megelőzően. A szövegben ugyanakkor Verancsics nem említ későbbi eseményeket, így 1551 végén, 1552 elején készen lehetett a művel, ami kellően rövid ahhoz, hogy akár pár nap alatt papírra vethesse. Ne feledjük: az 1551–1552-es esztendő kifejezetten mozgalmas évek Magyarországon. A Castaldo erdélyi bevonulásán felbőszült Porta semmisnek, megszegettnek tekinti az 1547-ben kötött első drinápolyi békét és hadat küld Magyarországra. Már 1551-ben súlyos, ám ekkor még váltakozó sikerű harcok dúlnak Temesvár környékén, de az 1552-es év, bár Dobó István egri diadala utóbb sokat kozmetikáz az összképen, valójában katasztrófa a Habsburg-seregek számára: elesik Temesvár és Szolnok, egy sor kisebb vár Budától északra, átmenetileg oszmán kézre kerül Veszprém, az augusztusi palásti csatában pedig egy jelentékeny Habsburg-sereg szenved súlyos vereséget. A mozgalmasabb, eseménydúsabb és így elemzésre érdemesebb év mindenképpen az 1552-es esztendő. Ehhez képest Verancsics sajátos módon csak 1551-es eseményeket említ és azon belül is alapvetően a messze nem főhadszíntérnek számító Dunántúlra koncentrál. Véletlen? Talán csak erről volt információja, talán folytatni akarta volna az elbeszélést az 1552-es eseményekkel, de mint oly sokszor korábban, itt sem fejezte be a megkezdett munkát? De elképzelhető az is, hogy felkérésre dolgozott, és az 1551-es művet mint egyfajta belépőt számhatta képességei igazolására. Ahhoz, hogy ez több legyen pusztán gondolat kíséretnél, igazolni kell, hogy Verancsics szövegét ismerte és felhasználta valaki a közvetlen kortársak közül.

A problémát éppen az jelenti, hogy bár Verancsics történeti kéziratgyűjteménye az egyik legjelentősebb volt a 16. század közepén, illetve a saját maga által jegyzett történeti dolgozatok, befejezetlenségük ellenére is, a Forgách Ferenc (1531–1577), Gian Michele Bruto (1517–1592), illetve Istvánffy Miklós (1538–1615) előtti időszak legjelentékenyebb történelmi teljesítményét jelentik, az eddigi adatok azt mutat-

ják, hogy a Verancsics-gyűjtemény szövegei nem váltak közkinccsé a kortársak körében. A 16. századi históriák szinte általános szabálya, hogy a legtrikább esetben kerülnek nyomtatásba,¹⁸ de ennek ellenére kimutatható, hogy bizonyos szövegek cirkulálnak és ismertek legalább a kortárs történetírók között. Zermegh János rövid kis monográfiája Szapolyai János országlásáról járt Brutus és Istvánffy, de bizonyosan Révay Péter kezében is,¹⁹ mindhárman kéziratban olvassák, hiszen az első kiadás csak 1662-ben jelent meg.²⁰ Brutus szövegét olvasta és gondozta Szamosközy, járt Istvánffy kezében, és úgy tűnik, valamilyen formában Révay Péter is bele tudott tekinteni.²¹ Verancsics esetében azonban a kéziratok kikerülnek a forgalomból. Nagy Gábor vetette fel, hogy Istvánffy némely helye talán Verancsics hatását mutatja,²² de az adatok eléggé közvetettnek tűnnek és nem is az 1551-es töredékre vonatkoznak. Van nyoma annak, hogy Gian Michele Bruto ismerte Verancsics munkáját, legalábbis bizonyos részeit, de ez évtizedekkel későbbi adat.²³ Ha 1551–1552 táján egy lehetséges megrendelőt keresünk, vagy legalább olyan személyt, akit meg lehetett örvendeztetni egy 1551. évi eseményeket leíró történeti dolgozattal, olyan személyt kell keresnünk, aki a század közepén magyar történelmi tárgyú művön dolgozott. A magyarországi mezőnyben 1551 körül ilyen még nincs: Istvánffy csak 13 éves, Forgách még nem kezd neki történeti művének, Brutus nincs még a régióban sem. Számolhatunk viszont I. Ferdinánd hivatalos udvari történetírójával, Wolfgang Laziusszal.

¹⁸ A kivételt éppen az előbb említett Istvánffy Miklós jelenti, akinek *Historiae* című műve pár évvel a szerző halála után, 1622-ben megjelent Kölnben és alapvetően befolyásolta a 16. századról az utókorban kialakult képet.

¹⁹ Hogy Brutus és Istvánffy egyaránt ismerte és használta Zermegh akkor még csak kéziratban elérhető szövegét a készülő új Zermegh-kiadás elé írt előtanulmányaikban Brutus vonatkozásában Tomkó Zoltán (*Zermegh János, Gian Michele Bruto egy magyar királyságbeli forrása*), Istvánffy kapcsán pedig Nagy Gábor (*Akinek hat királya volt: Zermegh János 1514–1584*) igazolta meggyőző érvekkel. Köszönöm a szerzőknek, hogy kéziratban olvashattam tanulmányaikat. Révay Zermegh-használatáról lásd Tóth Gergely bevezető tanulmányát a Révay-kiadáshoz: RÉVAY Péter, *A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2021), 50–51.

²⁰ ZERMEGH János, *Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Ungariae reges* (Amstelaedami: Jacobus Lepidius, 1662).

²¹ Szamosközy és Istvánffy Brutus használatára lásd: KASZA Péter–PETNEHÁZI Gábor, „Gian Michele Bruto magyar történetei: A Rerum Ungaricarum libri szöveghagyománya”, *Magyar Könyvszemle* 139 (2023): 22–66; Révay forrásairól, köztük a Brutus-szöveg használatáról is Tóth Gergely Révay-kiadásának előtanulmányából lehet remekül tájékozódni: RÉVAY Péter, *A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2021), 47–50.

²² NAGY Gábor, „Párhuzamok, metszéspontok (Adalék a Verancsics-hagyaték Istvánffy általi használatához)”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* 11, 1. sz. (2006–2007): 47–54.

²³ GYULAI, „Két udvar vonzásában...”, 200.

Lazius a bécsi humanizmus egyik kulcsfigurája²⁴ a 16. század közepén, sikeres és befolyásos humanista, több ízben a bécsi egyetem rektora, az uralkodó, I. Ferdinánd bizalmi embere és magánorvosa (*Leibarzt*), de szempontunkból mindennél fontosabb, hogy az 1540-es évek közepétől (a pontos dátum nem ismert) hivatalos udvari történetíró. 1548-ban már mint *historiographus regius* fejezi be *Rerum Pannonicarum libri quattuor* című művét,²⁵ amely négy könyvben mutatja be a Szapolyai János halála (1540) után Budáért folytatott harcok történetét, a főváros török kézre kerülését és sikertelen visszavívási kísérletét (1540–1542), majd az oszmán hódítás kiszélesítését eredményező 1543. évi nagy szultáni hadjáratot, amikor Buda és Pest után Pécs, Esztergom, Székesfehérvár elestével oszmán kézre kerül az ország spirituális és igazgatási központja is. Úgy tűnik, Lazius eredetileg önálló műnek szánta a csak magyarországi eseményeket tárgyaló *Rerum Pannonicarum libri*t, amelynek utolsó soraiban be is jelentette, hogy a folytatásban a schmalkaldeni háború (1546–1547) eseményeit kívánja megörökíteni.²⁶ Azonban éppen az 1550-es évek elején szemlátomást megváltozik Lazius történetírói koncepciója. Talán közrejátszik ebben az 1543-ban részlegesen kiadott Bonfini is, aki Mátyás udvarában *Rerum Ungaricarum Decades* címen megírta Magyarország történetének nagy humanista szintézisét a hun hagyománytól kezdve egészen saját koráig. Lazius az 1550-es évektől kezdi el addig megírt, illetve készülő szövegeit egy nagy összegző művé rendezni, amelynek a Bonfinira rimelő *Rerum Austriacarum Decades* címet adja, és a Habsburgok uralta területek, bizonyos értelemben egész Közép-Európa történetét akarja megírni a római hódítástól saját koráig. A hat decasra tervezett gigantikus vállalkozást sosem sikerült befejeznie, de az V. decas teljesen, a VI. decas pedig részlegesen elkészült. Az V. decas kizárólag Magyarország történetével foglalkozott, az 1526–1556 közti harminc év krónikája volt, vagyis a század közepének legeseménydúsabb, sorsfordító évtizedeit örökítette meg.²⁷

²⁴ Lazius életét és kapcsolati hálóját bemutató önálló monográfia még nem született. De sokszínű munkásságát, ehhez mérten szerteágazó kapcsolatrendszerét a legfrissebb kutatási eredményeket közölve, sok hivatkozással a régebbi irodalomra jól összegzi az alábbi tanulmánykötet: Stefan DONECKER, Petra SVATEK és Elisabeth KLECKER, szerk., *Wolfgang Lazius (1514–1565): Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhunderts*, Singularia Vindobonensia 8 (Wien: Praesens Verlag, 2021).

²⁵ Kéziratai: ÖNB cod. 7697, illetve ÖNB cod. 7937. A kézirati hagyományról bővebben lásd KASZA Péter, „Lazius-kéziratok: Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé”, *Magyar Könyvszemle* 134, 2. sz. (2018): 148–169.

²⁶ „In quibus pro libidine non solum immutare quaeque a maioribus sancte instituta conabantur, verumetiam omnia susque deque ferentes, ad totius Germaniae imperium aspirabant, atque mansuetam Caesarum nostrorum administrationem in suae tyrannidis violentiam transferre nitebantur. *Quo de bello proximis nobis libris omnis nostra ad fidem rerum oratio constituetur.*” ÖNB, cod. 7688, fol. 169r. Kiemelés: K. P.

²⁷ Lazius történetírói tevékenységéről lásd az alábbi tanulmányokat és forrásközléseket: KASZA Péter, „Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről”, *Ljymbus* (2017): 89–117; KASZA Péter, „Variációk egy témára: Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról: (Szövegahagyomány és források)”, *Irodalomtörténeti*

Kimutatható, hogy Lazius adott esetben habozás nélkül folyamodott már meglévő, nyomtatásban is elérhető szövegek felhasználásához: az V. decas rövid, 10. könyve,²⁸ Szigetvár 1556. évi ostromának története, szinte a plagizálásig menően Johannes Sambucus 1558-ban kiadott beszámolóján alapszik.²⁹ Vagyis a módszer, hogy a nagy összegző műhöz igénybe vegye kortárs írók forrásként is használható műveit, nem idegen tőle. Az V. decas 8. könyve ifjabb Niklas Graf zu Salm, az 1549. évi, a 7. könyvben tárgyalt hadjárat hőséne és vezérének halálával indul. A 8. könyv ezt követően elsősorban Giovanni Baptista Castaldo Erdélybe vezetett hadjáratával foglalkozik és az ellentmondásos megítélésű Fráter György meggyilkolásával (1551. december) zárul, tehát 1550–1551. évi eseményeket tárgyal. A főhadszíntér egyértelműen Erdély és Temesvár környéke, de Lazius érinti a sokkal jelentéktlenebb dunántúli hadszínteret is, ahol sikeres törökellenes harcokról számolhat be. Ennek során említ olyan, viszonylag jelentéktelen eseményeket és szereplőket, akiket rajta kívül a kortárs történeti szövegek közül egyedül Verancsics 1551. évi harckokat elbeszélő részlete említ.

Lazius három katona vitézségét emeli ki, akik megtámadták a budai pasa portyázó hadait: Laurentius Zultai, Mattheus Hali és Johannes Paxi. Erről a három vezérről senki más nem ír, viszont részletesen olvashatunk hőstetteikről Verancsics szövegében. Most csak a Haly Mátyásról szóló részt emelem ki. Verancsics azt írja, hogy Haly Mátyás lecsapott a zsákmánnyal visszatérő török hadra, szétverte őket, sokakat megölt, majd zsákmánnyal megrakodva tért vissza Korotna várába.³⁰

Laziusnál erről a következőt találjuk:

„Quam ex insidiis adgressus locis palustribus Matheus Hali redeuntem cum ingenti captivorum numero praedaeque onustos, [...] divisit atque in fugam egit [...] Ita relata praeter spem tam splendida victoria Matheus Hali, cuius virtute haec gesta erant, spoliis onustus, captivisque liberatis ac in suos la-

Közlemények 122, 4. sz. (2018): 417–443; KASZA Péter, „Egy osztrák Bonfini: Wolfgang Lazius elfeledett magyar történeti műve”, in *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*, szerk. HAADER Lea, JUHÁSZ Dezső, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, TERBE Erika és C. VLADÁR Zsuzsa, 229–237 (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2019); KASZA Péter, „Magyar történelem Bécsből nézve: a Habsburg udvari történetírás jelentősége a magyar historiográfiában”, in BÉKÉS, KASZA és KISS, *Latin nyelvű udvari kultúra...*, 131–144.

²⁸ Ennek szövege latinul, magyarul és angolul: *Egy elfeledett ostrom emlékezte: Szigetvár 1556*, szerk. KASZA Péter és FODOR Pál, tan. KASZA Péter és B. SZABÓ János (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016).

²⁹ Erről bővebben lásd KASZA, „Variációk egy témára...”, 417–443, illetve magyarul és angolul is az alábbi kötetben: KASZA, FODOR és B. SZABÓ, *Egy elfeledett ostrom emlékezte...*, 57–66; 155–164.

³⁰ VERANCICS, *Összes munkái I...*, 263–264.

res domum dimissis, duos satrapas Turcicos in castrum suum Carothnam vinctos adduxit.”³¹

Vagyis Hali Mátyás megtámadta a zsákmánnyal hazafelé tartó törököket, megfutamította őket, aztán fényes diadala után a foglyokat szabadon engedte, majd pedig két előkelő török fogollyal visszatért Korotna várába.

Verancsics szövege sokkal részletesebb, de a lényeg Haly vitézségét illetően ugyanaz. Természetesen nem kizárható, hogy Lazius más forrásból is értesült a dunántúli harcok szereplőiről és azok haditetteiről, ezért adódik a kérdés, igazolható-e, hogy Lazius és Verancsics között volt bármilyen kapcsolat, ami alapján tételezhető, hogy az osztrák humanista Verancsics szövegéből vehette az adatait?

A bizonyítékot Lazius kartográfiai tevékenységének köszönhetjük. A bécsi humanista adta ki ugyanis Magyarország második térképét, Lázár deák 1528-ban Ingolstadtban nyomtatásba került térképe után. Bár a részletes és adatokban igen gazdag Lazius-térkép csak 1556-ban jelent meg, a térképtörténészek igazolták, hogy az alapjául szolgáló kézirat már 1552-re készen volt, csak a nyomtatás húzódott el évekig.³² A nagy méretű térkép jobb alsó sarkában van egy *cartouche*, egy kis információs tábla, azoknak a neveivel, akik adatokkal segítették Lazius-t a térkép elkészítésében. Ezen a listán a több mint előkelő, második helyen olvashatjuk Verancsics Antal nevét. Őt csak a névvel ki nem írt veszprémi püspök (Bornemisza Pál) előzi meg. Ugyanakkor a felirat bizonyosan még 1553/1554, vagyis még püspöki kinevezése előtt készült, mert Verancsicsot pornói répostnak címezi.³³

³¹ A szöveg nyomtatásban még nem jelent meg. A Lazius-kézirat adatai: ÖNB, Handschriftensammlung, cod. 7688, fol. 184v.

³² Lazius térképeinek kiterjedt szakirodalma van. Néhány fontosabb ezek közül: Zsolt Győző TÖRÖK, „Two maps of Hungary: A critical study of Wolfgang Lazius’s chorographic maps (1556–1557)”, in DONECKER, SVATEK és KLECKER, *Wolfgang Lazius (1514–1565)*..., 107–138; Petra SVATEK, „Die Geschichtskarten des Wolfgang Lazius: Die Anfänge der thematischen Kartographie in Österreich”, *Cartographica Helvetica* 37 (2008): 35–43; Petra SVATEK, „Wolfgang Lazius und seine kartographischen Werke: Kartenanfertigung – künstlerische Kartenelemente – wissenschaftlicher Stellenwert der Karten im internationalen Vergleich”, *Mensch–Wissenschaft–Magie. Mitteilungen Österreichische Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 25 (2008): 1–39; Petra SVATEK, „»Rei contra Turcas gestae anno MDLVI brevis descriptio«: Eine Geschichtskarte des Wolfgang Lazius aus dem Jahre 1557”, in *Festschrift für Univ.-Prof. Dr.-Ing. Kurt Brunner anlässlich des Ausscheidens aus dem aktiven Dienst*, szerk. Dieter BEINEKE, Otto HEUNEKE, Thomas HORST és Uwe G. F. KLEIM, Schriftenreihe des Instituts für Geodäsie der Universität der Bundeswehr München 87, 237–248 (2012).

³³ A Nyugat-Magyarországon lévő pornói ciszterci apátságot Verancsics még 1531-ben megszerzte, de 1549-es pártváltása után alighanem ez maradt az egyetlen stabil javadalma, mivel nem a Szapolyai-országrészben feküdt.

Wolfgang Lazius: *Regni Hungariae Descriptio*, 1556 (részlet)³⁴

A térkép tanúsága szerint tehát 1552-re a két humanista között már volt olyan szoros és élénk kapcsolat, hogy Verancsics adatokat tudott szolgáltatni Laziusnak a térkép készítéséhez, a bécsi történetíró pedig olyannyira értékelte ezeket, hogy a második helyen nevezte meg Verancsicsot támogatói és segítői között.

Lazius levelezése nem maradt ránk, Verancsics leveleiben pedig nincs arra adat, hogy ismerték volna egymást Laziuszal, de az 1552-ben készült térkép adata nem hagy kétséget efelől. Azt is tudjuk, hogy Verancsics érdeklődött a térképkészítés iránt: Christian Pomariusnak javasolta egy 1549-ben kelt levelében, hogy ne nyomtassa újra Honterus János 1532-es Erdély-térképét, hanem készítsen helyette újat és pontosabbat, majd jelentesse azt meg az ő, Verancsics Erdélyről készült chorografikus művével együtt.³⁵ Ebből a kiadásból és együttműködésből (talán éppen Verancsics pártváltása és Erdélyből való távozása miatt) nem lett semmi, de ha Pomariusnak nem, Laziusnak mégis segített térképet készíteni. Kapcsolat tehát bizonyosan volt közöttük 1552 előtt.

³⁴ <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTTITerkeptar/684/view/?bbox=7609%2C-3469%2C10680%2C-2236>, hozzáférés: 2024.12.12.

³⁵ VERANCICS Antal, *Összes munkái VI: Végyes levelek 1538–1549*, szerk. SZALAY László, Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptores 9 (Pest: Eggenberg, 1860), 332. Erről lásd még Péter KASZA, „Kartierte Geschichtsschreibung: Humanistische Länderbeschreibungen mit oder ohne Karten”, in *Habsburg kartieren: Schriftbildliche Entwürfe von Herrschaft im 16. und 17. Jahrhundert*, szerk. Herbert KARNER és Martina STERCKEN, 35–56 (Berlin: De Gruyter, 2024), 45–47.

Verancsics az átmeneti időszakban a kiváló bécsi kapcsolatokkal rendelkező nagyúr, Nádasdy Tamás sárvári birtokán húzta meg magát. Itt készült az 1551. évi harcokról szóló töredéke, amelynek bizonyos adatai, ahogy fentebb láttuk, vissza-köszönnek Lazius műve, a *Rerum Austriacarum Decades* V. decasának 8. könyvében. Nincs szó extenzív szövegátvételtől, de az adatok, a tárgyalt események Verancsics hatását tükrözik.

Természetesen nem kizárható, hogy Lazius más forrásból is értesült a dunántúli harcok szereplőiről és azok haditetteiről. Gyűjthette az adatokat morzsánként is. Verancsicsal azonban bizonyosan kapcsolatban állt, nála készen olvashatta és kiaknázhatta az 1551. évi harcok történetét, mivel pedig a Zsámbokytól átvett adatok mutatják, hogy ez nem állt tőle távol, nem tűnik indokolatlan merészségnek azt tételezni, hogy ez esetben a Verancsics-szöveg volt a forrása. Hogy milyen módon jutott a kézirathoz, az, ha ki is deríthető, további kutatásokat igényel, spekulációkat nem kockáztatnék meg. Annyi bizonyos, hogy a Verancsics történeti művének töredékeit tartalmazó kézirategyüttes igazából soha nem került be a kortárs történetírói diskurzusba. A bevezető rész elé illesztett epigrammában maga Verancsics fogalmazta meg, hogy ha lesz ideje kicsiszolni a szöveget, jó, ha nem, majd örököse eldönti, megsemmisíti vagy megőrzi-e a csonkán és befejezetlenül maradt szövegeket.³⁶ Úgy tűnik, Verancsics Faustus, az örökös, köztes megoldást választott: nem égette el a kéziratokat, de elsüllyesztette azokat a šibeniki családi levéltárban, ahonnan csak a 18. század végén bukkantak fel újra a történészek nagyobb örömeire.

De a Lazius-szöveghely mégis arra figyelmeztet bennünket, hogy még az olyan kéziratok hagyatékokkal is körültekintően kell bánnunk, amelyek sorsa látszólag egyértelműnek tűnik, mert a 16. századi történetírók között talán még annál is élénkebb és szorosabb kapcsolatok álltak fenn, mint azt első pillantásra feltételezhetjük.

PÉTER KASZA:

Halfway Between Two Courts About the Fragment of the Events of 1551 by Antun Vrančić

It is well known that Antun Vrančić planned to write a contemporary history of the Kingdom of Hungary, essentially a continuation of Bonfini's work, but only more or less coherent fragments of this great undertaking have been completed or survived. Most of his manuscripts are now preserved in the Széchényi National Li-

³⁶ „Si fatum vitam, si sors dabit otia vitae / Addetur scriptis ultima lima meis. / Sin minus addetur: quisquis mihi proximus haeres / Fies, arbitrio stentque cadentque tuo.” VERANCICS, Összes munkái I..., 1.

brary in Budapest, but the historical texts had already appeared in print in the first volume of László Szalay's monumental Vrančić-edition in the mid-19th century.

Apart from their incompleteness, another characteristic feature of Vrančić's historical works, or rather fragments of them, is that they do not seem to have become part of the historical literature that flourished during the 16th century, even during the author's lifetime: while there are lively links and influences between many other contemporary authors and their works, the texts of the Vrančić-collection seem to have been left out of this bloodstream. It seems that neither the works of Vrančić nor those of the authors he collected (e.g. Sirmiensis/Szerémi) were read, used or known.

This paper attempts to use a little-quoted fragment of Vrančić's account of the events of the year 1551 to show that the famous Viennese humanist and Habsburg court historian Wolfgang Lazius knew and used this text, and that its creation is explicitly linked to Vrančić's change of side two years earlier.

A 16–18. századi könyvolvasók Zermegh Jánosa

Zermegh János 1539-ben befejezve szolgálatát János-párti uránál, Szaniszló fehervári prépostnál, Ferdinánd király magyarországi helytartójának, az országbírói tisztséget is viselő Thurzó Eleknek lett a titkára. Élete hátralevő részében a Habsburg-házi magyar királyok hű alattvalójaként számos alkalommal kiérdemelte azok elismerését, kegyét – és az utókorra hagyta a Magyar–Horvát Királyság 1526–1540 közötti történetének egyetlen olyan emlékezetét, amelyet hajdani János-párti örökített meg. Alakja ennyiben mindenképp egyedi a 16. századi magyarországi latin nyelvű kortörténet-írók között, mégis mérsékeltén foglalkoztatta az utókort: kutatása a millennium idején vett nagyobb lendületet, majd az előző kb. másfél évtizedben – ez utóbbi része az OSZK–SZTE Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoportjának most megjelenő Zermegh-kötete is. Az alábbiakban a Zermegh-irodalom egy neolatin kötetbe jobban illő kezdeteiről lesz szó, arról, hogy milyen ismeretekkel rendelkezhetett szerzőnkől a 16–18. század – ha úgy tetszik, a korai újkor – latinul tudó könyvolvasó nagyvilága.

A kortárs könyvolvasók Zermeghe

Szerzőnkkel nyomtatásban először 1560-ban lehetett találkozni, mindjárt kétszer is. A görlitzi Jonas Hermann¹ Bécsben kiadott *declamatio*jának ajánlása január 1-én kelt, címzettje a patrónusa, Zermegh, aki nemes, művelt, minden erénnyel ékes, a Magyar Kamara² tanácsosa és számvevőmestere.³ A már nem elsőkönyves Hermann

¹ Lásd róla John L. FLOOD, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: A Bio-bibliographical Handbook, Volume 1: A–C* (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2006), 855–856.

² A legfontosabb 16. századi kormány szervünk, Ferdinánd király hozta létre, Pozsonyban működött, elsősorban a királyi javakat kezelte, és a királyi jogoknak igyekezett érvényt szerezni.

³ „Nobili, eruditione omniumque virtutum genere ornatissimo viro, domino Johanni Zermegh, sacratissimi caesaris Ferdinandi, regis Bohemorum serenissimi Maximiliani, Cameraeque Ungari-

indoka egyrészt Zermegh egyedülálló jámborsága és lelke tisztasága, nem megveendő műveltsége, másrészt hihetetlen vonzalma a *respublica litteraria* iránt, aminek az ő irányában is, mások iránt is jeles példáját adta már, Hermann a további támogatásában is bízik.

Szintén Bécsben és 1560-ban jelent meg a szlovák Martinus Racocius⁴ kötete,⁵ amelyben Racocius az október 12-én elhunyt nagybátyjára emlékezett. Egy verse szerint Zermegh Jánosnak, a Magyar Kamara tanácsosának és számvevőmesterének március 1-én éjjel fél tizenkettőkor született fia, Menyhárt szeptember 16-án elhunyt. A szerző ezt magától az apától is tudhatta, Racocius ugyanis 1559 őszétől ugyane kamaránál írnokoskodott.⁶

Pár évvel később Sambucus az embléma-gyűjteménye egy versét (*Secura experientia*)⁷ címezte *Ioanni Sermeghii* pannon kamarai tanácsosnak. Kötete előszava 1564. január 1-én kelt, a verset tehát előtte ajánlhatta Zermeghnek – ám ez csalóka. A költeményt ugyanis a Zermegh-irodalomban megadni szokott 1564. évi, első antwerpeni *Emblemata*-kiadás nem tartalmazza, csak az előszót megtartó 1566. évi, szintén antwerpeni második,⁸ Zermegh tehát a közbülső időben érdemesíthette magát a felvételre. Hősrünk komoly társaságba került, a magyarországiak közül ugyanis például Báthori András, Bornemisza Pál, Draskovich György, Dudith András, Forgách Ferenc, Hosszutóti György, Istvánffy (Istvánffy) Miklós, Liszthy János, Oláh Miklós, Torda Zsigmond, Verancsics Antal a címzettek, azaz a püspöki kar jelentős része, a Magyar Kamarából pedig hárman is. Feltűnő, hogy az udvari történetíró tisztét ismételten viselő, ám történetírással igen visszafogottan foglalkozó Sambucus, aki a Bonfini-kiadásában mások szövegével igyekezett kitölteni a Bonfini által felidézett kor és a sajátja közötti űrt, Zermegh történetírói tevékenységéről vagy nem tudott, vagy az nem érdekelte: még az 1581. évi kiadásában sem látszik felhasználni Zermegh művének kéziratát.

A latinul értő könyv olvasó nagyvilág tehát az 1560-as években megtudhatta: létezik egy Zermegh János nevű nemes, művelt, sokrétű humanista ismeretsséggel rendelkező, nagy nevekkel együtt említett, családos magyar kamarai tanácsos. Arra, hogy megtudhassa, az illető történetírással is foglalkozott, további bő fél évszázadot kellett várnia, arra pedig, hogy az életpályájáról is fogalmat alkothasson, újabb negyven évet.

cae consiliario ac rationum magistro fidelissimo, domino et patrono suo [...]”. Ionas HERMANNUS, *Gloriosissimum Natalem Salvatoris nostri, Domini Iesu Christi, Dei et Mariae virginis filli. Declamatio carmine elegiaco conscripta* (Viennae, 1560), A2.

⁴ 1535–1579 között élt humanista költő.

⁵ *De obitu D Georgii Rakowsky, Sacrae Caesareae et Regiae Maiestatis consilarii ac assessoris Iudiciorum regni Hungariae. Et eiusdem Coniugis ac aliorum quorundam Epicedia. Scripta per amicos.*

⁶ Miloslav OKÁL, *Život a dielo Martina Rakovského, Vol. 1* (Martin: Matica slovenská, 1979), 11.

⁷ Horatius-reminiscencia, remek dolog az otthoni ismeretszerzés, nem juthatott el mindenki maga Athénba, akit viszont a Múzsák és Pallas Athéné tudományai iránti törekvés hajt, keljen csak útra.

⁸ Ioannes SAMBUCUS, *Emblemata et aliquot nummi antiqui operis: Altera editio cum emendatione et auctario copioso ipsius auctoris* (Antverpiae: Chr[istophorus] Plantinus, 1566), 237.

A kortárs írók Zermeghe

1622-ben Kölnben megjelent Istvánffi Miklós históriája. Olvasója kétszer is találkozhatott a történetíró Zermeghgel: először Ferdinánd 1528-as portai követségénél mint kortárs évkönyv-íróval,⁹ másodszor Buda 1530. évi ostrománál mint élelemvivővel és majdani íróval.¹⁰ Addig is, amíg Zermegh és Istvánffi szövegének egybevetése elkészül, érdemes megjegyezni, hogy a propalatinus¹¹ históriájának még egy, a Bocskai-mozgalom értékelése szempontjából jelentős helye is Zermegh szövegének csaknem szó szerinti átvételén alapul.¹²

Szulejmán beiktatja János királyt (Zermegh 2025)	Szulejmán beiktatja János királyt (Istvánffius 1622, 166)	Lalla Mehmed beiktatja Bocskait (Istvánffius 1622, 837)
“amice et frater,	“te in fratrem et amicum meum recipio	–
in manus tuas et potestatem tuam arcem Budamque urbem et totum regnum Hungariae ho- die trado et te regem Hungariae declaro et pronuncio	regemque Budae et in Un- garia declaro	“te imprimis, Stephane prin- ceps, qui ad imperium obse- quiumque Achomatis, orbis terrarum principis invicti con- fugere, ¹³ quam acerbissimo Germanorum iugo collum submittere maluisti, eius no- mine regem appello
amice rex, dei et beneficiorum meorum memor esto. Hic ha- bes diadema, hic reliqua omnia ornamenta regia, quibus et tu et haeredes tui feliciter in futurum utantur	Habes hic coronam scep- trumque ac caetera regia or- namenta, quae ut accipias ac beneficii mei memor esse ve- lis partoque mea opera regno diu fruaris illudque ad poste- ros feliciter transmittas, hor- tor et cupio.	coronam sceptrumque et en- sem vexillumque trado, sum- mam potestatem, honorem, auctoritatem ad haec orna- menta adiicio hortorque

⁹ „uti fama fuit et Iohannes Sermegus, eorum temporum aequalis id in suos annales retulit” Nicolaus ISTVÁNFFI, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Coloniae Agrippinae: Hieratus, 1622), 152.

¹⁰ A fehérvári prépost élelmet juttatott be az ostromlott Budába, „per idoneos homines ac Iohan-
nem Zermegum, qui postea haec omnia posterorum memoriae tradidit”. Uo., 171.

¹¹ A nádori méltóság betöltetlensége idején (1530–1554, 1562–1608) a bíraskodás hatékonyabb
működtetése érdekében Ferdinánd és utódai nádori helytartót („locumtenens officii palatinalis
in iudiciis”) neveztek ki, aki tehát nádor gyanánt ítélkezett, így lett a közkeletű elnevezése pro-
palatinus (nem keverendő össze a vicepalatinusszal).

¹² A János, illetve a Bocskai beiktatása párhuzamára Istvánffinál korábban felfigyeltem (NAGY
Gábor, „»Num Historia [...] sit [...] interpolata et corrupta?«: Istvánffi Miklós *Historiae*-ja el-
ső kiadásának két szöveghelyéről”, *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Ma-
gyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka, Convivia Neolatina Hungarica
1, 48–56 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet,
2015), 53–54, arra azonban nem, hogy János beiktatásának a forrása Zermegh.

¹³ E rész akár közvetlenül is („quandoquidem in tua calamitate ad me et meam opem post deum
confugere voluisti”, Zermegh JÁNOS, *Libri duo...*, megjelenés alatt).

Szulejmán beiktatja János királyt (Zermegh 2025)	Szulejmán beiktatja János királyt (Isthvanffius 1622, 166)	Lalla Mehmed beiktatja Bocskait (Isthvanffius 1622, 837)
vobis autem, proceres Ungari, denuncio, ut huic regi vestro si- tis obedientes [...]	Vobis vero, proceres aequae iubeo, ut ... huic regi vestro omnem honorem deferre et obedire contendatis.”	Vos vero Ungari eam huic, quam regi debetis, obedienti- am praestabitis [...]

Révay Péter (1568–1622) is, aki az 1659-ben kiadott művében számos alkalommal felhasználta Zermegh szövegét, megnevezte őt, a gondos író szemlélőt.¹⁴ Mind a propalatinusnak, mind a koronaőrnek megvolt tehát Zermegh műve – de csak kéziratban, amiként feltehetően Istvánffy távoli rokonának, az 1570 körül született Pethő Gergelynek is.¹⁵ A Bécsben 1660-ban megjelent magyar nyelvű krónikáját olvasva könnyen támad ez az érzés, például az 1529. év felidézésének a kezdete „Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo”, azaz a Szulejmánhoz forduló János király által idézett, a Zermegh-műből oly ismert vergiliusi sor.

Zermegh Zermeghe

1662-ben aztán Amszterdamban Iacobus Lepidiusnál, aki egyéb kiadványáról nem ismert, megjelent egy könyv, benne két hosszabb szöveggel, közülük az első *Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Hungariae reges, usque ad ipsius Ioannis obitum, auctore Ioanne Zermegh* címmel¹⁶ (a továbbiakban: *Historia*). Mivel az, aki Zermegh Jánossal foglalkozik, mindmáig az e szövegben található közlésekre alapozza szerzőnk élete 1540-ig tartó szakaszának a bemutatását, itt szükséges a közléseit áttekinteni.

A mű két könyvre osztott, feltehetően az írói szándéknak megfelelően.¹⁷ Terjedelmük hasonló, a felidézett időszakot tekintve igen eltérők: az első a mohácsi ütközet után kezdődik és 1529 őszéig halad, így a másodikra bő egy évtized jut. E felosztás indoka nem ismert, akár Zermegh élete is tükröződhetik benne: 1529-ben még Szlavóniában szolgált, 1530-ban már Magyarországon.¹⁸

¹⁴ „teste non solum temporis illius accurato scriptore, sed etiam spectatore rerum istarum Ioanne Sermegh, viro publicis muneribus celebri” RÉVAY Péter, *De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae* [...] (Budapest: ELKH, 2021), 2:118.

¹⁵ Pethő művének előszava 1623. január 1-én kelt, lásd hozzá NAGY Levente, „Pethő Gergely *Rövid magyar krónikája* és a költő Zrínyi Miklós”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 3–4. sz. (1998): 285–300.

¹⁶ A másik hosszabb szöveg: *Epistola clarissimi viri Ioannis COBENZEL [...] de legatione sua [...] apud magnum Moschoviae ducem Ioannem Basilidem anno 1576 obita ad Georgium Draskovithium, archiepiscopum Colocensem, episcopum Zagrabiensem scripta* [...] 1576.

¹⁷ Erre utal legalábbis az I. könyv vége, ahol Perényi uralmi szándékait idézte fel Zermegh, hozzátéve: „Sed fuit valde sua opinione frustratus, ut postea sequetur.”

¹⁸ Akár Erdély, Szlavónia is külön kormányzat alatt állt a középkorban (báni méltóságát Mátyás 1476-ban egyesítette a horvát–dalmáttal), II. Ulászlótól pedig 1496-ban címert is kapott, azaz Magyarország itt a szűkebb (Szlavónia, Erdély nélküli) értelmében veendő.

Először az 1527-es események felidézésekor írt magáról: látta Cserni Jován¹⁹ július 26-án levágott, és Jánosnak Budára elküldött fejét. Aztán a menekülő király seregében, Simon zágrábi püspök csapatában találkozni vele, azt olvassuk, valamikor korábban Ravony János királyi titkárhoz került tanulni a kancelláriai iratok elkészítését. Ravony most, félve, hogy valami rossz történik, Zermeghet harmadmagával elküldte, így jutott hősünk ismét Szlavóniába. E táborban lett egyébként először lovas, miután megvett egy lovat a testvérétől, Zermegh Istvántól. Ha Zermegh ez alkalommal pontosan emlékezett, akkor – mivel Ravony János király titkára lehetett – a leghamarabb 1526 végétől tanulhatott nála. (Arról, hogy korábban hol tanult, Zermegh nem tájékoztatott.)

Megérkezvén Szlavóniába, az akkor János-párti horvát főurat, Krsto Frankapant (Frangepán Kristófot) Szentgyörgy mezővárosában találták. Amíg a gróf sereget gyűjtött, Zermegh hazalátogatott, évek óta először. (Arról, hogy hová került otthonról, amikor még nem volt Ravonymál, nem tájékoztat.) Elment aztán maga is Frangepán Körös mezővárosnál levő táborába mint ifjú, és a történeteket látni kívánó („et ipse utpote juvenis et avidus videre, quae gerebantur”), és a hadjárat végéig ott is maradt Tomadóczi Mihállyal együtt, akinek a lánya – tette hozzá – még az ő gyerekkorában anyja akaratából („matre ita volente”) a jegyese lett. Vajon az anyai akarat említése arra utal, hogy az apja már nem élt? Amikor Frangepán gróf ütközetre készült, a had mögé helyezett mindent, ami akadály lehet: fiúkat („pueros”), hitványabb lovakat, poggyászt – e csoportba került maga Zermegh is („in quo agmine et ipse fui”). A gróf halálának felidézésekor Thomadóczit kétszer is apósának nevezte – az eljegyzett lány tényleg a felesége lett, vagy a fél évszázad távlatából visszatekintő pontatlansága? (A lányára nem a feleség szót használta.) Ugyanitt Zermegh magát ismét *iuvenis*-nek írta – korjelölő kifejezés, vagy az öregkori visszatekintő szóválasztása? Frangepán halálával a sereg eloszlott, Zermeghet is parasztjai úttalan utakon hazavezették. Legközelebb 1529 nyarán, a gradeci vár védői között találkozunk vele, Simon püspök számtartójaként (*rationista*).

Zermegh a II. könyvben örökítette meg élete nagy pillanatai egyikét: az ő feladata lett az 1530 őszén Budán ostrom alá vett János egy segélykérő üzenetének eljuttatása a király Szigetvárt ostromló híveihez (szövegét Zermegh nem is felejtette el). Küldetését teljesítette, visszafelé pedig, amint erről volt szó, a fehérvári prépost által összegyűjtött élelmet vitt be a királynak. Az életéről ezt követően alig emlékezett meg. Kevéssel János esküvője (1539 márciusa) után elunva a hosszú és teljességgel haszontalan szolgálatot, urat váltott, ekkor állt Ferdinánd helytartója, Thurzó Elek szolgálatába. 1540-ben felkereste az előző urát és megajándékozta, ez alkalommal két napot Budán is eltöltött, így látta, hogy János készül az erdélyi hadjáratra.²⁰

¹⁹ Mohács után az ország déli részén 1527 nyaráig jelentős sereget működtető rác (rabló)vezér.

²⁰ A Maylád István és Balassa Imre által vezetett összeesküvés elfojtására.

Bónusz-Zermegh

Az 1662-es kiadásban a *Historia* címe és szövege közé bekerült egy rövid írás: *VITA AUCTORIS*, alatta pedig *per N. I.* áll. Az e szöveg szerzőségéről folytatott lett a Zermegh-irodalom első, ám mindmáig tartó vitája – itt csak a *Vita* azon elemeit említem meg, amelyek a kortárs könyvolvasók Zermeghre vonatkozó ismereteit befolyásolták.

A *Vita auctoris* szerzője szerint Zermegh Szlavóniából származott, mégpedig Körös megyéből. Magyarországra jöve először Szaniszló fehérvári prépostnak, majd a Ferdinándnál nagy tekintélynek örvendő Thurzó Eleknek szolgált, végül a kamarai tanácsosok közé került. Ott, miután Radéczi István²¹ kamarai elnököt egy, a gyalázatára írt szatírával megbotránkoztatta („satyra quadam in illius contumeli-am carmine scripta offendisset”) – noha ezt ő mindig tagadta –, és Miksa számára sem volt szerfelett kedves („non admodum gratus”), hivatalából kihajítva („officio ejectus”) otthonában, nem messze Nyitrától hetvenévesen szűkös viszonyok közepette, a lutheri ragálytól megfertőzötten („septuagenarius senex [...] Lutherana tabe infectus”) meghalt.

A *Vita auctoris* írója bizonyult Zermegh históriája első olyan kritikusának, akinek a véleménye nyomtatásban is megjelent. Az ismeretlen szerző nem lelkesedett a szövegért: annak nyelvezete „rudis”, „inconditus”, ám a magyar történetet írók e szűkösségében meg kell neki bocsátani, hogy sajátságosan írta meg, Forgách Simon²² buzdítására, a II. Lajos eleste és János halála közötti időszakot, miután, ahogy ő mondta, gyönyörködött az akárhogy is, de megírt történet: „postquam, ut ille ait, historia qualitercumque scripta delectat”. Ez az „ait” szóbeli közlésre utalhat? Arra az egyetlen helyre ugyanis, amelyiknél Zermegh a művében említ történetírást – éppen a magáét, megadva annak tárgyát –, bizonyosan nem: „de reliquo rerum Iohannis progressu et successu, quae scripturus sum”.

Az, hogy a *Vita auctoris* szerzője Zermeghet elítélőn evangélikusnak írta, akár fel is idézhette a tájékozott olvasóban az említett Rakowskit – aki 1560 végén oly közeli viszonyban volt Zermeghgel, hogy halott fia születésének óráját és percét is ismerve verset írt ahhoz –, ő ugyanis 1558. augusztus 8-án Melanchthon jelenlétében vizsgázott a wittenbergi egyetemen és szerzett fokozatot.²³ A Zermeghet patrónusának tartó Jonas Hermann viszont Károly főherceg nevelője is volt.²⁴

A 17. században tehát a latinul tudó, könyvolvasó nagyközönség az előző század szórványos ismereteihez újabbakat, többnyire azokat megerősítőket szerzett. Előbb egy-egy, Kölnben, illetve Frankfurtban megjelent magyar történelmi műből érte-

²¹ 1568-tól a Magyar Kamara elnöke, majd királyi helytartó is, humanista társaság alakult körülötte, 1586-ban halt meg.

²² A történetíró Ferenc testvére, kiváló katona, 1598-ban halt meg.

²³ OKÁL, *Život...*, 10.

²⁴ Lásd a 2. jegyzetben idézett helyet.

sülhetett arról, hogy Zermegh történetírással is foglalkozott, majd el is olvashatta annak Amszterdamban kiadott művét. Ebből megtudhatta egyebek között, hogy Zermegh annak idején János-párti volt, és találkozhatott néhány személyes történetével az 1527–1540 közötti időszakból. A *Historia* mellé kapott egy ismeretlen szerzőjű életrajzot is. Ez a korábbi ismeretekkel és a *Historiával* egyezően helyezte Szlavóniába Zermeghet, adta meg két dominusa nevét, kamarai tanácsosságát – ám azt is állította, hogy Zermegh gyalázta a kamarai elnök Radéczit, nem jól szólt Miksa királyhoz, így hivatali pályája dicstelenül ért véget, továbbá lutheránus volt, és hetvenévesen halt meg Nyitra környéki otthonában, szűkös viszonyok között.

A születő magyarországi tudományosság századának Zermeghe

Úgy tűnik azonban, hogy az 1662-es kiadás, így a *Vita auctoris* is, kevésbé vált ismertté Magyarországon. A királyság első latin nyelvű tudományos lexikon-kísérletében, Czvittinger Dávid 1711-ben német földön kiadott *Specimenjében* *Jobannes Zermegh* előkelő születésű magyarországi, összerakott egy könyvet *Historia* [...] címmel, amely Amszterdamban jelent meg 1662-ben.²⁵ A név és a cím írásmódja,²⁶ a semmitmondó előkelő születés azonban egyaránt arra utal, a kötetet Czvittinger nem látta. A Nagyszombatban 1718-ban megjelent, az 1526–1564 közötti eseményekből felidéző *Brevis commentarius* [...] számos forrást, így Istvánffit, Révait, Pethőt meg is nevez, ám Zermeghet érezhetően nem olvasta a szerző.²⁷ Hasonló helyzetben lehetett Timon Sámuel is: az 1736-ban megjelent *Epitome chronologica rerum Hungaricarum* [...] a forrásait, így Istvánffit, ismételten említette és idézte, Zermeghet egyszer sem.

Tíz évvel később aztán egy bécsi könyvkereskedő költségén megjelent a magyarországi elbeszélő történeti források kiadásának addigi legjelentősebb, modern darabja, a Schwandtner-féle *Scriptores rerum Hungaricarum* [...] második kötete, benne Zermegh művével. Amint a némileg módosult címe (*Ioannis Zermegh rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Hungariae reges Commentarius ad editionem Amstelaedamensem anni MDCLXII recognitus*) is közli, ez az amszterdami kiadás, ismét. A kötet bevezetőjét Schwandtner hajdani mestere, Bél Mátyás írta, a Zermegh-szöveg gondozása, tárgyi jegyzetei, tagolása, szinopszisai, jegyzetei, amint a praefatio 17. paragrafusából is tudható, a fia, Bél Károly András munkái. Bél a praefatióban Zermegh művét „exilis commentariolus”-nak nevezte, amelyet aligha ajánl más, mint az, hogy Magyarország igen nehéz időszakáról, valamint a Ferdinánd és János közötti há-

²⁵ David CZVITTINGER, [...] *Specimen Hungariae Literatae* [...], (Francofurti–Lipsiae: Jodocus Wilhelmus Kohlesius, 1711), 406. A szerző az 1670-es években született irodalomtörténész, 1743-ban halt meg.

²⁶ Nem egyszeri tévesztés, Czvittinger később, a 21. oldalon megismételte (az oldalszámozás a 408. után kezdődő *Bibliotheca scriptorum* [...] -ban újrazsuzdódik).

²⁷ Kazy János, Ferenc testvére.

borúkról mesél – érezhetően a *Vita auctoris*-ra támaszkodott Bél. A könyvolvasók ekkor még nem tudhatták, hogy korábban Istvánffi is panaszkodott a magyarországi történetírás szegénységére,²⁸ Bél mindenestre éppen Istvánffival folytatta a Zermegh-szöveg bemutatását: szerinte a témaválasztása miatt tartotta a hajdani propalatinus a művet méltónak arra, hogy a batávoknál kinyomtatassék. A 1662-es kiadás példányai ritkák, ezért adatja ki most újból, ám hozzátette: Zermeghről nincs mit írjon azon túl, amit Istvánffi a saját kiadása előszavában („in praefatione editionis suae”) emlékeztül hagyott. Bél Mátyás nevezte meg tehát először Istvánffit a *Vita auctoris* szerzőjéül, mégpedig ismételten: „litterae N. I. [...] haud obscure Nicolaum Istvanfyum indicant”. Ezen az indoklás nélküli kijelentésen alapul lassan három évszázada minden, az Istvánffi szerzőségére vonatkozó állítás (ettől még igaz lehet). Sőt, Bél a *Vita auctoris* szövegét is közölte, hogy a tudományos igényű olvasónak ne kelljen keresgélnie (a „Lutherana tabe” helyére „Lutherana labe” került). A *Vita auctoris* Istvánffihoz rendelése lehetett az oka anakronizmusának, amellyel az 1662-es kiadást az 1615-ben elhunyt propalatinusénak tartotta. Noha semmit nem tudott Zermeghről, mégis „integritatis eximiae”-nek nevezte őt, talán, hogy ezzel is hangsúlyozza a *Vita auctoris* szerzője (azaz számára Istvánffi) elítélését, amiért az Zermeghet annak religiója miatt sértette („Lutherana labe”).

Bod Péter Zermeghről az *Athenas*-ban újat nem írt. Bélől vehette át, hogy Zermeghet először Istvánffi adta ki, az amszterdami kiadás a második, Zermegh maga a Kamaránál dolgozott, aztán „Maksimilián kedvetlenségébe esvén, a maga Házánál vénült meg s ott is holt meg”.²⁹ Bod tehát felhasználta a *Vita auctoris*-t, annak szerzőségéről nem volt véleménye, ám Istvánffit és az amszterdami kiadást szétválasztotta, meglátva bizonyára az anakronizmust.

Annales-ének 1770-ben megjelent 5. kötetében Pray György számos alkalommal hivatkozott Zermegh („coaevus scriptor”) művére, Bél kiadásából. Ő az első, akinél Zermegh-forráskritikával találkozni, például II. Lajos haláláról írva Sárffi Ferenc levelének közlésekor kijavította hősünket.³⁰ Az, hogy Zermegh szövegével összevetette Istvánffit,³¹ természetes, ám ismeretlem szerint Pray volt az első, aki kimutatta: Brutus is felhasználta Zermegh szövegét.³² Pray természetesen ismerte a *Vita auctoris*-t is: idézve Zermeghtől, hogy a Bécs ostromára vonuló oszmán tábor lelkesen fogadta Pál esztergomi érseket, örvendezve, hogy a kereszténység magyarországi főpapja kezét csókolva vetette alá magát a császáruknak, Pray finom eluta-

²⁸ Pázmány és Istvánffi ismert, 1605 végi levélváltására Frankl (később Fraknói) Vilmos kiadásában (*Pázmány Péter levelezése, I, 1605–1625*, szerk. FRANKNÓI Vilmos [Buda-Pest: Eggenberger, 1873] szokás hivatkozni, azonban a megfelelő részek már Praynál olvashatók (PRAY György, *Annales regum Hungariae* [...] Pars V [...], [Vindobonae: Augustinus Bernardus, 1770], 10–12).

²⁹ BOD Péter, *Magyar Athenas* [...] (1766), 331.

³⁰ PRAY, *Annales*..., 122 s jegyzete.

³¹ Például PRAY, *Annales*..., 227.

³² PRAY, *Annales*..., 236 s jegyzete.

sítással utalt Zermegh állítólagos evangélikus voltára: nincs minek alapján bizonyosnak állítania, hogy az alávetést az újonnan jött religio követőjeként maga tette hozzá, kevéssé méltányosan a papi rend iránt.³³

Pár évvel később az erdélyi szász történész, Georg Jeremias Haner a Zermegh-história mindkét kiadásáról megemlékezett,³⁴ ám az amszterdami neki sem lehetett meg, leírásakor ugyanis Czvittingert idézte, amikor pedig Zermegh szövegét használta, az 1746. évi kiadásra hivatkozott. Mindannak, amit Zermegh életéről írt, a *Vita auctoris* és Zermegh műve a forrása. Ő az első, aki nem fogadta el Bél kijelentését a *Vita auctoris* szerzőségéről („a vero esse videtur alienissima”), hiszen Istvánffi 1615-ben meghalt, írta, amint ezt Bél is igazolhatóan tudta. Haner végül Nadányi Jánost³⁵ nevezte meg az életrajz szerzőjeként, rövid írásában háromszor is I N-t írva az 1662. évi kiadásban olvasható N. I. helyett, így Iohannes Nadányi-javaslatára nem feltűnő. Ő is kiemelte, nyilván magát Zermeghet követve: a szerző olyan történeteket örökölt meg, amelyeket maga látott, vagy hiteles emberektől hallott.³⁶ Átvéve Bél „eximiae integritati” kifejezését, idézte Zermeghről Révai Péter említett megállapítását is.³⁷

Horányi Elek a *Memoria Hungarorum* [...] harmadik részében semmi újat nem közölt az általa Zermeghnek írt Zermeghről. A forrás feltüntetése nélkül átvette Czvittinger egyetlen mondatának a felét,³⁸ majd, bizonyára a *Vita auctoris*-ból, a Forgách Simonra vonatkozó megjegyzést, aztán Bél vagy Bod nyomára bukkanunk,³⁹ majd ismét Czvittinger következik (vagy Haner),⁴⁰ végül Horányi elérkezett az 1746. évi kiadáshoz, amelynek a Bél Mátyás-féle praefatiójára hivatkozott is, nem hagyva említés nélkül Bél Károly András munkáját sem.

Pár évvel később Michael Denis⁴¹ a bécsi könyvnyomtatás történetének 1560-ig tartó szakaszával foglalkozva az említett Jonas Hermann művénel megjegyezte: Zermegh nem előkelő magyarországi születésű, amiként Czvittinger írta, hanem egy Körös-vidéki horvát.⁴² A *Vita auctoris* kiadója szerint, utalt Denis Bélre, az N I kezdőbetűk feloldása Nicolaus Istvánffyus, ezt erősíti a „Lutherana labe” felidézésével is – csakhogy, folytatta, Bél nem emlékezett arra, hogy 1662-ben Istvánffi már 47

³³ PRAY, *Annales...*, 221.

³⁴ Georgius Jeremias HANER, *De scriptoribus rerum Hungaricarum [...] adversaria* (Viennae: Ioannes Thomae, 1774), VIII, 134–135.

³⁵ 1643–1707 között élt erdélyi történétíró, *Florus Hungaricus* 1663-ban jelent meg Amszterdamban.

³⁶ Zermegh főleg a „fertur, fereba(n)tur” alakokat, olykor a „dico”, a „narro”, a „spargo”, az „audio”, a „video”, az „intelligo”, a „cognosco” és a „rumor” alakjait használta forrásjelölésre.

³⁷ HANER, *De scriptoribus...*, 136.

³⁸ „Illustri loco in Hungaria cretus”, lásd Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, Pars III* (Posonii: Antonius Loewius, 1777), 587.

³⁹ A művet „typorum beneficio publici iuris fecit primum Nicolaus Istvánfius”, uo.

⁴⁰ Istvánffi kiadását megismételték „Amstelodami, MDCLXII, in 12”, uo.

⁴¹ 1729–1800 között élt tudós osztrák jezsuita.

⁴² Michael DENIS, *Wiens Buchdruckergeschicht bis MDLX* (Viennae: Wappler, 1782), 620. (A Szlavónia elnevezés más területet jelölt a 18. században, mint Zermegh életében.)

éve halott volt, pedig korábban tudta ezt, idézte fel Hanert. A szász történésznek a *Vita auctoris* szerzőségéről alkotott véleményében viszont kétkedett Denis: vajon egy református, mint Nadányi, tényleg használta volna Zermeghre a „Lutherana labe infectus” kifejezést?⁴³ A *respublica litteraria* magyarországi alakjait számba vevő Wallaszky Pál Zermeghnek épp csak a nevét látszott ismerni.⁴⁴

Egy évtizeddel később jelent meg Katona István monumentális sorozatának az 1526–1540 közötti időszakot bemutató, 1500 oldalas 20. kötete Kolozsváron. A jezsuita történész természetesen alaposan felhasználta Zermegh művét, mégpedig annak 1746. évi kiadásában.⁴⁵ Cserni Jován történetének elbeszélésekor előbb Velíust idézte, majd Isthvánffit, merthogy az bőségesebben írta le a történeteket, és egyebek között ezt olvashatjuk: „ad pagum, cui Turrito (Hágtornos) nomen est, deductus fuit”.⁴⁶ A Hágtornos alak az 1662. évi kiadás egy széljegyzetében olvasható,⁴⁷ ám nem alkalmas e kiadás használatának megállapítására, ugyanis Bél Károly András ezt is betette a főszöveg alá.⁴⁸ Visszatérve a szöveghelyre, Katona hozzátette: Isthvánffi az elbeszélése zömét Zermeghtől vette. Ő is hangsúlyozta Zermegh kortárs voltát, egy Isthvánffi-leírás például nála onnan vette erejét, hogy Zermegh, „testis itidem synchronus”, a történetet ugyanígy meséli el.⁴⁹ Szerzőnk elbeszélését Katona többször is előnyben részesítette másokéval szemben, például mert az jelen volt az eseménynél.⁵⁰ Meglepő módon csak az 1540. évi erdélyi összeesküvés felidézésekor, azaz lényegében a kötet végeén tért ki Zermegh életének néhány, annak művéből és a *Vita auctoris*-ból is ismerhető elemére. Az úr-, és ezzel együtt pártváltásáról írva Katona eljutott annak feltételezéséig, hogy Zermegh a hitét is ekkor változtatta meg. Idézte ehhez a „Lutherana labe” kifejezést, Bél emiatt neheztelt Isthvánffira, folytatta, akit a mű kiadójának és a *Vita auctoris* szerzőjének gyanított, és hozzátette: 1662-ben Isthvánffi már nem volt életben. Zermegh János király halálával zárta le a saját művét, írta végül szerzőnkől Katona, felidézve a király halálát elbeszélő szövegrészt.⁵¹

⁴³ DENIS, *Wiens Buchdruckergeschicht...*, 621.

⁴⁴ Paullus WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria [...]* (Posoniae–Lipsiae: Antonius Loewius, 1785), 123.

⁴⁵ Lásd például Stephanus KATONA, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae, Tomulus I, ordine XX* (Claudiopoli: typis Episcopilibus, 1796), 42, a folytatásban Isthvánffi beszámolójával hasonlítva össze, a 103. (tévesen 203.) oldalon stb.

⁴⁶ KATONA, *Historia critica...*, 95.

⁴⁷ Ioannes ZERMEGH, *Historia rerum gestarum [...]* (Amstelaedami: Jacobus Lepidius, 1662), 17.

⁴⁸ A két kiadás széljegyzeteinek összehasonlítása megjelenés alatt: BAKOS Dzsénifer (2025).

⁴⁹ KATONA, *Historia critica...*, 145. Van, hogy Isthvánffi erősíti Zermegh beszámolóját, uo., 826.

⁵⁰ Isthvánffival szemben: Frangepán Kristóf haláláról lásd KATONA, *Historia critica...*, 146. (hozzátette, Bethlen Farkas is bőségesen merített e forrásból), hasonlóan uo., 346, 1236. stb. Velíusszal szemben például Nádasdy 1529. évi fogságáról „clarius Velio Zermeghius ita proponit” uo., 480.

⁵¹ KATONA, *Historia critica...*, 1371–1372.

1798-ban aztán megjelent Pozsonyban Lehoczky András⁵² *Stemmatographiájának* második kötete. Ebben az olvasó egyebek között megtudhatta, bizonyos Zermegh Máté „1545-ben testvérevel, Jánossal és [annak] hitvesével Babi Dorottyával” megszerezte Bábot és Zelcsént⁵³ Nyitra megyében, és Bakonyt⁵⁴ Pozsony megyében, továbbá ugyanezen János a királyi kamara tanácsosa és számvevője (*rationum exactor*) volt, Joannes de Bothusocz néven Szlavóniában 1530-ban Simon zágrábi püspök számtartója (*rationista*), aztán Thurzó Elek kancellistája, Nyitrában halt meg, és írt egy ritka históriát a Ferdinánd és János közt történetekről, amelyet Forgách Simon adott ki Amszterdamban 1662-ben⁵⁵ 12^o⁵⁶ alakban. Ezen anakronizmusa⁵⁷ ellenére Lehoczky ismeretem szerint az első, aki, ha nem is célzottan, de levéltári anyagra támaszkodva állított valamit Zermegh életéről, miközben használta annak históriáját is, hiszen a közlései egy része abból, és a *Vita auctoris*ből származik.

A 18. században tehát, elsősorban Bél Mátyásnak köszönhetőn, új kiadása lett Zermegh művének, így vált az, amint a példák is mutatják, Magyarországon könnyen hozzáférhetővé (az 1662. évi kiadás e századbéli magyarországi alkalmazásával csak Bélnél találkoztam). Megkezdődött a nyomtatott szöveg (tehát nem valamely kézirati példány) forrásként való használata a születő történettudományban, elsősorban a jezsuitáknak köszönhetőn. A mű szövegkritikai vizsgálatoknak is részévé vált, az addigiakon túl kiderült, hogy használta Brutus, Bethlen is, és elindult a vita is – bár elsősorban arról, Istvánffi-e a *Vita auctoris* szerzője. Láttuk, 1662 óta először találkozhatott az olvasó új állításokkal is Zermegh életéről.

Az ismeretek bővülése viszonylagos is: az 1560 utáni könyvolvasók a 18. század végéig Zermeghnek egyetlen gyerekéről értesülhettek, 2025-ben az feltételezhető, hogy Babi Dorottyának és Zermeghnek legalább nyolc gyereke lett – ám a mai olvasó ugyanúgy nem tudja, létrejött-e a házasság a Thomadóczi-lánnyal, mint az, aki 1662-ben szerzett tudomást az eljegyzésről és az apósról.

⁵² 1741–1813 között élt, egyebek között genealógiával foglalkozott.

⁵³ Másként Szelezsény, ma Sľažany Szlovákiában.

⁵⁴ Azaz Báhonyt, ma Báhoň Szlovákiában.

⁵⁵ Ez legalábbis a könnyebb olvasat: „scripsit raram Historiam de gestis inter Ferdinandum I et Zapolyam, per Simonem Forgach Amstelodamii in 12. editam” ([LEHOCZKY András], *Regni Hungariae [...] stemmatographia [...], Pars II* [Posonii: Petrus Weber, 1798], 447).

⁵⁶ Azaz a papírvet harmadolták, az eredményt félbehajtották (6°), ezt pedig ketté.

⁵⁷ Forgách Simon 1598-ban halt meg.

GÁBOR NAGY

János Zermegh in the View of Readers of 16–18th Centuries

This paper deals with the mentions made about János Zermegh in printed works written in Latin before the 19th century. He was the only one among the Hungarian historiographers who lived as a subject of every Hungarian king in the 16th century. Having served King John, when it really did matter, he began a new career on the other side after the two Hungarian kings had already reached an agreement. As so many others, he soon became a truthful and honored servant of the ruling dynasty – but unlike the others, he was the only contemporary Hungarian historiographer, again, who left us a work written in Latin about the deeds of his „good ruler” (‘bonus princeps’), „de [...] rerum Iohannis progressu et successu”. Although a new, third edition of his text is set to be published before long, there are still many uncertainties regarding his life and opus. But what sort of knowledge could a reader of the Early Modern Period acquire about him? In his first appearances (from 1560) he is referred to as father, king’s servant, someone who was highly appreciated by well-educated men. He was first mentioned as a historiographer during the next century, even before his work was published (Amsterdam, 1662, together with a short biography, *Vita auctoris*). However, it is Hans Georg Schwandtner (or Mátyás Bél) who the reader owes thanks to. Contrary to the first, this second edition (1746, including the biography too) left neither Zermegh’s text nor *Vita* unnoticed, so some scholars, mostly Jesuits, were able to begin to explore them, e.g. by collecting their references to his life. Soon the first academic debate (about the authorship of *Vita*) occurred as well, but the expansion of knowledge is relative, e.g. before 1800 one could read about only one child of Zermegh, now we can trace eight, on the other hand, there was no knowing whether he ever fulfilled his first engagement mentioned in his own work – nor can we know it now.

Ritka és egyedi szavak Szerémi György emlékiratában

A latin filológusok, lexikológusok és lexikográfusok számára mindig különösen érdekesek azok a szavak, amelyeket egy adott szerző szabályos vagy szabálytalan képzéssel a saját anyanyelvéből vagy más korabeli beszélt nyelvből latinosít. Európa más területeihez hasonlóan a magyarországi latin nyelv szókincsbővülésének is ez volt az egyik legelterjedtebb formája. Egy OTKA-pályázat keretében Szerémi György emlékiratát (*Epistola de perdicione regni Hungarorum*) dolgozom fel,¹ és a projekt részeként készül egy Szerémi-szótár is, amelyben szép számmal találkozhatunk ilyen típusú szavakkal. Közleményemben említés szintjén felvázolom a középlelatin, és azon belül is a magyarországi középlelatin nyelv szókincsbővülésének módját, nagy vonalakban bemutatom a készülő szótár szócikkeinek felépítését, majd pedig példaként felhozok néhány vulgáris szóból képzett latin kifejezést, leírom azok eredetét, és jelentésüket is meghatározom.

Hogyan is jött létre a Szerémi által is használt Karoling-reneszánsz utáni és a humanista purista mozgalom előtti középlelatin szókincs? A Karoling-reneszánsz idején Nagy Károly és tudós munkatársai a Meroving-korban erősen vulgarizálódott latin nyelv megtisztítása céljából a klasszikus nyelvi ideált elevenítették fel, amely a szókincs tekintetében annyit jelentett, hogy a késő antik grammatikai iskolában oktatott vergiliusi és cicerói latin szókészletre tekintettek mintaként.² Az ekkor megszületett középlelatinra az egyházatyák nyelvhasználata, a Biblia-fordítás, a Vulgata, valamint a liturgikus nyelv is jelentős hatást gyakorolt. Szent István keresztény államalapításakor a Magyar Királyságban ez a 8–9. század fordulóján kidolgozott latin nyelv honosodott meg.

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) FK 137616 számú, *A magyar romlás krónikája* című projektjének támogatásával készült.

¹ OSZK Fol. Lat. 4020.

² MEZEY László, *Deák-ság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 61.

A Karoling latinság klasszikus szókincse egy ideig még kielégítette az igényeket, de a 12. század végén az írástudóknak újra azzal kellett szembesülniük, hogy a Meroving-korhoz hasonlóan tekintélyes mennyiségű vulgáris szóval gyarapodott a szókészlet. Ennek egyik fő oka természetesen az volt, hogy a teológia és egyéb tudományágak fejlődéséből fakadó új fogalmakat, továbbá természetesen az új társadalmi, illetve mindennapi jelenségeket a hagyományos szókincs segítségével legfeljebb csak pontatlanul vagy nehézkes körülírással lehetett megnevezni, vagyis a gondolkodás fejlődése megkövetelte az új terminológia használatát. Ezen túlmenően a Karoling-kor hagyományos „tisztá” szókészlete nemcsak a skolasztikus filozófia és teológia igényeit nem elégítette ki, hanem az ekkor felvirágozó fordításmozgalomnak sem volt már megfelelő.³ E kényszerhelyzet vezetett oda, hogy a nyelvtudósok megalkották a humanizmus térhódításáig uralkodó ún. skolasztikus latinságot, melynek lényege az volt, hogy azok az új kifejezések, amelyek szabályos latin képzéssel jöttek létre, bekerülhettek a szókészletbe.⁴ A középkori latin nyelvben ezért különösen fontos szerepet játszottak a különböző szóképzések, és a skolasztikus nyelvszemlélet meghonosodásával már nemcsak a meglévő latin szavakból továbbképzett szóalakokkal, hanem a vulgáris szavak latinosított változataival is „kanonizált” módon bővíthetett a latin nyelv szóanyaga. Magyarországon ennek a latin nyelvhasználatnak az első ismert képviselője Rogerius mester volt, de a skolasztikus latin rövid időn belül egész Magyarországon elterjedt.⁵ Azt hozzá kell tennem azonban, hogy nehéz meghatározni, hogy pontosan mikortól számítjuk a középlatin végét és a humanista latin kezdetét, hiszen ez egy hosszú folyamat volt, amely Európa különböző területein eltérő időpontban kezdődött és más-más sebességgel zajlott le, továbbá hosszú ideig egymás mellett éltek a különböző latin nyelvhasználatok.

Az viszont elmondható, hogy a latin nyelv történetének utolsó purista mozgalma, a humanizmus szakított a fenti szóképzési módszerrel, és fő törekvése ismét a klasszikus latin nyelvhez való visszatérés lett. Ennek megfelelően arra törekedtek, hogy koruk jelenségeit a klasszikus latin fogalmak felhasználásával írják le.⁶ Lényegében ekkor vált a latin valóban holt nyelvvé, ami önmagában persze sommás megállapítás. Az viszont tény, hogy körülbelül a 16. század közepére, illetve második felére Európa nagy részén és Magyarországon is a humanista nyelvszemlélet vált uralkodóvá, ami a latint jóval kötöttebbé tette, a nemzeti nyelvek előretörésével, a

³ Robert-Henri BAUTIER, szerk., *Lexikon des Mittelalters*, 10 köt. (Zürich–München: Lexma Verlag, 1991), 5:1722–1726.

⁴ Pascale BOURGAIN és Marie-Clotilde HUBERT, *Le Latin Medieval*, L'Atelier du Medieviste 10 (Turnhout: Brepols, 2005), 62–63.

⁵ SZOVÁK Kornél, szerk., *Supplementum ad Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae A–I: Pars prima et secunda* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011), 25.

⁶ Uo., 46.

latin élő nyelvként való használatának háttérbe szorulásával a nyelv önálló és számottevő fejlődése lényegében megszűnt.

Ha Szerémi szövegében a nemzeti nyelvekből latinosított kifejezéseket vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb ilyen kifejezés főnév vagy melléknév. A középkori szerzők a főnevek esetében többnyire úgy jártak el, hogy a vulgáris nyelvből vett tőszavakhoz szabályos latin képzőket (-us, -um, -o, -trix, -tor stb.) illesztettek, és az így kapott latinosított szavakat a képző által meghatározott declinációs csoportban szabályosan ragozták. Az *Epistola* vulgárisból képzett névszóirol általánosságban elmondható, hogy döntően az I–III. declinációba tartoznak, de bizonyos képzővel a IV. declinációba is kerülhetnek. Vulgáris szavakból képzett latinosított igék jóval kisebb számban fordulnak elő a kéziratban, gyakorlatilag néhány ilyen esetet azonosíthatunk.

A projekt keretében készülő szótár *A Magyarországi Középkori Latinság Szótára* (MKLSz) felépítését követi. Ennek több oka van. Egyrészt joggal felmerülhet a kérdés, hogy ha Szerémiről beszélünk, miért éppen a középlatin kerül szóba, amikor tudjuk, hogy művének egyetlen másolatban fennmaradt kéziratát 1545 és 1547 között vetették papírra, és tartalmi érvek is bizonyítják, hogy az *Epistola* 1543 után készült, tehát a magyar középkor végének tekintett 1526-os dátum után. A válasz persze kézenfekvő. Attól még, hogy a kora újkorban íródott a munka, szerzője szemléletében, műveltségében és nyelvében egyaránt a középkor embere, maga a nyelv és annak változásai nem köthetők dátumokhoz. Jóllehet a szöveg a 16. század közepén, az ominózus 1526-os év után keletkezett, Szerémi kulturálisan, nyelvhasználat tekintetében sokkal inkább a középkorhoz, mint a humanizmushoz sorolható. Mivel az MKLSz szerkesztői úgy döntöttek, hogy a szótár szóanyagát az 1526-os évig keletkezett dokumentumok képezik, értelemszerűen Szerémi munkája nem kerülhetett bele a feldolgozandó corpusba, ennek ellenére a kéziratban fellelhető szavak a magyarországi közép- és persze neolatin szókészletről alkotott ismereteinket színesítik.

Másrészt az MKLSz szócikkeinek szerkezete már egy kiforrott és átgondolt módszer eredménye, amely Szerémi sajátosságainak figyelembevételével, apróbb változtatásokkal átvehető, nincs szükség egy teljesen új koncepció kidolgozására.

Ennek megfelelően egy-egy szócikk két nagy szerkezeti egységből áll majd, egy definíciós és egy locusokat tartalmazó részből. A definíciós részben az adott latin szót annak latin meghatározása, körülírása követi, ezután pedig a magyar jelentése(i) olvasható(k). A különböző jelentések arab számmal lesznek egymástól elkülönítve. A szócikk második nagy egysége az adatokat tartalmazó rész. Itt az egyes jelentéshez minden esetben idézünk legalább egy olyan mondatot, amelyik az adott kifejezést tartalmazza, abból a megfontolásból, hogy a felhasználó a szöveggörnyezet alapján ellenőrizhesse: helyesen adtuk-e meg a jelentést. Több jelentés esetén a definíciós rész arab számaival különíthető el, hogy az adatok melyik jelentéshez kapcsolódnak.

Ezek után most bemutatok néhány, különböző vulgáris szavakból képzett latin kifejezést az *Epistolából*.

chanzo/chausus: A török katonaság szolgálatban álló alacsony rangú futárt jelölő ’csausz’ az adataink szerint éppen az *Epistola* keletkezésének idején honosodott meg a magyar nyelvben.⁷ „Dixit vayvoda chاوزorum: Ioannes rex, vides hanc sedem?”; „Et in terzio statu currebant chاوزones quattuor centa equites.” Ekkor még annyira marginális az írott latinban, hogy sem az MKLSz-ben, sem pedig a középkori lengyel szótárban nem találunk rá példát. Bartal Antal glosszáriumában viszont 1526 utáni adatokat említ a *chausius*, illetve a *chausus* formában.

clopernizo: A halott Kinizsi Pál szellemjárásáról Szerémi így ír: „quia nocte dieque multa pulsabat, et ollas frangellat ac clopernizabat.”⁸ A Erdélyi–Juhász-féle fordításban a *clopernizabat* ’kerepelt’-ként szerepel. A műfordításban természetesen elfogadható a szó ilyen interpretálása, de ha pontosan akarjuk értelmezni, más a jelentése. Ha visszakövetjük a szó előfordulásait, akkor Grimm gyűjtésében és Matthias Lexer középfelnémet szótárában rá is lelhetünk arra, hogy a *klappen* (’kopogni’) német igeének létezett egy *klappern* mellékalakja is.⁹ Ezt a szót a mai napig használják, és bármelyik online szótárban is megtalálható.¹⁰ Itt csupán azt kell megjegyezni, hogy a *clopernizabat* valószínűleg másolási hiba, és az eredeti szövegben *clapernizabat* állt. Mivel egy hapax legomenonról beszélünk, nem lehet megállapítani, hogy a szó Szerémi saját képzése vagy csupán egy használatban lévő szót jegyzett le, amelyet eddig más forrásban nem dokumentált a kutatás. Bármelyik esetről is van szó, a képzés a késő latinban már megszokott görög eredetű -izare suffixummal történt. Az mindenképpen figyelemre méltó – bár a szövegben nem egyedülálló –, hogy a saját bevallása szerint németül nem értő Szeréminél pont egy német ige latinositásával találkozhatunk.

gleta/gletum: A magyarországi korai újfelnémet ’levél’ vagy ’menlevél’ jelentésű ’glét’ latinositott változatával kétszer találkozhatunk a kéziratban. A német *Geleit* a 15–16. századi forrásokban különböző írásmódokban bukkan fel (*gleyteth*, *glit*, *geleyt*, *geleit*).¹¹ Elképzelhető, hogy a 16. században már a magyar szókinsbe is bekeült, amire az is utalhat, hogy Oláh Miklós egyik kéziratában és az egyébként szász

⁷ BENKŐ Loránd, szerk., *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára*, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1975), 1:487.

⁸ Georgius SIRMIENSIS, *Epistola de perditione regni Hungarorum*, kézirat, OSZK Kézirtattár, Fol. Lat. 4020; SZERÉMI György, *Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543*, szerk. WENZEL Gusztáv, Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptores 1 (Pest: Akadémiai Kiadó, 1857), fol. 21^r–21^v=51.

⁹ Rudolf HILDEBRAND, szerk., *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, 33 köt. (Leipzig: Hirzel, 1853–1971), 5:1224; Matthias VON LEXER, szerk., *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, 5 köt. (Leipzig: S. Hirzel Verlag, 1872), 1:1606.

¹⁰ <https://www.duden.de/rechtschreibung/klappern>, hozzáférés: 2024.11.28.

¹¹ MOLLAY Károly, *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 288; VON LEXER, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, 1:809.

Heltai Gáspár magyar nyelvű krónikájában egyaránt megtalálható.¹² Szerémi a latin változatot egyértelműen a *gleyt* illetve *glit* alakból képezte, de következtelenül. Első alkalommal a *gleta* még I. declinációs szó, második előfordulásakor, az *Epistola flebilis*-ben pedig a *gletum* talán II. declinatio szerint ragozódik.

grobatus: Szláv szóból képzett vulgáris latin kifejezés. Nehéz eldönteni, hogy a kéziratban *grobatus* vagy *grabatus* áll, mindenesetre a szó eredetét tekintve a *grobatus* a helytálló alak. Nemcsak a mai délszláv, hanem az orosz, a cseh és a szlovák nyelvekben is azonos vagy nagyon hasonló formában használatos (horvát: *grob*; szerb: *рроб*; szlovén: *grób*; orosz: *рроб*; szlovák: *hrob*; cseh: *hrob*) szó jelentése 'sír', 'sírgödör'. A szövegkörnyezetből világosan kiderül, hogy itt is a 'sírgödör' jelentés a helytálló.¹³ Szerémi születési helyét és életútját figyelembe véve minden bizonnyal szerb-horvát szóról beszélhetünk. A szerző a *grobot* a 'bán' szóhoz hasonlóan az -atus képzővel alakítja át latin kifejezéssé.

sodreo: Az *Epistola* nem túl nagyszámú bizonyítható nyelvi hungarizmusai közé tartozik. A latin nyelvből nem is fejthető meg az ige jelentése, feltétlenül a magyarból kell kiindulni, és csak a szövegkörnyezet segítségével lehet értelmezni. Szerémi tudósítása szerint, amikor Szilágyi Mihály a fogságában lévő Brankovics György, szerb despotáért váltságdíjat követelt, a kincsért a jegyzőjét, László deákot küldte. Őt azonban a rácok fogságba vetették és Szendrő várába hurcolták, ahol a despota a következőképpen végeztette ki: „Et omni die in os trudebant (sc. aspersorium), et sodrebant linguam eius, et sic dira morte exalavit de mundo”.¹⁴ A szó Juhász László által javasolt 'sodor' fordítása mindenképpen helyesnek látszik. Figyelemre méltó viszont, hogy ebben az esetben Szerémi nem a legelterjedtebb -are vagy -izare képzőkkel (*sod(o)rare*, *sod(o)rizare*) egy I. coniugatiós, hanem egy II. vagy egy III. coniugatiós igealakot hoz létre, vagy jegyez le. Hogy pontosan melyiket, ebből az egyetlen alakból nem lehet megállapítani. Ettől függetlenül nem igazán lehet másra visszavezetni a szót, mint a magyar 'sodor' kifejezésre.

castor: A mindeddig hapaxnak tekinthető szó 'katonai tábor' jelentése a szövegkörnyezetből egyértelműen kikövetkeztethető, vagyis Szerémi a *castra* helyett használja, miközben utóbbi szót is ismeri és rendszeresen le is írja. Nem tekinthető íráshibának sem, mivel a szövegben több mint félszáz alkalommal fordul elő III. declinációs főnévként ragozott formában (*castorem*, *castore*). Léteznek a középkori szótárakban a *castor*-al hangalak tekintetében megegyező szavak. Az MKLSz két különböző jelentésben említi a kifejezést, 'hód', illetve 'várlakó' vagy 'várjobbágy' jelentésben. Du Cange a glosszáriumában szintén két eltérő jelentést hoz, az

¹² HELTAI Gáspár, *Krónika a magyarok dolgairól*, szerk. KULCSÁR Margit, tan. KULCSÁR Péter, Bibliotheca Historica (Budapest: Magyar Helikon, 1981), 76.

¹³ SZERÉMI, *Emlékirata...*, 102^r=320.

¹⁴ SZERÉMI, *Emlékirata...*, fol. 9^v=14.

’ürü’-t, ’herélt kos’-t, illetve a ’hódvadász’-t.¹⁵ Nem valószínű, hogy ennek bármi köze is lehet az *Epistolában* olvasható *castor*hoz. Felmerülhet még az is, hogy a szót a mitikus spártai királyfihoz, a jeles harcoshoz, Kasztórhoz kell kötnünk. Az összefüggés köztük mindössze annyi, hogy mindkettőt valamilyen szinten a harchoz, a háborúhoz kapcsolhatjuk. Sajnos azonban a két szó kapcsolatát eddig semmilyen szöveghely nem bizonyítja. Amíg ilyet nem találunk, sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a kifejezés a *castra* élőszóban használt, valamiféle torzult alakja lehet.

ostrum: Végül egy olyan szót mutatok be, amelyet első ránézésre akár latin szónak is tekinthetnénk, de minden bizonnyal ebben az esetben magyar vulgáris kifejezésről beszélhetünk, amelyet a szótár vulgáris szavait tartalmazó glosszáriumba fogok felvenni. A mondat, amelyben a szó található a következő: „Et mane cum factum esset, ad unam bastiam tribus vicibus ad ostrum fecerat et optinebat et regi multa preda presentabat et altera die sub murum Vienne residuit.” Felmerülhet, hogy ez esetben az *ostrum* egy latinizált szó, a szótári alak pedig akkor *ostrum*, *-i n*. Csakhogy ez meglehetősen erőltetett megoldás, ami még Szerémitől is szokatlan lenne. A nem latin *ostrum* szó latinosítása szabályosan ugyanis a törszóhoz kapcsolt latin képzővel történne, és ebben az esetben a már latinná alakított szó alakja helyesen *ostrumum* vagy *ostromum*. Itt azonban nem ezt látjuk, vagyis más képzési helyzetről van szó. Ebben az esetben a szövegre jellemzően egy vulgáris szó épül be mintegy idegen testként praepositíóval a latin szövegbe. Az ’ostrom’ szavunk német jövevényszó, a *Sturm* magyarosított változata. Első előfordulása latinosított változat 1464-ből a *sturma*, aztán különböző alakváltozatokban tűnik fel (strwmlottak 1479k.; ostromlast 1519k.; ustromnak 1554; isthoromnak 1555).¹⁶ A *strum* alak hangátvetés eredménye, és természetesen a magyar nyelv saját szelleme szerint, akárcsak pl. a Stephanusnál (István), igényelt egy magánhangzót a szó elejére.

A fenti rövid eszmefuttatással és a néhány konkrét adattal elsősorban azt kívántam bizonyítani, hogy mennyire fontos és időszerű egy önálló Szerémi-szótár elkészítése. A fenti példákon túlmenően is az látszik, hogy Szerémi *Epistolájában* a vulgáris szavak képzése döntően a középkorban bevett módszer szerint történt, persze feltűnnek rendhagyóbb jelenségek is. Ezen túlmenően viszont a feldolgozást indokolja az a tény, hogy a szöveg számos olyan vulgáris szóból képzett latin kifejezést, illetve egyedi jelentésű szót tartalmaz, amelyek az eddig feltárt szövegcorpusban nem fordultak elő. A pályázati támogatással – reményeim szerint 2026 folyamán – a szótárt már a kutatók is használhatják, legalább digitális formában.

¹⁵ BORONKAI Iván (I–III; IV), BELLUS Ibolya (III) és SZOVÁK Kornél (IV–VI), szerk., *A Magyarországi Középkori Latinság Szótára – Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae, Vol. I–II* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2017), 2/1:65; Charles du Fresne DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 10 köt. (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1954), 2:212.

¹⁶ <https://uesz.nytud.hu/index.html>, hozzáférés: 2024.11.28.

ZSOLT SZEBELÉDI

Rare and Unique Words in the Memoirs of György Szerémi

The peculiar use of Latin in György Szerémi's *Epistola de perdicione regni Hungarorum* is known to all scholars of the period. Within the study of Szerémi's language, lexicology is a separate field of research. The text contains a number of Latin words formed from vulgar expressions, some of which cannot be considered special, since they are words that have been incorporated into the Middle Latin and Neo-Latin languages. There are, however, some unique expressions formed from vulgar words, some of which are not only rare but can be considered *hapax legomenon* at the moment. A Szerémi dictionary will also be produced as part of the OTKA competition entitled *The Chronicle of Hungarian Decay* running from 2021–2025. In my paper, I will briefly outline the groups of vulgar words, the way they are trained, and then I will provide a small selection of some of the more interesting words, showing what kind of research is required to discover the origins.

GYULAI ÉVA

Verancsicstól Mommsenig

A berlini Verancsics-kódex és tanulságai

Ritoókné Szalay Ágnes (1931–2022) emlékére

Ritoókné Szalay Ágnes

Ritoókné Szalay Ágnes 2000-ben már sejtelmesen utalt egy (ismeretlen?) berlini kódexre, amikor a Hunyadiak gyulafehérvári síremlékeinek feliratát közli belőle, de csak annyit árult el, hogy Verancsics görög és római feliratokat tartalmazó kódexéről van szó, amely „újabban” tűnt fel a kutatásban, a kéziratról viszont nem szól bővebben.¹ Egy jó évtizeddel később, 2012-ben ismét közölte a Hunyadi-feliratokat gyűjteményes kötetében, mégpedig egy 1988-ra datált tanulmányában, hivatkozva a 2000. évi katalóguscikkre is.² 2012-ben ismét csak úgy fogalmazott a kódexszel kapcsolatban: „Újabb került vizsgálat alá...”, ekkor azonban már a Verancsics-kódex lelőhelyét, illetve a Hunyadi-felirat pontos jelzetét is „elárulta” (Berlin, Staatsbibliothek, Ms. lat. fol. 61x. f. 16^v), a tanulmányhoz ráadásul mellékelte a Hunyadi-feliratok Verancsics-féle átírásának fotómásolatát is. A római feliratokat tartalmazó berlini kézirat azonban, ha lehet, még inkább homályban maradt. Különösen feltűnő, hogy a szerző nem említi, miszerint ezt a kéziratot használta Theodor Mommsen a CIL kutatásainál és köteteinek kiadásánál. Pedig Ritoókné Szalay Ágnest érdekelte a római epigráfia, egyik cikkében a pannóniai feliratokkal

¹ „Újabb került vizsgálat alá Verancsics Antal [...] vázlatfüzete, amely az Erdélyben található római emlékek feliratait tartalmazza. Verancsics a Gyulafehérvárt látható kövek latin és görög szövegei közé bemásolt a székesegyházból két, a Hunyadi-síremléken található fölirotot is.” RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei”, in *Történelem–Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon* [Kiállítási katalógus], szerk. MIKÓ Árpád és SINKÓ Katalin, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2000/3, 297–299 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2000).

² RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Üzenet a kövön: A gyulafehérvári Hunyadi János-síremlék mint politikai manifesztum”, in RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak: tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 33, 166–173 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2012).

foglalkozó epigráfusokról értekezik,³ igaz, ezek között nem említi Verancsicsot, aki egyébként Szombathely és Sopron környékén is gyűjtött római feliratokat. Különös, hogy az óorkutatás, Ritoókné Szalay Ágnesen kívül, nem figyelt fel erre a kéziratra; igaz, ő sem azonosította a kódexet azzal, amelyet Mommsen a CIL-kutatások során használt.

CIL: Theodor Mommsen

Theodor Mommsen először 1873-ban említi Verancsics Antalt. Az 1774-ben megjelent *Iter Buda Hadrianopolim* című Verancsics-műben feltűnt niši feliratok közlésénél ugyanis hivatkozik rá, majd 1881-ben, illetve 1902-ben már a berlini Verancsics-kódexben lejegyzett epigráfiai emlékeket is közli, különféle hivatkozásokkal. A CIL III. kötetének 1873. évi megjelenésekor⁴ Mommsen még nem is sejtette, hogy hová került Verancsics Antal epigráfiai kódexe a sebenicói (šibeniki) Draganich-Veranzio-palotából (a grófi család horvát neve: Draganić-Vrančić). Száz évvel korábban ugyanis itt találta meg Alberto Fortis apát⁵ (1741–1803), a Padovában tanult természettudós, geológus, utazó, Dalmácia „felfedezője”, a velencei kiadású *Il Giornale d'Italia* című tudományos hetilap munkatársa Verancsics *Iter Buda Hadrianopolim*-nak latin nyelvű kéziratát,⁶ amelyet hiánytalanul beillesztett az *Utazás Dalmáciában* címen – először olasz nyelven publikált – művébe,⁷ mégpedig az I. kötet után, egy-fajta appendixként.⁸ Az útleírásban Verancsics Niš városánál tizenegy ókori latin

³ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „A római fölíratok gyűjtői Pannóniában”, in *Pannonia regia: Művészet a Dunántúlon 1000–1541: Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október–1995. február* [Kiállítási katalógus], szerk. TAKÁCS Imre és MIKÓ Árpád, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 1994/3, 319–325 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 1994).

⁴ Theodorus MOMMSEN, szerk., *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae* (Berolini: apud G. Reimerium, 1873), (1) *Pars I: Inscriptiones Aegypti et Asiae. Inscriptiones provinciarum Europae Graecarum. Inscriptionum Illyrici partes I–V*; (2) *Pars II: Inscriptionum Illyrici partes VI–VII. Res gestae divi Augusti. Edictum Diocletiani de pretiis rerum. Privilegia militum veteranorumque. Instrumenta Dacica*. A továbbiakban: CIL III/1–2 (1873).

⁵ A padovai születésű Alberto Fortis Ágoston-rendi szerzetes volt, majd 1767-ben, kilépve a rendből, a világi apáti státus alacsonyabb fokozatát nyerte el, és Velencében a *L'Europa letteraria* című kulturális és tudományos folyóirat munkatársa lett, de több évig publikálta geológiai és egyéb természettudományi témájú cikkeket az *Il Giornale d'Italia* c. velencei folyóiratban is.

⁶ Az autográf kézirat mai lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.) Fol. Lat. 2380/III, ff. 81–112 és Fol. Lat. 422/II, ff. 76–99. A kézirat horvátországi másolataihoz vö. Diana SORIC és Teuta SERREQUI JURIĆ, „The Textual Transmission of *Iter Buda Hadrianopolim*, a Travelogue by Antun Vrančić”, *Povijesni prilogi* 61 (2021): 397–427.

⁷ Alberto FORTIS, *Viaggio in Dalmazia del abbate Alberto Fortis*, 2 köt. (Venezia: Alvise Milocco all'Apolline, 1774).

⁸ Antonius VERANTIUS, *Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio: nunc primum e Verantiano Caribophylacio in lucem editum* (Venetiis: Aloysius Milocco, 1774), i–ixlvi, in FORTIS, *Viaggio...*, 1: [Appendix].

feliratot („veterum Romanorum elogia lapidibus insculpta”) is feljegyzett,⁹ ezeket Mommsen 1873-ban a Nišre (*Moesia Superior. VIII. NAISSVS /Nissa/*) vonatkozó feliratoknál – egyéb források mellett – *Verantius p. XXIII/XXIV* jelzéssel közölte, ahol a római számok a Fortis-féle *Iter*-kiadás oldalszámával egyeznek.¹⁰ Fortis egyébként szinte bizonyosan a később Berlinbe került epigráfiai kéziratot (*9. Collectio Antiquorum Epigrammatum*) is felvette annak a tizenegy Verancsics-kéziratkötegnek a šibeniki családi „cartophylaciumban” őrzött listájára, amelyet a *Viaggio* I. kötetében közölt.¹¹ Ezt a kódexet azonban a német ókortudós 1873-ban még nem ismerte, tudta azonban, hogy ekkor a Fortis által közölt *Iter* kézírata sincs már a Draganić-Vrančić családnál.¹²

Mommsen egyébként az 1873-ban megjelent CIL III-ban a Fortis-féle Verancsics-feliratok mellett egy másik Verantiusra is hivatkozik, mégpedig egy további – Diphnicus humanista néven említett – személlyel együtt, akiknek šibeniki gyűjteményéből Ioannes Lucius (1604–1679) dalmát történész, forráskiadó¹³ közölt feliratokat.¹⁴ Lucius 1673-ban megjelent művének¹⁵ 32. oldalán több olyan felirat is megjelenik, amelyek két šibeniki patrícius (!), Franciscus Diphinus jogi doktor és Carolus Verantius gyűjteményéből származnak („E collect. Francisci Diphini I. V. D. et Caroli Verantii Patritiorum Sibenici”). Lucius, horvát nevén Ivan Lučić – Petar Lučić és Klara Divnić¹⁶ fia – anyai nagybátyja volt Frano Divnićnek (Francesco Difnico, 1607–1672), aki Padovában jogi doktorátust szerzett, majd szülővárosában, Šibenikben törvényszéki bíró lett, ugyanakkor a šibeniki humanista kör ismert személyisége volt, élénken érdeklődött Dalmácia történelme és régiségei iránt,¹⁷ ókori feliratokat is gyűjtött. A 17. században a Draganić-Vrančić család is

⁹ VERANTIUS, *Iter...*, xxii–xxiv.

¹⁰ CIL III/1 (1873), № 1673–1693 (267).

¹¹ „Quantunque [Veranzio] occupatissimo negli affari egli conservò mai sempre un predilezione distinta pelle Lettere, e trovò delle ore per applicarvisi. Restano dell di luti Opere mss. 1–11.” FORTIS, *Viaggio...*, 1:144–145.

¹² „Antonii Verantii iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII, nunc primum e Verantiano cartophylacio in lucem editum, extat ad calcem Fortis Viaggio in Dalmazia vol. 1 (Venet. 1774. 4) cf. ibi p. 144. Autographum Fortis aetate Sebenici servatum, unde gens Verantia oriunda est, hodie ibi non extare in re praesenti comperi; alibi tamen nactus sum exemplum scriptum edito subinde praestans.” CIL III/1 (1873), 4.

¹³ Luciusról bővebben lásd GÁL Judit, „Iohannes Lucius és hagyatéka”, *Belvedere Meridionale* 30, 1. sz. (2018): 114–126.

¹⁴ „Diphnicus et Verantius Sebenicenses apud Lucium p. 32 (inde Spon. ign. deor. ar. 11 = misc. 73, ex hoc Donat. 6, 6; Orelli 2056).” CIL III/1 (1873), № 2804 (366).

¹⁵ *Ioannis Lucii inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Adenda vel corrigenda in opere de Regno Dalmatiae et Croatiae. Variarum lectionum chronici Ungarici manuscripti cum editis* (Venetiis: Typis Stephani Curtii, 1673).

¹⁶ A Divnić vagy Difnico dalmáciai család egyik őse volt a šibeniki születésű Georgius Diphnicus (Juraj Divnić, 1450 k.–1530), aki 1579-től Nin (Nona) városának püspöke volt.

¹⁷ A kandiai háborúról szóló olasz nyelvű kéziratának horvát fordítása 1986-ban jelent meg, lásd Franjo DIFNIK, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji* (Split: Književni krug, 1986).

rokonságba került a Divnićekkel, Verancsics Faustus nővére, Marijeta ugyanis Petar Divnićhez ment férjhez, Karlo Vrančić felesége pedig Jelena Divnić volt.¹⁸ A Lucius és Mommsen által említett Karlo Vrančić (Carolus Verantius, 1609–1689), aki Grazban, majd Rómában a horvátok Szent Jeromos kollégiumában tanult, szintén késő humanista antikvárius volt, Alberto Fortis tudósok patrónusaként, könyvgyűjtőként és a régiségek iránt érdeklődő intellektuelként jellemzi.¹⁹ Karlo Vrančić a fia volt Verancsics Faustus fivérének, Kažimirnek, vagyis a „sebenicoi patrícusok” – mint Lucius epigráfiai művének forrásai – egymással és Luciussal is rokonságban voltak.

A Fortis által is említett, feliratokat tartalmazó Verancsics-kódexet Mommsen 1873-ban még nem ismerte, de már kereste, mégpedig a Veneto tartománybeli Rovigóban, Alberto Fortis ugyanis a dalmáciai kutatásai során fellelt forrásokat, úgy is mint munkájának „aratását”, jóbarátja és a velencei *Il Giornale d'Italia* című tudományos hetilapnál munkatársa, gróf Girolamo Silvestri²⁰ kanonok, régiséggyűjtő, filológus rovigói otthonában helyezte biztonságba.²¹ Egy Verancsics-töredéket („frammento Veranziano”), illetve másolatát, bizonyosan az *Iter*-kéziratot, 1774. április 9-én említ Fortis Silvestrinek szóló levelében a *Viaggio* többi, általa gyűjtött kézirat forrása között, majd egy hónap múlva már arról értesíti Silvestrit, hogy éppen nyomtatja Verancsics Dalmáciával kapcsolatos művecskéjét, amelyet önálló paginációval ellátva a megjelenés előtt álló *Viaggio* I. kötete után kíván beilleszteni művébe. Fortis egyébként a *Viaggio*-ban azonosítja a Verancsics Antal teljes hagyatékát őrző családot – azaz a Vrančić-Draganicókat – is, és az *Iter*-kéziratban szereplő antik feliratokat is meghagyja a maguk helyén.²²

Mommsen is tudott arról, hogy Fortis Rovigóban „deponálta” az általa fellelt, Dalmáciára vonatkozó forrásokat, ezért Verancsics epigráfiai kéziratát is Silvestri

¹⁸ Tomislav PAVIČIĆ, „Rodoslovlje obitelji Vrančić s naglaskom na Antuna i Fausta Vrančića”, *Zadarska smotra* 2 (2015): 32–38, 33.

¹⁹ „Carlo Veranzio nipote di Fausto non lasciò dopo di se Libri stampati, nè Opere inedite: ma fu protettore degli Studiosi, raccogliatore di buoni Libri, ed intelligente d'Antiquaria.” FORTIS, *Viaggio...*, 1:146.

²⁰ Girolamo Andrea Silvestri (1728–1788) a Veneto tartományban fekvő Rovigóban született filológus, régiségbúvár és geológus, a rovigói Accademia dei Concordi tagja, a rovigói székesegyház Szent István első vértanúról elnevezett káptalanjának kanonokja.

²¹ „[m]i à persuaso a metter tutta quasta messe fra le mani del doctissimo, ed eruditissimo Amico mio, il Co. Abate Girolamo Silvestri di Rovigo, come farò di quanto ne' viaggi miei potesse cadermi sotto gli occhi d'antico” FORTIS, *Viaggio...*, 2:44.

²² „Ecco la serie del mio viaggio. 1. Contado di Zara. 2°. Costumi de' Morlacchi. 3°. Corso del fiume Kerka. 4°. Contado di Sebenico. 5°. *Frammento Veranziano*. 6. Contado di Traù. 7°. Contado di Spalatro. 8°. Corso della Cettina. 9°. del. Primorje. 10. (se vi sarà luogo) dell'Isole di Lissa, Lesina, Brazza. 11. d'Arbe.” (A. Fortis levele G. Silvestrihez, Velence, 1774. április 9.); „O' stampato con paginatura distinta l'opuscolo *Veranziano*, coll'oggetto anche di far un polizia alla famiglia posseditrice della carte tutte di quel Letterato, quindi vi ò anche lasciato le Iscrizioni che v'erano dentro. Questo opuscolo va però unito al primo vol. del mio viaggio, in fine.” (A. Fortis levele G. Silvestrihez, Velence, 1774. május 14.). Sonja ROIĆ, „Due lettere di Alberto Fortis”, *Studia Romanica et Anglica Zagrabienia* 29–30 (1984–1985): 271–275, 274–275.

rovigói hagyatékában kereste, de nem találta. Rálelt azonban egy levélre, amelyet Fortis írt Silvestrinek 1773. január 1-jén. Ebből kiderül, hogy Fortis ekkor olyan kéziratot bíz barátja, Silvestri őrizetére, amelyet ugyancsak a (Šibenikben őrzött) Verancsics-kódexből („Codicetto Veranziano”) másolt ki. Vannak benne olyan római feliratok, amelyeket akár Silvestri is ismerhet máshonnan, írja, de a Fortis által másolt és Silvestrinek elküldött kézirat további – ismeretlen – epigráfiai emlékeket is tartalmaz. Mommsen ugyan 1874-ben csak nehezen képes értelmezni Fortis levelét, de arra a következtetésre jut, hogy az 1773-ban Rovigóba küldött Verancsics-másolat nem a Fortis által publikált nissai feliratokat tartalmazhatta, hanem inkább azokat, amelyeket egykor Mezerzius, vagyis Megyericsei János másolt le Erdélyben (és gyűjteménye Verancsicshoz került).²³

A CIL III. kötete (1873) ekkor már megjelent, és ebben Mommsen Megyericsei János (1470?–1517) kolozsi főesperes epigráfiai feljegyzéseivel kapcsolatban úgy vélekedik, hogy Megyericsei alapozta meg 1516 körül befejezett kéziratával az ókori Dacia epigráfiáját.²⁴ Idézi Taurinust is, azaz Stieröxel István (1480 k.–1591) gyulafehérvári helynököt, aki már 1519-ben felhívta a figyelmet Mezerzius feliratgyűjteményére.²⁵ Megyericsei gyűjteménye Mommsen szerint ugyanaz, amelyet Megyericsei halála után Csulai Móré Fülöp (1476/1477–1526) egri nagyprépost, diplomata elvitt Velencébe, és itt 1521-ben Budai László kalocsai és szepesi kanonok (a

²³ „XXXVII. Albertus Fortis [...] multo plures, quos postea collegit iter faciens per ipsam Dalmatiam, praeteriit quidem in edito itinerario (Viaggio in Dalmazia. Venetiis 1774. 4 vol. 1 pp. 180 et XLVII; vol. 2 pp. 204), sed inseruit plerosque eorum archaeologiae Britannicae (archaeologia or miscellaneous tracts relating to antiquity published by the society of antiquaries of London) voluminibus tertio (1775 p. 337–349) et quinto (1779 p. 169–181). Universam autem syllogen dedit comiti Hieronymo Silvestri abbati Rovigi degenti (v. viaggio 2, 44), temptavique ergo Rovigi, ut inter schedas Silvestri indagarem syllogen illam, sed frustra fui nec repperi nisi epistolam scriptam a Forti ad Silvestrem die 1. Ian. 1773, in copia sic est: 'V. S. avrà probabilmente trovato pubblicate in buona parte le iscrizioni dei Codicetto Veranziano ricopiato da me. Non così avverrà di tutte queste, che le trasmetto adesso, e che si raccomandano alla sua protezione. Molte sono state trascritte dal detto Codicetto, ma parecchie sono posteriore alla collazione da esso fattane in libro.' Quae ipsa epistula quo respiciat, non habeo dicere; quamquam crediderim non tam significari ibi syllogen Dalmaticam Fortis ipsius quam Verantii Moesiaca (v. n. 1673 sq.) vel Mezerzii syllogen a Verantio adservatam (v. p. 154).” CIL III/1 (1873), 277.

²⁴ „III. Iohannes Mezerzius sive de Megeriche Transilvanus Saxo, archidiaconus Kolosi prope Clausenburgum, sylloge sua epigrammatum absoluta c. a. 1516 epigraphiam Dacicam primus ita fundavit, ut hodie quoque magna ex parte eo auctore stet.” CIL III/1 (1873), 153.

²⁵ „Zarmiz urbs ingens et quondam Decebalii Dacorum regis sede clara, tandem ipso devicto Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica fuit, modo Varhel ab accolis dicitur. Hoc est locus castris. Id primum Ioannes ille Mezerzius archidiaconus Colosiensis et olim canonicus ecclesiae Albensis Transilvanensis, vir sane multi nominis multarumque literarum peritus et qui ad exquisitam eruditionem praesertim antiquam (quam non perinde multi assequuntur) pervenerit, dum annis superioribus, velut ipsi erat ardens antiquitatum animus, urbis antiquae praedictae ruinas rimaretur, animadvertit, quod ex infra adiectis epigrammatariis inscriptionibus luce meridiana constat clarius.” Stephanus TAURINUS Olomucensis, *Stauromachia id est Cruciatorum Servile Bellum* ([Bécs]: Johann Singriener, 1519), [M1^v], (App. H. 137).

későbbi királyi titkár) lemásolta. A másolatból Francesco Robortello (1516–1567) itáliai humanista, forráskiadó, padovai professzor már 1559-ben megjelent művében közöl néhány feliratot.²⁶ Ezt a másolati példányt látta meg 1554-ban Robortello professzornál Padovában Istvánffy (Isthvánffy) Miklós, majd az ő révén rokonához, Draskovich Miklóshoz került.²⁷ Mommsen 1873-ban a CIL III-ban szócikket szentel Megyericseinek, akinek gyűjteménye eljutott Carolus Clusiushoz is. Clusius a Megyericsei-feljegyzések egyik változatát egyébként magától Verancsics Antaltól kapta meg. Mommsen szerint Csulai Mór halála után gyűjteménye Verancsicshoz került, és ez azonos azzal, amelyről Fortis a Rovigóba eljuttatott másolatot készíttette. Ezt azonban a berlini tudós nem találta meg Šibenikben a Draganich-Veranzio családnál, sem máshol, pedig értesült róla, hogy Verancsics Antal hagyatéka a 18. század legvégén Dalmáciából Budára került a Széchényi-féle gyűjteménybe, illetve Egerben is őriznek kéziratosokat tőle.²⁸ A jelenkori kutatások azonban azóta feltárták,

²⁶ „Extant in Dacia (quae nunc Transylvania dicitur) uetustae inscriptiones [...] quales apud me adscriptae sunt [...]. Sunt autem quam emendatissimae. Nam fuerunt descriptae Venetijs ex libro Philippi de Chula prepositi Agriae, protonotarii Apostolici, ac Serenissimi Vngariae & Boemia Regis Ludouici apud Venetos oratoris a Ladislao Budensi Eccles. Colocensis & Sepasiensis Canonico MDXXI.” Franciscus ROBOTELLUS, *De vita, et victu populi romani sub imp. Caess. Augg* (Bononiae: Io. Bapt. et Alex Benacii–Io. Rubeus, 1559), 109.

²⁷ „Mezerzianae syllogae id exemplum, quod Robortellum sibi paravisse supra p. 153 observavimus, nactus scriptor rerum Hungaricarum Nicolaus Istvanffy descripsit Patavii a. 1554 cum hac praescriptione: ‘Nicolaus Istvanffy descripsit Patavii ex libro Francisci Robortelli viri clarissimi et ordinarii istic litterarum humanitatis professoris communicante eodem Robortello mense Decembri a. 1554.’ Quod exemplum cum aliis autographis Istvanffii postea pervenit ad sororis eius filium comitem Nicolaum Draskovich Varasdinensem, deinde cum reliquis Draskovichianis ad Wilhelmum Luxemburgensem, inter cuius miscellanea apographum eius servatur Luxemburgi (cf. ind. auct. s. v. Draskovich). Inscriptio libri Robortelliani secundum Istvanffium fuit haec: ‘In Transylvania epigrammata collecta per Rm dnum Philippum More de Chiula praepositum maiorem Agriae, protonotarium apostolicum ac serenissimi principis et dni dni Ludovici dei gratia Ungariae ac Boemiae regis consiliarium et secretarium eiusdemque ad illum senatum Venetum oratorem dominum et patronum meum benignissimum ac per me Ladislaum Budensem ecclesiae Colocensis et Scepusiensis canonicum exscripta ex libello dicti domini praepositi Venetijs die XXVIII lunii an. a nato Christo MDXXI.’ Unde apparet Robortellum usum esse exemplo eius ipsius archetypi, quod deinde apud Verantium archiepiscopum Strigoniensem vidit et descripsit Carolus Clusius.” CIL III/1 (1873) 1013.

²⁸ „Epigrammata collecta in Transylvania per Rm. Philippum de More de Chiula [...] collata deinde a Carolo Clusio cum exemplari Antonii Verantii archiepiscopi Strigoniensis et ad illius normam plerisque locis emendata Viennae Austriae anno MDXXCVIII. Haec fuit inscriptio syllogae lapidum Dacicorum Caroli Clusii, quam possedit Saxius, teste eodem Saxio (lapidum vetust. epigr. et peric. animadv. Lips. 1746 p. 19). Epigrammata inde primum ipse Clusius communicavit cum Grutero, deinde Saxius incitato libello universam syllogen ad exempla Gruteriana denuo exegit et quidquid ibi deesset aliterve esset satis diligenter enotavit, quas eius adnotationes ego significavi nota Sax. ad Clusii nomen adiecta. [...] Liber Csulae, si ipse extaret, tam excerptis Robortellianis quam exemplis Aldino Clusianoque recte careremus, videturque is superfuisse vel saec. XVIII exeunte. Nam si quidem is ipse, quem Venetias attulerat Csula, eo defuncto factus est Antonii Verantii Sebenicensis (1504–1573) quandoque apud eum erat, Carolo Clusio iubente descriptus est exemplumque a Clusio cum archetypo collatum a. 1588 (ita enim Clusii verba

hogy Megyericsi János feliratgyűjteménye Csulai Móré Fülöptől Velencében az Aldus-nyomdába került, amelyet ekkor már Aldo Manuzio (†1515) örököse, Andreas Asolanus vezetett, igaz, a nyomtatás elmaradt.²⁹ A kéziratról készült másolat végül Aldo Manuzio hasonló nevű unokájához, Csulai Móré Fülöp keresztfia, Paolo fiához, ifjabb Aldo Manuzióhoz (1547–1597) került, aki 1590-től a Vatikáni Könyvtár (Biblioteca Apostolica Vaticana – BAV) őre volt.³⁰ A Megyericsi-gyűjtemény másolatát már Mommsen is ebből a kódexből idézi (BAV Cod. Vat. 5250).³¹

Pedig a sokáig keresett Verancsics-féle epigráfiai gyűjtemény 1881-ben már Mommsen kezében volt! A CIL III-hoz végzett kiegészítő kutatásait felsorakoztató, *Additamenta secunda ad Corporis vol. III.* címen publikált közleménye³² ugyanis, amely a római Német Archaeológiai Intézet (Deutsches Archäologisches Institut) által 1872-ben elindított *Ephemeris Epigraphica* című periodika 4. évfolyamában (1881) látott napvilágot, már hivatkozik a kódexre, s ezzel Verancsics Antalt – Alberto Fortis után – Theodor Mommsen is elhelyezi az antik epigráfusok pantheonjában. A Mommsen halála előtt nem sokkal, 1902-ben megjelent, és a CIL III. kiegészítésének szánt *Supplementum III.*³³ 1. kötetének *Dacia*-fejezetében (*Illyricum*.

videntur accipienda esse), vix dubium est, quin collectio antiquorum epigrammatum maxime ex Transilvania, quam repperit Sebenici in tabulario familiae Verantianae Fortis (viaggio in Dalmazia 1, 144 cf. p. 139), ipse fuerit liber de quo agimus Csulae. At Verantianum hunc codicem ut nanciscerer, mihi non contigit, sero edocto domus Verantiae tabularium sub finem saeculi XVIII delatum esse Budam ibique inlatum grammatophylacio Szechenyano instituti diplomatico-historici (v. Kovachich scr. rer. Hung. Budae 1798 vol. 1 p. 31). Praeterea schedas Verantii alias asservari Erlaviae in bibliotheca episcopali earumque partem edidisse Katonam in hist. erit, regni Hungarici vol. 20 scripserunt mihi amici. Certe apud familiam hodie Dragovich-Veranzio iam nihil remansisse Sebenici ibidem comperi.” CIL III/1 (1873), 154–155.

²⁹ BODOR András, „Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig”, *Erdélyi Múzeum* 3–4 (1995): 56–81, 58–59; FEDELES Tamás, „Egy Jagelló-kori humanista pályaképe: Csulai Móré Fülöp (1476/1477–1526)”, *Levéltári Közlemények* 78 (2007): 35–84, 52–53.

³⁰ GERÉZDI Rabán, „Aldus Manutius magyar barátai”, *Magyar Könyvszemle* 70 (1946): 38–98, 83.

³¹ „Ita corrupte inscripta sylloge extat in codice Vaticano 5250, antea Aldi Manutii, in fasciculo olim separato, nunc signato f. 31–50, cuius pars ad Daciam pertinens legitur f. 47–50. 31–33 (sic enim folia ordinanda sunt). Inter urbanas, quae sunt in eodem fasciculo, redeunt quaedam ex Dacicis illis pessime interpolatae, quas spreui.” CIL III/1 (1873), 153. A gyűjtemény felirata: „Epigrammata collecta in Transilvania et conscripta per R(everendum) D(ominum) Philippum de Chuta praepositum Agriensem Protonotarium Apostolicum ac sereniss(issimi) Principis et D. D. Ludouici Dei Gratia Hungariae et Boemiae etc. Regis consiliarium, eiusdem ad Illustrissimum Dominum Venetorum Oratorem D. et pro nunc meum benignissimum ac per me Ladislaum Buden Ecclesiarum Coelocen(sis) et Sapusae Canonicum II. exscriptae ex libello Dicti Domini Praepositi. Venetiis, Die XXIX Mensis Junii MDXXI.” BAV Cod. Vat. 5250 f. 47v.

³² Theodor MOMMSEN, „Additamenta secunda ad Corporis vol. III”, *Ephemeris Epigraphica (Corporis Inscriptionum Latinarum Supplementum)* 4 (1881), 25–191. A továbbiakban: MOMMSEN, *Additamenta CIL III/2 (Eph. Epigr. 4, 1881)*.

³³ Theodor MOMMSEN, Otto HIRSCHFELD és Alfred von DOMASZEWSKI, szerk., [1] *Supplementum Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum. Voluminis tertium supplementum, Pars prior* (Fasc. I–III. 1889–1893) (Berolini: apud G. Reimerium, 1902). [*Illyricum. Pars Prima. DACIA* № 7624–8080 (pp. 1373–1444.)]; [2] *Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum supplementum. Voluminis tertium supp-*

Pars Prima Dacia, pp. 1373–1444) Mommsen és munkatársai már jónéhányszor hivatkoznak a berlini Verancsics-kézíratra, ideértve a Mommsen-féle *Additamenta CIL III/2* (1881) jelzeteit is.

A kódex útja: Šibenik–Rovigo–Velenca–Berlin

A Verancsics-kódex Berlinbe kerülését maga Mommsen beszéli el 1881-ben. Velenceből, Lucianus (olaszul Luciani) nevű barátjától ugyanis postán kapott egy 213 számozott felíratot tartalmazó kézíratot, amelyhez különféle formájú, más kézzel írt, de egyáltalán nem közönséges jelentőségű lapok is csatlakoztak. Mommsen úgy vélte, ezekkel a feljegyzésekkel jelentősen növelhető a Berlinben lévő epigráfiai adatbázis, ezért kérte könyvtáruk prefektusát, hogy vételezze be az állományba. Mommsen szerint a 213 felíratot tartalmazó kézirat Fortis apáté, és ugyanaz, amelyet ő már a CIL III szerkesztésénél is keresett, de nem talált meg Girolamo Silvestri rovigói könyvtárában. Igaz, a kézíratot nem maga Fortis készítette, hanem valaki mással másoltatta, írja Mommsen. A gyűjteményben főként Daciára és Dalmáciára vonatkozó felíratok vannak, de jóval több az előbbi, azaz a római kori Erdélyre vonatkozó forrás.³⁴

A kéziratokat tartalmazó kolligátum 1877-ben került Berlinbe Velenceből, Tomaso Luciani közbenjárásával. Luciani szerint a „pakk” az ókori Dalmáciára, Pannóniára és Daciára vonatkozó latin felíratok gyűjteménye, ráadásul eladó, igaz a tulajdonos, aki megbízza Lucianiban, nem mondott árat. Luciani az ő megbízásából ajánlja megvételre Mommsennek vagy a berlini akadémiának. Luciani a csomagban felismert bizonyos Frangepán-féle, Zara (Zadar) várossal kapcsolatos kézíratot, másrészt egy Verancsics Antalhoz (Antonio Veranzio) köthető felíratgyűjteményt. A kéziratokba lejegyzett antik felíratokat Luciani nem találta meg a CIL III-ban, ezért úgy gondolja, igen hasznosak lehetnek Mommsen további kutatásaihoz.³⁵

lementum, Pars posterior, 1902 [Nº 12 036–15 220]. A továbbiakban: CIL Supplementum III/1–2 (1902).

³⁴ „Accepi a Luciano meo Venetiis sylogon inscriptionum CCXIII scriptarum eadem manu, quae titulis numeros quoque adscriptis adiunctis schedis aliis scripturae et formae diversae, de quibus postea suo loco dicitur. Schediasmata haec cum vidissem habere quaedam non vulgaria et augeri inde posse apparatus quem habemus epigraphicum, impetravi a praefecto bibliothecae nostrae, ut ei inferrentur. Illa sylloge inscriptionum CCXIII est abbatis Fortis ea ipsa, quam vol. III p. 277 c. XXXVII significavi delatam ad Silvestrium frustra in bibliotheca Rovigensi a me indagatam esse. [...] Continent schediasmata haec tam Dacica quam Dalmatica; et Dacica quidem haec sunt.” MOMMSEN, *Additamenta III/2* (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 60.

³⁵ „Colla Ricevuta di partenza che qui vi unisco, potrete ritirare dalla ferrovia un pacco di MSS imperfetti, ma non spregevoli. Essi trattano essenzialmente di iscrizio in latine antiche esistenti, o esistite, nella Dalmazia, nelle Pannonie, nelle Dacie ecc. Sono in vendita, e il possessore non fa prezzo, ma si rimette nella mia onestà. A me non servono: a voi, credo, potrebbero tornare di qualche utilità, meglio a voi che a qualunque altro. Se voi adunque, o cotesta Accademia, volete

Tomaso Luciani (1818–1894), akit Mommsen barátjának tekintett, Mommsen régi barátjánál, Pietro Paolo Kandler (1804–1818) ókortudósnál hallgatott régészetet Triesztben. Luciani elsősorban Isztria történelmének kutatója, de régész, régiségbúvár, folklorista, sőt a Risorgimento korának ismert irredenta politikusa volt, aki fordulatos pályáját végül velencei levéltárosként fejezte be.

Mommsen postafordultával válaszolt Lucianinak, és már 1877. augusztus 13-án a kezében volt Berlinben a kéziratgyűjtemény, amelyről már első látásra megállapította, hogy a kéziratokat maga Fortis apát vitte magával, vagy másolta egyrészt Zadarban, másrészt Šibenikben. De talált közöttük eredetieket is, amelyeket a zadari Stratico-házban, illetve Šibenikben, a Verancsicsok otthonában őriztek. Mommsen szerint a kétféle kézirat közül a Verancsics-féle sokkal értékesebb, nem is annyira az ókori Dalmatia, hanem inkább Dacia, illetve Pannonia egy része miatt. A Verancsics Antal tulajdonából származó Mezerzius-féle feliratgyűjtemény (*Mezerziana*) mellett vannak a levelek között Verancsics-autográfok is, és ezeket eddig egyáltalán nem ismerte a kutatás, így az *Ephemeris Epigraphica* következő évfolyamába szánt cikkében Mommsen már készül is felhasználni a gyűjtemény feliratait. Ami az árat illeti, Mommsen 100 lírát javasol értük adni a berlini könyvtárnak, többet aligha, ugyanis, ha véletlenül előkerülnének Fortis, illetve Verancsics eredeti autográf kéziratjai, ezeket ki lehet majd dobni.³⁶ Augusztus végén Mommsen arról értesítette Lucianit, hogy a berlini könyvtár már meg is bízott egy velencei könyvkereskedőt, hogy fizessen a kéziratokért 120 lírát a „Signor Calòre” nevű tulajdonosnak, aki

acquistarli, scrivetemi quanto siete disposti di spendere e concluderò. Oggi non ho avuto tempo di istituire confronti minuti, ma data una occhiata al III vol. del CIL non trovo fra i consultati da voi né il Frangipani, autore del MS che tratta di Zara, (V^{di} pag. 156.) né le opere di Antonio Veranzio, all'infuori del suo Iter Buda Hadrianopolim 1553. Parimenti non trovo citate da voi, né le Schede Luciariane, né quelle di D. Francesco Dìfnico (V^{di} MS su Zara). Per tutto ciò penso che possano, tanto o quanto, giovare ai vostri studi, e li offro a voi in preferenza di qualunque altro, e se così sarà ne andrò lietissimo. Ad ogni modo, accettate come sempre la mia buona volontà, e datemi risposta sollecita, perché il proprietario dei MSS sarà, come potete immaginarvi, impaziente di averla.” [T. Luciani levele Th. Mommsenhez, Velence, 1877. augusztus 4., részlet] Antonio CERNECCA, „Theodor Mommsen e Tomaso Luciani: Carteggio inedito (1867–1890)”, *Atti* 32 (2002): 9–130, 76–77. (44. sz.)

³⁶ „Avete avuto al solito la mano felice. Ho ricevuto le carte (con grande ritardo) ed esam in atele ho trovato che sono copiate da quelle, che l'Ab. Fortis portò via o copiò a Zara ed a Sebenico (vol. III p. 277), anzi che vene sono alcune originali già conservate o in casa Stratico a Zara o in casa Veranzio a Sebenico. [...] Assai più importanti sono le Veranziane, non già per la Dalmazia, ma per la Dacia e parte della Pannonia; all'infuori dell'esemplare della raccolta Mezerziana posseduto dal Veranzio (vol. III p. 154) vene ha una preziosa raccolta fatta dal Veranzio istesso affatto sconosciuta. Uno de' prossimi fascicoli della mia *Ephemeris* porterà la messe, che è e ricca e vostra. Vi ho detto con tutta schiettezza ciò che ho trovato studiando queste carte, comunque siate quasi in luogo di venditore. Però quanto all'acquisto io le prenderei, se si possono avere per un prezzo mite, diciamo 100 lire; ma più non farei pagare la nostra biblioteca, perché sono per così dire [...] e poi gli originali sia del Fortis, sia del Veranzio istesso possono venir fuori ogni momento, ed allora queste potranno gettarsi.” [Th. Mommsen levele T. Lucianihoz, Berlin, 1877. augusztus 13., részlet] CERNECCA, „Theodor Mommsen...”, 77–78. (45. sz.)

egyébként Luciani barátja. Mommsen, aki további kutatásához és publikációjához igen hasznosnak tartja a küldeményt, megköszöni Luciani fáradozását, és továbbra is számít felfedezéseire. Egyébként már meg is írta az *Ephemeris Epigraphica*-ba szánt cikkét, és csak arra vár, hogy Pesten utánanézzenek a šibeniki Verancsics-házból Magyarországra került hagyatéknak.³⁷

A berlini könyvtár nemcsak kifizette a 120 lírát a kéziratokért, hanem rögtön leltárba is vette a Velencéből kapott kincseket. A „mi könyvtárunk”, ahogyan Mommsen nevezi, azonos a porosz fejedelmi, majd 1801-től királyi könyvtárral (Königliche Bibliothek zu Berlin), a mai Staatsbibliothek zu Berlin jogelődjével. Theodor Mommsen, aki 1858-tól a Porosz Tudományos Akadémia (Königlich-Preussische Akademie der Wissenschaften) tagja, ráadásul 1874-től az akadémia történeti-filológiai osztályának (Historisch-Philologische Klasse) titkára is, illetve 1861-től az 1810-ben alapított berlini egyetem (Friedrich-Wilhelms-Universität) nyilvános rendes tanára, a kéziratokat az állami (királyi) könyvtárnak ajánlotta megvételre. A könyvtárban azonnal, még 1877. augusztus 27-én bevételezték, a szerzeményezési napló szerint Bartolomeo Calore velencei antikváriustól vették Mommsen professzor közvetítésével („durch Vermittlung des Prof. Mommsen”). A velencei Verancsics-féle kéziratokat, amelyeknek egy részével kapcsolatban a Luciani által *Frangipanie* vagy *Lucariane* néven jellettekről Mommsen megállapította, hogy az Alberto Fortis által is említett Simone Gliubavaz (Šimun Ljubavac, 1608–1663) horvát, késő humanista tudós, antik feliratgyűjtő elveszett zadari gyűjteményével kapcsolatosak,³⁸ a berlini könyvtár illusztrált könyvek (kéziratok) különgyűjteményében (Libri picturati) helyezték el. Mégpedig egy speciális egységben, amelyet a Stephanus V. Pighius (1520–1604) németalföldi tudósról elnevezett illusztrált kódex, a *Codex Pighianus* nyitott meg, a kódex első része ugyanis antik szobrászati emlékeket, illetve latin, egyiptomi és görög feliratokat tartalmaz. A Pighius-kézirat a Libr. Pict. A 61 jelzetet kapta, majd a mellé besorolt, önálló illusztrált kéziratokat a Pighianus-jelzet mellé tett kisbetűkkel jelölték: Libr. Pict. A 61(a–z). 1877-ben a Verancsics-gyűjteménynek az (x) jutott, így a Libri Picturati (Lib. pict.) A 61^x jelzetet kapta. 1887-ben változott a kéziratok jelölése, a nemzetközi standardnak megfelelően a kódexek nyelve sze-

³⁷ „La nostra Biblioteca R. ha incaricato un librajo costì, con cui da (sic) in corrispondenza, di pagare subito le 120 l al vostro amico sig. Calòre, e così, grazie alla vostra buona opera, queste carte sono salvate per i nostri studi. Vi auguro altre simili scoperte; quello che manca lo troverete indicato ne' miei due grossi volumi, e sono scoperte che se mettete la mano sopra, non vi scapperà! Il mio l'articolo (sic) per l'Ephemeris è già scritto, ma aspetto per istamparlo notizie da Pesth, dove si dice abbia finito l'archivio Sebenicense di casa Veranzio. Io non vi credo troppo, ma avendo buone relazioni lì, voglio appurare la faccenda definitivamente.” [Th. Mommsen levele T. Lucianihoz, Berlin, 1877. augusztus 27., részlet] CERNECCA, „Theodor Mommsen...”, 81. (47. sz.)

³⁸ „Le carte che riguardano Zara, che lo scrittore della vostra copia chiama Frangipaniane, sono indubitatamente quelle del Gliubavaz, parte sue istesse, parte più a nti che comunicategli dal Difnico (vol. III p. 275), e servono ad arricchire il lapidario di Zara.” [Th. Mommsen levele T. Lucianihoz, Berlin, 1877. augusztus 13., részlet] CERNECCA, „Theodor Mommsen...”, 78. (45. sz.)

rint, így a Pighianus-csoport latin fóliánsait az Ms. lat. fol. 61 fő jelzet alá sorolták be, ettől kezdve a berlini Verancsics-kódex – máig változatlan – jelzete: Ms. lat. fol. 61x, és 2022-től a Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz (StaBi) Handschriften und Historische Drucke részlegében található, a címéliák (Zimeli-en), azaz illusztrált kéziratok között. A kódexről, több más 61-es jelzetű kézirattal szemben, ez idáig nem készült leírás a könyvtárban, a kolligátumot sem tárták fel a kodikológia szabályai szerint, a kézirat-katalógus sem tartalmaz semmiféle utalást Verancsics Antalra. A kódex kéziratári fóliózása is hiányzik.

A kódexet Bartolomeo Calore velencei antikvárius adta el, aki Rio Terà' del Bagati nevű – egy korábbi kis csatorna feltöltésével létrejött – utcácskában, a San Canciano templom mellett rendezte be üzletét (Libreria antiquaria di Bartolomeo Calore in Venezia. *S. Canciano, Rio Terrà' del Bagati*). Luciani Mommsennek küldött, 1877. augusztus 22-re datált levelének pizskozatából azonban megtudjuk, hogy az antikvárius egy bizonyos Bernoni úrtól jutott hozzá, aki hét–nyolc évvel korábban Rovigóban vette, amikor Silvestri kanonok egyik örököse, gróf Girolamo Silvestri apát hagyatékát az utcán árulták, vagyis beigazolódott Mommsen sejtése, hogy az Alberto Fortis által Silvestrire bízott iratokról van szó, aki, sajnos, annak idején nem publikálta őket, majd halála után örököseire maradtak. Luciani még sajnálatosabbnak tartja, hogy örökösei nem értékelték a kéziratokat, és egyenesen szegényletes, hogy a nem sokkal korábban elhunyt rovigói bíboros, azaz Pietro de Silvestri (1803–1875) sem törődött velük, pedig a kultúra letéteményeseként volt ismert, hiszen az Arquà városában fekvő házát, amelyben egykor Petrarca lakott, felszerelésével együtt Padova városának ajándékozta.³⁹ A kéziratokat áruba bocsátó Bernoni szerint már nincs remény arra, hogy Rovigóból további dokumentumok kerüljenek elő.⁴⁰ Sil-

³⁹ A Rovigóban született bíboros, Pietro de Silvestri (1803–1875) és fivére, Girolamo gyűjteményeikről voltak nevezetesek, a rovigói akadémiának 40 ezres könyvtárat ajándékoztak, míg értékes festménygyűjteményüket, együtt egyéb régiségekkel – megosztva – Rovigo városa és a helybeli püspöki szeminárium kapta meg tőlük. A De Silvestri családnak a Rovigóval szomszédos Arquà városában lévő házát, amelyben egykor Francesco Petrarca lakott, Padova városának adományozták.

⁴⁰ „Il fatto poi conferma luminosamente le vostre deduzioni. Stretto il proprietario un tale Sig. Bernoni impiegato a questa prefettura a dirmi dove, quando e come abbai avuto mi dichiarò averli avuti 7 od 8. anni fa a Rovigo dove si vendevano per le vie le carte e i libri di casa Silvestri. Essi adunque sono fuor d'ogni dubbio le carte quelle che Fortis aveva posto in mani del Co. Ab. Girolamo Silvestri. Deplorabile che questi piuttosto che scriver poemetti non le abbia almeno pubblicate se non illustrate; più deplorabile che gli eredi non ne abbiano tenuto miglior conto, e vergogna che il Cardinale ultimo morto della famiglia, non se ne sia curato, egli [...] non pri vo di coltura che seppe pure tener conto, della casa e degli oggetti del Petrarca in Arquà e assicurarne la conservazione facendone dono alla città di Padova. Fui lieto d'aver potuto verificare, e dirò quasi toccare con mano la provenienza di dette carte, ma mi addolora il sentire dal Sig. Berno ni, che bisogna rinunziare alla speranza di recuperare i fogli mancanti, perché già allora ne fece indarnori cerca. Resta però se mpre la speranza di trovare il Liber Spalatinus, alias schede Lucariane, tutt'uno forse col MS antico d'Iscrizioni Salontine o osseduto dal Furlanetto (Lap. Pata v. p. 313.)” [T. Luciani Th. Mommsenhez írt levelének fogalmazványa, 1877. augusztus 22., részlet] CERNECCA, „Theodor Mommsen...”, 79. (46. sz.)

vestri bíboros és fivére egyébként 1858-ban a családi irathagyatékot a rovigói akadémia könyvtárának (Biblioteca dell'Accademia dei Concordi) adományozta, ahol külön állagban (Fondo Silvestriano) őrzik ma is, de a Verancsics-kódex a családnál maradt, és csak a bíboros 1875-ben bekövetkezett halála után „került az utcára”.

Codex Verantianus Berolinensis (CVB)

Bár a berlini Verancsics-kódexet (CVB) már 1877. augusztus végén szerzeményezte a berlini könyvtár, és azóta folyamatosan könyvtári/kézirattári jelzete is van (Lib. pict. A 61^x / Ms. Lat. fol. 61x), sem a kódex megszerzésében és feldolgozásában oroszánrészt vállalt Theodor Mommsen, sem más epigráfus kutató nem hivatkozott erre a jelzetre.

A StaBi Ms. lat. fol. 61x jelzetű kódex 33×21 cm-es, 19. századi világosbarna papírkötésben, barna bőr gerinccel, kolligátum, tartalma az alábbi:

I. Autográf – Verancsics Antal (1530/40-es évek) [ff. 1–36]

Verancsics Antal ókori feliratokról készült autográf kézírata; címlap + ff. 1–36, quarto, folio és papírív méretben. A címlapon a bal felső sarokban a berlini könyvtár első jelzete, 1877): Libri picturati A. 61^x; [középen tussal:] ANTONII / VERANTII / COLLECTANEA / EPIGRAPHICA / DACICA; A jobb alsó sarokban: access. mss. 10,421.

I/1. Római feliratok: Erdély; Savaria, Sopron stb. (a kéziratban szereplő számozás: ff. 1–9). Címe a töredékes, restaurált címlapon: *Epigrammata Romanorum* / *ab Antonio Verantio* / *hinc inde collecta*. Méret: 4°.

I/2. Erdélyi antik köemlékek rajza feliratokkal, tus és papír [ff. 10–20] folio + papírív méretben. Az utolsó, a többinél nagyobb, sérült papírív összehajtvá, szövege: *Thordi fragmentum repertum* / *ERDOTALIS DACIAE*... A tordai felirat alatt Verancsics megjegyzése: *Certa desunt, quidem multa* [f. 20^r].

I/3. Római feliratok Erdélyből (Alba Iulia stb.) + a Hunyadi-síremlékek feliratai, a ff. 1–9. folytatása [ff. 21–36^v] (pagináció: pp. 5–25 + p. 1) 4° méretben.

II. 18. századi másolatok [új: ff. 1–41], 4° (egy kéztől)

II/1. Megyericsi János Verancsics Antal sibeniki hagyatékában őrzött epigráfiai gyűjteményének másolata [I. rész] № 1–172 [ff. 1–14; 16–24] (pagináció: pp. 1–27, [28–29]; 28–46). Első oldalán cím: *Exemplum sumptum ex Libello autographo venerabilis d(omi)ni Antonii Verantii, quod penes Co(mitem) Franciscum Draganich Sibenici asservatur*. A 27. oldalnál [f. 14^r] megszakad a másolat, üres oldal következik [f. 14^v], majd bekötve egy pagináció nélküli lap [f. 15^{r-v}], hátoldalán ugyanazon kéztől származó féloldalas feljegyzéssel Erdély helységeiről (Gyulafehérvár, Várhely) *De Locis Transilvaniae* címmel. Ezután folytatódik a feliratok másolata a 28. paginációval [f. 16^r]. № 86–101 (p. 27 és a

következő két számozatlan oldalon) Verancsics Antal feljegyzéseinek (*Ipsius Verantius*) másolata.

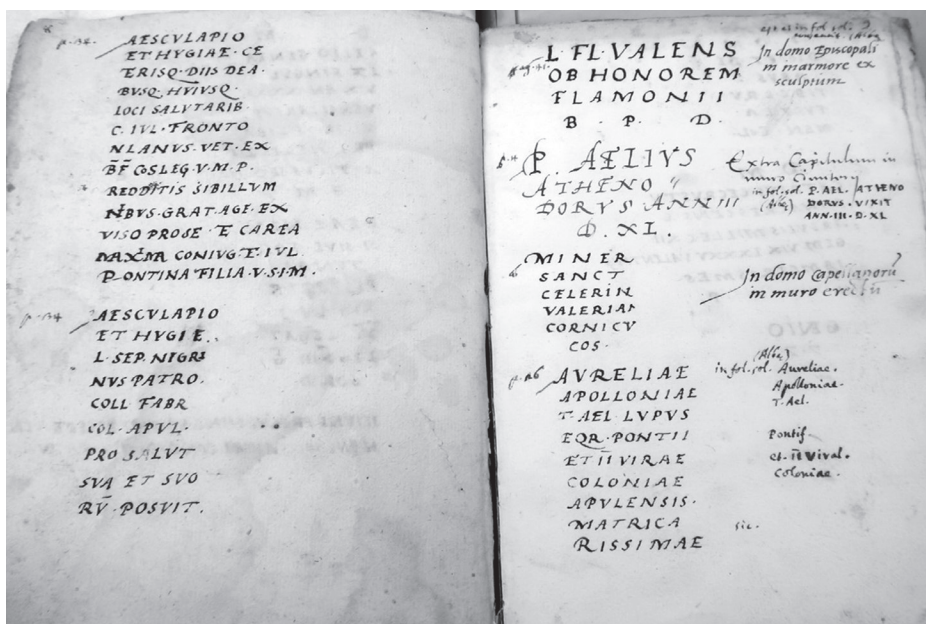
- II/2. Alberto Fortis feljegyzéseinek másolata [ff. 24–26] (pagináció: 46–49). A Megyericsei-féle feliratok másolata [II/1.] a 172. számmal véget ér [f. 24^r] (p. 46), ugyanezen az oldalon Fortis abbé különböző feliratokat tartalmazó ki- és feljegyzéseinek másolata következik *Ab. Fortis exscripsit* címmel, a korábbiakkal egyező kéztől, számozás nélkül [ff. 24^r–26^v] (pp. 46–49).
- II/3. *Marcus Marulus* (Marko Marulić) *Ad Dominicum Papalem in epigrammata priscorum commentarius* című epigráfiai kézirata (csonka) [ff. 27–32] (pagináció nélkül) – Alberto Fortis megrendelésére készült másolat 1773-ból. A Marulus-kézirat másolatának címe: *Ex libro Ms. Marci Maruli (Spalatensis) cui titulus: M. Maruli ad Dominicum Papalem in Epigrammata Priscorum Commentarius*.
- II/4. Verancsics Antal saját epigráfiai gyűjteményének másolata: № 173–213 [ff. 33–41] (pagináció nélkül). Címe: *Inscriptiones Veteres ex Schedis originalibus Antonii Verantii*. A № 213 – utolsó – felirat (*In horto D. Vicarii Francisci Doct.*) után a lap alján: *Sequitur Honesta Missio* (ezzel a kézirat megszakad).
[...] üres oldalak

III. *Függelék, készült a II/1. és a II/4. kéziratokban szereplő feliratokhoz*. A 18. századi másolatok írnokának kezétől [új ff. 1–6] 4°.

- III/1. A feliratok istennevek szerinti mutatója. Címe: *Inscrizioni del primo capo – Votive* [ff. 1–3].
- III/2. A feliratok császárok, illetve időrendjük szerinti mutatója [f. 4^r]. Címe: *Capo secondo d’Imperatori e Cesari. Per Alfabeto – Per tempi*.
- III/3. A feliratok hivatások és testületek szerinti mutatója [f. 4^v]. Címe: *Dignitates, Sacerdotes, officia majora, minora et artes, Collegia, corpora et [***] pub.*
- III/4. A feliratok katonai mutatója [f. 5^r]. Címe: *Militaria*.
- III/5. A rokonai és egyéb szociális kapcsolatokra utaló feliratok mutatója [ff. 5^v–6^r]. Címe: *Monumenta Gentilium, Agnatorum, Cognatorum, Amicorum, Liberatorum etc.*

Verantius ms.

Már Mommsen is utalt rá, hogy a kódexszel történt első találkozása során is úgy látta, hogy a kolligátum legnagyobb értéke, hogy Verancsics-autográfokat tartalmaz. Ezek is a Velencéből kapott „csomagban” voltak, főként daciai feliratokról (Gyulafehérvár, Kolozsvár), illetve néhány Pannoniában (Szombathely, Sopron stb.) látott római emlékről készültek, de külön lapokból, cédulákból (*ex schedis solu-*

1/a-b. kép: Verancsics Antal autográf feliratmásolatai (CVB, ff. 22^v–23^r, fotó: Gy. É.)

tis; schediasmata) álltak;⁴¹ úgy tűnik, csak Berlinben kötötték őket egybe a kolligátum többi részével. Az eredeti Verancsics-lapokra Mommsen 1881-ben, majd 1902-ben már számos helyen hivatkozik „Verantius ms.; Verantius ms. autogr.; Verantius ms. autographum” megjegyzésekkel. Ezek mind a fóliós rajzokra (ff. 10–20), mind a quarto formájú – a közéjük bekötött fóliánsok miatt két részre osztott – füzet-re (ff. 1–9, 21–36^v) vonatkoznak. Mommsen azonban néha különbséget tesz a két autográf gyűjtemény között (*Ver I.* és *Ver II.*), amennyiben mindkettő tartalmazza ugyanazt a feliratot.⁴²

⁴¹ „[h]aec autem non ex codice illo sumpta sunt, sed ex schedis solutis, quarum adeo pleraeque ipsae una cum exemplis illis ad me transmissae sunt. Haec schediasmata cum nomine Verantii praescripto et ipsa ex parte maiore Dacica continent, maxime Apulensia (adest fasciculus titulum eo tempore Albae Iuliae in aula principis adservatorum exempla diligenter facta continens, item alter quo continentur epigrammata dispersa per oppida duo Albam et Klausenburg), et aliquot epigrammata tam in his reperiuntur quam in sylloge Mezerzianae subiuncta exemplis saepe diversis; sed insunt praeterea etiam Pannonica, scilicet Scarbantina quaedam et Savariensia.” MOMMSEN, *Additamenta CIL III/2* (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 61.

⁴² 148 ad n. 1077. *MINE Ver. II. Verantius bis exhibet: 2 REG MINJ REGINAE Ver. I, REG – 5 fin. adest apud Ver. I vestigium notae centurionatus.* MOMMSEN, *Additamenta CIL III/2* (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 66; Cf. 1393. A CIL III/1-ben 1077. sz. alatt közölt, egykor a gyulafehérvári fejedelmi palotából lejegyzett, Quintus Cornelius Silvanus által állított oltár feliratát Mommsen 1873-ban még Verancsics említése nélkül vette fel a jegyzékbe. CIL III/1 (1873), 194.

A kolligátum *Epigrammata Romanorum ab Antonio Verantio hinc inde collecta* későbbi címmel ellátott, tizenöt antik latin feliratból álló gyűjteménye (I/1.) Verancsicsnak egy olyan lejegyzésével kezdődik (CVB, f. 1^a), amely már 1873-ban megjelent Mommsen corpusában,⁴³ igaz, Verancsics említése nélkül. A felirat szerint Quintina Magnillának férje, Antonius Rufus és fia állított síremléket, amelyet a Hunyad megyei Hátszegen fekvő *Boldogfalváról* (ma: Sântămăria-Orlea) Giovanni Ariosti gróf (1668–1733) szállíttatott Bécsbe, a császári gyűjteménybe. Ez ma az Österreichische Nationalbibliothek bécsi igazgatási épülete dísztermének lépcsőházában van kiállítva. A következő feliratokat Verancsics 1549. évi sárvári tartózkodása alatt jegyezte fel a környéken, köztük a pöszönyi (ma: Badersdorf) templomba befalazott, alig olvashatót. Az utóbbit mind 1881-ben, mind 1902-ben Verancsics jegyzetével együtt közölte Mommsen.⁴⁴ A Verancsics-feliratok között erdélyi emlékek is vannak, ezeket is, akárcsak a nyugat-magyarországiakat, Mommsen szinte hiánytalanul közölte 1881-ben, illetve hivatkozott rájuk 1902-ben.

2/a-b-c-d. kép: Verancsics Antal rajzai (CVB, fotó: StaBi©)

Az autográf lapok igazi szenzációja azonban a fólió méretű rajzokból álló feliratgyűjtemény. Verancsics a lapok mindkét oldalára egy-egy antik feliratot rajzolt le, mégpedig az eredeti köemlék formáját imitáló keretben (CVB, ff. 10–17). A tizenhét daciai római feliratból kettő egy lapon szerepel, a többi külön oldalt foglal el. Az artisztikus lejegyzéseket már Mommsen is autográfnak tartotta, jó okkal,

⁴³ „[i]n curia nobili vici S. Mariae districtus Azakiensis MARS. ex vico Bottochfalva (= Boldogfalva) Vindobonam Ariost., ubi extat in bibliotheca.” CIL III/1 (1873), 1491. sz. (241.)

⁴⁴ „in Hungaria in pago Peczen muro templi insitum ex Sabariae urbe advectum, quae est in ripa Giungies indigenis Zombolhiz dicta [...]” MOMMSEN, *Additamenta CIL* III/2 (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 491. sz. (153); CIL Supplementum III/1 (1902), 7746. sz. (1753). Vö. TÓTH Endre, *Lapidarium Savariense: Savaria római feliratos köemlékei*, Savaria: A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 34/2 (Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011), 217. sz. (252).

hiszen a rajzokhoz kapcsolódó, egy oldalon több keretezés nélküli feliratot hordozó lapokon (CVB, ff. 18–20), amelyek a Hunyad megyei Osztróban és Kernyesden (ma: Ostrov, Cârnești) kerültek elő, Verancsics kurzív kézírása is feltűnik.

A latin epigráfiai rajzok, illetve az autográf lejegyzések között egy görög nyelvű is szerepel, amely a Siglerus néven ismert Sigler Mihály (Michael Siegler, 1535–1585) evangélikus lelkész, nagyszebeni jegyző, erdélyi feliratgyűjtő gyűjteményében is szerepelt. Siegler gyűjteményének töredékét ma a Vatikáni könyvtár ugyancsak ifjabb Aldo Manuzióhoz köthető másik kolligátuma (BAV Cod. Vat. 5249) őrzi *Inscriptiones Romanae per M. Siglerum secret. reip. Cibiniensis* címmel, benne a görög táblával.⁴⁵ Az erdélyi görög feliratot nyomtatásban elsőként – Siglerus nyomán – Gruterus közli,⁴⁶ majd Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) Duna-monográfiájában is megjelenik mint az ókori Ulpia Traiana Colonia Dacica helyén kiásott egyik kőemlék felirata.⁴⁷ A felirat a *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIGr) gyűjteményébe is bekerült, majd Mommsen is közölte 1873-ban.⁴⁸ 1902-ben már a Verancsics-kódex az egyedüli forrás (Verantius ms.) a görög felirat újraközlésénél.⁴⁹ A felirat egy része a CVB 18. századi másolatokat tartalmazó gyűjteményében is feltűnik (p. 42).

Az autográf fóliók utolsó rajzán egy különálló és különös kőemlék látható (CVB, f. 20r), amely nem az ókori Erdélyhez kapcsolódik. Ez a nevezetes Zakynthos-síremlékről készült, amelyet Cicero sírjának tartottak a 16. században. 1544 végén Zakynthos szigetén, az új ferences kolostor építésekor ugyanis találtak egy tumbát, benne egy üveg urnával, és a tumba latin-görög betűket tartalmazó felirata (M • TYLLI CICERO / HAVE / ET TV / TEPTIA / ANTONIA) alapján Marcus Tullius Cicero síremlékének vélték. A leltre az 1546-ban a konventet felkereső padovai Desiderio dal Legname ferences testvér hívta fel a közvélemény figyelmét, rá hivatkozva jelent meg 1547 körül Velencében az az egylapos fametszetes nyomtatvány, amely a tumba és az urna ábrázolását, illetve megtalálásuk történetét tartalmazza.⁵⁰ A nyomtatvánnyal feltehetően Velencében találkozott Verancsics, aki a tumba előlapjáról készült tusrajzát elhelyezte a daciai feliratokról készült lapjai közé. A rajz hátoldalán (CVB, f. 20v) Verancsics korabeli feljegyzései olvashatók, egyrészt

⁴⁵ BAV Cod. Vat. lat. 5249, f. 39^{r-v}.

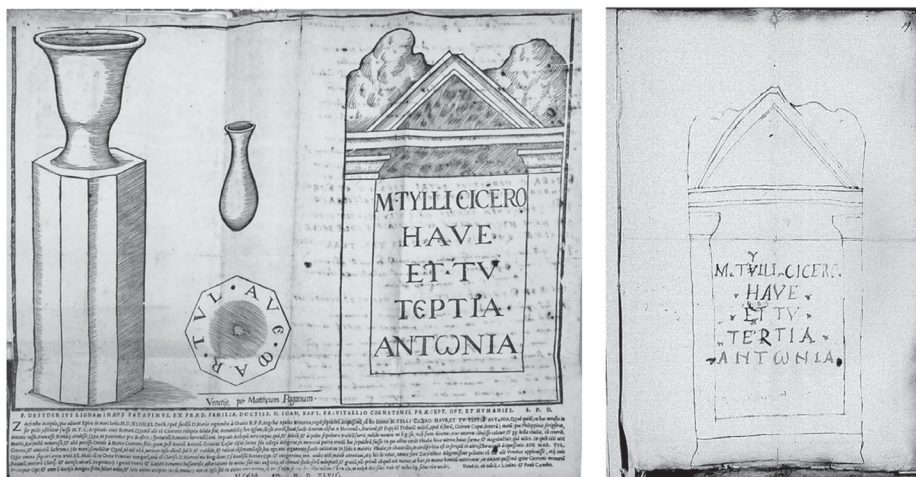
⁴⁶ GRUTERUS, *Inscriptiones...*, LXVIII/6 (1602).

⁴⁷ Luigi Ferdinando MARSIGLI, *Danubius Pannonico-Mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus, Tomus II* (Hagae: P. Gosse, 1726), 55/2. sz., Tab. 55. (131–132).

⁴⁸ August BÖCKH és mások, *Corpus inscriptionum graecarum, Vol. III* (Berolini: ex Officina Academica, 1853), 6813. sz. (1048.); CIL III/1 (1873), 1422. sz. (230).

⁴⁹ CIL Supplementum III/1 (1902), 7740a. sz. (1391).

⁵⁰ F. Desiderius Lignaminaeus Patavinus ex praed. familia doctiss. d. Ioan. Bapt. Priuitellio Coenetensi praecept. opt. et humaniss. s.p.d. (Venetiis: per Matthaum Paganum, [1547]). Fametszet, 305x390 mm. Példány: Velence, Biblioteca Nazionale Marciana (La Biblioteca di San Marco), Inv. № OLD 1249. A leletről 1557-ben Velencében egy másik, többlapos illusztrált nyomtatvány is megjelent: *Sepulchri facies M. T. Ciceronis paucis ante annis in Zacyntho insula reperti, & à F. Desyderio Lignamineo Patavino in lucem editi* (Venetiis: Apud Ioan. Gryphium, 1557).

3/a-b: A zakynthosi sírkő velencei nyomtatványon (1547 k.) és Verancsics rajzán
(fotó: StaBi[©])

arról, hogy Sebenicóból 1545. szeptember 5-én indult el rokon fiúkkal együtt, és 20-án érkezett meg Velencébe.⁵¹ Minden bizonnyal innen indult Izabella özvegy királyné megbízásából franciaországi követségbe még 1545-ben,⁵² 1546. január 20-án ugyanis már Velencében keltezi levelét Carlo Capellihez, miután megjárta Franciaországot.⁵³ A tordai töredék feliratának hátoldalán Verancsics Antal utazási listája (lepedők, ingek, zsebkendők, kendők, cipők, alsónemű, saruk) is olvasható.⁵⁴

Az autográf rajzokat tartalmazó kéziratköteg utolsó, papírv mérretű, ezért összehajtott lapján az ún. tordai töredék másolatát jegyezte fel Verancsics *SACERDOTALIS DACIAE* címmel (CVB, f. 9^v). A töredékes szöveg Mommsennél jelenik

⁵¹ „5 die septembris 1545 discessi sibenico[?] Venetias cum pueris fratribus. 20. perveni Venetias.” A feljegyzést Mommsen is közli, igaz, a *fratribus tribus*nak olvassa: „[i]n folio [...] scriptum est manu Verantii: '5. die Septembris 1545 discessi Sebenico Venetias cum pueris tribus; 20. perveni Venetias.'” MOMMSEN, *Additamenta CIL III/2 (Eph. Epigr. 4, 1881)*, 61.

⁵² Verancsics franciaországi diplomáciai megbízását Veress Endre 1546 novemberére teszi. Vö. VERESS Endre, *Izabella királyné 1519–1559*, Magyar Történelmi Életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat–Athenaeum Kiadó, 1901), 273.

⁵³ VERANCSCICS Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek, *Összes munkái, VI. Vegyes levelek 1538–1549*, szerk. SZALAY László, Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptores 9 (Pest: Eggenberger, 1860), LXXVI. sz. (186–195); Verancsics 1546. évi velencei, illetve muranói tartózkodásáról bővebben lásd DIANA SORIC, „Murano e le feste veneziane nella lettera di Antun Vrančić al patrizio veneziano e viceré di Cipro Carlo Cappello”, *Povijesni prilozi / Historical contributions* 56 (2023): 89–105.

⁵⁴ „Lintanima 2^v; Camisie 7; Manutergia 1; Sudarii 3; Scarpete 2, Intimette 2; Scusie 2; [*]alveti 6.” CVB f. 9^v.

meg először, Verancsics autográf kéziratára hivatkozva.⁵⁵ A felirat hordozóját Dacia egykori főpapja állíttatta a Kr. u. II. és III. század fordulója körül az ókori Potaisán (azaz Tordán, ma: Turda) állomásozott Legio V Macedonica veteránjainak, a Verancsics által két darabban leírt kőemlék mai lelőhelye ismeretlen.⁵⁶ Verancsics a töredékekkel kapcsolatban a fragmentált szöveg alatt kurzív írással megjegyezte: „Certa desunt et quidem multa.”

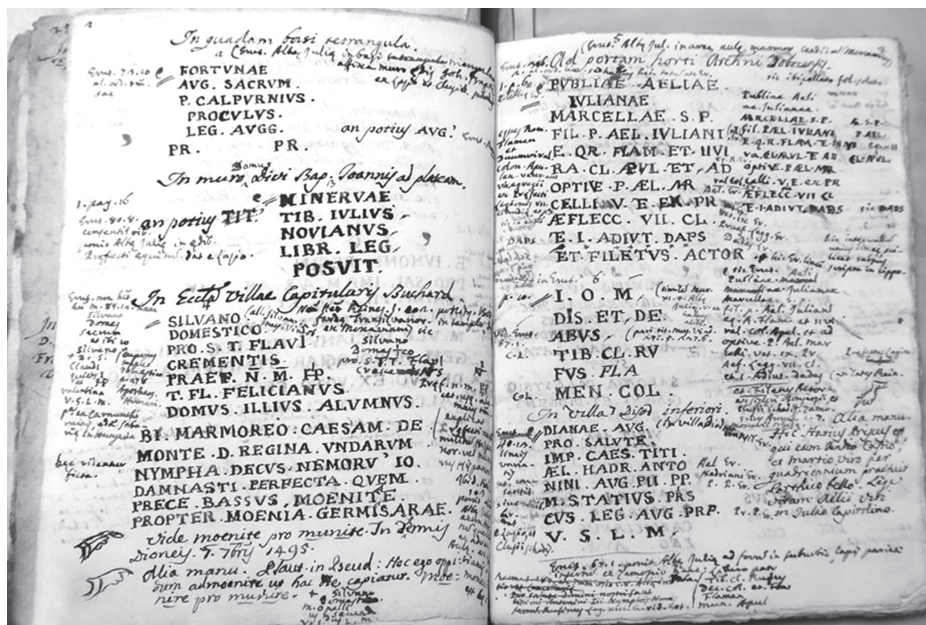
Mezerziana (№ 1–172)

A berlini Verancsics-kódex legnagyobb terjedelmű, ezzel együtt a legtöbb kérdést felvető, „enigmatikus” egysége Megyericsei János egykori – főként Erdélyben lejegyzett – feliratgyűjteményének 18. századi másolata. Amennyiben hinni lehet a szöveg címének (*Exemplum sumptum ex Libello autographo venerabilis domini Antonii Verantii, quod penes Comitem Franciscum Draganich Sibenici asservatur*), ezt a szöveget Verancsics Antalnak arról a „füzetéről” másolták, amelyet Šibenikben őrzött Francesco Draganich-Veranzio gróf (Franjo Draganić Vrančić, 1714–1799), a Verancsicsok 18. századi örököse. Mommsen, aki már korábban is kereste Megyericsei gyűjteményének Verancsicshoz, majd örököseihez került kéziratát, 1881-ben úgy látja, hogy ezt a syllogét (azaz gyűjteményt) kereste korábban, és a Berlinbe került kéziratot egykor maga Alberto Fortis utasítására másolták le arról, amelyet Fortis apát a *Viaggio* szerkesztése során a Draganić-Vrančić-palotában megtalált.

A 213 számozott latin feliratot tartalmazó impozáns kézirat 1–172. szám közötti bejegyzéseit Mommsen már 1881-ben, majd 1902-ben is felhasználja, a Verancsics-kódex Megyericsei-féle felirataira hivatkozva (*Verantius app. ad Mezerziana; Verantius in auctario ad Mezerziana; Mezerziana cod. Verantiani*). Ezzel Mommsen – és nemkülönben a „grata posteritas” – egyértelműen Megyericsei János késő középkori epigráfiai gyűjteményének egyik, Verancsics Antalhoz került, majd šibeniki örököseinél őrzött változatával, illetve annak Alberto Fortis által megrendelt másolatával azonosítja a kódex *Mezerziana* néven ismertté váló részét. Mommsen a *Mezerzianát* a Megyericsei-kézirat Vatikánban őrzött másolatával (BAV Cod. Vat. 5250) is összeveti, és úgy találja, hogy a berlini kódex és a vatikáni kézirat bejegyzései majdnem

⁵⁵ „Thordi fragmenta duo eiusdem saxi. – Verantius ms. autogr.” MOMMSEN, *Additamenta CIL* III/2 (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 138. sz. (63); *CIL Supplementum* III/1 (1902), 7688. sz. (1384).

⁵⁶ SZABÓ Ádám, „Marsigli és Sarmizegetusa topográfiája: A provinciális forum és az Ara Augusti Daciában”, *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004): 83–119, 108–109; Juan Ramón CARBÓ GARCÍA, „Studia Dacia et Parthica (III): Las campañas párticas de Trajano a Galieno y la difusión de cultos de origen oriental en la Dacia romana”, *Acta Musei Napocensis* 53 (2016): 121–137, 133–134. A feliratról bővebben lásd Sorin NEMETI, „Note epigrafice: CIL III 7688,” in *Dacia Felix: Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, szerk. Sorin NEMETI és mások, 229–234 (Cluj-Napoca: Editura Tribuna, 2007).

4. kép: Megyericsei János gyűjteményének másolata (CVB, pp. 2–3.) (fotó: Gy. É.)

teljesen megegyeznek, van azonban olyan, amely a vatikániból hiányzik, ezért úgy gondolja, a Verancsics-kódex a Megyericsei-gyűjtemény „archetipusa”.⁵⁷

A Mezerziana-másolatok a Legio XIII Gemina katonája, Marcus Ulpius Mucianus által Iupiter és Iuno tiszteletére emelt oltárkö feliratával kezdődnek (CVB, új f. 1°; p. 1), ugyanez a Manuzio-féle vatikáni kódexben is szerepel mint amelyet Geréb (a kódexben: Geres) László püspök helyezett el a gyulafehérvári székesegyház bejáratánál (Vat. Lat. 5250, f. 48°). Megyericsei vatikáni bejegyzését már 1873-ban hiánytalanul közli Mommsen,⁵⁸ ekkor még nem tudván, hogy pár év múlva a Verancsics-kéziratban is felleli majd ugyanezt, ráadásul itt már kiderül, hogy Geréb László nem másnak rokona, mint „az isteni Corvinusnak”.⁵⁹

⁵⁷ „Exemplum hoc proxime accedit ad optimum Vaticanum, in locorum indicatione ad verbum fere cum eo consentiens, habetque praeterea ea quoque quae in Vaticano deficiunt, ut confirmetur inde quod olim posui Mezerzianae syllogae codicem Verantianum archetypum fuisse reliquorum omnium. Sed tamen non multa ex eo nova accedunt, in his adscriptus ad n. 1395 dies 7 Sept. 1495, unde intellegitur iam tum Mezerzium syllogen inchoatam habuisse. Variam lectionem paucis locis enotavi. Unus titulus n. 133, nobis infra n. 162, adhuc ignotus est, nisi is quoque magis pertinet ad additamenta Verantiana.” MOMMSEN, Additamenta CIL III/2 (Eph. Epigr. 4, 1881), 138. sz. (63).

⁵⁸ CIL III/1 (1873), 155; 1070. sz. (193).

⁵⁹ „147. ad n. 1070. Mezerziana cod. Verantiani vere habent 'Ladislaus Ghreb divi Corvini consobrinus'”. MOMMSEN, Additamenta CIL III/2 (Eph. Epigr. 4, 1881), 47. sz. (66).

„Ipsius Verantii”

A kódex *Mezerziana*-sorozata a Traianus-híd (Szörényvár, ma: Drobeta–Turnu Severin) – Mommsen által fiktívnek nyilvánított – felirata (CVB, f. 12^r; p. 27)⁶⁰ a 86. szám után, az oldal közepén megszakad, de nem véglegesen. A 87. számtól a 101. számig ugyanis „ipsius Verantii” megjegyzéssel Verancsics saját feljegyzéseinek másolata következik két és fél oldalon keresztül (pagináció nélkül).⁶¹ A megjegyzés folytatása: „Haec addicuntur ex foliis solutis” (= „Ezek a különálló lapokból adatnak hozzá”) igazolja, hogy a Megyericsei-másolatot tartalmazó füzetből kimásolt bejegyzésekhez a scriptor önkényesen írta hozzá a Verancsicshoz köthető szövegeket. A tizenöt Verancsics-féle ókori felirat másolata az alábbi helyekről származott: a Verancsics által – Hunyad megyei – Várhelynek nevezett település, az ókori Ulpia Traiana Colonia Dacica Sarmizegethusa (ma: Sarmizegetusa, korábban Grădiște), Gyulafehérvár, Sopron, Nagyszeben, Szombathely (Savaria), Sitke, Borsmonostor, sőt a toszkánai Castel Nuovo (!). Több felirat a kódex autográf lapja között is szerepel, ez a feliratokhoz írt jegyzetekből is feltűnik (*ex fol. sol.* = *ex foliis solutis*). A kéziratban az „ipsius Verantii” után üres oldal következik (f. 14^v), majd bekötte egy pagináció nélküli lap (f. 15^{r-v}), hátoldalán ugyanazon kéztől származó féloldalas feljegyzéssel Erdély helységeiről (Gyulafehérvár, Várhely) *De Locis Transilvaniae* címmel. Ezután folytatódik a *Mezerziana* a 28. paginációval [f. 16^r] és a 102. számmal a 172. számig (f. 32^v, p. 45).

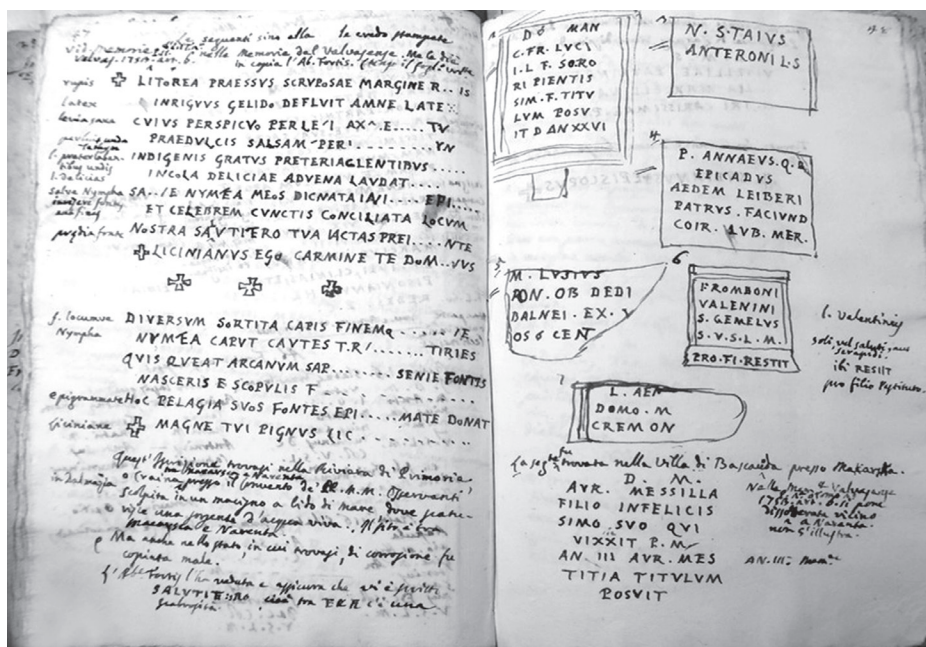
„Ab. Fortis exscriptit”

A 172. szám után, az oldalon folytatólagosan, „Ab. Fortis exscriptit” (= „Fortis apát írta ki”) címmel két Zalatnán (ma: Zlatna) látott felirat, majd dalmáciai feliratokról készült másolatok (ff. 24^r–26^v; pp. 46–49) következnek. Ezekről Mommsen megjegyzi, hogy Fortis apát saját kezétől származnak, hiszen a feliratok mellett szerepel a scriptor olasz megjegyzése: „Fortis apáttól kaptam őket külön lapon”.⁶² A számozás nélküli feliratok közül az első feltehetően még nem Fortishoz köthető, ez egy Antonius Saturninus nevű daciai decurio által Hygieiának és Asclepios-

⁶⁰ „Inscriptiones falsae vel alienae. Traiani pontis super Istrum inscriptio. Mezerzius habet [...]” CIL III/1 (1873), 71* sz. (9*).

⁶¹ „Haec igitur ipsius Verantii sunt adscripta ab eo opinor ad codicem quem habebat Mezerzianorum, ut nulla nisi Dacica epigrammata in eum librum referret. Verantii etiam sunt fere quae in sylloge leguntur sub n. 86–101, quibus praescribitur ipsius Verantii.” MOMMSEN, *Addimenta CIL III/2* (*Eph. Epigr.* 4, 1881).

⁶² „Exemplum quod nostrum fecimus non ipsum est a Forti perscriptum, cum post n. 172 legatur «Ab. Fortis exscriptit», item pagina insequenti scriptor significet quasdam inscriptiones se a Forti accepisse (me le diè in copia l’ab. Fortis: tengo il foglio volante) [...]” MOMMSEN, *Addimenta III/2* (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 60.

5. kép: Alberto Fortis dalmáciai feliratainak másolata (CVB, p. 48) (fotó: Gy. É.)

nak állított, Zalutnán talált oltárkőről készült, amelyet már Gruterus is ismert, majd több epigráfiai kiadványban is feltűnt, így Thomas Reinesius (Thomas Reines, 1587–1667) német orvos, filológus és politikus is közölte 1682-ben; majd a CIL III is felveszi adatbázisába.⁶³ A többi számozás nélküli felirat már valóban Alberto Fortis saját kis dalmáciai gyűjteménye lehetett, hiszen a megjegyzés szerint⁶⁴ ezeket a zárai feliratokat 1753-ben közölte a velencei nyomdász, Pietro Valvasense által Velencében *Memorie per servire all'istoria letteraria* címen 1753-ban indított kulturális folyóirat. Valóban, Fortis a folyóirat 2. számában a Zárából 1753. július 6-ai dátummal küldött olvasói levelében a berlini kéziratban is szereplő makarskai feliratokat jegyezte le.⁶⁵ Fortisnak a berlini kódexbe bemásolt megjegyzése alapján („Dalmazia. Quest’ Inscrizione trovasi nella Riviera de Primoria tra Makarsca a

⁶³ „Salatnae Transilv. in horto. Thomas Reinesius, Syntagma inscriptionum antiquarum cum primis Romae veteris quarum omnia est recensio in vasto Jani Gruteri opere cuius isthoc dici possit supplementum” (Lipsiae: Fritsch & Gleditsch, 1682), CXVI. sz. (155); CIL III/1 (1873), 1279–1280. sz. (215).

⁶⁴ „Le seguenti sino alla le credo stampate nelle Memoria del Valvasense. Ma le diè in copia l’Ab. Fortis. (tengo il foglio volante).” CVB p. 47.

⁶⁵ *Memorie per servire all’istoria letteraria (Venezia)*, (1853), 2:25.

Narenta...”) a többi felirat is dalmáciai emlékekről való, ahogyan Mommsennél is olvasható a kódexről szóló ismertetésében.⁶⁶

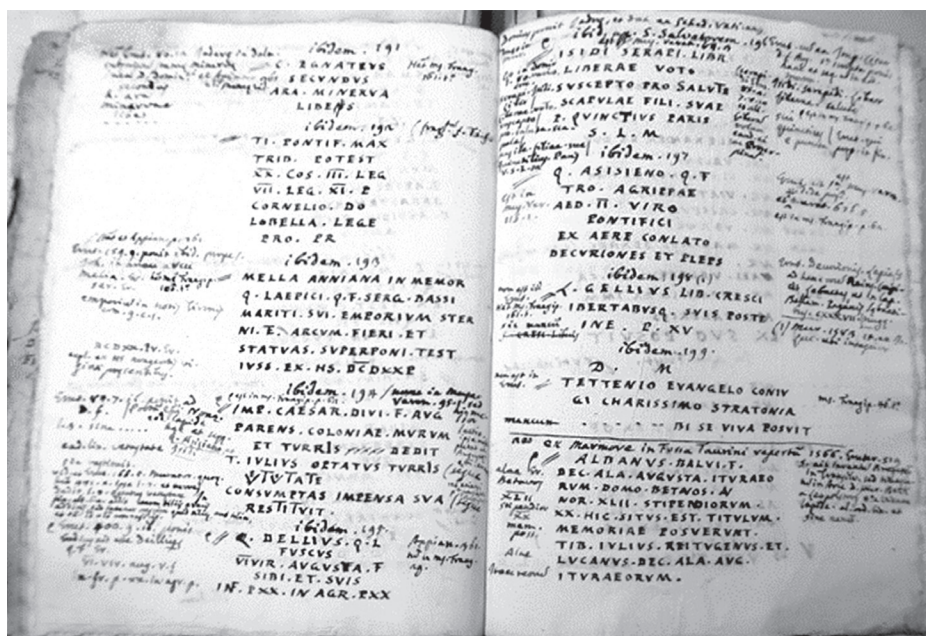
Verantius no. (№ 173–213)

A Megyericsei–Verancsics-másolatokat tartalmazó füzet – amelynek közepére utólag bekötötték a Marulić-másolatot – utolsó egysége Verancsics Antal eredeti, Sebenicóban őrzött epigráfiai feljegyzéseinek másolata (ff. 33–41). Címe – *Inscriptiones Veteres descriptae ex Schedis originalibus Antonii Verantii* – szerint Verancsics Antal eredeti céduláiról lemásolt régi feliratok. Mommsen már 1881-ben részletesen foglalkozik a kódex ezen részével, amely élesen elválna a Megyericsei-féle másolatoktól, és az „Ipsius Verantii” címen szereplő feliratokkal egyező eredetűnek véli őket, igaz, a 173–213. számú feliratokat tartalmazó lapok külön érkeztek 1877-ben Velencéből (azaz: csak a könyvtárban kötötték egy kolligátummá a kéziratokat). A Verancsics-másolatok ugyanis kizárólag Daciára vonatkozó epigráfiai szövegeket tartalmaznak, leginkább a római Apulumra, vagyis Gyulafehérvárra vonatkozóan, de Savaria és Scarbantia is szerepel a lelőhelyek között.⁶⁷ Ezeket a feliratokat egyébként Mommsen 1881-ben és 1902-ben megkülönbözteti az autográf szövegektől, néhol csak magára a kódexre hivatkozva, többször pedig a „Verantius no.” megjegyzéssel, a kéziratban szereplő számozással együtt (pl. Verantius no. 205).⁶⁸

⁶⁶ „Praeter Gliubavaziana inter Fortiana collectanea eorum titulorum, quos ipse Fortis in Dalmatia excepit, quidam in syllogen CCXIII epigrammatum relati sunt (sine numeris post n. 172).” MOMMSEN, *Additamenta CIL III/2 (Eph. Epigr. 4, 1881)*, 84.

⁶⁷ „Quae in eadem sylloge sequuntur sub numeris 148–172, ea non Mezerzii esse cum ex reliquis exemplis Mezerzianis intellegitur, tum inde, quod hic de se interdum loquitur VERANTIVS, ut ad n. 156 adnotat: ‘me vidente erutum’. Haec igitur ipsius Verantii sunt adscripta ab eo opinor ad codicem quem habebat Mezerzianorum, ut nulla nisi Dacica epigrammata in eum librum referret. Verantii etiam sunt fere quae in sylloge leguntur sub n. 86–101, quibus praescribitur ‘ipsius Verantii’, et n. 173–213, quibus inscriptum est ‘inscriptiones veteres descriptae ex schedis originalibus Antonii Verantii’; haec autem non ex codice illo sumpta sunt, sed ex schedis solutis, quarum adeo pleraque ipsae una cum exemplis illis ad me transmissae sunt. Haec schediasmata cum nomine Verantii praescripto et ipsa ex parte maiore Dacica continent, maxime Apulensia (adest fasciculus titulorum eo tempore Albae Iuliae in aula principis adservatorum exempla diligenter facta continens, item alter quo continentur epigrammata dispersa per oppida duo Albam et Klausenburg), et aliquot epigrammata tam in his reperiuntur quam in sylloge Mezerzianae subiuncta exemplis saepe diversis; sed insunt praeterea etiam Pannonica, scilicet Scarbantina quaedam et Savariensia. Utraque Verantii collectanea licet parum ordinata utilissima sunt nec paucos titulos aut egregie emendarunt aut sola servaverunt, quos infra composuimus. Quod ad tempus attinet, vixit Verantius ab a. 1504 ad a. 1573 (vol. III p. 154). [...] De itinere eius Buda Hadrianopolim a. 1553, cuius enarrationem edidit Fortis, alibi dixi (vol. III p. 4).” MOMMSEN, *Additamenta CIL III/2 (Eph. Epigr. 4, 1881)*, 61.

⁶⁸ MOMMSEN, *Additamenta CIL III/2 (Eph. Epigr. 4, 1881)*, 157. sz. (67).

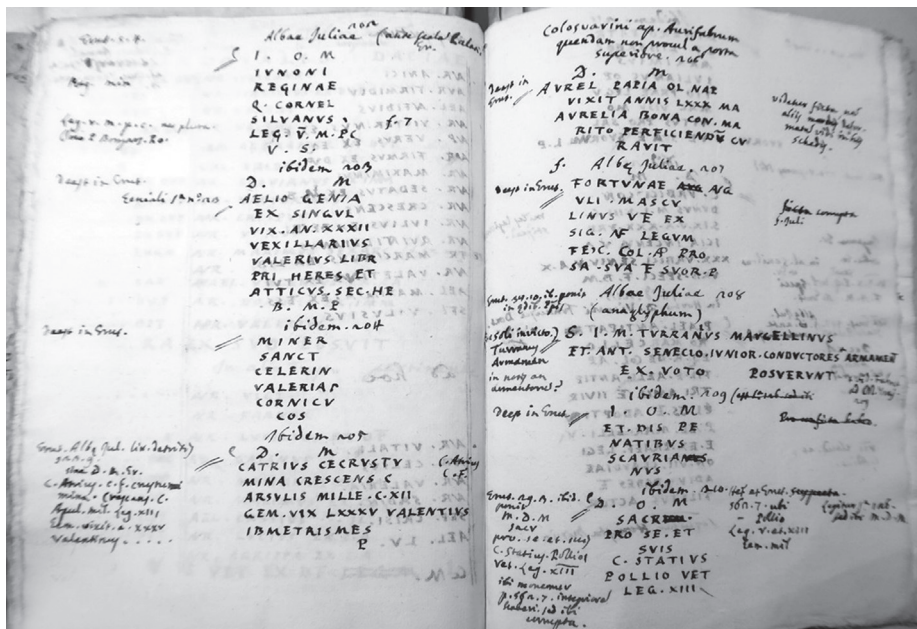

6. kép: A zárai feliratok másolata (CVB, ff. 36–37) (fotó: Gy. É.)

A 180. szám után megszakad a Verancsics-féle daciai feliratok sorozata, és a 181. számtól a 199. számig a Jadran (Zára, ma: Zadar, latin neve: Iadera) városában talált ókori dalmatiai feliratok sorakoznak (f. 42). A szöveg másolója szerint az eredeti kéziratban itt más kéz következett, és ezek a feliratok nem illenek bele a Verancsics-másolatokba.⁶⁹ Mommsen is úgy vélte, hogy a huszonegy zárai felirat („inscriptiones Iadestinas undeviginti”) Gliubavaz (azaz Šimun Ljubavac zárai tudós, történétíró, régiséggyűjtő) 17. század második felében összeállított gyűjteményéből való, ahogyan már barátja, Luciani is megjegyezte, amikor a kéziratokat elküldte Berlinbe. Gliubavaz epigráfiai gyűjteményét Alberto Fortis a spalatói Gregorio Straticotól kapta meg.⁷⁰ Mommsen úgy véli, Alberto Fortis több Ljubavac-féle

⁶⁹ „N. B. Praecedentes inscriptiones usque ad hanc incl(usionem)?, licet inter schedas Verantii non videntur manu eius scripta, videntur etiam fictae, vel interpolatae.” CVB f. 34^r.

⁷⁰ „DALMATIA [...] Ex collectaneis FORTIS, quae supra (p. 60) dixi iam nostrae bibliothecae illata esse, ad Dalmatiam spectant primum folia tria continentia inscriptiones Iadestinas undeviginti, quorum item apographum relatum est in syllogem epigrammatum CCXIII n. 181–199; deinde in volumine foliorum 168 plena sylloge inscriptionum Iadestinarum cum enarratione admodum verbosa, scripta saec. XVII parte posteriore, cum laudentur praeter Gruterum Ursati monumenta Patavina edita a. 1652. Tam folia illa tria quam sylloge haec veniunt a GLIVBAVATIO, cum et in erroribus respondeant Iadestinis, quae ex Gliubavazianis per Lucium innotuerunt (vol. III p. 275 c. XXVI), et Fortis quoque testetur Gliubavaziana se accepisse a Gregorio

7. kép: Verancsics céduláinak másolata № 202–210 (fotó: Gy. É.)

feliratgyűjteményhez is hozzáfért, és ezekből bizonyos feliratok a Verancsics-kódex 213 bejegyzése között is szerepelnek.⁷¹

A 199. szám (f. 37^a) után a 200. számmal a feliratok „elhagyják” Dalmatiát, és így a Ljubavac-féle lejegyzéseket. A 200. felirat az Albanus Balvi-sírkőé, amelyről Mommsen 1873-ban – a Clusiusra és Siglerusra hivatkozó Gruterus nyomán – még úgy hitte, hogy az Erdélyben (!) fekvő Brigetiumból származik, de 1881-ben már a Verancsics-kódexre hivatkozik, és úgy véli, Győr mellett találták.⁷² A brigetiói síremléket egyébként Hieronymus Beck von Leopoldsdorf (1515–1596) alsó-ausztriai kamarai tanácsos, műgyűjtő, utazó ebreichsdorfi kastélyában őrizte, itt rajzolta le

Stratico Zarensi (1. c.). [...] Tam in Diphnici quam in Gliubavazii schedis Iadestina quaedam referuntur adhuc ignota [...]” MOMMSEN, Additamenta CIL III/2 (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 83–84.

⁷¹ „[G]liubavaziana inter Fortiana collectanea eorum titulorum, quos ipse Fortis in Dalmatia excepit, quidam in syllogen CCXIII epigrammatum relati sunt (sine numeris post n. 172).” MOMMSEN, Additamenta CIL III/2 (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 84.

⁷² „ALBANVS BALVIF [...] Inventum Bregetii in Transilvania, translatum inde in arcem domini Hieronymi Beck a Leopoldsdorf quarto a Vienna lapide GRUT., locum, quo titulus inventus est indicans opinor auctore Siglero. Ebersdorffii apud Hieron. Beckium IUPP. Ebersdorff a. 1840 lapis denuo repertus est fossam tegens et dono Sinæ illatus in museum Vindobonense. CIL III/1 (1873) 4368. sz. (547); ad n. 4368. Verantius n. 200: 'ex marmore in fossa Taurini [immo Iaurini] repertum 1566'. Recte itaque rettuli inter Arrabonenses.” MOMMSEN, Additamenta CIL III/2 (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 515. sz. (149).

1588-ban Bartholomäus Jupp,⁷³ és Sina báró adományozta 1849-ben a bécsi Kunsthistorisches Museum antik gyűjteményének.⁷⁴

A Legio VII Claudia prefektusa, Publius Aelius Antipater Marcellus emlékére készült felirat az utolsó a Verancsics-másolatokban (213. sz.),⁷⁵ amely egyébként az autográf rajzok egyikén, illetve az egyik autográf cédulán is megjelenik a berlini Verancsics-kódexben. Verancsics a felirat hordozóját, egy római emlékkövet Franciscus Doctor Vicarius, azaz Ferenc doktor gyulafehérvári vikárius kertjében látta, aki nem más lehet, mint Medgyesi Ferenc kanonok, dobokai esperes és püspökhelyettes, az 1540-es évek erdélyi egyházi és közéletének ismert képviselője.⁷⁶

A CVB három része (Verancsics-autográf, Verancsics-másolat, illetve *Mezerziana*) között egyébként több átfedés van, ami azt jelenti, hogy az 1515-ben elhunyt Megyericsei János által fellelt ókori emlékeket egy emberöltő után, az 1530/40-es években még Verancsics is láthatta. A kódex adatai Mommsen 1881. és 1902. évi közlésével állandósulnak az antik epigráfiai kutatásokban, és a továbbiakban sokan a kódex sorszámai szerint hivatkoznak a CVB másolatainak bejegyzéseire mint elsődleges forrásokra, mintha nem is Mommsen kiadásai nyomán ismernék.⁷⁷

III. Marcus Marulus

A berlini kolligátum legkevésbé enigmatikus kézírata az, amelyet a Megyericsei–Verancsics-féle feliratgyűjtemény lapjai közé kötöttek be (CVB, ff. 27–32). A Marulus-kézirat bizonyosan nem a šibeniki Draganić–Vrančić palotából származik, a Verancsics–Megyericsei-kézirattal csak a megtaláló személye, Alberto Fortis köti össze. A Marulus-kézirat szövegét, szerencsénkre, a másoló bevezetése előzi meg, amelyből megtudjuk, hogy 1773 decemberében adta át neki Alberto Fortis apát a

⁷³ *Monumenta et inscriptiones s. Rom. vetustatis in saxis studio et impensis magnifici nob. atque strenui viri Hieron. Beck a Leopoldstorf equitis aurati potentiss. imppp. Ferdi. Maximi. III et Rudolphi II cam. auli. com. variis ex locis in arcem suam Ebrestorf allatae ibiq. sitae. Bartholomaeus Jupp Nissenus rudi quidem Minerva, observata tamen iusta mensura delineavit atq. descripsit MDXXCIIIX* című, *Codex Leidensis* néven is ismert kéziratának lelőhelye és jelzete: Leiden, Universiteitsbibliotheek, Voss. lat. O. 65. (Az Albanus-sírkő rajza: f. 49°).

⁷⁴ Eduard Freiherr von SACKEN és Friedrich KENNER, *Die Sammlungen des k. k. Münz- und Antiken-Cabinetes* (Bécs: Wilhelm Braumüller, 1866), 198e sz. (77); A sírkő fényképét közli GABLER Dénes, „Arrabona és környékének kőplasztikai emlékei”, *Arrabona* 10 (1968): 51–77, 61.

⁷⁵ CIL III/1 (1873), 1181. sz. (206); „Ad n. 1181. Verantius n. 213 in horto d. vicarii Francisci doct.” MOMMSEN, *Additamenta CIL III/2* (*Eph. Epigr.* 4, 1881), 155. sz. (67).

⁷⁶ Medgyesi Ferencről bővebben lásd SEBESI Pál, „Adatok Dávid Ferenc életrajzához”, *Keresztény Magvető* 78, 2. sz. (1972): 133–147, 137–138.

⁷⁷ Például: „EphEpigr. IV 1881, p. 72, nr. 183 (Mommsen, Varheli. *Verantius in app. ad Mezerziana n. 16P*”. Ioan RUSU és mások, szerk., *Inscriptiile Daciei Romane. Vol. 3, Dacia Superior, 2. Ulpia Traiana Dacia (Sarmisgetusa)* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980), 191; *Verantius ms.* TÓTH, *Lapidarium...*, 194. sz. (228) stb.

spalatói Marcus Marulus kéziratosa könyvét, hogy másolja ki belőle a *M. Maruli ad Dominicum Papalem in epigrammata Priscorum Commentarius* című munkát. A másoló szerint a kézirat magától Marko Marulíctól származott, kivéve az első négy lapot, amelyet más kéz írt. Ebből a másoló az összes feliratot változtatás nélkül kiírta, kivéve az egyes feliratokhoz fűzött Marulic-féle magyarázatokat, azaz a paratextust feleslegesnek ítélte, talán ebben Fortis is megerősítette. A kéziratból nem másolja ugyan ki Marulus bevezetőjét, de ebből annyit érdemesnek tart közvetíteni, hogy Marulus nem maga jegyezte le a feliratokat, hanem mások feljegyzéseit használva állította össze gyűjteményét. Egyébként a másoló sok tévedést talál a kéziratban, ezekkel kapcsolatos véleményét a margináliákban jegyzi meg.⁷⁸ Alberto Fortis Spalato nevezetes humanista személyiségeinél említi Marco Marulicót, akinek egyrészt sok műve nyomtatásban is megjelent, másrészt számos munkája kéziratban maradt. Az 1774-ben megjelent *Viaggio* szerkesztésének idején Fortisnál volt Marulicnak egy feliratokat tartalmazó kódexe, igaz, Fortis nem tartotta a benne leírtakat túl megbízhatónak.⁷⁹ Minden bizonnyal az 1773 végén másolásra átadott kézitról, azaz a berlini kódex Marulic-másolatairól van szó. Fortis 1773 nyarán ugyanis (ismét) Dalmáciában járt, mégpedig a velencei szenátus, közelebbről Andrea Memmo megbízásából.⁸⁰ Valószínűleg ekkor jutott a Marulic-kódexhez, amelyet fél év múlva le is másoltatott.

A spalatói (ma: Split) Marko Marulic (Marcus Marulus, 1450–1524) költő, teológus, történész, régiségbúvár, a horvát humanisták kiemelkedő képviselője, pályatársaihoz hasonlóan élénken érdeklődött az antik epigráfia iránt, hiszen Dalmatiában lépten-nyomon római emlékekbe botlott. Itália és Dalmatia ókori emlékeire vonatkozó feliratgyűjteménye azonban nem jelent meg életében (és teljességében később sem) nyomtatásban, a corpus kéziratban terjedt, ezeket ma Európa különböző gyűjteményeiben őrzik. A berlini változat alapját képező forráshoz közelebb visz a gyűjtemény másoló által bemásolt címe: *M. Maruli ad Dominicum Papalem in*

⁷⁸ „Ex libro Ms. Marci Maruli (Spalatensis) cui titulus: M. Maruli ad Dominicum Papales in epigrammata Priscorum Commentarius. – Mihi transcribendum dedit hoc anno 1773 Mens. Xbri cl. Ab. Fortis. Erat scriptus, ut videbatur, manu ipsius Maruli, sed quatuor prima folia aliena manu descripta. Ex eo omnes Inscriptiones, omisso commentario, seu Interpretatione, ubi pluri hac in re errores, desumpsit, prout jacebant, licet non parvo numero, quod Marulus minime advertit, quod in margine notabo. Ut de Praefatione intelligitur Marulus ipse epigrammata, quae refert, non descriptis, sed ab aliis descripta retulit.” CVB, f. 27r.

⁷⁹ „Spalatro [...] Questa nobilissima città produsse in ogni tempo uomini distinti nelle lettere e nelle scienze. Lasciando da parte i cronisti de' secoli barbari, che ci conservarono preziosi documenti, come Tommaso arcidiacono, Michele spalatino ed altri, ella vanta ne' migliori tempi della risorta letteratura Marco Marulo, di cui molte opere ci restano stampate e manoscritte. Io ho attualmente presso di me un codicetto d'iscrizioni da esso illustrate, all'autenticità delle quali non si vuoi però dare intera fede; a' di nostri s'inventerebbero più destramente.” FORTIS, *Viaggio...*, 1:41.

⁸⁰ Luca CIANCIO, „Alberto Fortis”, in *Enciclopedia Italiana. Scienze: Il contributo italiano alla storia del pensiero*, Ottava appendice (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2013), 405–408.

epigrammata Priscorum Commentarius = Marcus Marulus ősi feliratokról szóló jegyzeteinek Dominicus Papalishoz szóló [ajánlása]. Bár a másoló éppen az első négy lapot, vagyis magát az ajánlást hagyta el a másolásnál, ez a cím egyértelművé teszi, hogy arról a kézíratról van szó, amelyet Marulić barátjának, Dominicus Papalis, azaz Dmine/Dominik Papalić spalatói humanistának, régiséggyűjtőnek ajánlott. Papalić családja a 15. században (egyébként római kori alapokra) épült spliti palotájában (ma a Spliti Történeti Múzeum/Arheološki Muzej u Splitu működik benne) helyezte el a római kömlékekből álló gyűjteményét, amelynek darabjait Marulić-csal együtt találták a városban és környékén a római romok között, erről Mommsen is megemlékezik.⁸¹ Ezekről Marulić maga készített leírást, de egyéb, így itáliai feliratokat is gyűjtött, és jegyzetekkel is ellátta őket.

A spliti feliratok egy része ugyan 1679-ben nyomtatásban is megjelent,⁸² a feliratgyűjtemény nagyobb hányadát azonban csak kéziratok őrizték, ráadásul másolatokban. Autográf kéziratát nemrég fedezte fel a kutatás az oxfordi Bodleian Library gyűjteményében (Ms. Add. A. 25), és 2011-ben Bratislav Lučin a teljes kéziratot átírta a Marulić-epigráfiáról készült értekezésében.⁸³ Az autográf kézirrattal való összevetésből kitűnik, hogy a berlini *Marulina* forrása az oxfordi autográf kézirat egyik autentikus változata vagy korabeli másolata lehetett, hiszen a berlini kódexben közölt 48, főként Rómából származó antik felirat sorrendje és szövege teljesen megegyezik az oxfordi kézirat első 48 feliratával. Igaz, Fortis másolójának szándéka szerint a Papalićnak címzett előszó, illetve a feliratokhoz írt paratextus kimaradt a berlini (egykor spliti, majd Rovigóba és Velencébe került) kézirrattól. Az oxfordi kódexben 38. számot viselő, a római San Pietro in Vincoli templomból származó feliratnál (*Ad S. Petrum in uincula – EX AVTORITATE TVRCI APRONIANI...*, CVB, f. 31^a) azonban, amely Turcius Apronianus római prefektus rendeletét tartalmazza,⁸⁴ a másoló mégis átvett valamit Marulić paratextusából, de nem szó szerint, hanem oratio obliquában („Ait Marulus...”):

*Ad S. Petrum in uincula / EX AVTORITATE / TVRCI APRONIANI. V. C.
PRAEFECTI VRBIS...*

⁸¹ CIL III/1 (1873), 274.

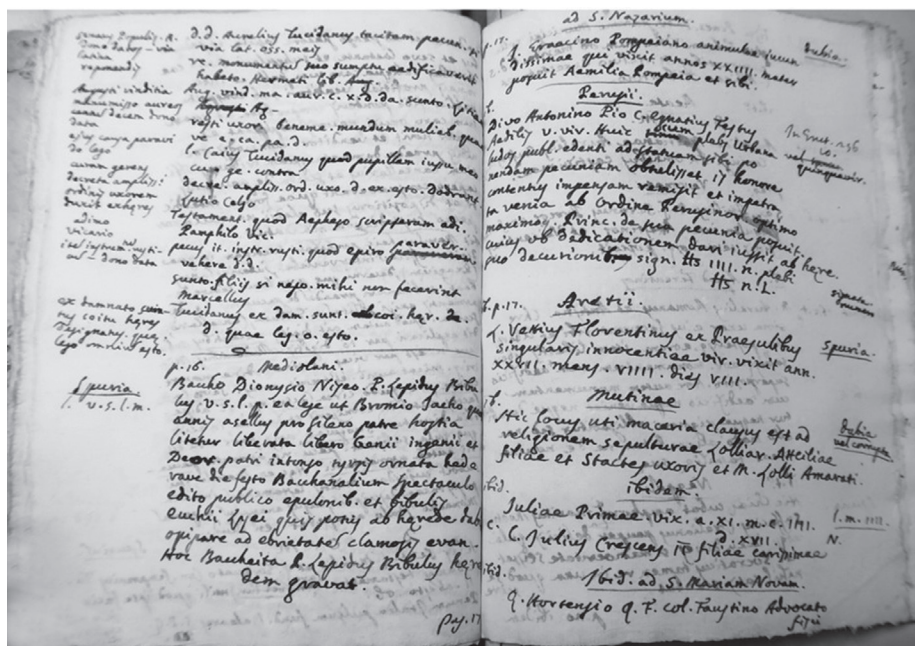
⁸² „Inscriptiones Romanas [...] Salonitanas, quæ in manuscripto codice Vaticana Bibliothecae num. 5249 reperitur, à Marco Marulo Patritio Spalatensi collectæ, vel ex ipsis aut tabulis ab ipsomet exscriptæ fuerunt.” Johannes LUCIUS, *Inscriptiones Dalmaticae* (Venetiis: Typis Stephani Curtii, 1673), 3.

⁸³ Bratislav LUČIN, „Jedan model humanističke recepcije klasične antike: «In epigrammata priscorum commentarius» Marka Marulića / One model of the humanist reception of classical antiquity”, in *Epigrammata priscorum commentarius of Marko Marulić*, Doktorska disertacija (Doctoral thesis) (Zagreb: Filozofski fakultet, 2011), 240–407.

⁸⁴ A feliratot közli: *Inscriptiones urbis Romae latinae*, vál. Guilelmus HENZEN és Iohannes Baptista DE ROSSI, szerk. Eugenius BORMANN, Guilelmus HENZEN és Christianus HUELSEN (Berolini: apud G. Reimerium, 1876), 1770. sz. (395).

Bodleian Library Ms. Add. A. 25 (f. A^v) LUČIN, <i>Jedan model...</i>, 318.	StaBi Ms. lat. fol. 61x / CVB (f. 31^v)
Hic igitur p̄fectus laniorum fraudem in carni- um uenditione corrigens interdixit ne trutina in ponderando uterentur, in qua digitorum supp- lensione decipiebant emptorem, sed sub exagio uendi pecora iussit. Exagium puto libram dici, a qua gemine lances dependent atque exagitantur. Decernit etiam quę pars lanio cedere debeat. cę- dere debeat. Submouet p̄dam de pecuariis, id est de armentis, exigi solitam a tribuno, cancel- lario et scriba [...]	Ait Marulus huic prohiberi trutinam in qua di- gitor. officium interueniebat, iuberique lanios (exagium), decerni, quae pars lanio cedere de- beat, submoueri praedam de pecuariis. i.e. de ar- mentis exigi solitas a tribuno, cancellario, scriba [...]

A berlini Marulić-kézirat a 48. feliratnál (*Neapoli – HIC CHIAE CVBAT AMP-
HORAE MARITVS...*)⁸⁵ szakad meg (CVB, f. 33^v), a következő, de hiányzó oldal
őrszavai – „p(agus) 120. ibidem” – alapján a kézirat folytatódhatott, de a többi ré-
sze elveszett. A nápolyi feliratot egyébként a másoló szintén fiktívnek nyilvánította.

8. kép: Részlet a Marulić-kéziratból (fotó: Gy. É.)

⁸⁵ Erről és az oxfordi kódex következő feliratáról bővebben lásd Bratislav LUČIN, „CIL X, 190*: Prijedlog za Marulića”, *Colloquia Maruliana* 7 (1998): 47–56.

Scriptor et marginalia

A berlini kódex nem autográf részeit, mind a Verancsicstól és Megyericseitől, mind a Marulictól származó feliratokat feltehetően egy kéz másolta; a Marulic-másolatokból kiderül, hogy a másoló Fortistól 1773 végén kapta meg ezt a kéziratot. A Fortis által a šibeniki Verancsics-palotában talált kéziratokról minden bizonnyal eredetileg csak a klasszikus maiusculával lejegyzett latin feliratokat másolta le a scriptor, külön a Megyericsei, és külön a Verancsics által gyűjtötteket, majd folyamatos számozással „egyesítették” a két fasciculust. A kódexet alkotó kolligátum egyes kézíratait valóban Fortis másoltatta le, a gyűjteményben található autográf lapok viszont azt bizonyítják, hogy a *Viaggio* szerzője és Dalmácia kutatója Verancsics saját kezű felíratmásolatait (rajzait) is megtartotta magánál, míg a kolligátum többi kéziratát (Verancsics, Megyericsei, Marulic) visszaszolgáltatta őrzőhelyükre, és ezek azóta is lappanganak.

A 18. századi másoló, akiből időközben a kéziratok gondozója lett, sehol nem nevezi meg magát a kódexben, és a rejtélyt fokozza, hogy nemcsak másolta a római feliratokat, hanem latin nyelvű megjegyzéseket is fűzött hozzájuk, néhol igen bő jegyzetekkel kommentálta őket. Ezekben elsősorban Gruterus,⁸⁶ illetve a Fortis-féle („Ab. Fortis exscripsit”) zárai feliratoknál Reinesius⁸⁷ nyomtatott gyűjteményével vetette egybe az egyes bejegyzéseket, illetve epigráfiai javításokat végzett a feliratok szövegein. A Fortis-másolatoknál olasz megjegyzéseket is találunk, így a másolót egyértelműen latin erudícióval rendelkező olasz személynek tekinthetjük.

A másoló személye már Mommsennek is feladta leckét, szerinte a Marulic-kézirat írnoka talán azonos azzal a Petrus Bertaglia nevű személlyel, akinek egy levele, amelyet egy ismeretlen tudósnek címzett Conegliano helységbe, szintén benne volt a Velencéből kapott csomagban. Bárki is legyen a másoló, írja Mommsen, dicséret illeti kivételesen szorgalmas munkájáért. Ma már tudjuk, hogy a Mommsenhez eljutott levél feltételezett szerzője jó barátja volt Girolamo Silvestri rovigói kanonoknak. Pietro Bartaglia (Arquà Polesine, 1722–Rovigo, 1820) klasszikus nyelvek tudósa és tanára, filológus, műfordító, neolatin és olasz költő a rovigói tudományos és kulturális élet ismert személyisége volt, Bolognában tanult, majd a rovigói San Michele kapucinus konvent apátja és hosszú évekig a rovigói papi szeminárium rektora volt. Silvestrihez hasonlóan, ő is tagja volt a rovigói Concordi akadémiának. A társaság könyvtára (Biblioteca dell'Accademia dei Concordi) őriz egy kódexet, amelyben a késő antikvitás idején (4. század) élt római költőnő, Faltonia Betitia Proba Vergilius-centójának egy-

⁸⁶ GRUTERUS, *Inscriptiones...*, (1602).

⁸⁷ REINESIUS, *Syntagma...*, (1682).

egy átírása szerepel. Az egyiket, az 1501. évi Aldus-kiadásból⁸⁸ Bertaglia, a másikat, az 1588. évi római edícióból⁸⁹ Silvestri másolta ki, az utóbbi a vers 1712. évi londoni kiadásával⁹⁰ is összevetette a szövegeket.⁹¹ Bertaglia kiváló latinista volt, több művet fordított latinról olaszra, így nem elképzelhetetlen, hogy tényleg neki mint Silvestri barátjának adta oda másolásra Alberto Fortis a dalmáciai utazásai során fellelt kéziratokat. Csak további kutatás dönthet véglegesen a másoló személyéről.

A scriptor nemcsak másolója, hanem értelmezője is volt a római feliratoknak, tudósi attitűdjét jelzi, hogy mutatókat is készített a feliratokhoz, ráadásul nem is egyet, hanem egyenesen ötöt, tematikus megosztás szerint (római istenségek, császárok, magistratusok, katonai tisztségek, rokoni kapcsolatok).

ÉVA GYULAI

From Verancsics to Mommsen: The Codex Verantianus of Berlin and its Lessons

Antal Verancsics (Antonius Verantius, in Croatian: Antun Vrančić, 1504–1573) is one of the most important scholars of epigraphic research in Transylvania, i. e. ancient Dacia. He collected and copied the epigraphic monuments of Dacia as Provost of Gyulafehérvár/Alba Iulia (1538–1549) and as a member of the Transylvanian princely court and also preserved the epigraphic notes of Mezerzius (János Megyericsi, 1470–1517), canon of Alba Iulia. In 1877, Theodor Mommsen acquired for the Berlin library a collection of manuscripts containing Verancsics' autograph notes and some 18th-century copies of various epigraphic collections. Mommsen already refers to the codex in the volumes of CIL published after 1881, albeit without the reference number of the library's manuscript catalogue. Following Mommsen

⁸⁸ „Probae Falconiae Centronis Clarissimae Foeminae excerptum e Maronis carminibus ad testimonium Veteris Novique Testamenti opusculum”, in *Poetae Christiani veteres II* (Venetiis: Aldus Manutius, 1501), ff–gg.

⁸⁹ *Probae Falconiae Hortinae cento ex Virgilio ad Vincentium Laurum S. R. E. cardinalem ampliss. Tit. S. Mariae in Via / R. P. F. Damiani Granae Veronensis sacrae theologiae professoris ordinis Seruorum opera in lucem editus* (Romae: Ex Typographia Sanctij & Soc., 1588).

⁹⁰ „Probae Falconiae foeminae Clarissimae, Excerptum e Virgillii Carminibus ad Testimonium Veteris Novique Testamenti, Opusculum”, in Michael MAITTAIRE, *Opera et fragmenta veterum poetarum latinorum profanorum et ecclesiasticorum II* (London: J. Nicholson és mások, 1654–1659).

⁹¹ A kézirat címe: *Probae Centonis. Ex duabus editionibus Aldina scilicet, quae Venetiis prodiiit Salutis anno MDI, et Romana in lucem emissa anno MDLXXXVIII diligentissime descriptus, ex ea quidem e Patro Bertolio Rhodigino anno MDCCXLVIII mense Aprili dum Bononiae degeret, ex hac vero a me Hieronymo Silvestrio anno MDCCXLIX mense Martii, qui etiam anno MDCCXLVIII mense Iunis contuli exemplum a Bertolio scriptum cum editione huius centonis in corpore poetarum quod prodiiit Londini anno MDCCXII cura et opere cel. Michael Maittaire. Faltonia Betitia PROBA, Cento Vergilianus, szerk. Alessia FASSINA és Carlo M. LUCARINI* (Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2015), LIII–LIV.

sen's lead, later scholars of ancient epigraphy also cite Verancsics' epigraphic data, but without the exact name of the codex preserved in the Zimelien-collection of Staatsbibliothek zu Berlin. The adventurous Codex Verantianus of Berlin (Codex Verantianus Berolinensis) came to Mommsen from an antiquarian in Venice, but some parts of it were originally kept in the palace of the Draganić-Vrančić family in Šibenik, from where they may have been transferred to northern Italy in the 18th century. The codex is a collection of several epigraphic manuscripts, some of which are attributed to Mezerzius, Alberto Fortis and Marko Marulić.

„Aucesamum”

Azonosítatlan forrás a pápai vár történetéről a hosszú háború korában*

A tizenöt éves háború (1591–1606) Magyarország addigi történelmének legpusztítóbb hadakozása volt,¹ így az erre az időszakra vonatkozó források vizsgálata² kiemelten fontos. Ehhez járulhat hozzá az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kézirat is,³ amely említésével a szakirodalomban⁴ nem találkoztam. Az alábbiakban azzal foglalkozom, hogy mi tudható a keletkezéséről, majd rátérek a kézirat jellemzőire, illetve a szöveg néhány nyelvi jellegzetességére, végül ismertetem azokat a tapasztalatokat, amelyek két azonos tárgyú írással, Joó Jánoséval és Istvánffy Miklóssal való összehasonlításából adódtak.

* Jelen tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Néhány szakirodalom: TÖTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború* (Szeged: Belvedere Meridionale, 2000); BAGI Zoltán Péter, „Előzmények: A hadseregellátás problémája a tizenöt éves háborúban”, *Történelmi Szemle* 62, 4. sz. (2000): 527–547; BAGI Zoltán Péter, „Az időjárás mint a tizenöt éves háború hadműveleteit befolyásoló tényező”, in *Végvár és mentalitás a kora újkor Európában*, szerk. BERECZ Máttyás, BUJDOSÓNÉ PAP Györgyi és PETERCSÁK Tivadar, 79–95 (Eger: Dobó István Vármúzeum, 2015).

² Ennek egy példája LOVAS Borbála, „Panicus terror: A mezőkeresztesi csata korabeli forrásokban”, in *Textológia és interpretáció a régi magyar irodalomban: Tanulmányok Orlorszky Géza emlékére*, szerk. KISS Farkas Gábor, PESTI Brigitta és HAJDU Ildikó, 143–157 (Budapest: ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2021).

³ B.E.M.S. Cat. X. Manuscripta historica, Tit. III. Manuscripta praelo iam expressa, g. jelzet.

⁴ KRUPPA Tamás, „Pápa és Pápaság: Gianfrancesco Aldobrandini generális és katonái a város alatt 1597-ben”, in *Európa elfeledett hadszíntere: A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606)*, szerk. KANÁSZ Viktor és NAGY-L. István, A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 37, 91–107 (Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2021); NAGY-L. István, „A pápai vár a kutatási eredmények tükrében”, in KANÁSZ és NAGY-L., *Európa elfeledett hadszíntere...*, 67–91; PÁLFFY Géza, „Pápa a hosszú török háborúban”, in *A pápai vár felszabadításának négy száz éves emlékezete: 1597–1997*, szerk. HERMANN István, 7–81 (Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1997); PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* (Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022).

A kézirat

A levéltári borítón olvasható cím (*Történeti töredék a magyarok Mohács utáni dolgairól*)⁵ alatt egy hatsoros szöveg látható.⁶ Bár az első szó kiolvasása gondot okoz (véltetően egy kétbetűs szó lehetett, ennek második betűje áthúzva), emellett az „authoris” és a „cuius” között egy áthúzott T betűt is látni, a szöveg végig kiolvasható. Egyelőre nem tudom megállapítani, hogy a cím és a hatsoros közlés ugyanattól a személytől, egy időben keletkezett-e. A rájegyzés közli, hogy a szöveg négy paragrafusból áll, csonka, „authoris incerti”, illetve, hogy az 1597-es pápai eseményekről számol be. Készítője szerint nem ismert, melyik szerzőtől vették át, emellett az összeállítás ideje sem volt feltüntetve. Továbbá, amiként írja, nem kételkedik, hogy a szöveg nyomtatásba került, a kiadványt azonban nem találtam. E latin mondat bár nyelvtanilag érthető, értelme mégsem világos, hiszen a „cuius authoris” ellentétben áll a korábban említett „authoris incerti”-vel.

A kézirat a könyvtár Batthyány-gyűjteményében kapott helyet, ennek állományát Szelestei Nagy László és Beke Margit katalógusa foglalja össze.⁷ A forrás jelzetét (Histor. III. g.) a borítón, illetve az első oldal bal felső sarkában látni, Beke Margit katalógusából pedig tudható, hogy a történeti tárgyú kéziratok kategóriájában, azon belül a már nyomtatott források között (Tit. III. Manuscripta praelo iam expressa, g. jelzet) lelhető fel.⁸ E kategóriában kilenc másik forrást látni, mindegyiknél meg van adva, ki a szerző, a kiadásokat is megtaláltam (a legkorábbi Zermegh János munkájának 1662-es, a legkésőbbi Forgách Ferenc művének Horányi-féle kiadása), egyedül a *Fragmentum historicum*ot nem tudtam egyelőre azonosítani.

A kézirat első lapja egy helyen szakadt, de ez nem zavarja a kiolvasást, a szöveg viszont csonka, eleje és vége is hiányzik: III. paragrafussal kezdődik és a VII. közben ér véget. Az elejéről tehát két paragrafus hiányozhat, a végéről nem tudni, mennyi. A kézírás könnyen olvasható, végig egy kéznek tűnik, ideértve az egyetlen széljegyzetet is, ez Istvánffy Miklós históriája egyik kiadásának helyére vonatkozik.⁹ A külső margók igen szélesek, a szöveg nincs bekezdésekre tagolva, az író

⁵ *Fragmentum historicum de rebus Hungaricis post cladem Mohacsianam.*

⁶ „E* paragraphus 3. 4. 5. 6. & 7^{mus} /: etsi is mancus sit :/ authoris incerti de anno 1597. – Expugnationem arcis Papae adumbrantes. – Ex quo authore desumptum sit, non liquet, neque comportandi tempus aderat – Caeterum authoris cuius opus hoc typis excusum sit, vix dubium est.”

⁷ BEKE Margit, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1991); SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kézíratos hagyatékának katalógusa* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1984).

⁸ Bár Szelestei katalógusában is megtalálhatók e kategóriák, a *Fragmentum historicum* nála nem szerepel, ugyanis míg Beke összesen tíz kéziratot sorolt e titulus alá (a–k jelzésig), Szelestei csak ötöt (a–e). SZELESTEI N., *Bél Mátyás...*, 106–107; BEKE, *Az Esztergomi...*, 119–120. Ennek okát egyelőre nem tudom.

⁹ „Istvanffy XXX p. 708 seq.” A széljegyzet elején egy csillag látható, de a főszövegben nincs meg a párja.

kétvonalas elválasztójeleket használt. Egy kolligátum része lehetett, ezt a lapokon található számozás mutatja.¹⁰ Az oldalak mindegyike külön számozást kapott, a teljes oldalak átlagosan negyvennégy sorosak.¹¹ A szövegben hatvan szót aláhúzva látni (egyet dupla vonallal),¹² ebből ötvenkettő tulajdonnév (földrajzi, személy- vagy néprnév)¹³ a maradék nyolc pedig őrszó. Arra, hogy milyen logika mentén történt e szavak aláhúzása, egyelőre nincs válaszom; annyi bizonyos, hogy nem az első előfordulási helyük szerint, mivel egyes személy- és városnevek többször is alá vannak húzva.¹⁴ Javításokat is tartalmaz, nem sokat, oldalanként egyet-kettőt,¹⁵ átírást¹⁶ vagy áthúzást,¹⁷ egy esetben pedig sátozolás nyomai látszanak.¹⁸

Rátérve a szöveg tartalmára, rögtön az első sor („Durus hic annus, et post cladem Mohácsianam” [484])¹⁹ arra utal, hogy a cím egy innen átvett kifejezés. Bizonyos továbbá, hogy a szerző magyarországi.²⁰ Mivel mind az eleje, mind a vége hiányzik, nem lehet meghatározni, mettől meddig tart, ahol kezdődik a szöveg ott „hic annus” szerepel, majd a szerző folytatja: „Ez az egy forgatag ugyanis kiséperte a mieink kezeiből Palotát, Veszprémet, Tatát, Győrt és végül Pápát.”²¹ ám ez legalább két különböző év: Palota, Veszprém és Tata 1593-ban, Győr és Pápa 1594-ben kerültek török kézre. Ezután először 1595-tel találkozunk az olvasó, pár sorral alább pedig már 1597-ben járunk. Bár a kézirat borítójának rájegyzése nem említi, hogy a szöveg másról is szólna, mint a pápai vár 1597-es visszafoglalása, az ötödik feje-

¹⁰ 484–494. Az első oldal számozása bizonytalan; bár látni benne a 484-et, eredetileg mintha más is lett volna odaírva. Egyelőre nem tudom megmondani, hogy ugyanaz a kéz-e, mint a főszövegé.

¹¹ A teljes szöveg közel huszonháromezer karakter (szóközzökkel együtt) terjedelmű.

¹² „Redeant ex arce Dersffy Maximilianus munitari iterum Semenderi iubet.”, 487.

¹³ Egy-egy példa ezekre: „Hic enim unus turbo, Palotam, Papam, Vesprimum, Tatam, Jaurinum ac denique Papam, [...] everruit.”, 484; „Sed quum Johannes Jovius annonae procurator,” 484; „multos ex Gallis,” 493.

¹⁴ Pápa például három, Nádasdy Ferenc neve hat alkalommal jelenik meg aláhúzva.

¹⁵ Az utolsó, 494. oldalt leszámítva, amelyen nincs semmiféle javítás.

¹⁶ Az egyik rögtön az első oldalon látható: „Tunc demum advertere coeperunt vicini Austrii Styri-ique, quantum finibus suis detractum sit securitatis”, 484. A mondatban olvasható „quantum” a korrekció előtt „quantam” volt.

¹⁷ Egy példa erre a „Cum vero in itinere, non procul Papa abesset”, 491. A kézíraton eredetileg „Papam” szerepelt, majd az „m” áthúzásra került. Egész sor kihúzása is előfordul: „Cuius nec opinato casu, nostri irritati potius ~~usque ad oppidi portas, cedenda et contrucidando insequuntur~~ quam animis fracti, cohortante Nadasdio, Gallos fortiter retundunt, et usque ad oppidi portas, cedendo et contrucidando insequuntur; multos praeterea eorum sauciatos capiunt.”, 492.

¹⁸ „tormentorum icibus eum in modum procobuisset, ut aditus ad adsultum sufficere posse videretur”, 485. A „tormentorum” nagy részét erősebb színű tintával írták, a helyén eredetileg más állhatott, erre utalnak a szó alatt látható halvány tintamaradványok.

¹⁹ Az idézett szöveghelyek központozásában írásomban mindenütt a kéziratot követem.

²⁰ „Hungariae potissimum ulteriori, sive trans Danubianae exstitit, quando arces quidem omnes, atque municipia, quae rebus Christianorum tutandis, in potestate nostra superabant, una eademque expeditione, intercepta, atque regio circum omnis foede evastata est.”, 484.

²¹ „Hic enim unus turbo, Palotam, Vesprimium, Tatam, Jaurinum, ac denique Papam e manibus nostris everruit.”, 484.

zettől kezdődően az 1600. évi pápai eseményekről olvasni.²² A rendelkezésünkre álló szöveg eszerint két részre bontható, első fele (484–489) Pápa várának 1597-es visszafoglalását tárgyalja: a szerző beszámol az óvári tanácskozásról, ad egy rövid leírást magáról a várról, majd következik az ostromleírás. A törökök végül szabad eltávozás fejében átadták a várat, ám az olaszok, miként a szerző írja, kegyetlenül meggyilkolták a várat elhagyó törököket, Szemender pasát néhány társával együtt maga Zrínyi György menekítette ki. Ezzel egyidőben robbanás történt a várban, amely, mint utóbb kiderül a szövegből, nem a törökök csele, hanem egy német gyalogos által okozott baleset volt. Az ötödik fejezet első mondatában a szerző utal a folytatásra: „Pápanak ez a fordulata, habár a keresztény dolgok számára kedvezően történt, mégis felvezetése volt egy másik ártalmasabbnak, amelyet a gallok és vallonok árulása okozott két évvel később.”²³ és ezzel rátér a pápai zsoldosok 1600 nyarán történt lázadásának leírására (489–494). A szerző tájékoztatása szerint elégedetlenségüket a fizetés és az ellátás hiánya okozta,²⁴ emiatt végül a magyar és német társaik ellen is fellázadtak, a vár átadását követelték, fosztogattak, sőt a török foglyokat is szabadon engedték. A kézirat utolsó soraiból megtudjuk, hogy a lázadók leverését Nádasdy Ferenc²⁵ vezette, majd őt leváltotta Melchior von Redern,²⁶ aki végül súlyos betegsége miatt kénytelen volt hazautazni, nem sokkal később pedig meghalt. Innen tudni a szöveg terminus post quemjét, amely 1600 ősze lehet. Csonkasága miatt az alkotói szándékot is nehéz meghatározni, annyi bizonyos, hogy a fennmaradt részek tartalmi összekötő elemei a pápai események.

Összegezve, a *Fragmentum historicum* egy csonka, ismeretlen szerzőjű és eredetű kézirat, amely bár a borítón olvasható rájegyzés alapján már megjelent nyomtatásban, ezt, ha volt is ilyen, egyelőre nem tudtam azonosítani.²⁷ Nem világos továbbá az sem, hogy eredeti-e vagy másolat, véleményem szerint inkább utóbbi, ennek eldöntésében a szöveg segít.

A szöveg néhány nyelvi jellegzetessége

A szövegben sok a hibás hely (összesen nyolcvannégy, oldalaként átlagosan nyolckilenc), ám ezek többsége kis vagy nagy változtatással érthetővé válik, így vizsgálom ezekre, az első olvasásra értelmet nem adó szavakra, az abból fakadó nyelvtani rendellenességekre és egy személynév meglepő alakjára irányul.

²² Feltételezhető tehát, hogy a rájegyző nem olvasta végig a szöveget, azaz a rájegyzés és a főszöveg két különböző személytől származik.

²³ „Papae haec conversio, tametsi rebus Christianis opportuna accidit; tamen praelusit calamitosiori alteri, quam Gallorum, Vallonumque perfidia, biennio post, procuravit.”, 489.

²⁴ A pápai zsoldosok lázadásáról lásd TÓTH, *A mezőkeresztési...*, 309–312.

²⁵ Nádasdy Ferenc (1555–1604), hadvezér, beceneve a „Fekete bég”.

²⁶ Melchior von Redern (1555–1600. szeptember 20.), császári tábornok.

²⁷ Ha a rájegyzés készítője csakugyan felületes volt a tartalom leírásában, lehetséges, hogy ebben is.

Az egyszerű esetek közé tartozik a „sive ipsi exercitus, duces atque im eratores, sive annonae et militaris stipendii quaestores, administrive” (490). Az „im eratores” helyett itt *imperatores*nek kellene állnia, a másoló tehát kihagyott egy p betűt (arra, hogy ez miként történhetett, nincs elképzelésem).²⁸ Ehhez hasonló látható a következő mondatban: „omnes eius marbinas, quae in hoc iter ex arce et oppido” (492). A „marbinas” a *machinas* helyett áll, ez inkább utal félreolvasásra (a -ch digráf helyett -rb), mintsem félrehallásra. Hibás igealakra is látni példát: „Itaque, cum late per oppidi aggeres discursarent, nostri, et in obiecto, Turcarum globos, magna passim edita strage, incurrent” (486). Az „incurrent” helyett *incurrerent*nek kellene itt állnia, mindössze kimaradt egy szótag (elképzeltető, hogy a másoló nem oldott fel egy rövidítést). Igeneves tévesztésre példa a „quippe et media debilitati, et metu imminentium suppliciorum examinati” (493) – az „examinati” helyett *exanimati* értendő, e tévesztés oka szintén eldönthetetlen. Helytelen egyeztetésre emlékeztető másolási hiba a „post Hungariam nudatum”²⁹ vagy az „ad ipsis poscentibus”.³⁰ Ha az egy mondatra eső tévesztések sűrűsödnek, az már a szöveg megértését is nehezítheti, erre egy példa: „Si hoc amplecti parta, has conditiones subire, in animo habeat, utrinque diplomate conficiantur: sin minus armis statim, non armis disceptandum esse: [...] eo quoque concesso, litteras de inditione arcis dat, et accipit, eodemque adhuc die arca egreditur” (488). A „parta” helyett *pacta*, a „hoc” helyett *haec* illenék ide jobban. A „sin minus armis, non armis” esetében feleslegesen ismétlődik az *armis*, értelmileg *non verbis*t várnánk, az „arca” helyett pedig *arve* értendő. E példa még inkább alátámasztja a feltevést, hogy a másoló nem tudta, mit ír, nem volt jártas a latin nyelvben.

Egyetlen helytelenül írt személynév van: Zrínyi György neve egy alkalommal „Zriliani”-ként³¹ jelenik meg. Ez inkább félrehallás, mintsem félreolvasás, és arra utalhat, hogy a szöveg leírója a latin nyelv mellett nem volt jártas a magyarországi viszonyokban sem, a zöngés-zöngétlen keverés pedig akár a másoló német nyelvűségének bizonyítéka is lehet.

A nehezebbnek tűnő helyek közé tartozik a „quibus rebus ad eum modum aduci instratis militi, quatuor dies, ad requietem dati sunt” (488), amely esetében az „instratis” és az „aduci” sehogy sem illenek a mondatba – az *instructis* és az *a duce* viszont igen. Ez esetben is történhetett félrehallás, de akár félreolvasás is. A „Hic fuit incomparabilis ducis Schwartzenburgii”³² occasus, tristis oppido et ad maiores insignioresque eventus, si fata fuissent, differendus.” (493) bár grammatikailag érthető, az „oppido” nem illik a mondatba, viszont, ha itt *omnino* lenne, máris világosabbá

²⁸ Ez az egyetlen betűkihagyás a szövegben.

²⁹ „post Hungariam limitaneis illis munitionibus et praesidiis nudatum”, 484.

³⁰ „ad ipsis poscentibus, usque ad principis arbitrium, custodiendos tradunt”, 488.

³¹ „Vallones Semenderem ac Turcas retrahunt, victosque ac supplicio destinatos, Hungaris Zriliani comitis militibus”, 488. Emellett Nádasdy Ferenc neve egy alkalommal Nadustius alakban látható: „Nadustius certe belli inter Hungaros fulmen praecipuum”. 493.

³² Adolf von Schwarzenberg (1547–1600), német császári hadvezér.

válnék. Ehhez hasonló még az „ut sint omnino, cur huic exemplum capiant, sive ipsi exercitus, duces atque imperatores, sive annonae et militaris stipendii quaestores, administrave” (490). A „huic” feltehetően a *hinc* helyett áll, a „cur” helyébe pedig valamilyen vonatkozó névmást (*qui*) várnánk. Kétszer is előfordul, hogy egy kapcsolatos kötőszó mellől elmaradt az egyik elem.³³

Az eddigieknél is nehezebb a következő mondat értelmezése: „Cum vero in itinere, non procul Papa abesset, XXV. equite praemisit, qui suis verbis Gallis nuntiarent, stipendia eorum innumerato esse, seque ipsis fide optima spondere, ut si depositis armis, et migratis, quae infausta coeperant, consiliis, quietos se praestarent et intra decem dies integra acciperent, offensa, quam et facinore apud principem collegissent, penitus oblitterata.” (491). A mondat időhatározói alárendeléssel kezdődik („cum [...] abesset”), a főmondat állítmánya a „praemisit” – accusativust várnánk utána, ám az elmarad, de, ha a sehová nem tartozó ablativust („equite”) egy betűvel kiegészítjük, megkapjuk (*equites*) –, a „qui” újabb alárendelést vezet be („nuntiarent”), amelyet egy accusativus cum infinitivo szerkezet követ, hibásan, ugyanis „innumerato” helyett *innumerata* illenék ide. Az „ut”-tal kezdődő alárendelést rögtön félbeszakítják újabbak: két, egymással kapcsolatos mellérendelésben álló a „si”-től kezdve („praestarent, acciperent”), valamint egy, az egyikben levő ablativus absolutusra vonatkozó („quae coeperant”). Bár még lesz egy vonatkozó alárendelés („quam collegissent”) – amelyben az „et facinore” helyett *ex facinore* értendő – úgy érünk a mondat végére, hogy az „ut”-tal kezdődő alárendelésnek nem maradt állítmánya. Ennek egyik lehetséges megoldása a „praestarent” és az „acciperent” állítmányokat összekötő „et” átalakítása *eara*, ezáltal a mondat minden eleme a helyére kerülne. Utóbbiak a szöveg igazán problémás helyei, amikor magával a szöveg értelmezésével is meg kell küzdeni, nem elegendő egy-két hiányzó betű betoldása. Ezek és az e csoportba tartozó szöveghelyek megoldásai azonban egyelőre csak feltételezések, esetükben nem magától értődő a megfejtés, gyakran más szóval kell helyettesíteni a kéziratban olvashatót, így az sem ítéltető meg, hogy e tévesztések félreolvasásból vagy félrehallásból erednek.

Egyetlen olyan szöveghely van, amely nem egyszerűen nem értelmezhető, nem is latin: „parum ducerent nisi foedissima quaeque loca, et quorum vel in sermone mentionem aucesamum pertentarent” (486). Egyelőre nincs feltételezésem arra vonatkozóan, hogy az „aucesamum” helyett eredetileg itt mi állhatott, így arra sem, hogy szöveg másolója mit olvashatott vagy halhatott félre.³⁴

³³ Ilyen a „Hungari pari fortitudine atque aggeres, qui sibi admensi erant,” 486, vagy a „Nam, repetitum toties, totiesque impetum subinde et virium contentione iterarent hostes nostri,” 486. Elképzelhető, hogy a másoló kihagyott egy-egy szót vagy egész szerkezetet, de az is lehet, hogy a kötőszó helyett eredetileg teljesen más szó állt.

³⁴ Ezenkívül van még egy hely, amelyet bár érteni vélek, grammatikailag értelmezni nem tudok: „ut latiores omnes, et sabula excutere, cellas vinarias pennuariasque pertundere, parum ducerent nisi foedissima quaeque loca, et quorum vel in sermone mentionem aucesamum pertentarent.” 486.

Az elírások tehát a betűtévesztéstől az értelmezhetetlen rontásig terjednek, szófajokra nem szűkíthetők. E helyek, bár a kéziratban olvasható alakjukban nem érthetők és változtatni szükséges rajtuk, a szöveg értelmezését nem akadályozzák. Mindezek alapján azt gondolom, hogy e szöveg bizonyosan másolat, ennyi és ilyen minőségű tévesztés eredetiben elképzelhetetlen. Ám az sem kizárt, hogy e szöveg egy sietve, rossz minőségben megjelent nyomtatvány precíz, azaz annak minden hibáját átvevő másolata. Több példa szól amellett, hogy másolás útján keletkezett, de a diktálás sem zárható ki.³⁵

Szövegösszehasonlítás

Doktori kutatásom tárgya a kortörténetíró Joó János³⁶ élete és a hosszú háború korára vonatkozó feljegyzései, ezek az 1593 és 1597 közötti, valamint feltehetően az 1605. esztendő eseményeit tárgyalják.³⁷ Bár az 1600. évről szóló feljegyzése nem ismert, 1597-es igen,³⁸ és mivel a pápai vár visszafoglalásáról is ír, így magától értetődik a két szöveg összevetése. Az eseményekre vonatkozó leírása (78r–80r) csaknem ugyanakkora terjedelmű, mint az ismeretlen szövegé; ezeket összevetve az látszik azonban, hogy a tartalmi elemeket leszámítva nem mutatnak szoros azonosságot: bár néhol felfedezni közös elemeket, ez fakadhat abból, hogy ugyanazon eseményeket beszélnek el, íme néhány példa:

<i>Res gestae</i>	<i>Fragmentum historicum</i>
„Capta vero Papa archidux cum exercitu septem adhuc dies illic mansit, ac purgatis fossis, et nonnullis aliis quae collapsa fuerant inparatis, pro praesidis Barone Hoffkircherum ³⁹ et Michalem Marotit ⁴⁰ cum certa militum Germanorum et Ungarorum manu ibi reliquit, sicque postea continuato itinere ultima die mensis Augusti in Alterburgensem insulam, in qua initio castra metatus fuerat rediit,” (80r)	„Maximilianus, mille <i>Germanis et Hungaris</i> in praesidio relictis, arcem <i>Andreae Hoffkirchio</i> tuendam reparandamque commisit, [...] in <i>oppido vero commendante Francisco Nadasdio, Michael Marothius</i> , equitum suorum praefectus Hungaris praesse iussus est, quibus rebus ad eum modum a duce instructis militi, quatuor dies, ad requietem dati sunt, postea (489) vero exercitus, in nupera ad <i>Ovarum</i> castra, incolumis reductus est.”

³⁵ A szöveg egy szó közben ér véget: „quemad”. Egyelőre nem tudom meghatározni, hogy eredetileg is így volt-e a szöveg, vagy a másoló hagyta félbe.

³⁶ Joó János (*? – † 1610 februárja előtt) 1587-től személynök, életéről lásd NAGY Gábor, „...nem vagyok én sem Istvhánffi, sem mágnás...»: Források a kortörténet-író Joó János életéhez és korához”, *Fons* 16, 4. sz. (2009): 471–514.

³⁷ OSzK Fol. Lat. 3606./I. 1r–84v.; II. 83r–88r.

³⁸ OSzK Fol. Lat. 3606/I. ff. 73r–84v. *Res gestae anni millesimi quingentesimi nonagesimi septimi*.

³⁹ Georg Andreas von Hofkirchen (1562–1623).

⁴⁰ Maróthy Mihály (?– † 1601. május 18. előtt), 1598–1601 között pápai főkapitány.

<i>Res gestae</i>	<i>Fragmentum historicum</i>
„Arcem habet nonnihil in eminentiore loco exstructam, quam ipsum oppidum constructam est, ita tamen inter se coherent arx et oppidum ut unum esse videntur, ac ab oriente piscina latissima alluuntur, quae praeter multitudinem piscium et cancrorum molendium quoque aliquot rotarum statim ad ipsam arcem valde utilem habet.” (79r)	„Circumfusi nostri, et oppidum, et connexam ei arcem, eodem, tempore adorti sunt: et hanc quidem ad occidente e molarum frumentarium, quas immissae ex palude aquae versant, illud, ab oriente, ea ora, quo ignita oppidi porta, Hungaris Tőzes kapu, prospicit, et quae inter Vesprimium aperit.” (485)

Nem tudjuk viszont, hogy mi a helyzet a hiányzó részekkel. Joó feljegyzése ugyanis csonka, a vége hiányzik, nem ismert továbbá, hogy a *Fragmentum historicum* eredetileg meddig tart, keletkezésének idejét sem lehet meghatározni. Joó feljegyzéseinek évkönyvszerű felépítéséből kiindulva azonban elképzelhető, hogy a köztes időszakról – így 1600-ról is – készített feljegyzéseket. Annak megállapításához, hogy Joó János lehetett-e a *Fragmentum historicum* szerzője, az összes ma ismert Joó-szöveg alapos grammatikai elemzésére lesz szükség.

Mivel Joó feljegyzései döntően Istvánffy Miklós⁴¹ *Apparatus Historicus* című kolligátumából ismertek, és nem melleleg a *Fragmentum historicum* egyetlen széljegyzete Istvánffy históriájának 1622-es kiadását hivatkozza,⁴² így természetes az ő munkájának számbavétele is. Egybevetve a megfelelő részeket, nyilvánvaló a szövegek közötti kapcsolat. A főbb tartalmi elemeket mindkét szövegben megtalálni, ám Joóéval ellentétben e források több helyen egyeznek, mint ahol eltérnek egymástól. Vannak csaknem szó szerint egyező részek: az eltérő szavak is sokszor egymás szinonimái, íme egy példa (az eltéréseket a továbbiakban dőlttel jelölöm):

<i>Historiae</i>	<i>Fragmentum historicum</i>
„Inter oppidum vero et arcem, Semenderes novam fossam, denum pedum profundam, ac bis totidem latam, agricolarum <i>labore</i> fieri curaverat, ut oppido forte amisso, suos in arcem recipere, et in ea se ad extremum usque spiritum tueri posset.” (708) ⁴³	„Inter oppidum vero et arcem Semenderes novam fossam, denum pedum profundam, ac bis totidem latam, agricolarum <i>operis</i> fieri curaverat, ut oppido forte amisso, suos in arcem recipere, et in ea se ad extremum spiritum <i>mascule</i> tueri posset.” (485)

⁴¹ NAGY Gábor, „»...non memoris disrumpe silentia lethes, in quibus Hungariae facta sepulta iacent.«: A Balásfi-életrajzról”, in „*A magyar történet folytatója*”: *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. ÁCS Pál és TÓTH Gergely, 103–123 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018).

⁴² A kiadás, amelyikre utal: Nicolaus ISTHVANFFIUS, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Coloniae Agrippinae: Antonius Hieratus, 1622). Ezzel adott a kézirat terminus post quemje.

⁴³ Az idézett szöveghelyek központozásában mindenütt az 1622-es kiadást követem.

Ennek egy fokkal enyhébb változata, amikor csak részben egyeznek szó szerint, erre egy példa:

<i>Historiae</i>	<i>Fragmentum historicum</i>
„ <i>Supra haec</i> captivos Turcas, solutis <i>ergastulis</i> , et adapertis carceribus, liberos abire iusserunt; <i>scriptisque ad Albanos</i> Turcas literis, <i>se eis urbem arcemque tradituros significarunt</i> , si quae emeruerant stipendia, sibi <i>solverentur</i> .” (751)	„ <i>Igitur</i> captivos Turcas, <i>vinculis</i> solutis, et adapertis carceribus, liberos abire iusserunt, <i>et datis ad Albae Regalis praesidiarios</i> Turcas litteris urbem <i>ipsis</i> arcemque tradituros, <i>nuntiarant</i> , si quae <i>apud Romanorum Imperatorem</i> .” (490)

Akad néhány olyan hely is, amelyek bár tartalmukban egyeznek, szó szerint csak kevés esetben, vagy egyáltalán nem. Íme egy-egy példa (az azonos részeket aláhúzással jelölöm):

<i>Historiae</i>	<i>Fragmentum historicum</i>
„ <u>Redeunte</u> rebus infectis <u>Suarceburgo</u> , non multo post venit ad eos a Caesare missus Peczius certam illis stipendiorum solutionem, certumque diem, ad quem ea repraesentarentur adferens, sed nec ille admissus est, potiusque explosis in eum <u>aliquot tormentis abire</u> iussus.” (752)	„ <u>Redeunte</u> re infecta <u>Schwartzenburgio</u> , Caesar, ad quem hac perlata fuere, Pectum isthuc, augustali suo nomine misit, qui interaret, morsusque adfirmaret Caesaris fide interposita, ea quo, de stipendiis, ab ultimus assem dissoluendis receperat Schwartzburgius, quem illi eadem ferocia, displosis in comitatum eius <u>tormentis aliquot, abire</u> iusserunt.” (491)
„Cuius adventu <u>Galli</u> ex aggeribus eminus oppugnari caepti, eorumque audacia repressa est; ita ut ad edenda per excursiones levia certamina nequaquam amplius exire, nec ad conferendas ex propinquo manus decurrere auderent: ex oppido tamen et arce, tormentis sese egregie tuerentur.” (753)	„Et novus quidem dux promptus in castra venit, effecitque brevi labore obsidionali solerter continuato, ut perduelles <u>Galli</u> animis iam fracti, rarius ad elitandum erumperent: quippe et media debilitati, et metu imminentium suppliciorum exanimati.” (493)

Néhányszor előfordul, hogy az egyik szöveg valamivel többet mond a másiknál, ám ezek inkább kisebb részletekre, mintsem a főbb tartalmi elemekre vonatkoznak: például míg Istvánffy megemlíti, hogy az óvári tanácskozáson Pápa mellett Buda vagy Eger ostroma is a lehetőségek között szerepelt,⁴⁴ addig az ismeretlen forrás csak Pápát említi.⁴⁵ Ehhez hasonló még, amikor Pápa környékének leírásánál mind-

⁴⁴ „Eorum aliis Budae aut Agriae invadendae consilia placebant, [...]: alii Papam primis conatibus expugnandam suadebant;”, 708.

⁴⁵ „coeunte in eandem sententiam senatu bellico Papam, primis conatibus ex pugna decreverunt;”, 484.

két szövegben olvasni egy bizonyos Tüzes kapuról:⁴⁶ ez Istvánffynál „igne porta”, amely Sümeg és a Balaton felé nyílik,⁴⁷ a *Fragmentum historicum*ban Tőzes kapu és Veszprém felé vezet. Mindkettő helyesnek tűnik, a kapu dél felé nyílik.⁴⁸ Ezenfelül Istvánffy több alkalommal közöl számadatot, mint az ismeretlen szerző: a *Historiae*-ből megtudjuk például, hogy a pápai táborba hatszáz, kenyérrel és más élelemmel megrakott szekér érkezett, Pápa ostroma során a keresztény oldalon ötvenen estek el, vagy, hogy 1600 nyarán csaknem ezer fős őrség tartózkodott a várban.⁴⁹

Összességében elmondható, hogy bár a *Fragmentum historicum* fogalmazásában néhol terjengősebb, ám nem közöl több adatot,⁵⁰ mint Istvánffy, sőt olykor még kevesebbet is. Ettől függetlenül mindkét szövegben látni a főbb tartalmi elemeket, azok csak két helyen térnek el: a *Fragmentum historicum* elején olvasható egy pársoros bevezetés, majd az ötödik fejezetben egy rövid átvezetés az 1600-as eseményekre.

Mivel az ismeretlen szerzőjű forrás Istvánffy históriájával szoros azonosságot mutat, felmerül a kérdés, hogy az Istvánffy munkáját hivatkozó széljegyzet miért csak a hatodik oldalon tűnik fel, hiszen láttuk, hogy már a korábbi oldalakon is indokolt lett volna; emellett azt sem tudni egyelőre, hogy ez a másoló megjegyzése vagy a szerzőé. Kérdés továbbá, melyikből lett melyik? Erre három lehetséges megoldás van: az ismeretlen szerző kivonatolta a *Historiae*-t, időnként szó szerint átvette, máshol saját mondatokkal egészítette ki; Istvánffy használta fel a szöveget, néhol tömörített vagy lényeges adatokkal egészítette ki a szöveget; ám az sem kizárt, hogy mindketten ugyanonnan merítették. Mivel azonban a *Fragmentum historicum* eredeti változata nem ismert, a rendelkezésre álló adatokból nem állapítható meg, milyen kapcsolat van a két szöveg között.

A szövegek egybevetése azontúl, hogy kimutatta a köztük lévő szoros egyezést, azzal a nem várt eredménnyel járt, hogy Istvánffy írása részben megerősített, részben segített a *Fragmentum historicum* bizonytalan helyeinek tisztázásában; például Istvánffynál a „Zriliani” helyett nyilvánvalóan „Zriniani” áll, továbbá azt is megtudjuk, hogy az „ad ipsis poscentibus” esetében nem helytelen egyeztetésről vagy félreírt praeposícióról van szó, hanem az „ad” valójában az *id* helyett áll. Ehhez hasonló még a „sin minus armis statim, non armis” esete, amely helyett valóban *sin*

⁴⁶ Pápa városáról és kapuról bővebben lásd MITHAY Sándor, „Adalékok Pápa város építéstörténetéhez egykori ábrázolások alapján”, in *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* 17, szerk. TÖRŐCSIK Zoltán és UZSOKI András, 319–332 (Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1985).

⁴⁷ „oppidum vero e regione portae, quae ignea vocatur, et qua in Simigium et ad Balatonem lacum itur, praegrandibus tormentorum pilis verberare ceperunt.”, 708.

⁴⁸ „ab oriente, ea ora, quo ignita oppidi porta, Hungaris Tőzes kapu, prospicit, et quae inter Vesprium aperit.”, 485.

⁴⁹ ISTHVANFFIUS, *Historiarum*..., 708–709, 751.

⁵⁰ Ha mégis, az sem annyira jelentős, erre egy példa: Pápa ostromának elbeszélésénél csak az ismeretlen szerző használ jelzőket Szemender pasára: „magni vir, et impavidi animi”, 484.

minus armis statim, non verbis a helyes megoldás.⁵¹ A *Historiae* azokban az olyan esetekben is segíti az ismeretlen szöveg értelmezését, amikor nem szoros egyezésről van szó. Íme egy példa erre:

<i>Historiae</i>	<i>Fragmentum historicum</i>
„Quum enim in itinere non procul Papa abesset, XXV. equites praemisit, qui suo nomine Gallis dicerent, stipendia eorum in numerato esse, seque spondere, <i>ut</i> depositis armis, ac omissis, quae nefarie cepissent, consiliis, <i>ea intra decem dies</i> accepturi integre essent.” (752)	„Cum vero in itinere, non procul Papa abesset, XXV. equite praemisit, qui suis verbis Gallis nuntiarent, stipendia eorum in numerato esse, seque ipsis fide optima spondere, <i>ut</i> si depositis armis, et migratis, quae infausta coeperant, consiliis, requietos se praestarent <i>et intra decem dies</i> integra acciperent,” (491)

Ahogy említettem, az ismeretlen szövegben szereplő mondat értelmezése nélkül is látszik tehát, hogy annak szerkezetével valami nincs rendjén. Bár Istvánffy ez esetben rövidít, egy hely mégis segít: „*ea intra decem dies*”. Ugyanis, ha az „*et*” helyett valóban egy névmással, az *eaval* elemezzük a hibás mondatot, akkor a „*si*”-vel bevezetett alárendelésnek csak egy állítmánya lesz, így az „*acciperent*” érthető az „*ut*” állítmányaként.

Összegezve, a *Fragmentum historicum* egy ismeretlen szerzőjű, csonka kézirat, a borító rájegyzése alapján kiadás is készült belőle (vagy a kiadásról készült egy pre-cíz, hibákat is megörökítő másolat, ám a nyomtatvány egyelőre nem azonosítható). A szöveg tévesztéseiből kiindulva bizonyosan másolat, ám a másoló személye nem ismert, ahogyan a szöveg keletkezésének idejét sem lehet meghatározni. Az eddig vizsgált két történeti munkából, bár Joóéval csak tartalmában egyezik, nem kizárt, hogy közelebbi kapcsolat is kimutatható, ám ehhez a kortörténetíró feljegyzéseinek alapos grammatikai elemzése szükséges. Istvánffyéval bár szoros azonosságot mutat, amelynek köszönhetően a szöveg nyelvi hibáinak többségére megoldást találni munkájában, a források közötti kapcsolat egyelőre tisztázatlan. Egyik lehetséges továbblépés a szöveg más történeti tárgyú forrásokkal való összevetése, ugyanakkor, ha időközben megtalálnám a kiadást, amelyekre a rájegyzés utalt, amellet, hogy számos kérdésre választ kapnánk, fény derülne a szerző kilétére is.

⁵¹ ISTHVANFFIUS, *Historiarum...*, 709–710.

DZSENI FER EMÍLIA BAKOS

„Aucesamum”

**Unidentified Source on the History of the Castle of Pápa
During the Long War**

The Long, also known as the Fifteen Years' War, which lasted between 1591 and 1606, had been the most devastating war in Hungary's history up to that point, so the examination of sources related to this age is extremely important. The undated Latin manuscript preserved in the Esztergom Cathedral Library can also contribute to this. Its author is unknown, although it was published in print, I have not yet been able to identify the publication. In my study, I will first deal with the circumstances of its origin, then I will present the characteristics of the manuscript, some of the text's linguistic features – it is full of copying errors, ranging from misspellings to unintelligible words – and finally I will describe the experiences that resulted from the comparison of two writings on the same subject, the works of János Joó and Miklós Istvánffy.

„[...] uxorem quartam ducet et ex ea heredem habebit.”

Ellenzéki morgolódás Mátyás Magyarországon 1480 táján

Kérdés, hogy pontosan mikortól számítsuk azt a korszakot, melynek során érdemes kihívás már nem érte Mátyás királyi hatalmát Magyarországon. A legtöbb érv 1474 mellett szól, bár felmerült, hogy már az 1471–1472-es lázadás leverésekor beállt ez az uralkodó számára fölöttébb kedvező állapot; és akadt, aki még 1476-ban is látja a politikai cselekvésre kész ellenzék nyomait.¹ Bármilyen választ is adunk e kérdésre, 1480 tájára mindenképpen eldőlt a dolog. Ekkoriban is találkozunk azonban a királlyal szembeni bírálatokkal. A Dubnici Krónika utolsó fejezeteiben (cc. 229–235) egy, a Mátyás kegyét 1478–1479 fordulóján elvesztő Bélteki Drágfi Bertalan szolgálatában álló klerikus ad hangot ilyen nézeteknek. Semmi jel nem utal ugyanakkor arra, hogy a szóban forgó bírálatot tartalmazó kompiláció ismertté vált volna akkoriban – a nagyúrnak ehhez már nyilván nem fűződött érdeke, miután 1483–1484 táján visszanyerte uralkodója bizalmát.² A jelek szerint szűk körben, de terjedt azonban az a Magyi János pesti közjegyző magánhasználatú formuláskönyvében ránk maradt, magát jóslatnak álcázó szatirikus szöveg, melynek alig burkolt élcei Mátyást célozták – és amelyet ez alkalommal veszek görcső alá.

¹ A kérdésre más alkalommal kísérlek meg választ adni.

² E fejezetekről lásd MOLNÁR Péter, „A Dubnici Krónika utolsó fejezetei (cc. 229–235): szerzői arcél és módszerek” *Századok* 158 (2024): 895–918. A Dubnici Krónikának csak az ezt megelőző, Várad 1474. februári oszmán felpredálásáig tartó részét állíthatta össze az az ebben a városban működő klerikus, akiben a korábbi szakirodalom az egész kompiláció összeállítóját tisztelte. Neki ugyanis nem sokkal a gyászos esemény után le kellett zárnia művét, mivel annak a tragédiát feldolgozó, egyben a máshol hadakozó Mátyást bíráló utolsó fejezete önállósulva és némi-leg átdolgozva rögvést – még a kompiláció mai zárófejezeteinek megírása előtt – ismertté vált; így kerülhetett be már 1476 első felében a Magyi-formuláskönyvbe. Erről lásd MOLNÁR Péter, „Kultusz és kritika a Magyi-formuláskönyv történeti szövegeiben: Az *Epitaphium super excisione urbis Waradiensis* alakváltozásai”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és KISS Farkas Gábor, *Convivia Neolatina Hungarica* 4, 45–56 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021).

Ez a szöveg tudtommal még nem vonta magára a kutatók figyelmét tartalmi szempontból, pedig Kovachich Márton György – a formuláskönyv többi történeti szövegével együtt – 1798-ban ezt is kiadta, *Prognosticon de Mathia Corvino Rege* címmel.³ A formuláskönyv kéziratában szövegünk cím nélkül olvasható; Magyi János utólag írta azt be gyűjteménye 17. ívfüzetébe, melynek egyértelműen keltezett formulái 1480-as évszámot viselnek.⁴ Az ívfüzet legkésőbbi vízjele is 1480-ra datálható.⁵ A tulajdonképpeni szöveget egy Mátyás koronázásának napját, vagyis nagycsütörtököt megnevező, annak évét (1464) pedig kronosztikonban jelző sor előzi meg, mely önállóan máshol is fennmaradt.⁶ Magyi valószínűleg azért társította e sort (anélkül, hogy jelezte volna: különböző szövegekről van szó) az *ex eventu* próféciákat gúnyos utalásokkal vegyítő másik alkotáshoz, mert annak szerzője a király koronázását felidézve kezdte mondókáját. A kéziratban tíz sorba rendezett „jóslatot” Dreska Gábor joggal osztotta két, egyaránt ötsoros „strófára”, mivel közülük az első sorainak kezdőbetűiből összeálló akrosztikon a művön belül autonóm egyiségre utal.⁷ Íme a két „strófa” közül az első:

„Mathias, inquit, rex Hungarie suscepto dyademate
Versus orientem et meridiem triumphum reportabit,
Nam per eius ensem corrueat imperium Machumeti in favillum [sic!].
Vincet Machumetum, repellat usque ad amnem,
Sed odium de Bohemia oritur, recale sacerima [sic!] bella!”⁸

³ Martinus Georgius KOVACHICH, *Scriptores rerum Hungaricarum minores* [...] (Budae, 1798), 2: 9–10. Az előfejből futó dátum (1456) a Hunyadi János haláláról írt verset (uo., 5–9) lenne hivatva keltezni.

⁴ Lásd a kézirat (Pécs, Püspöki Könyvtár, DD. III. 18.) fényképén: DF 283678, a 350. oldalon. A kritikai kiadásban: MAGYI János jegyző formuláskönyve: *Formularium notarii publici Iohannis Magyi*, szerk. DRESKA Gábor, *Studia Notarialia Hungarica* 33 (Budapest: Közjegyzői Akadémia–Pécsi Egyházmegye, 2019), 338–339 (Nr. 376a–b). Az 1480-ban kelt oklevélszövegek: uo., 328–329 (Nr. 366); uo., 336–337 (Nr. 373). A kettő között található annak a királyi oklevélnek a szövege, melynek keltezéséből Magyi csak a király uralkodási éveit vette át – biztosan tévesen: uo., 332–333 (Nr. 367). E szerint ugyanis Mátyás magyarországi uralmának huszonkettedik, a csehországinak pedig tizenharmadik évében adta ki a formulává alakított oklevelet, márpedig az előbbi 1479. január 24-től a következő év január 23-ig, míg az utóbbi 1481. május 3-tól a következő év május 2-ig tartott.

⁵ Uo., LXXII (Nr. 22), a kézirat 339. oldalán. Az ívfüzet másik vízjelének 1470-ből, 1473-ból, illetve 1478-ból akadnak párhuzamai. Lásd uo., LXIII (Nr. 23), a kézirat 333. oldalán.

⁶ Uo., 338 (, 17). (Nr. 376a): „Cingit Cena caput Mathie fulgenti corona.” A kronosztikon összetevőit Magyi a sor felett megismételte, Kovachich pedig kora írásmódjának megfelelően a szövegben nagybetűvel emelte ki: KOVACHICH, *Scriptores*..., 9. (Kovachich felcserélte a hexameter első két szavát.) Egy közel kortárs kéz szintén feljegyezte e sort – hasonló szövegek közé – a Budai Krónika egyik példányának (OSZK, Inc. 326) végére: *Budai Krónika: Chronica Hungarorum 1473*, hasonló kiadás, ford. HORVÁTH János (Budapest: Magyar Helikon, 1973), a facsimile utolsó oldalán.

⁷ MAGYI, *Formularium*..., 339 (, 1–10). (Nr. 376b). KOVACHICH, *Scriptores*..., 9–10, nem ismerte fel az akrosztikont; három egységre bontotta a szöveget, ezekbe három, négy, végül újra három mondatot sorolt.

⁸ MAGYI, *Formularium*..., 339 (, 1–5).

A második ismerete nélkül az első „strófa” akrosztikonja akár a királynak átnyújtott ajándékra is utalhatna, hiszen a szerző itt arról ír, hogy Mátyás a koronázása után keleten és délen is diadalt arat, kardjával hamuvá változtatja Mohamed – nyilván II. Mehmed – birodalmát, akit nemcsak legyőz majd, hanem visszaűz egy (folyó) vízig („usque ad amnem”). E sikerek akadályaként azonban Csehországból feltűnik valamely „odium”, mely után a szerző figyelmezteti a királyt: „recole sacerima bella!” Csak logikailag vethető fel, hogy a szerző az „eretnek” csehek ellen vívott küzdelmet nevezte „legszentebb háborúk”-nak e felszólításában. A cseh „odium” ugyanis éppen a „Mohamed birodalma” elleni küzdelmet látszik akadályozni az imént felidézett „strófában”. A szerző miért írna egy olyan küzdelem újrakezdéséről, mely a felszólítást megelőző tagmondat logikája szerint még tart? A felvetést leginkább az alapozhatná meg, ha akadna akár egyetlen olyan hazai szöveg, mely kétségtől a cseh háború elhanyagolását kéri számon Mátyáson. Ilyenről nincs tudomásunk, míg a „török” elleni küzdelem elhanyagolása miatt éppúgy bírálta a királyt a Dubnici Krónika Várad oszmán felprédálását panaszló fejezetének (c. 228), mint a kompiláció zárásának (cc. 229–235) szerzője,⁹ és az 1470-es évek közepének országgyűlésein alkotott *decretumok* is félreérthetetlenül utalnak¹⁰ „az ország” ez irányú elvárásaira. Az első „strófát” záró, így minden bizonnyal az Oszmán Birodalom elleni küzdelem újrakezdését szorgalmazó felszólítás ugyanakkor még nem okvetlenül vonja maga után Mátyás bírálatát, hiszen az ismeretlen szerző – legalábbis *expressis verbis* – nem hibáztatja a királyt a cseh háborúért. A „strófát” mindenesetre azt követően írhatták, hogy Mátyás cseh terjeszkedési kísérlete 1470-re megfeneklett, ám biztosan az előtt, hogy Magyarországon ismertté vált volna II. Mehmed 1481. május 3-án bekövetkezett halálának híre.

A második „strófa” ugyanakkor nemcsak a *terminus a quo* jelentős pontosítását engedi meg, hanem világossá teszi az egész szövegnek a királyt gúnyosan bíráló jellegét.

„Prelia multa preliabit, ut victor hostes superabit,
hostibus septemtrionalibus astutus victoriam dampno obtinebit,
Deum timebit per tempora rotunda, longeve superdurabit,
uxorem quartam ducet et ex ea heredem habebit.
In bello non peribit ferro, ere metalloque non offendetur.”¹¹

⁹ Lásd 2. jegyzet.

¹⁰ Nyomatékosan *kizárólag* a „török” elleni harcra megajánlott adó: Franciscus DÖRY, *Decreta Regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns, 1459–1490*, szerk. Georgius BÓNIS, Geisa ÉRSZEGI és Susanna TEKE, Publicationes Archivi Nationalis Hungarici 2, Fontes 19 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 215 (1474: c. 8); 223 (1475: c. 2). 1475-ben ugyan maga Mátyás kezdeményezte a hadjáratot, ám az előző évi fejlemények kényszerítették erre.

¹¹ MAGYI, *Formularium...*, 339 (6–10).

Igaz, hogy szövegünk e második fele a magasztalás számos közhelyét is felsorakoztatja: hosszú életet helyez kilátásba Mátyásnak, úgy is, hogy őt a harctéren nem fogja fegyver, illetve hadi sikereket ígér neki. Mindezt jórészt általánosságban teszi, ám újabb támpontot nyújt a szöveg keltezéséhez, amikor kifejezetten „északi” ellenfeleken aratandó győzelmekről ír: itt aligha utalhat másra, mint a Boroszló környéki manőverekkel 1474. késő őszén elért nagy katonai sikerre. Ennél is tovább jutunk időben, ha figyelmünket a szöveg e tanulmány címében is kiemelt sorára fordítjuk: „[...] uxorem quartam ducet et ex ea heredem habebit.” A király egyetlennek bizonyult fia ekkor már megszületett, ám apja még jó ideig nem tekintette őt örökösének. Az idézetben szereplő „uxor” ugyan nemcsak feleséget, hanem általában nőt is jelenthet, ám az „uxorem ducere” kifejezés legális házasságra utal. A gyermek János anyját részben ezért nem érdemes bevonnunk Mátyás itt említett „nőinek” sorába, részben pedig azért, mert az ismeretlen szerző éppen az örökös hiányára irányítja olvasói figyelmét, vagyis figyelmen kívül hagyja a fiút és ezzel anyját is. Mivel pedig Mátyás éppen Boroszlóban, 1474. október 30-án tette közzé Aragóniai Beatrixszal kötött eljegyzésének hírért¹², „Anonymusunk” nagyban kockáztatta volna hitelességét és ezzel élce erejét, ha a fiatal hajadonnal kötendő házasság előtt emlegeti a királyi örökös hiányát. Nyilván csak akkor írta le a szóban forgó mondatot, amikor már ország-világ előtt nyilvánvalóvá vált, hogy Mátyás nem várhat gyermeket Aragóniai Beatrixszal kötött házasságából. E belátás magában a királyban kevésbé 1479 őszén, mintsem 1480 végére érhetett meg; mivel 1480/81 fordulójától immár házasságon kívül született fia számára kísérelte meg biztosítani trónja öröklését.¹³ Ez alapján szövegünket 1480–1481 telén, vagy az utóbbi év tavaszán írhatták. Ha pedig e viszonylag szűk időszávr tudjuk tenni a mű keletkezését, akkor ez azonnal ráirányítja figyelmünket az idézett mondat maróan gúnyos tónusára. Miközben a trónörökös hiánya egy valós monarchiában elsődlegesen fontos közügy, ettől még a legközelebbiről érinti a király férfiúi presztízsét. Amikor pedig szerzőnk a *második*, még jócskán fiatal hitvesével házasságban élő Mátyás *negyedik* feleségétől helyezi kilátásba törvényes örökös születését, akkor ezzel lényegében *ad Graecas calen-*

¹² Peter ESCHENLOER, *Geschichte der Stadt Breslau*. Herausgegeben und angeleitet von Gunhild ROTH, Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29 (Münster: Waxmann, 2003), 954 (, 26) – 955 (, 10).

¹³ A királyi szándék kialakulásának idejéről lásd MOLNÁR Péter, *Garázda Péter sorsdöntő évei*, Irodalomtörténeti füzetek 182 (Budapest: Reciti, 2019), 92–93, 247. jegyzet. E szempontból érdekes lehet, hogy a király 1479. október 21-én kelt adománylevelében fiát már Liptó hercegének, vagy csak e megye urának nevezte: DL 27714. A kutatók általában az 1482-től adatolt címhasználatból kiindulva a *dux* különböző eseteiként oldották fel az oklevél vonatkozó rövidítéseit. Ez a helyzet a dokumentum kiadásában is: SCHÖNHERR Gyula, *Hunyadi Corvin János: 1473–1504*, Magyar Történeti Életrajzok 10/4–5 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat), 314–315. Vö. uo., 21–22, facsimile: uo., 23. A teljes titulusból ugyanakkor a rövidítés *dominusként* is feloldható, János az oklevélben olvasható további három említéskor pedig egyértelműen ez a helyes megoldás. Már többen felhívták a figyelmet az oklevélben rögzített adományok (a későbbiekhez viszonyítva feltűnő) jelentéktelenségére.

das napolja el e remény beteljesülését (legfeljebb sejthette Corvin János apja által szorgalmazott új szerepét).

A Mátyás férfibüszkeségébe gázoló mondat fényében érdemes újraértékelnünk a „jóslat” néhány korábban már felidézett előrejelzését. Így eszünkbe juthat, hogy a cseh „odium”-ot ugyan a szerző nem hárítja szó szerint a királyra, de nem is kellett ezt megtennie, ha a politikai társadalom tekintélyes része szemében ez a „legszen-
tebb háborúk”-at, vagyis az oszmánellenes küzdelmet gátló bonyodalom közismer-
ten a király elhatározásából fakadt. Ha pedig irodalmiasan tágan, nem okvetlenül
folyóvíznek, hanem bármiféle víznek, akár tengernek értelmezzük azt az „amnis”-t,
amelyig (vagy inkább: amelyen túl) űzi majd Mátyás „Mohamed”-et, akkor legin-
kább arra, a propagandában gyakran hangoztatott jelszóra gondolhatunk, mely
úgy mozgósított „a török” Európából történő kiűzésére, hogy e cél elérésével már
jó ideje nem lehetett érdemben számolni. E célkitűzés persze Mátyásra vonatkoz-
tatva érdekelte az ismeretlen szerzőt és olvasóit, számukra pedig 1480 táján nyil-
vánvalónak kellett lennie, hogy ez az egyáltalán nem *ex eventu* prófécia ironikusan
eltúlzott királyi sikert vizionál. Az immár agg szultánnal szemben valaha eredmé-
nyeket felmutató Mátyás 1465 késő őszi sietős zborniki visszavonulása óta nem
kezdeményezett stratégiai jelentőségű változást célzó összecsapást. Ami Bosznia
mintegy felének és székvárosának, Jajcának az elfoglalásakor is messze meghaladta
a magyar király teljesítőképességét, annak elérése végképp illuzórikusnak számított
másfél évtized „békepolitikája” után, amikor a szultán seregeinek betöréseire vála-
szul indított korlátozott ellencsapások és többé-kevésbé betartott fegyverszünetek
váltották egymást.¹⁴ A szóban forgó „jóslat” megfogalmazásakor a királyi politika
jelszavai és tényleges iránya közti feszültség újra jól láthatóvá vált. Miközben az er-
délyi vajda és a temesi ispán 1479. október 13-án Kenyérmezőnél vereséget mértek
a felpredált Erdélyből távozó oszmán hadra, Mátyás épphogy hazaérkezett Budára
Ulászló fényes olomouci, avagy olmützi megvendégelése után, mely a magyar király
újabb osztrák háborújának előkészítését szolgálta.¹⁵ A Velencét kevéssel előbb béké-
re kényszerítő szultán megélénkült aktivitása a következő évben persze a „magyar
fronton” is válaszütkedéseket vont maga után. A pápai Kúriában és az otran-
tói sokk hatása alatt álló itáliai közvéleményben Mátyás meg kívánta erősíteni saját
„törökverő” hírét, így maga is táborba szállt, ám 1480 novemberében épphogy át-

¹⁴ Szakály Ferenc terelte új útra a kérdés kutatását. Lásd SZAKÁLY Ferenc, „A török-magyar küz-
delem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)”, in *Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450.
évfordulója alkalmából*, szerk. RÜZSÁS Lajos és SZAKÁLY Ferenc, 11–57 (Budapest: Akadémiai Ki-
adó, 1986), 42–47. Rázsó Gyula tisztázta Szabács elfoglalásának korlátozott jelentőségét. Lásd
RÁZSÓ Gyula, „Hunyadi Mátyás török politikája”, in *Hunyadi Mátyás: Emlékkönyv Mátyás király
halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula és V. MOLNÁR László, 149–200 (Budapest: Zrí-
nyi Kiadó, 1990), 184–185.

¹⁵ HORVÁTH Richárd, *Itineraria regis Matthiae et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*, His-
tória Könyvtár, Kronológiák, adattárak 12, Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae in-
quendam 2 (Budapest: História–MTA Történettudományi Intézet, 2011), 109–110.

lépte Bosznia uralma alá került részének a tulajdonképpeni Magyarország felé eső határait, hogy hamar visszafordulva a következő év februárjában tartandó *generalis congregatio* szervezésével foglalkozzon, ahol kisemmizte Laki Tuz Jánost (teljesen), illetve annak rokonát, Szentlászlói Osvát zágrábi püspököt (jórészt).¹⁶

Magyi János minden bizonnyal nem sokkal a szóban forgó szöveg keletkezése után vezette azt be magánhasználatú, vagyis bizalmasan kezelt formuláskönyvébe – épp úgy, ahogy pár évvel korábban járt el a Várad 1474. februári oszmán felprédálásáról írt szöveg röpiratként terjedő változata esetében. A Mátyással szembeni bírálatokra nyitott közjegyző ugyanakkor érdekesnek tartotta az uralkodó lojális értékelését közvetítő történeti szövegeket is. Ezek egyikét, az elsőként 1480. november 12-i impresszummal megjelent *Breviarium Strigoniense* élén közölt feljegyzést is megtaláljuk ugyanis a formuláskönyvben, mégpedig annak a 12. ívfüzetnek az egyik utólagos bejegyzéseként, melynek egyetlen datált oklevélszövege 1480. december 12-én kelt, és amelynek egyik íve 1480-ra tehető vízjelet kapott.¹⁷ Túronyi Mihály esztergomi érseki vikárius jónak látta, hogy az irányításával összeállított breviárium tulajdonképpeni szövege előtt – több hibával – újraközzölje az esztergomi *capitulare necrologia* adatsorának három, számára fontos tételét, Szécsi Dénes, Zrednai János és Temesvári Miklós halálkozásának dátumát; kiegészítve azokat egy negyedikkel, Pesti Mártonéval.¹⁸ (Zrednai) János érsek halálzási dátumának lako-

¹⁶ Uo., 113. A hadi eseményekről és azok értékeléséről összegző jelleggel lásd elsősorban Tamás PÁLOSEALVI, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, The Ottoman Empire and Its Heritage, Politics, Society and Economy 63 (Leiden–Boston: Brill, 2018), 273–275. A hazai politikai fejleményekről lásd TRINGLI István, „Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés”, in *Tanulmányok Borsa Irán tiszteletére*, szerk. CSUKOVITS Enikő, 291–318 (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1998). Vö. MOLNÁR, *Garázda Péter...*, 89–90, 92–93, 97, 261. jegyzet.

¹⁷ MAGYI, *Formularium...*, 226 (, 3) – 227 (, 8) (Nr. 239o–p). A bejegyzés önálló (a kéziratban: 240) oldalra került, egy a gyűjteménybe utólag beírt formula-sorozat után. A keltezett oklevélszöveg: uo., 228–229 (Nr. 241). A vízjeles papírról lásd uo., LXXII (Nr. 22).

¹⁸ Uo., 226 (, 9)–227 (, 8). (N. 239p). Túronyi Szécsi Dénestől kapta első esztergomi egyházmegyes javadalmait, és Zrednai János alatt lépett elő (címzetes milkói püspökként) segédpüspökké, majd pedig vikáriussá; Temesvári Miklós az utóbbi tisztségben volt hivatali elődje: KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum: Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználat, 1183–1543*, Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III (Budapest: Szent István Társulat, 2007), 148–149. Hármójuk halálzási adatai a capitulárában: *Vetus hymnarium ecclesiasticarum Hungariae*, szerk. Josephus DANKÓ (Budapestini: in Aedibus Franklinianis, 1893), 440–441, 450–451, 452–453. Temesvári Miklós neve kimaradt a breviárium vonatkozó helyéről, János érsek halálzási dátuma pedig egy nappal későbbre került – ez utóbbi máig tartó hagyományt teremtve: MOLNÁR, *Garázda Péter...*, 44–45, 104. jegyzet. Zrednai halálának helyes dátumát a legújabban is – a breviáriumban olvasható téves kelteztést átvevő – Bonfinira hivatkozva támasztották alá. Lásd WEISZ Boglárka, főszerk., ZSOLDOS Attila, CSUKOVITS Enikő, SKORKA Renáta, PÁLOSEALVI Tamás, HORVÁTH Richárd és NEUMANN Tibor, szerk., *A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája 997–1526, I–II*, Magyar Történelmi Emlékek: Adattárak (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023), 544. A breviárium hibáit látva nem úgy tűnik, mintha Túronyi vezette volna be a szóban forgó adatokat a capitulárába. Pesti Márton valaha Túronyi mellett töltött be kanonoki javadalmat a pécsi székeskáptalanban: FEDELES Tamás, *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*,

„[...] UXOREM QUARTAM DUCET ET EX EA HEREDEM HABEBIT.”

nikus felvétele e sorozatba nem okvetlenül „ellenzéki” ízü; arról pedig, hogy ez az olvasónak véletlenül se jusson az eszébe, Túronyi gondoskodott, aki a halálesetek keltezése elé beillesztette Mátyás („clarissimus regum”) koronázási dátumát, az elé pedig egy disztichont, mely a királyt közvetve második, győzedelmes Attilaként ünnepeelve hirdette a „hunok” jó sorsának visszatértét.¹⁹ E disztichon, valamint a korábban elemzett „jóslatok” nagyjából egyidejű feltűnése Magyi János formuláskönyvében jelzi a király ellentmondásos hazai megítélését 1480 táján – melyben a bíráló hangoknak sem jutott jelentéktelen szerep. A fentebb elemzett „jóslatok” szerzője elsősorban a nagy anyagi és politikai költség árán nyélbe ütött királyi nász terméketlenségét tűzte tollhegyre – a hazai politikai nyilvánosság írott szegmensében szokatlanul maró gúnnal.

PÉTER MOLNÁR

**„[...] uxorem quartam ducet et ex ea heredem habebit.”
Oppositional Grumbling in King Matthias’ Hungary around 1480**

János Magyi, a notary in Pest during the reign of king Matthias, copied several historical texts into his formulary for personal use, including some critiques of the king. One of these texts, although first published in 1798, has received until now no attention at all. This is a ten-line poem from an unknown author who implicitly disparages the king’s achievements against the Ottoman Empire and insultingly points out that Matthias can hardly hope to produce a legitimate heir from his wife.

Tanulmányok Pécs történetéből 17 (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2005), 425 (Nr. 301: Pesti Mártonról), 459–460 (Nr. 390: Túronyi Mihályról).

¹⁹ *Breniarium [...] iuxta consuetudinem ecclesie Strigoniensis* [...] (Venetiis: Erhardum Radtolt de Augusta, 1480) [GW 5468.], f. 1^r. Alább azt is jelzik, hogy a kiadvány királyi utasításra jelent meg: uo., f. 13^r. Mindez ugyanígy olvasható a breviárium második, 1484-es kiadásában (GW 5469) is. Mátyás koronázási dátuma: MAGYI, *Formularium...*, 226 (, 5–8). (Nr. 239p). A disztichon uo., 226 (, 3–4). (Nr. 239o): „Sorte nova rediit Hunorum clarissima, condam, / tempore que fuit Atile, victoria, regis.” A Mátyást igen nagyra tartó – bár a trónöröklés kérdését óvatosan kerülő – Thuróczy János is átvette ezt a disztichont, amikor Jajca bevételét és a győzelemmé stilizált moldvai hadjáratot felidézve emelte ki királya hadi érdemeit: Johannes de THURÓCZ, *Chronica Hungarorum, I, Textus*, szerk. Elisabeth GALÁNTAI és Julius KRISTÓ, BSMRAa: Series Nova, 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 292 (, 13–14).

TUBAY TIZIANO

Pietro Ranzano *Annales omnium temporum* című művének
kézírata és szerkezete: megközelítések és problémák

In memoriam S. et M.

Pietro Ranzano alakja nem ismeretlen sem a hazai, sem a nemzetközi kutatás számára. A 15. századi domonkos főpap gazdag hagyatéka számos csatlakozási pontot kínál, ami megmutatkozik a vele kapcsolatos közelmúltbeli dolgozatok tematikai sokszínűségében is. Anélkül, hogy e helyütt a humanista szerzetes kutatástörténetét akár csak dióhéjban megkísérelném vázolni, a szakirodalom négy főbb tematikus egységét körvonalazhatom. A kutatók többsége vagy a hagiográfia felől (így Alison Knowles Frazier, Remo L. Guidi, Laura Ackerman Smoller, Paul-Bernard Hodel O.P., Ana Marinković és Valentina Živković)¹ vagy a geográfia és chorográfia irányából közelít szerzőnkhez (így Bruno Figliuolo, Richard Pankhurst, Daniela Pietrasanta, Giancarlo Petrella, Patrick Gautier Dalché, Bianca de Divitiis, Fulvio Lenzo),² de jelentős a historiográfiai (Kulcsár Péter, Veszprémy László, Marzia

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal PD-142392. számú pályázatának támogatásával készült.

¹ Alison KNOWLES FRAZIER, *Possible Lives: Authors and Saints in Renaissance Italy* (New York: Columbia University Press, 2005); Remo L. GUIDI, „Note sull’agiografia nel Quattrocento”, *Archivio Storico Italiano* 163, 2. sz. (2005): 219–228; Laura ACKERMAN SMOLLER, „From Authentic Miracles to a Rhetoric of Authenticity: Examples from the Canonization and Cult of St. Vincent Ferrer”, *Church History* 80, 4. sz. (2011): 773–797; Laura ACKERMAN SMOLLER, *The Saint and the Chopped-Up Baby: The Cult of Vincent Ferrer in Medieval and Early Modern Europe* (Ithaca: Cornell University Press, 2014), 121–173; Laura ACKERMAN SMOLLER, „Dominicans and Demons: Possession, Temptation, and Reform in the Cult of Vincent Ferrer”, *Speculum* 93, 4. sz. (2018): 1010–1047; Paul-Bernard HODEL OP, „Remarques pour une nouvelle édition du *Liber de vita beati Vincentii* écrit par Pierre Ranzano”, *Annuario de Estudios Medievales* 49, 1. sz. (2019): 171–188; Ana MARINKOVIĆ és Valentina ŽIVKOVIĆ, „Observant Reform and the Cults of New Dominican Saints in the Southeastern Adriatic”, in *Observant Reforms and Cultural Production in Europe: Learning, Liturgy and Spiritual Practice*, szerk. Pietro DELCORNIO és Bert ROEST, 247–266 (Nijmegen: Radboud University Press, 2023).

² Bruno FIGLIUOLO, „Europa, Oriente, Mediterraneo nell’opera dell’umanista palermitano Pietro Ranzano”, in *Europa e mediterraneo tra medioevo e prima età moderna: L’osservatorio italiano: Atti del 3° Convegno internazionale, San Miniato, 2–7 ottobre 1990*, szerk. Sergio GENSINI, Collana di studi e ricerche 4, 315–342 (Pisa: Pacini, 1992); Richard PANKHURST, „Early Contacts Between Italy and

Privitera, Giacomo Ferraù, Kristó Gyula, Tringli István és Wehli Tünde, valamint Pietro Colletta révén)³ és a könyvtörténeti témaválasztás is (Mikó Árpád, Zsupán

Ethiopia, and the Beginnings of Italian Scholarship on Ethiopia”, *Africa* 50, 3. sz. (1995): 399–403; Bruno FIGLIUOLO, „Die humanistische Historiographie in Neapel und ihr Einfluß auf Europa (1450–1550)”, in *Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, szerk. Johannes HELMRATH, Ulrich MUHLACK és Gerrit WALTHER, 77–98 (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002); Bruno FIGLIUOLO, „La storiografia umanistica napoletana e la sua influenza su quella europea (1450–1550)”, *Studi Storici* 43, 2. sz. (2002): 347–366; Daniela PIETRASANTA, „La »Sicilia greca« e Diodoro da P. Ranzano a T. Fazello”, *Mediterraneo antico: Economia, Società, Culture* 6, 2. sz. (2003): 697–720; Giancarlo PETRELLA, „Per la fortuna di Pietro Ranzano, storico d’Ungheria: excerpta dagli *Annales omnium temporum* nella *Descrittione d’Italia* di Leandro Alberti”, *Italia medioevale e umanistica* 44 (2003): 161–187; Giancarlo PETRELLA, *L’officina del geografo: La «Descrittione di tutta Italia» di Leandro Alberti e gli studi geografico-antiquari tra Quattro e Cinquecento. Con un saggio di edizione (Lombardia–Toscana)*, Bibliotheca erudita 23 (Milano: Vita e Pensiero, 2004); Giancarlo PETRELLA, „La Descrittione di tutta Italia» di Leandro Alberti e gli studi geografico-antiquari fra Quattro e Cinquecento”, in *L’Italia dell’Inquisitore: Storia e geografia dell’Italia del Cinquecento nella Descrittione di Leandro Alberti: Atti del convegno Internazionale di Studi* (Bologna, 27–29 Maggio 2004), szerk. Massimo DONATTINI, 309–322 (Bologna: Bononia University Press, 2007); Patrick GAUTIER DALCHÉ, „L’Éthiopie selon Grifon de Flandres, Martino de Segono et Pietro Ranzano”, *Annales d’Éthiopie* 27 (2012): 91–106; Patrick GAUTIER DALCHÉ, „Géographie et histoire à la fin du Moyen Âge: Paulin de Venise et Pietro Ranzano”, *Geographia Antiqua* 23–24 (2014–2015): 129–137; Patrick GAUTIER DALCHÉ, „Strabo’s Reception in the West (Fifteenth–Sixteenth Centuries)”, in *The Routledge Companion to Strabo*, szerk. Daniela DUECK, 367–383 (London–New York: Routledge, 2017); Patrick GAUTIER DALCHÉ, „Les cartes marines comme source de réflexion géographique au XVe siècle”, in *Maps and Travel in the Middle Ages and the Early Modern Period: Knowledge, Imagination, and Visual Culture*, szerk. Ingrid BAUMGÄRTNER, Nirit BEN-ARYEH DEBBY és Katrin KOGMAN-APPEL, *Das Mittelalter Perspektiven mediävistischer Forschung* 9, 165–188 (Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2019); Bianca DE DIVITIIS és Fulvio LENZO, „Mapping the Kingdom: History and Geography”, in *A Companion to the Renaissance in Southern Italy, 1350–1600*, szerk. Bianca DE DIVITIIS, Renaissance Society of America Texts and Studies Series 19, 157–186 (Leiden–Boston: Brill, 2023).

³ KULCSÁR Péter, „Ransanus *Epitoméjének* kéziratái”, *Magyar Könyvszemle* 85, 2. sz. (1969): 108–120; KULCSÁR Péter, „A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon”, *Földrajzi Közlemények* 93, 4. sz. (1969): 297–308; VESZPRÉMY László, „Ransanus krónikája Géza–Szt. István fejezetének forrásproblémája”, *Magyar Könyvszemle* 106, 3–4. sz. (1990): 99–112; KULCSÁR Péter, „Ransanus Szent István-életrajzáról”, *Magyar Könyvszemle* 107, 4. sz. (1991): 307–315; Marzia PRIVITERA, „Lotta politica e storiografia nelle Sicilia di Giovanni II: Pietro Ranzano e l’Opuscolo sulle origini di Palermo (1470–71)”, *Clio* 32, 3. sz. (1996): 437–478; Giacomo FERRAÙ, *Il tessitore di Antequera: Storiografia umanistica meridionale*, Nuovi studi storici 53 (Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2001), 288–295; KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia I: Történetírás a középkori Magyarországon*, A történettudomány kézikönyve (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 114–118; TRINGLI István, „A magyar történetírás átalakulása Hunyadi Mátyás korában”, in *Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin és VÉGH András, Kiállítási katalógus: Budapesti Történeti Múzeum, 2008. március 19–június 30, 503–506 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008); TRINGLI István és WEHLI Tünde, „Petrus Ransanus humanista szellemű történeti munkája Magyarországról”, in FARBAKY, SPEKNER, SZENDE és VÉGH, *Hunyadi Mátyás, a király...*, 509–510; Pietro COLLETTA, „La storiografia del XIV e XV secolo in Sicilia”, in *Scrivere storia nel Medioevo: Regolamentazione delle forme e delle pratiche nei secoli XII–XV*, szerk. Fulvio DELLE DONNE, Paolo GARBINI és Marino ZABBIA, *I libri di Viella* 377, 305–319 (Roma: Viella, 2021).

Edina és Rozsonдай Marianne munkáiban),⁴ utóbbi – a Budapesten őrzött Ransanus-corvina miatt – érthető módon inkább a magyar kutatók érdeklődését élvezi. Az életmű szerteágazó nemzetközi szakirodalma Magyarországon egyelőre recipiálatlan, a hazai kutatás figyelmét eleddig lényegében kizárólag Ranzano magyar története vonta magára, anélkül, hogy megkísérelték volna azt a humanista főpap életművének összefüggéseiben értelmezni.

Ranzano a kora újkortól kezdve napjainkig számos lexikon és kézikönyv cikkei között megtalálható,⁵ ugyanakkor a vele kapcsolatos átfogóbb tanulmányok száma – különösen, ami a művei fennmaradt kéziratait illeti – csekély. A 18. század derekán Valentino Barcellona a szicíliai szerzők között írt róla hosszabban,⁶ a 19. században Luigi di Maggio O.P. füzetnyi terjedelemben Ranzano fő műve, az

⁴ MIKÓ Árpád, „208. Pietro Ransano: *A magyarok történetének rövid foglalata* – Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum*, 1489–1490, Nápoly”, in Jankovich Miklós (1772–1846) *gyűjteményei: Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2002. november 28–február 16*, szerk. MIKÓ Árpád, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2002/1, 224–226 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2002); WEHLI Tünde, „Influssi lombardi nella miniatura della corte di Mattia Corvino”, *Arte Lombarda* 139, 3. sz. (2003): 81–86; ZSUPÁN Edina, „A Corvina Könyvtár »első címerfestője«: stílushűség és imitáció: A Philostratus- és a Ransanus-corvina provenienciájához”, *Művészettörténeti Értesítő* 66, 2. sz. (2017): 273–302; ZSUPÁN Edina, „A Corvina könyvtár budai műhelye: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei”, *Századok* 153, 5. sz. (2019): 997–1036; ZSUPÁN Edina és ROZSONDAI Marianne, „Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata* (*Epithoma rerum Ungararum*): Budapest, OSZK, Cod. Lat. 249.”, in „*Az ország díszére*: A Corvina könyvtár budai műhelye, szerk. ZSUPÁN Edina, 426–430 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2020).

⁵ A teljesség igénye nélkül: Antoninus MONGITORE, „Petrus Ranzanus”, in Antoninus MONGITORE, *Bibliotheca sicula, sive de scriptoribus siculis, qui tum vetera, tum recentiora saecula illustrarunt, notitiae locupletissimae*, 155–157 (Palermo: Angelus Felicella, 1714); Apostolo ZENO, „Pietro Ranzano”, in Apostolo ZENO, *Dissertationi Vossiane I*, 96–100 (Venezia: Giambattista Alerizzi, 1752); Giuseppe Emanuele ORTOLANI, „Fra Pietro Ranzano”, in *Biografia degli uomini illustri della Sicilia*, szerk. Giuseppe Emanuele ORTOLANI, 4 köt. (Napoli: Nicola Gervasi, 1819), 3:239–243; Matteo Angelo CONIGLIONE, „Pietro Ranzano O.P. Palermitano: Provinciale, Vescovo e scrittore umanista del secolo”, *L'Eco di S. Domenico: Bollettino mensile domenicano di Sicilia* 17, 2. sz. (1941): 13–14; Matteo Angelo CONIGLIONE, „Pietro Ranzano O.P. Palermitano: Provinciale, Vescovo e scrittore umanista del secolo”, *L'Eco di S. Domenico: Bollettino mensile domenicano di Sicilia* 18, 8. sz. (1942): 97–99; Thomas KAEPPPEL O.P., „Petrus Ransanus (Ranzanus) Siculus”, in Thomas KAEPPPEL O.P., *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, 4 köt. (Romae: Ad S. Sabinæ, 1980), 3:253–255; KULCSÁR Péter, „Ransano, Pietro”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon IX*, főszerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 376–377; Bruno FIGLIUOLO, „Ranzano, Pietro”, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 86, szerk. Lorenzo Gennaro BIANCONI (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2016), hozzáférés: 2024.04.04, https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-ranzano_%28Dizionario-Biografico%29/; Rosanna MARSALA, „Ranzano Pietro”, in *Dizionario Enciclopedico dei pensatori e dei teologi di Sicilia dalle origini al XVIII secolo*, szerk. Francesco ARMETTA (Caltanissetta–Roma: Sciascia Editore, 2018), 4027–4031; MOLNÁR Dávid, „Ranzano, Pietro (Ransano, Ranzanus, Razzano)”, in *Hungarian Humanism*, szerk. Farkas Gábor KISS, Companion to Humanism in East Central Europe 1 (Berlin: De Gruyter, 2025), (megjelenés alatt).

⁶ Valentino BARCELLONA, „Memorie della vita letteraria, e de' viaggi di Pietro Ranzano dell'ordine de' predicatori vescovo di Lucera”, in *Opuscoli di autori siciliani*, szerk. Giuseppe ANTONIO, 20 köt. (Palermo: Pietro Bentivenga, 1761), 6:73–106.

Annales omnium temporum negyedik kötetét tárgyalta.⁷ A múlt század elején Ferdinando Attilio Termini a szerzőnket és művét bemutató monográfiát adott ki, illetve publikálta Ranzano kronologikus életrajzát,⁸ míg a század második felében előbb Antonino Barilaro O.P., majd Bruno Figliuolo szentelt hosszabb tanulmányt a humanistának.⁹ Bár Ranzano művei közül több is nyomdafestéket látott a 15–19. század között, modern szövegkiadások terén még a szerzőportréknál és forrásközpontú elemzéseknél is gyéresebb a helyzet: az önállóan közölt vagy tanulmányokba helyenként beemelt szemelvényeket meghaladó terjedelmű szövegkiadás mindössze kettő áll rendelkezésre. Az *Epitoma rerum Hungararum* Kulcsár Péter készítette kritikai kiadása a BSMRAe-sorozatban jelent meg, mely kiadás – minden korábbitól eltérően – az *Annales omnium temporum* palermói kéziratát is figyelembe vette és szerény jegyzetapparátusába további szemelvények is bekerültek abból.¹⁰ Ugyanezen palermói kézíraton alapszik az Itália leírását bemutató két könyv Adele Di Lorenzo, Bruno Figliuolo és Paolo Pontari fáradozásának köszönhetően napvilágot látott kritikai kiadása is, az ehhez írt bevezető tanulmány pedig a 15. századi itáliai földrajzi irodalom kontextusában értelmezi Ranzano munkásságát.¹¹

Az *Annales* egyetlen fennmaradt példányát a palermói Biblioteca Comunale őrzi 3 Qq C 54–60 jelzet alatt. Az eredetileg négy vastag kötetet a 16. század vége és a 17. század eleje között valamikor nyolc kötetre osztották, előző helyén, a domonkosok palermói S. Domenico kolostorában a 18. század derekán ebből már csak hét kötet volt megtalálható, a negyedik kötetnek addigra nyoma veszett.¹² Gioacchino di Marzo a városi könyvtár 19. századi kézirat-katalógusában mint nem autográf, de a szerzővel kortárs és annak autográf postilláit tartalmazó kéziratgyűjteményt írta le.¹³ A forrás még a 20. század elején is ismeretlen volt a magyar kutatás számára, Békési Emil az *Annales* Ranzano elveszett munkái között említette, és az önálló

⁷ Luigi DI MAGGIO, *Saggio storico-critico sul quarto volume degli Annali di Pietro Ranzano*, Atti dell'Accademia di Scienza, Lettere ed Arti di Palermo 5 (Palermo: Michele Amenta, 1875).

⁸ Ferdinando Attilio TERMINI, *Pietro Ransano, umanista palermitano del secolo XV* (Palermo: Antonio Trimarchi, 1915); Ferdinando Attilio TERMINI, „Ricostruzione cronologica della biografia di Pietro Ransano”, *Archivio storico siciliano* 41 (1916): 81–104.

⁹ Antonino BARILARO O.P., „Pietro Ranzano vescovo di Lucera umanista domenicano di Palermo”, *Memorie domenicane* 8–9 (1977–1978): 1–197; Bruno FIGLIUOLO, „L'umanista e teologo palermitano Pietro Ranzano (1426/27–1492/93)”, in Bruno FIGLIUOLO, *La cultura a Napoli nel secondo Quattrocento: Ritratti di protagonisti*, Fonti e testi, 89–276 (Udine: Forum Edizioni, 1997).

¹⁰ Petrus RANSANUS, *Epitoma rerum Hungararum: Id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, szerk. Petrus KULCSÁR, BSMRAe: Series nova, 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

¹¹ Pietro RANZANO, *Descriptio totius Italiae (Annales, XIV–XV)*, szerk. Adele DI LORENZO, Bruno FIGLIUOLO és Paolo PONTARI, *Il Ritorno dei Classici nell'Umanesimo: Storiografia umanistica* 4.3 (Firenze: SISMEL Edizioni del Galluzzo, 2007).

¹² Bár a negyedik kötet elveszett, annak tartalmára – legalább egyes részeit illetően – Ranzanonak a fennmaradt szakaszokban olvasható utalásai engednek következtetni. Az *Annales* készülő részletes tartalmi összefoglalásában a hiányzó kötetre is kitérek majd – T. T.

¹³ „Essa non è autografa, ma scritta bensì nel tempo dell'autore in bella e nitida lettera, con postille autografe in margine, e parimente con altre postille e correzioni aggiunte di mano di Tomaso

egységként megőrződött *Epitomát* egyetlen fennmaradt szakaszának tartotta.¹⁴ Az *Annales* kéziratának híre végül Ferdinando Attilio Termini monográfiájának közvetítésével az 1920-as évek második felében jutott el Magyarországra, elsőként Huszti József érdeklődését keltette fel, akinek fantáziáját inkább korábban ismeretlen, magyar vonatkozású szakaszok lehetősége mozgatta meg, mintsem az *Annales* kompozíciója vagy fennmaradt kéziratának sajátosságai.¹⁵ Az *Epitoma* kritikai kiadásának munkálatai során Kulcsár Péter gyűjtötte össze Ranzano magyar történetének szövegteremtőit, amelyek leírását két helyen is publikálta. Bár a források önálló bemutatása során Kulcsár a palermói kézirastra több helyütt egyértelműen másolatként hivatkozott,¹⁶ a tanulmány más pontjain olyan szövegvariáns képe körvonalazódik, amelyen Ranzano haláláig dolgozott – vagyis lényegében egy szerzői változaté.¹⁷ Kulcsár az *Epitoma* kritikai kiadásának Kohut Éva által olasz nyelvre ültetett előszavában nemcsak megismételte a korábbi publikációjában írtakat, hanem némileg kiegészítette, sőt módosította is azokat, a kötet forrásjegyzékében, illetve a kiadás munkálatai során követett filológiai elvek ismertetésekor az alapszövegnek

Fazello.” Gioacchino DI MARZO, *I manoscritti della Biblioteca comunale di Palermo*, 3 köt. (Palermo: Stabilimento Tipografico Virzi, 1878), 3:104–105.

¹⁴ BÉKÉSI EMIL, „Magyar írók Hunyadi Mátyás korából (Első közlemény)”, *Katolikus Szemle* 16 (1902): 40–49, 48.

¹⁵ Huszti a kézitról magáról elég szűkszavúan ír: „Az *Annales omnium temporum* befejezetlen kézírata, szemmel láthatólag második átdolgozásban, megvan a palermói Bibl. Comunale könyvtárában, hová a Libreria del Convento di S. Domenico könyvtárából került. Eredetileg nyolc, ívrétű kötet lehetett, ezek közül azonban a negyedik kötet időközben eltűnt.” Lásd HUSZTI József, „Angelus Callimachus Siculus költeménye Báthori Miklóshoz”, *Magyar Könyvszemle* 36, 1–2. sz. (1929): 9–14.

¹⁶ „Petrus Ransanus *Epitomájának* autográf kézírata hír nélkül eltűnt, s egykori létét csak a róla készült két másolat tanúsítja. Ezek egyike a palermói Biblioteca Comunale állományában található. [...] A két meglevő másolaton [a budapesti Ransanus-kódexen és a palermói *Annales*-kéziraaton – T. T.] s a feltételezett autográf kéziraaton kívül még egy egykorú példányról kell megemlékeznünk (E*).” KULCSÁR, „Ransanus *Epitomájának* kézírata”, 108, 111.

¹⁷ „A palermói változat – jele a továbbiakban P – [vagyis az *Epitoma* palermói változata – T. T.] nem önálló műként maradt ránk, hanem a szerző hatalmas világtörténetének, az *Annales omnium temporum*nak csekély részeként a VIII. kötetben. Ez az *Annales* kezdetben nem tartalmazott önálló szakaszt Magyarországról [...]. Itteni követjárása során azonban utolsó fejezeteként megírta az *Epitomát*, majd hazatérte után az egész óriási művet átdolgozta, s ekkor ezt is beleillesztette a megfelelő helyre. Úgy látszik, 1492-ben bekövetkezett halála munka közben érte, mert csak az 1450-es évekig jutott el; a magyar történet *Annales*-beli elbeszélése is véget ér az 1456-os esztendővel. Ilyenformán az *Epitoma* az *Annales* első változatában az utolsó, függelék jellegű LXI. könyvet alkotta, nem épült bele szervesen a mű egészébe, külön kötetben állt annak végén. A második változatban a XLIII. és XLIV. könyv között oszlott meg, ebben a szerkesztésben azonban csonkán maradt. Az *Annales* első változata elveszett, a palermói könyvtárban ma az átdolgozott szöveg olvasható.” Uo., 109. „Időközben azonban Mátyás meghalt, majd néhány hónap múlva ő maga [vagyis Ranzano – T. T.] is elhagyta az országot. E-ről 1490 és 1492 között csináltatott egy másolatot (B), ugyanekkor átdolgozta korábban megírt *Annales omnium temporum* c. világtörténetét, s az átdolgozás során kibővítette azt E szövegével (P). 1492-ben azonban elragadta a halál, mielőtt vállalkozásait tető alá hozhatta volna, ezért B javítására már nem került sor, P pedig befejezetlenül maradt.” Uo., 117.

választott palermói kézirat már egyértelműen és hangsúlyozottan szerzői kéziratként szerepel.¹⁸ Az *Epitoma* a szélesebb közönséghez Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet fordításában jutott el, a magyar kiadáshoz készült kísérőtanulmány azonban – jöllehet kitér a mű keletkezéstörténetére és fontosabb szövegváltozataira – nem bonyolódik bele a palermói *Annales*-kézirat ismertetésébe és értékelésébe.¹⁹ Összefoglalva: az *Epitoma* egyik legfontosabb, 15. századi szövegváltozatával kapcsolatban a magyar szakirodalom vagy egyáltalán nem világosítja fel az olvasót, vagy azokban az esetekben, amikor igen, a leírások széttartó tájékoztatást kínálnak – és egyik sem egészen pontos.

Miképpen Figliuolo Ranzano életének és művének szentelt tanulmányában előrevetítette, a palermói kézirat első, valóban részletes bemutatása a humanista domonkos főpap itáliai chorográfiájának kritikai kiadásával került nyomdába.²⁰ A *Descrip-*

¹⁸ „P – Petri Ransani Siculi Panormitani episcopi Lucerini annales omnium temporum. Voll. I–VIII. (Il vol. IV era andato perso.) *Manoscritto rubricato, emendato, scritto dall'autore*, facente parte del patrimonio bibliografico della Biblioteca Comunale di Palermo, sotto il n. 3Qq-C-54–60. Sui margini numerose annotazioni di Tommaso Fazello ed altri. Vol. VIII. (n. 3Qq-C-60) foll. 224v–331r: *Annalium omnium temporum libri XLIII–XLIV*. [...] *Manoscritto d'autore*, fatto nel 1490–1492, in base al manoscritto + E.” KULCSÁR Péter, „Introduzione”, in RANSANUS, *Epitoma rerum Hungararum...*, ford. KOHUT Éva, 9–22, 15. „Come base della pubblicazione del testo, abbiamo preso la variante P, che è l'unico manoscritto accessibile dell'autore.” Uo., 21. (Kiemelések tőlem – T. T.)

¹⁹ „[Ransanus m]ég magyarországi tartózkodása során fogott hozzá az első változat [vagyis az *Epitoma* első változatának – T. T.] javításához, az átdolgozott példányt azután magával vitte Palermóba. [...] A [Budán maradt] kéziratnak a későbbiekben nyoma veszett. A Palermóba került példány sorsa sem alakult szerencsésebben, másolatai azonban fennmaradtak. Egyiket a városi könyvtár őrzi, ugyanis szövegét a *Minden idők évkönyvei* átdolgozása során Ransanus a 43. és 44. könyvbe bedolgozta.” Petrus RANSANUS, *Minden idők évkönyvei*, ford. BLAZOVICH László, Sz. GALÁNTAI Erzsébet és KULCSÁR Péter, tan. BLAZOVICH László és Sz. GALÁNTAI Erzsébet, *Bibliotheca Historica* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985), 5–33, 11.

²⁰ Figliuolo alább idézett munkájában a készülő kiadásra hivatkozva – a legalapvetőbb tudnivalók rögzítésén túl – elhárította, hogy a kézirat leírását illetően részletekbe bocsátkozzék, ugyanakkor hírt adta, hogy sikerült azonosítani Ranzano kezét az *Annales* kéziratában: „Si tratta di un lavoro davvero monumentale, di larghissimo respiro, audace nella concezione e mastodontico nella mole, rimasto incompiuto per la morte dell'autore, che ne interruppe stesura e rielaborazione; ma ciononostante articolato in ben otto grandi volumi, sette dei quali sopravvissuti. [...] In occasione dell'edizione, che chi scrive sta curando da tempo, di una delle sezioni dell'opera, per la precisione quella relativa alla descrizione dell'Italia (che si spera possa vedere presto la luce), si potranno fornire le prime risposte e queste domande, facilitate del fatto che oggi, grazie alle sue sottoscrizioni autografe recentemente ritrovate, cui si è fatto cenno nel corso del presente lavoro, conosciamo la mano di Ranzano, e possiamo quindi individuare con certezza i suoi interventi sul manoscritto.” FIGLIUOLO, *La cultura a Napoli...*, 164–165. A csatlakozó jegyzetben Figliuolo felhívta a figyelmet Termini *Ricostruzione cronologica della biografia di Pietro Ransano* című dolgozatára is, amely Ranzano autográf bejegyzéséről tudósított a római Biblioteca Casanatense Ms. 112 jelzetű kódexében, anélkül azonban, hogy a megfigyelést Termini más téren értékesítette volna: „Ciò consente anche di confermare che vi sono interventi correttivi autografi di Pietro anche nel ms. 112 della BCasR, secondo quanto già sostenuto, sia pure *en passant* e senza trarne tutte le logiche conseguenze relativamente agli interventi compiuti dalla medesima mano negli *Annales*.” Uo., 165, 60. jegyzet.

tio totius Italiae bevezetőjében Bruno Figliuolo és Paolo Pontari Ranzano életét és munkásságát, valamint Itália humanista chorográfiai leírásainak történetét vázolják, a szövegkiadáshoz készített forrásleírás és filológiai jegyzet lapjain Adele Di Lorenzóval jól használható és adatgazdag leírást közölnek a kéziratról.²¹ Ez utóbbi a magyar szakirodalomnak a kézirat textológiai pozícióját, a szerző és a szövegváltozat közötti kapcsolat meghatározását illető bizonytalanságát is megnyugtatóan rendezi. Az *Annales* fennmaradt kötetében összesen négy másoló keze különíthető el: a korpusz túlnyomó többsége egyetlen kéz írása, két további másoló szórványosan az első és ötödik kötet, egy pedig, nagyobb terjedelemben, a nyolcadik kötet fólióin dolgozott. Ranzano autográf javításai jelen vannak a szövegkorpusz egészében.²² Olyan másolatról, tisztázati példányról van tehát szó, amelyet korábbi fogalmazványok alapján írnokok készítettek Ranzano ellenőrzése és irányítása mellett. A kézirat filológiai szempontból a szerzői kéziratokéval lényegében azonos értékűnek tekinthető. Kulcsár Péter helyesen járt el, amikor az *ultima manus* elvét követve a palermói kéziratot választotta az *Epitoma* kritikai kiadása alapszövegül, még ha forrásleírása történetesen pontatlannak is bizonyult.

Ami Ranzano bejegyzéseit illeti, Adele Di Lorenzo, Bruno Figliuolo és Paolo Pontari a margón elhelyezett vagy sorok közé illesztett beavatkozások két fő csoportját különítik el: egy részük néhány szó vagy mondat terjedelmű kiegészítés, pontosító vagy kifejtő hozzáadás, más részük másolói hiba javítása, illetve nyelvtani vagy történeti jellegű helyesbítés.²³ A szerkesztők nem mulasztják el Ranzano

²¹ A kritikai kiadás közreműködőinek feladatvállalásairól a bevezető tájékoztat, eszerint a bevezetés Ranzanóval kapcsolatos részeit Bruno Figliuolo, a humanista földrajzi irodalommal foglalkozó fejezeit Paolo Pontari írta; a szöveget Elena di Palma közreműködésével Adele Di Lorenzo rendezte sajtó alá a szövegkritikai apparátussal, tárgyi és magyarázó jegyzetekkel egyetemben; a filológiai jegyzetek Di Lorenzo, Figliuolo és Pontari közös munkájával jöttek létre, míg a mutatókat Di Lorenzo és Pontari állították össze, vö. RANZANO, *Descriptio totius Italiae*..., x–xi.

²² „I sette tomi non sono autografi per il primo strato di impianto che è stato trascritto da quattro diversi mani di copisti. La parte più cospicua dell’opera è stata però vergata da un’unica mano che è il copista principale dell’intero corpus, anche se nel volume VIII si evince l’intervento massiccio di una seconda mano; sporadicamente e senza un ordine di successione sono presenti altre due mani nei tomi I e V. La mano di Ranzano è presente in vari interventi di revisione diffusi sull’intero corpus degli *Annales*.” RANZANO, *Descriptio totius Italiae*..., 61. Ranzano kezének meghatározása során az *Annales* palermói kéziratát összevetették a Biblioteca Casanatense Ms. 112 jelzetű kódexével (vö. 20. jegyzet): „Per accettare la paternità della mano sono effettuati confronti con gli interventi correttivi autografi presenti nel manoscritto Casanatense.” Uo., 61, 5. jegyzet.

²³ „Rara è la presenza della mano di Ranzano [R]. Tuttavia, le occasioni in cui essa compare indicano chiaramente che il lavoro di revisione e di correzione da parte dell’autore fosse ancora *in progress*. Questi interventi autografi si configurano essenzialmente in due modi: casi di aggiunta e casi di correzione del testo. Si distinguono aggiunte al testo vergato dal copista, collocate negli spazi marginali laterali e nell’interlinea (cc. 287r; 296v 353v; 354r, 384r; 389v; 483v), finalizzate a puntualizzare una descrizione con uno o più i toponimi o a localizzare monumenti e vestigia. In altri casi Ranzano interviene aggiungendo intere frasi, al fine di specificare, con informazioni più esatte e puntuali, una digressione storico-geografica. Quanto agli interventi volti a sanare gli errori del copista, si hanno in particolare tre casi nei quali Ranzano depenna un termine

kezének paleográfiai elemzését, kézírását – sajátosságainak rögzítése mellett – a még a 15. század derekán is elterjedt szemigótikus, illetve az idővel egyre népszerűbbé váló humanista kurzív írással rokonítják.²⁴ A kézirat leírása nem lehetett volna teljes az *Annales* szövegét végigpreparáló két kéz említése nélkül. A kettő közül a domonkos Tommaso Fazello kezének azonosítása tekinthető biztosnak, aki az *Annales*-t a 16. század első felében nemcsak margójegyzetekkel látta el gazdagon, hanem annak anyagát értékesítette is saját történeti munkája, az 1558-ban – első nyomtatott szicíliai történeti kiadványként – megjelent *De rebus Siculis*²⁵ hasábjain. A másik, Fazellónál nyilvánvalóan későbbi kéz esetében a szerkesztők csak megalapozott feltételezéssel élhettek, Alberto Marchese domonkos szerzetest nevezve meg lehetséges használoként.²⁶

A Marcheséhez kötött kora újkori kéz beavatkozásai az *Annales* szerkezetét érintően problémák sorára világítanak rá. Az első az *Annales* kötetekben való tájékozódást érinti. A kéziratnak eredetileg sem lapjai, sem fólói nem voltak számozva, legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy a kötetek mai fólioszámozása különböző kezeiktől származik. A kötetek egy része – a 3 Qq C 54 és 55, részben a 3 Qq C 56 jelzetű kötetek (utóbbi a 145 [recte 144] fólíótól) – ráadásul kettős számozással rendelkezik. Di Lorenzo, Figliuolo és Pontari az Itália leírását tartalmazó

erroneo e lo sostituisce con un altro vergato nell'interlinea (cc. 391r; 414r; 454v). Alcune correzioni, invece, sono di natura linguistica e storica.” Uo., 62.

²⁴ „La sua scrittura sembra associarsi alle esperienze grafiche della tipologia semigotica ancora vitali alle fine del secondo quarto del Quattrocento. Da essa eredita l'andamento sinuoso delle aste, l'ariosità e il tracciato di alcune lettere tipico della carolina (*a, b, l, m, n, r, s*). Ma sono presenti anche le caratteristiche dell'umanistica corsiva più tarda: la scrittura si presenta verticalizzata, con lieve cedimento a destra; i tratti sono uniformi; il modulo oscillante, di norma rettangolare, ma in alcune lettere tendente all'arrotondamento, con contrasto regolare di corpi in altezza e in larghezza; sporadicamente alcune lettere, collocate in posizione di capoversi, hanno un modulo nettamente più ingrossato. In certe lettere (*s, f, y*) le aste montanti e discendenti si estendono, provocando così una maggiore inclinazione dell'asse a destra. La lettera *g* presenta costantemente, all'estremità del tratto discendente, un grosso occhiello. Con la sistematica separazione tra le parole, la scrittura non offre particolari esempi di legature audaci o *sui generis*. In taluni casi, le lettere che presentano una certa convessità a destra si appoggiano a una convessità a sinistra, denunciando fossili della gotica. Tipiche e costanti sono le legature *st*, con la fusione del prolungamento di *s* verso il basso con il tratto verticale di *t*; così il gruppo *ct*, dove al tratto orizzontale superiore di *c* si aggancia il prolungamento a sinistra di *t*. Si può constatare che alcune lettere presentano una modalità di legatura fissa: è il caso citato di *e*, che di *e*, che prolunga il tratto orizzontale mediano; caratteristico è il tratteggio della *b*, che si appoggia alla lettera successiva con un piccolo tratto obliquo, e che si apre con una piccola curva sotto il rigo di base. Alcune maiuscole si presentano sotto forma di una minuscola ingrandita: è il caso della lettera *a* carolina, delle *e* e della *b*. Si nota un'ospicua frequenza di abbreviazioni, per troncamento e per contrazione. Varie sono le soprascrizioni, come la *t* di *nt*, la *a* di *quasi* e *quacunque*.” Uo., 62–63. A fő kéz mellett Ranzano kézírása is megismerhető a kötetben publikált fényképhasonmásokon: Uo., III. tábla.

²⁵ Thomas FAZELLUS SICULUS O.P., *De rebus Siculis decades duae nunc primum in luce editae* (Panormi: Ioannes Matthaeus Maida–Franciscus Carrara, 1558).

²⁶ RANZANO, *Descriptio totius Italiae*..., 63.

3 Qq C 56 jelzetű kötet ismertetése során a korábbi, áthúzással vagy kisatírozással felülbírált első számozást feltevészerűen Fazello, a későbbit, valamivel magabiztosabban, Marchese munkájának tulajdonítják.²⁷ Legjobb tudomásom szerint eddig senki sem vizsgálta, hogy a régebbi, áthúzott számozás elárul-e valamit a mű mai, nyolc kötetre bontását megelőző beosztásáról. Mindenesetre említésre érdemes, hogy az újabb számozásba több helyen csúszott hiba egy-egy szám kihagyásával vagy megismétlésével, nem ritkán anélkül, hogy azt bejegyzője észrevette és maga javította volna – felmerül, nem szolgálná-e a szöveghelyek azonosításának egyértelműségét a kötetek fólióinak könyvtár általi egységes újraszámozása, természetesen a korábbi fóliószámozások jelenlegi olvashatóságának sérelme nélkül.

Egyes kötetek fólióinak újraszámozásán túl – miként arra Di Lorenzo, Figliuolo és Pontari felhívják a figyelmet – a Marchesének tulajdonított kéz a mű szerkezeti újrendezését is megkísérelte, elsősorban az *Annales* könyveinek elején álló incipitek átszámozásával.²⁸ Azonban az *Annales* belső szerkezete és a könyvek számozása ettől a későbbi beavatkozástól függetlenül sem problémamentes. Erre két példát hoznék.

Ranzano már jóval az élete utolsó éveiben írt *Epitoma* munkálatait megelőzően, adatolhatóan törekedett arra, hogy műveit a *magnum opus*, az *Annales* szövegébe illessze. Ranzano Giovanni da Pistoianak 1463-ban írt levelében maga számolt be arról, hogy a rendtársa kérésére mellékletként küldött Szent Vince-életrajz szövege az *Annales* XX. könyvéből származó kivonat. Sajnos az *Annales* XVI–XX. könyvei az azokat tartalmazó negyedik kötettel együtt elvesztek, így a szövegváltozatok összehasonlítására nincsen módunk. Nem tudhatjuk, hogy a Giovanni da Pistoianak küldött szöveg milyen mértékben egyezik az *Annales*belivel, alakított-e még esetleg az első, önállóan is fennmaradt hosszabb életrajzból az *Annales* szövegébe bedolgozott változaton, vagy további változtatás nélkül juttatta el azt rendtársának. A *Vita S. Vincentii* két ismert latin nyelvű változata közül a rövidebb – a forrás szerint eredetileg tehát az *Annales* számára írt – változata mindenesetre annak köszönhetően maradt fenn, hogy Ranzano másolatot készített róla rendtársának.²⁹

²⁷ „La numerazione è duplice, collocata sul margine superiore destro del *recto*; si distinguono due mani: una più antica, forse Fazello, e un'altra più recente, attribuibile probabilmente al Marchese [M].” Uo., 59.

²⁸ „L'intervento più recente potrebbe essere quello di Alberto Marchese, che operò tentativi di riordino. L'esame autoptico di tutti i tomi manoscritti palermitani dimostra che una mano posteriore a Fazello, attribuibile a Marchese, operò interventi di correzioni e depennamenti, concentrati soprattutto in ogni *incipit* di libro, nel chiaro tentativo di riorganizzare la struttura interna dei tomi.” Uo., 63.

²⁹ A *Vita Sancti Vincentii* rövidebb változata a Biblioteca Casanatense Ms. 112 kódexében maradt fenn (fol. 51^v–68^r). A kódex egyes részeiről, köztük Szent Vince életéről a madridi Biblioteca Nacional de España őriz egy 17–18. században készült másolatot (Ms. 17890, fol. 328^v–346^r [régí számozása: 437^v–457^v]). A rövidebb szövegváltozatot nyomtatásban először Joaquín Lorenzo Villanueva adta ki a 19. század elején: Don Joaquín Lorenzo VILLANUEVA, *Viage literario à las Iglesias de España, Tom. IV* (Madrid: En la Imprenta Real, 1806), 274–299. Ranzano Szent Vince-életrajzainak egyelőre nincsen modern kritikai kiadása, viszont a *Bibliotheca hagiographica latina*

A Palermo város történetét bemutató *Opusculum de auctore, primordiis, et progressu felicitis urbis Panormi* 15. századi, szintén a palermói Biblioteca Comunale gyűjteményében őrzött kéziratai már a címükben utalnak rá, hogy a művet Ranzano az *Annales*-be – annak XXIX. könyveként – beillesztette.³⁰ Elvileg tehát itt is lehetőség kínálkoznék az önálló egységként és az *Annales* szövegébe illesztett formában is létező szöveg-változatok összevetésére. Mindazonáltal, ha az *Annales* XXIX. könyvét tartalmazó hatodik kötetet fellapozzuk, akkor ott Palermo várostörténete helyett enciklopédikus életrajzokat találunk (Constantinus császár, Szt. Szilveszter pápa, Szt. Ilona és a Szent Kereszt megtalálása stb.).³¹ Az ellentmondás lehetséges feloldása lehetne, hogy a *De primordiis urbis Panhormi* önálló változatában esett hiba, félremásolták a szöveg *Annales*-beli elhelyezkedését. Ám ez két okból sem túl valószínű. Egyrészt a másolatok előszava tájékoztat róla, hogy a szöveg a szerző testvére, Antonio kérésére készült, és a művet Ranzano egy jogtudós barátjának, Rinaldo Sottilének dedikálta, vagyis az elveszett autográf változat születésének hátterében személyes indíttatás állt, az eredeti példány figyelemmel és odaadással készülhetett.³² Ráadásul a források a mű *Annales*-en belüli helyét nem római számokkal jelölik, amelyek

– Ranzano más hagiografikus műveihez hasonlóan – közli a szövegeket (BHL 8656–8657, 8659, 8660, 8660b). Ferdinando Attilio Termini a forrást a humanista szerző életrajzáának feltárásához használta, tanulmánya függelékében Giovanni da Pistoianak írt levelének szövegét is közölte: TERMINI, „Ricostruzione cronologica della biografia di Pietro Ransano”, 91–92. A szövegváltozatról lásd továbbá KAEPPEL, „Petrus Ransanus (Ranzanus) Siculus”, 254–255; FIGLIUOLO, *La cultura a Napoli...*, 150–151; KNOWLES FRAZIER, *Possible Lives...*, 461; ACKERMAN SMOLLER, *The Saint and the Chopped-Up Baby...*, 169–173.

³⁰ „Petri Ranzani, Panhormitani, Theologi atque Oratoris, ordinis Praedicatorum ad Renaldum Subtilem doctissimum Jureconsultum concivem, praefatio in ea quae scripta ab eo sunt de auctore et primordiis ac progressu Felicitis Urbis Panhormi in nono et vigesimo suorum Annalium libro.” Qq, fol. 6^r. (Kiemelés tőlem – T. T.) A műnek összesen négy latin nyelvű másolata maradt fenn, az előbbin túl: Palermo, Biblioteca Comunale, 4 Qq A 9 és 2 Qq B 64, valamint Palermo, Società Siciliana per la Storia Patria, Fondo Manoscritti Fitalia, I C 6. Az *Opusculum de auctore, primordiis, et progressu felicitis urbis Panormi* kézíratairól és a mű keletkezéséről lásd Adele DI LORENZO, „Appunti sul *De primordiis urbis Panhormi* di Pietro Ranzano”, in *Storiografia locale e storiografia regionale in Sicilia*, szerk. Giovanni SALMERI és Giuseppe MARCELLINO, 61–74 (Pisa: ETS, 2020). Ranzano az eredetileg latinul írt művét szicíliai népnyelvre is lefordította, lásd Flavia FICHERA, „Pietro Ranzano, umanista siciliano volgarizzatore di se stesso”, *Bollettino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani* 20 (2004): 251–267; Flavia FICHERA, „La versione settecentesca dell'autovolgarezzamento di Pietro Ranzano: Il ms. Qq F81, un testimone misconosciuto”, *Le forme e la storia* 5, 1. sz. (2012): 71–90.

³¹ „Annalium omnium tempo[rum] liber octavus et vicesimus finit: Eiusdem operis nonus et vicesim[us] feliciter incipit: quo hec continentur. Flavii Magni Constantini vita. Beati Silvestri Maximi pontificis vita[.] Quę horum temporibus acciderunt. Qualia sunt Sanct[ę] Crucis inventio a beata Helena Constantini mat[er] etc.” Palermo, Biblioteca Comunale, 3 Qq C 58, fol. 228^r [recte 227^r].

³² „Et licet illa scripserim invitatus studio Antonij Ranzani fratris, qui ad me per crebras literas postulavit.” Palermo, Biblioteca Comunale, Qq C 29, fol. 6^r. (Aláhúzás a kéziratban – T. T.) A szöveget nyomtatásban közölte TERMINI, „Ricostruzione cronologica della biografia di Pietro Ransano”, 95.

értéke egyetlen karakter elhagyásával vagy hozzátoldásával jelentősen módosulna, hanem szövegszerűen kiírt formában rögzítik, amelynek félreolvasása vagy elírása jóval valószínűlenebb az előbbieknél. Adódik egy másik lehetőség, miszerint az *Annales* elveszett, autográf fogalmazványai – amelyek alapján a ránk maradt, palermói kézirategyüttes készült – más struktúrában vagy részben szerkesztetlenül álltak, és a *De primordiis urbis Panbormi*, sőt az *Epitoma* könyveinek budai kódexbeli számozása³³ még ezt a korábbi struktúrát tükrözik. Ez azt is jelentené, hogy amikor Ranzano Magyarországról hazatérve az *Annales* szövegével újból fáradozni kezdett, akkor nem csupán apró javítások révén igyekezett kiadásra emendálni művét, hanem a kompozíció mély, szerkezetig ható átdolgozásához fogott. Erre az eddig említetteken túl egyéb jelek is mutatnak, ezek közül hozom a második példamat.

Az *Annales* fennmaradt kötetei együttesen közel háromezer-ötszáz fóliót tesznek ki, a mű összterjedelme – az elveszett negyedik kötetet beleszámítva – négyezer fólió is lehetett. A monumentális alkotás vázlatos szerkezeti és tartalmi áttekintését Ferdinando Attilio Termini végezte el Ranzano-monográfiájában, részletesebb leírás azóta sem készült a szövegről.³⁴ Termini talán legfontosabb, ha nem is eléggé hangsúlyozott idevágó megfigyelése, hogy az *Annales* szerkezete nem egységes: a könyvek egy része fejezetek – sorszámozott indexek vagy caputok – szerint kisebb egységekre van bontva (I–XXIII. és XLIII–XLIV. könyv), egy része tételek szerinti bontásban áll (XXIV–XXV. könyv), ugyanakkor a könyvek jelentős része semmilyen módon nincsen felosztva (XXVI–XLII. és XLV–L. könyvek).³⁵ A könyv–fejezetek szerkezet először az ötödik kéziratkötetben (3 Qq C 57) ránk maradt XXIII. könyv második felében bomlik meg. Maga a könyv elején álló tartalomjegyzék (fol. 200^v–201^r) is elnagyoltnak, befejezetlennek tűnik: míg az *Annales* első huszonkét könyve könyvenként 8–35 számú fejezetre volt bontva, addig a XXIII. könyv összesen négy fejezetet számlál – a könyv második fele (fol. 260^v–294^r) már a későbbiek enciklopédikus jellegű struktúráját vetíti előre. Az első nagyobb, a könyv címadásában is jelzett változás a XXIV. könyvnél látható, maga a cím a könyv főszövegétől némileg szeparáltan, az előző könyv utolsó lapjának alján helyezkedik el, még hozzá úgy, hogy előtte (vagyis még a XXIII. könyvben) két vákát oldal, utána pedig egy vákát oldal található.³⁶ Mindehhez a másoló kezek is különböznek: más írta a XXIII. könyv utolsó lapjait (fol. 287^v–292^v), és más, jelesül a kézirategyüttes

³³ Míg az *Epitoma* beillesztett fejezetei a palermói kéziratban az *Annales* XLIII–XLIV. könyvét alkotják, addig a Ransanus-corvina a magyar történetet az *Annales* LXI. könyveként azonosítja: „Petri Ransani Siculi theologi atque historici Lucerini episcopi annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus foeliciter incipit.” Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 249, fol. 11^r. Vö. KULCSÁR, „Introduzione”, 15.

³⁴ TERMINI, *Pietro Ransano, umanista palermitano*..., 83–106.

³⁵ Uo., 83–84.

³⁶ „Annalium omnium temporum liber XXIII finit[.] XXIIII foeliciter incipit cuius tot sunt indices: quot enumerantur in eo ecclesiastica scriptores illustres. / Quę autem eo traduntur ex his delecta fuere scriptoribus.” 3 Qq C 57, fol. 294^r.

fő keze írta a különálló fólión a XXIII. utolsó bekezdését és a XXIV. könyv címét (fol. 294^r), valamint – új fólión kezdve – a szövegét (fol. 295^r–402^r). Említésre érdemes, hogy a fóliók rendjének furcsaságain túl a XXIII. könyv utolsó bekezdésében konkrét jelét is találjuk annak, hogy az autográf kézirat kompozíciója a szerkesztés során meg lett bontva: a fő kéz által másolt szakaszban a szerző Constantinus-ról szólva előrevetíti, hogy a császárral később a XXVI. könyvben is foglalkozni fog, ezt azonban egy másik kéz, kihúzva az eredeti sorszámmal, XXIX. könyvre módosítja.³⁷ A *De primordiis urbis Panbormi* kéziratának és az *Annales* szövegében az előbbieken azonosított javításnak köszönhetően tehát nemcsak azt rekonstruálhatjuk, hogy az *Annales* első, elveszett redakciójában a mű XXIX. könyve Palermo humanista várostörténete volt, hanem azt is, hogy az ennek helyére került, a palermói kéziratban ma hozzáférhető XXIX. könyvben olvasható életrajzok eredetileg a mű XXVI. könyvét alkották. A csupán négy karakternyi javítás (*sexto* helyett *nono*) alapján a bejegyző kéz természetesen nem azonosítható biztosan, az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a XXIV. könyv több fólióján is találkozhatni Ranzano autográf javításaival és kiegészítéseivel, ezek közül az egyik szintén az *Annales*en belüli hivatkozás módosítása (fol. 296^r).³⁸

Az *Annales omnium temporum* Termini által közölt szerkezeti és tartalmi vázlatát meghaladó felbontású vizsgálatára és a kéziratok módszeres feltárására van szükség ahhoz, hogy a Ranzano által megvalósítani kívánt kompozíció felől megalapozott állításokat tehesünk. A kéziratgyűttes ilyen módon történő feldolgozása, amennyiben eredményeit összevetjük az *Annales* belső hivatkozásaival és Ranzano más munkáinak szövegtanúival, annak lehetőségével is kecsegtet, hogy legalább részben rekonstruálhassuk az *Annales* első, elveszett redakcióját, vagyis pontosabb elképzelésünk lehessen a mű Ranzano magyarországi útját megelőző szövegállapotáról. Mindez alapot teremthet annak, hogy Ranzano magyar chorográfiáját az *Annales* egészének kontextusában értelmezzük, valamint hogy megkíséreljük ma még ismeretlen magyar vonatkozású szakaszok feltárását.^{39**} A feladat időszerűsége

³⁷ „Flavius Constantinus magnus, illis in imperiu[m] succedens: pacem [C]hristianis dedit: de quo infra huius operis [del. sexto] nono in interl. add. et vicesimo libro, fiet a me de suis virtutibus dignissima mentio.” 3 Qq C 57, fol. 294^r.

³⁸ A következő helyeken: 296^r, 361^r [recte 363^r], 363^r [recte 365^r], 402^r [recte 404^r]. Ezek közül az első szintén szövegen belüli hivatkozás javítása, ebben az esetben biztosan Ranzano kezétől: „De summo vero ipsius pontificio, de[que] ijs, quę ea dignitate functus, gessit: add. sexto et vicesimo [del. sequenti] volumine loquar: quo texendus mihi est summorum pontificum catalogus, uti supra pollicitus sum.” 3 Qq C 57, fol. 296^r. (Kiemelés tőlem – T. T.)

³⁹ ** A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal PD-142392. számú támogatásával folyó posztdoktori kutatásom éppen erre a feladatra vállalkozik. Rövidesen elkészül az *Annales* terjedelmes kéziratkötetének a Terminiét meghaladó felbontású tartalmi áttekintése, amely reményeim szerint a Ransanus-kutatás hasznos segédesszközének bizonyulhat majd a jelen vizsgálódásokon túl is. Ami az *Annales* magyar vonatkozásait illeti, már a kutatás mostani állásában sikerült kis számú, az *Epitoma* Kulcsár Péter gondozta kritikai kiadása számára ismeretlen szöveghelyet azonosítanom, valamint a kritikai kiadás jegyzeteiben közölt szemelvényekhez a kurrens olasz

gére aligha figyelmeztethet bármi jobban Huszti József közel egy évszázada megfogalmazott gondolatainál:

„Elsőrendű tudományos feladat lenne tehát Ransano magyar tárgyú történeti művének megismerése szempontjából, ha valaki a magyar kiadások, a múzeumi kézirat és az eddigi meglehetősen gyér feldolgozó kísérletek teljes ismeretével fogna hozzá a palermói kézirat anyagának magyar szempontból való értékesítéséhez. Meggyőződésem szerint csak így juthatunk el odáig, hogy Ransano magyar tárgyú történeti művének geneziséét kielégítő módon megmagyarázhassuk.”⁴⁰

TIZIANO TUBAY

The Manuscript and Structure of Pietro Ranzano's *Annales omnium temporum*: Approaches and Challenges

The paper focuses on the manuscript and structure of Pietro Ranzano's *Annales omnium temporum*, a significant work by the 15th-century Dominican scholar. Despite Ranzano's recognized importance in both Hungarian and international scholarship, his major work, the *Annales*, remains understudied, particularly in relation to its surviving manuscript. The only known copy, held in Palermo, presents several philological and textual issues, including structural inconsistencies and multiple layers of revisions. The study, which heavily relies on current international scholarship, also investigates how Ranzano's autograph corrections and later interventions influenced the final form of the text, contributing to the debates regarding its textual history. Furthermore, the author highlights key problems and research opportunities, aiming to draw attention to areas requiring further exploration.

szakirodalom megfigyeléseit társítanom, amelyek a szerző forráshasználatát illetően segítenek pontosabb elképzeléseket megfogalmazni.

⁴⁰ HUSZTI, „Angelus Callimachus Siculus költeménye Báthori Miklóshoz”, 11.

HATÁRTERÜLETEK

MÁTÉ ÁGNES

Eurialus, a ló, és a *Historia de duobus amantibus* spanyol és lengyel illusztrációi a 16. századból

2023 őszén a szegedi neolatin konferencián lehetőséget kaptam rá, hogy a sárospataki Rebakucs konferencia után két hónappal ismét beszéljek a magyar Eurialus és Lucretia históriás ének 1592-es kolozsvári borítóillusztrációjának a *Historia de duobus amantibus* nemzetközi ikonográfiájában elfoglalt helyéről és jelentőségéről. Piccolomini novellájának ikonográfiai áttekintése után a pataki előadásban¹ Lucretia mint írástudó asszony ábrázolására koncentráltam, és a levelezésnek a történetben elfoglalt központi szerepét vizsgáltam az egyes országokban készült illusztrációkon. A Patakon elhangzott előadást a lehetőségekhez képest bő képanyaggal ellátott tanulmánnyá alakítottam, s reményeim szerint, mire a jelen dolgozat nyomtatásba kerül, az a tanulmány már szintén elérhető lesz az olvasó számára. Mindezek fényében a jelen dolgozatban az Eurialus és Lucretia történetét bemutató illusztrációk közül a spanyol és a lengyel nyomdászat termékeire koncentrálok, amelyeknek a hiánya szembeötlő volt számomra 2023 őszén. Az előadások óta eltelt néhány hónapban is megjelent ugyanis egy kanadai hispanista monográfiája, illetve egy lengyel kutató által írt fontos dolgozat, amelyek segítenek betölteni az európai térképen fehér foltként jelentkező spanyol és lengyel *Historia*-illusztrációk hiányát. Amíg a korábbiakban Lucretia alakját állítottam középpontba, az itt tárgyalt ábrázolások jellegéből adódóan ennek a tanulmánynak a központi figurája inkább a történet férfi főhőse, Eurialus lesz.

¹ MÁTÉ Ágnes, *Lucretia, az író nő. Az RMNY 693 (íjf. Heltai, Kolozsvár, 1592) címlapillusztrációjának helye a Historia de duobus amantibus 15–16. századi ikonográfiai hagyományában*. MÁTÉ Ágnes, „Lucretia, az író nő. Az RMNY 693 (íjf. Heltai, Kolozsvár, 1592) címlapillusztrációjának helye a *Historia de duobus amantibus* 15–16. századi ikonográfiai hagyományában”, in *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében: kiadás, befogadás, használat*, szerk. PAPP Ingrid, 189–202 (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2025).

Leriano és Laureola helyett Calisto és Melibea

Kutatásom korábbi szakaszában, amikor a Lucretiát írói helyzetben ábrázoló illusztrációkra kerestem párhuzamot, a klasszikus ovidiusi hősnők mellett egy 15. század végi spanyol szerelmi történet, a *Cárvél de amor* (A szerelem börtöne)² főhőseinek ikonográfiájában véltem megtalálni az egyik lehetséges megoldást. A *Cárvél de amor* főszereplői, a hősszerelmes Leriano, illetve a tartózkodó makedón hercegnő, Laureola ugyanis számos levelet váltanak egymással, ahogyan Piccolomini szerelmespárja is teszi. Ennek ellenére Leriano mívész *studioloj*ának, illetve Laureola dolgozóként is szolgáló elegáns hálósobájának ábrázolásai³ nem találtak utat Eurialus és Lucretia spanyol megfelelőinek kiadásai. Az általam remélt párhuzam tehát mégsem működött teljesen.

Leriano és Laureola történetének öt nyelven készült fordításairól és ikonográfiai hagyományáról írt kitűnő monográfiájában azonban Emily C. Francomano a *Cárvél de amor* korai kiadásainak is részletes bibliográfiáját adta.⁴ Abban a bibliográfiai összesítésben figyeltem fel rá, hogy Piccolomini történetének spanyol – egész pontosan kasztíliai nyelvjárásban készült – fordítását, a *Hystoria muy verdadera de dos amantes Eurialo franco y Lucrecia senesa* című munkát⁵ a legtöbb alkalommal ugyanaz a Cromberger nyomdászcsalád adta ki, mint a *Cárvél de amor* korai kiadásai közül jó néhányat. A két műnek a Cromberger nyomdában kimutatható megjelenési sorrendjét lábjegyzetben közöltem is.⁶ Amint néhány hónappal később kiderült azonban, a keresést valóban a Crombergerek nyomdatermékei között kellett folytatni, csak egy másik történet kiadásai között. A kanadai Enrique Fernándezenek⁷ 2024 januárjában megjelent monográfiája *La Celestina*, vagyis a Fernando Rojasnak tulajdonított, Calisto és Melibea tragikus szerelmét elbeszélő történetének az ikonográfiai áttekintését vállalta magára a kezdetektől napjainkig. A Fernándezen kötetének előmunkálataként készült nyomdász- és művészettörténeti weboldal,⁸ illetve monográfiájának néhány mellékes megjegyzése mutatott rá,⁹ hogy *La Celestina* egyik borítóillusztrációját némileg átalakítva Jacobo Cromberger alkotta meg a spanyol Eurialus és Lucretia-fordítás el-

² Emily C. FRANCOMANO, *The Prison of Love: Romance, Translation and the Book in the Sixteenth Century* (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2018).

³ FRANCOMANO, *The Prison of Love...*, 157, és fig. 13–14, 148–149.

⁴ Uo., 234–238.

⁵ MÁTÉ ÁGNES, *A sikertörténet folytatódik: Enea Silvio Piccolomini Historia de duobus amantibusának fordításai a 17–18. században*, Europica Varietas Tokajensis, Dissertationes 2 (Budapest: L'Harmattan, 2023), 288.

⁶ MÁTÉ, *Lucretia, az író nő...*, 29. jegyzet.

⁷ Enrique FERNÁNDEZ, *The Image of Celestina: Illustrations, Paintings and Advertisements* (Toronto: University of Toronto Press, 2023).

⁸ <https://celestinavisual.org>.

⁹ FERNÁNDEZ, *The Image of Celestina...*, 216, 46. jegyzet.

1. kép. (E. S. Piccolomini/Anonim fordító), *Historia muy verdadera, Eurialo franco y Lucrecia senesa* [...], Sevilla, Jacobo Cromberger, 1512 címlapillusztrációja

ső ismert illusztrációját a kettő közül (1. kép). E tanulmányban terjedelmi okok miatt csak a korábbi, Cromberger-féle illusztrációval foglalkozom részletesen.

Az 1512-es spanyol címlapillusztráció

A Jacobo Cromberger sevillai nyomdájában 1512-ben megjelent *Hystoria muy verdadera* címlapillusztrációján egy dús aljnövényzettel és a háttérben fákkal szegélyezett környezetben két nő és két férfi alakját, valamint egy ló figuráját látjuk. Az alakok egy távolabbi és egy közelebbi képi síkot alkotnak. A távolabbi síkban a bal oldalon a díszesen öltözött hölgy feje fölött a LV. betűk olvashatók, míg a jobb oldalon a lovat vezető férfialak fölött nincsenek betűk. A közelebbi síkban a bal oldalon egy ugyanolyan elegáns hölgyet látunk, feje fölött ME. rövidítéssel. A jobb oldalon a tollas kalpagot viselő, szintén díszesen öltözött férfi karján egy sólymot tart, feje felett CA. rövidítés olvasható. A három rövidítés Rojas történetében a szolgálólány Lucrecia, valamint Melibea és Calisto nevének feleltethető meg. Ábrázolá-

sukat tekintve tehát ebben a kiadványban Eurialus és Lucretia szó szerint Calisto és Melibea gúnyjában lépett a spanyol olvasóközönség elé. Ezen az ábrázoláson a nevek feloldása, és a két női és a két férfi figura hasonlósága egy mélyebb jelentéssel is bír, mintegy irodalomtörténeti összefoglalót is ad a két történetnek a spanyol nyelvterületen való elterjedéséről.

Közismert, hogy E. S. Piccolomini eredeti latin novelláját 1444-ben írta, majd 1470-től nyomtatásban is megjelent szerte Európában, az ősnymtatványok korában legalább negyvenöt alkalommal. A spanyol fordítás szempontjából a Rómában napvilágot látott Piccolomini ősnymtatványok a döntőek.¹⁰ Azok valamelyikéből készítette egy ismeretlen, bár néhány kutató által Fernando Rojas személyével azonosított fordító a spanyol verziót, a *Hystoria muy verdadera* című művet, amely 1496-ban Salamancában jelent meg először, Juan de Porras nyomdájában. Még ha a fordító személyét nem is tartják mindannyian azonosnak Rojasszal, azt minden hispanista szakértő elismeri, hogy a spanyol szerző nagyon sokat merített Piccolomini novellájából, különösen annak a terentiusi újkomédiából kölcsönzött elemei tettek rá erős hatást a saját műve, a *Comedia/Tragicomedia de Calisto y Melibea* megalkotásakor. Valószínűleg egyfajta tisztelgés volt Piccolomini műve előtt Rojas részéről, hogy a maga hősnőjének szolgálólányát, aki egyébként segítőként tanúja Melibea és Calisto intim együttléteinek is, Lucreciának nevezte el. A szerelmeseket segítő szolgálólány Rojas munkájában tehát valamiképpen Piccolomini jelenlétére utal, valahogy úgy, ahogy Danténál Paolo és Francesca számára *Galeotto volt a könyv, s aki írta*. Rojas művének első, máris tizenhét képpel illusztrált megjelenését 1499-re datálják, és Fadrique de Basilea burgosi műhelyéhez kötik. A *Historia muy verdadera* és a köznyelvben csak *La Celestina*ként említett tragikomédia első megjelenése között tehát három év telt el. Ezután azonban Calisto és Melibea története jóval népszerűbb lett Spanyolországban, valószínűleg a benne látható bőséges képanyag miatt is. A *Tragicomedia* legalább öt alkalommal jelent meg a 16. század bő első évtizedében (Toledo: Pedro Hagenbach, 1500; Sevilla: Estanislao Polono, 1501; Sevilla: Jacobo Cromberger, 1502; Zaragoza: Jorge Coci, 1507; Sevilla: Jacobo Cromberger, 1511),¹¹ mire a *Hystoria muy verdadera* összességében második, s címdalán immár illusztrált, 1512-es kiadása napvilágot látott. A könyvpiacot tehát annyira eluralta Calisto és Melibea népszerűsége, hogy a kiadó szempontjából logikus lehetett az ő képükre formálni Eurialus és Lucretia történetének újabb kiadását.

Ha egymás mellé helyezzük a címdalakat Cromberger 1511-es *Tragicomedia* kiadásából (2. kép.) és 1512-es *Hystoria muy verdadera*jából (1. kép), akkor jól látható, hogy a *Tragicomedia* illusztrációján Celestina alakja mellett van egy folytonossági hi-

¹⁰ MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből* (Budapest: Reciti, 2018), 122–127.

¹¹ FERNÁNDEZ, *The Image of Celestina...*, 235. Lásd továbbá <https://celestinavisual.org/ilustraciones-antiguas>.

Tragicomedia de Calisto y melibea.

En la q̄l se cōtine de mas de su agra
dable ⁊ dulce estilo muchas sentēcias
filosofales: ⁊ auisos muy necessarios
pa m̄acchos: mostrādoles los enga
ños q̄ estan encerrados en seruientes
⁊ alcabuetas. ⁊ nueuamēte ariadido
el tractado de Centurio.

2. kép. Fernando Rojas, *Tragicomedia de Calisto y Melibea*, Sevilla, Jacobo Cromberger, 1511(1502) címlapillusztrációja.

ány. A nyomdász tehát a bal oldalon az ajtón kopogtató Celestina figuráját vagy levágta a nyomódúcról, vagy készítettett egy újabb, két részből álló dúcot, amelynek az egyik része csak Celestinát ábrázolta, míg a másikat önállóan felhasználhatta Eurialus és Lucretia illusztrációjaként is. A Jacobo és Juan Cromberger által közösen jegyzett 1525-ös *Tragicomedia* kiadás címoldala a kétrészes, új dúc létezése mellett szól, ugyanis azon a címoldalon a kép jobb szélére került Celestina ajtón kopogtató alakja, amelyik az 1511-es kiadásban még az illusztráció bal szélén kapott helyet.¹²

Az 1512-es felhasználáskor a nyomódúcról a nevek magyarázataként szolgáló betűvéseteket sem kellett eltüntetni, ugyanis a két nő- és a két férfialak szinte azonos öltözetű, lényegét tekintve azonossága a kép két síkjában folyamatként értelmezhető. A nőalak, aki hátul még LV., vagyis a tragikomédiában a szolgálólány Lucretia és/vagy Piccolomini Lucretiája is, az előtérbe lépve Melibeává alakul át, s így a képet a *Tragicomedia* elejéről már ismerő olvasónak elárulja, hogy ennek a történetnek a hősnője is tragikus véget fog érni. A képen látható két férfialaknak az

¹² Az 1525-ös címoldal facsimiléjét közli Clive GRIFFIN, *Los Cromberger. La historia de una imprenta del siglo XVI en Sevilla y Méjico* (Madrid: Ediciones de Cultura Hispánica, 1991), 197, fig. 52.

egymással való azonossága a kutatásban már korábban felmerült, amikor csak *La Celestina* illusztrációjaként vizsgálták az ábrázolást. Marta Albalá Pelegrín szerint¹³ ugyanis a két férfialak ruházata miatt tekinthető azonosnak, vagyis egyazon Calisto ábrázolásának két eltérő időpillanatban: a férfi először lovával megérkezik a kertbe, a Melibeával való első találkozás helyszínére, majd előlépve sólymot tart a karján. A ló Calisto bujaságára, szexuális vágyára utal, míg a sólyom az udvari szerelem jelképe, a szavakkal való meggyőzés szimbóluma. A két állat együttes jelenléte a képen pedig kifejezi a szerelmi szándékot és annak beteljesedését is.

A másik szöveget illusztrálva a címlapon az állatszimbolika Piccolomini Eurialusa esetében is működhetett. Mint a latin szövegből emlékezhetünk,¹⁴ a Lucretia látványára izgalomba jövő férfit a narrátor egy vergiliusi kölcsönzéssel (*Georgica* III, 79–88) a pajkos, magát fékezni képtelen lovához hasonlítja,¹⁵ még mielőtt mívés levelein keresztül megmutatná az olvasóknak, hogy Eurialus ért az udvari szerelem szóvirágaihoz is. A spanyol fordítás szövegében is megtalálható ennek a szöveghelynek a fordítása, vagyis Eurialus és a ló azonosítása.¹⁶ Piccolomini szövegének egy másik hasonlóan erős vicce, a ló és lovas szexuális metaforaként való használata viszont – amikor Eurialus Menelaus feleségén akarna ügetni –, a spanyol szövegben tompítottan jelenik meg. A szöveget kiadó Ines Ravasini szerint a *Hystoria muy verdadera* fordítója szándékosan vette el a durva szexuális utalás életét.¹⁷

A korábbi címlapillusztráció 1512-es adaptálásával tehát jelzést kapott az olvasó, hogy Calisto és Melibeia történetéhez hasonló tartalomra számíthat, amikor Eurialus és Lucretia történetét olvassa. A sólyom és a ló elárulta neki, hogy nyíltan szexuális jeleneteket is tartalmazó könyvet vett a kezébe. Melibeia és Lucretia címlapon látható hasonlóságában sem kellett csalódnia, hiszen mindketten elvetik maguktól az életet, mert nem tudnak szeretőjük nélkül élni. A két férfi főhősre azonban nem állt az analógia, hiszen míg Rojas történetében Calisto leesik Melibeia ablakából és szörnyet hal, addig Piccolomini Eurialusa túléli a sienai kalandot. A hasonlóságok azonban így is elegendőnek bizonyulhattak, hogy az ismerős címoldal vonzóvá tegye Eurialus és Lucretia történetét a korabeli olvasók előtt.

A *Hystoria muy verdadera* következő két kiadását is a Cromberger családi nyomda jegyezte 1524-ben, majd 1530-ban. Azt követően pedig már csak egy 1532–1535 közé datált, toledói kiadást tartanak számon a spanyol bibliográfiák mint Juan de

¹³ Marta ALBALÁ PELEGRÍN, „Gestures as a Transnational Language through Woodcuts: *Celestina*’s Title Pages”, *Celestinesca* 39 (2015): 79–112, 87.

¹⁴ A 16. századi magyar fordításnak e rész elhagyása az egyik legnagyobb kihagyott ziccere, míg Csenkeszfai Poóts András fordításában megtalálható, de latin forrása miatt Poótsnál az asszony a lóhoz hasonló. MÁTÉ, *A sikertörténet...*, 157.

¹⁵ A hely variánsainak listáját lásd MÁTÉ, *A sikertörténet...*, 190.

¹⁶ „Tal era Eurialo viendo a Lucrecia.” Enea Silvio PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera de dos amantes: traducción castigliana anonima del seculo XV*, szerk. Ines RAVASINI (Roma: Bagatto, 2004), 310.

¹⁷ PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 395, 196. jegyzet.

Ayala és Juan de Villquirán közös vállalkozását. Ez utóbbi kiadás a másik spanyol illusztrált megjelenése a történetnek, de úgy látszik, a jóval univerzálisabb címlapkép sem segítette elő a *Hystoria muy verdadera* iránti érdeklődés fenntartását, s az kikopott a spanyol könyvpiacról. E három további kiadás csekélyebb mennyiség ahhoz képest, hogy ugyanabban az időintervallumban, 1512 és 1535 között, a *Tragicomedia* legalább nyolc alkalommal jelent meg csak Spanyolországban.

Ha a különböző fordítások illusztrációinak nemzetközi palettáján vizsgáljuk a *Hystoria muy verdadera* 1512-es Eurialus és Lucretia-ábrázolását, akkor azokkal az olasz illusztrációkkal rokoníthatjuk, amelyek Itáliában más történetekkel asszociálták Piccolomini *Historiáját*, különösen például a Guiscardo és Ghismonda történetével. De Itáliában találhatunk olyan címlapillusztrációt is, amely az Alessandro Braccesi-féle Eurialus és Lucretia-fordításon kívül másik két történet több kiadásának a címoldalán is szerepelt, minden változtatás nélkül.¹⁸ Az 1512-es spanyol illusztráció annyiban különleges, hogy rajta keresztül megvizsgálható, hogyan alakították át egy másik történet címlapképét Eurialus és Lucretia kedvéért. A nyomódúcnak a fizikai átalakítása pedig metaforikus módon arról is vall, hogy milyen kulturális küszöböt kellett átlépnie e két irodalmi figurának ahhoz, hogy a spanyol kultúrába beléphessen, s legalább még két évtizedig jelen tudjon maradni az ottani könyvpiacra. Bár Eurialus és Lucretia története időben megelőzte Rojas szerelmespárjának tragédiáját, nemcsak keletkezési idejét, de a spanyol könyvpiacra való megjelenését tekintve is, ennek ellenére szükség volt rá, hogy az ismerősebb Calisto és Melibea figuráival népszerűsítsék a frank lovag és a sienai szépasszony kalandját a spanyol olvasók számára.

A lengyel Eurialus mint sorsvetőkönyvek illusztrációja

Mint a tanulmány bevezetőjében említettem, egy 2024 márciusában megjelent friss tanulmány, a krakkói egyetemen dolgozó Justyna Kiliańczyk-Zięba tollából, részben felülírta azt, amit a lengyel Eurialus és Lucretia-illusztrációkról a Rebakucs előadáson, illetve annak írott változatában állítottam.¹⁹ Az új információ az Euri-

¹⁸ Max SANDER, *Le livre à figures italien, depuis 1467 jusqu'à 1530: essai de sa bibliographie et de son histoire*, 5 köt. (Milano: Hoepli, 1942), nr. 50. Valamint Ruth MORTIMER, *Harvard College Library: Department of Printing and Graphic Arts: Catalogue of Books and Manuscripts, Part 2: Italian 16. Century Books* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1964), 554, nr. 385. Egyszerű „Scena amorosa” megjelöléssel, konkrét műhöz kötés nélkül a kép megjelent továbbá: Paolo TOSCHI, *Stampe popolari italiane* (Milano: Electa Editrice, 1984²), 231, nr. 160. A kép kiadva: MÁTÉ, *Lucretia, az író nő...*, 5. kép.

¹⁹ 2023 őszén a kutatónőnek még csak a kritikai kiadáshoz írt tanulmányát ismertem, a számomra érdekes metszet abban a kiadványban is szerepelt: Stanisław z Bochnie GĄSIÓREK, *Fortuna abo Szczęście*, szerk. Justyna KILIAŃCZYK-ZIĘBA (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015), 92.

alust és Lucretiát is ábrázoló lengyel sorsvetőkönyvek koraiságára vonatkozik, nevezetesen, hogy az 1532 körül jelent meg először nyomtatásban. Ez az információ még inkább alátámasztja azt a feltételezést, hogy időben korábbi német illusztrációk szolgáltak az 1530-as években a lengyel Eurialus és Lucretia ábrázolásához.

Frissen megjelent tanulmányában ugyanis Kiliańczyk-Zięba a Hieronim Wietor krakkói nyomdájában megjelent 1532-es editio princeps képviselőjeként²⁰ elemez egy lengyel sorsvetőkönyvet, amelyet Wietor tanítványa, Łazarz Andrysowic adott ki Krakóban 1561–1577 között. A kiadvány a müncheni Bayerische Staatsbibliothek tulajdona, és elérhető a könyvtár digitális könyvtárában is.²¹ A Stanisław z Bochnie Gąsiorek vagy Kłeryka nevű szerzőhöz köthető, *Fortuna abo Szczęście* címen ismert sorsvetőkönyvnek még egy kb. 1649-ben megjelent, mára csonkán fennmaradt,²² és egy 1665-ben megjelent, ma is teljes terjedelmében ismert kiadását tartják számon. A 16. századi kiadásokban fólió méretű, majd a 17. században már kettedrét (2°) méretre csökkentett kiadványokban Eurialus és Lucretia alakja a szerelmi szerencse kérdéséhez (*Jesli sye kto ná Miłości dobrze ma*) kötődő metszeten jelenik meg a dobókockatábla fölötti sávban. Az oldal tetején EVRIALUS alakban a férfi neve is olvasható (3. kép).²³ A magas házából és kövezett utcából álló városi háttérben a lovon ülő Eurialust látjuk, aki buggyos ujjú, dús ruházatot és harisnyát visel, fején tollas kalapot. A bal oldalára kötve, szinte a háta mögé rejtve látszik egy fegyver nyele, ami a hasonló ábrázolásokon²⁴ látható hosszú kardokhoz képest szinte nem is értelmezhető fallikus szimbólumként. A férfi lelkesen integet az ablakában az emeleten álló, szintén gazdag ruházatot, zárt gallért és főkötőt viselő nőalaknak, aki nyugodt tartásban egymáson nyugtatja karjait, csak a fejtartása és tekintete fejezi ki, hogy figyel. A sematikus jelenet és Eurialus nevének együttes feltüntetése a krakkói kiadványban azt mutatja, hogy a lengyel területeken latinul szinte az elkészülte óta jelen lévő²⁵ *Historia de duobus amantibus* azonosításához a művelt krakkói udvari köröknek, vagyis a kiadvány első olvasóközönségének ennyi utalás is elegendő volt.

²⁰ Justyna KILIAŃCZYK-ZIĘBA, „A Play of Continuity and Difference: A Book of Fortune-telling Adapted from the Kingdom of Poland to Southeastern Europe”, in *Customised Books in Early Modern Europe and the Americas, 1400–1700*, szerk. Christopher D. FLETCHER és Walter S. MELIONS, *Intersections* 86, 425–451 (Leiden–Boston: Brill, 2024), 429.

²¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, jelzete: Res/2 Phys.m. 7., hozzáférés: 2024.04.20, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00117329?page=22,23>.

²² Az 1649-es kiadás elérhető online is, hozzáférés: 2024.04.20, <https://polona.pl/item-view/68031662-8385-4de0-b8e1-e651e0dc4e00?page=8>.

²³ Tanulmányában Kiliańczyk-Zięba is ezt a kérdést választja példaként, így az engem érdeklő illusztrációról is közöl reprodukciót, de annak forrásával és elemzésével nem foglalkozik. KILIAŃCZYK-ZIĘBA, *A Play of Continuity...*, 431, fig. 14.2.

²⁴ A *Tragicomedia* Valenciában 1514-ben megjelent kiadása például bővelkedik fallikus kard-ábrázolásokban, hozzáférés: 2024.04.20, <https://celestinavisual.org/exhibits/show/valencia1514/imagenesvalencia1514>.

²⁵ MÁTÉ, *Egy koru újkori...*, 42.

3. kép. Stanislaw z Bochnie Gąsiorek, *Fortuna abo Szczęście*,
Krakkó, Łazarz Andrysowic, 1561–1577, 23.

A szóban forgó lengyel sorsvetőkönyv, tehát a *Fortuna* első kiadása 1532 körül még I. (Öreg) Zsigmond lengyel királynak szóló ajánlással készült, és fólió mérete, valamint bőséges illusztrációi is azt mutatják, hogy a művet a magas körök szórákozását szolgáló luxuskiadványnak szánták. Piccolomini szerelmi történetének ikonográfiai hagyománya szempontjából ez a megjelenési dátum azért kiemelendő, mert rámutat, hogy Lengyelországban a sienai szerelmespárnak nemzeti nyelvű kiadványban kb. öt évtizeddel hamarabb jelent meg ábrázolása, mint hogy a *Historia de duobus amantibus* lengyel fordítása nyomtatásban napvilágot látott volna. A Krzysztof Golian nevéhez fűződő fordítás tudniillik mindenképpen 1580 után került először nyomdába, mert már tükröződik szövegében Jan Kochanowski *Treny* című, először 1580-ban megjelent kötetének ismerete.²⁶ Magának a *Historia* lengyel verziójának azonban nem ismert illusztrált kiadása, vagyis úgy tűnik, hogy bár Eurialus és Lucretia alakjáról már létezett képi ábrázolás, az nem járt együtt a róluk szó-

²⁶ MÁTÉ, *A sikertörténet...*, 293–294.

ló szöveg publikációjával. Ennek oka lehetett a formátumváltás, hiszen a fordítás fennmaradt két kiadásának példányai negyedré, sűrű szedésű, csak szöveget tartalmazó nyomtatványok voltak, közel sem olyan gazdag kivitelezésű művek, mint a *Fortuna* kiadásai.

A Gąsiorek nevéhez fűződő lengyel sorsvetőkönyv Eurialus (és Lucretia)-illusztrációjának a párhuzamait, előképeit benyomásom szerint a német *Historia de duobus amantibus*-fordítások ábrázolásai között kell keresnünk. A férfi megformálása miatt a Niklas von Wlye német *Historia*-fordításának kiadásából (Strasbourg: Johann Bryse, 1510) fennmaradt egyetlen illusztráció²⁷ emlékeztet eddig leginkább a lengyel kiadvány ábrázolására, de így is számos különbséget láthatunk köztük. A német kiadvány illusztrációja sokkal részletgazdagabb: kidolgozottabb a városi háttér, Lucretia mellett szolgáló is látszik az ablakban, és egy másik erkélyről a koronás Zsigmond császár is figyeli Eurialus vonulását. Eurialus a német illusztráción világosan látható, hosszú fegyvert visel, a kantárt fogó bal kezét a nyeregkapán nyugtatja, miközben jobbával int az erkélyen álló nőalakoknak. Míg azonban talán több fallikus utalás látható a német képen, a férfi idősebbnek, kicsit tokásnak tűnő arca és az integetése sem olyan lelkes, mint a lengyel ábrázoláson. A korai lengyel sorsvetőkönyvben látható illusztráció ehhez képest jóval takarékosabb és egyszerűbb, mind a térábrázolás, mind a figurák számát illetően.

Amint tehát fentebb elhangzott, Eurialus és Lucretia alakja Lengyelországban nem a történetük fordításában, hanem sorsvetőkönyvben elevenedett meg, és használatuk motivált volt, mert önmagán túlmutató jelentést hordozott, utalásként Piccolomini történetére. Gąsiorek munkájának kiadásában ábrázolásuk a mű szerkezetével együtt változatlan maradt.²⁸ Amikor azonban egy másik szerző sorsvetőkönyvét nyomtatták ki, akkor az EVRIALVS illusztráción is változtattak, s ezzel talán az ábrázolás motiváltságát is eltüntették.

A lengyel Jan Gawiński (kb. 1622–1684) nevéhez kötődő sorsvetőkönyv, amelynek csak 18. századi kiadása ismert,²⁹ szerkezetében hasonló a korábbi lengyel kiadványhoz. Gawiński munkájában EVRIALVS már egy kissé megváltoztatott kérdésre válaszol (4. kép), amiben a barátság a fő elem (*Jeśli sie kto ná przyiążni dobrze ma*). A kérdéshez készült teljesen új illusztráció pedig már nem a 16. századi német ábrázolási hagyományt látszik követni. A 18. századi kiadványban Eurialus és Lucretia jelenetének háttére ugyanis már nem egy városi, kikövezett utcát ábrázoló kép, hanem egy vidéki környezetben álló kőház, füves talajjal, fával, és a kép bal oldalán talán egy fából készült gazdasági épülettel. A férfi lovon közeledik, fedetlen fővel. Hosszú haja és palástja szinte egybeolvad a ló farokszőrével, és az ő haja is a ló

²⁷ British Museum, BL E, 7.511, hozzáférés: 2024.04.19, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_E-7-511.

²⁸ KILJAŃCZYK-ZIĘBA, *A Play of Continuity*..., 434.

²⁹ Jan GAWIŃSKI, *Fortuna albo szczęście* (Kraków: Michał Dyszewski, 1744), E2r, hozzáférés: 2024.04.19, <https://polona.pl/item-view/bdc32269-43da-4121-82cd-a61c3bfeff2d?page=26>.

4. kép. Jan Gawiński, *Fortuna albo szczęście*, Krakko, Michal Dyszewski, 1744, E2r.

sörényét idézi. A díszesen öltözött nő nem magasan, egy ablakban vagy balkonon, hanem a ház ajtajában áll, így arca a ló fejével kerül egy magasságba. Feje fedetlen, a haját egyetlen copfban hordja elől a bal vállán. Keze széttárva, mintha hazavárná az érkező férfit. A jelenet inkább egy összetartozó párt, az urát hazaváró asszonyt, mint a titkos viszonyt palástolni igyekvő cinkostársakat mutat be. A másik lengyel ábrázoláshoz képest ez sokkal közvetlenebb hangulatot áraszt, az alakok fesztelebbek és fiatalabbnak is látszanak. Az további kutatást igényel, hogy az eredetileg kifejezetten városi környezetben, Sienában játszódó történetnek az áthelyezése egy vidéki udvarház környezetébe azt jelenti-e, hogy Eurialus alakjának jelentése, a Piccolomini történetéhez való kötődése a 17. század végére elhalványult volna a lengyel köztudatban. Ha így történt, akkor lehetséges, hogy az EVRIALVS felirat ennek a későbbi lengyel sorsvetőkönyvnek az adott oldalán már inkább csak a korábbi sorsvetőkönyvek szerkezeti hagyományát ismétli. Vagyis a figurák ekkor már nem annyira az adott kontextuson túli, Eurialus és Lucretia szerelmi (rossz) szerencséjére emlékeztető alakok, hanem csak a sorsvetőkönyvek szokásos alakjai lettek

volna. A Gawiński munkájából ismert EVRIALVS illusztráció más lengyel kiadványban való esetleges felfedezése segíthetne jobban megvilágítani ezt a kérdést.

A közvetlen előképét ennek a 17. század végi lengyel Eurialus és Lucretia-ábrázolásnak sem sikerült még megtalálnom. A kép szerkesztése, a metszés finomsága azonban inkább emlékeztet 15. század végi olasz könyvmetszetekre, mint 16. századi német illusztrációkra. Kristeller korai firenzei fametszeteket bemutató katalógusában van két, jellegében hasonló ábrázolás, amelyek a Piccolomini történetnek az Alessandro Braccesi-féle olasz fordításához kapcsolódnak. Az egyik illusztráció a *Storia di Maria per Ravenna*,³⁰ a másik a *Novella della figliuola del mercante*³¹ című kiadványokból került Braccesi szövegének különböző firenzei kiadásába. Azokon az olasz illusztrációkon láthatunk ugyan lovon érkező, hosszú hajú fiatalembereket, de nem találkozunk rajtuk azzal a férfi és nő közti közvetlenséggel, mint amelyet a Gawiński-féle sorsvetőkönyv illusztrációján figyelhetünk meg. A *Historia de duobus amantibus* illusztrációs hagyományában jelenleg szintén előzmény nélkülinek tűnik az, ahogyan a lengyel illusztráción a férfit és a lovát szinte egyetlen figurává olvasztotta össze az alkotó.

Amíg az itt bemutatott két lengyel Eurialus és Lucretia-ábrázolás nem kerül elő szintén lengyel környezetben, más jellegű kiadványokban, s akár teljesen más figurák megjelenítéseként, nehéz konkrétabb fogódzókat találni az illusztrációk esetleges európai vándorlását illetően.

Összefoglalás

Az Eurialus és Lucretia történetének európai illusztrációs hagyományát feltárva a térképről eddig hiányzó spanyol és lengyel ábrázolásokról tehát a következőket mondhatjuk. Spanyolországban egy másik, eredetileg is spanyol nyelven született mű szerelmespárja, Calisto és Melibea ábrázolása vezeti be az illusztrált kiadványok piacára Piccolomini hőseit. Az 1512-ben Sevilleben, a Cromberger nyomdában megjelent címlapillusztráció metaforikusan azt is kifejezi, hogyan ihlette Fernando Rojas *Tragicomediáját* Piccolomini *Historia de duobus amantibus*a, és ez hogyan hatott vissza a két pár megjelenítésére. A másik, jóval sematikusabb spanyol illusztráció, amely a *Hystoria muy verdaderának* az utolsó ismert 16. századi spanyolországi kiadásában jelent meg az 1530-as években, az univerzálisan felhasználható szerelmespár-ábrázolások közé tartozik. Ennek ellenére a spanyol kutatás még nem találta meg azt

³⁰ PAUL KRISTELLER, *Early Florentine Woodcuts: With an Annotated List of Florentine Illustrated Books* (London: Kegan Paul and Co., 1897) 104, 162. ábra, amely a Firenze, Piero Pacini, s.a., in 8° kiadásban jelent meg nr. iii. illusztrációként, hozzáférés: 2024.04.20, <https://archive.org/details/cu3192402955574/page/n351/mode/2up>.

³¹ KRISTELLER, *Early Florentine Woodcuts...*, 106, 166. ábra, amely a [Firenze], [s.n.], [s.a.], in 4° kiadás nr. ii. illusztrációja volt.

az ábrázolást másik fennmaradt kiadványban. A címlapillusztrációk ellenére a *Historia muy verdadera* jelentősen kevesebb kiadást ért meg Spanyolországban, mint a *Tragicomedia de Calisto y Melibea*.

Lengyelországban Eurialus és Lucretia történetének illusztrációja egy luxuskiadványnak szánt, bőséges képanyaggal ellátott fólió méretű, Stanisław z Bochnie Gąsiorek nevéhez fűződő sorsvetőkönyvben kezdődött 1532 körül. A történet képi ábrázolása, illetve lengyel nyelvű verziója a nyomdatermékekben azonban nem találkozott. Mai ismereteink szerint ugyanis a lengyel *Historia*-fordítás negyedréte méretű, 1580 után megjelent kiadásai nem tartalmaztak képeket. A 17. század végén a Jan Gawiński nevéhez kötődő újabb sorsvetőkönyv-kiadásokban Eurialus és Lucretia alakját egy másik, stílusában a korábitól eltérő, városi kontextusától megfosztott metszeten ábrázolták. Lehetséges, hogy a háttér megváltoztatása egyben azt is jelentette, hogy Eurialus neve abban a kiadványban már nem idézte fel Piccolomini szerelmi történetét, csupán a lengyel sorsvetőkönyvek szerkezeti hagyományát vitte tovább. A 16. századi lengyel ábrázolás Eurialus és Lucretia német nyelvű kiadványokban megtalálható illusztrációival rokonítható. A 17. század végi ábrázolás, ha egyáltalán van még köze Piccolomini történetéhez, képi világában távolról emlékeztet 15. század végi olasz illusztrációkra. A lengyel illusztrációk lehetséges nemzetközi beágyazottsága pedig további kutatásokat érdemel.

ÁGNES MÁTÉ

Eurialus, the Horse, and the Spanish and Polish Illustrations of E. S. Piccolomini's *Historia de duobus amantibus*

The paper is a continuation of a previous article discussing the European iconographic tradition of E. S. Piccolomini's love story, *Historia de duobus amantibus*. It analyzes altogether three illustrations depicting Eurialus and Lucretia. One title-page illustration was published by Jacobo Cromberger in Seville in 1512; and two illustrations of books of fortune-telling, one written by Stanisław Gąsiorek, and another written by Jan Gawinski, were both published in Cracow, near 1532, and in 1744, respectively.

The Cromberger illustration is a transformation of an earlier woodcut illustrating Fernando Rojas' *Tragicomedia de Calisto y Melibea* published first in cc. 1501. The woodcut metaphorically speaks about the literary influence Piccolomini's short story had on Rojas' work.

In Poland the woodcut of Eurialus and Lucretia, and the translation of Piccolomini's *Historia* itself had separate lives. Indeed, Krzysztof Golian's translation of the love story was published without illustrations. The woodcut in Gąsiorek's fortune-telling book was based on German illustrations of Piccolomini's love story.

The woodcut in Gawinski's book of fortune-telling, on the other hand, may have lost its connection to Piccolomini's *Historia*. Thus, in there the figure of Eurialus only referred to previous editions of fortune-telling books, omitting the direct reference to the bad luck in love of the couple in Piccolomini's *Historia de duobus amantibus*.

MAJOROSSY IMRE

„difficilis res est”

Latin nyelvű ajánlások Telegdi Miklós postilláinak első kötetéhez

Bevezetés

Az alább bemutatandó latin szövegek fő-, ám valójában pusztán mellékszereplője, Telegdi Miklós (1535–1586) esztergomi apostoli kormányzó – és 1579-től pécsi püspök is – számos írástudó és hithirdető kortársához hasonlóan többnyelvű szerzőként tevékenykedett. Háromkötetes, immár magyar nyelvű postillagyűjteménye (1577–1580) első kiadása első kötetének több, általam hozzáférhető példánya olyan szövegeket is tartalmaz, melyek valójában még nem képezik a kötet tematikus anyagát.¹ Az alaposabban is szemügyre vett, Pécssett őrzött példányban a szerző először egyházi latinsággal szerkesztett prózában a hozzá hasonló pozíciót betöltő méltóságokhoz fordul (*Reverendissimis dominis*), majd pedig két magyar szövegben először ismerteti műve keletkezésének okait és célját (*Az keresztyén olvasóknak*), ezt követően pedig gyakorlati útmutatót ad (*A falukon tanító együgyű, jámbor egyházi embereknek*). Az ezután következő két latin nyelvű költemény (az „Andreas Monoszlói”² névvel alá-

¹ Ilyen az Országos Széchényi Könyvtárban található, első kiadású (1577) példány, amely előbb a latin, majd pedig a két magyar bevezetőt, végül pedig a két latin költeményt közli – tehát az egyes előszók ugyanabban a sorrendben olvashatók, mint a Pécssett található, szintén első kiadású példányban. Az egri Főszékesegyházi Könyvtárban föllelhető példány hiányos, és csak az *Az keresztyén olvasóknak* című szöveget tartalmazza. A szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban található példány pedig annyira hiányos, hogy az említett három latin és két magyar szöveget egyáltalán nem tartalmazza. Egyúttal kifejezem hálás köszönetemet Szász Zoltánnának, az egri Főszékesegyházi Könyvtár munkatársának, illetve Rábai Krisztinának, a Szegedi Tudományegyetem docensének.

² Monoszlói András (1552–1601) veszprémi püspök (1599–1601). Bolognai és bécsi tanulmányok után karrierjét nagyszombati tanárként kezdte, majd esztergomi kanonokként, hitszónokként, illetve felhívízi prépostként folytatta, végül élete utolsó szakaszában veszprémi püspök lett. A katolikus reform történetében Pázmány Péter előfutárának tekinthető, sokat tett a trienti zsinat rendelkezéseinek megismertetéséért műveivel, pl. *Apologia* (Nagyszombat, 1588); *De invocatione et veneratione sanctorum* (Nagyszombat, 1589); *De cultu imaginum* (Nagyszombat, 1589).

írt *Epigramma*, illetve a „Lucas Peechi”³ aláírású *Liber ad lectorem*) beillesztése humanista hagyományt követ ugyan,⁴ ám valójában már idegen a gyűjtemény egészétől. Hiszen míg az udvariasság és a szokások diktálta latin prózai ajánlás, illetve a két magyar szöveg a jelen népnyelvű lelkipásztori szükségletére reflektál, addig a mívés latin verses ajánlások inkább a múlt, azaz a letűnt középkor, részben a konstruált múlt, azaz a humanizmus antikizáló elitmozgalmának egyik kései megnyilvánulása. Az eltérő célközönség, valamint a valóságra történő reflektálás tehát nem is a nyelvi kódválasztás révén jut érvényre, hanem a más és más célkitűzés és -közönség révén. A két latin, antik és bibliai metaforák sorozatára építő költemény ugyanis nyilvánvalóan viszonylag kevesek számára lehetett értelmezhető, hiszen átfogó szentírási, teológiai és mitológiai háttérismereteket követelt meg. A szöveggyűjtemény – nevezzük mármost így – létrejöttét indokló latin és két magyar prózai szöveg pedig – éppen a körülmények diktálta szükséghelyzet miatt – alapvetően más színvonalon szól a befogadóihoz – amit egyébként már maga a forma is kifejez.

A továbbiakban tehát a nyilvánvaló szerkesztői szándékkal beillesztett szövegek közötti összefüggést, az általuk képviselt szerzői-szerkesztői üzenetet, valamint a két kulturális világfelfogás közötti különbséget kívánom bemutatni.

A postillagyűjtemény kiadásának történeti és életrajzi kontextusa

Amikor Telegdi Miklós 1577-ben Bécsben megjelenteti prédikációinak első kötetét, a Magyar Királyság alig vitathatóan történelmének legnehezebb időszakát éli – és még messze a megpróbáltatások vége. A gyökeresen más hitet és erkölcsöt képviselő, emberemlékezet – pontosabban a tatárjárás – óta nem tapasztalt kegyetlenséggel fellépő török hódítókhoz képest a tizenhatodik század első harmadában felbukkanó lutheri hitújítás más, mégpedig nem erőszakos szakítást jelentett az addigi világgal. Az elvilágiasodó Egyház, a tanítás és a gyakorlat között évszázadok óta egyre nyíló résnek immár szakadékká terebélyesedése nemcsak helyben, hanem egyetemes, azaz európai szinten is foglalkoztatta még a felelős egyházi és világi tisztségeket betöltő személyiségeket. Így került sor a trienti zsinatra (1545–1563), mely három ülésszakon át törekedett a katolikus megújulás kereteit megteremteni, többek között azzal, hogy a Szentírás a korábbi vallásgyakorlathoz képest sokkalta jelentő-

³ Péchi Lukács (1540-es évek–1604 körül) esztergomi (nagyszombati) egyházmegyei, különféle pozíciókat betöltő világi állású tisztségviselő, Telegdi Miklós esztergomi apostoli adminisztrátor munkatársa, később a nagyszombati nyomda vezetője. Több magyar nyelvű művet írt, illetve fordított, pl. *Az keresztényen szűzeknek tiszteletes kőszoroia* (Nagyszombat, 1591); *Hasznos orvosság minden lelki betegségek ellen* (Nagyszombat, 1597).

⁴ „A humanista külsőségek megtartását jelzik a könyvek elé írt latin ajánló versek is, így Telegdi prédikációi előtt Monoszlóy és Pécsi verse, Monoszlóy műveinek elején pedig a Pécsi Lukácsé.” KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961), 365.

sebb szerepet kapott, így az egyes részletek hiteles magyarázata mind fontosabbá vált. Az értelmezések írásbeli rögzítésének indokai közismertek: a hagyományos, részben a korábbi szerzők, részben a papi generációk által közvetített szövegértelmezések megőrzése, illetve a különféle tévedések elhárítása. Hasonlóan fontos volt a hatásos és hiteles prédikáció elkészítéséhez nyújtható gyakorlati segítségnyújtás a kevésbé képzett alsópapság számára, végül pedig bizonyára szerepet játszott az irodalmi tevékenységben kifejezésre juttatható becsvágy is. Ez utóbbi értelem-szerűen a magasabb rangú, beosztású papok esetében érhető tetten, akik súlyt fektettek arra, hogy elhangzott prédikációik írásba öntessenek, összegyűjtsenek és nyomtatásban is megjelenjenek – mégpedig a valóságra reflektáló módon, magyarul.

Minden bizonnyal erre a felismerésre juthatott Telegdi Miklós is. Háromkötetes postillagyűjteményének legfontosabb irodalom-, pontosabban teológiatörténeti kontextusát a Bornemisza Péterrel folytatott évtizedes szellemi csatározás határozza meg. A protestáns prédikátor már 1573-ban prédikációgyűjteményt jelentet meg,⁵ így Telegdi itt tárgyalt első kötete 1577-ből – legalábbis részben – az erre adott válasznak tekinthető. Ezután, valószínűleg 1578 elején a protestáns prédikátor kiadja *Fejtegetés* című vitairatát, melynek tartalmát csak áttételesen ismerjük.⁶ Telegdinek erre adott *Felelet*⁷ című válaszával pedig megkezdődik az a katólikus-protestáns hitvitakorszak, melyet később többek között Pázmány Péter és Alvinczi Péter fog folytatni.

A postillagyűjtemény első, latin előszava: *Reverendissimis dominis...*

Ahogy fentebb említettük, a kötetet egy latin és két magyar nyelvű prózai, valamint két latin, verses előszó vezeti be. A latin prózai bevezetőben Telegdi esztergomi prépostként a hozzá rendben és rangban közel állókhoz fordul. Kiemeli vállalkozásának, a szent szövegek helyes értelmezésének fontosságát, egyben nehézségét:

„[...] difficilis res est, Amplissimi Praesules, sacrarum literarum sententiam investigare, aut eam postea quam investigaveris, sine labe, sine fuco, sine errore explicare posse. Multos enim illae, non e plebe modo atque, colluvie

⁵ BORNEMISZA Péter, *Első része az evangéliumokból es az epistolákból való tanuságoknak, mellyeket a keresztyeneknek gyülekezetibe szoktanac predikalni minden ünnepnap. Kit az Vr Iesusnac lelke által az együgyü keresztyeneknek idűösseges tanuságokra íra Bornemisza Peter* (Sempte: Huszár Gál, 1573).

⁶ Tartalmát Both Ferenc kísérelte meg helyreállítani: BOTH Ferenc, *Telegdi Miklós élete és művei* (Szege: Endrényi Lajos, 1899), 97–116.

⁷ TELEGDI Miklós, *Telegdi Miklosnac peechi pispökenec felelete Bornemisza Peternek Feitegetes neuü könyüére, melybe főkép az io chelekedeteknek utalmárul való igaz keresztyéni tudománt oltalmazza* (Tyrnaviae: Telegdi-nyomda, 1580).

hominum imperitos, a se reiecerunt, verum etiam qui pectora gestabant scientiis exulta, fatigarunt, fregerunt, atque eluserunt.”⁸

A bevezető érdemi, hangulati megalapozásának tekinthető a szentírási visszatekintés: amint a lapszéli jegyzetek mutatják, a szerző egy-egy ó- és újszövetségi utalással hangsúlyozza a szent szövegek titok mivoltát. Ezt talán a következő mondat illusztrálja legjobban: „[...] non plus sapere quam oportet sapere, sed sapere ad sobrietatem”.⁹ Ezzel a józan mérték, az *aurea mediocritas*, a betűragó szó szerinti értelmezés és az öncélú, előre eltervezett koncepció vezérelte belemagyarázás közötti helyes értelmezést ajánlja olvasóközönsége figyelmébe. Az egyéni értelmezői képesség mellett fontos a tanítói hivatás/szerep hangsúlyozása is, hiszen akárki nem végezheti el a szentírási szövegek magyarázatát: „Fuit sane eritique, semper haec religionis nostrae constans disciplina, ut omni assumpto atque misso, sua semper pateret cathedra, non misso autem, sive is agrestis, sive tinctus literis esset, gravissimis etiam constitutis suppliciis clauderetur.”¹⁰ Majd pedig még szorosabban kapcsolódik az Ósegyház konstruált hagyományához: „Ita ut neque simus Apostoli, neque omnes Prophetas, neque omnes Doctores, sed habentes donationes secundum gratiam quae data est nobis differentes.”¹¹ Ha ezek a szentírási alapok, akkor hogyan lehetséges, hogy némelyek küldetés nélkül szónokolnak?¹² A küldetés márpedig a hivatásból fakad,¹³ amely azok osztályrésze, akik az Egyházban születtek és a Szentlélek jóváhagyásával neveltettek.¹⁴ Ellenkező esetben báránybőrbe bújó farkasok: álapostolokként rabolnak és szétszórják a nyáját.¹⁵ A helyes mérték, az-

⁸ TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak, melyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni és predikállani szoktanak, magyarázattyának elseo része* (Viennae: Apffl Mihály, 1577), (2°).

⁹ TELEGDI, *Az evangéliomoknak...*, (2°). Az idézet pontosan a következő szentírási hely részlete: Róm 12b, 3.

¹⁰ TELEGDI, *Az evangéliomoknak...*, (3°). Következő mondatában a szerző megadja a szentírási alapot: „Ipse enim Dominus dedit, alios quidem Apostolos, alios Prophetas, alios autem Doctores.” 3^{o-v}, glosszában pedig utal a következőre: „et ipse dedit quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas alios vero evangelistas, alios autem pastores et doctores” Eph 4, 11.

¹¹ TELEGDI, *Az evangéliomoknak...*, (3°), a következő utalással: „habentes autem donationes secundum gratiam quae data est nobis differentes” Róm 12, 6.

¹² TELEGDI, *Az evangéliomoknak...*, (3°): „Quomodo enim, aut quid praedicabunt nisi mittantur?”. Ehhez: „quomodo vero praedicabunt, nisi mittantur” Róm 10, 15a.

¹³ Uo.: „Quomodo autem mittentur, nisi vocentur ut Aaron, eligantur ut Moyses, calculo emundentur ignito ut Esaias?”.

¹⁴ TELEGDI, *Az evangéliomoknak...*, (4^{o-v}): „Nobis autem qui in ipso matris Ecclesiae gremio nati et enutriti sumus, omnem pietatem atque modestiam edocti, constat, vobis Amplissimi Praesules illud inelatum fuisse, Attendite vobis et universo gregi, in quo vos spiritus sanctus posuit Episcopos, regere Ecclesiam Dei.”

¹⁵ TELEGDI, *Az evangéliomoknak...*, (4°): „Ne forte Pseudoapostoli, operarii subdoli, transfigurantes se in Apostolos Christi, abducant discipulos post se, et lupi, ovina pelle tecti rapiant et dispergant oves.” Mindkét utóbbi mellett ott áll az utalás a következőre: „vos Spiritus Sanctus posuit episcopos, regere ecclesiam Dei quam adquisivit sanguine suo ego scio quoniam intrabunt post

az értelmezés kifejtésének érdekében Telegdi tehát felszólítja ismert és ismeretlen munkatársait, fogadják jó szívvel beszédgyűjteményét.¹⁶

Rangban, méltóságban és funkcióban véle egyenrangúakhoz szólván Telegdi Miklós tehát párhuzamosan érvel a szent hagyományhoz illeszkedően végzett, kiegyensúlyozott Szentírás-értelmezés mellett, mely sem nem fundamentalista, sem pedig misztikára hajló. Nem kíván úgy tenni, mintha a reformáció, illetve a trienti zsinat nem történt volna meg; nem kíván visszatérni az egy századdal korábbi idők gyakorlatahoz, ugyanakkor felismeri, hogy egyrészt a zsinat előtti, a (képzetlen) hívő nép jogos lelki igényeit figyelembe nem vevő gyakorlat nem tartható, másrészt a katolikus hit és erkölcs, azaz elmélet és gyakorlat lényegi elemeiből semmi esetre sem szabad engedni.

A beszédgyűjteményt bevezető két költemény

A latin prózai bevezető után a Monoszlói András és Péchi Lukács aláírású bevezető költemények következnek. A középkori-kora újkori egyházi nyelvezet helyét mindkét költeményben a humanista szókinész és szószerkezet-építés veszi át; egyházi szakkifejezések, szentírási utalások pedig csak a kötet tárgyát illetően találhatók bennük. A kifejezett tematikus kapcsolódás ellenére a két szöveg tartalma mégis lényegesen különbözik. Monoszlói *Epigramma* című költeménye ugyanis kifejezetten a kötetben található szövegek tartalmával, elméleti alapjával, elérendő céljával és célközönségével foglalkozik, míg Péchi költeménye sokkal titokzatosabb nyelvezettel a kötet igaz és haszonteli mivoltát juttatja kifejezésre. Lássuk azonban előbb Monoszlói szövegét, melyet vitától el nem zárkózó, saját nyersfordításomban közlök:

„Haec lege grandiloqui cultissima scripta (Telegdi)

Quae dedit ornatis verba diserta modis.

Haec tibi fatidicos referunt cum laude prophetas

Haec reserant veterum dogmata sacra patrum.

Haec fidei pandunt nostrae mysteria quondam

Quae docuere graves religione viri.

Haec quoque templorum pastoribus apta ministrant

Qui sibi commissio dent alimenta gregi.

Haec vario haereseos confutant dogmate sectas

Atque notant fraudes haeresiarum tuas.

Haec igitur quemcunque gravat pia cura salutis

Volvat et assidua sedulitate legat.”

Olvasd az ékesszóló Telegdi művelt írásait,

melyeket szép szavakkal, választékosan adott.

Ezek a jövendőző prófétákat visszhangozzák dicséretesen,

ezek tárják föl az egykori atyák szent dogmáit.

Ezek terjesztették egykoron hitünk titkait,

melyeket tekintélyes hívő férfiak tanítottak.

Ezek hasznára vannak a templomok lelkipásztorainak is,

akik a rájuk bízott nyájnak eledelt adnak.

Ezek különféle dogmákkal cáfolják az eretnek szektákat,

és számba veszik, te, eretnektanító, hazugságaidat.

Akit tehát az üdvösség iránti jámbor aggodalom nyomaszt,

üsse föl, és olvassa kitartó szorgalommal.

discessionem meam lupi graves in vos non parentes gregi et ex vobis ipsi exsurgent viri loquentes perversa ut abducant discipulos post se” ApCsel 20, 28b–30.

¹⁶ TELEGDI, *Az evangéliumoknak...*, (5°): „Accipite ergo hoc quaecunque amoris erga vos mei et religionem nostram pignus, parvulum a parvo profectum munus amico accipite.”

Amint látjuk, a költemény egyrészt bővelkedik bibliai, illetve teológiai szakkifejezésekben, másrészt a leggyakrabban előforduló mutató névmás (*haec*) révén nyomatékosítja a bevezetett szöveg fontosságát. Az elvárt hozzáállást mindjárt az első sorban megadja a szerző: az írások ugyanis nemcsak nagy bölcsességet tartalmaznak, de ékesszólóan és mívesen is formáltattak meg. Így a tartalom és a forma iránt máris pozitív viszonyulást remél kelteni a befogadóban, aki így talán könnyebben elviselheti az anaforaként háromszor egymás után, majd egy-egy sor kihagyással megint következő *haec* névmást, mely már-már vizuális gesztust teremt a befogadó képzelete számára.

Míg az első disztichonban a meg is nevezett kötetsszerzőt csak a „grandiloqui” méltatja, a továbbiakban sorra felbukkannak a hittanításra, pontosabban a katolikus hitrendszer egyik tartóoszlopának, a szent hagyománynak tekintélyt kölcsönző alakokra történő utalások (*prophetas, patrum, viri, pastoribus*), valamint a hívő közösség ó- és újszövetségi alapú metaforája, a nyáj (*grex*) is.¹⁷ A szereplők sorrendjéből többé-kevésbé kirajzolódik a szóhasználat révén elsősorban az Ószövetséghez köthető prófétáktól a mű keletkezésekor kortársi Egyházig húzódó üdvtörténet. A próféták után az atyák személye és a dogmák fogalmának egyetlen mondatba foglalása minden bizonnyal az Ósegyház és az ókori, a dogmafejlődés virágkorát jelentő patrisztikus korra történő utalás lehet, majd pedig a keresztény hit Európa-szerte végbement elterjedésére a „graves religioni viri” kifejezés látszik utalni.

Amikor a postillagyűjtemény keletkezéséig lezajlott katolikus és protestáns hitelesítés jelentős alakjait felsoroljuk, nem téveszthetjük szem elől azt a szellemtörténeti kontextust, mely a költeményt áthatja. Egyrészt az ékesszóló szerzőtől a prófétáig visszamenőleg minden alak aligha személyében, mintsem pusztán eszköz mivoltában tűnik figyelemre méltónak, mégpedig azon cél érdekében, melyet a gyűjtemény követ: a hitletétemény közvetítésének céljából. Másrészt a visszatekintés keretében szerkesztett ajánlást hamisítatlan hierarchikus-didaktikus szemlélet hatja át. Ha ugyanis vetünk egy pillantást az ígéretek, világosan láthatjuk, hogy az ezzel a szófajjal kifejezett tevékenység az azt végző szereplőtől a megjelölt, vagy meg nem jelölt sokaságra irányul: „docuere graves religioni viri”; illetve „pastoribus [...] qui dent alimenta gregi”.¹⁸ Éppen ez utóbbi példánál bukkan fel az egyetlen, valamiféle közösségre utaló szó: „gregi”,¹⁹ valamint a következő sorban: „sectas”, mely a sorvégi helyzet révén nyilvánvaló ellensúlyt képez az igaz hit nyája és a tévtanítás *elszakadványa*, azaz *sectája* között.²⁰ A kezdősor hagyományos megszólítása után a tizedik sorban válik a szöveg ismét személyessé, sőt, máris vádaskodóvá: a „sectas” szónak a „haeresiarca (tuas)” képezi

¹⁷ Például Zsolt 22, 1–3 és Jn 10, 16.

¹⁸ A (lelki) javak kiosztásának gondolata mögött a következő evangéliumi részlet sejlik föl: Mt 24, 45.

¹⁹ A sorpár egésze többre utal, mint a jó pásztor képre: Mt 24, 45; Lk 12, 42.

²⁰ Mt 25, 32–33.

véletlenszerű rímjét. Míg az első, *dativus*-ban álló személyes névmás („tibi”) pozitív utalásokkal körülvéve a postillagyűjtemény és befogadója között kísérelt meg kapcsolatot teremteni, addig az eretnek tévedések akár a megszólított befogadónak, reménybeli olvasónak is tulajdoníthatnak („fraudes [...] tuas”). Így az első sor jóindulatú felszólításával ellentétben a befogadó akár a *haeresis* gyanújába is kerülhet, akinek – abban az esetben, ha „gravat pia cura salutis” – ajánlatos fellapoznia és olvasnia a könyvben található igazságokat. Az olvasás elvárásától tehát eljutottunk a kárhozattal való burkolt fenyegetéssel elért felszólításig, mely immár a kitartó szorgalommal történő olvasást eredményezi. Eközben azonban – kissé meglepő módon – a tartalom közvetítőinek felsorolása szinte háttérbe szorítja az olvasásra váró kötet tartalmát, azaz a hittanítást, melyet a *dogmata*, *mysteria*, *alimenta* szavak jelölnek – és nyilván a hit gyakorlására vonatkozó *rel(l)igione* is itt említhető. Amint láttuk, az ezek ellentétéként tételezett eretnekség csak az epigramma vége felé bukkan fel.

Még egy megjegyzés az említett, *dativus*-ban álló személyes névmásokhoz, melyek nem teljesen azonos befogadói csoportot szólítanak meg. A különbséget a második felbukkanás teszi világossá: „Haec quoque templorum pastoribus apta ministrant / Qui *sibi commissio* dent alimenta gregi.” A mű tehát szól mind az ’egyszerű’ olvasóknak, mind pedig azoknak, akikre nyáj bízott.

Világosan látszik tehát, hogy Monoszlói ajánlását egyrészt az egyetemes üdv-történet, másrészt az aktuálisan fenyegető tévtanítások – melyek az egyes ember lelkében is fel-, felbukkanhatnak – töltik ki. A hithirdetés és hitvédelem ügye éppen az egyént is elérhető veszély miatt nem marad személytelen, hanem egyrészt az egyes szám második személyű névmások, illetve az első sor *imperativusa*, másrészt a fenyegetéssel és jutalmazással operáló erkölcsi kényszer révén szól a befogadóhoz.

Hogy a második, *Liber* című, Péchi Lukács költötte ajánlás bizonyára más hangvételű lesz, már az első sorból kitetszik. Szemben Monoszlóinak a szerzőt egymásra sorjázó súlyos kulcsszavaival („grandiloqui cultissima scripta”) méltató felütésével Péchi a kötetet személyesíti meg, amely derűsen szól a befogadóhoz. Fenntartva az imént említett vitathatóságot, következzen a költemény és nyersfordítása:

„Vultu progredior sereniori	Derűs arccal lépek eléd
Vero Pannonius sono libellus.	én, az őszinte hangú pannon kötet.
Fortassis facilis, tamen beatus	Talán könnyelműn, mégis boldogan,
Cum sim Catholicus, Deo dicatus:	hiszen katolikus, azaz Istennek szentelt vagyok:
Volvas nil leve, dissonum, videbis	Lapozgatva sem találsz bennem talmít, hamisat,
Fucatum, dubiove ficta sensu.	kétes értelmű csalfaságot.
Sunt Ecclesia sancta, vera, nobis	Szüleink a szent, igaz Egyház
Ardens aethere spiritus parentes:	és a buzgóságban izzó lélek.
Est servus diligens mihi Telegdi,	Szorgos szolgálom Telegdi,
Qui solers rigidus notat Charibdes:	aki gondosan számon tartja a sziklakemény Charybdiseket:
Nutantem tumidis gemit procellis	a hullámokat verő viharban imbolygó
Navim totque feris diu lacessem:	és oly sok vad szélről tépázott bárka miatt sóhajtozik,
Vinetum Domini tenet relictum	az Úr maradék szőlőjét pusztító
Vastantes agitando voce lupos:	farkasokat harsány hanggal visszatartja:
Fundatam stabili domumque dextra	az erős jobb által alapított házat
Clangens hic lituus Deo reservat:	ez a harcra hívó csatakürt Istennek megőrzi;
Syrtes oppositae tibi patebunt	ím, feltáruznak előtted Scylla sziklájának
Scyllae equin scopuli legas libellum.”	szemben álló szirtjei: olvasd hát e könyvet!

A postillagyűjtemény sajátos derűje és katolikus megalapozottságú megelégedettsége után viszonylag gyorsan romlik el a hangulat. Miután a lírai én két, hovatarozást jelölő megjegyzést is tett („Pannonius”, „Catholicus”) – a másodikat még transzcendens minőséggel is alátámasztja –, egyrészt a befogadóhoz fordul („volvas”, „videbis”), másrészt immár az egész Egyházra vetül a pillantása („Ecclesia sancta”). Ugyanakkor a „Catholicus” és az „Ecclesia” rokon értelmű szavak, és a költemény keletkezésének körülményeit tekintve jogosan feltételezhetjük, hogy az „Ecclesia” inkább az eretnekségektől – ez esetben nyilván a reformációtól – meg nem tépázott teljes keresztény közösséget jelöli, míg a „Catholicus” csak az igaz hitet megingás nélkül, töretlenül megőrző könyvecskére, egyúttal a lírai énre – amely/aki saját magához beszél – vonatkozik. A katolikus önmeghatározásból következően a kezdettől értékesként beharangozott mű nem is tartalmazhat tévedéseket („leve”, „dissonum”), és az ezt indokló deduktív magyarázat nem késik: az Egyház – mely a lélekkel („spiritus”) együtt szülő („parens”) is –, pontosabban annak hivatalos képviselője, Telegdi hivatott arra, hogy cselekedjék. A „spiritus” önmagában is figyelmet érdemel: jóllehet, nem nagy kezdőbetűvel áll, talán mégsem zárható ki, hogy a harmadik isteni személyre, a Szentlélekre, azon túl pedig a sugalmazott szentírási szövegekre, így a szent hagyományt őrző Egyház párjára vonatkozhat. Ha viszont ettől eltekintünk, akkor a befogadói, egyéni, hívő lélekre kell gondolnunk. Mindenesetre mindkét felfogás esetében érvényesülni látszik az a kettősség, mely a *theoria* és a *praxis* együttes fellépését jellemzi: az Egyház őrzi a hitletéteményt, ám

a konkrét helyzetekben a L/lélek indít cselekvésre, azaz jócselekedetre, vagy akár a bűnnel, tévedéssel szembeni elutasításra.

A fent említett, Telegdit cselekvésre hivatottnak láttató elképzelés páratlan szimbólumkavalkádban bontakozik ki. A költemény második felét, a tizediktől a tizennyolcadik sorig tartó szakaszt Charibdis (sőt: *Charibdes*) és Scylla ellentéte keretezi, ám – számomra legalábbis – kérdéses marad, vajon Charibdis és Scylla bizonyosan megfeleltethető lenne-e konkrét alakoknak, illetve vallási irányzatoknak. Ha igen, akkor egyik – bármelyik – lehet a múltban ragadt katolikus egyház, a másik pedig a minden hagyományost sutba dobó, radikálisan (hit-, egyben vallásgyakorlatot) (meg)újító irányzat. A hangsúlyosan pozitív önjellemzés („sereniori”, „vero”, „beatus”, „Deo dicatus”) révén a *Liber* elvárható funkciója, azaz a postillagyűjtemény előzetes méltatása így is pompásan teljesül, hiszen a mitológiai alakok éppen a nehézségek közötti egyensúlyozásra, pontosabban, köztudomásúan a helyes útvonal megtalálására utalnak, és ezzel nyilvánvaló kapcsolat keletkezik a fentebb bemutatott prózai bevezető vezérgondolata és a költemény között: mindkettő a kiegyensúlyozott, mérsékelt középutat tekinti követendőnek. A félelmetes antik szereplők közrefogta szakaszban Telegdi munkássága részleteztetik, aki az Egyházat mint hagyományos képpel jelölt bárkát,²¹ továbbá a szentírási alapú szókinccsel jelölt szőlőbirtokot és házat kormányozza, illetve védelmezi. Egyik szimbólum sem áll magában: a bárka szelektől űzve hanykolódik; a szőlőbirtok körül farkasok ólálkodnak, a szilárdan épített házat pedig csatakürt hangja öleli védelmezőleg körül. Néhány soron belül felelevenedik tehát az Újszövetség több megragadó költői képe is: a szőlőbirtok mint mennyország,²² a szilárdan megépített ház mint Istennek tetsző életmód²³ és a végítélet harsonái.²⁴ Értéküket éppen a veszélyek emelik ki: hogy a hajó és Charibdis egy mondatban szerepel, világossá teszi az akár végzetes kimenetellel fenyegethető veszélyt. A szőlőbirtok helyzete még rosszabb: hiába az Úr, csak a maradék katolikus hívek („relictum”) lakják, akik még farkastámadásnak is kitétetnek („vastantes lupos”). A többértűen elkeserítő helyzetet azonban a harci kürt („clangens lituus”) és az erős kézzel megépített ház („fundatam stabili domumque dextra”) egyensúlyozza ki, mely járulékosan a nem homokra, hanem

²¹ A bárka, illetve hajó mint az Egyház jelképe egyrészt Noé történetére nyúlik vissza, másrészt a patrisztika korában bontakozott ki: a görög nyelvű szerzők közül először Alexandriai Szent Klemen (150–215) homéroszi hagyományok felhasználásával (*Strómatis* I), a latinok között pedig Tertullianus (160–240) köti össze Noé bárkájának képét az Egyház evilági vándorlásával („Quod in arca non fuit, in ecclesia non sit.” *De idololatria*, PL 2, 696B). Az evangéliumok beszámolója szerint Jézus többször közlekedett bárkával. Később két történet lett alapos elemzések és értelmezések tárgya: a vihar lecsendesítése (Mt 8, 23–27; Mk 4, 35–41, Lk 8, 22–25) és a vízen járás (Mt 14, 24–33; Mk 6, 48–50; Jn 6, 18–21).

²² Pl. Mt 20, 1–16; 21, 33–41.

²³ Pl. Mt 7, 24–25.

²⁴ Jel 8, 2.

sziklára épített ház példázatát is feleleveníti, az utolsó sorpár pedig már új formában tesz utalást a tévtanításokra („Syrtes oppositae”).

A két költemény összehasonlításából világosan kitűnik, mennyire más- és más-képpen ajánlja olvasói figyelmébe a két szerző Telegdi postillagyűjteményét. Míg Monoszlói elsősorban a hithirdetés történeti dimenzióját az aktuális nehézségek szempontjából tárgyalja, valamint a befogadó lelkiismeretére apellál, addig Péchi a személyességet máshonnan ragadja meg: a lírai én ajánló hangját közelíti a befogadó esetleges töprengő kételyeivel, illetve a szerzőnek az igaz hagyományba illesztett méltatásával. Ráadásul Monoszlóinak a gyakorlatra összpontosító szemléletével szemben Péchi az elméletre, azaz a szentírási részletekre támaszkodva ábrázolja a hit és a hitetlenség szüntelen párharcát.

Mivel e helyt nincs tér a latin és magyar bevezetések egymáshoz viszonyulásának körültekintőbb vizsgálatára, elégedjünk meg azzal a megjegyzéssel, hogy Telegdi latin és magyar bevezetői előbb a szerzői szándék és módszer megvilágítását, majd pedig ahhoz illeszkedő gyakorlati útmutatót kínálnak. A további szövegek, Monoszlói hivatalosabb és módszeresebb, illetve Péchi személyesebb latin költeménye elméleti alapot képez a mű befogadásához. Az összességében a latin–magyar–magyar–latin–latin nyelvi mozaikot alkotó bevezetés-sorozat az önértelmezés, a nyelvi kódválasztás és a célközönség szempontjából elgondolkodtató. Miután a maga rendjében, azon belül is a püspöki rendben lévő kollégáihoz latinul szólott, és pozícióján túl ezen gesztusával is már önmagában jogosulttá tette magát a tanításra, illetve ekként értelmezte magát, két rövid, magyar nyelvű írással indokolja a gyűjtemény megszületését, valamint útmutatást ad a kötet használatára. A bevezetők sorát záró költemények pedig teljesen más dimenzióban mozognak, a magyar szövegekkel együtt pedig sajátos hidat képeznek a valódi, illetve a konstruált múlt, azaz a letűnt középkor, illetve a humanizmus antikizáló elitmozgalma, továbbá a jelen népnyelvű lelkipásztori szükséglete között. Míg ugyanis egyrészt a világosan megjelölt címzetteknek szóló latin prózai bevezetők túl a latin költemények csak kevesek számára lehettek értelmezhetőek, az alkotás létrejöttét indokló első magyar szöveg, főleg pedig a „falukon taneto egyigyü iam-bor egyhazi emberekne” szóló segédlet a valóságra reflektál: az egyházi elit és a „terepen” a hit megmaradásáért küzdő és helytálló szerzetesek, papok, illetve a címzett licenciátusok alapvetően más nehézségekkel szembesültek. A lényegüket tekintve hasonló célú szövegek eltérő nyelvi kódolása az eltérő kulturális beágyazottságot is tükrözi: az üdv- és egyháztörténeti utalások, főleg pedig az antik mitológiából vett képek és részben szentírási metaforák más és más befogadói réteg számára lehettek hozzáférhetőek.

Összegzés

Amikor Telegdi Miklós 1577-ben, negyvenkét évesen Bécsben közreadja postillagyűjteményének első kötetét, folytatja azt az irodalmi munkásságot, melyet Petrus Canisius katekizmusának lefordításával 1562-ben elkezdett.²⁵ Akkor még zólyomi főesperesként, az itt tárgyalt postillagyűjtemény kiadásakor már esztergomi apostoli adminisztrátorként a magyar egyház egyik vezetője, és a katolikus megújulásnak immár nyomdával felvértezett élharcosa. Postillagyűjteményét évtizedes pasztorális gyakorlatára, élettapasztalatára és nyelvtudására alapozza: miközben még a „régí világban” képeztetett ki, már nem jutott el sem Itáliába, sem Párizsba, hanem pusztán Krakkóban tudott egyetemre járni. Mindezzel együtt is széleskörű és korszerű teológiai ismeretekre tett szert, amint arról mind könyvtárának ránk maradt jegyzékei,²⁶ mind pedig háromkötetes postillagyűjteményében alkalmazott patrisztikai, középkori és zsinati tudásanyag tanúskodik. Amint láttuk, első kötetének elején nagy lélegzetet vesz: egyszerre kíván latinul megfelelni a korabeli hagyományos klerikus közvéleménynek, a humanista műveltséggel rendelkező egyházi és világi befogadónak, valamint a latinul már nem, vagy alig tudó felhasználói rétegnek, melynek tagjai a végeken – vagyis a Magyar Királyság legkülönbébb helységeiben – a katolikus hitet papként vagy pusztán licenciátusként őrizni próbálták. Telegdi postillagyűjteményének első kötete éppen az átmenetnek azon pillanatát ragadja meg, amikor a középkori egyházi latin és a humanista latinság műveltségéből népnyelvű, azaz magyar nyelvű egyházi műveltség keletkezett és bontakozott ki.

IMRE MAJOROSSY

Latin Language Dedicatory Oeems to the First Volume of Miklós Telegdi's Postillas

This paper deals with the Latin introductions to Miklós Telegdi's collection of sermons (1577). In addition to the Latin and Hungarian prose introductions, there are also two Latin poems at the beginning of the first volume which were written by friendly colleagues of the respected prelate. The first one praises the author of the collection of sermons and emphasizes the practical use of the texts. The second speaks also to the recipient, but at a significantly higher intellectual level. This po-

²⁵ Petrus CANISIUS, *Az kereszttyenségnec fundamentomírol valo rövid keonywebkce*, ford. TELEGDÍ Miklós (Viennae: Hoffhalter), 1562.

²⁶ NAGY Gyula, „Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból”, *Magyar Könyvszemle* 5, 1. sz. (1880): 37–50; TÖTH István, „Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 95, 3. sz. (1979): 272–284.

em uses a number of ancient and biblical symbols which requires extensive knowledge. Both of them and the other introductory texts stress the tradition, the transmission and the continuity of the proclamation of faith.

SZABÓ ÁDÁM

Romlás vagy fejlődés?

A jezsuita Antonio Possevino és az antitrinitárius történelemszemlélet

Az Erdélyi Fejedelemség 16. századi történetével kapcsolatban gyakran szokták emlegetni a vallási toleranciát, amely Európában egyedülálló módon lehetőséget biztosított arra, hogy a katolikus egyház és a reformáció nyomán kialakult felekezetek békében létezhesenek egymás mellett. Ez a megfogalmazás a részletesebb vizsgálatok fényében árnyalásra szorul, de így is kijelenthető, hogy az ország valóban sokszínű vallási képet mutatott, és a különböző keresztény egyházak, vagy az egyházzá válás felé haladó közösségek nagyobb szabadságot élveztek, mint a kontinens legtöbb vidékén.

Ilyen közösséget alkottak az antitrinitáriusok, a szentháromság-tagadók¹ is, akik csaknem minden más országban üldöztetésnek voltak kitéve, Erdélyben viszont egyházszervezet kiépítésére és tanításuk nyomtatott kiadványok révén történő terjesztésére is lehetőségük nyílt. Egyik legfontosabb könyvük a Gyulafehérváron, 1568-ban megjelent *De falsa et vera unius Dei cognitione* volt, ami minden addiginál átfogóbban mutatta be a hagyományos szentháromságtannal szembeni kritikáikat.² A katolikus egyház sem vesztette el teljesen a pozícióit, és Báthory István fejedelem idején módja nyílt rá, hogy Erdélybe telepítse az egyház megújulásában és a protestáns felekezetek elleni küzdelemben nagy szerepet játszó jezsuita szerzetesrendet. A két szervezet egymás mellett élése azzal járt, hogy a jezsuiták kapcsolatba kerültek a másutt szinte teljesen ismeretlen antitrinitárius tanítással, és polémiába

¹ Az antitrinitáriusoknak ekkor még nem volt általánosan elfogadott önnevezése. Csak a 17. század elején bukkan fel először az *unitárius* elnevezés Erdélyben, míg a lengyelországi közösségekre az *ecclesia minor, fratres Poloni* vagy a *Sociniani* kifejezést kezdték használni. Mivel a 16. században ezek még nem voltak széles körben használtak, vagy nem is léteztek, így a tanulmányban sem szerepelnek.

² Modern magyar fordítása: DÁVID Ferenc, Giorgio BIANDRATA, Gregorz PAWEL és mások, *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2, szerk. KOVÁCS Sándor és MOLNÁR B. Lehel, ford. PÉTER Lajos (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002).

bocsátkoztak vele. Ennek a vitának a legfontosabb terméke szintén egy kiadvány volt, amelyet egyik legnagyobb formátumú képviselőjük, Antonio Possevino írt, kifejezetten a *De falsa et vera* ellen; a munkában sorra vette a szentháromság-tagadók érveit, és próbálta megcáfolni azokat.

A tanulmány ezt a Possevino-művet mutatja be, különös tekintettel a keletkezéstörténetének bizonyos motívumaira, és elsősorban arra a részére, amelyben a *De falsa et vera* első fejezeteivel száll szembe. Ezekben a szentháromság-tagadók egy egyháztörténeti folyamatot vázoltak fel, amely arról szólt, hogy az eredeti krisztusi tanítás a későbbi századok során egyre inkább elveszett, eltorzult, és csak a reformáció során kezdett el újra napvilágra kerülni, hogy aztán tiszta, eredeti fomáját az ő tanításukban nyerje vissza. Mivel az antitrinitáriusok nem a történelemszemlélet terén számítottak igazán nagy újitóknak, ritkán fordult elő, hogy ilyen hosszan és komplex módon érveljenek a témában; ezért mind az ő felfogásuk, mind a rá adott katolikus válasz a koraujkori vallástörténet érdekes epizódját képezi.

A két mű jelentőségének megértéséhez természetesen az előzmények, a kontextus felvázolására is szükség van, ezért először röviden bemutatom azok hátterét, tehát a *De falsa et vera* keletkezéstörténetét és Possevino antitrinitáriusokkal kapcsolatos tevékenységét. A fő részt a jezsuita atya által írt cáfoló munka, illetve annak említett szakasza képezi, az „ariánusok” egyháztörténeti felfogásával szemben megalkotott érvrendszer. A tanulmány rövid kitekintéssel záródik a Possevino-mű értékére és további sorsára vonatkozóan.

Az antitrinitárius kiadvány, a *De falsa et vera* esetén a legfontosabb azt megjegyezni, hogy a keletkezésének sem a helye, sem az ideje nem véletlen. A szentháromság-tagadó tanítást hirdető gondolkodók Európán belül ugyanis csak két helyen, Lengyelországban és Erdélyben élvezhettek viszonylagos nyugalmat. A 16. század második felében több antitrinitárius érkezett ezekbe az országokba, és egymással összefogva elkezdtek egy egységes teológiai rendszer kidolgozását, amelyet egyházszervezési tevékenység is kísért, így a század végére mindkét országban kialakult az önálló felekezetük. A *De falsa et vera* megjelenése szempontjából az erdélyi közösség a fontosabb, itt maga János Zsigmond támogatta őket. A fejedelem személyes pártfogását élvezték az antitrinitáriusok vezetői, Giorgio Biandrata (Blandrata) és Dávid Ferenc, akik nemcsak a hitelveiket hirdethették szabadon, hanem a Gyulafehérváron működő nyomdát is megkapták.³

Ekkor, az 1560-as évek végén, élénk kapcsolattartás volt megfigyelhető a lengyelországi és erdélyi antitrinitáriusok között, sokáig próbálkoztak azzal, hogy olyan tanítást alakítsanak ki, amelyet valamennyien elfogadnak. Ennek a törekvésnek volt

³ A lengyelországi és erdélyi antitrinitarizmus korabeli történetéről lásd pl. BITSKEY István, *Hitviták tüzeiben* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 83–107; BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); BALÁZS Mihály, „Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéből*, 97–126 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016).

az egyik legnagyobb eredménye a *De falsa et vera*. A latin nyelvű kiadvány igazából egy gyűjteményes munka volt, több szerző tollából származó értekezések összessége. Ezek egy része már korábban megjelent, részben latin, részben nemzeti nyelven. A kutatók többségének álláspontja szerint a már említett Giorgio Biandrata és Dávid Ferenc mellett a lengyel antitrinitárius szerző, Gregorz Pawel írták a legtöbbet, és ők voltak azok is, akik megpróbálták egységes művé összefűzni őket, lefordítva és bizonyos pontokon módosítva a korábban keletkezett szövegeket. A *De falsa et vera* fontos állomása volt az antitrinitarizmus történetének, minden addiginál átfogóbb összefoglalását adta a felekezet nézeteinek.⁴

A jezsuiták megjelenése azután vette kezdetét Erdélyben, hogy János Zsigmond fejedelem 1571-ben meghalt, és a rendek Báthory Istvánt választották utódjául, aki 1576-ban Lengyelország királya is lett. Ekkor elhagyta Erdélyt, a fejedelemség irányítása azonban a Báthory-család kezén maradt: először a testvérét, Kristófot bízta meg a kormányzással, majd annak halála után unokaöccse, Zsigmond került Erdély élére. A valláspolitikában ez változásokat hozott, ugyanis a Báthoryak elkötelezett katolikusok voltak, így a római egyház pozícióit próbálták erősíteni. Báthory István ezirányú terveiben fontos szerepet kaptak a jezsuiták, akiket jelentős támogatásban részesített. Lengyelországban már jelen voltak, Erdélybe viszont ő telepítette be őket; hamarosan több rendházuk létesült, és ezúttal ők vehették át a fejedelmi nyomda kezelését.⁵ Az antitrinitáriusok helyzete ezáltal sokkal kedvezőtlenebbé vált; az időszak legtragikusabb epizódja volt a számukra, amikor Báthory Kristóf letartóztatta a korábbiaknál is radikálisabb gondolatokat megfogalmazó Dávid Ferencet, aki fogva tartása alatt meghalt.

A jezsuita rend egyik legfontosabb tagja, aki a térségben működött, Antonio Possevino volt. Amikor Báthoryval kapcsolatba került, a jezsuita atya már meglehetősen ismert személynek számított; nagy műveltsége és hitbeli elkötelezettsége kivívták felettesei és a katolikus vezető körök elismerését, de más felekezetű partnerekkel is gyakran sikerült eredményes tárgyalásokat folytatnia.⁶ Egy diplomáciai missziója során került Báthory István látókörébe: Possevino Svédországba tartva eredetileg csak átutazott Lengyelországon, de tudott személyesen találkozni a királlyal, és sikerült jó kapcsolatot kialakítania vele. A következő években már elsősorban az ő érdekében tevékenykedett: közvetített a Rettegett Iván cárral és Habsburg Rudolf császárral folytatott tárgyalásain, és a katolikus egyházszervezésben is

⁴ A *De falsa et vera* megjelenésének körülményeiről és a mű tartalmáról jó összefoglalást ad a magyar fordításhoz írt bevezető tanulmány: BALÁZS Mihály, „Bevezető”, in DÁVID és mások, *Két könyv...*, 9–29.

⁵ Az erdélyi jezsuita misszióról lásd MOLNÁR Antal, „A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon”, in MOLNÁR Antal, *Lebetetlen küldetés?: Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, 17–28 (Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2009), 23–27.

⁶ Possevino életéről és munkásságáról lásd Emanuele COLOMBO, „Antonio Possevino”, in *Dizionario Biografico degli Italiani* 85 (2016), hozzáférés: 2024.05.01, [https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-possevino_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-possevino_(Dizionario-Biografico)/), valamint az ott idézett szakirodalmat.

segítségére volt. Közreműködött a jezsuiták betelepítésében és új rendházak létesítésében mind Lengyelországban, mind pedig Erdélyben. Kétszer látogatott személyesen a fejedelemségbe, ahol nemcsak a katolikusok fogadták nagy tisztelettel, hanem protestánsokkal is folytatott szívélyes hangnemű tárgyalásokat.⁷

Erdélyi utazásai során Possevino kapcsolatba került az antitrinitarizmussal is; tapasztalatairól és gondolatairól többször beszámolt leveleiben. A szavaiból kiderül, hogy minden diplomáciai érzéke, megegyezésre való törekvése ellenére komoly ellenszenvvel viseltetett az általa ariánusoknak nevezett szentháromság-tagadók iránt. Jó példa erre, hogy az egyik műve ajánlásában, amelyet Báthory Zsigmondnak címzett, a néhai Báthory Kristóf tettei közül mint hősi cselekedetet külön kiemelte a Dávid Ferenc elleni fellépését.⁸ Konkrétabb javaslatokat fogalmazott meg egy 1583. december 10-én írt levele, amelyben az antitrinitáriusok elleni határozott intézkedésekre próbálja rávenni Báthory Istvánt: „Tanácsosnak vélném, ha (mivel semmi más nem tud ártani, ha Isten a barátunk) megparancsolná, hogy Erdélyben szüntessek meg az ariánusok nyilvános prédikációit Krisztus istensége ellen, mivel azokat az ország hivatalos törvényei is tiltják. [...] Jól tudom, mennyire szívügye Királyi Felségeteknek is, hogy ezt a dögvést felszámolják; hiszen a múlt évben is emiatt parancsolta meg, hogy indítsanak eljárást a kárhozatos istenkáromlásaik ellen.”⁹

Néhány nappal később, egy újabb levelében azzal toldotta meg a kéréseit, hogy az antitrinitáriusok birtokában lévő domonkos rendházat vegyék el tőlük, és adják át a jezsuitáknak, hogy a tervezett szeminárium helyszínéül szolgáljon.¹⁰ Kiderül ezekből a forrásokból, hogy maga a király teljes mértékben egyetértett Possevinóval az antitrinitarizmus elítélésében, a jezsuita atya pedig pontosan ismerte a Krisztus istenségét tagadó nonadorantizmus ellen hozott törvényeket; de arról is tudomása volt, hogy ezeknek nem sikerült érvényt szerezni.

Possevino antitrinitáriusokkal kapcsolatos tevékenységét illetően két művet kell megemlíteni. Az első a *Transilvania*; ez egy Erdély történetét összefoglaló, olasz nyelvű

⁷ Possevino erdélyi és magyarországi működését a fennmaradt források – elsősorban magának Possevinónak a levelei alapján – részletesen leírta FRANKÓI Vimos, *Egy jezsuita diplomata hazánkban* (Budapest: Katolikus Szemle, 1902).

⁸ VERESS Endre, szerk., *Fontes rerum Transylvanicarum II.* (Budapest: Athenaeum Részvénytársaság, 1913), 199: „Et vero recordaris Christophori parentis tui, quam heroico, hoc est Christiano pectore [...] peste illa Francisci Davidis (publica sententia ordinum) extincta [...] frenoque Satae iniecto [...] ostium isthic fidei aperuit.”

⁹ LUKÁCS László, szerk., *Monumenta Antiquae Hungariae II. (1580–1586)* (Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1976), 581–582: „Idcirco [...] consultum putarem. si cum reliqua omnia nihil tum nocere possint, cum Deum amicum habuerimus, iubeat ut in Transsylvania publicae illae arianorum conciones adversus Christi divinitatem quae publico regni decreto prohibita quoque sunt... Et sane scio, quantopere Regiae Maiestati Vestrae cordi fuerit, ut ea pestis tolleretur.”

¹⁰ VERESS Endre, szerk., *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory: 1571–1613 = Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából*, *Fontes rerum Transylvanicarum I* (Budapest: Athenaeum Részvénytársaság, 1911), 300.

munka, amelyet Possevino azért készített, mert úgy találta, hogy a Báthoryak udvari történetírója, Brutus túlságosan eretnek szellemben írt a témáról. A mű azonban politikai vonatkozásai miatt nem jelent meg nyomtatásban.¹¹ Néhány évvel később, 1586-ban azonban napvilágot látott egy másik munkája, a *Notae divini Verbi*.¹² Ez eredetileg egy lutheránus teológussal, David Chytraeusszal folytatott polémiaja része volt, de Possevino sok mindenre kitért benne, például beillesztette a következő fejezetet: *Atheismi Lutheri, Melanchthonis, Calvini, Bezae [...] et aliorum nostri temporis haereticorum*.¹³ Ebben Possevino azt próbálta igazolni, hogy a reformáció folyamán az egyes protestáns teológusok fokozatosan elhagyták az igaz hitet, egyre nagyobb és nagyobb istentelenségbe süllyedve. A folyamat végére az antitrinitáriusokat helyezte; ennek kapcsán röviden előadta a kelet-európai egyházalapításuk történetét, majd kiemelt néhány epizódot, amelyekkel részletesebben foglalkozott: egy lengyelországi hitvitát, Dávid Ferenc életét és tanítását, és végül a már említett munkát, a *De falsa et verát*, amelyet egy *Summa et refutatio* című részben – fejezetről fejezetre haladva – igyekezett tételesen megcáfolni.¹⁴ Ez a beillesztett rész, az *Atheismi*, olyannyira megtetszett az egyik olvasónak, a Báthoryak szolgálatában álló Bodoni Istvánnak, hogy külön kiadatta még abban az évben Kölnben¹⁵ és Vilniusban.¹⁶ Azért külön, mert, mint ő maga írta: „a leghasznosabb rész az, amelyikben a jelen évszázad istentelenségeit tárja mindenki szeme elé, és fejszével vág oda annak a méreggel átitatott fának a gyökeréhez, amely az eretnokségek megannyi szörnyszülöttjét termette.”¹⁷

A *Summa et refutatio* tehát kifejezetten polemikus szándékkal íródott, a célja, hogy szembeszálljon a *De falsa et verá*ban felhozott valamennyi érveléssel. Az első részben ennek megfelelően az antitrinitárius mű első három fejezetéről beszél, amelyek fókuszában a kereszténység addigi története áll. Ez a rész nemcsak azért érdemel különös figyelmet, mert Possevino meglehetősen részletességgel ír róla, hanem azért is, mert itt olyan téma áll a középpontban, amely a korábbi antitrinitárius munkákban kevésbé kapott hangsúlyt. Itt próbálták meg először szisztematikusan megadni a Szentháromság-dogma kialakulásának történetét. A szerzők (az első két fejezet

¹¹ A mű csak a 20. században került sajtó alá: Antonio POSSEVINO, *Del Commentario di Transilvania*, szerk. VERESS Endre (Budapest: Typographia artistica Stephaneum, 1913).

¹² Antonii POSSEVINI Societatis Iesu, *Notae divini verbi et apostolicae ecclesiae fides, ac facies ex quatuor primis oecumenicis synodis [...] adversus Responsum cuiusdam Davidis Chytraei* (Posnaniae: Typis Ioannis Wolrabii, 1586).

¹³ POSSEVINO, *Notae divini verbi...*, 64–138.

¹⁴ Uo., 111–130.

¹⁵ R. P. Antonii POSSEVINI, theologi Societatis Iesu, *De sectariorum nostri temporis atheismis liber* (Coloniae: Arnoldus Mylius, 1586).

¹⁶ Antonio POSSEVINO, *Atheismi Lutheri, Melanchthonis, Calvini, Bezae [...] et aliorum nostri temporis haereticorum* (Vilnae: Ioannes Velicensis, 1586).

¹⁷ „Cum vero haec pars utilissima sit, qua, cum atheismos huius saeculi ob oculos omnium posuit, securim admovit ad venenatae istius arboris radicem, quae tot haeresum monstra protulit.” POSSEVINO, *Atheismi Lutheri...*, A2^r; POSSEVINO, *De sectariorum...*, A2^{r-v}. Mivel csak a kölni kiadásban található lapszámozás, ezért a *Summa et refutatio* szövegét (saját fordításban) onnan idézem.

esetén valószínűleg Dávid Ferenc, a harmadik esetén Giorgio Biandrata)¹⁸ az egész történelmet áttekintik Jézus életétől és halálától kezdve egészen a saját korukig, és az újszövetségi könyvek egyes részeire, valamint egyháztörténeti forrásokra építve azt próbálják bizonyítani, hogy az igaz vallás, amit Krisztus a szándéka szerint hirdetett, rögtön az ő kereszthalála után romlásnak indult, és rövid idő alatt teljesen eltűnt, amint azt ő maga is megjövendölte, s helyette kialakult a görög bölcselkedés elemeiből építkező szentháromságtan. Különösen a preegzisztens, isteni lényegű Fiú képzetét támadják, amelyet megkülönböztetnek a Bibliában szereplő Jézustól, úgy tekintve, hogy a szentháromsághívők az Antikrisztus befolyására mintegy megkettőzték Krisztust, és a valódi helyett a Máriától való születés előtt is létezőnek tartott, isteni rangra emelt hamisat kezdték el imádni.¹⁹

A második rész azokat a módszereket mutatja be, amelyeket az Antikrisztus felhasználott az igaz tanítás megrontására: nem közvetlenül szállt szembe vele, hanem újabb és újabb dolgokat adott hozzá (hét szentség, a szentek tisztelete stb.), míg végül a sok rárakódott hazugság eltorzította, majd eltüntette a krisztusi hitet. A harmadik rész a történelmi folyamatokat értelmezi: az első századok egyházatyáinak eretnekellenes írásaiból megkísérli rekonstruálni a tévtanításokat, amelyekkel azok harcoltak, és a lényegüket a görög filozófia szofisztikus csűrös-csavarásában látja, amely fokozatosan kialakította a hármass-egy Isten képzetét. A fordulatot az ariánus viták idejére teszi, onnantól kezdve az egyházban uralomra jutott a szentháromságtan, az Antikrisztus tanítása, azokat pedig, akik kritizálni merték (például Joachim de Fiore vagy Bernardino Ochino), eretneknek bélyegezték és erőszakkal elnyomták. Az eredeti tanítás újrafelfedezése a reformációval kezdődött el, a hitújítók egyre újabb és újabb elemeit tárták fel az elveszett igazságnak. A *De falsa et vera* szerzői a legnagyobb elismeréssel Erasmust, Servetust és Lelio Sozzinit említik, az általuk indított folyamat betetőzését – természetesen – a saját teológiájukban látják.²⁰

A mű ezen része annyiban különleges, hogy az antitrinitáriusok általában más szempontból közelítettek a témához, a bibliai egzegézis, dogmatikai megfontolások, filozófiai érvelés és egyéb eszközök útján próbálták meg a tanításukat igazolni. A *De falsa et vera* is számos elemet vesz át más protestáns felekezetek argumentációjából: az a motívum, hogy szellemi elődeiknek tekintettek bizonyos középkori eretnekeket és a katolikus egyházat valamilyen módon támadó, kritizáló szerzőket (*testes veritatis*-koncepció), nem mondható igazán eredetinek. Mégsem beszélhetünk pusztán szolgai átvételről a *De falsa et vera* nyitófejezetei esetén. A szerzők kiegészítették és módosították a kapott érveket, egyedi, a teológiájuk egyéb aspektusaihoz szervesen illeszkedő elképzelést alakítva ki. Például itt is a tanításuk lényegi részét, a preegzisztencia és a Szentháromság-dogma kialakulását és kritikáját helyezték

¹⁸ BALÁZS, „Bevezető”, 18–19.

¹⁹ DÁVID és mások, *Két könyv...*, 38–45.

²⁰ Uo., 46–58.

a középpontba mint az igaz keresztény tanítás történetének döntő elemeit. A többi hitújítót pedig, például Luthert és Kálvint, úgy ábrázolták, mint akik elindultak ugyan az igazság felé vezető úton, de nem mertek végigmenni rajta, így ők sem állíthatják magukról, hogy az eredeti jézusi tanítást képviselnék.²¹

A jezsuita atya a *Summa et refutatio*-ban maga is az egyháztörténeti forrásokra épít elsősorban, bár a logikát is felhasználja, mikor rákérdez, hogy ha az igaz krisztusi egyház sohasem valósult meg, mert a keresztrefeszítés után azonnal romlásnak indult a hit, akkor az antitrinitáriusok mégis hogyan tudták fellelni az igaz tanítást²² – ami kissé félrevezető érvelés, mert a *De falsa et vera* szövegéből egyértelműen kiderül, hogy az antitrinitáriusok szerint nem eltűnt az igazság, hanem összekeveredett mindenféle tévedéssel, csak újra felszínre kellett hozni.²³

Sokkal hosszabban érvel Possevino a Bibliából vett érvek alapján, sorra idézve azokat a részeket, amelyek az igaz hitnek az egész világon való elterjedését jövendölik, ami nyilván nem egyeztethető össze azzal a nézettel, hogy az a megszületése után azonnal megromlott és homályba merült volna.²⁴

A szentháromságtan dogmatikai kérdéseivel Possevino itt nem foglalkozik sokat, mert a mű korábbi részében már szembeszállt azzal az antitrinitárius elképzeléssel, miszerint a katolikusok többszörözték volna Istent. Csupán az egyik, az antitrinitáriusok és katolikus egyház által is nagy tiszteletben tartott patrisztikai szöveget idézi, amely leszögezi, hogy egyetlen Isten van, akit imádni kell.²⁵ Magánál a patrisztikus kornál viszont elidőzik, és végigtekinti a *De falsa et vera* által említett egyházatyákat, megállapítva, hogy sem János apostol, sem Polükarposz, sem Iréneusz, sem Jusztinosz, sem pedig Tertullianus nem említik, hogy az általuk ismert eretnekek a Szentháromságot hirdették volna.²⁶ Az érv annyiban megállja a helyét, hogy az orthodox szentháromságtan valóban nem alakult még ki ekkor sem az eretnek szektáknál, sem a katolikus egyházban, tehát a korai egyházatyák tényleg nem tehettek róla említést mint elítélendő tanításról – de ugyanezen okból kifolyólag

²¹ A *De falsa et vera*-ban szereplő történelemfelfogásról lásd BALÁZS, „Az erdélyi antitrinitarizmus...”, 28–37; BALÁZS, „Bevezetés”, 17–19; BALÁZS Mihály, „Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéből*, 231–240 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 232–233.

²² POSSEVINO, *De sectariorum...*, 55^r: „Quin vero, si Christi Regnum fuerat illico penitus abolendum, ubinam reservatum erat exemplar, quod istis asservaretur, ut ad illud omnia instaurarent?”

²³ DÁVID és mások, *Két könyv...*, 46: „Az Antikrisztus pedig mivel látta, hogy a Szentírást teljesen nem semmisítheti meg, arra törekedett, hogy legalább megrontsa, vagy hozzátoldjon valamit az értelmezés vagy az eretnekekkel szembeni óvatosság színe alatt.”

²⁴ Pl. Lk 1, 33: „Et regnabit in domo Iacob in aeternum”; Agg 2, 8: „Et movebo omnes gentes, et veniet desideratus cunctis gentibus”; Iz 60, 11: „ut afferatur ad te fortitudo gentium, et reges earum adducantur”. Lásd POSSEVINO, *De sectariorum...*, 54v–55r.

²⁵ POSSEVINO, *De sectariorum...*, 55^r: „profitemur, disertissime in Symbolo, unam numero Divinitatem, et cum D. Athanasio passim canimus: Non tres Dii, sed unus est Deus.”

²⁶ Uo., 56r: „Deinde quinam ex haereticis fuere isti, qui eo tempore Trinitatem praedicare coeperunt? Edant origines si possent.”

támogatólag sem hivatkozhattak rá. Az antitrinitáriusok persze joggal látták a saját teológiájukkal ellentétesnek az első századokra jellemző (és a korai egyházatyák által valóban említett) dokéta, patripasszionista stb. nézeteket, de ezeket a katolikusok az ókorban és később is éppúgy elítélték, mint ők.²⁷

Érdekes, hogy a jezsuita szerző külön kitér a vallás miatt történt erőszakos konfliktusokra, párhuzamba állítva az ókori ariánus–katolikus harcokat azzal, amit a saját korában a kálvinisták tettek.²⁸ Erdélyben ez a megállapítás talán nem volt teljesen visszatetsző, mert a fejedelemség protestáns többségű volt, s a katolikus papsághoz, különösen a jezsuitákhoz sokan ellenségesen viszonyultak (bár a szerzetesrend tagjainak kiűzésére csak két évvel Possevino könyvének a megjelenése után került sor), de Európában ekkorra már a vallási erőszak olyannyira elterjedt, hogy egyik felekezet sem tehetett szemrehányást a másiknak anélkül, hogy az ne tudott volna a maga részéről hasonló sérelmeket felsorolni.

A későbbi teológusokkal kapcsolatban Possevino mindenekelőtt tárgyi tévedéseket tesz szóvá: a *De falsa et vera* hangsúlyosan említi a középkori hittudomány két nagy alakjának, Petrus Lombardusnak és Joachim de Fiorénak a vitáját, ami az 1215-ben tartott IV. lateráni zsinaton érte el a csúcspontját, de sem a zsinatot összehívó pápa nevét nem találja el, sem pedig a résztvevők személyét.²⁹ Úgy fogalmaz, mintha maga Lombardus és Fiore vettek volna részt az eseményen, pedig mindketten meghaltak már addigra, a tanítványaik és követőik voltak azok, akik a nézeteiket képviselték.³⁰ Possevino argumentációjának a hatását azonban csökkenti, hogy ugyanebben a gondolatmenetben ő maga is elkövet egy tárgyi tévedést: azt állítja, hogy az antitrinitáriusok a domonkos szerzetes és inkvizitor Luxemburgi Bernátot nevezték meg egyik szellemi elődjükként, pedig a könyv nem róla, hanem Bernardino Ochínóról beszél, aki szerzetesből valóban reformátorrá lett.³¹

A vita lényegéről viszont nem sokat ír, pedig ebben a tekintetben a *De falsa et vera* pontosan fogalmazott: Fiore azzal vádolta meg Lombardust, hogy a *Sententiarum libri IV* című művében a három isteni személy mellett egy negyediket is bevezet, a közös egységet, így tulajdonképpen *quaternitast*, azaz négységet tanított.³² Posse-

²⁷ A patrisztikus kori eretnekmozgalmakról és a Szentháromság-dogma fejlődéséről összefoglalásként lásd VANYÓ László, *Bevezetés az őskeresztény kor dogmatörténetébe*, Ókeresztény Írók 20 (Budapest: Szent István Társulat, 2009), 336–374.

²⁸ POSSEVINO, *De sectariorum...*, 57: „Quin vero dirissima quaeque ab Arianis (ut hoc tempore a Calvinistis) pertulere Catholici in universo orbe terrarum, quae tam nota sunt, quam quae notissima.”

²⁹ DÁVID és mások, *Két könyv...*, 55–56.

³⁰ POSSEVINO, *De sectariorum...*, 57^{r-v}: „Quaeam enim unquam isto Pontifice Synodus fuit coacta? Sub Innocentio quidem tertio Lateranensis habita est, sed et ante hanc Lombardus, et Ioachimus e vivis excesserant.”

³¹ Uo., 57^r: „aiunt [...] Bernardum de Luxemburgo [...] secum in doctrina consentire.”

³² DÁVID és mások, *Két könyv...*, 56. A Lombardus–Fiore vitáról részletesen lásd pl. Axel MEHLMANN, *De Unitate Trinitatis: Forschungen und dokumente zur Trinitatstheologie Joachims von Fiore im Zusammenhang mit seinem verschollenen traktat gegen Petrus Lombardus* (Freiburg: Albert-Ludwigs Uni-

vino talán azért nem érezte szükségét, hogy különösebben belebonyolódjon a témába, mert a középkori teológus által is vallott katolikus szentháromságtanról a könyv korábbi fejezeteiben már értekezett, egyértelműen leírta annak fő elemeit. A jezsuita szerző továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy Fiore ugyan kritizálta Lombardus dogmatikai elképzeléseit, de a sajátjai is távol álltak az antitrinitáriusok hitétől.³³ Ez igaz volt, de a *De falsa et vera* szerzői nem is állították, hogy a pozitív tanítását illetően egyetérteneinek Fioréval, csak a kritikáját ismerték el, illetve azért dicsérték, mert szerintük megjövendőlte a pápaság bukását.

A *De falsa et vera* szövegében egy kicsit korábbi részre utal, de logikailag jól illik Possevino gondolatmenetébe, hogy a keresztény egyháztörténet után, a rész záróelemeként említi, hogy az antitrinitáriusok „a török derék szálláscsinálóiként elismerik a Koránt, Mohamed törvényét.”³⁴ Valójában a *De falsa et vera* szerzői csak azért említik az iszlám vallást, mert olyan dolgokat támadott a katolicizmusban, amelyeket ők is: a kereszténységgel szembeni ellenérzésének, tehát a Kelet krisztusi hittől való elszakadásának fő oka az antitrinitáriusok szerint a Szentháromság dogmája volt. Azokat a részeket emelik ki a Koránból, amelyek tagadják Krisztus istenségét, vagy babonáságnak minősítik az antitrinitáriusok által kritizált más tanításokat, pl. a képtiszteletet vagy a szentek kultuszát. Mindazonáltal külön hangsúlyozzák, hogy egyáltalán nem tartják az igaz hit letéteményesének Mohamed vallását sem.³⁵ Ennek ellenére könnyen belátható, hogy a török veszélytől tartó területeken a muzulmán vallás bármiféle jellegű pozitív említése miért tűnhetett támadási felületnek a jezsuita atya számára.

Ha a fentieket áttekintjük, megállapítható, hogy Possevino valóban jól ismerte az antitrinitarizmus történetét és tanítását, és tényleg elolvasta a *De falsa et verát*. Cáfolata átgondolt, logikai érvelésre, szentírási helyekre és az ellenfelei által is elismert egyházi tekintélyekre egyaránt támaszkodó argumentációt alkalmaz, hogy mintegy a saját fegyvereikkel győzze le az antitrinitáriusokat. Ezzel együtt nem mentes a tendenciózusságtól, hajlamos elsiklani bizonyos részletek felett, vagy éppen eltúlozni az antitrinitáriusok tanításának egyes elemeit – ami részben műfaji sajátosságnak is tekinthető, hiszen hitvitázó munkáról van szó. A jezsuita atya műveltsége és irodalmi tehetsége is megmutatkozik a szövegben, teljességgel érthető tehát, hogy miért tartották érdemesnek a háromszori kiadásra.

Ami a *Summa et refutatio* hatását illeti, nyomtatásban megjelent antitrinitárius reakció nem ismert. A lassan egyházzá szerveződő szentháromság-tagadók helyzete azonban ekkor már nem volt olyan kedvező, mint a *De falsa et vera* megjelenésekor, csak korlátozott lehetőségeik voltak nyomtatott könyvek kiadására; legfeljebb a prédikációikban,

versitat, 1991); Fiona ROBB, „The Fourth Lateran Council’s definition of trinitarian orthodoxy”, *The Journal of Ecclesiastical History* 48, 1. sz. (1997): 22–43.

³³ POSSEVINO, *De sectariorum...*, 57°: „Ioachimus enim, cum tres doceret distinctas essentias, hi vero cum unam asserant, ecquid simile habent?”

³⁴ Uo., 57°: „Probant enim Coranum Mahometis legem boni Turcae praecursores.”

³⁵ DÁVID és mások, *Két könyv...*, 54.

vagy kézirat formában foglalkozhattak a jezsuita atya vádjaival. Possevino pedig a *Summa et refutatio* megjelenése után többé már nem tért vissza Erdélybe. Így érthető, hogy a polémiának nem lett komolyabb folytatása. Katolikus körökben viszont pozitív volt a jezsuita atya művének fogadtatása: már a következő évben, 1587-ben ismét kiadták Possevino egy másik művével, a *Moscoviával* együtt,³⁶ majd 1595-ben hasonló módon újra.³⁷ Ebben a népszerűségben az is szerepet játszhatott, hogy ezekben az években Erdély és az egész Kárpát-medencei régió az európai figyelem középpontjába került a tizenöt éves háború miatt. A külföldi olvasók kíváncsiak voltak rá, hogy milyen viszonyok, például vallási viszonyok uralkodnak ezekben az országokban. Ugyanez a háború viszont a további vita elmaradásához is hozzájárult, hiszen az Erdélyt sújtó csapások a 17. század elejére gyökeresen megváltoztatták a fejedelemség helyzetét. A domináns vallás a református lett, a jezsuitáknak távozniuk kellett az országból, a szentháromság-tagadók pedig sohasem szerezték vissza a *De falsa et vera* kiadásakor élvezett pozícióikat. Ezzel együtt is kijelenthető, hogy a *Summa et refutatio*, és azon belül az egyháztörténeti rész születése a kereszténység európai történetének különleges epizódját jelenti, hiszen az antitrinitarizmus ritkábban alkalmazott, de egyedi és jellegzetes érvrendszerére adott válaszról van szó, amely a korszak talán legműveltebb, legnagyobb formátumú katolikus szerzőjének tollából származik.

ÁDÁM SZABÓ

Progress or Decay?

Antonio Possevino and the Antitrinitarian View of History

In the Principality of Transylvania, at the end of the 16th century, several Christian churches were permitted to exist, including the Roman Catholics and the Antitrinitarians. The *De falsa et vera* was the most significant printed publication of the Antitrinitarians, as it succinctly articulated their critique of the Trinity concept. The Jesuit Antonio Possevino authored a treatise called *Summa et refutatio* with the purpose of refuting the Antitrinitarian work. Possevino's primary focus is on the initial chapters, in which the Antitrinitarians provide a comprehensive historical perspective on the evolution of the Trinity belief. Possevino employed citations of the Bible and the Church fathers, historical evidence, and logical argumentation to effectively counter all the Antitrinitarian assertions. While there was no written response to the Jesuit effort from his opponents, Possevino's book gained significant popularity among Catholic readers.

³⁶ Antonii POSSEVINI, [...] *Moscovia et alia opera de statu huius seculi, adversus Catholicae Ecclesiae hostes* (Coloniae: Arnoldus Mylius, 1587).

³⁷ Antonii POSSEVINI, [...] *Moscovia et alia opera, quibus nunc recens [...] adiuncta sunt Martini Broniovii [...] Tartariae descriptio [...] Transylvaniae, ac Moldaviae [...] descriptio Georgii a Reichersdorff [...] item, Georgii Werneri de admirandis Hungariae aquis hypomnematium* (Coloniae: Arnoldus Mylius, 1595).

SZÖVEGPRODUKCIÓ ÉS SZÖVEGÉRTTELMEZÉS

Adalék Coluccio Salutati magyar vonatkozású állami leveleinek készülő kritikai kiadásához

Coluccio Salutati Firenze kancellárjaként a harmincegy éves hivatali ideje alatt több mint nyolcezer misszilit írt a Firenzei Köztársaság nevében.¹ Az 1375 és 1406 között írt állami levelek incipitjeit és explicitjeit tartalmazó forráskatalógus pontosabban azonosítja a levelek címzettjeit, akikről első kézből származó levéltári információkat tartalmazó bibliográfia található.² Kutatásunk fókusza ezen corpuson belül a Magyar Királysággal vagy magyar szereplőkkel közvetlenül folytatott diplomáciai levelezésen van.³ A firenzei állami levelek átírásánál a késő középkori és humanista szövegek esetében a tudomány által elfogadott kritériumokat követjük. Nem törekszünk klasszicizálásra, így például minden esetben a diftongus egyszerűsített, középkori alakját használjuk a kiadásban, ahogyan azt Coluccio Salutati is tette, és ha *e caudatū*t használt, akkor azt a megfelelő szimbólummal (e) jelöljük. A kigyűjtött 141 levél kritikai kiadását trilinguis kiadásban tervezzük. Minden levélközlésben a latin nyelvű átiratot követi a levél magyar és olasz nyelvű fordítása, mely által célunk a Firenzei Köztársaság és a Magyar Királyság közti kapcsolatokhoz nemzetközi szinten is elérhetőbb forrást nyújtani a kutatók számára.

A 141 levélből eddig 74 még kiadatlan, kettő részben lett kiadva Wenzel Gusztáv által, és 65 levélnek már elkészült a kiadása. A 65 kiadásból 55 levelet Wenzel Gusztáv közölt a *Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból* III. kötetében,⁴ tizenkettőt

¹ Ronald G. WITT, *Coluccio Salutati and his public letters* (Genf: Librairie Droz, 1976), 8.

² Armando NUZZO, *Lettere di stato di Coluccio Salutati: cancellierato fiorentino (1375–1406): censimento delle fonti e indice degli incipit*, 2 köt. (Róma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2012).

³ Tehát nem szándékunk azt a több száz levelet is kiadni, amelynek tartalmában van utalás a Magyar Királyságra, a magyar királyra vagy magyar ügyekre, illetve ezekből csak a legfontosabbak kiadását vagy regesztáját tervezzük.

⁴ *Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból*, szerk. WENZEL Gusztáv, 3 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1874–1876).

Hermann Langkabel,⁵ hármat Giuseppe Rigacci,⁶ egyet Alessandro Gherardi,⁷ és szintén egy levelet Armando Nuzzo adott ki.⁸ Ezek a számadatok nem esnek egybe a kiadott levelek számával, mert volt hét olyan levél, melyet ketten is kiadtak.⁹ Kiemelendő a 65 levél esetében, hogy ezeknek nem a kritikai kiadásuk készült el – kivéve az Armando Nuzzo által kiadott levelet –, apparátus egyáltalán nem található sem Wenzelnél, sem Rigaccinál, sem Gherardinál, és Langkabel is inkább a magyarázó jegyzetekre szorítkozik. Nincs arra utalás, ha valamit Coluccio Salutati javított, átgondolt, margóra jegyzett, stb. Ebből kifolyólag abban nem segítenek a már meglévő kiadások sem, hogy bepillantást nyerjünk az írás folyamatába, pedig ezek ismeretében kaphatunk teljesebb képet a humanista kancellár munkásságáról, stílusáról és a Magyar Királysághoz fűződő viszonyáról.

A legtöbb, már kiadott magyar vonatkozású levelet Wenzel Gusztávnak köszönhetjük. A nagy tiszteletnek örvendő kiadványát ma is használják és idézik, de helyenként vannak benne hibák, rontások, melyeket ezek tudatában kötelességünk javítani, és ezáltal az övéhez képest bővített magyar vonatkozású corpus egy frissített és egyben javított változatát kiadni. Tévesztéseinek fő oka, meglehet, hogy maga az általa használt forrás. A *Magyar Diplomáciai Emlékek*ben közölt levélkiadásait csak nagy óvatossággal szabad forrásként használni. Tudomásunk szerint Wenzel nem volt Firenzében, nem volt lehetősége a Firenzei Állami Levéltárban kutatni. Megnéztük az MTA Kézirattárában megőrzött levelezést is Wenzel és a Tudományos Akadémia között, de Firenzét vagy a firenzei levéltárat érintő kutatásra és kutatóútra történt megbízásra nem találtunk semmi utalást.¹⁰ Ezen a ponton kell megemlíteni Simonyi Ernő nevét, aki a 14. század első harmadától körülbelül a mohácsi csatáig összegyűjtötte a Firenzei Állami Levéltárban található magyar

⁵ Hermann LANGKABEL, *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis: Untersuchungen zum Frühhumanismus in der florentiner Staatskanzlei und Auswahledition* (Köln–Wien: Böhlau Verlag, 1981).

⁶ *Lini Coluci Pieri Salutati Epistolae*, szerk. Giuseppe RIGACCI, 2 köt. (Florentiae: Giovanni Battista Brusagli, 1741–1742).

⁷ Alessandro GHERARDI, *La guerra dei Fiorentini con papa Gregorio XI detta la guerra degli Otto Santi* (Firenze: Tipi di M. Cellini, 1868), 132–134, n. 49.

⁸ Armando NUZZO, „Coluccio Salutati e l’Ungheria”, *Verbum* 7, 2. sz. (2005): 341–371, 358–359.

⁹ Azon adatokra, ahol a levél két kiadásban is megjelent, lásd Armando NUZZO, „Coluccio Salutati állami levelei és Magyarország: Történeti adalékok egy kritikai kiadáshoz”, *Antik Tanulmányok* 64 (2020): 261–274, 264–271.

¹⁰ Wenzel Gusztáv életrajzához és tanári, illetve kutatói pályájához lásd VÉCSEY Tamás, „Emlébeszéd Wenzel Gusztáv rendes tagról”, in *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékeszédék*, 24 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1883–1947), 8/5: 1–80, az itáliai kutatásairól, de inkább csak a Velencében őrzött magyar vonatkozású kéziratok feltárásáról és eredményeiről lásd 22–23, 34–37; UJLAKI Miklós, „Wenzel Gusztáv (1812–1891)”, in *Jogi Professzorok Emlékezete – A Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Kari Szemináriumainak Emléketén (1935. szeptember 30–október 5.) az egyetem alapításának háromszázéves jubileuma alkalmából* (Budapest: Sárkány Nyomda, 1935), 65–75.

vonatkozású leveleket.¹¹ Nem csak a *Missive I Cancelleria*, de a *Riformagioni*, a *Responsive*, és egyéb fondok anyagait is lemásolta, persze az ő feladata nem a Coluccio Salutati által írt levelek, hanem az említett időkeretbe eső, összes magyar vonatkozású levél lemásolása volt. Az 1863-ra elkészült és kézirat formájában fennmaradt művet, mely a *Flórenzi Okmánytár* címet kapta, az MTA Kézirattárában őrzik.¹² Mi részben az eredeti dokumentumok, részben fényképes és online reprodukciók alapján dolgozunk, de a jövőben folytatni szeretnénk a firenzei levéltárban, illetve a másik két fontos lelőhelyen, a Vatikáni Apostoli Könyvtárban (Capp. 147 jelzetű kézíraton, online is elérhető HD minőségben) és a sevillai Colombina Könyvtárban (5.5.8 jelzetű kézíraton) már elkezdett munkát. A misszilis-másolatok túlnyomó részét Firenzében őrzik, elsősorban az Állami Levéltárban. Néhány expedált levél másolata megtalálható a Biblioteca Riccardiana-ban és a Biblioteca Marucelliana-ban is, mely utóbbi intézményben őrzött kézirat egy *codex descriptus*, amely csak szükség esetén használható.¹³

A gyűjtött corpusból eddig elkészült néhány, már kiadott átiratot összevetettünk Simonyi Ernő kéziratával és Wenzel Gusztáv kiadásával. Van, amikor semmi eltérés nincs köztük, de van, amikor mégis előfordul. Ennek arányai a feldolgozás korai szakaszában nem megállapíthatók, itt az a fontos, hogy ha volt eltérés és rontás, akkor megpróbáljuk megtalálni annak okát és forrását, vagyis a kérdés az volt, hogy Wenzel Gusztáv a Simonyi-féle kéziratból másolta-e a leveleket vagy sem.

Ilyen eltérésekre, tévesztésekre, rontásokra hozunk a következőkben néhány példát. Azért a rontás szót használjuk, mert ezekben az esetekben úgy véljük, a szerkesztő leginkább javítani akart, és ez eredményezte az eltérő szót. Egy 1376. február 5-én I. Lajosnak írt levél másolatában „impendemus” szerepel, ahogyan azt Simonyi Ernő is írta, Wenzel Gusztáv viszont tévesztett és „impendamus”-t írt.¹⁴ Ez csak elírásnak tűnik, nem bizonyít semmit. Egy másik, ugyancsak a magyar királynak írt levélben viszont több eltérés is megfigyelhető.¹⁵ Valószínűleg az ókori helyesíráshoz próbált visszanyúlni Wenzel Gusztáv, amikor az „exitio” alakot használta az

¹¹ Vö. LUKINICH IMRE, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1935), 15–16. Simonyi Ernő életéhez lásd EÖTVÖS Károly, „Simonyi Ernő”, in EÖTVÖS Károly, *Magyar alakok: Eötvös Károly munkái*, 5 köt. (Budapest: Révai Testvérek, 1901), 84–125, itáliai és firenzei kutatásaira lásd 104–106.

¹² SIMONYI Ernő, *Flórenzi okmánytár*, 2 köt. (MTA Kézirattár, Ms 4994); LUKINICH, *A Magyar Tudományos Akadémia...*, 15.

¹³ A tanulmányban hivatkozott elsődleges források a Firenzei Állami Levéltárban találhatóak a *Signori, Missive I Cancelleria* regisztereiben, a továbbiakban rövidítve: ASF I, melyet a regiszter és a fólió száma követ.

¹⁴ Nem autográf regiszteri másolat, melyet Firenze küldött I. Anjou Lajos magyar királynak (1376. 02. 05). ASF I, 16, f. 69r; SIMONYI, *Flórenzi okmánytár...*, 2:392–393, n. 118; WENZEL, *Magyar Diplomáciai Emlékek...*, 120, n. 101.

¹⁵ Autográf regiszteri másolat, melyet Firenze küldött I. Anjou Lajos magyar királynak (1376. 04. 02). ASF I, 17, ff. 11v–12r; SIMONYI, *Flórenzi okmánytár...*, 2:394–396, n. 120; WENZEL, *Magyar Diplomáciai Emlékek...*, 121–123, n. 104.

„exicio” helyett, illetve előfordul, hogy már *banalizációról* is beszélhetünk, amikor egy esetben „thorum” helyett „thronum”-ot írt. Elég valószínűnek tűnik, hogy az eredetit nem láthatta, ezt a klasszicizálás példák közül az „et” helyett az „atque” használata tovább erősíti. Egy egyezés van Simonyival, az „accedit” helyett „accedet”, de ennek semmi értelme, és nem is mérvadó bizonyíték, Simonyi tévesztett, és itt nem merült fel valószínűleg Wenzelben, hogy hibázott, ha tényleg az ő kéziratát vette alapul.¹⁶ Az itt ismertetett eltérések az alábbi táblázatban áttekinthetők:

Átíratunk	Simonyi Ernő átírata	Wenzel Gusztáv átírata
Germanorum	Germanorum	Garmanorum
preparari	preparari	prepari
exicio	exicio	exitio
et	et	atque
thorum	thorum	thronum
accedit	accedet	accedet

1. táblázat: Példák az I. Lajosnak küldött misszilis-másolat három átírata közti eltérésekre¹⁷

Az egyik levélben ugyan rontást nem találtunk, viszont téves helyesírási egyezést igen. Ez az egyezés a „verbotenus” összetett szó, melyet külön írt Simonyi és Wenzel is.¹⁸ Megint egy másik esetben klasszicizál, de ront, amikor „et” helyett „ac” kötőszót írt.¹⁹ Rendszeres Wenzelnél, hogy *v* helyett *u* betűt ír, így például a „providimus” helyett „prouidimus”-t.²⁰ A saját tudása szerint rakja rendbe a helyesírást, úgy másolja át, ahogy szerinte kellett legyen az eredetiben vagy az ő fejében, mert nem volt szándékában követni a középkori ortográfiát. További tévesztések voltak a nevek esetében is, ahol elírás lehetett a „Rayenrij” a „Raynerii” helyett, de nagyobb hiba a „Jakobi” alak használata a „Jacobi” helyett.²¹

¹⁶ Uo.: „Quod etiam tanto nos gravius pungit, quanto magis vestre celsitudini molestum accedit.”

¹⁷ Uo.

¹⁸ Nem autográf regiszteri másolat, melyet Firenze küldött I. Anjou Lajos magyar királynak (1376. 04. 26). ASF I, 15, f. 58r; SIMONYI, *Flórenci okmánytár...*, 2:381–382, n. 108; WENZEL, *Magyar Diplomáciai Emlékek...*, 123, n. 105.

¹⁹ Autográf regiszteri másolat, melyet Firenze küldött I. Anjou Lajos magyar királynak (1376. 04. 29). ASF I, 17, f. 21v; SIMONYI, *Flórenci okmánytár...*, 2:397, n. 121; WENZEL, *Magyar Diplomáciai Emlékek...*, 124, n. 107.

²⁰ Autográf regiszteri másolat, melyet Firenze küldött (Kotromanics) Erzsébet magyar királynénak (1376. 04. 29). ASF I, 17, f. 21v; SIMONYI, *Flórenci okmánytár...*, 2:397–398, n. 122; WENZEL, *Magyar Diplomáciai Emlékek...*, 123, n. 106.

²¹ Uo.

Az átiratokat megnézve tehát elmondhatjuk, hogy Wenzel klasszicizálásra törekszik, minden bizonnyal nem a firenzei levéltárban másolta át a leveleket, de azt sem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy Simonyi kézírata volt a forrása.

Visegrádi Renáta doktori értekezésében bemutatja Coluccio Salutati 1375 augusztusában és szeptemberében kelt száz misszilis-másolatát, melyek közt előfordult néhány magyar vonatkozású levél, azonban ezek jelen kutatás tárgyát nem képezik (egyét kivéve), mert csak a levelek tartalmában van utalás a Magyar Királyságra és a magyar királyra. De ezeket is átmásolta Simonyi, és kiadta Wenzel is. Az egyik Bernabò Viscontinak írt levélben röviden arról is szó van, hogy Firenze elküldi követeit a magyar királyhoz, és kéri Milánót, hogy ő is készítsen fel és küldjön követeket.²² Nem a teljes levél szól erről, csak egy mondat, azon túl az angol zsoldosseregről és a Szentszék elleni liga ügyeiről esik szó. Simonyi Ernő nem is másolta át az egész levelet, csak a magyar vonatkozású részt, és előtte, illetve utána az „omiso” szóval utalt a kihagyott részekre. Wenzel ugyanígy járt el kiadásában, ami még talán nem bizonyíték, de erősíti az a tény, hogy míg a levélben egyértelműen „Et in his que” szerepel a mondat kezdő szavaiként, addig Simonyi, és feltételezhetően őt követve Wenzel is csak „In his que” szavakkal kezdték a mondatot. Fontos és különös egybeesés, hogy pont azok a mondatok vannak mindkettőjüknél átírva, és a kezdés is egyformán téves, legalábbis nem az „Et” szóval kezdenek, és nem is jelzik.

A saját, már elkészült átiratainkkal történt összevetések után elkezdtek a többi, még nem feldolgozott, de a kutatásunkhoz kapcsolódó levelet is átnézni a *Flórenczi Okmánytárban*, melyben egy levél átirata a következőképpen néz ki. Kezdi középen római számmal a másolat sorszámát, utána megadja, hogy hol található a szöveg, mi a levéltári elérhetősége. Úgy tűnik, ha ő is írta bele a fenti sorszámokat, akkor azt valamikor később tette, ráadásul az írhatta bele ezeket a római sorszámokat, aki beírta az oldalszámokat is. Ezután következik a „Direzione” szó és a címzett, majd jön maga a levél, amit a keltezés zár. A levél elején, bal margón látható kettő, talán egy harmadik kéz általi beírás. Egyrészt a levél dátuma szerepel ott, másrészt egy arab szám. Ez a kettő árulkodó. Az arab számokat összevetettük Wenzel átiratainak a sorszámával, és egyeznek. Wenzel 150-es számú átirata egy Firenzéből a magyar királynak írt 1379. november 9-i levél szövege. Megnézve a Simonyi-kéziratban is ugyanezen levelet, ott is szerepel ez a 150-es szám a levél bal margóján, a kijegyzett keltezés alatt.²³ A lenti táblázatban is látható, hogy ezt követően is ugyanez a minta figyelhető meg.

²² Autográf regiszteri másolat, melyet Firenze küldött Bernabò Viscontinak, Milánó urának (1375. 09. 08). ASF I, 15, f. 1v; SIMONYI, *Flórenci okmánytár...*, 2:387–388, n. 114; WENZEL, *Magyar Diplomáciai Emlékek...*, 133, n. 119.

²³ Autográf regiszteri másolat, melyet Firenze küldött I. Anjou Lajos magyar királynak (1379. 11. 09). ASF I, 18, ff. 81v–82r; SIMONYI, *Flórenci okmánytár...*, 2:433–435, n. 136; WENZEL, *Magyar Diplomáciai Emlékek...*, 321–322, n. 150.

Levéltári jelzet	Azonos sorszám	WENZEL, <i>Magyar Diplomáciai...</i> , oldalszám	SIMONYI, 1. sorszám és oldalszám
ASF I, 18, f. 95r–v	151	pp. 323–324.	CXXXVIII, pp. 437–440.
ASF I, 18, f. 94v (aut.)	152	pp. 324–325.	CXXXVII, pp. 436–437.
ASF I, 18, ff. 95v–97v (aut.)	153	pp. 325–329.	CXXXIX, pp. 440–449.
ASF I, 18, ff. 98v–99r (aut.)	154	pp. 329–330.	CXL, pp. 449–452.
ASF I, 18, f. 105v (aut.)	155	pp. 330–331.	CXLI, pp. 452–453.

2. táblázat: Wenzel sorszámanak és a Simonyi-kéziratban a bal margón található plusz sorszámozás egyezéseinek áttekintése néhány példán keresztül

A 150-es sorszámtól kezdve tehát bizonyos, hogy egybevágunk Wenzel számai a Simonyi-kéziratba később ceruzával beírt arab sorszámmal. De mi a helyzet 150 előtt? Előtte a kijegyzett keltezés sem ugyanaz, különbözik legalább az íróeszköz, mert később ceruzával jegyzik be, de előtte mintha fekete tinta lenne, ugyanakkor az eltelt évek alatt a tinta színe is megfakulhatott. A kijegyzett keltezés alatt viszont 150 előtt ceruzával mindig csak egy áthúzott nulla szerepel, vagyis annak tűnik. Az okát nem tudjuk, csak hipotéziseink vannak. Lehet, hogy maga Wenzel írta be a számozásokat, és a 150-es számig egy másik módszert követett, hogy jelölje a leveleket, és amikor 150-hez ért, valamilyen úgy gondolta, hogy elkezd bejegyezni a Simonyiba is a saját kiadásának a sorszámaikat, és visszamenőleg valamilyen nem írta be, csak esetleg leellenőrizte, és ezért szerepelhet ott egy áthúzott nulla? Biztos válasz nincs, de ha ezt elfogadnánk, bizonyosan kijelenthető lenne, hogy Wenzel a Simonyi-kézirat alapján dolgozott. Van azonban másik feltevésünk is, miszerint nem Wenzel írta be ezeket a sorszámmal Simonyi kéziratába, hanem egy másik kutató, aki ezeket a leveleket szintúgy tanulmányozta, és az egyszerűbb visszakeresést szolgálhatta, hogy ha a *Flórenczi Okmánytár*at lapozza ő maga, vagy más kutató, akkor rögtön felültesse Wenzel kiadását is a kellő levélnél. Azonban ezzel a feltevéssel is vannak problémák. Egyrészt ugyanaz a kérdés, mint a másik feltevésnél, hogy 150 előtt akkor miért nem szerepelnek a Wenzel-féle kiadások sorszámai, másrészt ki lehetett az a kutató, esetleg levéltáros vagy könyvtáros, aki kutatói szándékkal beleírt a kéziratba?

Ezek tehát hipotézisek, lehet, hogy egy harmadik válasz lenne a megoldás, de már a korábban leírtak alapján is úgy véljük, hogy maga Wenzel Gusztáv nem kutathatott a Firenzei Állami Levéltárban, ezt támasztja alá az egyértelmű tévesztések és javítások mellett az is, hogy a Kézirattárban őrzött, az Akadémiának küldött vagy tőlük kapott levelekben sincs erről szó. Tehát Wenzel valószínűleg vagy Simonyi Ernő vagy esetleg valaki más kézírata alapján dolgozott, és onnan másolta át már-már túlságosan akkurátusan a leveleket, nem ritkán hozzáadva saját hibáit is.

Az 1405. július 5-én kelt, Salutati által Ozorai Pipónak (Filippo degli Scolariinak) írt híres állami levél esetében is már bebizonyosodott,²⁴ hogy filológiai szempontból Wenzel nem megbízható, és hogy a másik két „forrás” – a firenzei regiszter és a Simonyi-féle, MTA-ban őrzött másolat – összehasonlítására nincs szükség, mivel nem beszélhetünk két egyenértékű forrásról. A Firenzében őrzött írás ugyanis ép állapotú, ráadásul Salutati kezétől származik. Az MTA *Flórenzi Okmánytárában* lévő szöveg két helyen lényegtelen eltérést mutat az eredetitől. Az eltérések a 19. századi másolónak tulajdoníthatóak, és ebben az esetben is, mint minden másik levél esetében, a másolat *codex descriptus*nak tartandó, nem külön forrásnak. A kritikai szövegkiadás esetében nem bír jelentőséggel, egyértelműen a firenzei szöveget kell alapul venni, nehogy úgy járjunk, mint az a két tudós, akik a filológiában teljesen járatlanul, az Ozorai Pipónak írt 1405-ös levél szövegét közlik, de nem a firenzei eredeti vagy az MTA-ban őrzött másolatból (bár mindkettőre hivatkoznak), hanem Wenzel Gusztáv egyik könyvéből.²⁵ Utóbbi szöveg több helyen hibás, és eltér a fent említett és bárki által elérhető másik két forrástól.²⁶

Az elmondottakat összegezve tehát a Wenzel átirataiban található tévedések, rontások valószínűleg a másolat másolásának, illetve a javítói szándéknak tudhatóak be. Egyrészt ez a tény, másrészt Wenzel klasszicizálási törekvése is indokoltta teszi a kiadatlanokon túl, még e nyomtatásban megjelent levelek teljesebb, modernizált kritikai kiadását is. Végző soron elmondható, hogy a Simonyi-féle átiratok a kritikai kiadás szempontjából *codex descriptus*nak számítanak és nem használhatóak, kivéve azokat a részeket, ahol esetleg az eredeti firenzei regiszter megrongálódott volna Simonyi másolatának készítése után. Ha pedig meg lehet állapítani, hogy Wenzel Simonyitól másol, akkor egyértelmű, hogy az ő hasznos és tiszteletre méltó munkáját, amely több generációt méltón szolgált, egy újabb kritikai kiadásnak kell felváltania, amely az eredeti, gyakran autográf regiszteri másolatokon alapszik.

Reményeink szerint a kritikai kiadás végző soron olyan szöveg közzétételét fogja eredményezni, amely kutatók és olvasók szélesebb köre számára teszi hozzáférhetővé ezt a kiemelkedő fontosságú szövegcorpust. A szövegkiadás a magyar és olasz

²⁴ Autográf regiszteri másolat, melyet Firenze küldött Ozorai Pipónak (Filippo degli Scolariinak), temesvári ispánnak (1405. 07. 05). ASF I, 26, f. 108v; a levél kritikai kiadását lásd NUZZO, „Coluccio Salutati...”, 358–359.

²⁵ A levél említett kiadását lásd Gizella NÉMETH PAPO és Adriano PAPO, *Pippo Spano: Un eroe antiturco antesignano del Rinascimento* (Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2006), 83–84; a hivatkozásukat uo. 93, 1. és 3. jegyzetek. Wenzel kiadását lásd WENZEL Gusztáv, *Ozorai Pipó: Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából* (Pest: Emich, 1863), 82, n. 3; WENZEL Gusztáv, „Ozorai Pipó: Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából”, *Magyar Akadémiai Értesítő 1859-ről*, 19, 3. sz. (1860): 172–271, 251.

²⁶ Erről lásd Armando NUZZO, *Le epistole di Coluccio Salutati*, akadémiai doktori értékezés (Budapest: 2012), 189, 442. jegyzet; illetve Nuzzo által az MTA bírálóbizottságának adott válasza 3. oldalát: Armando NUZZO, *Válasz Érszegi Géza, Vigh Éva és Pajorin Klára a Le Epistole di Coluccio Salutati című akadémiai doktori értekezéséről írott opponensi véleményére*, Budakeszi, 2014, hozzáférés: 2024.05.20, <https://real-d.mtak.hu/596/11/Válasz.pdf>.

nyelvű fordítással együtt rendkívül fontos forrásanyag lehet mind a középkor, mind a humanizmus, mind más szakterületek kutatói számára, s emellett a szélesebb magyar közönség érdeklődésére is számot tarthat.

ARMANDO NUZZO – KORNÉL SZOVÁK – RENÁTA VISEGRÁDI

**Contribution to the Forthcoming Critical Edition of the State Letters
of Coluccio Salutati Related to Hungary**

From the Chancellery of Coluccio Salutati, 136 state letters directly related to the Kingdom of Hungary are preserved, and five other reply letters have been copied into the registers of the State Archive of Florence. Of this corpus, 76 letters have not yet been published in their complete text. From the 65 letters that have been published, we owe the non-critical edition of 55 letters to Gusztáv Wenzel, but his copies are not necessarily reliable, because there are mistakes and errors, which suggest that he may have used Ernő Simonyi's work entitled *Flórenczi Okmánytár*, which had been completed by 1863 but remained in manuscript. In the case of the critical edition of the 141 state letters, Wenzel's edition is not significant, the surviving copy-texts of the original missives should clearly be taken as a source.

SIMON LAJOS ZOLTÁN

Egy velencei patrícius utazása a világ végére

(Janus Pannonius: *Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum* 314–446)

Megjósolta-e Janus Pannonius Amerika felfedezését? Hegedüs István 1897. március 1-én tartott akadémiai székfoglalóját Janus leghosszabb művének, a csaknem 3000 soros *Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum*nak szentelte. Fejtegetéseit a mű történeti háttérére és háborús jeleneteire összpontosította, így a velencei patrícius fiatalkori tengeri utazásait leíró részt éppen csak megemlíti, de azt nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy Marcellus alakjában a „kalmár nép fáradhatatlan erélye” a „kielégíthetetlen tudásvágygal kapcsolódik össze”, s amikor elindul Héraklész oszlopain túlra, „mintha Amerika fölfedezésének gondolata ihletné meg az ifjú hős lelkét”.¹

Hegedüsnek az ünnepi beszédhez szabott költői szavait azután Kardos Tibor fejlesztette elméletté,² aki 1935-től 1973-ig számos munkájában visszatért az útleíráshoz.³ Így a *Világosság* 1973-as számában közzétett, *Janus Pannonius világnézete* című összegző tanulmányában, a korabeli Velence érzékletes leírása kapcsán nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy Janus „olyan szavakat használ Velence gazdasági elismerésére, amely őt a kereskedelmi cserén alapuló világpiaci szervezés e korai bámulatos példája hívének mutatja”.⁴ Alighanem hasonló célzatosság befolyásolta az útleírás értelmezésében is. Feltevése szerint Janust Dante *Infernó*jának 26. éneke, Ulyxes utolsó útjának története ihlette volna, Dante Ulyxesében pedig az

¹ Janus PANNONIUS, *Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra*, ford., bev., jegyz. HEGEDÜS István, *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* 16 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1897), 497–613, 505.

² Huszti monográfiája az útleírást éppen csak megemlíti: HUSZTI József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 152.

³ Elsőként a *Janus Pannonius bukása* című tanulmányában: „Újraéled Dante legendás Odysseusa [...]. A reneszánsz új világot kutató hőseit látjuk benne, s ugyanezt érzi Janus Pannonius is, amikor Odysseus halhatatlan vállalkozását átfordítja a velencei Marcellusra.” KARDOS Tibor, „Janus Pannonius bukása”, *Pannonia* 1, 5–6 sz. (1935): 115–138; KARDOS Tibor, *Élő humanizmus* (Budapest: Magvető Kiadó, 1972), 69–88.

⁴ KARDOS Tibor, „Janus Pannonius világnézete”, *Világosság* 14, 3. sz. (1973): 284–291, 284.

egykorú olvasók a vállalkozó kedvű tengerész-polgár megtestesülését látták. Kardos szerint Janus még tovább is megy Danténál, már ami a haladó világnézetet illeti, hiszen Ulyxes nem új kontinensre bukkan, hanem a keresztény Purgatóriumot pillantja meg, míg „Janus sorai azért jelentékenyek, mert világosan kifejezik a renaissance tengerész-utazóinak biztos reményét, amit talán szállongó hírek is megerősíthettek, hogy a nyugati Óceán egy új világrészt rejt az emberek szeme előtt.”⁵ Jóllehet többek között a Dante-kutató Bán Imre először 1971-ben megjelent tanulmányában erőteljesen hangsúlyozta, hogy „Dante nem akarta Ulyxesét a reneszánsz kutatóvágy szimbólumává tenni”,⁶ 1974-ben Kardos Tibor nézetéhez csatlakozott Kovács Sándor Iván a *Várad – Velence – Medvevár* című tanulmányával. A panegyricus jelentőségét ő is abban látta, hogy „Janus költészetének reneszánsz valóságtartalmai a ma már élvezhetetlen mitológiai dagály több évszázados rétegei alól is kifejthetők.” Ilyen, reneszánsz valóságtartalmat rejtő részletként, saját szavával a roppant betűtengerből felbukkanó szépírói szigetként értelmezi Marcellus utazását, mely „a szerkezeti szétomlás közepette” önmagába zárt, fegyelmezetten megkomponált elbeszélő egységként különválik az eposz többi részétől, de különválik műfajilag is, mivel a verses útirajz előzményének tekinthető.⁷ Érvelését Kovács Sándor Iván a jénai Nicolaus Reusner 1580-ban Bázelen kiadott *Hodoporicorum libri septem* című antológiájával támasztja alá, mely más magyar útleírások, így Rubigallus Pál *Iter Byzantinuma* vagy Kassai Zsigmond *Iter Germanicum et Sarmaticum* mellett a Marcellus-panegyricus részletét is közli.⁸ Reusner a leírást erősen tömörítette, egyes részeket kihagyott, s így módon Janus eposzából csakugyan kerek útirajzot formált.

Visszatérve Dantéhoz, három évtized múltán Jankovits László 2002-ben megjelent monográfiája az addig – legalábbis *e silentio* – bizonyítottnak vélt Dante-hatást igencsak kérdésessé tette. Egyrészt részletesen kimutatta, hogy Guarino körében az *Isteni Színjáték* megítélése rendkívül kedvezőtlen volt, aligha szerepelhetett tehát Janus olvasmányai között, másrészt felhívta a figyelmet arra is, hogy a panegyricus minden részlete megmagyarázható az *Isteni Színjáték* nélkül, közvetlenül az antik hagyományból. Az antik előképeket figyelembe véve sikerült azután a Marcellus-panegyricus korántsem szétomló szerkezetét megvilágítani. Eszerint az *Aeneis* mintájára a mű első fele az *Odiüsszeiát*, második fele az *Iliászt* követi, s fontos megfi-

⁵ KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 129–130.

⁶ BÁN Imre, „Dante Ulixese”, *Studia Litteraria* 9 (1971): 21–37, 37; BÁN Imre, „Dante Ulixese”, in BÁN Imre, *Esszék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, 27–35 (Budapest: Akadémiai Kiadó), 35. Dante Ulixes-képéről és a korabeli tengeri utazásokról az újabb szakirodalomból lásd Sergio CRISTALDI, „Dante, Ulisse e il richiamo del lontano”, *Le forme e la storia* 9, 2. sz. (2016): 263–298.

⁷ KOVÁCS Sándor Iván, „Várad, Velence, Medvevár”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78, 1. sz. (1974): 1–17, 9, 12.

⁸ Reusner antológiájára és annak magyar vonatkozásaira már Huszti felhívta a figyelmet: HUSZTI, *Janus Pannonius*, 152.

gyelése Jankovitsnak, hogy az első részben Marcellus alakja Odüsszeusz és Aeneas, míg a második részben Akhilleusz és Aeneas alakját idézi meg.⁹

A Dante-hatás bővületében egyáltalán nem vizsgálták még a Marcellus-eposz tengeri epizódjának klasszikus forrásait. Azért is lényeges ez, mert a tengeri utazás korántsem népszerű tárgya a Quattrocento latin költészetének, Janus terjedelmes leírása pedig, úgy tűnik, egyedülálló az 1460-as évek humanista irodalmában. A Marcellust magasztaló szép számú korabeli panegyricus sem tengeri utazásait, hanem, Janushoz hasonlóan, szárazföldi haditetteit méltatja, többek között Xerxészhez, Hannibalhoz és Scipióhoz hasonlítva a velencei patríciust.¹⁰ Ez egyáltalán nem is csoda, hiszen a tenger sokáig kimondottan költőietlen tárgynak számított. Sannazaro halászclogái több mint fél évszázaddal később keletkeztek, de az irodalomkritika még a 18. században is elítélő véleményt fogalmazott meg e tárggyal szemben, mely az *Iliász*-fordító Thomas Tickell 1713-ban közzétett esszéje szerint természetből adódóan nyomasztó és ijesztő.¹¹

A korabeli latin irodalomból egyetlen költeményt ismerünk, amely Janus eposzával feltűnő hasonlóságot mutat: Cristoforo Landino a *Carmina varia* 5. elégiájában, melyben a szintén velencei Bernardo Bembo és a Leonardo által megfestett Ginevra de' Benci állítólag teljesen plátói szerelmét magasztalja, hosszasan ecseteli Bernardónak a haza szolgálatában („patriae iussa verenda suae”; 82) tett utazásait, melyek során nemcsak Hispániát és Galliát járta be, de Hercules oszlopain áthalajózva eljutott az örökös jéggel borított északra is: „sed quae sunt gelido septem subiecta trioni, / damnata aeterno frigida rura gelu” (93–94). Landino költeménye azonban Janusénál jóval később, 1475 után keletkezett,¹² s nem zárható ki teljesen a Marcellus-panegyricus hatása sem.

A következőkben tehát a Janus által megidézett antik szövegek feltárásával kíséreljük meg értelmezni Marcellus kalandos utazásának néhány részletét. Kardos Tibor azon jelenetből kiindulva értekezett Amerika felfedezéséről, amikor ötéves tengeri kalandozása során az ifjú Marcellus már beutazta a Levante nevezetes tájait, bejárta a görög szigetvilágot, Egyiptomot, Damaszkuszt, meglátogatta Menelaosz sírját és a Libanus cédruserdeit, s lassanként elunta a szűkös tengereket, ahonnan a szárazföld mindig közel van. Már csak azt tartotta igazi tengernek, amelyet par-

⁹ JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 83–115.

¹⁰ Lásd erről Margaret L. King monografikus feldolgozását: Margaret L. KING, *The Death of the Child Valerio Marcello* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 1994), 95–135.

¹¹ „How good soever his Stile and Thoughts may be; yet who can pardon him for his Arbitrary Change of the sweet Manners and pleasing Objects of the Country, for what in their own Nature are uncomfortable and dreadful?” Idézi Nicholas D. SMITH, „The Genre and Critical Reception of Jacopo Sannazaro's *Eclogae Piscatoriae* (Naples, 1526)”, *Humanistica Lovanensia* 50 (2001): 199–219, 200.

¹² Mary D. GARRARD, „Who Was Ginevra de' Benci? Leonardo's Portrait and Its Sitter Recontextualized”, *Artibus et Historiae* 27 (2006): 23–56, 41.

tok nem zárnak körbe. Háta mögött hagyva az egész világot, azt kívánja kikutatni, hátha az óceán habjain túl egy másik világrész rejtőzik:

„Non freta iam breviora iuvant, offendere crebros
poenitet in scopulos, et tam prope cernere terras.
Nec putat esse Thetin, quod litore clauditur ullo.
Proinde animis maiora parat, libet ire vel astris
longius, ac totum post terga relinquere mundum.
Alter et Oceani lateat si fluctibus orbis
scrutari, extremas intra nec sistere Gades.” (315–321)

Annyit biztosan állíthatunk, hogy a korabeli olvasókban ez a szöveghely egyáltalán nem a bátor tengerész-polgárokat és egy ismeretlen földrész felfedezésének izgalmát idézte fel, annál inkább Nagy Sándor telhetetlen és féktelen bírvágyát. Mint az iskolai törzsanyagnak számító Iuvenalis 10. satírájában olvassuk: „unus Pella-eo iuveni non sufficit orbis / aestuat infelix angusto limite mundi” (X, 168–169).¹³ A történetíró Florus a Britanniába készülõ, egyáltalán nem rokonszenves színben ábrázolt Caesarra vetíti rá Alexandrosz elvakultságát:

„Omnibus terra marique peragratiss respexit Oceanum et, quasi hic Romanis orbis non sufficeret, alterum cogitavit.” (*Epit.* I, 45, 10, 16)¹⁴

A példákat még hosszan sorolhatnánk, s hogy e retorikai toposz Janus korában mennyire elterjedt volt, arra talán elegendõ Lorenzo Valla 1440-ben írott híres mûvét idézni a *Donatio Constantinii*-rõl, melyben az uralkodók hübriszérõl szólva az óceánon való átkelést az égbolt meghódításával állítja párhuzamba:

„Parum dico: iam Oceanum transire et, si quis alius orbis esset, explorare ac suo subiicere arbitrio destinaverat, in celum tandem, ut opinor, temptasset ascendere. Talis fere est omnium regum voluntas, et si non omnium talis audacia.” (I, 7)

Nem szokták gyakran idézni, de ugyanez a rétori közhely visszhangzik a Marcellus-panegyricusban is. Janus Marcellusnak tulajdonítja Velence Milánóval vívott háborújának legnagyobb katonai bravúráját: 1439 tavaszán a velencések Brescia felmentésére flottájukat az Adriáról a hegyeken át szállították a Garda-tóra. Ez volt a híres *Galeas per*

¹³ Vö. még Val. Max. VIII, 14 ext. 2: „Nam Alexandri pectus insatiabile laudis, qui Anaxarcho comiti suo ex auctoritate Democriti praeceptoris innumerabiles mundos esse referenti ‘heu me’ inquit ‘miserum, quod ne uno quidem adhuc sum potitus!’”

¹⁴ E Florus-szöveghelyhez lásd HAVAS László, „Janus Pannonius Marcellus-panegyricusának értelmezéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 2. sz. (2011): 129–136, 132.

montes hadművelet.¹⁵ Amikor a seregnek az Adua folyón kell átkelnie és kitör a pánik, Marcellus leszögezi, hogy ez a sekély víz őt ugyan nem fogja meghátrálásra kényszeríteni, ha már Iason meggyalázta a tengert, Caesar az óceánt, Daedalus pedig a levegő-
eget: „Pontum temeravit Iason, / Oceanum Caesar; vacuas homo Daedalus auras” (1623–1624). A *temero* használata itt különösen árulkodó, hiszen a sötétséget jelentő indoeurópai gyökből képzett ige a rituális beszennyezésre, megszenteltségtelenítésre használatos nemcsak a klasszikus, hanem a középkori és humanista irodalomban is.¹⁶ Janusnak a tengeri utazásról vallott felfogása igencsak távol esik tehát a Kardos Tibor és Kovács Sándor Iván által visszavetített romantikus szemlélettől, mely a végtelenbe vesző tengerhez a szabadság és a kaland boldogító mámorát társítja. Janus annak az antik hagyománynak a folytatója, mely szerint a nyílt óceán az emberre leselkedő rémségek hona, a hajózás pedig egyike azon ősbűnöknek, amelyek a vaskor beköszöntével jelentek meg.¹⁷ További vizsgálódásokat igényelne, de megkockáztathatjuk, hogy hőse nemcsak Odüsszeusz és Aeneas, hanem Alexandrosz emlékezetét is felidézi.

Annál inkább, mert leírásának fő ihletője, mely azonban elkerülni látszott a kutatás figyelmét, Seneca *Suasoriae*-jének első fejezete: „Deliberat Alexander, an Oceanum naviget”. Az útleírás nemcsak Seneca mintabeszédének motívumait követi, hanem azok sorrendjét is: első az ismeretlen földrészek meghódításának vágya, majd az óceánt benépesítő szörnyek következnak, végül maga a teljes szélsékszenben mozdulatlanra dermedt óceán jelenik meg:

„Nihil infinitum est nisi Oceanus. Aiunt fertiles in Oceano iacere terras ultraque Oceanum rursus alia litora, alium nasci orbem, nec usquam rerum naturam desinere sed semper inde, ubi desisse videatur, novam exsurgere. Facile ista finguntur, quia Oceanus navigari non potest. Satis sit hactenus Alexandro vicisse, qua mundo lucere satis est. Intra has terras caelum Hercules meruit. Stat immotum mare et quasi deficientis in suo fine naturae pigra moles; novae ac terribiles figurae, magna etiam Oceano portenta, quae profunda ista vastitas nutrit; confusa lux alta caligine et interceptus tenebris dies; ipsum vero grave et defixum mare et aut nulla aut ignota sidera. Ita est, Alexander, rerum natura: post omnia Oceanus, post Oceanum nihil.” (*Suas.* I, 1)¹⁸

¹⁵ A téma legújabb feldolgozása: Ettore BEGGIATO, *1439: galeas per montes: Navi attraverso i monti* (Vicenza: Editrice Veneta, 2019).

¹⁶ Így a firenzei Niccolò Buonaiutínál, *Epist.* II, 164–165: „In scelus infandum, praecelsi dona tonantis / ecclesiae sanctae sacrum temeravit honorem”; vagy Ugolino Verinónál, *Paneg.* I, 46–47: „Iura dabat populis Christi cultoribus hostis, / sacrilego ritu temeravit virginis aedes”.

¹⁷ Lásd többek között James S. ROMM, *The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration, and Fiction* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 121–149; Holger SONNABEND, *Die Grenzen der Welt: Geographische Vorstellungen der Antike* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007), 76–84.

¹⁸ A szöveg helyéhez lásd Stefan FEDDERN, *Die Suasorien des älteren Seneca: Einleitung, Text und Kommentar* (Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2013), 155–161.

A szónoki feladat pedig éppen Alexandrosz meggyőzése, hogy semmi értelme ne-kivágni: „post omnia Oceanus, post Oceanum nihil”. A *Suasoriae* azért is felkelt-hette Janus figyelmét, mert itt olvasható a római irodalom talán legszebb tengerle-írása, egy 23 soros töredék Albinovanus Pedo eposzából, mely Germanicus Kr. u. 16-ban folytatott északi hadjáratát dolgozta fel, s melyben, mint Tacitustól tudjuk, *praefectus equitum*ként maga a költő is részt vett:

„Iam pridem post terga diem solemque relictum
iamque vident noti se extorres finibus orbis,
per non concessas audaces ire tenebras
Hesperii metas extremaque litora mundi.
Nunc illum, pigris immania monstra sub undis
qui ferat, Oceanum, qui saevas undique pristis
aequoreosque canes, ratibus consurgere prensis
accumulat fragor ipse metus, iam sidere limo
navigia et rapido desertam flamine classem,
seque feris credunt per inertia fata marinis
iam non felici laniandos sorte relinqui.” (1–11, *Suas.* I, 15)

A töredék második felében egy kétségbeesett matróz szólal meg, beszéde a Nagy Sándor-toposzt visszahangozza: vajon parancsnokaik más égbolt alatt élő népeket és más földkerekséget keresnek, s ezért hatolnak be a világ halandóknak tilalmas végére, erőszakot téve a hullámokon, és az istenek nyugalmas lakóhelyét háborgatva?

„Quo ferimur? fugit ipse dies orbemque relictum
ultima perpetuis claudit natura tenebris.
Anne alio positas ultra sub cardine gentes
atque alium bellis intactum quaerimus orbem?
Di revocant rerumque vetant cognoscere finem
mortales oculos. Aliena quid aequora remis
et sacras violamus aquas divumque quietas
turbamus sedes?” (14–21, *Suas.* I, 15)¹⁹

Janus eposzában szövegszerű megfelelést is találunk: ahogy a római flotta a nyugati világ legszélső határait látszik elhagyni („Hesperii metas extremaque litora mundi”; 4), úgy hajózik ki Marcellus is („transierunt rerum metas”; 379) az ismeretlenbe:

¹⁹ Az eposztöredék legalaposabb elemzése újabban Silke ANZINGER, „Post Oceanum nihil? Albinovanus Pedo und die Suche nach einer anderen Welt”, *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge 158 (2015): 326–407.

„Apparent celsae diversa e parte columnae,
montibus excisae geminis, sive Herculis illud,
naturae seu matris opus; quis crederet unquam
tam modico tantos immittier ore liquores?
Nerea quis cursu fluvios superare rapaci?
Hic ubi in adverso remos luctamine frangi
conspiciunt comites, frustra turgentia retro
flectere vela rogant, animos sed noster inertes
increpat, et pulso, clavum citus ipse, magistro
corripit, ac medios secat irrevocabilis aestus.
Transierat rerum metas, et aperta ruebat
immensi iam terga maris. Quid nunc tibi diras
terrorum species, quid monstra immania fando
persequar, aequoribus non umquam cognita vestris?” (370–382)

Albinovanus leírásából nem hiányozhatnak a tenger szörnyszülöttjei: *immania monstra* (5), *saevae pristis* (6), *aequorei canes* (7), *ferae marinae* (10). Janus ezt a motívumot feltűnően kibővíti, leírásában hemzsegnék a gyakran vészjósló nevű tengeri lények: *nautilus* (386), *sepia* (387), *torpedo* (388), *echeneis* (390), *vulpes*, *scolopendra* (391), *trygon*, *stella* (392), *polypus* (393), *urtica* (394), *spongia* (395), *loligo* (396), *scarus*, *exocoetus* (397), *lucerna* (398), *rana* (400). Ám ezek csupán a Földközi-tenger riasztó, de kevésbé ártalmas lényei, a szárazföldi élővilág undorító torzképei. A valódi szörnyetegek kint az óceánon várják Marcellust és legénységét, a leírás végén a hajóra felülő rejtélyes és baljós tengeri emberrel:

„Pars quota porrectae, per bis duo iugera, pristis?
Aut formidatae balaenis grandibus orcae?
Qualia fecundus terrarum ambitor in imis
plurima fert specubus; quin et (mirabile dictu),
nunc rota, nunc ramosa viros exterruit arbor,
cornibus aut aries, elephas aut dente petivit.
Nunc homini assimilis praesit maris incola pinum
insidens lateri; nunc protulit ore tremendo
elatus supra carchesia summa physeter.” (407–415)

E katalógusszerű halmozáshoz Janus minden valószínűség szerint Plinius *Naturalis Historiáját* vette elő, és a 9. könyvet nagyjából az 50. caputtól szabályosan kiegészítette. Úgy tűnik továbbá, hogy már padovai tanulmányai alatt érdeklődött a farmakológia iránt, mivel felhasználta Plinius 32. könyvét is az állatokból kivonható orvosságokról. Egészen pontosan a 32. könyv 144. kiscaputja mutat szembe-
szökő hasonlóságot Janus katalógusával, mely Plinius hosszú felsorolásának csak

a kezdete, úgy tűnik azonban, Janus megelégedett az első néhány mondat költői kimunkálásával:

„Ut a beluis ordiamur, arbores, physeteres, ballaenae, pistrices, Tritones, Ne-reides, elephanti, homines qui marini vocantur, rotae, orcae, arietes, muscu-li et alii piscium forma arietes, delphini celebresque Homero vituli.” (HN XXXII, 144)

Bármily mesésnek tűnik e leírás, nem szabad elfelejtenünk, hogy Uppsala utolsó katolikus érseke, Olaus Magnus 1555-ben kiadott *Historia de gentibus septentrionalibus* című nagy művében is megtalálható a *De piscibus monstruosis* című fejezet, látványos metszetekben mutatva be a hajókat kettéroppantó *physetert* és társait.²⁰ Világos a borzalmakat egyre fokozó leírás célja is: a rendíthetetlen Marcellus, Albinovanus kétségbeesett tengerészével szöges ellentétben, az antik epikus hősök méltó utód-jaként csak annyit törődik e veszedelmekkel, mint a massyliai oroszlán a ráuszított molosszus ebekkel:

„haud magis ista tamen curat Marcellia virtus,
quam iuba latrantes circum Massyla molossos.” (416–417)

Janus hősenek *constantia*ját hivatott bizonyítani az elbeszélés rögtön ezután követke-ző, mitikus eleme is. Már Albinovanus töredékében is világosak az összefüggések az éjszaka homályába rejtőző óceán és a túlvilág között. Janus jó érzékkal formálta meg az útleírást oly módon, hogy a Levante kellemes tájairól Hercules oszlopain át a sarkkörig mindinkább az Alvilágba való alászállást idézze meg.²¹ A túlvilág sötét oldala után feltűnik annak fényesen tündöklő része is, ám ahogyan az óceán pok-lokat idéző szörnyei hidegen hagyják Marcellust, ugyanolyan közönyösen szembe-sül a túlvilági boldogság honával is. Elhagyva Hélios paripáinak legelőjét, elhajó-zik az Elysium közelében, ahol a boldog lelkek örökös tavaszban gyönyörködnek:

„Ille et felices animas visurus adisset,
qua fortunatos caeli clementia campos
temperat, et nullo tellus creat omnia cultu,
ni semel haec ipsum sedes aeterna maneret,
post vitae mortalis onus. Nam corpore clausos
Elysiis miscere nefas.” (421–426)

²⁰ Lásd erről Lindsay J. STARKEY, „Why Sea Monsters Surround the Northern Lands: Olaus Magnus’s Conception of Water”, *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural* 6 (2017): 31–62.

²¹ Az óceán és a túlvilág kapcsolatáról a klasszikus irodalmi hagyományban lásd ANZINGER, „Post Oceanum nihil?...”, 357–361.

Ám eszébe sem jut, hogy e helyet akárcsak megközelítse, tudván, hogy oda csak egyszer léphet be, ha majd a halandó élet terhét letette. Aki még földi testébe zártan él, annak istenkáromlás az elysiumi lelkek közé vegyülni. Janus szerencsésen egyensúlyoz a Boldogok szigeteinek Horatius 16. epodusában is megörökített klasszikus hagyománya, valamint annak keresztény átértelmezése között. Még a 17. században is eleven volt a hit, hogy az egykori Édenkert létezik valahol a Földön, az egyház-atyákig visszavezethető hagyománynak megfelelően ez a felüldülés helye, a *refrigerium*, ahol a boldog lelkek várják a feltámadást.²² Még Kolumbusz is arra gyanakodott, amikor harmadik útja során eljutott az Orinoco torkolatáig, hogy közel lehet az Édenkert, mert a sós tengerben ilyen mennyiségű édesvizet még soha nem látott. És ha ez nem a Paradicsomból ered, akkor az még nagyobb csodának tűnik, írja jelentésében: „Y si de allí del Paraíso no sale, parece aun mayor maravilla.”²³

Marcellus tehát, miután a Pliniusból gondosan összeválogatott szörnyek sem tudták megrettenteni, vagy akár csak lelki egyensúlyából kibillenteni, ellenáll az Elysium teljesen ellentétes csábításának is, istenfélő keresztényként rögtön a másik irányba fordítja hajóit, majd a Brit-szigeteket körbehajózva elindul észak felé, s túl a jeges Orkney-szigeteken, túl még Thulén is, eljut odáig, ahol fél évig tart a nappal és az éjszaka, s már-már a Sarkcsillag is délre látszik tőle.²⁴ Az örök jéggel borított tengert megszemlélve azután visszatér Skóciába, ahol jól megérdemelt pihenőt rendel el tengerészeinek: „ibi alterna pensat requiete laborem” (446). Marcellus tehát, minden körülmények között rendületlen önuralmával nemcsak Albinovanus halálra rémült matrózáinak ellentéte, hanem még inkább a vágyainak és mohóságának ellenállni képtelen Alexandrosznak. Összevetve az eposz e részletét Landino már említett elégiájával, Bernardo Bembo utazása, bár földrajzilag szinte teljesen egybeesik Marcelluséval, nélkülöz minden mitikus vagy mesészerű elemet, s nem több a leendő államférfi és diplomata kötelező tapasztalatszerzésénél:

²² Az ókeresztény édenkép tömör áttekintését adja Joseph E. DUNCAN, *Milton's Earthly Paradise: A Historical Study of Eden* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1972), 38–66. Lásd még Sylvie LABARRE, „Âge d'or, Orient rêvé ou Terre promise: le Paradis de Dracontius et d'Avit”, in *Le paysage ou les reliefs du texte, travaux du groupe de recherches transdisciplinaires du Laboratoire*, szerk. Anne GIMBERT, 3L.AM (Paris: Michel Houdiard Éditeur, 2011), 9–20.

²³ „Yo no hallo ni jamás e hallado escriptura de latinos ni de griegos que çertificadamente diga el sitio en este mundo del Paraíso terrenal, ni he visto en ningund mapamundi salvo situado con autoridad de argumento. [...] Grandes indiçios son éstos del Paraíso terrenal, porque el sitio es conforme a la opinión destes santos y sacros teólogos; y ansimesmo las señales son muy conformes, que ajamás leí ni oí que tanta cantidad de agua dulce fuese así dentro y vecina de la salada, y en ello asimismo la suavísima temperancia. Y si de allí del Paraíso no sale, parece aun mayor maravilla, porque no creo que se sepa en el mundo de río tan grande y tan fondo.” (Relación del tercer viaje, 1498. augusztus 3.) Cristóbal COLÓN, *Textos y documentos completos*, szerk. Consuelo VARELA (Madrid: Alianza Editorial, 1995), 379–380.

²⁴ A Sarkcsillag keresztény szimbolikájához lásd Francisco MOLINA MORENO, „Bilder des heiligen Nordens in Antike, Patristik und Mittelalter”, in *Ultima Thule: Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart*, szerk. Annelore ENGEL-BRAUNSCHEIDT, Gerhard FOUQUET és Wiebke VON HINDEN (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001), 46–65.

„magnarum hinc igitur sic experientia rerum / egregium mira reddidit arte virum”
(*Carm. var.* V, 101–102).

Janus viszont epikus hőst kívánt alkotni, akit korántsem a reneszánsz megismerési vágy vezérelt. Útja sokkal inkább hasonlít a klasszikus eposzok alvilágjárásaihoz, olyan próbatételhez, mely a hőst alkalmassá teszi isteni küldetése elvégzésére. Ez történik itt is, hiszen, miután Marcellust atyjának szelleme a haza védelmére hazaszólítja, maga Neptunus ajándékozza meg csodálatos paripájával, s emlékezteti arra, hogy Vulcanus már készíti pajzsát az Etna alatti műhelyében. A közismert velencei patríciusról szóló eposzba valódi alvilágjárást beiktatni alighanem túlmént volna a még elfogadható és ízléses antikizáláson. Janus azonban, hősének ifjúkori útjában meglátva az abban rejlő mitikus lehetőségeket, páratlan leleménnyel oldotta meg a feladatot.

LAJOS ZOLTÁN SIMON

**The Journey of a Venetian Patrician to the End of the World
(Janus Pannonius: *Paneg. Marc.* 314–446)**

The long description of the sea voyage of Jacobus Antonius Marcellus, patrician of Venice has long been a subject of research. Interpreters have sometimes assumed that Janus' most extensive epic poem is an early augury of the future great geographical discoveries, and while the influence of Dante's *Divina Commedia* has been conjectured, the detailed study of its classical antecedents has not yet been examined. In this paper, therefore, we will attempt to interpret the description of Marcellus' sea adventures, which is unique not only in Janus' oeuvre but probably also in the Latin poetry of the Quattrocento, by identifying the classical allusions in the description.

*Sodalitas epistolarum*Görög-latin versidézetek Angelo Poliziano *Leveli* I–II. könyvében

Tanulmányom apropója az, hogy a L'Harmattan és a Károli Könyvműhely gondozásában megjelent fordításkötetem Angelo Poliziano *Leveli* első négy könyvéből, amelyet Lázár István vetett össze az eredeti latin szöveggel.¹ Az elmúlt néhány évben a levelekből, a bennük fellelt érdekesebb kérdésekről, valamint a levelezőtársakról az *Antik Tanulmányok*, az *Antikvitás és Reneszánsz*, a *Vallástudományi Szemle* és az *Orpheus Noster* című folyóiratokban,² továbbá konferenciakötetekben közöltem forráskiadásokat és tanulmányokat. Reményeim szerint a magyar műfordítás is visszaadja ezen ékszerekké csiszolt rövid latin szövegek nyelvi, stílári és gondolati szépségét, humorát és érzelmi gazdagságát, feszes ritmusát.

¹ Angelo POLIZIANO, *Leveli*, I–IV, szerk., ford., tan. FRAZER-IMREGH Monika, Műfordítás, forrás 31 (Budapest: KRE–L'Harmattan, 2024). A fordítás a következő kiadás alapján készült: Angelo POLIZIANO, *Letters, Vol. I, Books I–IV*, szerk., ford. Shane BUTLER, The I Tatti Renaissance Library 21 (Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 2006). Lázár István a kétnyelvű kötet latin szövegének begépelését is átfésülte, áldozatos munkáját ezúton is köszönöm.

² A felsorolt cikkek bibliográfiája és jegyzetei tartalmazzák a feldolgozott szakirodalmat is, így ezeket itt külön nem részletezem. Poliziano (1454–1494) rövid életrajzát a következő cikkemben ismerttettem: FRAZER-IMREGH Monika, „Ki remélhet magának nagyobb isteni segítséget?»: Angelo Poliziano vigaszlevele Gioviano Pontanóhoz Ferrante király halála alkalmával”, *Antikvitás és Reneszánsz* 6 (2020): 47–51. További tanulmányaim a témában: FRAZER-IMREGH Monika, „Gondold azt, hogy nem is levelet, hanem [...] az emberi élet minden kényelmét küldöd»: Angelo Poliziano és Girolamo Donato levelezése”, *Antikvitás és Reneszánsz* 7 (2021): 225–254; FRAZER-IMREGH Monika, „Poliziano ódája Giuliano de' Medici halálára. Bevezető és forrásközlés”, *Antik Tanulmányok* 65, 2. sz. (2021): 255–260; FRAZER-IMREGH Monika, „Reneszánsz hősök: a tudós költő és pártfogója: Angelo Poliziano levele Lorenzo de' Medici haláláról”, in *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*, szerk. CSÍZY Katalin és HÓVÁRI János, 155–172 (Budapest: KRE–L'Harmattan, 2021); FRAZER-IMREGH Monika, „Tévedett-e az idősebb Plinius? Angelo Poliziano és Niccolò Leoniceo vitája a *Naturalis historia* egy helyéről”, in: *Az antik nevelés és öröksége*, Hereditas Graeco-Latinitatis X, szerk. TAKÁCS László és TÓTH Orsolya, 112–135 (Debrecen: Debreceni Tudományegyetem, 2023).

Poliziano (1454–1494) nagy visszhangot keltő tanulmánykötete, a *Miscellanea*³ ki-nyomtatása (1489) után kezdte el összegyűjteni és kötetté szerkeszteni latin nyelvű leveleit,⁴ főként azzal a céllal, hogy megmutassa, számos bírálója mellett az itáliai humanisták többsége a legnagyobb elismeréssel szól nemcsak irodalmi, de filológusi és kutatói munkásságáról is.⁵ A kötetet legfőbb pártfogójának és barátjának, Lorenzo de’ Medicinek kívánta ajánlani, annak 1492-es halála után azonban az elsőszülött, Piero de’ Medici, Poliziano volt tanítványa lett a címzettje.⁶ Jelen írásomban a *Levelek* első két könyvéből igyekszem bepillantást adni abba a humanista kapcsolatrendszerbe, amely a levelek révén élénk táruul. Teszem ezt azon görög és latin nyelvű „fél-szavak”, verssorok és teljes versidézetek bemutatása és elemzése során, amelyekkel a közelebbi vagy távolabbi barátok egymással való összetartozásukat megerősíteni vél-ték, a közös „szellemi nevező”, az antik műveltség anyanyelvüként való használatával.

A humanista idézéstechnikáról és a humanista iskolák, főként a ferrarai Guarino Veronese-féle műhely antik idézeteket memoriterként is bőven alkalmazó tanrendjéről az iskolaalapító fia, Battista Guarino *De modo et ordine docendi ac studendi*⁷ (A tanítás és a tanulás módjáról és rendjéről, 1459) című könyve kapcsán Békés Enikő írt két tanul-mányában, miközben Galeotto Marzio gyakorlatát elemezte.⁸ Habár Poliziano Firenzében tanult, nyilvánvaló, hogy mesterei, Cristoforo Landino, Marsilio Ficino, Andronikosz Kallisztoz és mások, hasonló módszereket követve vezették be tanítványaikat az antik auktorok ismeretébe, és a memoriterek náluk is fontos részét képezték az oktatásnak.

A következő levelezőtársaknak szóló vagy tőlük kapott darabokból szemelgetek: Giovanni Pico della Mirandola, Ermolao Barbaro, Battista Guarino, Niccolò Leo-niceno és Girolamo Donato. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt most nem tár-gyalom azokat a harmadik könyvben szereplő leveleket, amelyek vizsgálata szintén érdekes lehet a versidézetek és antik utalások szempontjából. Ezek a Filippo Buo-naccorsival (Callimachus Experiens), Ludovico Odasival, Lucio Fosforóval folyta-tott levelezések darabjai, és a Cassandra Fedele számára írt dicsérő levél.⁹

³ *Miscellaneorum centuria prima*. Angol fordítást is tartalmazó kritikai kiadása: Angelo POLIZIANO, *Miscellanies, Vol. I–II*, szerk., ford. Andrew R. DYCK és Alan COTTRELL, The I Tatti Renaissance Library 89–90 (Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 2020).

⁴ Mario MARTELLI, „Il *Libro delle epistole* di Angelo Poliziano”, *Interpres* 1 (1978): 184–255, 185.

⁵ Mauro DE NICHILLO, „Poliziano e Pontano: una polemica distanza”, in Mauro DE NICHILLO, *Angelo Poliziano e dintorni: Percorsi di ricerca*, 29–54 (Bari: Cacucci, 2011).

⁶ POLIZIANO, *Letters...*, viii.

⁷ Az írásmű 1474 és 1514 között négy kiadást ért meg: Ferrarában, Heidelbergben és Strasbourg-ban is megjelentették. Gino PISTILLI, „Battista Guarini”, in *Dizionario Biografico degli Italiani* (Ro-ma: Istituto dell’ Enciclopedia Italiana, 2003), 60:339–345.

⁸ BÉKÉS ENIKŐ, „Antik idézetek szerepe a humanista olvasási és szövegalkotói gyakorlatban”, *Ókor* 20, 2. sz. (2021): 55–62, 60; BÉKÉS ENIKŐ, „The role of ancient quotations in humanist practices of reading and text creation”, *Camoenae Hungaricae* 8 (2023): 31–44, 42.

⁹ POLIZIANO, *Letters...*, 136–140 (Filippo Buonaccorsi: III, 1–2); POLIZIANO, *Letters...*, 140–154 (Ludovico Odasi: III, 3–6); POLIZIANO, *Letters...*, 162–188 (Lucio Fosforo: III, 10–16); POLIZI-ANO, *Letters...*, 188–192 (Cassandra Fedele: III, 17).

A tizenkét kötetből álló levélgyűjtemény összeállításában határozott szerkesztési elveket láthatunk, főként az első négy kötet esetében. Mintája és példaképe ebben nemcsak az ókori szerzők, Cicero és Seneca voltak, hanem a korai humanisták: Dante, Boccaccio és legfőképp Petrarca, aki két könyvbe gyűjtötte leveleit *Rerum familiarium libri* (Levelek a barátokhoz) és *Seniles* (Öregkori levelek) címen.¹⁰ Kortársai közül pedig Marsilio Ficino, aki szintén tizenkét kötetbe gyűjtötte legtöbbször dátumozás nélküli, gyakran tanulmány jellegű leveleit.¹¹

Az első kötetben azok a levelek kaptak helyet, amelyeket Poliziano a számára legfontosabbnak, legközelebbinek tartott barátaitól kapott, illetve nekik írt.¹² A pártfogó, Piero de' Medici után (I, 1–2) az első számú közülük természetesen Pico, akivel annak Firenzébe költözése után nap mint nap találkoztak, és még a halál sem választotta el őket egymástól, hiszen mindketten a San Marco templomnak ugyanabban a fali kriptájában nyugszanak.¹³ A kötetbe foglalt hat levél barátságuk indulását mutatja be, amikor is Pico *Amores* című, öt kötetbe foglalt elégiái közül az első kötet bírálatára kérte fel az akkor már nagynevű költőt. Levelének eredeti megfogalmazásában Pico Catullus 22. *carmen*-jét idézve ecseteli félelmét, amelyben az egy Suffenus nevű, igen termékeny, de csapnivaló költőt ócsárolva jegyzi meg, hogy mind ugyanebben a cipőben járunk, mert nem látjuk a saját hibáinkat: „Nimirum omnes fallimur, [...] nec videmus manticam quae in tergo est.” („Így téve-

¹⁰ Lásd LÁZÁR István Dávid, „»o preceps et calamitose senex«: Petrarca elmarasztaló véleménye Ciceróról és Senecáról”, *Antikvitás és Reneszánsz* 12 (2023): 9–17; LÁZÁR István Dávid, „»Obsequium amicos, veritas odium parit«: Petrarca és Cicero »barátsága«”, *Antikvitás és Reneszánsz* 1 (2018): 66–75; LÁZÁR István Dávid, „Petrarca levele M. T. Varróhoz”, in *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek: humanizmus és gratuláció*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, 245–247 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

¹¹ Ficino leveleit lásd Marsilio FICINO, *Opera omnia* (Basileae: Henricus Petrus, 1576), 1:608–956. Korabeli fordítása: *Le divine lettere del gran Marsilio FICINO tradotte in lingua toscana per m. Felice Figliucci senese*, Vol. 1–2, szerk. Sebastiano GENTILE (Roma: Storia e Letteratura, 2001). Modern, olasz-latin kétnyelvű kiadása csak a II. könyvnek van: Marsilio FICINO, *Lettere: Epistolarum liber II*, Vol. 2, szerk. Sebastiano GENTILE (Firenze: Olschki, 2010). Ficino leveleinek angol fordítását mintegy negyven év alatt javarészt Arthur Farndell és Valery Rees készítette el a Sheppard-Walwyn kiadó gondozásában 1975 és 2021 között. Még hátravan a II. könyv fordítása, amelyen – Valery Rees szóbeli közleménye alapján – jelenleg is folyik a munka. Ficino Johannes Pannoniusszal folytatott levelezését Huszti József, Sebastiano Gentile, Pajorin Klára, Valery Rees és Kőszeghy Péter után legutóbb Molnár Dávid tárgyalta: MOLNÁR Dávid, „Ioannes Pannonius levele: egy irodalmi vagy irodalomtörténeti fikció nyomában”, *Orpheus Noster* 9, 2. sz. (2017): 181–196. Ficinónak a Lorenzo de' Medicihez szóló, és a *Theologia platonica* összefoglalását tartalmazó levelét (II, 7) jelen cikk szerzője fordította és látta el bevezetővel: FRAZER-IMREGH Monika, „Marsilio Ficino Összefoglalója a platonikus teológiához Lorenzo de' Medici, a haza megmentője számára: A platonikus szemlélődés három lépése”, in *A levél mint történeti forrás*, szerk. KINCSES Katalin Mária, 91–110 (Budapest: KRE–L'Harmattan, 2022).

¹² Ezek sorrendben Piero de' Medici (I, 1–2), Giovanni Pico della Mirandola (I, 3–8), Ermolao Barbaro (I, 9–14), Pomponio Leto (I, 15–18), Battista Guarino (I, 19–23).

¹³ Kettőjük barátságának bemutatását lásd Attilio BETTINZOLI, *La lucerna di Cleante: Poliziano tra Ficino e Pico* (Firenze: Olschki, 2009).

dünk mi mind bizony, [...] s nem látjuk azt, mi hátul púpként díszeleg.”¹⁴ Poliziano, aki Pico leveleit helyenként lerövidítette, illetve szórendi cserékkel kissé „megfésülte” a levél írásakor húsz esztendősz filozófusjelölt szövegeit, a kötetből kihagyta a két idézett verssort, csak a költő és szereplője nevét őrizte meg Pico levelében:¹⁵

„Sőt, sem te, sem más el nem hinné, mennyire elégedetlen vagyok e verseimmel, s még azokat illetően is, amelyek jobban tetszenek, mennyire félek attól, hogy amint Catullus mondja, [itt volt az idézet...] egyfajta Suffenus legyek.”

A játékkal, humorról fűszerezett kérésre Poliziano hasonlóan játékos, mitológiai és irodalmi utalásokkal teli választ adott. Megregulázott – mondja – néhány sort, amelyek között a „lovagrendűek”-et „patrícusok”-ra cserélte, és egy „sztoikus kísértőt adott melléjük”: saját Epiktétosz-fordítását, így ezúttal ő kér az ifjú filozófustól bírálatot:¹⁶

„Itt küldöm tehát neked őket, és egy sztoikus kísértőt adok melléjük.¹⁷ Remélem, csak »kölcson kenyér« gyanánt verik el ezen a port, és nem figurázzák ki teljesen. Bárhogy is lesz, most már van min a szigorú öregnek¹⁸ a türelmét gyakorolnia. Csak nem fog úgy felkiáltani, hogy „ὦ Ζεῦ βρῆξον τὰς περιστάσεις [Ó Zeus, mosd el áldásoddal e csapást!]” Bitus és Bacchius sem illet jobban össze!”

E tragikus hangzású görög mondat eredetét még nem sikerült felderítenem, Bitus és Bacchius viszont Horatiustól származik, a *Szatírák* 1. könyvének 7. darabja 19–

¹⁴ Catull. XXII, 18–21: „nimirum idem omnes fallimur, neque est quisquam / quem non in aliqua re videre Suffenum / possis. Suus cuique attributus est error; / sed non videmus manticae quod in tergo est.” (ford. Frazer-Imreggh Monika). A tanulmányban szereplő valamennyi latin és görög nyelvű forrásszöveget, ha külön nem jelzem, saját fordításban közlöm.

¹⁵ I, 3. Pico Polizianónak, Mirandola, 1483. március 12: „Quin forte nec tu nec quispiam crederet quam haec mea mihi non satisfaciant, quam, in his etiam quae magis placent, metuam tamen ne sim, ut inquit ille, Suffenus.” POLIZIANO, *Levelek...*, 39; POLIZIANO, *Letters...*, 16. Ugyanez a levél Pico bázeli összkiadásában: Giovanni PICO DELLA MIRANDOLA, *Opera omnia* (Basileae: per Henricum Petri, 1557), 372.

¹⁶ I, 4. Poliziano Picónak, dátum nélkül, 1483k: „Remitto ad te eos atque addo Stoicum comitem, quem utinam Talione tantum referiant ipsi ac non plane habeant ludibrio. Utcunque erit, habet senecio hic superciliosus ubi patientiam suam exerceat. Non erit iam quod clamet ὦ Ζεῦ βρῆξον τὰς περιστάσεις. Non Bitus et Bacchius melius compositi.” POLIZIANO, *Levelek...*, 39–41; POLIZIANO, *Letters...*, 18.

¹⁷ A küldeményhez Poliziano saját, 1479-ben készített latin fordítását mellékelte Epiktétosz *Készlekvessékéből*.

¹⁸ Epiktétoszra utal, aki kénytelen Poliziano latin fordításán keresztül „megszólalni”, illetve a fordítást érő kritikákat fogadni, többek között Picóét. Vagy pedig Pico „megcsipkedett” versei fogják útközben hazafelé az „öreget” visszacsipkedni.

20. sorából.¹⁹ Erre Pico a következő levelében a megleveneredett Epiktétosz bemutatkozását írja le, amint az a bírálatot átadja Picónak:²⁰

„De mit mondjak Epiktétoszod éléről? Jó tréfa volt, még Catót is mosolyra fakasztotta volna! Alig lépte át küszöbömet, máris elővette zsebéből hozományát, s így szólt: »*En obelos, en sagittas* [Íme a nyársak, íme a nyilak], hogyha nem tudnátok görögül; és itt vagyok én, készen, ha valaki elég merész közületek, hogy visszavágjon.« Ugyan ki tudta volna megállni nevetés nélkül, amikor egy sztoikus férfi ilyen kedvesen mókázott?»

Ezt követően pedig Pico Epiktétoszt beszélgetve tételesen előadja a sztoikus filozófia legfőbb elveit, és az *Enchiridion* tréfás summázatát adja tizenennyolc bölcstani tanításban, amit így kezd meg:²¹

„Ő pedig, amint letelepedett nálunk, rögtön filozofálni kezdett az erkölcsökről, méghozzá latinul. Nem annyira azért, mintha vendéglátói csak latinul tudnának, hisz volt olyan a társaságban, aki tudott görögül, hanem inkább mert latinul a te jóvoltodból világosabban szól. És fáradsága nem is volt hiábavaló, lévén, hogy addig be nem fejezte, míg belőlünk, peripatetikusokból sztoikusokat nem faragott, s amíg azt a bizonyos *apathiát* mind a magunkévá nem tettük [...]»

A levélfűzér következő darabjában Poliziano Pico dicséretét kívánná zengeni, de Horatius szavait idézve azt mondja, attól fél, tehetség híján csak elkoptatná azt:²² „[...] attól félek, hogy kénytelen lennék e hatalmas dicséretet, amint Flaccus mondja, tehetségem híján elkoptatni.»

¹⁹ Hor. *Sat.* I, 7, 14–20: „duo si Discordia vexet inertis / aut si disparibus bellum incitat, ut Diomedes / cum Lycio Glaucos, discedat pigrior, ultro / muneribus missis: Bruto praetore tenente / ditem Asiam, Rupili et Persi par pugnat, uti non / compositum melius cum Bitho Bacchius. In ius / acres procurrunt, magnum spectaculum uterque.»

²⁰ I, 5. Pico Polizianónak, dátum nélkül, 1483k: „Sed quid de Epicteti tui festiuitate dicam? O rem iocosam et risu dignam Catoniano. Vix erat in limine cum pandens sinus, »En,« inquit, »obelos, en sagittas, si nescitis Graece, en me, si ex vestris quisquam audax fuerit paratum referre.« Quis cachinnis temperasset, cum Stoicus homo tam lepide iocaretur?» POLIZIANO, *Levelek...*, 41; POLIZIANO, *Letters...*, 20. Ugyanez a levél Pico összes műveinek bázeli kiadásában: PICO DELLA MIRANDOLA, *Opera...*, 361–362.

²¹ I, 5. Pico Polizianónak, Mirandola, dátum nélkül: „qui ut demum apud nos consedit, philosophari coepit de moribus, et id quidem Latine, non tam ob id, quod apud Latinos erat, nam et erant in eo consensu, qui Graeca noverat, quam quod Latine ipse beneficio tuo luculentius saperet. Sed nec operam perdidit, quandoquidem non prius loqui desiit, quam nos ex Peripateticis Stoicos fecerit, et apathian illam omnes approbaverimus [...]» Uo.

²² I, 6. Poliziano Picóhoz, Firenze, dátum nélkül: „[...] sed vereor ne laudes cogar tantas, ut Flaccus inquit, *culpa deterere ingeni*» Kiemelések tölem. POLIZIANO, *Levelek...*, 43; POLIZIANO, *Letters...*, 24.

Az idézet Agrippához szól az ő és Caesar dicséretéről: „Musa potens vetat / laudes egregii Caesaris et tuas / culpa deterere ingeni.”²³ Majd az idősebb Plinius által említett görög festőre, Timanthészra hivatkozik, aki Iphigeneia feláldozásának jelenetében Agamemnón kimondhatatlan gyászát úgy ábrázolta, hogy leplet festett a fejére, mert a feladat meghaladta erejét.²⁴ Picót pedig úgy fogja biztatni, mint Agamemnón a sikeresen nyilazó Teukroszt, s ezt görögül idézi: Βάλλ' οὕτως. („Csak mindég így lőjj!”)²⁵

A levelezés következő darabja egy egész görög epigrammát foglal magába, amelyben Poliziano a Pico által elégetett szerelmi elégiáit dorgálja meg tréfásan. Így szól a költemény:²⁶

Gyakran elégették Picót sebesítve *Szerelmek*,
már nem bírta tovább, elragadá nyilaik,
s minden fegyverüket, tegzet s íjat felrakva halomba,
lángjuk orozván gyújt bosszú-máglyarakást.
Őket is elfogván kötelekkel összekötözte
gyenge kezük, s azokat tűz közepébe veté,
hogy tűz oltsa a lángot. Kellett, csacska *Szerelmek*,
Múza-barát Picót körberajonganotok?

A vers érdekessége azontúl, hogy tanúságot tesz Poliziano tökéletes görögtudásáról, amit a nyelv kreatív alkalmazásával bizonyít, az, hogy stílusában viszont nem annyira a görög költők bármelyikét utánozza, mint inkább két szókimondóan pajzán római költőt, Catullust és Martialist. Továbbá a ferrarai iskolában képzett Janus Pannonius tréfás-pajkos epigrammáira hajaz.

A következő levélfüzér (I, 9–14) Poliziano szellemi ikereststvérevel, Ermolao Barbaróval²⁷ folytatott levelezéséből készített válogatás. Minden itt szereplő levél szövetségüket, közös eszményeiket és céljaikat hangsúlyozza, mondhatni a klaszszikus latin és görög tanulmányokban szinte afféle Dioszkuroszok ők ketten.²⁸ Az

²³ Hor. *Carm.* I, 6, 10–12.

²⁴ Plin. *HN* XXXV, 75.

²⁵ Hom. *Il.* VIII, 282 (ford. Devecseri Gábor).

²⁶ Πολλάκι τοξευθεὶς φλεχθεὶς θ' ὑπὸ Πίκου Ἑρώτων / οὐκ ἔτλη προτέρω πάντα δ' ἄφειλεθ' ὄπλα, / τόξα, βέλη, φαρέτρας, καὶ νηήσας τὰ γε πάντα / ἤψεν ὁμοῦ σωρὸν λαμπάσι ληϊδοῖς. / Σὺν δ' αὐτοὺς μάρψας, ἀμενηνὰ χερύδρια δῆσεν / ταῖς νευραῖς, μέσση δ' ἔμβαλε πυρκαϊῇ / καὶ πυρὶ φλέξε τὸ πῦρ. τί δ' ὦ ἄφρονες αὐτὸν, Ἑρωτες, / τὸν Πίκου Μουσῶν εἰσεποτάσθῃ πρόμον; I, 7. Poliziano Picóhoz, Firenze, dátum nélkül. POLIZIANO, *Levelek...*, 45; POLIZIANO, *Letters...*, 26. A vers kommentárját lásd *Angeli Politiani Liber epigrammatum Graecorum*, szerk. Filippomaria PONTANI (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2002), 216–221.

²⁷ Emilio BIGI, „Ermolao Barbaro”, *Dizionario Biografico degli Italiani* (Roma: Istituto dell' Enciclopedia Italiana, 1964), 6:96–99.

²⁸ Barátságuk 1479-ben, Poliziano venetói és lombardiai tartózkodása alatt kezdődött. Egy 16. századi történeti munka szerint kettőjük képmása Girolamo Donatóéval egyetemben a velencei

Ermolao Barbaro köré csoportosult új velencei-padovai filológusiskola Arisztotelész-kutatásai és eredményei inspirálóan hatottak Polizianóra. Őket követve ugyanazt a magas filológiai felkészültséget és pontosságot követelte meg a költők és prózaírók kiadásaival és fordításaival kapcsolatban is, ám akik ezt az igényességet nem követték, azokat kíméletlen kritikával illette.

Az első két levél (I, 9–10) 1484 őszén gyakorlatilag e szövetség megalapítása és rögzítése, amelyet érdekes módon Barbaro kezdeményezett. Ez pusztán amiatt nagy jelentőségű, hogy a velencei szenátor nemesi származása, társadalmi rangja és politikai tevékenysége révén felette állt ugyan Polizianónak, tudományos eredményeiket illetően azonban teljesen egyenrangúnak ítélte őt. Barbarónak a latin nyelv fényének visszaállítását és az antik tanulmányok helyreállítását célzó felhívására Poliziano mérsékelt lelkesedéssel reagált amiatt, hogy szerinte rajtuk kívül kevesen kaphatók e nemes feladatra. Véleményének indoklásába a tizenhat évesen készített *Íliász*-fordítása miatt „homéroszi ifjú”-nak nevezett Poliziano egy Homérosztól kölcsönzött görög főnevet fűzött bele:

„Hiszen miként Agamemnónnak nincs kétsége afelől, hogy ha tíz Nesztórhoz hasonló συμφροδμονες-t [tanácsadó] kaphatna,²⁹ hamarosan elfoglalná Tróját, úgy ha tíz Ermolaót kaphatnék, akik alatt szolgálhatnék, könnyen remélném, hogy mind a görög, mind a latin irodalomtudományt visszafoglalhatnánk a barbárság mélyéből.”³⁰

Érdekes, hogy az eredeti levele végéről Poliziano kisserkesztette híres horatiusi idézetét, amelyet talán immár elcsépeltnek érzett: „Kérlek vedd olykor a fáradságot, hogy írj nekünk, amikor van egy kis szabad időd. Bármi jön tőled, az »ércnél is maradóbb mű« a szememben.”³¹

A következő levélpárban Barbaro élt hasonló módon egy görög kifejezés beszúrásával, utalása azonban rá jellemző módon filozófiai és nem irodalmi jellegű:

Dózse-palotában, a Nagytanács (Maggior Consiglio) termének falán volt látható 1577-ig, amíg egy tűzvész el nem pusztította: Francesco SANOVINO, *Venetia città nobilissima e singolare* (Venetiae: Iacomo Sansovino, 1581), 132. Vö. Vittore BRANCA, *Poliziano e l'umanesimo della parola* (Torino: Einaudi, 1983), 66, 72.

²⁹ Hom. *Il.* II, 370–374.

³⁰ I, 10. Poliziano Barbarónak, Firenze, 1484. november (?) 5: „Ut enim non dubitat Agamemnon quin sit brevi Troiam capturus si sibi decem dentur συμφροδμονες Nestoris similes, ita si Hermolai mihi denter decem sub quibus meream, facile sperem literas, cum Graecas tum Latinas, e barbaria media receptum iri.” POLIZIANO, *Levelek...*, 53; POLIZIANO, *Letters...*, 34.

³¹ Az R és a V² kézirat így végződik: „Atque haec hactenus. Tu quaeso ne gravare cum tibi otium contingit scribere ad nos aliquando. Quicquid enim abs te proficiscetur, id apud me monimentum aere perennius.” Hor. *Carm.* III, 30, 1: „Exegi monumentum aere perennius / regaliq[ue] situ pyramidum altius [...]”

„Ha még az élettelen és érzéketlen dolgok között is léteznek rokonszenvek és összeférhetetlenségek, nem máshonnan, mint az égtől, ahonnan a vak szerelmeket eredeztetjük, és amit a görögök *ἀναιτιολόγητα*-nak [megmagyarázhatatlannak] mondanak, miért ne érezhetné ezt az erőt az ember is?”³²

Itt most csak megemlítem, hogy az első könyv utolsó előtti levélfüzére (I, 15–18) a római akadémia központi alakjához, Giulio Pomponio Letóhoz kötődik, amelyben az Valerius Flaccus *Argonauticájával* kapcsolatban kér Polizianótól segítséget bizonyos kifejezésekre vonatkozóan. Poliziano egy tanulmánnyal felérő, kimerítő választ ad a kérdésre.

Az első könyv utolsó levélfüzérét a ferrarai humanista iskola fejével, Battista Guarinóval folytatott levelezéséből állította össze Poliziano. A bevezető levélben Guarino (I, 19) Giovanni Pico della Mirandolának gratulál a frissen megjelent *Hep-
taplus*hoz, játékosan azon évődve, hogy immár nem ő Pico tanára, hanem fordítva:³³

„Még mindig nem ismerem el, hogy neked kellene igazat adnom ebben a vitában. Hiszen könnyen tudom *ἀντιστρέφειν* [ellened fordítani] cseles érveidet. Ha a tanárod vagyok, miért nem engedsz nekem? Ha nem vagyok, miért hívsz engem tanárodnak?”³⁴

Guarino a levél közepén Poliziano szintén frissen kiadott *Miscellaneáját* dicséri. A levélhez azonban egy listát is mellékelte Poliziano latin költeményeiben, illetve görög-ből készített fordításaiban talált „pontatlanságairól” a magánhangzók hosszúságát vagy a verslábakat illetően. Így az ezekre a kifogásokra adott cáfolatokat tartalmazza Poliziano válasza Guarinóhoz (I, 20). E vitáirat taglalása külön tanulmányt érdemelne, amire itt területi okokból nem tudok kitérni, Guarino jó szándékait igazoló érvelését azonban érdemes meghallgatnunk, amelyhez Horatius *Ars poeticá-*jának egy híres helyét hozza, és egy Terentiusztól vett idézettel támogatja azt meg:³⁵

³² I, 12. Barbaro Polizianónak, Milánó, 1488. február 1: „Si surdis etiam brutisque rebus amicitiae et inimicitiae suae non aliunde quam a coelo constant, quo et affectus caecos et quae graeci *ἀναιτιολόγητα* vocant referimus accepta, quidni sentiat hanc vim et homo?” POLIZIANO, *Levelek...*, 55; POLIZIANO, *Letters...*, 38.

³³ I, 19. Battista Guarino Picóhoz, Ferrara, 1489. december 15: „Nondum concedo secundum te litem dari oportere. Nam facile possum tuas istas captiones in te *ἀντιστρέφειν*. Si tibi praeceptor sum, cur mihi non obsequeris? Si non sum, cur me praeceptorem appellas?” POLIZIANO, *Levelek...*, 75; POLIZIANO, *Letters...*, 58.

³⁴ Pico egyetemi tanulmányai során bolognai egyházi jogi stúdiumai után Ferrarában is eltöltött egy évet 1479 május végétől 1480 nyaráig, ahol Battista Guarino humanista iskolájában tanult.

³⁵ I, 21. Battista Guarino Polizianóhoz, Ferrara, 1489. december 29: „Non ego tantum mihi arrego, ut quod tu ignoraveris, ego id me scire credam. Sed scribentibus omnibus id usu venire solet, ut in scriptis suis, dum nova sunt, relegendis, vel obaudiant vel conniveant (ut taceam opiniones nonnullas quarum inventionibus applaudunt), quod ni ita esset, non in praeceptis haberemus, »Nonumque prematur in annum.« Si quid autem a me bene dictum videatur, Terentianum illud,

„Nem tartom magam oly nagyra, hogy azt higgyem, amit te esetleg nem tudsz, azt én tudom. Ám az mindenkivel előfordul, aki ír, hogy amikor friss írásait újraolvassa, vagy észre sem veszi hibáit, vagy elsiklik felettük, hogy arról az örömről ne is beszéljek, amelyet új felfedezései és megállapításai miatt érez. Ha ez nem így lenne, akkor nem kaptuk volna e tanítást: »Teljék le kilenc év, addig tedd el jól.«³⁶ Ha pedig valamiről, amit mondtam, úgy tűnik, hogy helyes, ezzel a Terentius-idézettel felelek (bár nem hízelegve): »Naná, hiszen nem is merengtél rajta el! / Különben éppen erre jutnál te magad is.«³⁷

A második könyv a szintén nagyon jelentős és politikai szerepük miatt is kiemelkedő, vagy az idősebb generációt képviselő humanisták leveleiből válogat.³⁸ Közük szerepel a ferrarai orvos-filozófus, Niccolò Leonicensis, Galénosz fordítója, aki elsőként merete kritizálni az idősebb Plinius tévedéseit. A két tudós már jó egy évtizede ismerte egymást, sőt közös jóbarátjuk, Pico miatt mondhatjuk, hogy baráti kapcsolatban álltak akkor, amikor Leonicensis a kötetben közölt első levelét (II, 3) megírta, amelyben a *Miscellaneához* gratulál.³⁹ Mivel már több helyen írtam Poliziano Leonicensis-folytatott vitájáról a Plinius *Naturalis historia*jában előforduló egyik botanikai tárgyú görög szótévesztésről (II, 6–7), ezt nem tárgyalom, itt Leonicensistől inkább az említett levélből egy *Íliász*-idézetet hozok, amely ismét kedves tisztelgés a „homéroszi ifjú” előtt, aki egyébként majdnem harminc évvel volt fiatalabb az orvos-filozófusnál. A levélben Leonicensis azt az óhaját fejezi ki, hogy Pico és Poliziano mellett ő is Firenzébe költözhessen, és ott közösen kutassák Arisztotelészt, Pliniust és más szerzőket:⁴⁰

non tamen assentatorie, respondebo: »Ridiculum. Non enim cogitaras. Caeterum idem istuc, tute melius quanto invenisses.«” POLIZIANO, *Levelek...*, 83; POLIZIANO, *Letters...*, 72.

³⁶ Hor. *Ars P.* 388. Butler jegyzetében tévesen: 389. POLIZIANO, *Letters...*, 329, 3. jegyzet. Jellemző, hogy Guarino az idézet szövegkörnyezetét legalább annyira odaérti, amivel feltételezi, hogy a másik is szóról szóra emlékszik a versre, lásd Hor. *Ars P.* 385–340: „Lám, te sosem mondasz semmit, ha Minerva nem ihlet; / óv ízlésed, eszed. De ha egyszer mégis akarnál / írni, szavald el előbb, hogy Maeciusunk füle hallja / s még az apádé és az enyém. Teljék le kilenc év, / addig tedd el jól, mert hátha javítani kéne. / Hogyha a szó elszállt, nem hívhatod azt soha vissza.” (ford. Bede Anna).

³⁷ Ter. *Eun.* 452–453. Ismét fontos az előtte levő, kihagyott sor is: „bene dixit, ac mihi istuc non in mentem venerat.” („Jól mondtad! Ez az eszembe nem jutott előbb.”).

³⁸ A második könyv levelezőtársai: Filippo Beroaldo (II, 1–2), Niccolò Leonicensis (II, 3–7), Giovanni Pontano (II, 8), Girolamo Donato (II, 9–15).

³⁹ Poliziano és Leonicensis kapcsolatáról lásd Michele Giuseppe NARDI, „Niccolò Leonicensis e Angelo Poliziano”, in *Il Poliziano e il suo tempo: Atti del IV Convegno internazionale di studi sul Rinascimento, Firenze, Palazzo Strozzi, 23–26 settembre 1954*, 246–250 (Firenze: Sansoni, 1957); Paolo VITI, „Poliziano e Plinio. Il capitolo 61 della I centuria dei *Miscellanea*”, in *La Naturalis Historia di Plinio*, szerk. Vanna MARAGLINO, 153–169 (Bari: Cacucci, 2012).

⁴⁰ II, 3. Leonicensis Polizianónak, Ferrara, 1490. január 28: „Sed erit, ut spero, ut reliquum iam ingravescens aetatis meae vobiscum traducam, non modo propter consuetudinis suavitatem, sed

„[...] úgy remélem, lesz rá alkalom, hogy immár idősebben a hátralevő éveimet veletek töltsöm, nemcsak azért, mert társaságotok oly kedves számomra, hanem azért is, hogy kitaláljuk, miként lehetünk a veszendőfélben levő tudományok és még inkább azon emberek életének segítségére, akiket a tömeg tudatlansága Ἄϊδι προῖάπτει [Hádészba bocsát le].”⁴¹

A levelezésük második és harmadik darabja (II, 4–5) igazi mintapéldája a művelt humanisták kifinomult, elegáns, ugyanakkor játékos „csevegésének”, amelyet *Aeneis*-idézetek és kevésbé ismert görög mítoszokra való utalások tarkítanak.

Az utolsó levelezőtárs, akinek egy leveléből idézni szeretnék, Girolamo Donato, velencei követ, filozófus-teológus, Barbaro legközelebbi barátja, és később Kréta dózséja, aki szintén folyékonyan írt és beszélt görögül. Picóhoz írt levelében latin mondataiba természetesen fűződnek bele a görög szavak és félmondatok:⁴² „Ermolao barátom hihetetlen kitartással folytatja tanulmányait és végzi kutatásait nagy φιλοπονία-val [szorgalommal], a művelt világ óriási hasznára.” Barátságaikról ezt vallja:⁴³

„semmit sem tartok ennyire θαυμαστός-nak [csodálatosnak], amit nem nyerhetsz el tehetséggel, sem műveltséggel, főként mert hallom, hogy te τῆς ἑλληνικῆς παιδείας χάριν [görög tanulmányaid kedvéért] költöztél oda.”⁴⁴ Ezt a tervedet annyira helyeslem, hogy már nem is helyeselhettém jobban. Ugyanis οὐδὲν γλυκύτερον ἢ πάντ’ εἰδέναι [a mindentudásnál semmi nem lehet édesebb].”⁴⁵

Polizianót pedig így emeli az egekbe:⁴⁶ „Én Polizianót irigylem tőled, ezt a termékeny és ékesszóló férfit, akinek *Rusticus*-át a minap olvastam.”⁴⁷ Korunk ékességé-

etiam ut commentemur quonam modo pereunti doctrinae ac vitae hominum potius, quos multorum inscitia Ἄϊδι προῖάπτει, consulamus.” POLIZIANO, *Levelek...*, 97; POLIZIANO, *Letters...*, 84.

⁴¹ Hom. *Il.* I, 3. Az eposztörédéket a szövegkörnyezethez alakította Leonicensio, arra utalva, hogy sok életet az orvostudomány menthet meg.

⁴² II, 9. Donato Picóhoz, Velence, 1484. december 16: „Hermolaus noster incredibilem doctrinarum tranquillitatem et studiorum φιλοπονίαν curat, maxima utilitate eruditorum.” POLIZIANO, *Levelek...*, 125; POLIZIANO, *Letters...*, 112.

⁴³ Uo. „Nihil praeterea adeo θαυμαστόν censeo quod assequi ingenio et eruditione non possis, praesertim quia audio te τῆς ἑλληνικῆς παιδείας χάριν istuc demigrasse. Quod ego consilium ita laudo ut magis laudare non possim. Nam οὐδὲν γλυκύτερον ἢ πάντ’ εἰδέναι.” POLIZIANO, *Levelek...*, 125; POLIZIANO, *Letters...*, 112–114.

⁴⁴ Ti. Firenzébe. Pico 1484 elején érkezett a városba, és jó egy évig maradt ott. Lásd Giovanni DI NAPOLI, *Giovanni Pico della Mirandola* (Róma: Desclée & C., 1965), 38–39.

⁴⁵ Verssor egy elveszett görög komédiából, amelyet Donato Cicero idézetéből ismerhetett: Cic. *Att.* IV, 11, 2.

⁴⁶ Uo. „Ego Politianum tibi invideo, hominem fertilissimi et facundissimi ingenii, cuius Rusticum nuper legi. Visus est mihi splendor aetatis nostrae et πάντ’ ἐπ’ ἀλαθεία πεπλασμένον ἐκ Διὸς ἔρως.” POLIZIANO, *Levelek...*, 125; POLIZIANO, *Letters...*, 114.

⁴⁷ Poliziano tanévbevezető költeményei, a *Sylvae* közül a második, amelyet a firenzei egyetemen 1483-ban tartott, Hésziodosz *Munkák és napok* című művét tárgyaló kurzusa elé írt, s amely azon-

nek tűnt számomra, és πᾶν ἐπ’ ἀλαθείᾳ πεπλασμένον ἐκ Διὸς ἔρνος [egészen / isteni sarj, az igazság mintáján alakított].⁴⁸ Végül Pico segítségét kéri Poliziano barátságának elnyerésében.⁴⁹

„A te közbenjárásodat kérem, hogy szerezd meg számomra jóindulatát, ebben egyrészt kedvességemben bizakodom, másrészt mivel úgy illik, hogy te, aki a lehető legműveltebb vagy, ajánlj be engem τῶν Μουσῶν καπυρῶ στόματι [a múzsák tisztán zengő dalnokának].”⁵⁰

Összefoglalásként tehát, ezek a levelek a *sodalitas* jegyében a lehető leghűbb képet festik tudós elődeink eszményeiről, kutatásaik tárgyairól, mindennapi gondjaikról és kiterjedt kapcsolatrendszerükről, aminek révén egymást segíthették patrónusok szerzésében vagy hírnevük terjesztésében. Egymás dicsérete, sőt magasztalása, és kölcsönös szeretetük kifejezése már-már kötelező eleme a leveleknek, és leggyakrabban ilyenkor, egymással évődve idézik fejből az antik auktorokat, akár görögül is, tudva, hogy a másik képes folytatni a megkezdett sorokat. Poliziano és levelezőtársai készen álltak még az ókoriakkal való vetekedésre is, és véleményük szerint ez volt az *igaz* mérce, amelyet kortársaiknak is célul kellett kitűzniük maguk elé.

MONIKA FRAZER-IMREGH

Sodalitas Epistolarum

Greek and Latin Verse Quotations in Angelo Poliziano’s *Letters*,
Book I–II.

From the first two books of Poliziano’s *Letters*, this paper gives a glimpse into the humanists’ circle revealed to us, in the analysis of the Greek and Latin ”half-words” and verse quotations with which the humanist friends thought to confirm their belonging to each other. In the spirit of *sodalitas*, these letters paint a faithful picture of the ideals of our scholar predecessors, the objects of their research, and their extensive network of contacts, through which they could help each other in

nal megjelent nyomtatásban is. Lásd Angelo POLIZIANO, *Sylvae*, szerk., ford. Charles FANTAZZI, The I Tatti Renaissance Library 14 (Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 2004), 30–66.

⁴⁸ Theoc. *Id.* VII, 44.

⁴⁹ Uo. „Utor autem te internuntio in auspicanda mihi cum eo benivolentia, cum fretus humanitate tua, tum quod τῶν Μουσῶν καπυρῶ στόματι per te, qui eruditissimus es, me conciliari convenit.” POLIZIANO, *Levelek*..., 127; POLIZIANO, *Letters*..., 114.

⁵⁰ Theoc. *Id.* VII, 37, kissé módosítva. Az eredetiben a sor így: καὶ γὰρ ἐγὼ Μοισᾶν καπυρὸν στόμα, κῆμὲ λέγοντι [...], hozzáférés: 2024.04.24, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/searchresults?q=+at+Theocritus>.

gaining patrons or spreading their reputation. Praising each other and expressing their mutual love is almost a mandatory element of the letters, and most often in such cases, they recite the ancient authors by heart, also in Greek, knowing that the other can continue the lines they started. Poliziano and his fellow correspondents were ready to rival the ancients, and in their opinion that was the true standard to which their contemporaries should aim.

JANZSÓ MIKLÓS

„Tu vero audi sapientissimos viros [...]!”

Ludovico Odasi gyászbeszédeinek forrásai

Vannak olyan humanista alkotók, és vannak olyan műfajok, amelyek egykor népszerűek és ismertek voltak, ám a modern kutatás kevés figyelmet fordít rájuk. Ilyen alkotó Ludovico Odasi, Guidubaldo da Montefeltro urbinói herceg nevelője is, akit kimagasló műveltsége miatt hívott udvarába Federico da Montefeltro, korának egyik legkiválóbb hadvezére és államférfija, hogy legyen a fia nevelője. Odasi egy olyan műfajban alkotott maradandót, amelyben a kor legnagyobb szerzői, szónokai mutathatták meg tudásukat. Ez pedig nem más, mint a gyászbeszéd, az *oratio funebris*, amely nincs a modern kutatás homlokterében annak ellenére, hogy történeti forrásértéke jelentős, de filozófiai, művelődéstörténeti szempontból is érdemes a tanulmányozásra. Tanulmányomban Ludovico Odasinak az Országos Széchényi Könyvtárban található, Francesco de Lido sírja felett elmondott beszédét mutatom be, amely Odasi írói működésébe enged némi betekintést.

Mielőtt rátérnénk a kézirat bemutatására, nézzük röviden, hogy mit tudunk Ludovico Odasi életéről és működéséről. 1455-ben született Padovában, itt töltötte gyermekkorát, arról azonban nincs tudomásunk, hogy az egyetemet is itt végezte volna. Mindössze annyit tudunk, hogy egy 1479-es doktori védésen mint a latin és a görög nyelv legkiválóbb ismerője,¹ tanúként volt jelen. Három év múlva, 1482 tavaszán Federico da Montefeltro Urbinóba hívja, hogy legyen a fia, Guidubaldo nevelője. Még Urbinóba költözése előtt megismerkedett Angelo Polizianóval is, akivel később több levelet is váltott. 1482 őszén elhunyt a herceg, a gyászbeszédet pedig Odasi mondta el felette *Oratio habita in funere illustrissimi atque invictissimi Federici Urbini ducis*² címmel, amelynek sikere hozzájárult ahhoz, hogy ő legyen a hercegi udvar

¹ „in grecis et latinis literis eruditissimus”. Lásd Elda MARTELLOZZO FORIN, szerk., *Acta Graduum Academicorum Gymnasii Patavini Ab Anno 1471 Ad Annum 1500*, 3 köt. (Padova: Antenore, 2001). 2:554.

² A beszéd nem jelent meg nyomtatásban, mindössze hat latin, illetve egy olasz nyelvű kézírata maradt fenn. Vö. John M. McMANAMON, *An Incipitarius of Funeral Orations and a Smattering of Oth-*

hivatalos szószólója. Nevelői munkája során előtérbe kerül fordítói tevékenysége is: erkölcsi célzatú, görög nyelvű műveket ültet át latinra, elsősorban Plutarkhosztól.³ Fordítói tevékenységét Poliziano is dicséri. 1485-ben írja meg második gyászbeszédét, melyet Francesco de Lido sírja fölött mondott el, majd 1488-ban Ippolita Sforzát búcsúztatta.⁴ Ekkorra már Guidubaldo tanácsadójaként tevékenykedik az urbinói udvarban. 1497-ben születik meg legismertebb alkotása, szintén egy fordítás. Az emberi élet allegorikus rajzát bemutató *Tabula Ceбетis* Odasi fordításában⁵ lát először napvilágot nyomtatásban latin nyelven. Élete végén még egy szomorú kötelességének tesz eleget, ugyanis neveltjét, Guidubaldo da Montefeltrót búcsúztatja⁶ egy megindító beszéddel 1508-ban, amelyről Giovanni Gonzaga ezt írta testvérének, Francescónak: „Odasi mester, a halott herceg nevelője és titkára mondta a beszédet, ami egy órán át tartott és gyönyörű volt, mondták azok, akik többet tudnak nálam.”⁷ Egy évvel később Odasi is elhunyt. Az elmondottaknál vélhetően jóval többet írt, ám fél évszázaddal a halála után már ezekről nincs tudomása Bernardinus Scardeoniusnak, Padova híres történészének, aki a város régiségeiről és híres embereiről írt könyvében így fogalmaz: „Scripsit et alia permulta, quae nescio quo casu tamdiu suppressa lateant.”⁸

Odasi időrendben második gyászbeszédének jelenleg egyetlen ismert kéziratát őrzi az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára *Oratio habita in funere Domini Magistri Francisci de Lido artium et medicine doctoris per dominum Lodovicum de Udasis de Padua virum doctissimum* címmel, Cod. Lat. 467.⁹ jelzet alatt. A 78 lapból álló, 15. század

er Panegyric Literature from the Italian Renaissance (ca. 1350–1550), hozzáférés: 2024.04.29, https://www.luc.edu/media/lucedu/history/pdfs/Incipit_Catalogue.pdf.

³ A fordítóként is ismert, sőt elismert Odasi Plutarkhosz két alkotását, a *De capienda ex inimicis utilitate* (*Quo pacto quispiam ab inimicis emolumentum capere possit* címmel) és a *Quo pacto quispiam adulatorum ab amico discernat* címűt bizonyosan lefordította, előbbi tanítványának, Guidubaldo da Montefeltrónak, utóbbit Siena érsekének, Francesco Todeschini Piccolomininek dedikálta. A *De capienda* kézírata a Vatikáni Apostoli Könyvtárban található (Urb. Lat. 1432), a *Quo pacto quispiam adulatorum ab amico discernat* pedig két kéziratban maradt fenn (Vat. Lat. 8086, Róma, Biblioteca Casanatense Ms. 1724).

⁴ Antonio ALTAMURA, „Un’orazione inedita di Lodovico Odasio per la morte d’Ippolita Sforza”, *Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti* 107 (1949): 195–200.

⁵ *Index librorum qui in hoc volumine continentur: Censorinus de die natali, Tabula Ceбетis* [traducta per Ludovicum Odaxium], *Dialogus Luciani, Enchiridion Epicteti, Basilus, Plutarchus de Invidia et Odio*. [Latine] (Bononiae: Benedictus Hector Bononiensis, 1497).

⁶ Stefano BENEDETTI, „In funere Illustrissimi Principis Guidubaldi: Ludovico Odasi e l’orazione per la morte di Guidubaldo da Montefeltro”, *Humanistica* 3, 1. sz. (2008): 15–33.

⁷ Alessandro LUZIO és Rodolfo RENIER, *Mantova e Urbino: Isabella d’Este ed Elisabetta Gonzaga nelle relazioni familiari e nelle vicende politiche* (Torino–Roma: L. Roux e C., 1893), 185.

⁸ Bernardi Scardeonii, *canonici Patavini De antiquitate urbis Patavii, et claris civibus Patavinis libri tres, in quindecim classes distincti* (Basileae: Nicolaus Episcopus iunior, 1560), 238.

⁹ A Cod. Lat. 467. egy 78 fólióból álló papírkódex a 15. század végéről (1485 után), amely tartalmazza Philippus de Valle kivonatait Petarca *De remediis utriusque fortunae* című művéből (ff. 1^r–74^r), Cecco d’Ascoli allegóriáit Téreuszról, Procnéról és Philoméláról (ff. 74^r–75^r), valamint Odasi gyászbeszédét (ff. 76^r–78^r). A kódex leírását az alábbi kötet tartalmazza: VIZKELETY And-

végi papírkódex, a 76–78. lapokon tartalmazza Odasi beszédét humanista félkurzív írással. A valószínűsíthetően itáliai eredetű kódex tartalmazza továbbá Petrarca *De remediis utriusque fortunae* című művét is.

A beszéd 1485-ben hangzott el a fiatalon elhunyt Francesco de Lido sírjánál, akiről mindössze annyit tudunk, hogy orvosi vizsgáit ebben az évben¹⁰ tette le. Édesapja Giovanni Antonio de Lido jónevű orvos volt, valamint a padovai egyetem rektoraként¹¹ is tevékenykedett 1439-től haláláig. A beszéd azonban nem egy tipikus *oratio funebris*, hiszen nem a megszokott módon tagolódik *exordium*, *laudatio* és *peroratio* részekre, a hangsúlyok eltolódnak. A *laudatio* rész, vagyis az elhunyt teteteinek és jellemének méltatása minimális, mindössze néhány sort tesz ki. Ennek oka lehet az is, hogy Francesco de Lido fiatalon hunyt el, ebből következően nem viselt jelentős tisztséget sem. A *peroratio* azonban a beszéd kétharmad részét teszi ki, ráadásul – amint látni fogjuk – főleg a vigasztalás-irodalomból vesz példákat, így egy kevert műfajú alkotás jött létre, amely leginkább a *littera consolatoriával*, vagyis a vigasztaló levéllel mutat közeli rokonságot. Ezek a példák gazdag forráshasználatra, forrásismeretre utalnak, ám a kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy Odasi forrásismerete elsősorban a kortárs szerzőkre korlátozódik, és ahogy az alább bemutatásra kerülő párhuzamok is bizonyítják, nem riadt vissza akár a szó szerinti átvételtől sem.

A de Lido-beszéd *exordiuma* a jelenlévő(k) megszólításával indít, melybe rögtön a *captatio benevolentiae*-t is beleszövi: a gyász és az idő rövidsége nem teszi lehetővé, hogy még ékeesebben fogalmazzon. Dicséretet a jószándékot kér, hogy barátjának ezt az utolsó feladatot elvégezhesse:¹²

„Neque enim a vobis hoc tempore ingenii aut doctrine sed pietatis ac benevolentie laudem quero [...]”

Cod. Lat. 476. f. 76^r

„Neque ego hodierno die ingenii aut eloquentiae, sed pietatis laudem quaero [...]”

CARBO, *In funere Guarini Veronensis*, 382.¹³

rás, szerk., *Mittelalterliche Lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek* (Cod. Lat. 450–556) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 52–53.

¹⁰ *Fasti Gymnasii Patavini Jacobi Facciolati studio atque opera collecti* (Patavii: Typis Seminarii, 1757), 133.

¹¹ Gasparo ZONTA és Giovanni BROTTTO, szerk., *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1406 ad annum 1450*, 3 köt. (Padova: Antenore, 1970), 1:50.

¹² A bal oldali oszlopban a Francesco de Lido sírja felett elmondott beszédből idézek az OSZK-ban található kézirat fóliósámozása alapján.

¹³ Mivel a beszéd kiadásából hiányoznak a fejezetbeosztások, így minden esetben a kiadás (*Prosatori Latini del Quattrocento*, szerk. Eugenio GARIN [Milano–Napoli: Ricciardi, 1952]) oldalszámára hivatkozom.

Eme mondatának elsődleges forrása Ludovico Carbo, aki Guarino Veronese búcsúztatásakor fogalmazott ezekkel a szavakkal. A gyászbeszéd egy utolsó, végső kötelesség, amivel a szónok az elhunynak tartozik, ezt a vergiliusi és lucanusi minta¹⁴ alapján Odasi is az „*extremum munus*” kifejezéssel jelöli: „*Aequae satis esse factum existi, si vel dolori meo morem gesserem vel hoc extremum quasi munus amittit persolvero.*” A kifejezést a kortársak közül először Poggio Bracciolini használta a humanista *oratio funebris*ek prototípusát jelentő Francesco Zabarella sírja felett elmondott beszédében: „*Itaque in publicum munus, quod extremum a nobis mortuo praestatur, aestimavi mihi etiam privatum aliquid honoris esse adiciendum.*” A kifejezés hiányzik Odasi első, Federico da Montefeltro sírja felett elmondott beszédéből, így gyanakodhatunk arra, hogy Bracciolini beszédét később ismerte meg. Mivel ez a beszéd megvolt az urbinói hercegi könyvtárban, így feltételezhetjük, hogy itt találkozott vele először.

Jellemző odasii kifejezés a „*fragilitatis humanae recordatio*”, amely már első beszédében is szerepelt, sőt Guidubaldo búcsúztatásakor is használta. Az ember törekényisége az antikvitásban ismert toposz¹⁵ volt, de a kortárs humanisták is gyakorta használták az *oratio funebris*ekben: (Poggio, Guarinus), sőt Poggio Bracciolini külön művet szentelt a témának *De humanae conditionis miseria* címmel.

Az *exordium* egyik legfontosabb forrása Odasi számára saját maga, mégpedig a Federico da Montefeltro sírja felett elmondott beszéde,¹⁶ melyet az alábbi pontokon ismételt meg. Egyformán fejezi ki magát akkor, mikor arról beszél, hogy nem gondolta volna, hogy neki kell majd megtartania a beszédet,

„*Putassem, ne ego me de eo funebrem orationem habiturum [...].*”

Cod. Lat. 476. f. 76^r

„*Putassem ne ego me de prestantissimo principe meo nunc funebrem orationem habiturum [...].*”

BAV, Urb. Lat. 1233. f. 1^r

de ugyanazzal a fordulattal él, mikor a jelen lévő gyászolók felsorolásába kezd:

„*Illud et me perturbat, humanissimi patres, quod video unumquemque vestrum tristissimo animo in me conversos [...].* Nec immerito, qui virum enim amiserunt [...].”

Cod. Lat. 476. f. 76^r

„*Illud enim me perturbat proceres oratoresque dignissimi [...].* quod video unumquemque vestrum tristissimo animo in me conversum. Nec sane immerito: principem enim amisistis [...].”

BAV, Urb. Lat. 1233. f. 1^v

¹⁴ „*praeceps aërii specula de montis in undas / deferar; extremum hoc munus morientis habeto.*” (Verg. *Ecl.* VIII, 60–61) illetve „*a miser, extremum cui mortis munus inique eripitur, non posse mori.*” (Luc. *Phars.* VI, 724–725).

¹⁵ Vö. Cic. *Tusc.* V, 3; Plin. *HN* VII, 44.

¹⁶ A Federico da Montefeltro sírja felett elmondott beszédnek számos kézírata maradt fent, melyek közül az Urb. Lat. 1233. jelzetű kézirat tekinthető főszövegi kódexnek, így ennek oldalszámait közlöm.

Ezt követően felteszi a költői kérdést, hogy azt a vigasztalási módot válassza-e, amellyel elrettenti hallgatóit a könnyektől és a gyásztól. Ezt nem teszi meg, hiszen nincs olyan bölcs egy se, aki ne gondolná, hogy ilyenkor kell a leginkább sírni. Akik pedig mégis így gondolják, mint a sztoikusok, azokkal nem ért egyet:

„Non audio Stoicos, qui proprium sapientis esse dicunt dolores omnes, ceterasque animi egritudines radicitus evellere, unde enim tantam severitatem, tantam duritiam animis hominum innasci posse putemus.”

Cod. Lat. 476. f. 76^r

„[...] neque enim Stoicis assentiendum puto qui omnes egritudines ex intimis animi radicibus evellunt et humanis casibus commoveri sapientis esse non censent.”

BAV, Urb. Lat. 1233. f. 2^r

A sztoikusok érzelemmentességét Ludovico Carbo is elutasítja, ahogy Carlo Marsuppini¹⁷ is, a Medici-fiúkhöz édesanyjuk halála után írt vigasztalásában:

„Itaque Zeno caeterique Stoici [...] minutisque interrogatiunculis nos urgeant, dolorem in sapientem non cadere asseverent, [...] misericordiam e medio tollant. Omnes denique affectus radicitus avellant [...]”

MARSUPPINI, *Ad Cosmum et Laurentium de Medicis de pie matris obitu consolatio*, 389–390.

„Neque vero audiendi sunt Stoici, qui sapientem suum immo tunc paene lapideum fingebant.”

CARBO, *In funere Jacobi Linensis* (Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ott. Lat. 1153. ff. 13^v–15^v).

Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, Marsuppini műve nagy hatással volt Odasira: a kezdeti, inkább csak tematikus párhuzamok után egyre szorosabbá válik az átvétel.

Nemcsak a sztoikusok érzelemmentességével nem ért egyet, hanem a költőkkel sem: „Neque assentior poetis, qui nos e silice ac duro robore natos fingunt” – mondja. A mondat antik forrásokra is visszavezethető, Lucretiusnál¹⁸ és Cicerónál¹⁹ találunk hasonló megfogalmazást, de az emberi szív keménységének hasonló megfogalmazásait megtaláljuk Propertiusnál, Vergiliusnál vagy épp Ovidiusnál. De nem őket, hanem Marsuppinit másolja, akinek szövegét Odasi szinte szó szerint

¹⁷ A vigasztalás szövegét Pier Giorgio Ricci adta ki 1950-ben, az idézeteknél ezen kiadás oldalszámaira hivatkozom: Pier Giorgio RICCI, „Una consolatoria inedita de Marsuppini”, *La Rinascita* 3, 13–14. sz. (1950): 363–433.

¹⁸ Lucr. II, 449: „[...] et validi silices ac duri robora ferri [...]”

¹⁹ Cic. *Tusc.* III, 12: „non enim silice nati sumus [...]”

veszi át: „Qua in re non profecto assentior poetis, qui nos e silice aut duro robore natos fingunt [...]”²⁰

A természet tett minket alkalmassá arra, hogy a gyászt, a fájdalmat ilyen nehezen viseljük, hogy bánatunkat sírással enyhítsük, mondja a következő mondatában Odasi. A „naturae ipsius imperio” kifejezést már első beszédében olvashatjuk, a teljes mondat forrása azonban részben a juvenalisi szatírárt idéző Marsuppini, valamint Ludovico Carbo, aki Guarino búcsúztatásakor szintén ezekkel a szavakkal szeretné megindítani hallgatóit:

„Immo potius calamitates huiusmodi nature ipsius imperio moleste ferre cogimur, quae *corda* nostra *mollissima* esse voluit, animosque nostros aptissimos ad vim dolorissimarum lacrimarum perfundendam.”

Cod. Lat. 467. f. 76^r

„[...] *mollissima corda* / humano generi dare se natura fatetur, / quae lacrimas dedit. haec nostri pars optima sensus.”; „Naturae imperio gemimus cum funus adultae / virginis occurrit vel terra clauditur infans.”

MARSUPPINI, *Consolatio*, 389.

„Non aures mihi hodie, afflictissimi cives, adhibeatis velim, sed *mollissima corda*, sed mitissimos oculos vestros ad vim dolorissimarum lacrimarum profundendam.”

CARBO, *In funere Guarini*, 382.

Senki sem olyan bölcs Odasi szerint, aki úgy vélné, hogy ekkora gyászban ne sírna, és erre példákat is hoz. Míg a bevezető mondat a Federico-beszédben is elhangzott, a kiváló emberek példái viszont csak itt szerepelnek. A sort Aeneasszal kezdi egy vergiliusi idézet kíséretében, majd Laelius és Periandrosz következik: előbbi Scipio halálát viselte nehezen, míg utóbbi belehalt a gyászba, mikor fia haláláról értesítették. Természetesen nem véletlen a két példa, Marsuppininél olvashatjuk, aki szerint Laelius sosem tagadta, hogy megindította barátja halála. Periandroszt viszont azok között sorolja fel, akik nem tudták a halálhírt méltósággal fogadni:

Laelius gyásza:

„Nonne Lelium, qui inter sapientes summa cum laude numeratur, Scipionis sui mortem ingemuisse constat.”

Cod. Lat. 467. f. 76^r

„Etenim si Laelius, qui sapiens est habitus, minime negat se desiderio Scipionis moveri.”

MARSUPPINI, *Consolatio*, 390.

²⁰ Cod. Lat. 467. f. 1r.

Periandrosz gyásza:

„Periandrum vero, qui unus ex septem Grece sapientibus fuit, subita mentis consternatione vitam exhalasse comperimur cum filium unicum, in eum aliquid consolationis expectaret mortuum vidisset.”

Cod. Lat. 467. f. 76^r

„Nonne Periander, qui unus e septem sapientibus est habitus vitam finivit dum filium Lycophrona mortuum a Corcyreis multum dolet?”

MARSUPPINI, *Consolatio*, 399.

Odasi szerint sokkal fontosabb és vigasztalóbb azt bemutatni, hogy az elhunyt mennyire boldogan, mennyire erényesen élt, mint a halálán keseregni. Ez az ugyanis, ami a hallgatóság számára például és vigaszul szolgálhat. Mindezt nagyon hasonlóan fogalmazza meg első két beszédében.

„Quod si ita est, conabor pro viribus afferre aliquid in medium, quod vobis exemplo et solacio esse possit. [...] Id autem aliquid facturum me puto si prius ostendero vobis Francisci nostri mortem non minus esse deplorandam quam bonitate beatam vitam laudandam.”

Cod. Lat. 467. f. 76^v

„[...] conabor pro viribus afferre aliquid in medium quod nobis consolationi esse possit. [...] Id autem facturum me puto si vobis ostendero Illustrissimi principis nostri mortem non tam esse deplorandam quam actam fortissime et gloriosissime vitam summpere laudandam [...]”

BAV, Urb. Lat. 1233. f. 2^r

A rövid laudációs részben is találunk közös pontot a Federico-beszéd és a Lido-beszéd között: mindketten már gyermekkorukban az erényeknek és a tudományoknak szentelték életüket, melyet Odasi így fogalmaz meg mindkét beszédében: „Cum puer adhuc esset optime indolis, non luxui non intemperantie sed bonis artibus atque disciplinis erudiendum se se dedisse”.²¹

„O mortem amaram! Ó, keserű halál!” – kiált fel a peroráció felvezetéseként mindkét beszédében Odasi. De nem csak ebben ismétli önmagát, hanem számos ponton viszontlátjuk a Federico-beszédben elhangzottakat:

„O, mortem amaram! Mortem execrandam plenam lacrimarum, plenam acerbissimi luctus, per te merent amici, squalent domestici, afflicantur familiares, misere atque orbate civitates lugent.”

Cod. Lat. 467. f. 76^v

„O mortem amaram! Mortem execrandam plenam amaritudinibus plenam acerbissimi luctus. Per te merent amici afflicantur familiares, squalent domestici, misere atque orbate civitates lugent [...]”

Urb. Lat. 1233. f. 13^r

²¹ Cod. Lat. 467. f. 76^v és Urb. Lat. 1233. f. 2^v.

„Hoc est igitur illud, propter quod tantopere affligantur, ut quanto magis ingenio, doctrina, humanitate, innocentia ceteris praestabat, quanto erat omnibus carius, quanto ab omnibus amabatur, tanto magis acerbiozem eius interitum putemus.”

Cod. Lat. 467. f. 76^v

„Hinc fit ut quanto magis humanitate, doctrina, ingenio, innocentia, rerum gestarum claritate praestabat. Quanto erat omnibus carissimus, quanto ab omnibus amabatur, colebatur, observabatur, tanto magis acerbiozem eius interitum putemus.”

Urb. Lat. 1233. f. 13^{r-v}

Elsődleges forrása azonban mégsem önmaga, hanem a már többször említett Marsuppini. Odasi Plutarkhoszra hivatkozik, hogy minap nála olvasta a lükiai törvényhozó példáját, aki előírta, hogy gyászolni csak női ruhában lehet:

„Liciorum quendam fuisse legislatozem, qui civibus suis edixit, ut si qui forent, qui aut parentes aut natos aut alios quacunq; affinitate coniunctos lugere vellent, dum id agent muliebrem vestem induerent, quia huiuscemodi lamentatio mortuorum, que deploratio dicitur, ad mulieres imbecillas, non ad viros constantes pertineret.”

Cod. Lat. 467. f. 77^v

„Legisferum quendam Lyciorum apud Plutarchum fuisse legimus, qui suis civibus iussit, ut si qui viri suos parentes, filios, aut alios sibi cognatione, affinitate, aut aliqua denique necessitudine aut benivolentia coniunctos lugere vellet, muliebri veste induti id agerent. Qua lege quid aliud ostendere voluit, nisi quod hic gemitus lamentabilis, flebilis abiectus ad mulieres imbecillas, non ad viros fortes, atque ingenue eruditos pertinebat.”

MARSUPPINI, *Consolatio*, 411.

Ezt a történetet, valamint Antimakhosz, Dion Syracusanus és Anaxagorasz példáit valóban megírta Plutarkhosz a *Consolatio ad Apollonium*-ban, amelyet Odasi akár olvashatott is az urbinói könyvtárban a készülő Plutarkhosz-fordítása ürügyén. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy nem a görög polihisztor volt a forrása, hanem Marsuppini, akit ezúttal is szó szerint idéz. Annál is inkább, mert Caius Marius, Iulius Caesar és egy spártai asszony példáival egészíti ki a felsorolást, amelynek forrása nem meglepő módon Marsuppini:

„Idem et *Gaium Cesarem* in mortem Iulie filie ita miratum fuisse tradunt, ita ut intra tres dies maximo dolori suo finem poneret.”

Cod. Lat. 467. f. 77^v

„Id exemplum *Caesar* imitatus mortuae Iuliae intra tertium diem dolorem finivit.”

MARSUPPINI, *Consolatio*, 431.

„mulierem quandam fuisse, que cum filium imprelum amisisset magno animo dixit genueram eum, ut esset, qui pro patria occumbere non dubitaret.”

Cod. Lat. 467. f. 77^v

„Cum mulier Lacaena, quae filium in praelio amiserat, magno animo dixit, idcirco eum genueram, ut esset qui pro patria non dubitaret occumbere.”

MARSUPPINI, *Consolatio*, 432.

Mivel ezek egyike sem szerepel a Federico-beszédben, bizonyosak lehetünk abban, hogy az urbinói könyvtár Marsuppini-kéziratát (BAV, Urb. Lat. 1207.) forgatta Odasi, és használta fel beszéde megírásához.

De nem ez volt a könyvtár egyetlen kötete, amit bizonyíthatóan használt, hanem a *Liber Altividi de immortalitate animae*, egy 12. századi neoplatonikus írás, amely a szintén neoplatonikus filozófus, Chalcidius neve alatt maradt fenn. A mű csekély számú kéziratai²² közül egy (BAV, Urb. Lat. 1188.) az urbinói hercegi könyvtárat gyarapította. Ebből idézi Hermész Triszmegisztosz mondatait, aki halála előtt búcsúzik tanítványaitól:

„Hactenus, inquit, filii peregrinus exulque et a patria mea pulsus vixi, nunc vero patriam incolumis repeto, vos vero cum paulo post a vobis corporeis vinculis absolutus discessero, videte, ne me quasi mortuum lugeatis. Nam ad illam optimam beatamque civitatem regredior, ad quam universi cives mortis corruptione venturi sunt.”

Cod. Lat. 467. f. 77^r

„Hactenus inquit filii pulsus a patria vixi peregrinus et exul, nunc vero securus et incolumis patriam repeto. Cumque post paululum a vobis corporeis penitus absolutus vinculis discessero, videtote ne me quasi mortuum lugeatis. Ad illam nanque optimam beatamque civitatem regredior, in qua universi cives mortis corruptionis sunt nescii.”

Liber Altividi de immortalitate animi
(BAV, Urb. Lat. 1188. fol. 27^a)

Megszólalásának utolsó mondata azonban közkinccsé vált, ugyanis számos helyen olvashatjuk, hogy az élet, amit élünk, inkább halálnak nevezhető. A *Liber Altividi* ezen szakaszát, vagyis Hermész Triszmegisztosz mondatait a vigasztalásirodalom többször felhasználta, átdolgozta, többek között Coluccio Salutati²³ vagy épp Leonardo Bruni, ám biztosak lehetünk abban az idézés pontossága okán, hogy Odasi az eredeti művet forgatta.

²² Pócs Dániel, „H5. Könyv a lélek balbatatlanságáról (*Liber Altividi [Alcidi] de immortalitate animae*), Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 418.”, in „Az ország díszére”: *A Corvina könyvtár budai műhelye: Kiállítási katalógus*, szerk. ZSUPÁN Edina, 372–375 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2020), 373.

²³ George W. McClure, „The Art of Mourning: Autobiographical Writings on the Loss of a Son in Italian Humanist Thought (1400–1461)”, *Renaissance Quarterly* 39, 3. sz. (1986): 440–475, 466.

A leghosszabb, egybefüggő átvétel Ludovico Carbo Guarino Veronese temetésén mondott beszédéből származik. A kéziratban összesen 18 sornyi szöveg származik Carbótól, ebből az első 10 sor szó szerinti átvétel:

„Nisi vero non putamus *stultam ac vanam fuisse Epicuri opinionem, qui animam simul cum corpore interire putavit. Quem secutus Alexander animas de materie viribus projectas una cum corporis corruptione evanescere dixit. Fatua quoque ac iure optimo explosa est Averrois sententia, qui duplicem in hominibus animam posuit, unicumque in cunctis mortalibus, qui sunt, fuerunt futurique sunt, intellectum veluti plurimarum navium gubernatorem. Plus apud nos valere debent et Platonis et Xenophontis et Tullii rationes de immortalitate animarum verissime excogitate, vel potius Christiane philosophie, quam theologiam vocant, efficacissima argumenta [...]* Graeci [...] locum voluptatis ac beatitudinis plenissimum esse finxerunt, ubi animi eius vitam cum virtute traduxissent, evo sempiterno fruerentur. Quem quidem illi elyseum aut beatorum insulas, nostri vero rectius paradysum aut celum empireum nominant.”

Cod. Lat. 467. f. 78^r

„*stultam et vanam fuisse opinionem Epicuri, qui animam simul cum corpore interire putavit, quem secutus Alexander animas de materiae viribus projectas una cum corruptione corporum evanescere dixit, fatuam quoque ac iure optimo explosam Averrois sententiam, qui duplicem in hominibus animam posuit unicumque in cunctis mortalibus qui sunt, fuerunt futurive sunt, intellectum veluti plurimarum navium gubernatorem. Plus apud me valuerunt et Platonis et Xenophontis et M. Tullii Ciceronis rationes de immortalitate animorum verissime excogitatae, vel potius Christianae philosophiae, quam theologiam vocamus, efficacissima argumenta, ut eorum animis, qui vitam cum virtute traduxerint, post mortem, quae nihil aliud est quam, ut inquit Plato, λύσις ψυχῆς καὶ σώματος, solutio animae a corpore ac separatio mortalis ab immortali, talibus inquam animis pateat locus voluptatis et beatitudinis plenissimus, quem antiqui Elysium, nostri vero rectius empyreum caelum nominant, ubi evo sempiterno fruuntur.*”

CARBO, *In funere Guarini Veronensis*, 412–414.

Mivel ugyanez a szöveghely már a Federico-beszédben is szerepel, így bizonyosak lehetünk abban, hogy Odasi már Urbinóba kerülése előtt ismerte Carbo beszédét, sőt saját példányra is lehetett. Ahogy azt már korábban is említettem, Odasi forrása több helyen is Carbo,²⁴

²⁴ „Ergo hec, quam multi vitam existimant, *mors est potius dicenda quam vita.*” (Cod. Lat. 467. f. 77^v). „Discedo ex hac fragili et momentanea et laboriosa vita, *quae mors potius, quam vita nominanda est.*” (CARBO, *Oratio in funere Ioannis Herculis Veronensis* / BAV, Ott. Lat. 1153. ff. 168v–173/). „Quid enim habet haec vita commodi, *quae mors potius, quam vita nominanda est*, plena laboribus, plena miseriis, plena sollicitudinibus, plena doloribus, plena mille angustis.” (CARBO, *Oratio in funere Joannis Amanserii Galli* in: BAV, Ott. Lat. 1153. ff. 176–177). „[...] qui [...] in veram, unde vene-

sőt egy-két ponton mesterét, Guarinót²⁵ is megidézi. Mivel mindkét szerző ezer szálal kötődik a ferrarai egyetemhez, így joggal feltételezhetjük a szövegazonosság alapján, hogy Odasi közletről ismerte a két szerző beszédeit, sőt nem zárható ki az sem, hogy Odasi a ferrarai egyetem diákja volt. Itt ismerkedhetett meg Aldo Manuzióval és Rodolphus Agricolával: mindhárman foglalkoztak a *Tabula Cebetisszel*, vagy mint fordító, vagy mint kiadó és nyomdász.

A bemutatott párhuzamok egy nagyobb kutatás kezdeti fázisát jelentik, de már ezek a példák is jól mutatják, hogy egy adott műfajban alkotók egy közös motívumkincsből dolgoztak, sőt egymás munkáit kisebb-nagyobb mértékben felhasználták. Az idáig feldolgozott *oratio funebris*ekhez képest azonban megállapítható, hogy Odasi a szokásosnál jóval nagyobb mértékben idéz, és felhasználja korábbi, jól bevált gondolatait. A kevés konkrétum és a számtalan szó szerinti idézet arra enged következtetni, hogy ez a beszéd nyilvánosan nem hangzott el, egy példa-beszédnek készülhetett, amiben helyet kaphatott minden olyan gondolat vagy tartalmi elem, amit a későbbiek során felhasználhat. További célom Odasi két beszédének (a Francesco de Lido és a Federico da Montefeltro sírja felett mondottak) kritikai kiadásán túl először a ferrarai illetőségű szerzők gyászbeszédeinek a feltárása, különös tekintettel Ludovico Carbo, valamint Guarino alkotásaira.

JANZSÓ MIKLÓS

„Tu vero audi sapientissimos viros [...]!”

The Sources of Ludovico Odasi's Funeral Orations

The renowned Paduan humanist, Ludovico Odasi, not only known as a great translator and as the educator of Guidubaldo da Montefeltro, prince of Urbino, but he was an excellent speaker: four of his speeches can still be read today. The Manuscript Collection of the National Széchényi Library keeps one of these funeral orations, which was held on the funeral of Francesco de Lido, who died at young age. This speech is a mixture of consolation, funeral oration and a practice speech. In my paper I try to identify the ancient and contemporary sources of this short *oratio*.

rat, patriam redire iusserit, diutius in hac vita, quae mors potius quam vita nominanda est, peregrinaretur.” (CARBO, *In funere Guarini Veronensis*, 406).

²⁵ „Itaque adeo me uniuscuiusque nostrum conditio ac fragilitatis humane recordatio conquassavit.” (Cod. Lat. 467. f. 76^r). „Meministis, oro, constantes viri, qua lege, qua conditione producti sumus quam incerta vita, certa mors; quare ne tam intoleranter, tam muliebriter eos feratis casus, quos nullo vitare, aut nullo emendare consilio liceat. Recordamini cives sapientissimi fragilitatis humanae, subveniat mortalium condicio, quorum tam angustus terminus, ut non abs re dictum sit [...]” (Guarino VERONESE, *Oratio funebris in morte [...] Joannis Nicolae Veronensis*, in *Bibliotheca codicum manuscriptorum monasterii S. Michaelis Venetiarum prope Murianum* [...], szerk. Giovanni Benedetto MITTARELLI (Venetiis: Fentiana, 1779), 481–488.

JUHÁSZ DANIELLA

Familiaris explanatio

Jodocus Badius Ascensius *Aeneis*-kommentárja*

Bevezetés

A 14. és 15. század során a humanisták Európa-szerte új – történelmi és filológiai – érdeklődéssel kezdték tanulmányozni az ókori kommentátorokat, és új kommentárok összeállításába fogtak az ókori szerzők munkáihoz. A kommentár műfajának ókori modellje újjáéledt, amelyhez az itáliai humanista iskolák kialakulása is hozzájárult: a tanárok a szövegek egyre szélesebb körét oktatták, a humanista iskolákban ismét népszerűvé vált a késő ókori kommentárforma.¹ Ennek megfelelően az ókori szövegek reneszánsz kommentárjai sok szempontból az ókori (és a középkori) kommentárok hagyományát folytatják, ugyanakkor az itáliai humanisták munkája nyomán a kommentárhagyomány számos új irányt megnyitva fejlődött tovább a 15. században. Az általuk összeállított kommentárok jelentős hatást gyakoroltak az oktatásra, az olvasási és írási gyakorlatokra, a tudás előállítására, rendszerezésére és továbbadására, valamint a klasszikusok recepciójára.²

A flamand származású Jodocus Badius Ascensius (1462–1535) munkássága is e humanista hagyományba illeszkedik. Badius a 16. század elején a kor egyik legsikeresebb kommentárkiadójaként, nyomdászaként és könyvkereskedőjeként szerzett nevet magának, a Vergilius-kommentárok között az ő munkája az egyik legtöbbet kiadott, összesen legalább 55 kiadásban szerepelt a 16. században.³ Kommentátori

* A tanulmány az FK 135096 számú NKFI projekt támogatásával készült.

¹ Anthony GRAFTON, Glenn W. MOST és Salvatore SETTIS, szerk., *The Classical Tradition* (Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 2010), 228.

² A kommentár és az oktatás szoros összefonódásáról a kora újkorban lásd Karl A. E. ENENKEL és Henk NELLEN, szerk., *Neo-Latin Commentaries and the Management of Knowledge* (Leuven: Leuven University Press, 2013), 17–23.

³ Craig KALLENBORG, *Printing Virgil: The Transformation of the Classics in the Renaissance* (Leiden: Brill, 2019), 31.

és kiadói munkássága Badiust a franciaországi reneszánsz első szakaszának egyik meghatározó szereplőjévé tette.⁴ A neve alatt megjelent kiadványok száma önmagában hatalmas filológiai teljesítményre utal, tudományos munkássága – talán éppen a rendkívüli sokrétősége és szinte beláthatatlan mennyisége miatt – mégis valamelyest háttérbe szorult a kutatásban. A filológus-nyomdász életművének ambivalens megítéléséről 2013-as monográfiájában Paul White a következőképpen foglal állást: „Badiusnak számos változata létezik: önmaga bemutatásában gondosan rejtőzködött, kortársai és az utókor pedig gyakran félreértelmezték. Badius számkra olyan személy marad, akinek jelentőségét nehéz meghatározni.”⁵ Utóbbira dolgozatomban sem vállalkozik, pusztán Badius filológiai tevékenységére, és arra szeretném ráirányítani a figyelmet, ahogy munkájával a Vergilius-értelmezők ókori és reneszánsz hagyományához, a kommentátorok tudós közösségéhez kapcsolódott. Tudománytörténeti érdeklődésű kutatásom fókuszában így Badius kommentátori gyakorlata áll: azt a kérdést járom körül, hogy hogyan épül fel és működik Vergilius műveihez készített (1507) nagy sikerű kommentárkiadása. Az *Aeneis*-kommentár fókuszálva, a sajátos jegyek és az értelmezői hagyományhoz való kapcsolódás mellett a lehetséges használati kérdésekre is kitérek, kiemelten a pedagógiai funkcióra összpontosítva. Mindezek megfigyeléséhez egy-egy kiválasztott részletet mutatok be Badius kommentárjából az *Aeneis* 3. énekéhez.

A kommentár közelebbi vizsgálata előtt azonban érdemes áttekinteni Badius munkásságának néhány fontos állomását. Badius 1462-ben – valószínűleg Gentben – született, alapfokú tanulmányait a genti kollégiumban végezte, majd a leuveni egyetemen tanult tovább. Ezután Itáliába utazott, ahol Ferrarában Battista Guarinónál, majd Mantovában rövid ideig az idősebb Filippo Beroaldónál folytatott tanulmányokat.⁶ Miután egy ideig Valence-ban tanított, Badius 1492 körül Lyonba költözött, ahol a Henri Valluphin által vezetett iskolában tanított.⁷ 1499-től Párizsban élt, ahol a tanítás mellett Jean Trechsel nyomdász támogatásával szerkesztőként könyvkiadói karrierjét is elkezdte megalapozni. 1503-ban Párizsban saját nyomdát alapított Praelum Ascensianum néven. Pályafutása során nyomdájában több mint 700 kötetet adott ki klasszikus, középkori és humanista írók munkáiból.⁸ Könyvkereskedői és nyomdász tevékenysége különböző mértékben, de következetesen tük-

⁴ Vö. David Scott WILSON-OKAMURA, *Virgil in the Renaissance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 42.

⁵ Paul WHITE, *Jodocus Badius Ascensius: Commentary, Commerce and Print in the Renaissance* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 1–2.

⁶ Badius magát Lorenzo Valla és Filippo Beroaldo követőjeként helyezte el, de ez inkább abban nyilvánult meg, hogy hasonló szerzőket kommentált, mint elődei, nem az ő tudományos gyakorlatukat követte. WHITE, *Jodocus Badius Ascensius...*, 65.

⁷ Philip RENOUARD, *Imprimeurs et libraires parisiens du XVe siècle: fascicule Breyer* (Paris: Bibliothèque Nationale de France, 1982), 6–15.

⁸ Maurice LEBEL, „Josse Bade, Éditeur et Préfacier (1462–1535)”, *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme* 5, 2. sz. (1981): 63–71.

rözi a humanista és a pedagógusi törekvéseket. A nevéhez fűződő kötetekben – a kevés számú orvosi és jogi műtől eltekintve – három fő csoportot lehet megkülönböztetni: teológiai és filozófiai értekezések, nyelvtanok és szótárak, klasszikus és humanista szövegek. Badius kiadói tevékenysége mellett saját tudományos munkájával sem hagyott fel: előszavakat, kommentárokat és rövid nyelvtani értekezéseket írt. Összesen 72 kommentárt készített klasszikus, középkori és kortárs szerzőkhöz.⁹ Munkáival a latin irodalmat akarta népszerűsíteni, elérhetővé és hasznosíthatóvá kívánta tenni a latin szövegeket a tanulók számára. Átfogó célkitűzése volt az olvasói műveltség fejlesztése, annak tudatában, hogy a nyelvi megértés mélyebb vállalási megértéshez vezethet. Az ebben a szellemben készült munkáit legtöbbször a *familiaris* jelzővel illette.¹⁰

Familiaris explanatio – Badius bevezető kommentárja

Badius kommentárszövegeit általában a grammatikai vagy pedagógiai kommentár kategóriájába sorolják. Badius legtöbbször *explanationes*nak vagy *interpretationes*nek nevezi munkáját, de használja az *expositio*, *elucidatio*, *declaratio*, *lucubratio* terminusait is.¹¹ A *familiaris* jelzővel a „haladó szintű” (*doctus*) kommentároktól különbözteti meg a saját magyarázatait. Az *interpretatio familiaris* bevezető jellegű kommentártípusként határozható meg, amelyet egyszerű stílus jellemez, elsődleges célja a szöveg megértését elemi szinten segíteni, szoros értelemben magyarázni a szöveget, míg az irodalmi és filológiai műveltség fejlesztésének kevésbé nyújt teret. A kommentárokat kísérő paratextusok alapján ezeket a bevezető típusú kommentárokat Badius olyan olvasóknak szánhatta, akik valamilyen elfoglaltságuk miatt nem akarnak hosszabb kommentárokat elolvasni, vagy elsőre nem tudnák befogadni azokat, mert nincs meg hozzá a megfelelő nyelvi-filológiai képzettségük. Ez alapján feltételezhető, hogy elsősorban nem iskolai használatra, nem kifejezetten tankönyvként készítette ezeket a kommentált kiadásokat Badius, hanem inkább egyéni használatra szánhatta őket, ami ugyanakkor a pedagógiai gyakorlatot imitálja: mintha a kommentárszöveg a tanári instrukciókat helyettesítené az önálló olvasás gyakorlatában. Mark Crane Badius *Sylvae morales* című kommentált kiadását (1492) vizsgáló esettanulmányában a nyomtatott szöveget virtuális tanteremként gondolja el, megítélése szerint Badius célja kommentárjával a középkori hagyományon alapuló curriculumból a klasszikus szerzőkön alapuló oktatásra való átváltás segítése lehetett. A *familiaris interpretatiót* kezdő szintű, olvasóbarát kommentárként írja le, amely stílusával a szóbeli diskur-

⁹ RENOARD, *Imprimeurs et libraires parisiens...*, 10.

¹⁰ Marijke CRAB, „Josse Bade’s familiaris commentarius On Valerius Maximus (1510): A School Commentary?”, in *Transformations of the Classics via Early Modern Commentaries*, szerk. Karl A. E. ENENKEL, 153–166 (Leiden–Boston: Brill, 2014), 153–154.

¹¹ WHITE, *Jodocus Badius Ascensius...*, 73–76.

zust imitálja, s emögött Badius saját pedagógiai gyakorlatát feltételezi.¹² Felmerül azonban a lehetsége annak is, hogy bár a *familiaris* kommentárok tanulóknak szóltak, célközönségük mégis inkább a grammatikai iskolák oktatói lehettek.¹³ A Badiusnak tulajdonított 72 kommentárból 51 *familiaris* kommentárként azonosítható, bár ebből 7 korábbi kommentárnak a revideált változata. Badius munkái közt tehát meghatározó kommentártípusnak tekinthető a *familiaris*ként megjelölt műfaj.¹⁴

A kommentárhagyomány előzményei

A Vergilius-kommentárhoz, és általában az iskolai kommentár műfajához a késő ókori grammatikusok, Maurus Servius Honoratus és Tiberius Claudius Donatus munkái szolgálhattak alapvető mintaként Badius számára.¹⁵ Servius a 4–5. század fordulóján grammatikusként tevékenykedett, Rómában tanított, munkái közül az *Aeneis*hez írt iskolai kommentárja a legismertebb. Vergilius szövegeit a történeti-nyelvészeti elemzés módszerével közelíti meg, kommentárját többek között Aelius Donatus korábbi, elveszett Vergilius-kommentárja alapján, a kivonatolás és kompilálás módszerével készíthette. Tiberius Claudius Donatus Serviusnál valamivel később, az 5. században élt, életéről és munkásságáról kevés adat áll rendelkezésünkre, *Interpretationes Vergilianae* című fennmaradt munkájában retorikai exegézist dolgozott ki az *Aeneis*hez. Badius 1507-ben megjelent kommentárkiadásában az *Aeneis* értelmezéséhez – rövidített formában – Servius és Donatus kommentárjegyzeteit is közli saját *familiaris* kommentárja mellett. Ezzel a gyakorlattal nem volt egyedül, az ókori grammatikusok – főként Servius – értelmezése már-már nélkülözhetlenné vált Vergilius reneszánsz olvasóközönsége számára, az *Eclogák*, a *Georgica* és az *Aeneis* szinte magától értődően bőséges serviusi (és esetenként donatusi) jegyzetekkel kiegészítve jelentek meg.¹⁶ Badius valószínűsíthetően mindkét kommentárszöveget Cristoforo Landino *variorum*-kommentárjából emelte át, vagyis nem saját

¹² MARK CRANE, „»Virtual Classroom«: Josse Bade’s Commentaries for the Pious Reader”, in *The Unfolding of Words: Commentary in the Age of Erasmus*, szerk. Judith Rice HENDERSON, 101–117 (Toronto: University of Toronto Press, 2012).

¹³ WILSON-OKAMURA, *Virgil in the Renaissance...*, 37.

¹⁴ WHITE, *Jodocus Badius Ascensius...*, 75.

¹⁵ Az ókori kommentárokról lásd James E. G. ZETZEL, *Critics, Compilers and Commentators: An Introduction to Roman Philology, 200 BCE–800 BCE* (New York: Oxford University Press, 2018); Robert A. KASTER, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity* (Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1997), 169–197; Charles MARTINDALE és Fiachra Mac GÓRÁIN, szerk., *The Cambridge Companion to Virgil*, Cambridge Companions to Literature 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), különösen a 6a és 6b fejezetek: 88–108.

¹⁶ Frederic CLARK, „Glossing Glossators: Reading Servius Reading Virgil in Early Modern Scholarship” *The Princeton University Library Chronicle* 74, 2. sz. (2013): 139–177, 145. 1470–1599 között kb. 55 kiadásban Donatus, míg 125-ben Servius kommentárja kapott helyet (WILSON-OKAMURA, *Virgil in the Renaissance...*, 32; idézi CLARK, „Glossing Glossators...”, 149).

kivonatolt változatát olvassuk a két késő ókori kommentárból. Landino 1488-ban adta ki először – Servius jegyzeteivel együtt – Donatus kivonatolt kommentárját Vergilius-kiadásában.¹⁷

Szemben a serviusi kommentár közel állandó, stabil jelenlétével a Vergilius-értelmezés hagyományában, Donatus 15. században felfedezett kommentárja újszerű és kiemelt népszerűségnek örvendett ebben az időszakban.¹⁸ Donatus értelmezése több szempontból is jól illett a humanista hagyományba, egyrészt mint a humanisták által felfedezett szöveg, másrészt a retorikai megközelítésével a kor tudományos preferenciáihoz illeszkedett, hiszen a költői szövegre Aeneast és Augustust dicsőítő műként (*genus laudativum*) tekint.¹⁹ Donatus és Badius munkája több szempontból is párhuzamba állítható. Donatus Vergilius-kommentárjának *praefatió*jában írja, hogy nem helyettesíteni, hanem kiegészíteni szándékozik a grammatikai kommentárok értelmezését, e kötetekkel együttes használatra buzdítja fiát, akinek a kommentárt dedikálja. Badius is – legalább részben – hasonló kiegészítő használatra szánhatta kommentárját más iskolai vagy tudós kommentárok előtt, bevezetőként szolgálva az olvasó számára – ezt feltételezi a kötet elrendezése, és a magyarázatok szerkezete is. Emellett az eposz átfogó értelmezésében is közel állnak egymáshoz, mindketten a retorikai megközelítést helyezik előtérbe (vö. a kötet elején szereplő Landino-esszével), bár ez Badius esetében a kommentárjegyzetek szintjén kevésbé explicit módon jelenik meg. A felhasználási mód és az interpretációs keret mellett a kommentálási eljárások szintjén is mutatnak hasonlóságokat, ezekre a példánál térek vissza.

A kommentár felépítése

A kommentár működésének vizsgálatához érdemes a kommentárkötet felépítésére kitérni.²⁰ A kötet felépítése követi a korszak kommentárkiadásaira jellemző összetett formát, amely pedig az ókori grammatikai kommentárok mintáján alapul: a kommentált szöveget és a kommentárt paratextusok egészítik ki. Az 1507-ben Jean Petit párizsi nyomdájában, Badius szerkesztésében megjelent kommentárkötet a következő részekből épül fel: dedikáció; tárgymutató az *Eclogák*, a *Georgica* és az *Opuscula* kommentárjához; *praefatio* Cristoforo Landinótól; Antonio Mancinelli előszava, Ba-

¹⁷ WILSON-OKAMURA, *Virgil in the Renaissance...*, 31–32. Cristoforo Landino munkásságáról és az 1488-ban kiadott Vergilius-kommentárjáról lásd Bruce McNAIR, *Cristoforo Landino: His Works and Thought* (Leiden–Boston: Brill, 2018), 147–165.

¹⁸ Donatus kommentárja a középkorban ismeretlen volt, a 15. század első felében többször találunk másolatokat, több részletben fedezik fel az *Interpretationes Vergilianát*. WILSON-OKAMURA, *Virgil in the Renaissance...*, 32.

¹⁹ CLARK, „Glossing Glossators...”, 148.

²⁰ A kutatáshoz Badius 1507-ben Párizsban, Jean Petit nyomdájában kiadott kötetét használtam: Jodocus BADIUS ASCENSIVS, *Opera Vergiliana docte et familiariter exposita* (Parisii: Jean Petit, 1507). A kötet digitalizált változatát lásd <https://www.ustc.ac.uk/editions/143282>.

Mielőtt még a konkrét példákat bemutatnám, röviden kitérek az *Aeneis*-kommentár megjelenésére, a kommentároldal elrendezésére. A felső lapszélen látható (1. kép), hogy az *Aeneis* mely énekében járunk, szerepel a fóliószám is, megkönnyítve a kereshetőséget és a tájékozódást az olvasó számára. Az oldalak két – egy keskenyebb és egy szélesebb – hasábra vannak felosztva, az eposz szövege a belső, szélesebb hasámban, a kommentárszövegek pedig az adott szakasz alatti és melletti hasábrészekben olvashatók, ezáltal keretezik a szöveget. Az *Aeneis* szövege kb. 15–30 soros részletekben, nagyobb betűmérettel és sorközzel van szedve, így könnyedén elkülöníthető a magyarázó szövegektől. A margókon a kommentárszövegek mellett rövidítések (Ser., Don. és Asc.) jelölik az adott kommentárszakasz szerzőjét, a Badiusra jellemző „Ordo est” kezdetű kommentárszakaszoknál *Ordo* szerepel, emellett az általános keresést, tájékozódást további tárgyszavak segítik. A kommentárszövegek ebben a kiadásban nincsenek élesen elhatárolva egymástól (például térközzel vagy címmel, ahogy az későbbi kiadásokban látható), az egyes jegyzetek bár lemmatizáltak, a lemmák nincsenek kiemelve, nem tagolják a szöveget, a locusokat sorszámok sem jelölik, mint ahogyan ez a modern kommentároknál szokás. A kommentárszöveg sűrű, egybefüggő képet mutat. Külön figyelemre méltó, hogy az *Aeneis*-szöveg új szakaszainak kezdeténél Badius kommentárja – és abba integrálva a donatusi kommentár kivonata – szerepel az eposz sorai mellett (azzal egy vonalban kezdődően), ami „párhuzamos” olvasást, vagyis inkább konzultációt, valamint a kommentárszövegek olvasási sorrendjét implikálja, ti. Badius magyarázata az elsőnek olvasandó az eposzrészlet, vagy akár egy-két sor után rögtön. Ezzel szemben Servius kommentárja – önállóan – az eposzrészlet alatt szerepel, amely mintha azt feltételezné, hogy az a szakasz sorról-sorra történő megértése után, az átfogóbb értelmezéshez nyújt inkább segítséget. A kommentárkötet tulajdonságai alapján további, a kommentár lehetséges olvasói gyakorlatát vizsgáló kutatás körvonalazódik, amely túlmutat jelen tanulmány keretein.

Polydorus sírja: részlet az *Aeneis* 3. énekének kommentárjából

A kommentár bemutatásához az eposz egy kiválasztott szöveghelyének (*Aen.* III, 13–68) és értelmezésének leírására vállalkozom. A 3. ének elején az eposz elbeszélésében épp Aeneasék hajóútjának első megállójánál, Thrákiában járunk, ahol partot érve a trójai csapat élén Aeneas várost készül alapítani, az isteni támogatás elnyeréséhez pedig áldozatot mutat be. Az oltár készítéséhez a közeli dombon lévő bokorból leveleket, ágakat tépked, ami tragikus jelenet kibontakozásához vezet, a növényekből ugyanis vér csöpög. Kiderül, hogy a vérző növények Polydorus sírját borítják, akit Priamus küldött a thrák királyhoz, a király azonban a vendégbarát-ság ellenére, mikor Trója vesztét látta, megölte a fiatal herceget és elvette a magával hozott vagyonát. Aeneas és társai megismerve mindezt, mielőtt tovább hajózná-

nak, méltó módon eltemetik Polydorust. Ez a jelenet olvasható az eposz 3. énekének 13–68. soraiban.²²

A kommentárszakasz vizsgálata során egyrészt arra helyeztem a fókusz, hogyan építi be a kommentárelődök, Servius és Donatus jegyzeteit Badius, hogyan szerkeszti saját kommentárszövege mellé őket, teremti-e bármi kapcsolatot a különböző kommentárok között, másrészt Badius kommentárjának önálló működésének, műveleteinek, magyarázó módszerének leírására koncentráltam. Az *Aeneis*-sorokat a szélesebb hasámban Servius kommentárszövege követi, Badius átveszi a lemmákat és a hozzájuk tartozó magyarázatokat a tömörebb, kivonatolt Landino-féle változatból, amelyben egyszerűsített mondat szerkezeteket (például egyenes szórendet, aktívvá alakított passzív állítmányokat), lerövidített magyarázatokat és idézeteket találunk. Az eposzszöveg mellett kezdődik Badius saját kommentárja, azonban néhány sor után a margón látjuk, hogy a következő szakasz már Donatustól származik, és olvashatjuk is: „De qua re dicit sic Donatus”. Azaz a saját, rövid bevezetője után Donatus magyarázatát „ékeli be” kommentárjába: Landino kiadása nyomán átveszi Donatustól a lemmákat és magyarázataikat. A késő ókori grammatikusok munkáiból tehát Serviusé rövidített formában, önállóan az eposzszöveg után (alatt) kerül a kötetbe, míg Donatusé szintén kivonatolt formában, de már Badius kommentárjegyzetéhez hozzászerkesztve jelenik meg az eposz sorai mellett a kommentároladon. A hagyománytól egyáltalán nem idegen módon tehát a korábbi kommentátorok lemmái és a magyarázatai is „újratermelődnek” ebben a reneszánsz kommentárban.²³

Donatus kommentárja után Badius saját jegyzeteit olvashatjuk szinte szóról szóra haladva az eposzhoz. A kommentátor gyakorlatára jellemző műveletek következnek: a szintaktikai egységek, a szórend megadása („Ordo est”). A kommentátor az időnként bonyolultabb szerkezetű, szórendű latin mondatot egyszerűbb formában ismétli meg. Az egyes szintagmákat értelmezi, a költői szöveget könnyebben érthető, ugyanakkor a jelentést megtartó, egyszerűbb nyelvi kifejezésekkel magyarázza, azaz parafrázeálja. Badius kommentárjában a számos „id est”, „hoc est”, „scilicet” formula jelzi kommentálásának ezt az egyik leggyakoribb módszerét („myrtus horrida id est aspera”), amelyet esetenként explicitebben is kifejez („quod vulgo dicitur”).²⁴ A parafrázis Donatus kommentálási gyakorlatának is meghatározó művelete, és ál-

²² A Polydorus-jelenet értelmezéséhez többek között lásd Lyndsay COO, „Polydorus and the Georgics: Virgil *Aeneid* 3.13–68.”, *Materiali e Discussioni per l'analisi Dei Testi Classici*, 59 (2008): 193–199; Michael A. TUELLER, „Palinurus and Polydorus: Two Epigrammatic Passages in Vergil's *Aeneid*”, *Latomus* 69, 2. sz. (2010): 344–358; Emily GOWERS, „Trees and Family Trees in the *Aeneid*”, *Classical Antiquity* 30, 1. sz. (2011): 87–118.

²³ A lemmák öröklődéséről lásd Christina SHUTTLEWORTH KRAUS, „Kommentárok olvasása”, ford. NEMERKÉNYI Előd, in *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József és TAMÁS Ábel, 502–531 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011).

²⁴ A kommentárkiadásban a formula rövidítése, jelölése még nem következetes, többnyire „i.” formában jelenik meg a lemma után közvetlenül, de olykor rövidítés nélkül is olvashatjuk.

talában az elemi szintű, iskolai kommentárok gyakori jellemzője.²⁵ A kommentár bevezető jellegének, és a feltételezett „kezdő” szintű felhasználóknak megfelelően a jegyzetek egy része nyelvtani segítséget nyújt, a kommentátor azonosítja a szóalakokat, meghatározza az esettani jellemzőiket, vagy éppen megadja az állítmányhoz tartozó személyes névmást, vonzatot (pl. „ego video monstrum”). A kommentátor nem téveszti szem elől a szöveget, a szoros olvasás gyakorlata válik felismerhetővé a badiusi jegyzetekben. A következő kommentárrészletek – megérkezés Thrákiába, Polydorus sírjának felfedezése – az *Aeneis* 3. énekének elejéről jól szemléltetik a kommentárnak ezt a megalapozó, bevezető jellegét.

Aen. III, 13–16.

„Terra procul vastis colitur Mavortia campis,
Thracēs arant, acri quondam regnata Lycurgo,
hospitium antiquum Troiae sociique Penates,
dum Fortuna fuit [...]”

ad loc. Asc.

„Ordo est. Terra mavortia *id est* bellicosa et patria mavortis seu martis qui thracum lingua gradius dicitur *scilicet* thracia: colitur procul *id est* late aut longiuscule ab troia: campis vastis *id est* valde amplis: thracēs arant (ergo thraciam significavit) regnata *id est* ea quam regno gubernata sunt: quondam *id est* olim supra ab lycurgo thracum rege acri *id est* strenuo et bellicoso: et ita regnata erit accusativi casus pluralis numeri et neutri generis [...]”

Aen. III, 22–26.

„Forte fuit iuxta tumulus, quo cornea summo
virgulta et densis hastilibus horrida myrtus.
Accessi, viridemque ab humo convellere silvam
conatus, ramis tegetem ut frondentibus aras,
horrendum et dictu video mirabile monstrum.”

ad loc. Asc.

„Tumulus *id est* sepulchrum in colliculo erat forte *id est* a casu iuxta *id est* prope eum locum ubi mactabam: erat cum casuale illic praecise mactasse

²⁵ Donatus kommentálási gyakorlatáról és általános megközelítéséről az eposzhoz lásd Raymond J. STARR, „An Epic of Praise: Tiberius Claudius Donatus and Vergil's *Aeneid*”, *Classical Antiquity* 11, 1–2. sz. (1992): 159–174.

ubi sepulchrum erat: quo *id est* in quo *scilicet* tumulo: hoc est colliculo: summo *id est* in cuius vertice: supra erant virgulta cornea *id est* corni arboris: et myrtus horrida *id est* aspera: densis hastilibus *id est* virgultis unus facile hastilia fierent. Ego accessi scilicet tumulum: et conatus convellere ab humo *id est* funditus: sylvam viridem *id est* densa illa hastilia virentia: ut tergerem aras: ramis frondentibus: ego video monstrum *id est* portentum aut prodigium horrendum et mirabile dictu *id est* dum dicitur [...].”

E néhány rövid részlet is, azt gondolom, jól ábrázolhatja, miként értendő Badius kommentárjának *familiaris* megjelölése. Emellett a kommentátori eljárásában a *doctusként* azonosított kommentárhoz, vagyis az *Aeneis*-nél (elsősorban) a serviusi kommentárhoz való kapcsolódást szeretném kiemelni, amelyhez az epizód utolsó sorainak kommentárját idézem. A Polydorus-jelenet, Aeneas elbeszélése ezekben a sorokban a temetési szertartás leírásával zárul. Az utolsó másfél sor kommentárjában láthatjuk a korábbi kommentátori műveleteket (szegmentálás, lemmatizálás, parafrázis, nyelvtani segítség), ellenben az érdekesség, hogy Badius egy ponton – amikor már nem a szavak szoros jelentésére, hanem a rítus részleteire térne ki a magyarázat – a serviusi kommentárhoz irányítja az olvasót, erről ugyanis az ókori kommentátor már írt („quid autem clamabatur iam docuit Servius”). Ha megnézzük a serviusi kommentárrészt, valóban megtaláljuk, hogyan köszöntek el a halottól.

Aen. III, 66–68.

„inferimus tepido spumantia cymbia lacte
sanguinis et sacri pateras, animamque sepulchro
condimus, et magna supremum voce ciemus.”

ad III, 68. Servius

„Supremum: adverbium: ut torvum clamat. Ciemus: dicebant autem Vale nos te omnes ordine quo natura permiserit cuncti sequemur.”

ad loc. Asc.

„et ciemus *id est* clamamus: magna voce. supremum *id est* ultimo loco: aut supremum *id est* ultimum vale: unde peracto omni officio exequiali dicitur conclamatum esse: quid autem clamabatur iam docuit Servius.”

Talán már önmagukban ezek a példák is szemléltetik, hogy Badius milyen alapos-sággal, és mennyire elemi szinten magyarázza az *Aeneis* szövegét, kommentátori gyakorlata a lemmatizálás, „atomizálás”, nyelvtani segítség és parafrázis műveleteivel jól leírható: a megértés érdekében szavakra szedi és újrendezi a költői

szöveget, *verbum de verbo* elemzi, értelmezi és fogalmazza át Vergilius sorait. A kommentár elsősorban tehát a szöveg szoros megértésére fókuszál, nyelvtani támogatást nyújt az olvasónak, a figyelmet a szintaxisra, metrumra, szóalkotásra irányítja, ebben szerepet játszik az is, hogy minden bizonnyal oktatási környezetben készülhetett, és tanári segédkönyvként is használhatták. A kommentár diskurzusa alapvetően a szövegre koncentrálódik, nem tesz távoli, „antikvárius” kitérőket (a reáliák például háttérben maradnak), ebből a szempontból takarékoság jellemzi.²⁶ Ahogy az elődök munkájában, úgy a későbbi, modern – különösen a grammatikai, iskolai – kommentároknak is megfigyelhetők ugyanezek a kommentálási gyakorlatok és műveletek, Badius munkája a Vergilius-komentárok exegetikai hagyományába kitűnően illeszkedik. Azáltal, hogy ókori és kortárs értelmezéseket egyaránt beemel a kiadásába, megerősíti, hogy a kommentálást eredendően közös, kollektív vállalkozásként gondolja el, a gyakorlata is ezt követi.

Összegzés

A flamand filológus-nyomdász munkájáról úgy tűnhet, hogy alig több mint egy újabb – minden tudományos vagy kritikai igény nélküli – kivonatoló iskolai kommentár, részben korábbi szövegek gyűjteménye, különböző funkcióknak megfelelően összeválogatott és új elrendezésbe szerkesztett munka. Badius munkáiban kompilátori szerepbe bújva a szerzőhöz képest kevesebbként reprezentálva magát minderre rá is erősíthetett.²⁷ Azonban épp e kompilátori és elemi értelmezői tevékenységében rejlik munkájának érdeme is: széles olvasóközönsége számára fontos irodalmi szövegeket, nagy mennyiségű tudományos, filológiai anyagot tett elérhetővé és hozzáférhetővé. Bevezető, megalapozó kommentárja nem csak az auktorszöveg megértését és befogadását segítette, hanem az összetettebb, humanista kommentárszövegeket is, hiszen helyenként metakommentárként is működik, azaz egyszerűsíti és magyarázza a korábbi kommentárokat. Kommentárjára jellemző, hogy ellentétben a *variorum*-kommentárok általános működésével, Badius az *Aeneis*hez szinte már kötelező elemként tartozó késő antik kommentárok szövege mellett saját kommentárját nemcsak azok mellé helyezi, hanem reflektál rájuk, az eltérő típusú és szintű (*doctus–familiaris*) magyarázó szövegek között hivatkozásokat hoz létre, ezáltal az együttes használat lehetőségét nyújtja. Badius kommentárja az alapfokú nyelvtani, szövegértési segítség mellett számos funkciót ellát, lehetővé téve,

²⁶ Paul Gerhard SCHMIDT, „Jodocus Badius Ascensius als Kommentator”, in *Der Kommentar in der Renaissance*, szerk. August BUCK és Otto HERDING, 63–71 (Boppard: Boldt, 1975), 69–70.

²⁷ Paul White emeli ki nyomdászai és kiadói sikere kapcsán, hogy Badius figyelemre méltó hatékonysággal és gyorsasággal lehetett képes új szövegeket létrehozni, nem pusztán csak kivágott és bemásolt részleteket egyik kommentárból a másikba. WHITE, *Jodocus Badius Ascensius...*, 220–221.

hogy különböző típusú olvasók ugyanazt a szöveget olyan szinten tanulmányozzák, amely saját céljuknak, érdeklődésüknek és tanulmányi igényüknek megfelel. Badius *familiaris* kommentárja elemi magyarázataival az alapot, az első lépcsőfokot képezhetette egy többszintes folyamatban, a szöveg megértésének szintjétől az átfogó értelmezés, irodalmi és kulturális műveltség fejlesztéséig.²⁸ Ezt a fajta kommentátori tevékenységet a pozitivista szemléletű filológiatörténet, részben a túl magas tudományos elvárásai miatt, amelyeknek ez a típusú munka nem igyekezett megfelelni, részben talán a rendelkezésre álló kommentáryanag mennyisége miatt, kevésbé értékelte. Az elmúlt évek tudománytörténeti diskurzusában azonban – többek közt Craig Kallendorf és Paul White munkáinak köszönhetően – már az oktatás, a művelődés és a könyvnyomtatás kultúrtörténetének kontextusában tárgyalják Badius tevékenységét. Badius sikerének mutatója, hogy a 16. század végéig folyamatosan újra kiadták Vergilius-kommentárját, amíg Jacobus Pontanus hasonlóan bőbeszédű *variorum*-kommentárja meg nem jelent.²⁹

DANIELLA JUHÁSZ

Familiaris explanatio

Commentary on the *Aeneid* by Jodocus Badius Ascensius

The paper examines Jodocus Badius Ascensius' commentary on the *Aeneid*, published in 1507. It analyzes the strategies, practices, and methods Badius employed to interpret the text, as well as his use of ancient and early modern exegetical works. The paper also explores how Badius' *variorum*-commentary fits into the Renaissance tradition of commentaries, what are the specific features of his *commentarius familiaris*, and its pedagogical function. Through close reading and comparative analysis, the paper examines Badius' relationship to his predecessors and contemporaries and his contribution to the interpretive tradition of the *Aeneid*.

²⁸ Hasonló megfigyeléseket fogalmaz meg tanulmányában Mark Crane is. Lásd CRANE, „Virtual Classroom...”, 115–117.

²⁹ WILSON-OKAMURA, *Virgil in the Renaissance...*, 37; WHITE, *Jodocus Badius Ascensius...*, 10–11.

A főúr mint herosz a 17. század elején

Temetési orációk Nádasdy Ferenc és Thurzó György felett¹

Bevezetés

A 16–17. század protestáns támogatói között kiemelkedő szerepet játszott a Nádasdy, illetve Thurzó család, ezirányú tevékenységüket ajánlások, családtagoknak címzett beszédek, valamint az életüket megörökítő szövegek, temetésekhez, esküvőkhöz kapcsolódó kiadványok igazolják.² Logikus döntés volt a két család részéről, hogy a temetések társadalmi szerepének növekedésekor éltek az újonnan elterjedő reprezentációs eszközökkel.³ Jelen tanulmány két olyan temetési kiadványcsoportot vizsgál, amely számos szállal kötődik a már fennálló, tudatosan formált családi reprezentációs keretekhez.

1604-ben hunyt el a „fekete bég” epitheton ornanssal megnevezett Nádasdy (II.) Ferenc. Temetésén a magyar nyelvű prédikációkat Magyar István tartotta, a nyolc szöveg közül kettő jelent meg nyomtatásban. A magyar nyelvű kiadványok mellett három latin gyászverskötet és egy szintén latin nyelvű temetési oráció őrzi a főúr emlékeztétét.⁴ Hasonlóan sokágú kiadványbokr kísérté Thurzó György elhunytát.

¹ A tanulmány az MTA–BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások című pályázat keretében készült.

² A reformáció előtti humanista hálózatok és a Thurzó család patronálási gyakorlatának kapcsolatáról lásd CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 65–74.

³ HANÁK Béla és SZABÓ András Péter, szerk., *Keresztvértől sírkeresztig: Családi eseményekre szülő meg hívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)*, Magyar Történelmi Emlékek: Okmánytárak (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 86.

⁴ Georg HARTLIEB, *Carmen heroicum spectabili et magnifico domino domino Francisco de Nadasd, perpetuo terrae Fogaras et comitatum Castriferrei et Soproniensis comiti, sacrae caes. regiaeque maiestatis consiliario, agasonum regalium per Hungariam magistro, nec non cis Danubiarum partium supremo capitaneo, qui pie et placide in Christo 4. Ianu. anno supra millesimum sexcentisimum quarto Sarvarini expiravit* (Kerezturini: Manlius, 1604); MAGYARI István, *Az tekintetes, nemzetes, nevezetes vitéz urnac, az nagyságos Nadasdi*

A temetésen latin, magyar és szlovák nyelvű szövegek is elhangoztak, ezek közül a szlovák és latin nyelvűek kerültek nyomtatásba.⁵ Az 1616-os temetési szertartást követően két évvel Wittenbergben is kiadtak egy emlékbeszédet.⁶

A szövegek egymáshoz való viszonya, kiadásuk, külső jellemzőik alapján adekvát kérdés, hogy mennyire tekinthetjük meghatározónak a latin nyelvű reprezentációt a két főúr esetében.

Az eddigi kutatás elsősorban a temetési szertartás felől értelmezte a nyomtatványokat. Nádasdy Ferenc esetében a magyar nyelvű halotti prédikáció kapott na-

*Ferentz nec, Fogaras földenc örökös, Vasvar es Sopron varmegyek nec fő ispányanac, az felseges II. Rudolphus romai csaszarnac [...] két az Ur Isten [...] magaboz vőt 4. Ian. An(n)o 1604 Sarvarat, teste felet es temetese-
kor löt ket praedikatioia Magyar Istvannac (Kereszturat: Manlius, 1604); NAGY Benedek, Naeniae,
quae in obitum spectabilis ac magnidomini domini comitis Francisci de Nadasd perpetuo terrae Forgaras[!] nec
non commitatum Castriferri et Soproniensis comitis, agazonum regaliū in Hungaria magistri sac. caes. reg-
giaeque maiest. consil. et partium cis Danubianarum generalis capitanei, qui hoc anno corrente 1604 Ianuarii
4 die, inter 3. et 4. horas pomer. placide in Christo obdormivit, gratitudinis et memoriae ergo lachrymis rigavit
Benedictus Nagy rector Nicopolitanus (Kerezturini: Manlius, 1604); Virtuti et memoriae spectabilis ac
magnifici domini d. Francisci de Nadasd, comitis perpetui terrae Fogaras ac comitatum Castriferri et Sopron-
iensis etc., sac. caes. regiaeque maiest. consiliar., agazonum regaliū magistri et partium Transdanubinaru(m)
in Hungaria supremi capitanei etc., veritatis evangelicae fortissimi defensoris [...] (Kerezturini: Manlius,
1604); Joannes RULAND, Oratio luctuosa in immaturum obitum [...] Francisci de Nadasd, perpetui terrae
Fogaras et comitatum Castriferri et Sopronie(n)s comitis, sacrae caesariae regiaeque maiestatis consiliarii,
agazonum regaliū per Hungariam magistri nec non cis Danubinarum partium supremi capitanei etc. (Ke-
rezturini: Manlius, 1604).*

⁵ Isaac ABRAHAMIDES, *Oratio Exequialis, Illustrissimo p.m. Comiti ac Domino, D. Georgio Thurzoni, de Bethlemlfalva, Comiti de Arwa, eiusdemque Comitatus Arwensis perpetuo Comiti, Regni Hungariae Palatino, iudici Cumanorum, Sac. Caes. Regiaeque Maiestatis intimo Consiliario, et per Hungariam Locum tenenti, etc.* (Leutschoviae: Daniel Schultz, 1617); ELIAS LANI, *Kázánj Pohřebnj. Při Pohrbu Oswjeceneho a Weliko mocného Pana, Pana Girijho Thurzy z Bethlemlfalvy, Hrabete z Orany, a tébož Oravského. Widěka neymysfhybo Yspána, Královstvj Vberského Palatýnusa, Saudce Kumánskeho, a G. M. Cysárské Raddy a Námětska: Kteryž Léta Páně 1617. Wěku swého 49. Auřadu pak Palatýnusovského 7. w ten večer před Wánocy, po hodině 9. pobožně a swatě vsnul* (Pragae: Wystisscěná w Starém Městě Pražkém, v Matěge Pardubské-
ho, 1617); Alexander SOCOVINUS, *Concio habita in funere illustrissimi comitis ac domini domini Georgii Thurzi de Bethlemlfallia, etc. Regni Hungariae palatini anno 1616. die 19. Februarii a reverendo et claris. viro domino Alexandro Soczovino, ecclesiae Vibelen. praeposito* (Pragae: Mathias Pardubicens, 1617). A szakirodalom többször említést tesz egy prágai nyomtatott kiadványról, amely feltehetően szlovák nyelvű, de érdemben nem vizsgálta, és a szerző neve is többféle változatban szerepel. Lásd GALAVICS Géza, „Egy evangélikus főúr, Thurzó György árvai várkapolnája mint szakrális és reprezentációs tér”, in *Ige-Idők: A reformáció 500 éve: Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5., 1*, szerk. KISS Erika, ZÁSZKALICZKY Márton és ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna, 297–331 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019), 330, 24. jegyzet; BÓDAI Dalma, „Reprezentáció és anyagi kultúra Thurzó György nádor biccsei központú udvarában” (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2023), 182; SZABÓ András Péter, „Egy elveszett gyűjtemény kincsei: Ondrej Czemanka turóci nemes könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 136, 3. sz. (2020): 203–242, 237.

⁶ Ieremias SPIEGEL, *Iusta illustrissimo comiti ac domino Dn. Georgio Thurzoni de Bethlemlfalva, Comiti de Arwa eiusdemque Comitatus Supremo et perpetuo Comiti, Regni Hungariae Palatino, Cumanorum Iudici, Sac. Caes. Regiaeque Maiest. Consiliario intimo, et per Hungariam Locumtenenti etc. etc.* (Wittenberg: Ex Officina Typographica Johan. Richter, 1618).

gyobb figyelmet, amelynek kritikai kiadása, illetve elemzése is elérhető.⁷ Thurzó György temetése páratlan forrásgazdagságának, másrészt mintaadó voltának köszönhetően inkább mint társadalmi esemény került a kutatók látóterébe.⁸ A nádor temetési rendjét a 19. század végén tették közzé,⁹ ez elég jól eligazít abban, hogyan tervezték meg a nádor tisztségéhez méltó búcsúztatást, mennyibe került, és milyen részekből állt. Ehhez kapcsolódnak Galavics Géza,¹⁰ illetve újabban Bódai Dalma kutatásai,¹¹ amelyek kifejezetten a temetési szertartásra és annak reprezentációs szerepére fókuszáltak. A Thurzó család temetési emlékeinek másik alapvető helyszíne a lőcsei Szent Jakab-templom, amelyet a Művészettörténeti Értesítő lapjain mutattak be részletesen.¹² A nyomtatásban megjelent funerációs szövegeket Szőke Kornélia disszertációja tekintette át a genealógia műfaja felől olvasva azokat.¹³ Az értekezés, túllépve az eddigi kutatás biográfiai megközelítésén, a genealógiai gondolkodás jellemzőit mutatta be a Thurzó György temetéséhez kapcsolódó szövegcsoporthoz segítségével. Megállapításai felhívták a figyelmet a temetési szövegek genealógiai tárgyú egységeinek egyezéseire és eltéréseire, valamint az egyéni és családi erények ábrázolására a szövegekben, noha a legnagyobb teret Elias Ursinus Thurzó Szaniszlót búcsúztató orációja kapta.

A temetésre megjelent szövegekben változó mértékben tesznek utalást a szertartáshoz kapcsolódó többi munkára. Magyar István például megemlíti, hogy több prédikációt is mondott, de nem beszél sem más nyelven elhangzott szövegekről, sem a latin verses búcsúztatásokról.¹⁴ Hasonló a helyzet Johann Rulandnál: a szöveg

⁷ MAGYARI István, „Halotti beszéd Nádasdy Ferenc fölött (Keresztúr, 1604, RMK I, 390–RMNy 913)”, in *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka, 47–112 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988); BENCZE Imre, *Magyar István sárvári prédikátor élete és munkái* (Budapest: Evangélikus Országos Múzeum, 1995).

⁸ Terjedelmi okok miatt csupán a legjelentősebb szakirodalmi tételeket említettem, elsősorban azokat, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a tanulmány tárgyához.

⁹ RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, III. kötet (Budapest: MTA, 1896), 366–373.

¹⁰ GALAVICS, „Egy evangélikus főúr...”.

¹¹ BÓDAI, „Reprezentáció és anyagi kultúra...”.

¹² ZUZANA LUDIKOVÁ, MIKÓ ÁRPÁD és PÁLFFY Géza, „A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerai (1530–1700)”, *Művészettörténeti Értesítő* 55, 2. sz. (2006): 327–410.

¹³ SZŐKE Kornélia, *Genealogia variabilis: Tanulmány a genealógia műfajáról a Thurzó család példáján keresztül*, doktori disszertáció (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2017).

¹⁴ „Masodsor mert azoknac kereseket sem akartam hiyaban hadni, kic azt kiuantac töllem, hogy azoc az prsedicatioe közzül, melyec az egy holnap alat, az ő Nagysaga teste felet löttene, nemelylyeket bocztananc ki az keresztenec köziben. Meltoc valanac az többiis vgyan az ki nyomtatásra, vgy mint az halal, es az arra valo io keszületről, ez vilagi eletec soc keresztről, okairol, azoc ellen valo vigasztalasokrol, az fel tamadasrol, az öröc eletről, az meg igazulasrol, es hasonlo dolgokrol valoc, de az költsegnecc szüec volta az többit hatra hagyatuan, ez kettöt azoknac keresekre ki akartuc bocztani.” MAGYARI, „Halotti beszéd Nádasdy [...]”, 54.

elég világosan utal egy másik beszédre is, azonban további részleteket nem közöl.¹⁵ Thurzó György búcsúztatásánál viszont sem Abrahamides latin nyelvű orációja, sem a wittenbergi kiadvány nem említi a párhuzamos vagy a korábbi búcsúztatásokat.

Johann Ruland eredetileg regensburgi születésű orvos volt, aki Wittenbergben szerezte meg fokozatait, majd Pozsonyban működött, ahol magyar nemességet is kapott. Családja orvosdinasztia volt, így elsősorban orvostörténeti kutatások foglalkoztak a munkásságukkal.¹⁶ A Nádasdyt parentáló szónoklat elkészítésére Dersffy Ferenc kérte fel. Isaacus Abrahamides ezzel szemben a zsolnai zsinaton létrehozott három szlovák evangélikus szuperintendencia egyik vezetőjeként búcsúztatta a nádort latin nyelvű orációjával, egyházi pozíciója közvetlenül Thurzó személyéhez köthető.¹⁷ Jeremias Spiegel Thurzó Imre nevelője volt annak wittenbergi tartózkodása idején, az emlékbeszéd elmondásakor vette át Adam Sibertől a retorika oktatását.

A laudációra épülő latin nyelvű halotti orációk jellemző egységei a személyből vett érvek mentén a család dicsérete. Ez a genealógia változó terjedelmű lehetett, ahogy a későbbiekben látható lesz. A gyermekkor, a neveltetés, a felnőtt élet során elért érdemek tették ki a biografikus részt, ezt zárta a halál jelenetének leírása – hangsúlyosan az Istennek való megfelelés ábrázolására, hogy a gyászolók érzelmeinek megerősítésével, vigasztalásával záruljon a szöveg. Ezek természetesen néhol elmaradtak, módosítottak rajtuk a szónokok, de általánosságban felfedezhetőek a kiadványokban. Tendenciának tekinthetjük azt is, hogy az életrajz, az emlékezet megteremtése teológiai keretben történt, és a legkedveltebb retorikai eszközök közé a tipológiai párhuzamok tartoztak, legyenek azok mitológiaiak, bibliaiak vagy épp történetiek.

Nádasdy Ferenc ábrázolása a latin nyelvű szövegekben

Johann Ruland munkájában a fentebb említettek közül a hiányokat érdemes áttekinteni. A beszéd terjedelme és tartalma arra utal, hogy a temetési szertartásban jóval nagyobb jelentőséggel bírt az udvari prédikátor Magyar megszólalása. A rövid, mindössze néhány lapnyi orációból elmarad az életrajz, a szerző a gyászra, az erények felsorolására és a laudációra helyezte a hangsúlyt.

¹⁵ „Certe Viri Magnifici si in commemorandis Magnifici Comitis laudibus diutius vellem occupari illae nunc mihi tot tantae subeunt, ut altera oratio exordienda esset, cui enim, ut paucis agam, non notissimum fuit, tanti viri modestia singularis? In fortissimorum Heroum congressibus quod vix ex eius facie quisquam credidisset, affabiles et iucundi mores?” RULAND, *Oratio luctuosa in immaturum...*, A3^r.

¹⁶ FEKETE Ilona, „Family at the Fringes: The Medico-Alchemical Careers of Johann Ruland (1575–1638) and Johann David Ruland (1604–1648?)”, *Early Science and Medicine* 17, 5. sz. (2012): 548–569.

¹⁷ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Proszipográfiai rész I., A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610) I/1: A–L*, 1 (Budapest: MEDiT, 2014), 3.

A funerációs szöveg Nádasdyt háborús héroshként ábrázolja, a karrierjéből a török és tatár népek elleni küzdelmeket állítja az oráció középpontjába. Az elhunyt főúr erényei retorikai kérdések formájában szerepelnek a beszédben. Ez a retorikai eszköz azt érzékelteti, hogy további argumentációra nincs szükség, az állítások külön érvelést, bizonyítást feltehetően nem igényeltek.

„Sive continentiam in vivendo, sive prudentiam in administrandis rebus bellicis, sive misericordiam erga pauperes, sive clementiam erga subditos, sive pietatem erga omnes, sive denique bona animi et corporis Universa ac mille alias virtutes contemplare.”¹⁸

A Nádasdyhoz rendelt erények a saját sorssal való megelégedéstől kezdve egészen a szegényebbek iránti részvétig megegyeznek a kortárs szövegekben olvasható protestáns erénykatalógusok elemeivel. Az oráció előnyben részesíti a virtus azon értelmezését, mely a fogalom alatt elsődlegesen a katonai erényeket értette. Érdekes összevetni a funerációs beszéd és a versgyűjtemények szóhasználatát. Ruland a katona Nádasdy alakjához társítja az erényeket, ezen a kereten belül nevezi „pius”-nak, „sapiens”-nek az elhunytat. Georg Hartlieb ugyanebben az évben megjelent *carmen heroicuma* hasonló verses eszközkészlettel él, amikor Nádasdy életét hexameteres formába önti.¹⁹ A szöveg több ponton párhuzamba állítható Ruland szónoki beszédével. Ezek közé tartozik az, hogy Hartlieb nem törekszik arra, hogy teljes biográfiát ültessen át *carmen* formájába, egyetlen aspektus kap hangsúlyt, ez pedig a katona Nádasdy alakja. Az elhunyt főurat „heros”-nak nevezi, őseit pedig „semideus”-ként aposztrofálja. („Saepius ardescens irarum fluctibus Heros, / Semideis generosus Avis Franciscus in h*/ Se tullit: et medio stantes vocat agmine Turcas.”)²⁰ A vers zárása egyértelműen „miles Christianus”-ként azonosítja Nádasdyt („nostro mileti Christiano”) – ez a halotti orációban nem történik meg. A versre a korabeli neolatin költészet poétikai jellemzői érvényesek, amelyek közül két mozzanatot emelnék ki. Az egyik a Nádasdy harci lelkesedését ábrázoló jelzők erőteljes volta: Hartlieb lelkes katonaként mutatja be az elhunytat, a török ellenség iránt érzett düh, a csata iránti hevület jellemzi a szövegben ábrázolt hérosh („irascens [...] excitus stomacho”). A mitológiai hősök közül Akhilleusz, Herkules, Odüsszeusz és Hektor neve bukkan fel, azonban a trójai mondakör kontextusától függetlenül.

¹⁸ RULAND, *Oratio luctuosa in immaturum...*, A2^v.

¹⁹ Georg Hartlieb életrajzához lásd MÓRÉ Tünde, „Hartlieb, Georg”, in *Companion to Central and Eastern European Humanism*, szerk. KISS Farkas Gábor (Berlin: De Gruyter, megjelenés alatt).

²⁰ HARTLIEB, *Carmen heroicum spectabili...*, A4^v.

„Hoc et Regalis fortissima turribus Alba:
 Hoc et laurinae statio insuperabilis Urbis,
 Et quae stant reliquae defensae saepius arces
 Testantur, ducuntque tuum super aethera nomen
 Fortiter ad Troiam felix pugnabat Achilles:
 Inclyta Dulichius sibi, nomina fecit Ulysses
 Iliacos inter: quis fortior Hectore? Quis nam
 Hercule maiores subiit cum laude labores?
 Tu quoque praeclare rebus, Comes Inclyte, gestis,
 Nobile perpetuos meruisti nomen in annos.”²¹

A mitológiai héroszok sorába illesztett Nádasdy Isaacus Abrahamides búcsúztató beszédében is felbukkan egy hasonló felsorolásban. A Thurzó Györgyöt méltató írás a kortárs főurakat állította párhuzamba a görög mitológia jól ismert hőseivel.

„Quis adeo rerum est imperitus, qui ignoret, Hungariae nostrae res tum etiam laborasse, cum adhuc (ut ex innumeris unum atque alterum tantum nomen) in fasciis et cunis ageret, vel Illustrissimus ille, et admiranda autoritate et iudicio exactissimo celeberrimus Comes Regnique Palatinus, p.m. Stephanus Illieshazi, de Illieshaza, sui seculi Hungariae consultissimus quidam Nestor? vel nunquam fatis laudati illi, immortalisque memoriae proceres; Comes Nicolaus de Zrinyo, et Franciscus Dobo, de Ruzka, vere duo belli fulmina, ille sui seculi Hungariae quidam Hector: hic murus et Achilles: vel Zelotes ille pro patriae libertate, Balthazar Batianus Baro Inclytus, sui seculi Hungariae quidam Ulysses; vel proles illa Martia, Franciscus Nadasdi de Nadasd, Turcarum terror et horror: Vel denique; hic ipse, cui hodie iusta facimus, propter molem solitudinum et curarum Palatinalium, quas pro publico bono unus suis gestabat humeris, Hungariae quidam Atlas.”²²

A trójai háború szereplői gyakran és szívesen használt irodalmi párhuzamok voltak a 16–17. században, a Thurzókhöz kapcsolódó szövegekből Szőke Kornélia további példákat is hoz erre a megoldásra.²³ Az elhunyt nemesek panteonjának felsorolása egyrészt arra szolgál, hogy elhelyezze kortársai között Thurzó Györgyöt, annak ellenére, hogy saját mitológiai párhuzammal nem látta el Abrahamides, másrészt megjelenítse a haza veszteségét és lassú pusztulását, felhasználva azt a képzetet, mi-

²¹ Uo., B2^r.

²² Isaac ABRAHAMIDES, *Oratio Exequialis, Illustrissimo p.m. Comiti ac Domino, D. Georgio Thurzoni, de Bethlemfalva, Comiti de Arva, eiusdemque Comitatus Arvensis perpetuo Comiti, Regni Hungariae Palatino, iudici Cumanorum, Sac. Caes. Regiaeque Maiestatis intimo Consiliario, et per Hungariam Locum tenenti, etc.* (Leutschoviae: Daniel Schultz, 1617), C1^r.

²³ SZŐKE, *Genealogia variabilis...*, 100.

szerint a nemesség egyben az állam organikus része, tagjainak halála egyet jelent a haza testének erodálódásával, pusztulásával.

Thurzó György alakja a latin nyelvű szövegekben

A lőcsei beszéd formailag több eltérést is mutat Ruland kiadványához képest. A lőcsei beszédek közül ez az egyetlen, ami nyomtatásban is megjelent, noha nem ez az egyetlen olyan nyomtatvány, ami Thurzó György emlékezetét örökíti meg. A tény, hogy a temetési szertartáson elhangzott szövegek közül kiválasztottak egyet, kiemelt helyet biztosít Abrahamides latin nyelvű orációjának, szemben a Nádasdy-temetéshez kapcsolódó nyomtatványokkal, amelyek közül a magyar nyelvű prédikációknak jutott ez a kiemelt reprezentációs szerep. Abrahamides munkája gondos szerkesztést tükröz. A címlapra Augustinus-idézet került, Elias Ursinus kísérfőversét pedig az örökösnek, Thurzó Imrének címzett ajánlás követi. Az oráció előtt olvasható az is, hogy hol és mikor hangzott el eredetileg a beszéd, a szerző pedig a margón tüntette fel a nagy tematikus egységeket (*Propositio, Ortus, Genealogia, Educatio, Vitae Institutum, Res praeclarae gestae, Vitae exitus*), valamint a citátumokat, fontosabbnak gondolt szerzőket, eseményeket. Ennek a szerkezetnek egy továbbgondolt változatát láthatjuk az egy évtizeddel később készült Elias Ursinus-beszédben, ahol a széljegyzetek mellett beszédvázlatot is csatoltak a halotti orációhoz, amely rálista elvek szerint, táblázatos formában mutatta be a laudáció alapvető elemeit.²⁴

A beszéd teológiai keretét a 60. zsoltár adja, amely a margón az *Oratio gemiscantis Ecclesiae* megjegyzéssel együtt szerepel. A beszéd eleje egy olyan időszakot ábrázol a hallgatóság előtt, amelyet az emberek hitetlensége és vétkei jellemeznek.²⁵ A laudáció gerincét ez az alapvetés teszi ki, amelynek következtében Thurzó életének középpontjában a zsolnai zsinat tető alá hozása és sikere áll, erre már azelőtt utalást tesz a szöveg, hogy rátérne a családi háttér ismertetésére.²⁶ A szónok ezt a kontextust végig érvényesíti a beszéd során: Thurzó György halála ezáltal az

²⁴ ELIAS URSINUS, *Laudatio funebris Stanislai Thurzonis de Bethlemlalva, regni Hungariae palatini tristissimo Hungariae fato die 1. Maij anni 1625. pie beateque defuncti, in publico luctu, quo corpus ejus exanime magna cum solennitate in templo Germanico Leutschoviensi cum aliis terre mandaretur, die 12. Januar, anni 1626. conscripta et dicta a m. Elia Vrsino Delit. Misn. ecclesiae Neocomiensis in Scepusio pastore* (Cassoviae: Daniel Schultz, 1626).

²⁵ „Hoc seculum impios fert mores et ferrea corda: Nemo est, qui curet, sive poenis affligas, sive beneficiis demulceas. Tyranni et hypocritae in veritatem crudeliter saeviunt; impii quotidie nobis novas accersunt calamitates.” ABRAHAMIDES, *Oratio Exequialis, Illustrissimo...*, A4^v.

²⁶ „Vidimus, amplissimi cives, et quidem, tantum non sanguinem plorantibus oculis hisce vidimus, ante annos circiter duodecim, sepultas Patriae leges, proculcatam disciplinam omnem, mille prophanatam modis Religionem, Populum terrae, tot caedibus, necibus, rapinis, explicationibus, captivitatibus, et ab ipsa, fortassis, prima rerum origine inauditis carnificum chereematibus et eviscerationibus, superstitem misere balantem, instar ovium Pastore carentium.” Uo., B2^v.

egyházat is érintő súlyos veszteség, a család privát gyásza közösségi esemény lesz a szövegben. Az evangélikus egyház történetében kiemelt szerepet játszó zsinat a Thurzó család körül, illetve támogatásukkal működő lelkészek karrierjében is fordulópontot jelentett. 1611-ben Abrahamidest a bajmóci kerület szuperintendensévé választották, a néhány évvel későbbi szepesváraljai zsinaton Zabeler Péter pedig az öt szabad királyi város, míg Stephanus Xylander a szatmári-sárosi egyházmegye vezetését kapta meg. Mindannyian aktív alakítói voltak a Thurzók egyházpolitikai megnyilvánulásainak, Xylander 1613-ban térítette meg az addig katolikus Thurzó Kristófot. Az oráció narratívájában központi helyen álló esemény feltehetően nem véletlen választás volt Abrahamides részéről.

„Communis quidem nobis sit luctus cum Illustri domo Thurzoa, cum inclyta hactenus aula Palatinali: cum illustrissima Domina Comitissa, Vidua Palatinali; cum illustrissimis visceribus Palatinalibus, adeoque tecum, Generose flos, Comes Emerice, tanti Genitoris, nominis, virtutis fortunarumque heres unice: Publice autem, cum Ecclesia et Republice.”²⁷

Abrahamides további retorikai megoldásai is kapcsolatba hozhatóak a zsolnai zsinat központi szerepével, például amikor Thurzó György elvesztését úgy értelmezi, mint a bűnökért járó büntetést:

„Unde sat manifestum evadit: Decessum magnorum et sanctorum Virorum, certissimam esse peccatorum poenam. [...] Nequaquam ergo extra omnem culpam, o cives, nos esse putemus, ut qui peccatis nostris hanc Solis domus Thurzonicae Eclipsin, ruinae capitis et columnis Reipub: non attraxerimus.”²⁸

Hasonlóképpen a bibliai tipologizálás felhasználásakor olyan keresztény egyházatyákat válogat ki a szerző, akikhez elsődlegesen az egyház valamilyen formájú újjászervezését, alapvető, nagy horderejű változásokat társít az utókor, mint Dávid király, Jósias, Constantinus vagy éppen Theodosius.

„Lucebant et micabant in hoc Gubernatore virtutum scintillae, quas credas non nisi ex Schola Spiritus Sancti proficisci potuisse, quibus olim David, Iosias, Constantinus, Theodosii, alique pii et sancti Pastores populorum fuerunt clarissimi.”²⁹

²⁷ Uo., B3^r.

²⁸ Uo., E4^r.

²⁹ Uo., E1^v.

A halotti orációban Thurzó alakja egy olyan hős, aki felmutatja azokat a katonai erényeket, amelyek Nádasdynál meghatározóak voltak, azonban a nádor emlékeztet a politikai szerepvállalásához kapcsolódó eredmények határozzák meg. Ennek a horderejét Abrahamides a protestáns szerzők által kedvelt fény metafora változataival jeleníti meg.³⁰

Az elhunyt emlékét némileg más kontextusban teremti meg Jeremias Spiegel emlékbeszéde, amely Wittenbergben jelent meg 1618-ban.³¹ A szöveg megjelenése nem közvetlenül a temetési szertartáshoz kapcsolódott, hanem Thurzó Imre örökségének átvétele volt az az esemény, amely az oráció megírására indította a szerzőt. Spiegel a Thurzó-örökös wittenbergi tartózkodása alatt a nevelő szerepét töltötte be. Spiegel az emlékezést nem csak arra használja, hogy Thurzó György alakját felidézzé, hanem arra is, hogy az örökös diákéveire emlékeztesse – már az ajánlás első néhány szava is tesz erre utalást: „Memini comes illustrissime, domine benignissime [...]”. A beszéd keletkezési körülményeivel összhangban az elhunyt emlékeztetének megteremtése továbbra is cél, azonban előtérbe kerül az egykori diák társadalmi rangjának megváltozása – a szöveg Thurzó Imrét jórészt potenciális támogatóként aposztrofálja. A kiadványban két ajánlás olvasható, az egyik Thurzó Imrének, a másik a wittenbergi egyetem akkori rektorának, Daniel Sennertnek szól. Az orációt búcsúversek követik, amelyeknek szerzői jellemzően wittenbergi oktatók voltak.³²

Az apa istenfélő életének emléket állító szöveg egyértelművé teszi azt is, hogy Thurzó György méltatása olvasható, sőt olvasandó fia méltatásaként: „Tum quod par esse credam, Paternarum virtutum Haeredem, etiam laudum fieri participem: Tum quod ea quae parenti debebantur illo iam e rebus humanis exempto, nulli alii exolvere poterant, quam filio.”³³ A funerációs szövegek egyik alapvető témája volt az erények öröklésének lehetősége, a szerzők számos alkalommal a szülők és gyermekek párhuzamba állítását arra használták fel, hogy a szónoklat didaktikus hang-

³⁰ A szöveg többször is használja ezt a nyelvezetet: „donemur luce, iustitia, et vita sempiterna, et fruamur dulcissima consuetudine tua [...]” Uo., 3.; „[...] cur aliquot praecipui nominis familiarum lampas obscurius lumen ad nos spargat.” Uo., 14. A metaforáról részletesen lásd FAZAKAS Gergely Tamás, „A tudatlanság homálya és az evangélium világossága: A reformáció emlékezte mint antithetikus beszédmód a kora újkorban”, in *A reformáció emlékezte: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, szerk. SZÁRAZ Orsolya, FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, Loci Memoriae Hungariae 7, 171–197 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018).

³¹ Ieremias SPIEGEL, *Iusta illustrissimo comiti ac domino Dn. Georgio Thurzoni de Bethlemfalwa, Comiti de Arva eiusdemque Comitatus Supremo et perpetuo Comiti, Regni Hungariae Palatino, Cumanorum Iudici, Sac. Caes. Regiaeque Maiest. Consiliario intimo, et per Hungariam Locumtenenti etc. etc.* (Wittenbergae: Ex Officina Typographica Johan. Richteri, 1618).

³² Sorrendben: Augustus Buchner, Leonhardus Coppelius, Fridericus Balduinus, Wolfgang Franz, Balthasar Mentz, J. Seussius, Erasmus Schmidt, Jacobus Martin. Köztük Balduin, Franz, illetve Mentz is több alkalmi verset írtak magyarországi vonatkozású kiadványokba az 1580-as évek második felétől. Ezekhez lásd MÓRÉ Tünde, *Utazás és bűn: Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsújátóversei (1560–1600)*, Irodalomtörténeti Füzetek 185 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022), 156, 157, 202, 249–252.

³³ SPIEGEL, *Iusta illustrissimo comiti...*, A4^v.

nemét támogassák meg. A 17. század elejétől kezdve az erény fogalma annyiban módosult, hogy nagyobb szerepet kaptak az egyéni érdemek, szemben a családtól örökölt pozitív tulajdonságokkal. Spiegel munkájában ez a változás a beszéd szerkezetében hagyott nyomot. A bevezetést és a genealógiát követi Thurzó György életrajza – gyermekora, neveltetése, házasságkötése, gyermekei, tisztségei, részletesen tárgyalva a török elleni küzdelmeket. Itt a szöveg tárgyalja a családi tradíció mellett a nádor egyéni érdemeit. Ezt követően a szónok azt ismerteti, hogyan készítette fel elhunyt örökösét arra, hogy a nyomába léphessen. Ennél a tematikus egységnél kap ismét nagyobb szerepet az erények örökölhetősége, valamint a válási diskurzus. Az elhunyt életrajzát Spiegel olyan, a funerációs beszédekből ismert fordulatokkal narrálja, mint például a gyermekkorban kirívó érdeklődés az igaz vallás hitelvei iránt. Spiegel a beszéd második felében *pura religiónak* nevezi a lutheránizmust,³⁴ azonban Thurzóról azt állítja, hogy már gyermekkorában magába itta a lutheránus tanításokat, nem egyszerűen tanult, hanem belevészte az emlékezetébe ezeket a dogmákat.³⁵ Ez szintén magyarázható a szöveg elsődleges kontextusával: 1618-ban Wittenberg már régen nem dogmatikai hadszíntér, hanem egyértelműen lutheránus egyetemi közeg, ahol egy jelentős támogató dicséretének a leköszönő rektor búcsúbeszéde ad keretet.

Abrahamides orációjának hangsúlyaival ellentétben Spiegel előtérbe helyezi a Thurzó család török elleni küzdelmekben betöltött szerepét.

„Cum tristis ista et utinam nunquam nata vox nostras quoque aures perculit,
Thurzonem Palatinum Hungariae obiisse: illum, inquam, qui in Hungaria,
Germania muro et propugnaculo, nos nostraque omnia, templa, aras, focos,
a vi et crudelitate Mahometica defendisset.”³⁶

A szónoki érvelés szerint a hallgatóság, illetve az olvasók hálával tartoznak ezért az elhunytaknak, amelynek médiuma maga a szónoki beszéd. Ha mégsem rögzítenék valamilyen módon ezeknek a hőstetteknek az emlékét, akkor hálátlanok és méltatlanok erre az áldozatra. Ezek a kitételek a wittenbergi retorikai munkákban viszszerző elemek, amennyiben a szónoklatok, verses szövegek írása, kinyomtatása, meghallgatása és olvasása szinte kivétel nélkül az istenfélő élet megnyilvánulásainak számítottak. A török elleni küzdelmek hangsúlyozása felidézi azt a 16. században meghatározó narratívát, amely a Magyar Királyság európai szerepét és jelentőségét

³⁴ Spiegel egyértelműen lutheránusként azonosítja a megtisztított vallást: „Zelo vero et defendendae religionis purioris (Lutheranae, inquam) studio, quantum arserit, toti iam Europae innotuit.” Uo., E1^v.

³⁵ „Et pietatem quidem ex Lutherana Catechesi imbiberat fere infans: litteras vero tanta aviditate tantaque celeritate addiscebatur, ut non didicisse, sed recordatus videretur.” Uo., C2^r.

³⁶ Uo., B3^v.

a török elleni küzdelemben látta.³⁷ A magyarokat fenyegető ellenség az egész kereszténységre veszélyes, ezt a témához illeszkedő retorikai eszközökkel, toposzokkal ábrázolja a szónoklat.³⁸

Összegzés

A Nádasdy és a Thurzó családok tagjait búcsúztató szövegek arra példák, hogy az évszázadban mérhető családi reprezentációs gyakorlat hogyan tudja befolyásolni a halotti oráció megrendelését, szerkezetét és tartalmát. A három szövegben a családtól örökölt szerepek, erények mellett az egyéni érdemek változó mértékben és hangsúllyal jelennek meg. Ez utóbbiak a szerzők és a megjelenés kontextusának függvényében kapcsolódnak az elhunytak vallás-, illetve honvédelmi tevékenységéhez.

A latin nyelvű halotti oráció ugyan elsődlegesen a humanista laudációk retorikai eszközkészletét hasznosítja, azonban a szerzők a történeti igazságnak emléket állító szónok pozícióját veszik fel. A szónokok azt a 16. századi protestáns tradíciót folytatják, amelyben a halotti orációk tulajdonképpen egyháztörténeti vázlatokként is olvashatók a magyarországi protestáns egyház kialakulását dokumentálva. A 17. század elején keletkezett szövegek újdonsága abban áll, hogy nagyobb hangsúlyt helyeznek a haza, a *patria* állapotára és ennek megmentésére – ezt támasztja alá az, hogy az elhunytak emlékeztetét a hérosz képzete mentén alakítják ki.

TÜNDE MÓRÉ

The Aristocracy as Heroic Figures at the turn of the 17th century. Funeral Orations for the Nádasdy and Thurzó Families

During the 16th and 17th centuries the Nádasdy and Thurzó families held considerable influence among Protestant supporters in the Hungarian Kingdom. Their involvement is supported by endorsements, speeches aimed at family members, as well as related to funerals and weddings. This study examines two sets of funeral publications that have similar aspects and are connected to pre-established, delib-

³⁷ A Türkenfrage és Türkenliteratur, valamint ezek toposzkészletének vizsgálata jelentős szakirodalommal rendelkezik, ennek áttekintését lásd RESTÁS Attila, „A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez: Paczoth Ferenc (1617) és Johann Fechner (1650) beszédei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 4. sz. (2018): 490–507.

³⁸ „Nemo ab iniuria liber, nemo intactus a contumelia, nisi qui crudelitatem latronis pretio mitigavit: caede ac sanguine cruentata, repleta tandem omnia. Uno verbo, conclamata iam erat Hungariae res, et tantum exspectabatur qui exequias iret.” SPIEGEL, *Iusta illustrissimo comiti...*, D2^r.

erately constructed frameworks for family representation. I analyse three funeral orations composed in 1604, 1616, and 1618, with regards to their emphasis on honouring the deceased and how this relates to the prevailing religious and political narratives of the time.

Georg Hochschild apokaliptikus centója

Az evangélikus Georg Hochschild életéről és munkásságáról alig tudunk valamit. Egyetlen ismert művének, az 1615-ben Keresztúron nyomtatott ovidiusi centójának a címodalán azt olvassuk róla, hogy a szépművészetek mestere és császári babérkoszorús költő.¹ Az bizonyos, hogy a koszorús költői címet még 1602 előtt kellett elnyernie II. Rudolf császártól (1576–1612), ugyanis a kiadvány címodalán szereplő dicsőítő költeményt az 1602-ben elhunyt Nicolas Reusner írta barátjához a költői kitüntetés alkalmából.² A nyomtatványhoz kapcsolódó másik kísérőverset Hochschild a patrónusának, idősebb Lazar Henckel von Donnersmarcknak (1550–1624) címezte.³ A Lőcsén született, kereskedőből lett bankár ügyes vagyonszerző hírében állt, így a bárói, majd grófi rangra emelkedett, evangélikus felekezetű család számos birtokkal rendelkezett nemcsak a Felvidéken, hanem Felső-Sziléziában és Ausztriá-

¹ Georg HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus de Christiani nominis hostium furore inaudito* (Kereszturini: Emericus Farkas, 1615).

² „Sacra viret semper Laurus, nec fronde caduca / Carpitur, aeternum sic habet illa decus. / Sic vireat vigeatque diu tua Laurea mundo / Semper ab hac carpat florida serta nepos. / Illa Dei simul, & magni sit dedita laudi / Caesaris, & vitae commoda multa ferat.” – „A szent babérfa mindig zöldell, lehulló levél / nem csorbítja ékét, így szépsége örök. / Ily sokáig viruljon díszében a te babérkoszorúd is, / utódod is lelje örömét ebben a mindenkor pompázó füzérben. / Legyen e babér Isten, egyszersmind a hatalmas császár dicséretének szentelve, / és teremjen számos kiváltságot az életben neked.” HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, A1^r. A tanulmányban szereplő latin nyelvű idézetek szó szerinti és tartalmi fordításai a szerzőtől származnak.

³ „Heroi proles Henckeli sanguinis haec ce / Nunc tibi de Musis carmina sacro meis. / Ipse tibi maiora quidem munuscula ferrem, / Ingenue fateor non opis esse meae, / Tam parvum nihil est, quin argumenta decori / Una queant ex hinc non ita parva, peti. / Interea hos nullo numeros splendore nitentes / Excipito, et felix vive valeque diu.” – „Most e helyen neked, a hősi Henckel-vér leszármazottjának / a Múzsáimtól kapott dalokat ajánlom fel. / Én magam még nagyobb ajándékokkal szolgálnék számodra, / de őszintén bevallom, ezt még nem tehetem meg. / Azonban egyetlen adomány sem oly kisszerű, hogy abból a dicsőség / nem éppen kicsiny bizonyosságai ne lennének együttesen felismerhetők. / Addig is fogadd e verseket, amelyek minden pompa híján vannak, / és élj boldogul sokáig.” HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, A1^r.

ban is, ugyanakkor irodalompartolói-mecénási tevékenységükről is maradtak fenn adatok.⁴ Egyrészt a patrónus szépeességi kötődését, másrészt a korabeli centoköltők (Johann Erythraus, Karl Otto Stangen, Georg Peucker) egységes felvidéki kapcsolódását tekintve elképzelhető, hogy Hochschild is a felvidéki evangélikus bányavárosok egyikében élt és munkálkodott.⁵

A cento keletkezési körülményei is homályba vesztek, ezért a szerzői intencióval kapcsolatban ugyanúgy csak találgatásokba tudunk bocsátkozni. Köztudott, hogy a mű címzettje, a többek közt császári tanácsosként dolgozó Henckel pénzt kölcsönzött az udvarnak hadi célokra, elsősorban a török elleni háborúkhöz, és éppen 1615-ben, a cento kiadásának évében kapott bárói rangot.⁶ A cento mondanivalójában így minden bizonnyal a Béccsel szoros kapcsolatot ápoló, ott magas hivatalokat betöltő, hitében állhatatosan megmaradó mecénás és az általa képviselt, támogatott evangélikus közösség vélhető célját, annak irodalmi kifejeződését kell felismernünk: a protestánsok és a császárság közötti ideológiai-politikai kompromisszum megkötésének szorgalmazása a közös ellenség, a török legyőzése érdekében.

Jelen tanulmányban előzetesen a cento fogalmát járom körül a fontosabb korai újkori poétikai kézikönyvek, lexikonok, enciklopédiák és szótárak alapján, majd néhány reprezentatív példán keresztül mutatok rá egyrészt a cento műfajának, másrészt Ovidius költeményeinek 16–17. századi népszerűségére. A dolgozat harmadik részében a bibliai apokaliptika tipikus jegyeivel párhuzamban veszem sorra Hochschild centójának apokaliptikus vonásait, röviden kitérve arra is, hogy a költemény gondolatmenetének mely részleteiből érezhető ki a lutheri exegézis hatása.

A cento fogalma a 16–17. században

Julius Caesar Scaliger a centót a parodiával rokon imitációs műfajként határozza meg. A parodia a rhapszodiából ered, amikor a rhapszodoszok abbahagyták a recitációt, más előadók léptek színre, akik az elhangzott versszöveggel játszva, azt más szavakkal visszaadva, az eredetinelél élcesebb, tréfásabb kompozícióval szórakoztatták a közönséget, hogy a hallgatóság lelkét a komoly dolgok után kissé felüdítsék. Tehát a parodia tulajdonképpen a rhapszodia kifordítása. Így a centók nem

⁴ FAZEKAS István és TÓMA Katalin, „Adalékok ifjú Lazarus Henckel tiroli tartózkodásához”, *Acta historiae litterarum hungaricarum* 30 (2011): 131–137, 131.

⁵ P. VÁSÁRHELYI Judit, „17. századi cento-költészetünk”, in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, 307–315 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 315; MÁTÉ Ágnes, „Egy epikus esküvő Kassán: Bethlen Gábor második násza Vergilius-centóban elbeszélve”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és KISS Farkas Gábor, 81–92 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021).

⁶ BOKOR József és GERŐ Lajos, szerk., *A Pallas Nagy Lexikona*, 16 köt. (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, 1893–1897). Online hozzáférhető az alábbi linken: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/>.

sokban különböznek a parodiáktól, a centoköltők ugyanúgy a forrásként szolgáló versek szövegéből dolgoznak, és az átvett citátumokból az eredetitől eltérő mondanivalóval, hangvétellel, stílussal rendelkező költeményt hoznak létre. Maga a módszertan, miszerint a költők a különféle görög-római auctorok, leggyakrabban Homérosz és Vergilius műveinek innen-onnan kiválogatott részleteiből, soraiból, félsoaraiból építik fel a centoikat, teljes mértékben tükrözi a rhapszodia szó eredeti ’kiszakított darab(ok)’ jelentését. Scaliger kitér az etimológiára is, a cento a görög kentrón szóból ered, amely dirib-darab anyagokból, különféle színes rongyokból összeállított szőnyeg vagy takaró volt.⁷

Jacobus Pontanus szerint a cento- és parodiakészítés során a költők előbb a legkiválóbb poéták verseit tanulmányozzák behatóan, azokat az elméjükbe vésik, egészen a magukévá teszik, majd az így memorizált költeményeket más értelemmel ruházzák fel. A gyakorlatot a faoltáshoz hasonlítja, amikor az egyik fa hajtását a másikba oltjuk, mégsem tűnik fel senkinek, hogy a beoltott hajtás eredetileg a másik fán termett, mert a csemete sajátjaként illeszkedik az idegen fára. Pontanus arra is kitér, hogy miként tudjuk megkülönböztetni egymástól a két műfajt. A forrásszövegek más értelemre fordítása kétféleképpen valósulhat meg, az eredeti szöveg megváltoztatása nélkül vagy a szöveg részleges módosításával, az előbbi típus lesz a cento, az utóbbi pedig a parodia.⁸

A giesseni akadémia professzorai, Christoph Helvicus és Conrad Bacchmannus az általuk összeállított poétikában Scaliger és Pontanus cento- és paradiadefinícióit idézik.⁹ Johann Heinrich Alsted univerzális enciklopédiájának poétikai részében a mesterkedő költői játékok (*technopaegnium poëticum*) közé sorolja a centót többek között az akrosztichonnal, az aenigmával és az anagrammával egyetemben. A cento és a parodia műfajának meghatározásakor Scaligerre és Pontanusra hivatkozik, a cento kapcsán pedig megjegyzi, hogy azt másként *carmen harmoniacum*nak is szokták nevezni.¹⁰

Philipp Ludwig Piscator is hosszasan értekezik a mesterkedő költői játékról, s úgy véli, annak grammatikus típusába tartozik a cento és a parodia.¹¹ Christoph Klesch poétikai kézikönyvében többször hivatkozik Scaligerre, a centóról és a parodiáról szóló leírásokat is tőle kölcsönzi.¹² A cento és a parodia fogalma egyébként Piscator és Klesch magyarországi vonatkozású poétikái mellett a korabeli hazai szótárakban

⁷ Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem...* (Lugduni: Apud Joannem Crispinum, 1561), C4^{r-v}.

⁸ Jacobus PONTANUS, *Poeticarum institutionum libri tres* (Ingolstadii: Adam Sartorius, 1597), B6^{r-v}.

⁹ *Poetica praeceptis, commentariis [...] conscripta per Academiae Gissensae nonnullos professores* (Giessae Hassorum: Typis Nicolai Hampelii, 1617), N3^r–N5^v.

¹⁰ Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia Septem tomis distincta...* (Herbornae Nassoviorum: Typis G. Corvini, 1630), Vv5^r, Xx5^v–Xx6^r, Aaa1^v.

¹¹ Philipp Ludwig PISCATOR, *Artis poeticae praecepta...* (Albae Juliae: Typ. Principis, 1642), K7^{r-v}.

¹² KLESCH Kristóf, *Poetica Palma Sub Palma seu Manuductio ad Palmeti Poetici Delicias...* (Erfurt: Molterus, 1700), L7^{r-v}.

is megjelenik. A parodia szócikk Scaligertől átvéve és Alsted enciklopédikus munkájának közvetítésével Pápai Páriz Ferenc szótárában (1708) fordul elő elsőként,¹³ viszont a cento már Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ában (1604) is szerepel,¹⁴ nála Calepinus szótár-lexikonjának (1502) meghatározásai köszönnek vissza.¹⁵

A témához kapcsolódó bőséges angol nyelvű szakirodalomban érdekes adalékokat találunk a definiáláshoz. Brian P. Sowers monográfiájában a cento műfaji elnevezést a parafrázis szinonimájaként, azzal egyenértékű fogalomként használja,¹⁶ Karl Olav Sandnes pedig a parafrázis extrém formájaként határozza meg a centót.¹⁷ George Hugo Tucker, aki szerint a műfaj gyökereit a hellenisztikus kori parodikus centókban kell keresni, mozaikhasonlatával az alkotói technika felől közelít a fogalom meghatározásához, azzal a centoversek kollázs- vagy kaleidoszkópszerűségére utal.¹⁸ A műfaj parazitajellege, a cento mint az irodalmi szövegek koldus, szegény, nincstelen élőléteje ugyancsak több definícióban megjelenik.¹⁹ Az első cento-definícióban maga Tertullianus is vérszívóként utal Hosidius Geta centoköltőre.²⁰ Az a modern elképzelés, miszerint a centót a copyrightra hivatkozva ki kell vetni az elfogadható műfajok kánonjából, időnként a kora újkorban is felbukkant már az imitáció e formájával szembeni általános aggodalom reflexiójaként (vajon elérhető-e általa a független művészi identitás?).²¹

¹³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum* (Leutschoviae: Apud haeredes Samuelis Brewer, 1708), F8^v, Cc8^r; TARNAI Andor, „A paródia legyen a XVI–XVIII. századi Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 4. sz. (1990): 444–469.

¹⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum* (Noribergae: Elias Hutter, 1604), G2^r.

¹⁵ AMBROSIIUS CALEPINUS, *Septem linguarum Calepinus: hoc est lexicon latinum, Editio decima post primam Venetam* (Patavii: Typis Seminarii, Joannes Manfrè, 1779), R3^r.

¹⁶ BRIAN P. SOWERS, *In her own words: The life and poetry of Aelia Eudocia*, Hellenic Studies Series 80 (Washington, D. C: Center for Hellenic Studies, 2020), hozzáférés: 2024.05.08, <https://chs.harvard.edu/read/sowers-brian-p-in-her-own-words-the-life-and-poetry-of-aelia-eudocia/>.

¹⁷ KARL OLAV SANDNES, „What is a cento?”, in KARL OLAV SANDNES, *The Gospel according to Homer and Virgil: Cento and canon*, 107–140 (Boston–Leiden: Brill, 2011), 107–108.

¹⁸ GEORGE HUGO TUCKER, „From rags to riches: the early modern »cento« form”, *Humanistica Lovaniensia* 62 (2013): 3–67, 48–55.

¹⁹ TUCKER, „From rags to riches...”, 4; SANDNES, „What is...”, 107–108.

²⁰ „Vides hodie ex Virgilio fabulam in totum aliam componi, materia secundum versus et versibus secundum materiam concinnatis. Denique Hosidius Geta Medeam tragoediam ex Virgilio plenissime exsuxit [...] Homero-centones etiam vocari solent qui de carminibus Homeri propria opera more centonario ex multis hinc inde compositis in unum sarcium corpus.” Tert. *De praescr. haeret.* XXXIX, 3–5. – „Látod, hogy manapság a vergiliusi költeményt a verssorokhoz igazított témával, vagyis tulajdonképpen a téma szerint elrendezett verssorokkal teljes mértékben átalakítják. Elvégre Hosidius Geta a Medea című tragédiáját is egészében Vergiliusból szipolyozta ki [...] Homéroszi foltozóknak is szokták nevezni azokat, akik saját munkáikat, akár egy toldozó-foldozó szabó, a homéroszi költemények számos, innen-onnan kiválogatott részletéből fércelek össze.” Hosidius Geta kapcsán lásd HENDE Fanni, „Hosidius Geta Medea-centója”, *Studia Litteraria* 56, 1–4. sz. (2017): 98–110.

²¹ PAUL K. SAINT-AMOUR, *The Copyrights: Intellectual property and the literary imagination* (Ithaca, London: Cornell University Press, 2003), 36–56; TUCKER, „From rags to riches...”, 34–36.

Meibom antológiája és Ovidius kora újkori népszerűsége

A 16–17. században több hasonló centogyűjtemény látott napvilágot Európában, amelyek közül a legteljesebb Meibom kiadása volt. Heinrich Meibom helmstedti professzor a 16. század végén arra vállalkozott, hogy kétkötetes *Virgilio-Centones* című munkájában az összes általa ismert antik és újkori cento szövegét kiadja. Az első kötet előszavában áttekinti a centoköltészet elméleti háttérét, a műfaj meghatározására és az alkotói-szerkesztési szabályok lefektetésére tett kísérleteket. Többek közt forrásként használja fel Ausoniust, aki *Cento Nuptialis*-nak praefatiójában elsőként foglalta össze a centokészítésre vonatkozó előírásokat. Meibom tulajdonképpen egy műfajtörténeti kerettel látja el gyűjteményét, hiszen a kiadvány második részét az első kötet nyitódarabjához méltóan Giulio Roscius Hortinus kortárs verstani értekezésével rekeszti be. Ebben a zárószövegben arról is szó esik, hogy az elméletileg szigorú szabályok szerint működő centoköltőknek azért volt némi szabadságuk az írás során, megengedett volt számukra például az eredeti verssorokban előforduló személynevek, nemek, igeidők megváltoztatása, vagy egyes kifejezések hasonló hangzású szavakkal való helyettesítése, továbbá a kötőszavak, előjárószavak elhagyása, esetleg újabbak beszúrása. A Meibom-antológia második kötetében a kortárs neolatin centoköltők alkotásai közül egyedül a Capilupi-fivérek munkái szerepelnek. Lelio Capilupinak, akit Mantua második Vergiliusának is neveznek, 1555-ben Rómában egész vergiliusi centogyűjteménye (*Centones ex Virgilio*) jelent meg.²²

II. Rudolf bécsi és prágai udvarában természetesen voltak még Capilupihoz hasonló kiváló centonisták. Jan Černovický prágai költő panegirikus jellegű centókat írt, amelyekben többnyire a Habsburg-uralkodóházat dicsőítette.²³ Meibom patrónusa, az augsburgi Mark Welser, aki politikai karrierje mellett a csillagászat, a történelem és az antik görög-latin irodalom iránt is érdeklődött, Saulus Mercurus álnéven vergiliusi centoantológiát (*Vergilius Proteus*) adott közre. A lipcsei Urban Hantschmann 1612-ben egy aposztrofikus halotti centóval tisztelgett az elhunyt Rudolf császár emléke előtt, illetve ugyanebben az évben egy vergiliusi centoformájú gyászversben vett búcsút a fiatalon eltávozott II. Keresztély szász választófedelemtől is. Nicodemus Frischlin pedig ugyancsak Vergilius műveiből dolgozva centodramákat készített az 1580-as években Tübingenben, továbbá az ő alkotása a jórészt centoszerű *De natali Jesu Christi* című bibliai költemény is.²⁴

²² Heinrich MEIBOM, *Virgilio-Centones*... (Helmaestadii: Iacobus Lucius, 1597); P. VÁSÁRHELYI Judit, „17. századi cento-költészetünk”, 307–309; Reinhold F. GLEI, „Das Haupt des Täufers: Heinrich Meiboms Johannes-Cento (1580/1597) als Märtyrerdrama”, *Neulateinisches Jahrbuch: Journal of Neo-Latin language and literature* 15 (2013): 133–156.

²³ Johannes AMANN-BUBENIK, „Centonendichtung als Habsburg-panegyrik”, *Humanistica Lovaniensia* 48 (1999): 235–250.

²⁴ TUCKER, „From rags to riches...”, 14–21, 56–62.

Noha Balduin Ronsseus 1559-ben megjelent orvostudományi munkája címe alapján az emberi élet kezdeteit, a csecsemőkort (a fogantatástól egészen a nyelvkötés problémáig) tárgyaló centók gyűjteménye, mégsem illeszthető be teljes mértékben az említett példáink közé. Ronsseus a forrásul szolgáló görög-római auctoroktól sok mindent olvasott, azokból saját jegyzeteket készített, majd az így összegyűjtött tudásanyagot lényegi gondolatokba, ún. közös helyekbe, fő részekbe (*loci communes*), azaz mintegy 40 caputba tömörítve, prózai formában adta közre. Tehát ebben az esetben a címben szereplő „centones” alatt a tartalmi kivonatokból összeállított tematikai egységeket kell érteni. Ronsseus az excerpálás műveletét és annak eredményeként a kollektánek készítését a legszebb versenyfajnak tartja, amelyben az egyén önmagát szárnyalhatja túl, ezáltal magasabb műveltségre és nagyobb tekintélyre tehet szert.²⁵

A Vásárhelyi Judit által bemutatott 17. századi hazai centoköltők majd’ mindegyike Vergilius műveiből dolgozott, az ovidiusi citátumok centoalapként való használatára csupán egyetlen példa akad ebben az áttekintő tanulmányban, Hochschild munkája. Elképzelhető azonban, hogy a vonatkozó bibliográfiák átböngészése során több hasonló, ovidiusi ihletésű centóra bukkanunk majd a hazai forrásanyagban, hiszen a kora újkori Magyarországon Ovidius rendkívül népszerű költőnek számított, művei számos hazai szerzőt inspiráltak. A dolog érdekessége, hogy Ovidius munkái közül csak a *Tristiának* jelent meg teljes szövegű kiadása Magyarországon a 17. században, először Lőcsén 1642-ben, majd 1677-ben és 1692-ben Nagyszombatban. Ennek ellenére Ovidius már a kiadvány megjelenése előtt is gazdagon hivatkozott szerző volt a magyarországi irodalomban, ez pedig egyrészt a külföldi szövegkiadások használatával, másrészt pedig az ovidiusi művekből készült, közkezen forgó fordítások, idézetgyűjtemények és feldolgozások terjedésével magyarázható.²⁶

Georg Hochschild a szóban forgó centójában közel 350 félsort emelt át Ovidius költeményeiből, a citált szövegrészek 80 százaléka a *Metamorphoses*ből származik, a második legtöbbet idézett mű a *Tristia*, illetve további elenyésző mennyiségű részletet vesz át nagyjából egyenlő arányban a következő ovidiusi alkotásokból: *Epistulae ex Ponto*, *Heroides*, *Consolatio ad Liviam*, *Fasti*, *Amores* és a *Nux* című elégia. A költő azért idézi olyan gyakran a *Metamorphosest* és a *Tristiát*, mert ez a két munka kapcsolható össze a leginkább választott témájával: az apokalipszisleíráshoz használt utalásokat a jórészt átváltozásokról szóló mitológiai történetekből, a császári felséghez szóló engesztelő-könyörgő szólamokat pedig a száműzött Ovidius hasonló szándékkal írt elégiaiból merítette. A cento szövegét az eredeti citátumokkal összevetve megállapítható, hogy Hochschild többféle, viszonylag kis mértékű változtatást eszköz-

²⁵ Balduin RONSSEUS, *De hominis primordiis hystericisque affectibus centones* (Lovanii: Antonius Maria Bergainge, 1559), *Epistola Dedicatoria* című rész (ívjelzés és oldalszámozás nélkül).

²⁶ KOVÁCS Eszter, „Ovid’s poems in the printed books of sixteenth- and seventeenth century Hungary”, *Acta Universitatis Carolinae Philologica*, 2 (2020): 11–21.

zölt a saját koncepciójához és mondanivalójához igazítandó ovidiusi félsorokon (pl. hasonló hangalakú szavak, igekötők felcserélése, a ragozás, az igeidő, az igemód, a nem, a névmások, a kötőszó és a szórend módosítása), ezekre jelen dolgozatban nem térek ki részletesebben, már csak azért sem, mert tényleg apróságokról és nem igazán funkciós változtatásokról van itt szó. Az ovidiusi művek hazai kiadásairól fent elmondottak fényében valószínűsíthető, hogy Hochschild is valamilyen külföldi szövegkiadásból dolgozott. A *Metamorphoses*-ből teljes szövegű kiadást kellett használnia, a ritkábban idézett munkákból pedig elképzelhető, hogy csak idézetgyűjtemények vagy részfordítások, részkiadások állhattak a rendelkezésére. Mindenesetre a cento precíz nyelvi megformáltsága, a szerzői szándékhoz és a mondanivalóhoz illő ovidiusi félsorok gondos kiválogatása, azoknak a kontextushoz és a metrikai szabályokhoz való igazítása komoly befektetett filológusi munkáról árulkodik.

Hochschild apokaliptikus centója

A 174 sornyi terjedelmű főszövegben az igaz keresztény Egyház panaszkodik E/1. személyben, szavait Krisztushoz címezve, így Hochschild centója a korszakban népszerű allegorikus heroidák sorába is beilleszthető.²⁷ Ovidius alkotásait a költő nemcsak a centoszöveg összeállításához használta fel, hanem a sorok mögött rejtőző apokaliptikus koncepció kidolgozásához is. A szöveg olvasójának először a gondolatmenet kaotikussága tűnhet fel, hogy a gondolatsor nem rendezett formában tárul a befogadó elé, ez kétféleképpen magyarázható: egyrészt a centoköltő kompilációs technikájából adódhat, amely hasonló a mozaikművész munkájához, vagyis hogy a költő a mozaikszerűen összeálló gondolatmenetének mindig éppen arról a darabkájáról kezd el beszélni, amely az összeállításkor véletlenszerűen a kezébe akad. Ugyanakkor a centoszöveg gondolati rendezetlensége annak látomásos jellegéből is adódhat, miszerint nem egy logikus koncepció mentén építkezik a szerkezet, hanem elsőre kissé homályosnak tűnő, összevissza felvillanó képek alapján. A következőkben a bibliai apokaliptika tipikusnak mondható elemeit fogom sorra venni, s azokkal párhuzamban, az általam elrendezett formában mutatom be a cento gondolatmenetének vonatkozó részleteit.

I. A végső idők. A Szentírás szerint az utolsó ítélet előtti végső világkorszakban, amely kemény, mint a vas (Dán 2, 40), megsokasodik a gonoszság: gyűlölködés, árlás, háborúk, éhínség jellemzik az utolsó időket, de mindezek csak a vajúdás kínjainak kezdeteiként vehetők számba (Mt 24, 3–12). A centóban az Ecclesia a vaskorszakban él, siratja pusztuló világa romlását és készül a közelgő végre, hiszen mindenféle gazság és vad harag keríti hatalmába az embereket, sokan hitüket veszí-

²⁷ IMRE Mihály, „Allegorikus heroidák”, in IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposza a XVI–XVII. század irodalmában* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 63–98.

tik, tombol a nép, a heves háborgások pedig még több kegyetlenséget és erőszakot szülnek. Tiszíphoné az eljövendő gyász hírnökeként érkezik, félresöpri az arcába lógó kígyókat, és munkához lát, még nagyobb békétlenséget támaszt a szívekben: gyilkosok, akik kedvükre ölnek, fenyegető béklyók és álnok erők rémítik az ártatlan lelkeket.²⁸ Hochschild a centóhoz járuló, harminchárom soros, hexameteres imájában, amelyben már saját szavaival és nem az ovidiusi citátumokkal élve az egyház védelméért könyörög, ugyancsak arról beszél, hogy a világot a járványok, a betegségek, a háborúk, az éhínség, a csalárdság és a bűnök uralják, elérkeztek a véghez, felragyogott az utolsó fény, mind meghalnak, nincs menekvés.²⁹

II. A Leviatán. A Szentírásban a Leviatán Isten ősi ellenfele, aki a teremtés napjaiban az Úr ellen lázadt, de Isten összezúzta mind a hét fejét. A démont, amely általánosságban a káoszt, a gonoszt, a romlás erőit, az Istenellenes hatalmakat és magát az Antikrisztust jelképezi, gyakran azonosítják az apokalipszis fenevadjával (Jel 13, 1–10). Ézsaiás próféta jövendölése szerint Leviatán – a gyors, tekergő kígyó, amelyről Jób könyvében (Jób 41) részletes jellemzést is kapunk – megint el fog jönni a végítéletet közvetlenül megelőző időszakban, és Isten újra le fogja azt győzni erős kardjával (Ézs 27, 1). A centóban, mikor elröpül a hűrről a nyíl (vö. Jel 6, 2), egy ragyogó víziszörny emelkedik ki a tengerből, amely oly óriási méretű, hogy mellével betéríti a hatalmas óceánt. A fogai három sorban merednek föl, kígyós feje tüzet okád, és ahová csak megy, gyász, rémület, ijedés és örület kíséri. A költő a szörny ezen jellemzőit Mars sárkánykígyója és Kétó, a tenger szörnyeit megtestesítő istenség leírásából vette át.³⁰

III. A természeti csapások. A Jelenések könyvében is borzasztó természeti csapások jelzik a végítélet közeledését: mennydörgés, földrengés, vérrel vegyes jég- és tűzeső támad, elpusztulnak az égistek, sötétség uralkodik a földön (Jel 8). Szofóniás próféta könyvében is azt olvassuk, hogy a harag napja a sötétség és a borús, a felhő és a homály lesz (Zof 1, 15). A tengeren hánykódó, viharba kerülő és süllyedő hajó pedig egyértelműen a megpróbáltatások közt vergődő Egyházat jelképezi. Egyébként a Jelenésekben a hajók megsemmisülése a vizeket érintő természeti katasztrófákkal jár együtt (Jel 8, 9). A centóban Hippotades elszabadult szelei ostromolják a tengert, Titan (azaz Héliosz) a felhők takarásából a vízre bukik, fejét elmeríti a habözönben, mindent beborít a sötétség, ködöket gőzöl a föld, az ég villámoktól nyög, a felhőhasadékokból pedig lángok szökellnek ki, olyan, mintha az egész égbolt le akarna szakadni. Egyre erősebben tombol a tengeri vihar, ömlik a mennyből a zápor, mindent beborít az óceán, a gálya is a mélybe merül, nincs többé visszatérés a partra.³¹

²⁸ HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, A2^{r-v}.

²⁹ HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, B1^{r-v}.

³⁰ HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, A2^r.

³¹ HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, A2^v.

IV. A török veszedelem. A Bibliában a török szörny születése szintén a végső időkhöz kapcsolódik, közvetlenül az utolsó ítélet előtt a Sátán kiszabadul a börtönéből és harcra toborozza a népeket a szentek ellenében a föld négy sarkán, Gógot és Magógot (Jel 20, 7–9). A Szentírásban a nefilimek története is a világ pusztulásához kapcsolódik, a félisteni származású gigantikus lények az emberek ellen fordultak, és megrontották a földi világot, az Úr ezért bocsátott özönvizet rájuk, mert csak a teljes pusztítás által tudott megszabadulni az idegen befolyástól és a gonzságtól (1Móz 6, 4; 4Móz 13, 34). Érthető a hasonlat, ahogy a nefilimek, úgy a törökök is romlást és pusztulást hoznak Isten népére, és a török eljövetelét is szükségszerűen követni fogja az Armageddon. Egyébként a török a korábban említett Leviatánnal és az Antikrisztussal ugyanúgy azonosítható. A centóban a veszedelmes külső ellenség a jeges Scythiából érkezik, amely bús talajú, és Phoebus sohasem veti belé a sugarát, csupa köd, csupa felhő. Az itt élő nép mellei epétől zöldellnek, óriási szörnyek, gigászok ezek, akik szörnyű haraggal vad háborúkat viselnek mindenfelé, akár egymást is holtra sebzik, testvér testvér ellen hull el, kezükben dárdával, ösztökével és korbáccsal kegyetlenkednek. Megszólal az érckürt, amelynek hangjára mindenki megdermed, asszony és férfi egyaránt retteg, mert már megérkezett az ellenség, a szkíta sereg, amelynél nincs rosszabb a világon: kergetik az ártatlankat, hívogatják egymást, szemüket forgatva tekintenek körbe, kardjukkal öldökölnek, ütök-verik, tapossák áldozataikat, Tüphónként okádnak tüzet rájuk, felgyújtják a házakat, kifosztják a templomokat, elragadják Diana szobrai, vérrel szennyezik be a szent oltárokat. Az ostromlott nép pedig kétségbeesésében a melleiről marja a ruhát, ököllel veri kebleit, tépi a haját, és könnyek közt karjait az ég felé emeli égi segítséget kérve, hátha megenyhül a sértett istenség haragja, és közben egyre csak azt kérdezik, milyen lesz majd a föld, ha elpusztulnak az emberek.³²

V. A lutheri exegézis hatása. Luther a török eredetét a bibliai Góg és Magóg népében látta, szerinte a török az Antikrisztus testi, a pápa pedig a lelki hordozója, megtestesülése.³³ Josephus Flavius *A zsidók története* című munkájában a szkíták ősapjának ugyancsak Magógot jelöli ki: „Magóg pedig a róla elnevezett mágogokat alapította, kik magukat szkítáknak nevezik.” (1:6). A Bibliában a szkíták általában harcias barbár népként, fenyegető északi veszedelemként tűnnek fel (Jer 5, 15–17). A költő tehát a szkíták említésével egyértelműen a törökökre utal, a két nép közös eredete és jellemzői adnak alapot a párhuzamteremtésre. Hochschild a cento egészében a törököt, az Antikrisztus testét ostromozza, Luther tanításait felhasználva a barbárok elleni hatékony védekezésre sarkallja az olvasókat. Viszont a cento után következő rövidebb terjedelmű imádságban már a pápáról, az Antikrisztus lelkéről van szó, aki a mérges vadócot az isteni ige igaz magvaival elegyíti össze, és ezzel a

³² HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, A2^v–A4^r.

³³ Siegfried HOYER, „A török mint antikrisztus: Adalékok Luther Márton török-képéhez”, *Világ-történet* 5, 3. sz. (1983): 30–41.

mézzel édesített méregitallal téveszti meg és gyűri le az isteni nyáját, hogy az ártatlan lelkeket az élet ösvényéről a tartaroszi posvány barlangjaiba vezethesse.³⁴ Majd a költő Krisztushoz könyörög, arra kéri, hogy viseljen gondot árva híveire, hiúsítsa meg a pápaság furfangos csínyjeit, hogy a gonosz átkok ne árthassanak szent seregének, ítélje pusztulásra azokat, akik nem félnek hazudni Jézus nevében.³⁵

Luther álláspontja a török kérdés kapcsán az volt, hogy nem elegendő világi eszközökkel, katonai erővel harcolni az istentelenek ellen. Önmagában meddő vállalkozás a fegyveres ellenállás, csakis úgy védekezhetnek hatékonyan a barbárokkal szemben, ha őszintén megbánják bűneiket, és megbocsátásért imádkoznak az Úrhoz, ugyanis a török Isten büntetése a vétkes keresztényeken. Ugyanakkor a külső támadás leveréséhez elengedhetetlen az országon belüli viszályok rendezése és a vallási békétlenség megszüntetése.³⁶ Éppen ezért a cento zárásában az Egyház Caesarhoz/Augustushoz szól, vezetőjének, szeretőjének, és minthogy közös atyjuk maga Jupiter, bátyjának nevezi az isteni uralkodót, akinek egyenesen az imádatára szólít fel, és akinek a segítségével könyörög. Ugyanakkor az Ecclesia megvallja bűneit és arra kéri Istent, hogy bocsásson meg neki és könyörüljön, segítsen rajta, enyhítse iránta érzett haragját, hiszen tőle függ a boldogulásuk, benne van minden bizodalmuk.³⁷

Konklúzió

Georg Hochschild centoja első ránézésre nem más, mint egy tudós kompiláció, amellyel a költő elsősorban klasszikus műveltségét kívánta láttatni. Azonban ha mélyebben megvizsgáljuk a szöveget, egyértelművé válik, hogy valójában egy rendkívül sokszínű alkotással van dolgunk: egy apokaliptikus jellegű munkával, amelyben a szerző az antik és a keresztény kultúra közötti szintézist megteremtő mitológiai utalásokkal és szimbólumokkal átszőtt nyelven ad hírt a közelgő végítéltről; egy apologetikus és polemikus írással, amely határozott állásfoglalás Luther mellett, s egyben kemény támadás a pápa és a katolicizmus ellen; és egy allegorikus heroidával, amely egyszersmind a laudatio és az adhortatio eszközeként is működtethető, hiszen evangélikus szerzője békés együttműködésre és a török elleni közös harcra biztatja mind a protestánsokat, mind az uralkodót. Összességében elmondható, hogy az itt bemutatott elemzéshez hasonló, átfogó szövegvizsgálatokra nagy szükség

³⁴ HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, B1^{r-v}.

³⁵ Uo., B1^{r-v}.

³⁶ BOTTA István, „Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére”, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor, 51–65 (Budapest: A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984), 56.

³⁷ HOCHSCHILD, *Cento Ovidianus...*, A4^r–B1^r.

ség lenne más centókkal kapcsolatban is. Ezek a kis filológiai bűvárlatok nagyban hozzájárulhatnának ahhoz, hogy a műfajról kialakult kép változzon, s inkább tartásák a centókat irodalmi igénnyel megalkotott, valóban értékes és figyelemre méltó költeményeknek, mint csupán a nagy klasszikusok „mondatfoslányaiból készített szerencsétlen montázsak”.³⁸

ANNA POSTA

Georg Hochschild's Apocalyptic Cento

The heyday of cento poetry in Hungary was in the 17th century, the earliest example was the evangelical Georg Hochschild's apocalyptic cento composed of almost 350 quotations from Ovid, printed in Keresztúr in 1615. In this study firstly I will explore the concept of the cento based on the most important early modern poetic manuals, lexicons, encyclopedias and dictionaries, and then through a few representative examples I am going to point to the popularity of cento genre and Ovid's poems in the 16th-17th century. In the third part of the thesis I take the apocalyptic features of Hochschild's cento in parallel to with the typical features of the biblical apocalyptic, also briefly touching on which details of the poem's thought process can be felt the influence of Lutheran exegesis.

³⁸ Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története*, 2 köt., ford. TAR Ibolya (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 1059.

A 18. SZÁZADI NEOLATIN KÖLTŐK TÁRA

A neolatin irodalom értelmezése és kutatása a magyarországi irodalomtörténeti összefoglaló kézikönyvekben 1711-től napjainkig

Tanulmányomban arra a kérdésre keresek választ, hogy a magyarországi neolatin irodalom milyen módon és mértékben reprezentálódott a *historia litteraria*-hagyományban és az ebből kifejlődő irodalomtörténeti tradícióban. Mint azt a kutatás feltárta,¹ a 18. században megjelenő és felerősödő *historia litteraria*-hagyomány első fontos magyarországi kézikönyvei maguk is latinul íródtak. Ezek a kötetek és az e hagyományból kinövő irodalomtörténeti kézikönyvek két csoportba oszthatók. Az egyik csoport, amelyet a továbbiakban enciklopédikus hagyománynak nevezek majd, lexikon jellegű, célja a magyar írók és művek összességének feltérképezése, bibliografikus gyűjtése. Ezek a kötetek ábécérendben tartalmazzak szócikkeket, amelyek elsősorban írókat, esetleg szövegeket neveznek meg és írnak le. A másik csoport, amelyet a továbbiakban narratív hagyománynak nevezek, kronológiai rendben haladva, egységes vagy részleges folyamatokat felvázolva, narratívákat alkotva beszéli el a magyar irodalom alakulását a kezdetektől az adott kézikönyv megírásának időszakáig.

Az enciklopédikus hagyomány és a neolatin irodalom

Az enciklopédikus hagyomány legfontosabb kötetei időrendben az alábbiak:

- CZVITTINGER Dávid. *Specimen Hungariae Literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas,*

¹ Többek között TARNAI Andor, „Die vergleichende Literaturgeschichte und Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert”, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1962): 338–341; TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor (Budapest: Universitas Kiadó, 2004); CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla és TŰSKÉS Gábor, szerk., *Historia Litteraria a XVIII. században* (Budapest: Universitas Kiadó, 2006).

scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Frankfurt–Leipzig: Jodocus Wilhelmus Kohlesius, 1711.

- BOD Péter. *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe bocsátott írárok által esmértesekké lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták historiájok mellyet sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedegetett, és az mostan élőknek, 's jora-valo felserkentésekre közönségsé tett*. Nagyszeben, 1766.
- HORÁNYI Elek. *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, 1–3. Bécs, 1775–1777.
- SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái*, 1–14. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1891–1914.
- GULYÁS Pál. *Magyar írók élete és munkái – új sorozat*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1939–1944 (A–Dz), 1990–2002 (E–Ö).
- BENEDEK Marcell, szerk. *Magyar Irodalmi Lexikon*, 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963–1965.
- PÉTER László, szerk. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994, bővített második kiadás, 2000.

Elsőként a hagyományteremtő Czvittinger-kötet révén szeretném az enciklopédikus tradíció legfontosabb karakterjegyeit összefoglalni, majd áttérek a vizsgálat módszertanának ismertetésére. A magyar *historia litteraria* első kézikönyveként számontartott írói lexikon, Czvittinger Dávid 1711-ben publikált *Specimen Hungariae Literatae* kötete² kapcsán három karakterjegyet fontos kiemelni. Mint a cím is mutatja, a kötet a magyar *litterati*, azaz tudósok és írók életművét kívánja bemutatni, oly módon, hogy magyarnak tekint mindenkit, aki a Magyar Királyság területén alkot vagy innen származik, függetlenül attól, milyen nyelven ír. Szemléleti keretét tehát a területi alapú identitástudat, azaz a *hungarus* identitás³ jelenti. Másrészt a kötet kiadója egy tág irodalom-, pontosabban kultúrafogalom alapján gyűjtött: azaz nemcsak szépirodalmi, hanem tudományos, diplomáciai, vallási és minden egyéb műfajú szövegek szerzőit is írónak tekintette, az írott kultúra egészét szerette volna reprezentálni. Harmadrészt pedig gyűjtmunkáját határozottan az motiválta, hogy

² CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae Literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens* (Frankfurt–Leipzig: Jodocus Wilhelmus Kohlesius, 1711). Czvittingerről lásd TARNAI Andor, „Egy magyarországi tudós külföldön: Czvittinger és a *Specimen*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 1. sz. (1993): 16–38.

³ A *hungarus* identitásról lásd KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor, „Forerunners of Neo-Latin philology and national history of literature: the 18th century”, in *Companion to the History of Neo-Latin Studies in Hungary*, szerk. BARTÓK István, 37–54 (Budapest: Universitas Kiadó, 2005); MISKOLCZY Ambrus, „»Hungarus Consciousness« in the Age of Early Nationalism”, in *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, szerk. Gábor ALMÁSI és Lav ŠUBARIĆ, 64–94 (Leiden: Brill, 2015).

kötetével igazolja: a magyar írásos kultúrát sokrétű, összetett, valamint nagyszámú és érdekes írói életművek alkotják. Czvittinger az írói lexikonok bevezetőjében megszokott apologetikus toposzt is felhasználta: utalt Jakob Friedrich Reimmann német szerzőre, mint akit cáfolni akar, mert előbbi úgy vélekedett, hogy a magyarok között alig akadnak írók és művelt emberek.⁴ A Czvittinger-lexikon szócikkait ugyanakkor szinte lehetetlen numerikusan megvizsgálni abból a szempontból, hogy az általa felsorolt szerzők között hány olyan szerző van, aki legalább egy művével a neolatin irodalmat reprezentálja. A 250 szócikk jelentős része ugyanis nem tartalmaz műcímeket, illetve sok esetben Czvittinger csak latinul (ami a kötet alapnyelve) adja meg, vagy írja körül, milyen témájú mű köthető az adott szerzőhöz, anélkül, hogy a mű nyelvét pontosan megnevezné.⁵ Ez a jelenség azonban, még ha nem is számszerűsíthető, sokat elárul a szerző nézőpontjáról: számára a latin és a magyar nyelv látnivalóan egyaránt, szervesen hozzátartozik a magyar irodalomhoz. Ez a magyarázata annak, hogy miközben a német nyelvű műcímeket precízen elkülönítve, gót betűvel szedve megadta, ugyanezt a megkülönböztetést nem látta szükségesnek a magyar és a latin címek vagy leírások kapcsán. A lexikon szövegében Czvittinger egyébként maga is kitér a magyar és a latin nyelv viszonyára. Hangsúlyozza, hogy fontos lenne, hogy a magyarok saját anyanyelvükön is írjanak, de ezt elsősorban az egyszerű nép vallási és kulturális képzése szempontjából tartja fontosnak.

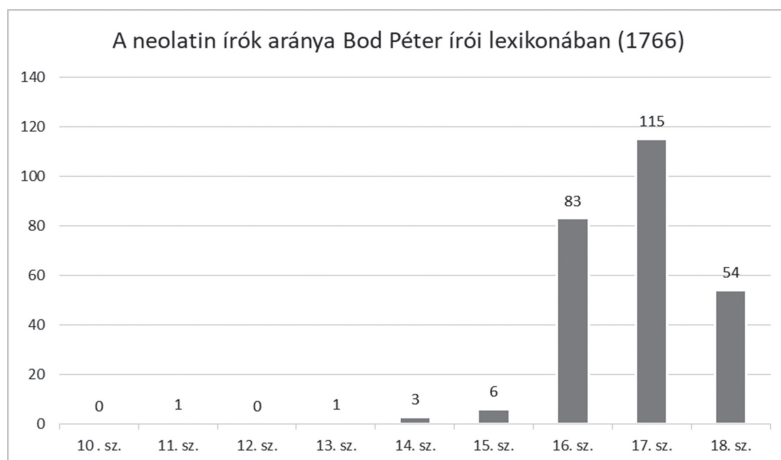
A Czvittinger munkája után megjelenő írói lexikonok kapcsán arra kerestem a választ, hogyan alakul a neolatin irodalom és a neolatin műveket író szerzőkhöz való viszony, milyen arányban jelennek meg a latinul író szerzők ezekben a magyarországi írásos kultúrát feldolgozó és reprezentáló művekben. Azt is vizsgáltam, vajon a Czvittinger kötete által körvonalazott három fontos karakterjegy, a magyar írók közösségének területi alapú meghatározása, az írott kultúra egészének feltérképezése és az apologetikus jelleg, megmaradnak-e, vagy átalakulnak a következő évszázadokban megjelenő írói lexikonok esetében, és az esetleges változás milyen hatással van a neolatin irodalom megítélésére. Kiválasztottam egy-egy, ebből a szempontból jól feldolgozható lexikont a 18., a 19. és a 20. századból: az első magyar nyelvű írói lexikont, Bod Péter kötetét; a legtöbb szerzőt bemutató magyar írói lexikont, Szinnyei munkáját; és a legújabb magyar írói lexikon legfrissebb, 2000-ben megjelent kiadását. Azt vizsgáltam, hogy hány szócikk kapcsolódik ezekben a neolatin

⁴ Jacob Friedrich Reimmann (1668–1743) német evangélikus teológus, filozófus, történetíró, vonatkozó műve: *Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam*, 1–6 (Halle: Renger, 1708–1713).

⁵ Jellemző példa műcímet nem tartalmazó szócikkre: „Abstemius Paulus, sive rectius juxta genium linguae Hungaricae, Bornemisza, quod nomen latine redditum, idem est ac Abstemius, illudque ipsum hungaricum nomen genuinum ac proprium est, illustris pariter ac antiquissimae lateque diffusae in Hungaria Bornemiszianae prosapiae: Episcopus quondam fuit Transylvaniensis, atque Episcopatus Nitriensis Administrator, omnis eruditionis ac prudentiae laude cumulatus. Tandem vero ob quamplurima sua merita excellentia, ad Locumtenentis Regii, h. e. Pro-Palatini Regni Hung. munus splendidissimum. A. 1569 evectus est.” CZVITTINGER, *Specimen...*, 13.

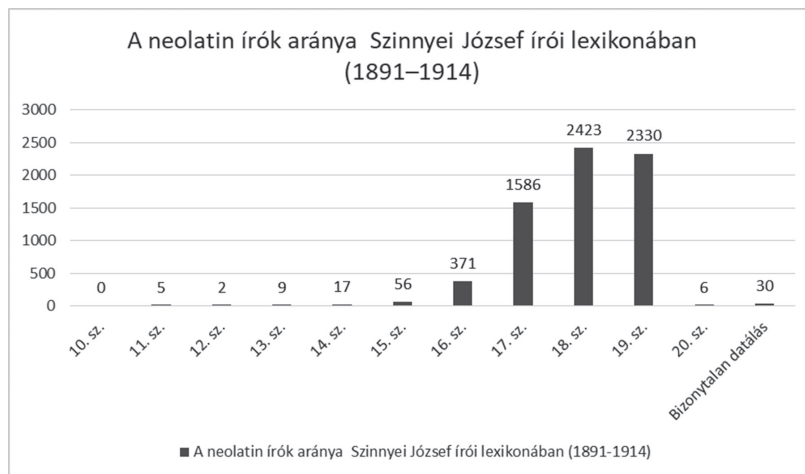
irodalomhoz. Szerzői szócikk esetén neolatin irodalomhoz kapcsolódó szerzőnek tekintettem azt, akinél legalább egy latin nyelvű bibliográfiai tétel (kézirat vagy kiadvány) feltüntetésre került. Szövegeket jelölő szócikkek esetében természetesen a szöveg nyelve volt a döntő. A vizsgálat eredményei a következők.

Bod Péter 1766-ban megjelent írói lexikonában⁶ a szerzőket és néhány esetben anonim szövegeket magyarázó szócikkek száma összesen 590. Ebből 263 szócikk kapcsolható a fent leírt módszertan szerint a neolatin irodalomhoz: azaz az összes szócikk 45%-a. Bod Péter írói lexikona szerint tehát a magyarországi íróknak közel fele írt latin nyelvű műveket. Érdekes megfigyelni e szerzők időbeli megoszlását is. Nyilvánvaló, hogy a könyvnyomtatás megjelenésével és elterjedésével, valamint az időbeli távolság csökkenésével ennek a számnak nőnie kell. Ugyanakkor ellensúlyozó tényezőként számba kell venni, hogy a neolatin irodalom legtermékenyebb korszakának a humanizmust és a késő humanizmust szokás tekinteni, azaz a 15–16. századot. Ehhez képest azonban, mint a diagram mutatja, a latin műveket író szerzők számának 16. századi ugrásszerű emelkedése után a növekvő tendencia tovább folytatódott (a 18. századra vonatkozó adat értelmezéséhez figyelembe veendő, hogy Bod gyűjtése éppen a század közepén zajlott).

⁶ Bod Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar országban élt tudos embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe bocsátott írások által esméretesekké lettek, s jó emlékezeteket fen-hagyták historiájok mellyet sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedegetett, és az mostan élőeknek, s jora-valo felsekmentésekre közönségessé tett* ([Trynaviae], 1766). Bod művének kontextusáról lásd Bod Péter, *a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Csörsz Rumen István és Hegedűs Béla, *Historia Litteraria* 15 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004).

Szinnyei József 1891–1914 között készült írói lexikona⁷ 29 553 írot megjelölő címszót tartalmaz. 6835 szócikk, azaz író esetében volt kimutatható neolatin vonatkozás, azaz legalább egy kapcsolódó bibliográfiai tétel: ez a teljes korpusz 23%-a, közel egynegyede. Látható, hogy a Bod-lexikon óta eltelt másfél évszázadban felére esett vissza a latinul is írók számaránya, ugyanakkor még mindig igen magasnak mondható. Az időbeli megoszlás a következőképp alakult:

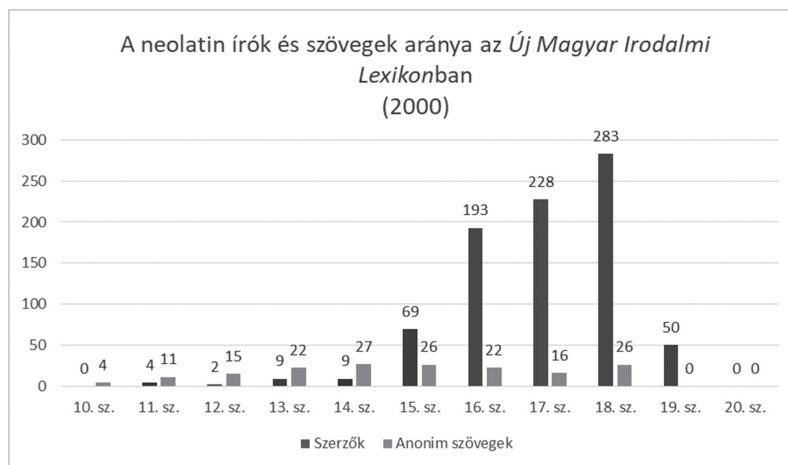

Az, hogy a 18. és 19. századi szerzők teszik ki a teljes neolatin irodalomhoz kapcsolódó korpusz szerzőinek 70%-át, több mint meglepő, akárcsak a 19. századi, latinul is író szerzők kiemelkedően nagy száma.

A jelenleg legkorszerűbbnek számító *Új Magyar Irodalmi Lexikon*⁸ 6555 szócikket tartalmaz, ebből 1131 szócikk irodalomtörténeti fogalmakat magyaráz, ami jelen vizsgálat szempontjából nem releváns. A maradék 5424 szócikk szerzőket vagy szövegeket (például folyóiratokat) mutat be. Ebből 166 szöveg latin nyelvű, 847 szerző pedig legalább egy latin művet alkotott, azaz 1013 szócikk kapcsolható a neolatin irodalomhoz, ami még mindig igen magas arányszám. Tehát a 21. század küszöbén reprezentatív magyar íróként számontartott szerzők 18%-a, közel egy ötöde kapcsolódik a neolatin irodalomhoz. Az időbeli eloszlás a következő:

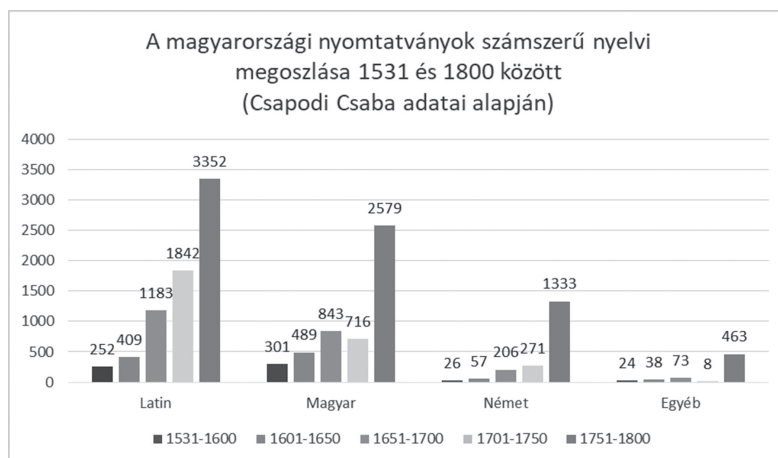
⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 1–14 (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914). Szinnyei irodalomtörténeti és bibliográfiai jelentőségéről lásd *Szinnyei József halálának 100. évfordulójáról megemlékező centenáriumi emlékkönyv*, szerk. SZÖNYI Éva (Budapest: OSZK–Gondolat Kiadó, 2014).

⁸ PÉTER László, szerk., *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, 1–3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994, 2000²).

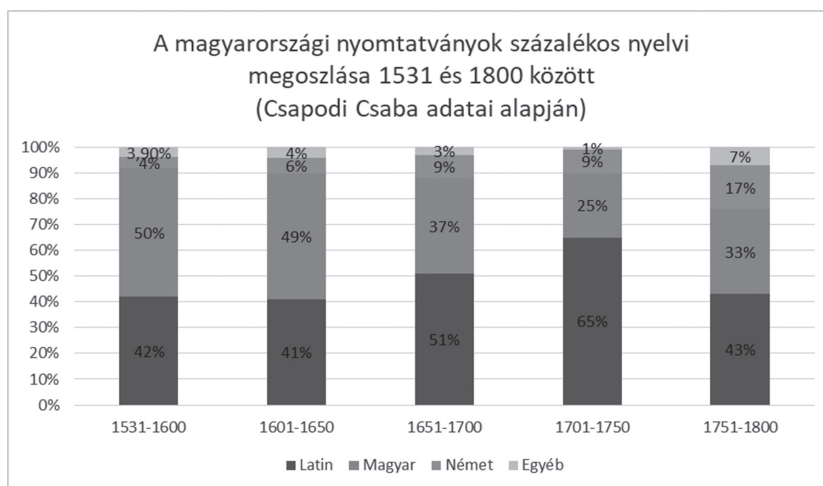

Jól látható, hogy a 18. század dominanciája itt is kétségtelen, a 19. századi neolatin vonatkozások aránya a Szinnyi-lexikonhoz képest viszont jelentősen visszaesett.

Ahhoz, hogy ezek az adatok kontextust nyerjenek, érdemes megjeleníteni itt két párhuzamos vizsgálat adatait is diagram formájában. Az egyik vizsgálatot Csapodi Csaba végezte el és összegezte: Szabó Károly és Petrik Géza bibliográfiai kézikönyvei alapján felmérte a magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlását 1531 és 1800 között.⁹ Az alábbi két diagram a latin, magyar, német és egyéb nyelvek számszerű, illetve százalékos arányban kifejezett megjelenését mutatja a nyomtatványok körében.

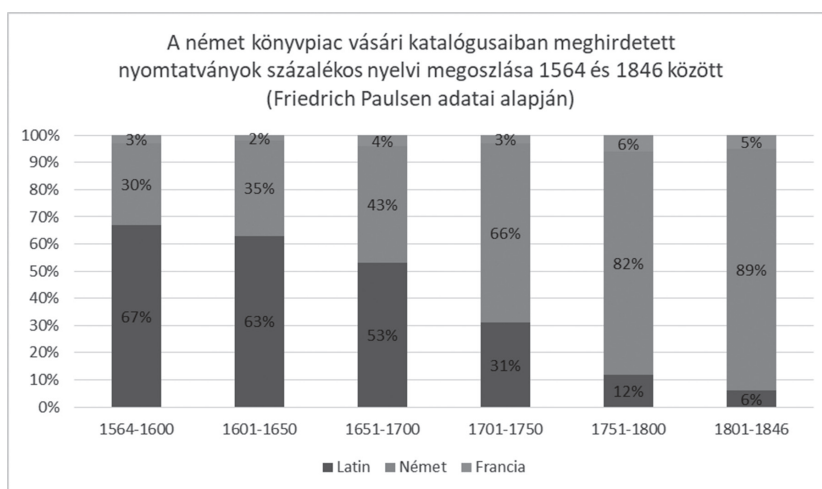
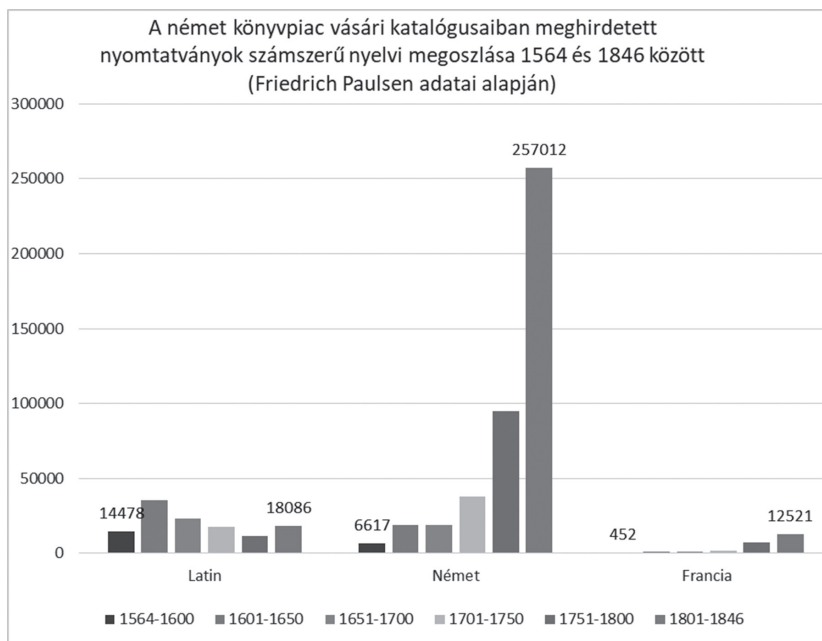
⁹ CSAPODI Csaba, „A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig”, *Magyar Könyvszemle* 70 (1946): 98–104.

Bár a vizsgált időszak korlátozottabb a lexikonok adatai által felölelt időszávhhoz képest, és maga a vizsgálat is megújításra szorul, az azért jól kirajzolódik, hogy a nyomtatványok nyelvi megoszlása nagyon hasonló tendenciákat mutat, mint ami a lexikonok esetében az írói nyelvhasználat kapcsán kirajzolódott. Egyrészt látszik, hogy a latin nyelvű nyomtatványok száma az 1531–1800 közötti időszakban töretlenül és egyenletesen nő, számszerűen a 18. században a legmagasabb, mégpedig több mint 13-szorosa az 1500-as évek második felének. A második táblázat pedig azt mutatja, hogy a latin nyelv részesedése a nyomtatványok nyelvi megoszlásában az 1531–1600 közötti időszakban szinte ugyanakkora (42%), mint az 1751–1800 közötti időszakban (43%), és ez az arány egyértelműen a 18. században a legmagasabb (átlagosan 54%). Azaz Bod Péter látnivalóan reálisan érzékelte a 18. század közepén, hogy a magyarországi írásos kultúra körülbelül 45%-ban latin nyelvű.

A másik kutatás, amelynek adatait érdemes itt ugyancsak diagram formájában felidézni és szemléltetni, Friedrich Paulsen adatsora, aki a német könyvvásári katalógusok (Messkatalog) könyvhirdetéseinek nyelvi megoszlását vizsgálta.¹⁰

¹⁰ Friedrich PAULSEN, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart* (Berlin–Leipzig: Veit, 1919), 627–628.

Paulsen adatsorai azért szemléletesek, mert segítségükkel képet alkothat az olvasó arról, hogyan alakult a latin nyelv aránya az írásbeli kultúrában a kortárs nyugat-európai közegben. Látható, hogy a latin nyelvű kiadványok száma német nyelvterületen nemhogy nem nő a 16. század második felétől a 18. század végéig a 13-szorosára, hanem voltaképp stagnálónak mondható, míg az anyanyelvű (azaz német) nyomtatványok száma a 18. század végére 39-szeresére nő. Számarányukat tekintve a latin nyelvű nyomtatványok folyamatosan és radikálisan csökkenő tendenciát mutatnak, azaz nemhogy nem őrzik meg részarányukat az írott kultúra összességében, hanem hatodára (67%-ról 12%-ra) csökkennek a 18. század második felére. Elmondható tehát, hogy míg a német nyelvterületeken a reformáció ellenére is magasabb volt a 16. században a latin nyelv részesedése az írásos kultúrában (67%, szemben a magyar 42%-kal), olyannyira, hogy az anyanyelvű szövegek arányát is felülmúlta, itt a latin nyelv a 18. századra marginálissá vált, miközben magyar közegben megőrizte részesedési arányát, jelentőségét. A latin nyelv szerepe tehát a magyarországi írásos kultúrában a 18. század (és kisebb mértékben valószínűleg a 19. század) tekintetében európai kontextusban unikálisnak mondható.

Hogyan értelmezhetők ennek fényében az írói lexikonok adatarányai és változásai? A három különböző évszázadban írt lexikon alapján is egyértelmű, hogy a neolatin szövegek száma a könyvnyomtatásnak köszönhetően ugrásszerűen nőtt, de utána is folyamatos a növekedés, a 17. és a 18. században egyértelműen nagyon nagy számú, latinul is író szerzőről tartalmaznak adatokat. A 19. századi neolatin vonatkozások a Szinnyi-lexikon szerint meglepően nagyszámúak, az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szerint kevésbé. Ez a különbség akkor nyer magyarázatot, ha áttekintjük a Czvittinger-lexikon három alapvető sajátságának változásait a későbbi lexikonok esetében. Bod Péter lexikonára mindhárom sajátság jellemző: a magyar írók közösségének területi alapú meghatározása, az írott kultúra egészének feltérképezése és az apologetikus jelleg. Szinnyi lexikona esetében az első két sajátság ugyancsak változatlanul érvényesül. Az apologetikus intenció helyett azonban inkább a pozitívista tudományszemlélet által megkövetelt precizitás, pontosság és enciklopédikus teljességre törekvés jellemzi Szinnyi heroikus vállalkozását. Az *Új Magyar Irodalmi Lexikonra* ellenben egyik karakterisztikum sem jellemző. A magyar írók közösségének meghatározásakor a lexikon a 19. századtól egyértelműen érvényesíti az írók magyarként történő minősítésében az etnikai elvet. Jó példa erre Bél Mátyás (1684–1749) és Anton Bernolák (1762–1813) esete. Bél szlovák anyanyelvű, latinul és németül író 18. századi tudós; Bernolák a századfordulón működő tudós író, akit a szlovák irodalmi nyelv megalapítójaként tartanak számon, latinul és magyarul publikált. Mindketten a Magyar Királyság területén születtek és éltek, szülővárosaik a mai Szlovákia területén találhatók. Mindketten szerepelnek Szinnyi lexikonában, magyarosított névalakkal, mint Bél Mátyás és Bernolák Antal, az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban* azonban már csak Bél kapott helyet. A második sajátság, az írott kultúra egészének feltérképe-

zésére való igény, ugyancsak nem jellemző az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*ra. Ez a lexikon az eddigiekkel ellentétben szelektál: elsősorban, bár nem teljesen következetesen, a szépirodalmat, azaz fikciós irodalmat író szerzőket listázza. Harmadrészt pedig sem az apologetikus jelleg, sem pedig a pozitivista alaposággal megírt enciklopédia azon törekvése nem érvényesül itt, amely minél több szerző, szócikk összegyűjtésére irányul. Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* e tekintetben is szelektív: kanonikus és esztétikai szempontok alapján csak az úgynevezett jelentősebb szerzőket emeli be szócikkeibe. Jól látható, hogy mindhárom változás kedvezőtlen a 19. századi, latinul is publikáló szerzők szempontjából. Egyrészt e szerzők igen jelentős része nem magyar anyanyelvű, nemzetiségi szerző. Másrészt írásaik között igen sok a nem szépirodalmi, például jogi, orvosi vagy egyházi témájú értekezés. Harmadrészt ezek a szerzők sok esetben már a saját korukban, a 19. században is a kánon peremére szorultak. Érdekes itt felidézni, hogy 1830-ban a Pyrker-per¹¹ győztesei olyan kulturális szereplők voltak, akik szerint kizárólag és elsősorban a magyar nyelven írott szövegek képezik a magyar irodalom részét, és magyar szerzőnek az számít, aki magyarul ír. Azaz a kanonikus szelekció nem kedvezett azoknak a szerzőknek, akik ennek az elvnek az ismeretében mégis latinul publikáltak. Mindezen kedvezőtlen körülmények ellenére a 19. századi, latinul író szerzők az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*ban még így is 6%-át teszik ki a teljes neolatin szerzői állománynak, ha pedig a 18–19. századi, latinul író szerzők együttes arányát nézzük, az eléri a 40%-ot. Ez mindenképp elüt az európai neolatin irodalom kapcsán toposzként ismételt jelenségtől, miszerint a neolatin irodalom virágkora a 17. századdal véget ér: magyarországi viszonylatban egészen bizonyosan nem. A fentiek tükrében megfogalmazható az az előzetes elvárás, hogy a narratív irodalomtörténeti kézikönyvek a 19. század végéig komolyan számolnak, külön fejezeteket szentelnek a neolatin szerzőknek és írásaiknak, és kiemelten foglalkoznak a neolatin irodalom 18–19. századi erőteljes és unikális magyarországi jelenlétével.

A narratív hagyomány és a neolatin irodalom

Akárcsak az enciklopédikus kézikönyvek, kezdetben a magyar irodalomtörténet első narratív kézikönyvei is latin nyelven íródtak. E hagyomány legfontosabb kézikönyvei:

¹¹ A vitáról részletesen lásd VADERNA Gábor, „A Pyrker-pör értelmezési lehetőségei”, in *Emlékkötet Pyrker János László és Szemerecsányi Lajos érsekek tiszteletére*, szerk. HORVÁTH István, 39–56 (Eger: Főegyházmezei Levéltár, 2020).

- BÉL Mátyás. *Institutio ad symbola conferenda, dum historiae linguae Hungaricae libros duos [...] edere parat*. Berlin, 1713.
- ROTARIDES Mihály. *Historiae hungaricae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta. Quorum prolegomena generalem in universam historiam Hungariae literarium introductionem continentia prodeunt studio ac sumtu H. M. hungari*. Altonaviae–Servestae, 1745.
- WALLASZKY Pál. *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria, ab initiis Regni ad nostra usque tempora delineates*. Pozsony–Leipzig: Anton Loewe, 1785; 2. kiad. Buda: typ. Regiae Universitatis, 1808.
- PÁPAY Sámuel. *A magyar literatura esmérete két részben*. Veszprém: Számmar Klára, 1808.
- TOLDY Ferenc. *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig, rövid előadásban*, 1–2. Pest: Athenaeum Kiadó, 1864–1865.
- BEÖTHY Zsolt, szerk. *A magyar irodalom története*, 1–2. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1893–1895.
- PINTÉR Jenő. *A magyar irodalom története: tudományos rendszerezés*, 1–8. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1930–1941.
- SÓTÉR István, főszerk. *A magyar irodalom története*, 1–6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964–1966.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. *A magyar irodalom története*, 1–3. Budapest: Gondolat Kiadó, 2008.
- GINTLI Tibor, szerk. *A magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.

Bél Mátyás és Rotarides Mihály kötetei, mint címükben az *institutio* és a *lineamenta* kifejezések is utalnak rá, inkább vázlatok a magyar irodalomtörténeti narratíva kidolgozásához. Bél kötete¹² a magyar nyelv történetének megírására tesz javaslatot, hozzákapsolva egy kultúrtörténeti narratíva megalkotását. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ez nem jelenti azt, hogy úgy ítélte volna, hogy a latin nyelvű művek figyelembevételére ne lenne szükség. Ennek egyértelmű jele, hogy ő maga *hungarus* identitású értelmiségiként egyaránt beszélt szlovákul, magyarul és németül, a nyelvi tarkaságot pozitívumnak tekintette. Saját identitását úgy fogalmazta meg latinul, hogy „lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus”.¹³ Tudományos könyveit kizárólag latin nyelven írta. Írt német nyelvtant magyar nyelvűek

¹² BÉL Mátyás, *Institutio ad symbola conferenda, dum historiae linguae Hungaricae libros duos edere parat* (Berlin, 1713). Bél irodalomtörténeti koncepciójáról lásd TARNAI Andor, „Mátyás Bél und die ungarische Sprach- und Literaturwissenschaft”, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1986): 165–175.

¹³ Peter BROCK, *The Slovak National Awakening: An Essay in the Intellectual History of East Central Europe* (New York: University of Toronto, 1976), 15–16.

számára,¹⁴ németek számára magyar nyelvtant,¹⁵ kiadott latin nyelvtankönyvet is,¹⁶ előszót írt Doleschall Pál szlovák nyelvkönyvéhez.¹⁷

Rotarides kötete,¹⁸ amelyet Wittenbergben töltött egyetemi évei alatt írt, csak bevezetője az általa tervezett irodalomtörténeti összefoglalásnak, melyet a szerző korai halála miatt nem tudott elkészíteni. A teljes mű öt kötetből állt volna. Az első a megjelent elméleti bevezetés, melyben egyrészt a *historia litteraria* műfaját és saját művének tervezetét ismertette, másrészt sorra vette azokat az írókat, akik tárgy-körébe vágó műveket adtak ki. A második kötet írástörténettel foglalkozott volna. A harmadikban történeti narratíva szerepelt volna a magyarországi tudományok eredetéről, fejlődéséről, a fontosabb szerzőkről, könyvekről és intézményekről. A negyedikben iskolatörténet, az ötödikben írói lexikon kapott volna helyet. Az a bevezető kötetből is kiderül, hogy Czvittingerhez hasonlóan Rotarides is egy tág írásos kultúrafogalomban gondolkodott, nem választotta le erről a szépirodalmat. A művek és szerzők identitásánál a területi elvet kívánta alkalmazni, nem volt tekintettel azok nyelvére. Az anyanyelv irodalmi alkalmazását szorgalmazta, de csak felvilágosító, tudományterjesztő jelleggel; a tudomány nyelvének a latint nevezte. Irodalomtörténeti narratívája tehát bizonyosan magában foglalta volna a magyarországi neolatin irodalom valamennyi általa ismert alkotását és eredményeit.

Némi túlzással elmondható, hogy amit Rotarides eltervezett, azt Wallaszky megvalósította. Pontosabban, Wallaszky kötete¹⁹ nagyjából megfeleltethető annak a koncepciónak, amelynek mentén a Rotarides-sorozat 3. kötete készült volna el: a magyarországi írásbeliség, tudományok eredete, fejlődése, a fontosabb szerzők,

¹⁴ BÉL Mátyás, *Institutiones linguae germanicae. Atque de linguae germanicae et slavicae in Hungaria ortu, propagatione et dialectis praefatus est* (Leutschoviae: Brewer, 1718).

¹⁵ BÉL Mátyás, *Der Ungarische Sprachmeister, oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache* (Posoniae: Royer, 1725).

¹⁶ Bél latin nyelvtankönyvéről és a latintanítással kapcsolatos nézeteiről lásd TÓTH Gergely, „Bél Mátyás nézetei a latin nyelv iskolai oktatásáról”, in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és MOLNÁR Dávid, 47–62 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023).

¹⁷ DOLESCHALL Pál, *Grammatica slavico-bobemica, in qua, praeter alia, ratio accuratae scriptionis et flexionis, quae in hac lingua magnis difficultatibus laborat, et genuinis fundamentis, in Hungaria insinuator, cum appendice*, (Posoniae: Royer, 1746), 1–20.

¹⁸ ROTARIDES Mihály, *Historiae hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta. Quorum prolegomena generalem in universam historiam Hungariae litterarium introductionem continentia prodeunt studio ac sumtu H. M. hungari* (Altonaviae–Servestae, 1745). Rotarides munkásságáról részletesen lásd Paul KÁRPÁTI, Béla SZENT-IVÁNYI és Andor TARNAI, „Das Stammbuch von Michael Rotarides”, in *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung: Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag*, szerk. Aleksander V. ISACENKO, Wilhelm WISSMANN és Heinrich STROHBACH, 214–230 (Berlin: De Gruyter, 1965); Erika BRÁNOVÁ, „Rotarides’s reception and summary of the history of Hungarian education”, *Slovenská literatúra* 48, 4. sz. (2001): 310–317.

¹⁹ WALLASZKY Pál, *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria, ab initiis Regni ad nostra usque tempora delineatus* (Pressburg–Lipsiae: Anton Loewe, 1785; Buda: Typ. Regiae Universitatis, 1808²). Wallaszky irodalomtörténeti kézikönyvéről lásd BÁTORI Anna, „A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer”, *Irodalomismeret* 3 (2016): 35–63.

könyvek és intézmények sora rendeződik itt kronológiai vonalba a hunok korától a szerző életidejéig. Minden fejezetben tudományágak szerint haladva csoportokba gyűjti az írók neveit, jegyzetben adja meg az életükre és munkáikra vonatkozó információkat. Külön részletes ismertetést ad az iskolák, a nyomdák és a könyvtárak létrehozásáról és működéséről. Narratívája az adott kor meghatározottságaiból és kultúraértelmezéséből indult ki; a műveket nem elsősorban esztétikai elvek mentén értékelte, hanem arra összpontosított, mennyiben segítik elő a már létező vagy létrehozandó kulturális intézmények működését. Ennek megfelelően Wallaszky is a területi elvet alkalmazta a szerzők identitásánál, nem volt tekintettel azok nyelvére. A legutolsó fejezetben két ponton tér ki arra a kortárs felvetésre, hogy a magyar nyelvnek megkülönböztetett szerepe legyen akár még a latinnal szemben is a magyarországi kultúrában. Egyrészt az egységes anyanyelvi oktatás bevezetése kapcsán megjegyzi, hogy az ország nyelvi és vallási sokszínűsége miatt ez komoly nehézségekbe fog ütközni, a latin nyelv mint *lingua franca* elsajátítása továbbra is nélkülözhetetlen, a német nyelv elsajátítása pedig előnyös lesz.²⁰ Másrészt annak kapcsán, hogy a pesti egyetemen létrehozták a magyar nyelv tanszékét, egy lábjegyzetben kifejti, hogy az utóbbi egy-két évtizedben egyfajta *zelus*, azaz szenvedélyes, egyben elvakult törekvés jelent meg a magyar államműködés és közélet átállítására a latinról magyar nyelvre, ami a Királyság csatolt részeiben nem talált követőkre.²¹

A 18. századi latin *historia litteraria*-kötetek után Pápay Sámuel magyar nyelvű irodalomtörténete²² paradigmaváltást jelent, mégpedig nemcsak abban, hogy magyar nyelven íródott. A kötet koncepciója látszólag Bél terve mentén épül fel, az

²⁰ „Nimirum: Imo spectate nationum, linguarum, et Religionum varietate, Regni incolae sunt valde dissimiles. Sunt loca quidem, ubi unica viget lingua, et unica inter iuventutem Religio; sed sunt etiam, ubi unica est in usu lingua, et duae dissimiles Religiones; porro, ubi duae linguae, et unica Religio, atque denique, ubi (quod quidem rarissimum) complures linguae, ac Religiones discrepantes, inter discipulos obtinent. Libri itaque Scholarum quoquomodo impellent. 2.) Considerandum venit, latini sermonis notitiam iis, qui Hungariam eique iunctas Provincias incolunt, vehementer esse necessariam, ideo in ludis his, nonnulli adolescentes ad studium hoc praeparari debent. 3.) Germanicae linguae usus insigniter est utilis. Quare cognitio eius omnibus promiscue discipulis (successu temporis) imprimenda est.” WALLASZKY, *Conspectus...*, 488–489.

²¹ „Zelus hic Linguam Hungaricam excolendi a morte Aug. Iosephi II. in primis est luculentus. In Ratione Educationis Theresianae, praescribatur prae ceteris doceri in scholis inferioribus lingua Germanica. Aug. Iosephus II. evexit eam ad dignitatem Linguae vernaculae, universalis et Diplomaticae in Hungaria. Omnes Constitutiones Regiae, Mandata et responsa ad Dicasteria Regni eadem scripta, eadem in illis acta, immo in rebus ad Ius in Foris dicendum pertinentibus iamiam inducenda fuerat. Id quod Nationi omnino placere non potuit. Post mortem eius itaque excitata, tanto magis urget usum idiomatis sui et in omnibus Institutis Litterariis culturam, Sanctione Regia et Lege Publica demandatam. Immo multi Comitatus, in Foris quoque Iuridicis eam induxerunt. In reliquis Coronae adnexis Provinciis, pro institutione extra ordinem est proposita, quibus satis fuerit, peculiarem eius Magistrum latinis in scholis conservare.” WALLASZKY, *Conspectus...*, 567.

²² PÁPAY Sámuel, *A magyar irodalomtörténet két részben* (Veszprém: Számmar Klára, 1808). A kötetről lásd MARGÓCSY István, „Pápay Sámuel és a irodalomtörténet”, *Irodalomtörténet* 62 (1980): 377–404.

első rész tudniillik a magyar nyelv eredetét, sajátságait, fejlődését tárgyalja, és erre a narratívára épül rá a második rész, amely a irodalom fejlődését mutatja be. A irodalmat világosan definiálja: műveltséget, mégpedig az írásos kultúrában testet öltő műveltséget ért alatta, akárcsak az eddigi szerzők. Azonban Pápay bevezeti a nemzeti irodalom fogalmát, amelynek fő ismérveként a nyelvet teszi meg: ezért a nemzeti irodalom az ő értelmezésében a magyar nyelvű irodalmat jelenti. Ez a szemlélet meghatározza narratívája egészét: csak és kizárólag a magyar nyelvű írásbeliség történetét kívánja bemutatni, latin művek és latin szerzők nem kapnak helyet benne. A jelenkori irodalom leírását pedig a magyar nyelv művelésére vonatkozó programmal zárja. Ebben külön kitér arra, hogy a latin nyelv helyett is a magyart kell használni: példaként a német irodalmat hozza fel, amelynek utóbbi évszázadban bekövetkezett fejlődését annak tulajdonítja, hogy „a Deáksággal alább hagyott”, azaz a latin írásbeliséget háttérbe szorította.²³ Ez a narratíva tehát fordulópont és paradigmaváltás a neolatin irodalom reprezentációja szempontjából is: a neolatin irodalom itt radikálisan kiszorul a nemzeti irodalom köréből, és mivel semmilyen más aktuális nemzeti narratívához nem rendelhető hozzá, egyfajta intellektuális senkiföldjére kerül.

Toldy Ferenc kétkötetes irodalomtörténetét a magyar irodalomtörténetírás első professzionális műveként szokás emlegetni.²⁴ Toldy a bevezetőben az irodalomtörténetírást olyan narratívaként határozza meg, mely fejlődési irányokat és összefüggéseket vázol fel az írásos kultúra egy adott halmaza kapcsán. Megállapítja, hogy

„valamely nemzet összes vagy egyetemes irodalomtörténete kiterjed az irodalmi munkásság minden ágaira, tehát a szorosán tudományos és különböző nyelveken készített művekre is; a nemzeti irodalomtörténet ellenben a nemzet nyelvén készült műveket tárgyalja okbeli összefüggésekben, különös tekintettel azokra, mikben a nemzeti szellem sajátosságai különösen nyilatkoznak, tehát a költészet és szónoklatra, a bölcsészetre, vallástudományra és történetírássra: nem mellőzve mégis az exact, vagyis mértani, természeti, s az ezeken alapuló gyakorlati tudományok irodalmát sem. Végre figyelemmel van a nyelvre, mint az irodalmi művek közegének, koronkénti mind belső változásaira, s ez a belső nyelvtörténet; mind külső viszonyosságaira,

²³ „Tudgyuk, hogy ekkor az Ausztriai Birodalomban is, valamint nálunk és más Európaiaknál, a Deák Nyelv volt mind az Országlásnak, mind az Oskolai Tanításnak Nyelve, és ez némelly Európaiaknál ugyan nem sokára meghanyagott, de állandóan tartott az majd minden Német Tartományokban szinte a múlt 18dik Századnak közepéig; mert jól tudgyuk azt is, hogy alig van több ötven esztendejénél, mióta Német Ország a Deáksággal alább hagyván, jobban kezdette gyarapítani nemzeti Literatúráját. Mit keresünk ennél több okot arra, hogy a múlt Századig, miért nem mehetett elő a mi nemzeti Literatúránk?” PÁPAY, *A magyar irodalom...*, 459–460.

²⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig, rövid előadásban*, 1–2 (Pest: Athenaeum Kiadó, 1864–1865). A kötet kontextusáról lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004).

s ez külső nyelvtörténetnek neveztetik. Mindkettő fontos, mert a nyelv belső állapotja és fejlődése, s az irodalmi művek becse, kölcsönösen határozzák egymást, annak külső állapotjaitól pedig az irodalom gazdagsága, divata és hatása függ.”²⁵

Ennek megfelelően Toldy műve kronologikusan, a magyar nyelv fejlődési korszakai mentén tagolva építi ki narratíváját, a fejezetek a nyelvfejlődés adott állapota után a szépirodalmi műfajok áttekintésével folytatódnak, végül a szaktudományok írásos produktumait ismertetik röviden. A 10–16. század kapcsán sem tér ki Toldy a latin irodalmi művekre és műfajokra, a legjelentősebb humanista neolatin költőnek, Janus Pannoniusnak csak egy felsorolásban említi a nevét, minden további kommentár nélkül. A 18–19. század időszakából latin szépirodalmi műveket egyáltalán nem említ, a tudományos irodalomból pedig csupán a klasszika-filológia és az esztétika kapcsán hivatkozik latin művekre. Ezek az említések sem pozitívak: „Két jeles szépész, Greguss Mihály és Schedius Lajos élő szóval és irodalmilag fejtegették a szépet, amaz Bouterwek nyomában haladva, ez éles észszel új rendszert alkotva: de latinúl, amiért az iskola falai közül ki nem hatottak az életre.”²⁶ A neolatin irodalom, mind a szépirodalom, mind a tudományos művek, ezzel szinte teljes egészében kívül rekedt a magyar irodalomtörténetírás horizontján.

Beöthy Zsolt századvégen kiadott kötetének²⁷ újdonsága, hogy e vállalkozásban ő maga mintegy főszerkesztőként működött, a kézikönyv koncepcióját és bevezetőjét alkotta meg, az egyes fejezeteket azonban szakértőkkel íratta. Ez azért is jelentett lényegi változást, mert ebben az időszakban már megindult a magyarországi neolatin irodalom szövegeinek programszerű felkutatása és kiadása: az első intézményes kiadványsorozatot a Magyar Tudományos Akadémia indította útjára, *Monumenta Hungariae Historica* címen, 1857-től, és mint a címe is mutatja, elsősorban történeti forrásokat publikált.²⁸ Mivel az ekkor domináns pozitívista tudomány szemlélet a kontextuskutatás és az enciklopédikus pontosság és teljesség követelményeit is hangsúlyozta, ez és az új forráskiadványok történeti súlya lehetővé tette, hogy a nemzeti irodalom narratívájába a magyarországi neolatin irodalomnak legalább néhány szegmense integrálódjék. Beöthy nemzeti irodalom-definíciója ennek következtében már kevésbé nyelvközpontú, mint Toldy:

²⁵ TOLDY, *A magyar nemzeti...*, 1:2.

²⁶ TOLDY, *A magyar nemzeti...*, 2:255–256.

²⁷ BEÖTHY Zsolt, szerk., *A magyar irodalom története*, 1–2 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1893–1895). Beöthy koncepciójáról lásd SZÉNÁSI Zoltán, „A magyar nemzettudat kis-tükre: Beöthy Zsolt irodalomtörténeti szintéziséről”, in *Kösziklára építve: írások Dávidbázi Péter tiszteletére*, szerk. PANKA Dániel, PIKLI Natália és RUTKAY Veronika (Budapest: ELTE, 2018), 367–373.

²⁸ A *Monumenta Hungariae Historica* (1857–1917) sorozat kötetei elérhetők online, hozzáférés: 2024.05.20, <https://www.arcanum.com/hu/product/MTHNHHS/>.

„Az irodalom mai fogalmának meghatározása: az egész nemzetnek szóló szellemi alkotások összessége. A magyar irodalmat nem minden magyar nyelven írott könyv képezi; hanem a magyar szellemnek minden olyan alkotása, éljen bár csak a nép ajkán, vagy legyen írásba jegyezve avagy nyomtatásban közzétéve, amelynek fölfogása, célzata, tárgya vagy előadása által megnyilatkozik a nemzet lelke, gondolkodása, érzése, képzelete, vagy legalább valami belőle.”²⁹

Ez a meghatározás esélyt adott arra, hogy például a középkor irodalmából a magyar vonatkozású, de latin nyelvű krónikairódalom a magyar irodalom részeként legyen értelmezhető: „Nemzeti Krónikának nevezzük, bár latin nyelven szól, bár egy klastromnak a világtól elzárt falai közt jött létre. De a latin köntösön áthalatszik a magyar szív dobbanása, és a hazafiság napja besugározza a szerzetes élet egyformaságát.”³⁰ Beöthy kézikönyvében a magyarországi latin nyelvű humanizmus is külön fejezetet kap, Janus Pannonius kapcsán hivatkozik a kötet a 18. századi neolatin szövegkiadásokra is. Ám ezek az engedmények csupán a 15. századig érvényesülnek. Az ezt követő időszak kapcsán a kötet koncepciója szerint: „A latin költészetet a 16. század nemzeti áramlata eltemette; de az irodalmi formák iránt eltompult az érzék: e formát századok multával találta meg a nemesebbé váló nemzeti ízlés.”³¹ Ennek megfelelően a 17. századtól egyáltalán nem ismertet latin szerzőket és műveket a kézikönyv. Egyetlen kivételt a narratíva megalkotásához felhasznált historiográfiai munkák jelentették: Beöthy kötete ugyanis számontartja és hivatkozik Czvittinger és Horányi latin irodalomtörténeteire is.³²

A 20. század elején az erősödő európai neolatin kutatások és a komparatisztika új lendületet adott a magyar filológiában a neolatin szövegek kiadásának. Ezt mutatja a három, ekkortájt meginduló sorozat is: az *Analecta nova*,³³ a *Scriptores rerum Hungaricarum*³⁴ és a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*.³⁵ Ezek a kötetek a 15–17.

²⁹ BEÖTHY, *A magyar...*, 1:8.

³⁰ BEÖTHY, *A magyar...*, 1:138.

³¹ BEÖTHY, *A magyar...*, 1:100.

³² BEÖTHY, *A magyar...*, 1:4–8.

³³ A sorozat teljes címe: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia, inssu Academiae scientiarum Hungaricae ex scriptis ab Eugenio Abel relictis cum commentariis edidit partimque auxit Stephanus Hegedűs*. A kötetek listája megtalálható a *Repertorium Fontium Medii Aevi Historiae Hungaricae* adatbázisában, hozzáférés: 2024.05.20, <https://rf.mgyi.abtk.hu/index.php?category=sercoll&azonosito=80>.

³⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, 1–2, szerk. SZENTPÉTERY Imre (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1937).

³⁵ A *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* sorozat kötetei online elérhetők: *Nemzeti Klasszikus Kritikai Kiadásai*, hozzáférés: 2024.05.20, <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/sorozatok/bsmrae/>. Juhász Lászlóról lásd RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Juhász László és a Bibliotheca”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 53–62 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2012).

századi neolatin irodalom kiadását célozták. Minden bizonnyal szerepük volt abban, hogy Pintér Jenő nyolckötetes, 1930–1941 között publikált magyar irodalomtörténetében³⁶ önálló fejezetek formájában megjelenik, megfogalmazást nyer a magyarországi neolatin irodalom narratívája. Minden kötetben külön fejezetet kap az adott korszak „neolatin irodalma”, és az utolsó ilyen fejezet a 19. század első harmadának irodalmát bemutató kötetben található. Pintér bizonyos mértékig újra visszatér a *hungarus* identitás nyelvileg toleráns, területi alapú szemléletéhez: a 19. századig a magyarországi latin irodalom mellett külön fejezetet szentel a magyarországi német irodalomnak, a 19. század közepétől pedig a magyarországi szlovák, román, szerb irodalomnak is. Ugyanakkor ezeket a szövegeket, szerzőket a magyar nyelvű irodalomtól elkülönülten, leválasztva, a korszak végére betagolt kisebb fejezetben tárgyalja, mintegy függelék-ként. Ezt a szerkesztési gyakorlatot minden bizonnyal befolyásolta a korszak politikai kontextusa, amellyel mintegy implicite szembemenve Pintér nem kívánta szimbolikusan beolvasztani a magyarországi narratívába például a szlovák vagy szerb narratívát. Ugyanakkor a neolatin irodalom különválasztását ez az óvatosság nem indokolja, mivel a latin nem kötődik szimbolikusan olyan modern nemzeti/nemzetiségi identitáshoz, mely a 20. században önálló irodalomtörténeti narratívára tarthatott volna igényt.

A Sőtér István főszerkesztésében 1978-ban megjelent, ’spenót’-nak becézett hatkötetes magyar irodalomtörténet³⁷ neolatin irodalommal kapcsolatos álláspontja két ponton hoz újdonságot. Egyrészt a kézikönyv már szinte kizárólag a fikciós szépirodalmi szövegekre és az ezekkel kapcsolatos historiográfiai írásokra összpontosít, a tudományos irodalom kívül kerül a látókörén. Másrészt pedig, mivel az egyes fejezeteket itt is szakértők írták,³⁸ a neolatin szépirodalom fontosabb szövegeit, szerzőit ez a kézikönyv is tárgyalja. De nem a 19. század végéig, hanem csupán az első két kötetben, amelyek 1772-ig, a barokk korszakáig tekintik át a magyar irodalom történetét. Erre a kézikönyvre is jellemző, hogy a középkor és a humanizmus időszak után már inkább csak függelék-ként, eredeti kontextusából kiragadva, elkülönítve és szűkszavúan tárgyalja a neolatin szövegek világát.

Az utolsó két, 21. századi kézikönyvről elmondható, hogy ezek célja az eddigi kötetekkel ellentétben nem a magyar irodalom történetének minél átfogóbb megírása volt. A 2008-as kötet³⁹ alapkoncepciója az, hogy a magyar irodalomtörténet nem beszélhető el egyetlen nagyívű narratívában, hanem narratívák sorozatából

³⁶ PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története: tudományos rendszerezés*, 1–8 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1930–1941). Pintér Jenőről lásd BÓKA László, *Arcképvázlatok és tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 147–148.

³⁷ SÓTÉR István, főszerk., *A magyar irodalom története*, 1–6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964–1966).

³⁸ A 20. század második felének neolatin kutatásairól és szakembereiről lásd HAVAS László, „Ricerche sulla letteratura mediolatina e neolatina in Ungheria nella seconda metà del secolo XX e alle soglie del nuovo millennio: Dai centri di ricerche ai programmi nazionali...”, *Camoenae Hungaricae* 2 (2005): 127–142.

³⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk., *A magyar irodalom történetei*, 1–3 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008).

áll. Minden fejezet külön témát jár körül, valamelyest megtartva a kronológiai rendet, amennyiben ezek a narratívák egy-egy nevezetes dátumhoz vannak hozzárendelve. Itt a 17. századig tartó időszakot tárgyaló fejezetekben rendszeresen és viszonylag szervesen bukkannak fel latin szövegekre vonatkozó megfigyelések. Az utolsó olyan fejezet, amelyben magyarországi szerző latin művéről egy mondatnál hosszabban szó esik, az 1743-as dátumhoz rendelt, Faludi Ferenc költői életművét bemutató fejezet, amely három mondat erejéig kitér az egyébként magyarul publikáló szerző latin nyelvű *Omniarium* című kötetére. A 18. századi fejezetek kapcsán már csak félmondatos utalások vonatkoznak latin szövegekre, a 19. századi fejezetekben pedig nem találunk ilyet.

A 2010-es, 'kék bálna'-nak becézett kötet⁴⁰ ugyancsak többszerzős könyv, amely elsősorban felsőoktatási tankönyvként íródott. Didaktikus okokból újra visszatér az egy narratíva elvéhez, céljából és terjedelméből fakadóan erősen szelektív, kánonképző intenciójú. Kifejezetten neolatin irodalommal foglalkozó fejezete nincs, az előző kötethez hasonlóan a 17. századig viszonylag gyakoriak a latin szövegekre is támaszkodó alfejezetek. Az utolsó, cím szerint (egy mondat erejéig) említett latin nyelvű szöveg Kocsis Csergő Bálint 1728-ban megjelent emlékirata.⁴¹ A 18. századi fejezetekben egy-egy félmondatnyi utalás szintjén megjelenik annak jelzése, hogy a korszakban még létezett latin újság, a közköltészet egy része latinul íródott, az oktatásban még mindig kulcsszerepe volt a latinnak, de konkrét latin nyelvű szövegekről és szerzőkről sem itt, sem a 19. századi fejezetekben nem esik már szó.

Konklúziók

Jól látható tehát, hogy egyrészt a nemzeti narratíva megjelenése, másrészt az irodalomfogalom fikciós (szép)irodalomra szűkítése következtében a narratív irodalomtörténetek látókörén végül épp annak a két évszázadnak, a 18. és 19. évszázadnak a magyarországi neolatin irodalma került kívül, amelyek az írói lexikonok adatai szerint a magyarországi neolatin irodalom igen jelentős részét adják, sőt, arányaikat tekintve európai kontextusban is unikálisnak számítanak. Az írói lexikonok tanúsága szerint ugyanis a latinul is író szerzők körülbelül 70%-a, ezen belül a szépírók 40%-a élt és alkotott ebben az időszakban. Az is megfigyelhető, hogy a narratív kézikönyvekben már a 16–17. századi irodalom tárgyalásánál is inkább csak függelék-szerűen, szervetlenül, gyakorta elsősorban magyarul publikáló szerzők latin művei kapcsán esik szó latin szövegekről. E tradíció beágyazottságát tovább erősíti, hogy a neolatin szövegeket magyar fordítással, kommentárokkal közzétevő, a 19. század

⁴⁰ GINTLI Tibor, szerk., *A magyar irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

⁴¹ Friedrich Adolph LAMPE, *Historiae Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transilvania* (Trajecti ad Rhenum: Poolsum, 1728).

óta működő szövegkiadó sorozatok is elsősorban a humanizmusra összpontosítanak, a 17. századdal bezárólag, illetve a tudományos munkák közül a történettudományi szövegekre. Olyannyira, hogy maguknak az itt említett 18. századi latin *historia litteraria*-kézikönyveknek a magyar fordítása, kritikai kiadása sem készült el.

Ez a már-már skizofrén profilú tendencia, amely a magyarországi neolatin irodalom enciklopédikus és narratív irodalomtörténetekben való megjelenítése kapcsán kibontakozik, több szempontból is tanulságos. Úgy tűnik egyrészt, hogy a 18–19. századi magyarországi neolatin irodalom egyfajta alámerült Atlantiszként még rengeteg, feltárássra váró szöveget tartogat. Másrészt a feltáráson túl fontos feladat a szövegek szerves újraintegrálása a magyar irodalomtörténeti diskurzusba, valamint nemzetközi unikalitásuk felmutatása és megjelenítése. Ennek a folyamatnak az első lépése a kifejezetten ezt az időszakot célzó szövegkiadások megindítása lehet: ezt célozva alakult meg 2023-ban az Irodalomtudományi Intézetben a *18–19. Századi Latin Költők* kutatócsoport, amely a 18–19. századi latin nyelvű lírai életművek szövegkiadására vállalkozik, ezúttal nemcsak magyar fordítással és kommentárokkal, hanem a tervek szerint angol nyelven is. Ugyanakkor a fenti vizsgálatból az is világos, hogy a filológiai munka mellett komoly szemléleti és módszertani változásra is szükség van ahhoz, hogy a 18–19. századi neolatin szövegek ne csupán forráskiadványokban, a neolatin konferenciákon és szűkebb körű publikációkban, hanem a reprezentatív narratív irodalomtörténeti kézikönyvekben és a szakmai körökön túlmutató műveltség rétegei között is megjelenjenek.

PIROSKA BALOGH

The Interpretation and Research of Neo-Latin Literature in the Hungarian ‘historia litteraria’ Tradition between 1711 and 2011

The culture of Hungary held Neo-Latin literature in a unique place, closely tied to the special status of the Latin language in the country. As a result, a significant part of Hungarian literature was written in Latin, even in the nineteenth century. This paper explores how the Neo-Latin tradition appears in handbooks on the history of Hungarian literature since the eighteenth century. It looks at whether authors reflect on the Latinity of a particular cultural segment in Hungary, consider it part of national literature, and in what framework and methodology they present and process it. This exploration covers a three-hundred-year history of Hungarian Neo-Latin Studies based on a review of literary history manuals and literary lexicons. It reflects on changes in the context, including the relationship with the development of academic disciplines and the concept of the nation, as well as the methodological context.

Szűz Mária-tisztelet Halápy Konstantin piarista szerzetes költeményeiben

Halápy Konstantin a magyarországi neolatin költészet egyik olyan alakja, akiről a különböző irodalomtörténeti és enciklopédikus összefoglaló munkák¹ hozzá a sztenderdnek mondható adatokat az életrajzot és a műveit, legfontosabb műfajait illetően, ám emellett munkásságának a szövegszintű ismerete és értékelése még nem, vagy csak részben történt meg. Tehát Jelenits István tanulmányát² és a legutóbbi idők néhány alapos szövegszintű vizsgálatát³ leszámítva nem tudjuk pontosan meghatározni sem a témáit, sem a költői színvonalát, sem a forrásait. Halápyt leginkább mint epigrammaköltőt tartja számon az irodalomtudomány, bár számos

¹ SÓTÉR István, főszerk., *A magyar irodalom története II: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 418–419: „A szófaragásban, formai nehézségek keresésében és megoldásában azonban nem a jezsuita, hanem a piarista költők vitték el a pálmát. Iskolájukat Moesch Lukács (1651–1701) alapította meg [...]. Tanítványai közül Halápy (Alapi) Konstantin (1698–1752) volt a legtermékenyebb [...]. A latin szerzetesi költészet jelentősége egyes-egyedül fejlődéstörténeti: a művek nagy tömege, az ugyanazon fogásokat alkalmazó feldolgozási mód, számos műfaj és téma a század második felében egyre gyorsuló ütemben elmagyarosodott költészetét nagyban befolyásolta. Az elvilágiasodó nemesi literatúrában természetesen alig juthatott szóhoz a jezsuiták kegyes, Regnum Marianum-hazafisága, de a tőlük elkezdett honfoglalási eposz az irodalom egyik központi kérdésévé vált; erőteljesen megindult az ország tájainak költői feldolgozása, a réginel már realisabb alapon, népi mondák felhasználásával; a kiséposz és a heroida pedig lényegesebb tartalmak kifejezésére is alkalmasnak bizonyult, mint amire a szerzetesek használták.”; NÁDOR Zsófia, „Halápi Konstantin”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon III*, főszerk. KÓSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 487–488: „[...] Majdnem minden műfajban alkotott, de elsősorban epigrammaköltő [...]”

² JELENITS István, „A latin nyelvű epigramma tizenhetedik századbeli piaristák költői gyakorlatában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73, 2–3. sz. (1969): 176–198.

³ LACZKÓ Eszter, „Epigrammata quaedam Patris Constantini: Halápy Konstantin kéziratban maradt költeményeiről”, *Irodalomtörténet* 38, 2. sz. (2007): 233–242; PINTÉR Kitti, „Halápy fabuláinak viszonyrendszere: Szenvedélyelméleti perspektívák az *Apologorum moralium libri VI*. című fabulagyűjteményben”, in KOR/TÁRS: *Kapcsolat, báló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában: Fiatalok Konferenciája 2018*, szerk. ERDŐDI Alexandra Anita, FINTA Mária Anna, MOLNÁR Annamária, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 155–169 (Budapest: Reciti, 2019).

egyéb műfajban alkotott, és nem tudunk arról, hogy ő maga az epigrammát tartotta volna a fő műfajának. A „Halápy mint epigrammaköltő” toposz feltehetőleg annak köszönhető, hogy a kevés róla megjelent szakirodalom elsősorban az epigrammáira koncentrált.⁴

Életrajzát a rendtárs Kácsor Keresztély kéziratban maradt írásai tartották fenn,⁵ valamint a szintén piarista Horányi Elek *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri* című művében⁶ egy többoldalas szócikket szentel Halápy élete és művei bemutatásának, amelyre Halápy monográfusa, a rendtárs Friedreich Endre nagymértékben támaszkodik.

Halápy Konstantin, szerzetesi nevén Constantinus a Passione Domini, eredeti nevén Ferenc,⁷ a piarista rend egyik magyarországi felvirágoztatója, Ungváron született 1698. március 15-én, 1718-ban lépett a piarista rendbe, 1720. október 21-én egyszerű fogadalmat tett Privigyén.⁸ Származásáról Kácsor Keresztély és Horányi Elek is megemlékezik; úgy tudni, hogy ősei a Debrecen közeli Haláp községben laktak, de a Hódoltság korában a család északra költözött. Halápy életéről 1716-tól vannak biztos adataink. Több településen tanult (Ungvár, Léva, Nagyszombat, ahol a jezsuita gimnázium tanulója; 1723-ban Privigyén filozófiát tanult; 1727-ben Nyitrán teológiát tanult, és ugyanitt tanított is. Tanítani 1720-tól kezdett, és kiemelendő, hogy 1720 és 1723 között tanár az újonnan alapított debreceni piarista iskolában, tehát nagyon fontos szerepet kapott a piaristák debreceni megtelepedésében és a debreceni katolikus egyházi élet újraindításában.⁹ Ennek a fáradságos és felemelő időszaknak állít emléket a debreceni Szent Anna-templom freskóciklusának egyik darabja 1936–1937-ből, Ungváry Sándor festőművész alkotása. A képek megrendelője, Lindenberger János plébános, nagyváradi kanonok a nagyváradi egyházmegye jeles alakjait és eseményeit szerette volna megörökíttetni a templomhajó

⁴ Például FRIEDREICH Endre, *Halápy Konstantin emlékezete: 1698–1752* (Temesvár: Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda, 1903), 25: „Bár kettős hivatala nagyon elfoglalta, mégis talált időt, hogy a muzsáknak is hozzon áldozatot. Különösen apróbb darabokat, epigrammákat írt.”; JELENITS, „A latin nyelvű...”; MILOSLAV KONEČNÝ, *Poetika epigramov Konštantína Halápyho: K výskumu latinskej barokovej epigramatiky* (Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2011). Konečný kötetét még nem állt módomban részletesen tanulmányozni.

⁵ KÁCSOR Keresztély, *Historiae de ortu et progressu Provinciae Hungariae Cler. Reg. Paufer. Matris Dei Schol. Piarum ab anno 1666 ad annum 1721 [...]* Pars I, Magyar Piarista Rendtartomány, Központi Levéltár, I. 2a. Manuscripta vetera 2, Series altera 14, 157–158, 357–358, 415; KÁCSOR Keresztély, *Virorum doctrina illustrium, qui in nostra Scholarum Piarum Provincia Hungariae ab ejusdem initii ad annum Domini 1774 existere*, Pars I, Magyar Piarista Rendtartomány, Központi Levéltár, For. 6. 19b. V113. 68–70.

⁶ HORÁNYI Elek, *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri, quorum ingenii monumenta exhibet Alexius Horányi Budensis eiusdem instituti plurimumque societatum eruditatum membrum*, Pars I (Budae: typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1808), 9–13.

⁷ KÁCSOR, *Historiae de ortu et progressu Provinciae Hungariae...*, 157; FRIEDREICH, *Halápy...*, 2.

⁸ Halápy Konstantin életéről lásd részletesen: FRIEDREICH, *Halápy...*

⁹ BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel és TOMEK Vince, *A magyar piarista rendtartomány története* (Budapest: Magyar Kegyetanítórend, 1943), 33.

ablakai alatt helyet kapó nyolc falmezőben. Az egyik képen Halápy Konstantin és a rendfőnök Szlopnyai Elek láthatók.¹⁰

Halápyra jellemző volt, hogy a rendalapító Kalazanci Szent József példájára a szabadidejét is a tanulók között töltötte, amiről egy fennmaradt történet is tanúskodik. Debreceni tanítványainak egy ilyen alkalommal iskolai kirándulást szervezett a közeli Haláp községbe, hogy együtt tekintsék meg ősei szülőföldjét. Megtalálták Haláp egykori templomának romjait és a dűledező templomtornyot. A tanulók körbejárták, majd Halápy valamiféle isteni sugallatra elhívta onnan a tanítványait, azután a rom közelében letelepedtek a fűvön, hogy elfogyasszák uzsonnájukat. Ekkor a torony, mintha csak azt várta volna, hogy a település leszármazottja egyszer utoljára meglátogassa, nagy robajjal összeomlott. A kiránduló csapat azonkívül, hogy némi építési törmelék zúdult rájuk, sértetlenül tért haza a nap végén.¹¹

Halápy Debrecenben ismerkedett meg Szlopnyai Elek (1690–1752) piarista rendfőnökkel és tanárral.¹² Szoros barátság szövődött köztük, és Szlopnyai, aki műveltségével, elhivatottságával és türelmével számos barátot és pártfogót szerzett, ismertette meg későbbi főrangú mecénásaival, akik segítették művei megjelentetését. A városban élő kálvinisták először gyanakodva tekintettek a piarista rendfőnökre, de a fennmaradt hivatalos levelek hangvétele bizonyítja, hogy nemes jellemének köszönhetően elfogadták és megkedvelték. Szlopnyairól az alábbi anekdota maradt fenn:

„Miután 1719-ben az első piaristák megérkeztek Debrecenbe, Úrnapiján körmenetet rendeztek a városban, amelyet a református atyafiak gyanakodva szemléltek. Egy hónappal később egy tűzvész a város egy részét teljesen elpusztította. Ám épen maradt a katolikus templom környéke, illetve amerre az Oltáriszentség útja vitt, és Szlopnyai Elek plébános áldást osztott. Ezt a református polgárok *varázsló mesterkedésnek* tartották, de azért – biztos, ami biztos – a következő évek körmenetei során többen is így szólították meg az Oltáriszentséget vivő plébánost:

– Tiszteletes uram, ide, az én házamhoz is azzal a fényessell!”¹³

Rendje Halápyt a debreceni évek után Nyitrára és Kecskemétre helyezte, amely utóbbi helyen a gimnázium igazgatója is volt, majd Privigyén a rektori és az újonc-

¹⁰ SZEKÉR Barnabás, *Piarista pillanatok (2): Az első piaristák Debrecenben (1719)*, hozzáférés: 2024.11.25, https://muzeum.piarista.hu/hir/piarista_pillanatok_2_az_els%C5%91_piarist%C3%A1k_debrecenben_1719.

¹¹ BALANYI és mások, *A magyar piarista...*, 46; FRIEDREICH, *Halápy...*, 12–13; KOLTAI András és SZEKÉR Barnabás, *Elsodorta, betérítette, meglötte: A legveszélyesebb iskolai kirándulások a 18. században*, hozzáférés: 2024.11.25, https://piarista.hu/elsodorta_beteritette_meglottle_a_legveszelyesebb_iskolai_kirandulasok_a_18_szazadban/.

¹² FRIEDREICH, *Halápy...*, 13.

¹³ *Piarista anekdoták 1: Szlopnyai Elek (1690–1752)*, hozzáférés: 2024.11.25, <https://www.muzeum.piarista.hu/oldal/piarista-anekdot%C3%A1k>.

mesteri tisztséget is betöltötte, 1739-től 1742-ig pedig rendfőnök volt. Általában a rendre és a rendi oktatásra jellemző volt a gyakorlat-központúság, ami megnyilvánult az erős matematikaoktatásban a novíciusok között, ugyanis a rendalapító Kalazanci Szent József kiemelten fontosnak tartotta ezt a tantárgyat. Privigyén Mösche Lukács tankönyvét használták (*Arithmetica practica*, 1697), és amelyik novícius nem csinálta meg a házi feladatát, az nem kapott bort.¹⁴

1740-től Halápy Nyitrára költözött, ahol 1742-től rektor, amely tisztségéről kínzó köszvénye miatt lemondott, és 1746-tól 1752-ben bekövetkezett haláláig visszavonultan élt Privigyén. Nyitrai tartózkodása és rendfőnöksége alatt az országban pestisjárvány tombolt, a tanítás a legtöbb piarista iskolában szünetelt, körmeneteket tartottak, áldozatkészségük és segíteni akarásuk következtében több piarista is a járvány áldozata lett.¹⁵

Halápy költészetének megismeréséhez érdemes visszatekintenünk iskoláira és iskolai előmenetelére: a fennmaradt források alapján tudható, hogy Ungváron és Léván is tanult, de rendszeres adatok a nagyszombati jezsuita gimnáziumban töltött időszakától kezdve állnak a rendelkezésünkre. Tanárai között több latin költőt is találunk, Schecz Pétert (1691–1756), akinek *Metamorphosis Hungariae* című műve egy verses mitológikus szövegkorpusz Magyarország földrajzáról és történelméről;¹⁶ tanította továbbá Mindszenti Imre, aki az iskoladráma műfajában tevékenykedett; illetve Corneli János, akihez történeti és panegirikus művek kapcsolhatók; illetve a tanárai között találjuk Timon Sámuel is.¹⁷

Nagyszombati tanárai közül Schecz Péterrel volt a legszorosabb kapcsolata, a Schecz vezette *poesis* osztályban bőségesen volt alkalma megismerkedni a klasszikusokon kívül a jezsuita latin költők műveivel és az iskoladrámával; a verselést Josephus Juvencius (Josephus Jouvancy, 1643–1719) jezsuita szerző *Institutiones poeticae* című tankönyve alapján tanulták, illetve a felsőbb osztályokban Masenius (Jacob Masen, 1606–1681) *Palaestra* című tankönyvei voltak használatban.¹⁸ Halápy verselői tehetsége már nagyszombati időszaka alatt megnyilvánult. Privigyén folytatva tanulmányait olyan jó benyomást tett tanáraitra, hogy engedélyezték számára, hogy rendszeresen használhassa a rendi könyvtárat, ami azért volt jelentős dolog, mert ez a könyvtár

¹⁴ Mösche Lukács 1694. március 1-ji rendeletét idézi: FRIEDREICH, *Halápy...*, 15.

¹⁵ FRIEDREICH, *Halápy...*, 27.

¹⁶ FRIEDREICH, *Halápy...*, 4.

¹⁷ FRIEDREICH, *Halápy...*, 3–4.

¹⁸ Vö. TUSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108, 2. sz. (2004): 139–154; TUSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „Német-magyar kapcsolatok a 17. századi latin irodalomban”, in *Classica – Mediaevalia – Neolatina II*, szerk. Ladislaus HAVAS és Emericus TEGYEY, 135–148 (Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 2007), 144–147; FRIEDREICH Endre, „A magyar piaristák latin költészete a 19. században”, in *Hitre, tudásra. A piaristák és a magyar művelődés. Kiállítási katalógus. II*, szerk. KOLTAI András, 133–142 (Budapest: BTM–Piarista Rend Magyar Tartománya, 2019), 135–136.

volt a piarista rend első nagyobb gyűjteménye Magyarországon.¹⁹ Privigyei tanulmányai során a piarista Mösch Lukács költészettanával (*Vita poetica*) és a rendtárs Szlavkovszky Benedek költeményeivel is megismerkedett. A költészetórák, amelyek az iskolák tananyagához tartoztak, nem öncélú ismereteket jelentettek. A versírásra való képesség eszköz, ugyanis egyrészt gazdag pártfogókat lehet vele szerezni, másrészt egy fiatal tanár számára jó ajánlólevél a költői véna, ugyanis az iskolai színi-előadások lebonyolításánál és alkalmi versek faragásánál hasznát vették.²⁰

Halápy Konstantin jelentős mennyiségű latin nyelvű verses művet hagyott az utókorra részben nyomtatásban, részben kéziratban. Feldolgozásukhoz, áttekintésükhöz számos szempont kínálkozik, ám most közelítsünk az életműhöz a szerző hivatása, azaz piarista mivolta és vallásossága felől, ezért tekintsük át a piarista rend patrónájához, Szűz Máriához kapcsolódó költeményeit, valamint röviden térjünk ki a kéziratban maradt, Kalazanci Szent József életéről írt munkájára,²¹ pontosabban a hozzá tartozó saját kezű rajzára!

Máriás verseinek vizsgálatához érdemes bevonni egyrészt a Mária-ünnepek liturgiájába beépült *Énekek éneke*-részleteket, másrészt azokat a Szűz Mária-ábrázolásokat is,²² amelyeket Halápy minden bizonnyal rendszeresen láthatott, így hatással lehettek rá.

Halápy Konstantin számos Szűz Máriához kapcsolódó költeményt alkotott, amelyek különböző versesköteteiben találhatók meg. Epigrammái közül negyven hozható összefüggésbe a Szűzanyával; három teljes elégiája köthető a Szűzanyához (*Pia afflictæ Animæ ad B. Virginem suspiria*; *Beata Virgo Animæ resipiscenti*; *Affectus Animæ ad Beatam Virginem*); valamint a *Descriptio Hungariæ* című elégiájának részlete, amely az országfelajánlás motívumát foglalja versbe; ezenkívül négy ódáját címezte Szűz Máriához: *Ad Beatam Virginem Sanctorum Omnium Reginam*; *Ad Iconem B. V. dum Lilium, Nardum, et Violam eidem offerrem*; *Ad B. Virginem afflictorum Consolatricem*; *Ad Beatam Virginem salutem infirmorum*.

Az általam vizsgált költeményeit kettő kötete tartalmazza: az 1735-ben Nagyszombatban megjelent *Myrias versuum sine ellipsi et synaloepha* című gyűjteménye²³ az elégiákat, az epigrammákat; valamint az elégiák között kapott helyet a *Descriptio Hungariæ* is, amelynek csak az országfelajánlás részére koncentrálnunk, tehát valószínűleg nem Máriához kapcsolódik. Az itt közölt versek az 1735 előtti évekből származnak, egyikhez tartozik egy khronosztikon, amelynek megfejtése minden sorban

¹⁹ FRIEDREICH, *Halápy...*, 8.

²⁰ FRIEDREICH, *Halápy...*, 9.

²¹ A kézirat szövegéről Horányi Elek is megemlékezik: „5) Manuscriptum opus DCC. symbolis constans in laudem Beati Iosephi Calasanti Scholarum Piarum conditoris. Hic noster Constantinus visus est se ipsum superasse; utinam hoc, quod ante duodecim lustra iuvenis legi, publicam eruditorum lucem typorum beneficio vidisset!” HORÁNYI, *Scriptores Piarum...*, 13.

²² Halápy költeményeire és az általa láthatott ábrázolásokra Jelenits István is felhívta a figyelmet konkrét szentképek megnevezése nélkül: JELENITS, „A latin nyelvű...”, 186–188.

²³ HALÁPY Konstantin, *Myrias versuum sine ellipsi et synaloepha editorum* [...] (Tyrnavia: Typis Academicis per Leopold. Berger, 1735).

1734. Gróf Erdődy Gábor egri püspök támogatásával Halápnak 1735-ben nyílt alkalma korábbi műveinek megjelentetésére a *Myrias versuum*ban.

Szűz Máriához írt ódái pedig 1741-ben, szintén Nagyszombatban láttak napvilágot *Odarum Leonino-Sapphicarum libri tres* című gyűjteményében.²⁴ A négy, Szűz Máriához írt költemény rímes szapphói strófákból áll, amelyeknek szemmel láthatóan mestere volt Halápy.

Mivel ezekben a költeményekben nagyon nehezen ragadhatók meg történések Halápy személyes életéből, és alapvetően általános tartalmakat közölnek, olyan teológiai igazságok versebe sűrített megjelenítéseit, amelyek minden piarista, de akár azt is mondhatnánk, minden katolikus számára ismertek voltak, értelmezésüket Halápy piarista lelkisége felől kísérrelhetjük meg a legeredményesebben. Itt kiemelném a rend Mária-tiszteletét. Halápy Szűz Máriához kapcsolódó epigrammái közül tizenegyet ihlettek az *Énekek éneke* egyes részletei, amelyek már akár a 4. századtól kezdődően összefonódtak a Mária-ünnepek liturgiájával.²⁵

1. táblázat: Az *Énekek énekét* Szűz Máriára vonatkoztató Halápy-epigrammák
(Forrás: a szerző)

Halápy epigrammája	<i>Énekek éneke</i> -részlet
XIX. <i>Pulchra es Amica mea</i>	Én 1, 14; 4, 1; 6, 3
XX. <i>Fons Signatus</i>	Én 4, 12
XXI. <i>Columba mea</i>	Én 2, 14; 5, 2; 6, 8
XXII. <i>Hortus conclusus</i>	Én 4, 12
XXV. <i>Vulnerasti cor meum in uno crine colli tui</i>	Én 4, 9
XXVI. <i>Nigra sum</i>	Én 1, 4
XXVII. <i>Nolite me considerare</i>	Én 1, 5
XXX. <i>Sicut Acervus tritici</i>	Én 7, 2
XLVI. <i>Ego flos campi</i>	Én 2, 1
LXXVI. <i>Jesus Cypri Botrus</i>	Én 1, 13
CVIII. <i>Quae est ista, quae ascendit?</i>	Én 8, 5

Ezek az évszázadról évszázadra hagyományozódott részletek, illetve az *Énekek éneke* mariologikus értelmezése a jóval későbbi alapítású szerzetesrendek liturgikus szövegeiben is megjelentek, illetve a hagyományos *Énekek éneke*-értelmezések valamelyikét vették át. Halápy epigrammákba tömörített esszenciáiból szintén a

²⁴ HALÁPY Konstantin, *Odarum Leonino-Sapphicarum libri tres* [...] (Tyrnaviae: Typis Academicis, 1741).

²⁵ Friedrich OHLY, *Hobelied-Studien. Grundzüge einer Geschichte der Hobeliedauslegung des Abendlandes bis um 1200* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1958), 32–45; Ann W. ASTELL, „Iota Pulchra Es: Mary, the Song of Songs, and the Sacraments”, *Marian Studies* 68 (2017): 1–36.

hagyományos *Énekek éneke*-értelmezés elemei olvashatók ki, például a szeplőtelen fogantatás tana²⁶ vagy Mária mentessége az áteredő büntől,²⁷ valamint a Szűzanya mint az *Énekek éneke*-beli menyasszony.²⁸

Az *Énekek éneke* részletei ihlette epigrammák között a XXVI. *Nigra sum* és a XXVII. *Nolite me considerare*, valamint II. ódájának részlete átvezet minket a liturgikus szövegektől Halápy képi világához. Az *Énekek éneke* 1, 5 versének folytatása ad kulcsot Halápy értelmezéséhez, azaz „nolite me considerare quod fusca sim, quia decoloravit me sol”. A részletet elsőként a deut-i bencés apát²⁹ (Rupertus Tuitiensis, 1070 előtt–1129) hozta összefüggésbe Máriával, a sötét színnel pedig azt azonosította, hogy Mária szemére vetették, hogy házasság nélkül fogant gyermeket.³⁰ Halápy másképp gondolkodik: mivel a Nap a keresztény szimbolikában Krisztus-jelkép, Mária a Nap szülője, aki a Nap közelségétől barnult le. Mindössze feltételezés, de a részletek megírásában Halápyt talán fekete Madonna-ábrázolások is ihlethették. Bár nem tudunk arról, hogy járt volna a magyar alapítású częstochowai (Jasna Góra) pálos kolostorban, másolatokról ismerhette a częstochowai kegyképet.

II. *Ad Beatam Virginem Sanctorum Omnium Reginam*

„Grata respersit faciem nigredo,
Nulla quam rodit vitii scrabedo;
Ista prae stellis dat amoeniorem
Umbra decorem.
Solis es Mater. Color inde fultum
Pingit, augmento nigricante, vultum:
Dum tamen alas nigror hic opacat,
Numina pacat.”

XXVI. *Nigra sum*

„Te nigredo sacri jam torrem fecit Amoris,
Hinc formosa niger perlinit ora color.”

XXVII. *Nolite me considerare*

„Puro Divinum gestas in pectore Solem,
Inde geris maurus, Virgo Beata, genas.”

²⁶ XXIII. *Immaculata Conceptio B. V.*

²⁷ XXI. *Columba mea.*

²⁸ XXIV. *Veniat Dilectus!*; XXV. *Vulnerasti cor meum in uno crine colli tui*; LXXVI. *Jesus Cypri Botrus.*

²⁹ OHLY, *Hobeliend-Studien...*, 121–134; Henri de LUBAC, *Esegesi medievale. I quattro sensi della Scrittura* (Roma: Edizioni Paoline, 1972), 412; *Ruperti Tuitiensis Commentaria in Canticum canticorum*, szerk. Hrabanus HAACKE O. S. B., CCCM 26 (Turnhout: Brepols, 1974).

³⁰ Vö. Jean-Yves TILLIETTE, „*Nigra sum sed formosa*. Le verset 1, 4 du *Cantique des cantiques* dans l'hagiographie des saintes pénitentes”, *Micrologus* 13 (2005): 251–265.

1. kép. Piariista címer (fa, faragott, aranyozott, festett), 19. század.

Forrás: Piariista Múzeum.

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=3107632952795944&set=pcb.3107636112795628>

Ezek a részletek adták az ötletet számomra ahhoz, hogy abból az irányból is megpróbáljak közelíteni Halápy költészetének egyes darabjaihoz, hogy melyek voltak azok a kegyképek és kegyzobrok, amelyeket rendszeresen láthatott, ugyanis ezek inspiráló hatással lehettek rá.

A piarista rendben nagyon jelentős volt Szűz Mária tisztelete, hiszen Kalazanci Szent József (1557–1648) az általa alapított piarista rendet Szűz Mária, Isten Anyja oltalmába ajánlotta, ami a rend nevében (*Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum*) és címerében is jól tükröződik. A piarista címer motívumai Mária nevéből az összefonódó, koronázott M és A betűk, valamint a Mária, Isten Anyja szavak rövidítése görögül (*méter theni*) lettek. (1. kép) A piarista rendalapító személyesen is igen erősen kötődött a Szűzanyához, erről saját szerzetesi névválasztása (Josephus a Matre Dei), imádságai, levelei, illetve az életrajzokban olvasható látomásai is tanúskodnak.³¹ Halála után a piaristáknak saját kegyképük is lett: a Kegyes Iskolák Királynéja, amelyről számos festmény- (például az alábbi piarista templomokban: Privigye, Nyitra, Kecskemét, Sátoraljaújhely, Vác), illetve metszetszmásolat is készült, és amely a piaristák Szűz Mária iránti tiszteletének legfőbb hordozójává vált. (2. kép) De a magyar piaristák más, magyar vonatkozású Mária-kegyképeket is tiszteltek, amelyek másolatait akár templomaik oltárain is elhelyezték.

³¹ General Congregation, *Spirituality and Pedagogy of Saint Joseph Calasanz: Synthesis essay* (Madrid: Instituto Calasanz de Ciencias de la Educación, 2021), 70.

2. kép. Kegyes Iskolák Királynéja, jelzés nélküli rézmetszet, 17. sz. vége.

Forrás: Piarista Múzeum. 2015.229.1.P.

https://mandadb.hu/tetel/705082/Kegyes_Iskolak_Kiralyneja_metszet

Számunkra különös jelentőséggel bír a nagyszombati Könnyező Szűz Mária-kegykép,³² hiszen Halápy Konstantin ezt a *kechalkoprateia* (áldást osztó) típusú kegyképet saját szemével is rendszeresen láthatta Nagyszombatban folytatott tanulmányai éveiben, és amelynek számos változata volt közismert. A nagyszombati Szent Miklós-templom Mária-kegyképének különös tisztelete az 1708. évi pestisjárvánnyal függ össze, amikor az a hír terjedt el, hogy a „bóldogságos Szűznek deszkára festett képe tsudálatosan izzadni, sőt könnyezni látszatik” – Jordánszky Elek meg-

³² A kegyképről és változatairól képekkel együtt lásd Tüskés Anna, „A nagyszombati Szent Miklós székesegyház kegyképének tisztelete”, in *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. BÁTHORY Orsolya és KÓNYA Franciska, 397–409 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

fogalmazása szerint.³³ A pestis és a járvány pusztításai hatására könnyező kegykép ihlethette a II. óda részletét:

II. *Ad Beatam Virginem Sanctorum Omnium Reginam*

„[...]

Turpis in multa furit Urbe Pestis,

Agnitae labis, scelerumque testis:

Tu fores, Virgo specialis, atri

Claude theatri.

[...]”

És ugyancsak a könnyező nagyszombati kegyképpel hozható összefüggésbe a *Myrias*-kötet I. könyvének CX. darabja a Boldogságos Szűz könnyező kegyképéről:

CX. B. V. *Icon lachrymosa*

„Moesta dolorosae si Virginis humet imago,

Ipsa quibus Virgo fletibus ora rigat?

Discite, qui nullo madidatis lumina rore;

Haec vestros oculos flere tabella docet.”

Az alábbi két epigrammát pedig a Napbaöltözött Asszony-képtípus ihlethette. Ebben az esetben nem találtam egy konkrét kegyképet Halápy környezetéből, de az ábrázolás könnyedén a szeme elé kerülhetett metszetek, festmény vagy szobor formájában:

XXVII. B. V. *Caelum novum*

„Virgo, tibi nitido radiant in vertice stellae,

Fulget ad Augustos subdita Luna pedes.

Circumagunt sacrata suum praecordia Solem;

Te poterit Caelum nemo negare novum.”

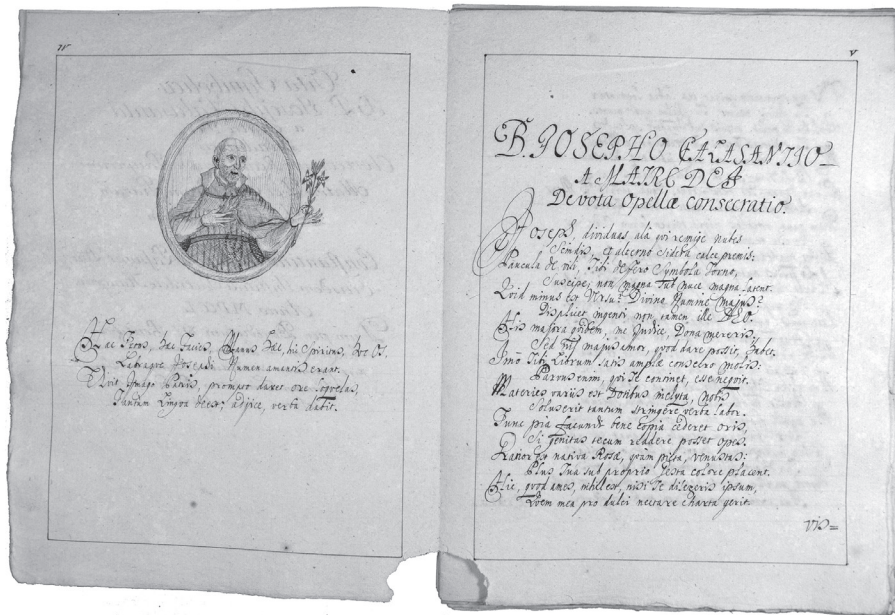
IX. *Duodecim stellis coronata*

„Bis sex aethereis rutilas circumdata stellis,

Sunt stellae radii, Virgo, lucerna micas.”

Gyakori képtípus a Patrona Hungariae-ábrázolás, amely a Regnum Marianum-eszme és Szent István királyunk országfelajánlása alapján fejlődött ki, és vált elterjedté a 17. századtól kezdődően. Az országfelajánlást I. Lipót császár ünnepélyesen és hivatalosan megismételte, amikor a pozsonyi országgyűlés alkalmából Mária-

³³ JORDÁNSZKY Elek, *Magyarországban, s az aboz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása* (Posoniae: Belnay' örököseinek betűivel, 1836), 15.

3. kép. Halápy Konstantin tollrajza a Kalazanci Szent József Jó Pásztorként című rézmetszetről.

Forrás: Piarista Levéltár. Ms-For. 0-3/8. V62.

völgybe zárandokolt, ahol a török uralom alól felszabadult országot a Boldogságos Szűz Máriának ajánlotta fel.³⁴ A 18. század első felétől kezdve jelenik meg a Szent István-i országfelajánlás a kegyképeken, elsősorban jezsuita és pálos hatásra. Mind a Napbaöltözött Asszony-, mind a Patrona Hungariae-ábrázolások hamar annyira nagy népszerűsége tettek szert, hogy gyakorlatilag bárki bárhol találkozhatott velük, akár pecséteken, érméken, társulati kiadványokban vagy mirákulumos könyvekben. Halápy Konstantin *Descriptio Hungariae* című elégiájában is tetten érhető az ábrázolás és a Regnum Marianum-eszme.³⁵

„[...]”

Virgo Maria, meo primum celebrabere versu,
Quam colit inflexo Patria nostra genu.

³⁴ I. Lipót országfelajánlásának aktusáról részletesebben lásd SERFŐZŐ Szabolcs, „A zárandokhelyek szerepe a Habsburg-dinasztia reprezentációjában a 17–18. században”, *Századok* 144, 5. sz. (2010): 1183–1223, 1217.

³⁵ A költemény bővebb feldolgozása egy külön tanulmányban fog megtörténni.

O Genitrix! Cujus dum nectare verba liquescunt,
 Nescio fragranti quod mel in ore natat.
 Obtulit augustam tibi, Rex, Regina, Coronam,
 Subdidit et Dominae sceptrum regenda suae.
 Tu Duce phosphoricas protrivit Patria cristas,
 Dum dedit innumerae nobile stragis opus.
 Heroës alii jacent; sed Pannonis olim
 Salva vel in sola Virgine terra stetit.
 [...]”

Bárkiben felmerülhet, hogy van-e valamiféle bizonyítékunk arra, hogy a képiség, a képi ábrázolások hatással lehettek Halápyra. A választ még sok kutatásnak kell megelőznie, de ebbe az irányba mutató jel a Piarista Levéltárban őrzött kiadatlan kézírata, amelyet Horányi még kézirat formájában látott, Friedreich Endre pedig tévesen arról tudósított, hogy elveszett.³⁶ (3. kép) A Kalazanci Szent József életéről írt kézirat egy ábrát is tartalmaz, méghozzá magáról a rendalapítóról. A tollrajzon Kalazanci Szent József mellképe látható tondóban, alatta Halápy epigrammája:

„Haec Frons, haec Facies, Manus haec, hic Spiritus, hoc Os,
 Labraque Josephi Numen amantis erant.
 Vivit imago Patris, prompto daret ore loquelas,
 Tantum Lingua deest; adjice, verba dabit.”

Vajon volt-e valamilyen előzménye, forrása Halápy rajzának? Ez nem más, mint Gottfried Bernhard Göz Kalazanci Szent József 1748-as boldoggá avatása alkalmából készített rézmetszetes szentképe,

„amely a piarista rendalapítóra jellemző nagyszámú attribútumot, ikonográfiai elemet halmoz fel. A metszeten az oltárra emelt portré áll a középpontban, amelyen Kalazanci József lángoló szívvel jelenik meg. A derékkép szokásos rendi ruhában, cingulusába fűzött rózsafüzérrel ábrázolja a szent férfiút, aki jobb kezét áhítatosan mellkasára, lángoló szíve fölé helyezi, felfelé nyitott bal kezével pedig kinyúl a keretből diákjai felé. A rendalapító enyhén jobbra fordul és a portré ovális kerete felett sugárkoszorúban megjelenő piarista címerre tekint. Kalazancius gesztusai, lángoló szíve egyszerre fejezik ki Szűz Mária, Isten Anyja iránti szeretetét, hódolatát, illetve rendje iránti el-

³⁶ FRIEDREICH, *Halápy*..., 31: „Hogy eszményképe, Kalazanti Szt. József iránt érzett mély tiszteletét kimutassa, élete utolsó éveiben egy emblemből és symbolumokból álló munkában dolgozta fel a nagy rendalapító életét. Sajnos, e műve, melyet Horányi ifjúkorában olvasott, még kéziratban sem maradt reánk, pedig Horányi szerint ebben önmagát látszott felülmulni.”

kötelezettségét, odaadását. Kalazancius ovális portréja alatt középen, rokokó kartuson ereklyetartó látható az épen maradt [romlatlan] szívvel, fölötté Isten-szemmel. Az ereklyetartó fölött a rendalapító birétuma jelenik meg, az ereklyetartótól jobbra pedig bárány és pásztorbot látható, mellettük nyitott könyvet és lilomot tartó diákokkal. A portré alatt, balra a visszautasított hivatások attribútumai láthatók: püspöki mitra, bíborosi kalap, püspöki pásztorbot, apostoli kettőskereszt, illetve lovagi sisak”

– olvashatjuk a MaNDA – Magyar Nemzeti Digitális Archívum leírásának részletét.³⁷ Ezekből az elemekből Halápy a saját tollrajzán megőrizte a lángoló szívet, illetve a lilomot Kalazanci Szent József kezébe helyezte. Ahogy Szűz Mária lángra lobbantotta a rendalapító szívét, úgy megtette ezt Halápy Konstantin szívével is a Szűz Máriához írt *Affectus animae ad Beatam Virginem* című elégiája tanúsága szerint:

„[...]
Sed quod in occultas, habita sub imagine, flammas
Maternis, Regina, fugam? Fomenta calori
Ipsa dabas, temet dum mihi, Virgo dabas.
Quid faciam? Ruptis languent praecordia nervis,
Ah! quam multa meos eliquat aethna sinus.
Urimur eheu! Nec comburimur. Eja beatae,
Urite majori robore corda, faces!
[...].”

Míg Halápy Konstantin neve a tudományos közösség számára ismert, addig műveinek nagy része jelenleg még a szűk szakma figyelmét sem vonta magára. Számos fennmaradt költeménye közül eddig epigrammáiról és tanmeséiről születtek tanulmányok, ám az ezeknél jóval szélesebb életmű számos egyéb meghatározó latin nyelvű költeményt tartalmaz. A HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet folyamatban lévő Neolatin Költők Tára projektjének egyik célja, hogy jelentős számú és tudatos szerzői koncepció alapján megírt, a kortársai között népszerű, mára azonban elfeledett elégiáját a nemzetközi tudományos közösség és a szélesebb körű érdeklődők számára elérhetővé tegye, ezzel célja egy pontosabb, kiegyensúlyozottabb kép kialakítása a szerzőről, aki magát valószínűleg sosem tartotta elsősorban epigrammaköltőnek. Halápy elfeledett szövegei a magyar irodalom és művelődés részét képezik, ezért feltárásuk, értelmezésük és publikálásuk lényeges lépés a magyar irodalomtörténet teljesebb megértése felé.

³⁷ Az ábrázolást és a teljes leírást lásd: https://mandadb.hu/tetel/720578/Kalazanci_Szent_Jozsef_Jo_Pasztorkent.

CSILLA BÍRÓ

The Marian Devotion of Piarist Poet Konstantin Halápy

Konstantin Halápy (1698–1752), a Piarist monk, frequently revisited the theme of Marian devotion in his poems written across various genres. From his two publications, I found forty epigrams, three elegies, and four odes that attest to the author's veneration of Mary. Among these, I examine the epigrams referring to the Virgin Mary from the Song of Songs (for example, *Pulchra es, amica mea*; *Fons signatus*; *Columba mea*; *Hortus conclusus*; *Veniat dilectus*; *Nigra sum*), as well as those parts, where some holy image or various representations of the Virgin Mary may have influenced Konstantin Halápy in their creation. Through this examination, we can gain insights into Halápy's religiosity, theological knowledge, hermeneutical methods, his views on the Immaculate Conception, and how he utilized the fashionable genres of the era to convey explicitly religious content.

Hol van Árkádia, a költészetnek hazája?

Gondolatok a 18. századi magyarországi latin Árkádia *communitas*-eszméjéről

Miként tanulmányom alcíme sugallja, nem az ókori Árkádia topográfiai dimenzió-
ihoz, hanem a 18. századi Itáliából Európa-szerte kisugárzó Árkádia Akadémia *com-
munitas*-eszméjéhez közelíték a *respublica litteraria* kozmopolitizmusa felől. Azt kere-
sem, milyen ideológiai feltételek szükségesek a 18. századi Árkádia magyarországi
jelenlétéhez. E tekintetben az előtérbe helyezett Agyich István pécsi kanonoknak
a példa, Patachich Ádám „főok-Árkádiá”-jának a kontextus szerepe jut. Az a tény,
hogy Agyichtól csak néhány vers bír az Akadémia ismeretével, Patachich személyi-
sége pedig egy egész Árkádiát inspirált úgy, hogy a tagok nem voltak arcasok, azaz
a római Akadémia bejegyzett tagjai – a Magyar Királyság árkádizmusának esetle-
gességére irányíthatja a figyelmet. Mindezt gondolatébresztőnek, sejtések laza hal-
mazának szánom, mintsem kiérlelt argumentációnak.

Esterházy László Pált, a korábbi pécsi megyéspüspök, Klimó György utódját,
1781-ben egy arcas, Domenico Carafa di Massa Nuova márki köszöntötte olasz
nyelvű canzonéval.¹ Utóbbi a Giorgetti Vichi-féle árkádiai névlexikon 1779-től
Laurindo Pierio néven említi a költőakadémia tagjainak sorában.² Jóllehet Ester-
házy nem szerepel a névlexikonban, így Árkádia-tagsága nem igazolható, Carafával
való kapcsolata igen, aki mind a püspököt, mind az Esterházy család történetét és
a családi birtokokat jól ismerte: ír a Balaton, a Duna és a Dráva határolta tájakról,
valamint a család hős sarjairól.³

¹ *In lode di monsignore il conte Paolo Esterhazy per lo giorno del suo possesso nell' inclito vescovato di Cinquechiese canzone di Laurindo Pierio pastore Arcade, con licenza de' superiori* (Quinque Ecclesiae: Giuseppe Engel, 1781).

² „Laurindo Pierio”, in *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon*, szerk. Anna Maria Giorgetti VICHÍ (Roma: Arcadia–Accademia Letteraria Italiana, 1977), 157.

³ *In lode di monsignore...*, (*)2r. Idézi Kovács Sándor Iván, „Kutattam Árkádiában én is...: Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 5–6. sz. (1990): 711–723, 719.

Carafát, amikor hazaindult Rómába, Pécssett év nélkül kiadott verssel búcsúztatta Agyich.⁴ A szövegben az ölelés, a csókadás, a távozó vendég visszavárása jól kifejezik a márki és a kanonok mély barátságát. Agyich egy jövőbeli árkádiai felolvasóulést is kilátásba helyez Rómában, ahol újra találkozhatnak.⁵ Egy másik, a Klimó Könyvtár Kézirattárában piszkozatban fennmaradt versében az arcasok sorába kérte bebocsátását.⁶ Feltéve, hogy esetleg Carafa Rómába vitte a kérelmet, a versek datálása egy Vizer Ádámnak írott harmadik Agyich-vers révén lehetséges, amelyet egy 1784-es keltezésű misszilisében Horányi Elekhez is eljuttatott.⁷ Mert hogy a Vizerhez és az arcasokhoz szóló költemény fogalmazványai szembetűnő formai hasonlóságot mutatnak: egyaránt disztichonban íródtak, egyforma hosszúak (44 sorosak), azonos méretű papírra írták őket, íráskéjük is hasonló, a kéziratok és az év nélküli nyomtatvány keletkezési ideje feltehetően azonos.⁸ Agyich szellemesen kéri, válasszák az akadémiai küzdőtér tagjainak sorába,⁹ majd több dolgot is elárul magáról: a költés fáradalmaiban leli örömét, immár harminc esztendeje foglalkozik a mesterséggel, költeményeiből egy mutatóványra valót küld.¹⁰ Kérelmét azzal indokolja, hogy élen a bukolikával valamennyi, az Árkádia közegében divatos alkalmi műfajt műveli, így a dicsérő költeményt és a siratóéneket is.¹¹ Az árkádkus költészetfelfogás a bukolikával, miként Metastasio pásztordrámái is mutatják,

⁴ Stephanus AGYICH, *Illustri viro comiti Dominico Cajaffa [...] in abitu suo Quinque-Ecclesiis* (Pécs, [s.a.]).

⁵ „Amplexuque tenet, faciemque acclinis honoram, / Oscula dum figit, dixit: Amice! vale. / Viximus hic: deinceps nova Regna subire Tonantis / Praesidis, et Phoebi grandia jussa petunt. / Pergo invisurus felicia rura, ubi quondam / Urbs stetit Illyricae gloria prima plagae. / Arcadia Divi faciant jungamur in ipsa: / Quo mea me pietas, te tua cura rapit. / Nec mora: collacrimans, vultusque aversus amicos / Ex oculis Heros ceu levis umbra fugit. / Linqumur ingenti sensusque animumque dolore; / Stant Vota: O! iterum huc Hospes amate redi.” Uo., 1r.

⁶ Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1a–1b.

⁷ Piarista Rend Központi Levéltára, Fasc. 20. No. 6, 1a. Lásd HORÁNYI Elek, *Levelezése*, szerk. SZELESTEI N. László, Pázmány irodalmi műhely források 8 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016), 114–116.

⁸ T. Papp az említett misszilis levél keltezése alapján („XII Kal[endas] Jan[uaris] 1784”) 1783 végi versnek tartja a Vizerhez szóló költeményt. A félreértés a levél római naptár szerinti keltezéséből adódhatott. Az 1784. év január hó *Kalendae*-je, azaz a január első napját megelőző tizenkettedik nap, december 21-e, változatlanul a jelölt évre veendő. Lásd T. PAPP Zsófia, „Agyich István kéziratosa a Klimó Könyvtárban: »Ille vir est, quem Phoebus amat, cui Pallas amica est...«”, in *Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal: Fontos, hogy mindent nyitva találás odabent. Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó Könyvtárban: A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. DEZSŐ Krisztina, MOLNÁR Dávid és SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 13, 277–320 (Pécs: PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont–Pécsi Egyházmegye, 2016), 290–292, 79. és 91. jegyzet.

⁹ „Iamque mihi vitae superat triginta Decembres, / Ex multis placeat quod magis iste labor. / Cur pariter vestrae sim pars quotacumque palestra, / In socium lectus supplice voce peto.” Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1a.

¹⁰ „Ex multis specimen mitto, quae scripsimus, unum, / Exiguum fuerit gratia magna legi. / Ut totum mittam, cassum feret aura volumen, / Ungula pro grandi saepe leone, fuit. / Si placeat quondam cautis censoribus unum, / Ex tanta segmen veste, probatus ero.” Uo.

¹¹ „Rus cecini, variosque fui modulatus honores, / Flebile funeribus carmen et ipse dedi.” Uo.

a rusztikus költészet egyszerű nyelvezetét kívánta érvényesíteni a 17. századi olasz költészet dagályos urbanitásával szemben, s az új ízlés főként a császári és az arisztokrata udvari költészetben jelentkezett.¹² Agyich is írt Esterházy püspöki kinevezésére bukolikus költeményt (1781), ám a pásztorlírai színezet markánsan jelen van a Klimó püspök halálára írott elégiájában (1777) és kiseposzaiában is.

Egy ismeretlen kéztől való, Agyich vershagyatékában található költemény egyúttal rávilágít a magyarországi Árkádia személyi kötöttségére: azon jellegzetességére, hogy tagsága egy-egy külföldi, jellemzően itáliai személy és egy-egy, a patrónus vagy a szellemi előd szerepét betöltő hazai arcas köré szerveződik.¹³

A kézirat Michele Giuseppe Morei custos gyászéleghiájának átirata, amely az Árkádia Akadémia egyik alapítótagját, Giambattista Felice Zappi ügyvédet siratta el 1719-ben.¹⁴ Az átirat paródia, miután a műfaj 16–18. századi utóéletéből megállapítható, hogy a gyászéleghi tudatos, de *minimális módosításokkal* létrehozott, *azonos értelmű* változatával van dolgunk.¹⁵ Ennek függvényében több helyen is kicserélődtek az árkádiai nevek. Például Zappi ügyvéd feleségének árkádiai neve (Aglauro) helyett Corilla szerepel, mely Corilla Olímpicát, egy híres árkádiai költőt takar. Ugyanígy Uranius helyett Laurindus szerepel, másként Laurindo Pierio – ez esetben minden bizonnyal Carafa márkiról lehet szó. Ugyanitt, a kézirat bal margóján olvasható név (P. Bardiera) talán az egyik szereplőre, Alexisre értendő. Ezt a nevet azonban nem sikerült azonosítanom.

A paródia címzettje is megváltozott, amit a kontextus vizsgálata tanúsít. Morei latin költeményében értelemszerűen latinosított néven, Thyrsisként szólította meg Zappi ügyvédet, Tirsi Leucasiót. Thyrsis halotti portréjának két oldalán Morei eredetileg egy-egy allegorikus alakot szerepeltet. A bal oldali alak, a Költészet változatlanul megmaradt, viszont a jobb oldalon, minden bizonnyal ugyancsak a valóságreferencia miatt nem Themis, hanem a Pietas, a Vallásosság áll az átiratban. Ha az átiratban szereplő Thyrsisnek is árkádiai költőnek kell lennie, talán olyasvalakiról lehet szó, akinek pécsi kötődése is volt. Faludi Ferenc ilyen személy lehet, aki két évig (1757–1759) a jezsuiták pécsi házát igazgatta. Neve azért is lehet kézenfekvő választás, mert a hazai arcasok közül az ő halálának éve (1779. december 17.) áll legközelebb Carafa Árkádia-tagságának évéhez. Ilyen módon az 1779-es év a kézirat datálásának *post quem*-je. Az elhunyt arcas-költőelődök emléke egyébként is nagy tiszteletben állt az itáliai Árkádiában. Az egyik első hazai arcas, Faludi Ferenc felé a versben megnyilvánuló tisztelegés illeszkedni látszik ebbe a hagyományba.

¹² SÁRKÖZY Péter, „Az olasz negédes kertjében”: Olasz–magyar kulturális kapcsolatok és az olasz árkádikus költészet hatása a 18. századi magyar irodalomban, *Olasz irodalom, kultúra és művészetek* 1, *Mundus – új irodalom* 79 (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008), 153–188.

¹³ Klimó Könyvtár Kézirattár, jelzet nélküli (régijelzete Ms 767), 1a–2b.

¹⁴ Michael Josephus MOREI, *Carmina* (Romae: Josephus et Philippus de Rubeis, 1762), 156–161.

¹⁵ TARNAI Andor, „A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 4. sz. (1990): 444–469, 445–448.

Ugyanezért azonban Patachich érsek is szóba hozható megszólítottként. A Rómába távozó Carafát búcsúztató költemény 1784-es feltételezett keletkezési éve ugyanis egybeesik az érsek halálának évével. Így *mutatis mutandis* (leszámítva a pécsi kötődést) Faludi mellett az utóbbi dátum mint *ante quem* Patachichot, a magyarországi latin Árkádia vezéregyéniségét hozhatja képbe. Lehetséges ez azért is, mert a Carafa-canzone nem Pécssett, hanem Patachich érseki könyvtárában maradt fenn. Feltehetőleg az érsek személyesen elkérte, miként más hazai arcasok nyomtatványaival tette.¹⁶ Ráadásul míg kétséges, hogy Faludi Árkádia-tagságáról tudtak-e a kortársak, addig Patachichéről váradi kanonokja, Gánóczy Antal felvételekor értesülhettek a pozsonyi *Magyar Hírmondó* 1780. évi 14. levelében.

Leszámítva Carafa, az ismeretlen P. Bardiera, Esterházy püspök és Agyich személyét, keveset tudunk arról, kikből állhatott a Morei-átirathoz rendelhető szűk nyilvánosság. Külön nehézség, hogy Carafán és az azonosítani vélt Faludin vagy Patachichon kívül senkiről sem tudjuk, hogy arcas lett volna. Carafa Kalocsán fennmaradt canzoneja miatt esetleg Patachich Árkádiájának fluktuációjával is számolhatunk. Ennek székhelye Patachich kalocsai érseki kinevezése után (1776) nem az érseki központhoz, hanem a budai egyetemhez kötődött, aminek oka az érsek egyetemi oktatási reformban közrejátszott szerepében és az érseki palota újjáépítésében keresendő. A Patachich által Rómából hazahozott Árkádia-életérzés körül szerveződő tudós-írói csoportosulás java olyan személyekből került ki, akik nem voltak a római jegyzőkönyvekbe bejegyzett tagok. Viszont költészetükkel hozzájárultak Patachich Árkádia-tagságának hírnevéhez. Így az egyetem „szinte egész tanári kara” érintett volt.¹⁷

Az egyetemi katedrához kötődő nevek többsége már Nagyváradon is feltűnik. Patachich ugyanis váradi püspökként 1773. október 11-én a felosztatott jezsuita rend tudós tagjait, elsőként a fiatal Klobusiczky Pétert (aki később Patachich személyi titkára lett) megszólító levelével püspöki udvarába hívta. Klobusiczkyt arra kérte, derítse ki, kinek mi a szándéka az egyházmegyéjéhez való csatlakozást illetően.¹⁸ Ezen a módon jelentős történéseket (Katona István, Palma Ferenc Károly,

¹⁶ Például Sebastianovich Ferenc budai egyetemalapításra született kiséposzának mindkét kiadását. SZÖRÉNYI László, „Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon”, in SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarologica: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, 121–133 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 124.

¹⁷ Uo., 128–130. Lásd még SZELESTEI N. László, „Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában”, *Magyar Könyvszemle*, 110 (1994): 193–198, 195–196.

¹⁸ „Quare Dilectissime Fili! ut vota mea his, quos indigitavi, nota reddat, opto, mentem eorum quo citius experiatur, mihi que significet, an aliqui? et qui? Dioecesi meae adnumerari cupiant, quo tempestive quae opportuna iudicavero disponere valeam.” Thomas BEDCSULA, *Vita Petri Klobusiczky de eadem, metropolitanarum Colocensis et Bacsensis ecclesiarum canonice unitarum archi-episcopi* (Colocae: typis Malatin-Holmeyerianis, 1859), 12–13. A levél egészét idézi: TÓTH Sándor Attila, *Rómából a pannon Árkádiába: Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa* (Budapest: METEM, 2004), 107, 113. jegyzet.

Pray György, Wagner Károly), jeles teológusokat (Horváth Ker. János, Vajkovich Imre), valamint filozófiával, esztétikával vagy fizikával foglalkozó tudósokat szólított meg (Molnár János, Szerdahely György Alajos). Minderről az *Analecta Poëtica* nevet viselő versgyűjtemény is tanúskodik, amelynek „elején a nagyváradi időszak költeményei és verses dialógusai olvashatóak”.¹⁹ A fent említett személyek valamilyen formában kivétel nélkül szerepelnek az *Analecta Poëtica*-ban, elsősorban címettként, de ritkábban szerzőként is. Neveikkel leginkább a váradi és a pest-budai időszakból találkozhatunk, miután Patáchich az érseki palota könyvtárhelyiségei elkészültéig (1780) könyvtárával együtt Pestre költözött.²⁰ Az 1776 és 1782 között keletkezett versek jórészt a pesti palotában tartott díszebédekre születtek, főleg az érsek és könyvtárosa, Giacomo Mariosa évődő-csipkelődő barátságát dokumentálva.²¹ Szelestei N. László figyelmeztetésére jobb ezért Patáchich pest-budai (vagy még inkább csak latin) Árkádiájáról beszélni.²² Mindennek a korábbi és az újabb, Patáchich kalocsai szellemi környezetét, vagy a Kalocsán megőrződött *Analecta Poëtica*-t feltáró szakirodalom sem mond ellent. Mindenesetre az itáliai származású Mariosa 1781-ben szintén visszatért Rómába, amivel voltaképp megszűnt a csoportosulás. Erre utalhat a versgyűjtemény 1782-es záró éve is.

Pécsett Agyich az egyedüli személy, aki költészetével a magyarországi árkádizmus hírét öregbítette, mégsem tudjuk, hogy arcas lett volna. Megjegyzem, Mariosa sem szerepel az *Onomasticon*-ban. Agyichot ha fel is vették, arra Gioacchino Pizzi custos idejében kerülhetett sor, aki 1772–1790 között vezette az Akadémiát. Az ő idejében vették fel Carafát és a Magyar Királyságból Gánóczy mellett (1779) Sebastianovich Ferenc zágrábi kanonokot (1781) és Hannulik János Krizosztomot (1782). Mindhármuk beválasztásáról tudósított a pozsonyi *Magyar Hirmondó*²³ – érdekükben talán Mariosa járhatott el²⁴ –, aminek híre a Carafával való barátság mellett ösztönözhetette Agyichot a felvételi kérelemre.

Ezek alapján a magyarországi árkádizmus kizárólag az országban ideiglenesen megtelepedő itáliai arcasoknak/értelmiségieknek köszönhető. Amint ez a néhány kulcsembert, mint Mariosa, Carafa, elhagyta a királyságot, azzal a merőben az ő személyüknek köszönhető magyarországi Árkádiának is vége szakadt. A szórványosság érzetét fokozza, hogy Pietro de Angelis és Töméczy (Tometzi) Ferenc szemé-

¹⁹ LAKATOS Adél, „Patáchich Ádám (1716–1784) tudomány- és művészetpártoló tevékenysége nagyváradi püspöksége és kalocsai érseksége idején”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 31, 1–4. sz. (2019): 127–189, 151.

²⁰ Uo., 172.

²¹ TÓTH, Rómából a pannon Árkádiába..., 110–148.

²² SZELESTEI N., „Művelődéstörténeti források...”, 196.

²³ ZAMBRA Alajos, „Metastasio »poeta cesareo« és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 43 (1919): 1–74, 58.

²⁴ SÁRKÖZY, „Az olasz negédes kertjében”..., 197.

lyében további példák hozhatók a hazai arcasok egymástól való elszigeteltségére.²⁵ Talán a Morei-paródia címzettjének azonosítása körüli filológiai dilemma ugyan-
ezt érzékelteti. Ezek a példák Agyichéval együtt azt mutatják, nem annyira az Árkádia-tagság konkrétuma, hanem az Árkádia mint tudós társaság és írói menedék ismerete a lényeges. Ez viszont az elszigetelt kezdeményezések koherenciáját erősíti, amire a *respublica litteraria* intézményalakítási lendülete is következtetni enged.

Ezzel elérkeztünk az Árkádia Akadémia *communitas*-eszméjének legfontosabb aspektusához, a *respublica litteraria* irodalmi társaságalakítási modelljéhez, a lírátor–mecénás elemi egységhez.²⁶ A modell feltételezékenységére Wallaszky Pál és Pápay Sámuel is felfigyeltek irodalomtörténeti kézikönyveikben. Elgondolásaik közös pontja annak felismerése, hogy Mária Terézia uralkodása és az intézménysülés folyamata, legyen szó a testőrírókról, vagy az egyetemi reformokról, összefügg, s ekképp tekintettek egyikre vagy másakra korszakfordulóként.²⁷ Bár a hazai Árkádia-kezdeményezéseket többször is átfedésbe hozták a tudósakadémia-tervezetekkel, talán még mindig nem eléggé tisztázott a kapcsolat mibenléte,²⁸ aminek tüntető nyomai vannak a kortárs latin költészetben. A teljesség igénye nélkül néhány példával: az 1780-as évtizedtől néhány torzóban maradt kezdeményezéssel mutatok rá a kérdés jelentőségére.

Agyich a pécsi jogakadémia 1786-os megnyitását ünneplő kiséposzában arról énekel, hogy a Múzsák számára a mohácsi vész – Marsnak az ő vérüket illető tétlensége, a hiábavaló, tűz martalékává lett fáradozásaik és a föld határáig való üldöztetésük – sokkal kevesebbet nyom a latban, mint hogy a jezsuiták feloszlatásával újabb sorcsapás érte őket.²⁹ A Múzsák a Budára költöztetett nagyszombati egyetem ürügyén hangoztatják, hogy ők is királyi palotához illő lakhelyet szeretnének maguknak. Az istennőket Hermész nyugtatgatja, hogy a hányódó Aeneasszal ellentétben hontalanságukról nem egy istenség megsértése, hanem hosszú ideje a szomorú balsors tehet. A Múzsák végül a jogakadémia felállítását ünneplő Pécsre érkeznek,

²⁵ De Angelisről lásd DÓBÉK Ágnes, „Barokk költői gyakorlattól az árkádikus költészetig: Olasz nyelvű alkalmi művek a XVIII. századi Magyarországon”, in *Doromb: Közkeletű tanulmányok* 10, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 247–266 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022), 255–259. Töméczyről lásd DEBRECZENI Attila, „Széphalom: Kazinczy és egy emlékezhely születése”, *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 5–51, 29–31.

²⁶ A megfigyelést Granasztói Olga előadásából merítettem: *Árkádiai tájak és társaságok a 18. század végi Magyarországon Körmentől – Széphalomig*, A magyar Árkádia: Az olasz kultúra és az árkádikus költészet hatása a XVIII. századi Magyarországon és Közép-Európában c. konferencián elhangzott előadás, Budapest, HUN-REN BTK ITI, 2024. június 18.

²⁷ SZILÁGYI Márton, „Az eredet dilemmái: Az 1772-es korszakhatár kérdéséhez”, *Irodalomtörténet* 101, 3. sz. (2020): 255–270, 258–261.

²⁸ SÁRKÓZY, „Az olasz negédes kertjében”..., 48–54, 208–213, 210; TÓTH, *Rómából a pannon Árkádiába...*, 20–29.

²⁹ „Quis satis edicat, vel quae fortuna recenti, / Loiolidum excidio trepidas vexarit?” Stephanus AGYICH, *Carmen ad regiam academiam Quinque-Ecclesiensem, amplissimis honoribus [...] Iosephi Teleki de Szék, [...] (Pestini: Iosephus Godofredus Lettner, [1786]), (*) 3b.*

az intézményről pedig a hajdani középkori egyetemre asszociálnak. Bemutatják nekik a tudós Klimó Könyvtárát kincseivel, s amikor Széchényi Ferenc lakomára invitálja őket, egy jegyzetből kiderül, hogy az istennők a leendő akadémiai profesz-szorok alteregói. Talán komikus a képzettársítás, ám a reália a Patachich megmen-tette jezsuita tanárgárda fényében nyeri el jelentőségét.

E szempontból tanulságos Patachich két könyvtárosának, az említett Molnár Jánosnak és Mariosának a budai egyetemalapításra született párverse (1780). Mol-nár olyannyira eszményivé növeli a budai egyetemet felavató királynő jelentőségét, hogy alakját a barokk palota alatt húzódó botanikus kert egzotikus növényeinek gondnokává (*cultrix*) avatja.³⁰ Mariosa a Molnár által lefestett palota reneszánsz-kori mását jeleníti meg ugyancsak virágoskertekkel, mirtusszal és Mátyás híres művével. a Corvina-könyvtárral és tudósaival.³¹ Mintha a Krisztina svéd királynő emlékére alapított Árkádia Akadémiát Patachich Váradról a számára kedves jezsuitáival együtt „Budam translata” Mária Terézia védnöksége alá helyezettetné, s a Corvina-könyv-tár kultikus helyére költöztetné. Hannulik ugyancsak a tudományok tápláló anyjá-nak, névazonosítással Pallasz Athénéről „Theresia Pallas”-nak nevezte a királynőt.³²

Molnár a mondottakat egy *Aeneis*-reflexióval keretezte (Verg. *Aen.* II, 163–170). Utal Mátyás egykori udvarának Palladionjára, a Corvina-könyvtár bejáratához kö-zeli kút oromszobrára, miáltal a budai várat Trója fellegvárával, a Pergamonnal azonosítja.³³ A megoldás jelentősége szimbolikus, amennyiben általa Buda török-kori eleste Trója pusztulásához mérhető, illetve Buda Rómával együtt Trója utód-városainak sorába illeszthető. A Trója-gondolatkör olyannyira jelentőségteljes volt, hogy Sebastianovich Ferenc is feldolgozta egyetemalapítási kiseposzában. A tör-téneti-mitologizáló kontextus szerint Trója–Buda hanyatlásának és a Múzsák hon-talanságának konkrét oka a jezsuiták feloszlásában kereshető.³⁴ Sebastianovich

³⁰ [Joannes MOLNÁR], „Musarum Budensium cum Musis Pestanis suum apud praesidem occupatis, de panegyrico Mariae Theresiae... inaugurationi R. Univers. Budensis congruente consultatio”, in *Monumentum inaugurationis Regiae Universitatis Budensis peractae e decreto Mariae Theresiae... anno M. DCC. LXXX, die XXV. Iunii*, 1–13 (Budae: typis Regiae Universitatis, 1780), 8–9.

³¹ [Jacobus MARIOS], „De laudibus Mariae Theresiae... ad... Ioan. Bapt. Molnár... in R. Univers. Budens. directorem... Iacobi Mariosa... archi-episcopi Colocens. a biblioth. epistola”, in *Monu-mentum inaugurationis...*, 1–8, 4–5.

³² „Dum vestris veniet parta laboribus / Laus ad conspicuas nominis incltyi / Gentes; dum refe-rent atria Palladis / Sic praestare Theresiae // Cantato veteris Thessaliae lari[.]” Ioannes Ch-rysostomus HANNULIK, „Ad doctores Reg. Universitatis Omnium Scientiarum Budensis 1780. Ode XXXV.”, in Joannes Chrysostomus HANNULIK, *Lyricon libri II.* (Magno-Karolinum: Franciscus Eitzenberger, 1780), 224; „Superbum O! Buda leva caput / Adusque nubes fulgure siderum / Pictas, honore cum decenter / Non humili cumulat Theresa // Scientiarum Mater, et Hospita, et / Altrix.” Ioannes Chrysostomus HANNULIK, „Ad Regiae Budensis Universitatis omnium scientiarum celebritatem, [...]. Ode XXXVI.”, in Joannes Chrysostomus HANNULIK, *Lyricon libri...*, 226–227.

³³ [MOLNÁR], „Musarum Budensium...”, 8–9.

³⁴ „Exitium Trojae, et fumantes Palladis Arces / Loyolidum excidio, desertaque Regna per orbem, / Errantesque immane Deas, Helicone relicto, / Diversa hospitia, et diversas quaerere sedes /

költeményét még ugyanabban az évben Pécssett utánnyomták. Agyich innét kölcsönözhetette a „jezsuita Trójának” az *Aeneis* alaphelyzetéhez hasonított válságát, amit a „Loiolidum excidio” szintagma azonos metrikai helyzetű átvétele is igazol.

Kovácsnai Tóth Sándor egy igényes Corvina-másolat apropóján hasonló szellemenben a Corvina-könyvtárat mint a „budai Museiont” plántálta a marosvásárhelyi Teleki Tékába. Kovácsnainak a kötet elejébe jegyzett ajánlóverse szerint (1776) Teleki Sámuel könyvszeretet és műveltség dolgában túltesz Mátyás királyon.³⁵ A gesztus bizonyosan a Janus Pannonius-versek közös kiadási munkálatainak is szólt, amelyben Kovácsnai jegyzetanyaga bedolgozásával komoly rész vállalt, noha Teleki végül nem nevezte meg az 1784-es utrechti kiadásban munkatársát.³⁶

Telekit mint mecénást mások is felkeresték versekkel, hogy összefogja a környezetében élő neolatin költőket. 1785-ben Hannulik és Gánóczy a gróf névnapját ünnepelték *carmen amoebaeum*mal, de mint Seralbus Erimanticus és Floridenus Moenius. Seralbus saját magukra Vergiliusszal utal, mint akik Váradra gyűltek össze megitatni és legeltetni a nyájat („Arcades ambo”).³⁷ Floridenus is arról énekel, hogy az itteni forrásokat, dombokat, mezőket, lágy szellőt és madárcsicsergést kereste fel, hátha mindezek fájdalmára orvosságot, kedélyállapotára feledést kínálhatnának:

„Ipse quoque excelsi: pago, laetosque recessus,
Hunc frontem, has valles, nemorisque virentia prata,
Sinceraeque jocos auras, mollemque susurrum,
Et cantus avium, et ramosum frigidus adivi,
Si fortasse meo sint haec medicina dolori,
Ingratque animo veniant oblivio sensus.”³⁸

A verset Floridenus halálsejtelve keretezi, Janus Pannoniushoz hasonlóan ezzel indokolja az éneklésben erőtlenségét, noha Seralbus unszolja Teleki névnapj köszöntése végett. Floridenus lelkiállapota a vers alapján konkrét betegséggel,³⁹ de Patachich halálával a főpásztor nélkül maradt latin Árkádia megszűnése miatti fájdalommal is

Percrebuit terris[.]” Franciscus SEBASTIANOVICH, *Carmen ad regiae Universitatis Budensis inaugurationem oblatum* (Zagrabiae: Josephus Carolus Kotsche, 1780), A2r.

³⁵ FÖLDESI Ferenc, „A »Kovácsnai–Teleki-corvina«”, *Magyar Könyvszemle* 120, 3. sz. (2004): 290–295; ZSUPÁN Edina és FÖLDESI Ferenc, „A »Kovácsnai–Teleki-corvina« (2)”, *Magyar Könyvszemle* 122, 4. sz. (2006): 496–498.

³⁶ DALLOUL Zaynab, *Kovácsnai Sándor, az elfeledett Janus-kommentátor* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008), 3–4, 13–27, <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/999/>.

³⁷ „Quandoquidem simul hic [sc. Varadinum] convenimus Arcades ambo, / Jamque greges ovium dimisi in pascua potos / Flumine, sub viridi possum considerare fago, / Atque tuum laeto sermone levare dolorem.” TÓTH István, *Phoebus forrása: A várad latin humanista költészet antológiája* (Nagyvárad: Literátor Könyvkiadó, 1996), 309. Idézi TÓTH, *Rómából a pannon Árkádiába...*, 197.

³⁸ TÓTH, *Phoebus forrása...*, 311. Idézi TÓTH, *Rómából a pannon Árkádiába...*, 198.

³⁹ Uo., 197–198.

magyarázható. Utóbbi mellett szól, hogy a két pásztor Váradon, az egykori püspöki Árkádiában találkozik. Továbbá az ekloga megírásakor Telekit már beiktathatták Bihar vármegyei főispánságába (1785. július 16-tól). Innét a költői „játék” a műfajra jellemző elmúlás előérzetével és a költészet teremtő erejével, s végül Seralbus szavaira Floridenus is méltó társsá válik az éneklésben. Ugyanakkor a váradi genezisű latin Árkádia nem talált új mecénásra, a vers hatástalan maradt.⁴⁰

Ehhez hasonlóan Kazinczy Ferenc *Magyar Aradia*-tervezete sem talált mecénásra Batthyány-Strattmann Alajos herceg személyében. Kazinczy éppen az 1790–1791-es pozsonyi országgyűlés idején kereste fel levelével a herceget. A Hannuliktól kapott szabályzat alapján az álneveken túl a római Árkádia számos lényeges elemét átmentette: a műkedvelők szerepében nők is tagjai lettek volna a társaságnak, a gyűlésekre nyilvánosan, nappal került volna sor. Maga a herceg lett volna a társaság főmecénása, Kazinczy pedig főtitkára. A tervezet pozsonyi országgyűléssel való egybeesése azért jelentőségteljes, mivel Révai Miklós is ekkor terjesztette a rendek elé latin *Planum*-át a tisztségviselők névsorával együtt, amelyet Bessenyei György 1781-es *Jámbor szándéka* alapján dolgozott ki.

Bessenyeitől Kazinczyig valamennyien a rendekhez fordultak társaságalapítási szándékkal, hiszen a korszak társadalmi viszonyainak ismeretében egyedül a literátor–mecénás modell szavatolhatta a kezdeményezés megvalósulását. A római Árkádia Akadémia is a katolizálása miatt Rómába menekült Krisztina svéd királynő pártfogásával jött létre, aminek az emlékét azután is fontosnak tarották ápolni, hogy a társaság tényleges megalakulását (1690) a királynő már nem érte meg. Patachich latin Árkádiája vagy más főpapi mecénatúrák, mint Pécselt Klimó György, Egerben Barkóczy Ferencé és Eszterházy Károlyé, vagy Vácott Migazzi Antalé, aki maga is arcas volt, mind ugyanerre a modellre épültek. Hovatovább Gánóczy és Hannulik részéről Teleki megszólítása nemcsak bihari főispáni kinevezésének, hanem még inkább a Kovásznai által is nagyra becsült könyvgyűjteményének tudható be. Mint ahogy főpapjaink is bibliofil könyvgyűjtemények létrehozásával vethették meg tudós udvari környezetük alapját, lett légyen szó a papnevelés újjászervezéséről (Klimó, Barkóczy, Eszterházy, Patachich), egyetemalapítási szándékról (Klimó, Eszterházy) vagy írói- és tudós társaságról. Utóbbit Patachich a jezsuiták meghívásával előbb Váradon, majd még inkább Pest-Budán, könyvtára miatt nemhogy fenntartani tudta, de a nagyszombati egyetem Budára költöztetésével az egyetemi tanácselnökké kinevezett Patachichot mintegy készen várta az új intézmény. Az érseki könyvtár az egyetem könyvtárát felül is múlta. A két gyűjtemény egyesítése pusztán az érsek túlzó feltételei miatt nem jött létre.⁴¹ Agyich Klimó György halála utáni magánossága éppen a modell komoly nehézségét jelzi, tudniillik az 1786-ban

⁴⁰ SÁRKÓZY, „*Az olasz negédes kertjében*”..., 211.

⁴¹ LAKATOS Adél, „Az Árkádia-mozgalom hatásai báró Patachich Ádám életében”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 35, 1–2. sz. (2023): 79–99, 90.

felállított pécsi Jogakadémia és a Klimó Könyvtár vezető személyiség nélkül legfeljebb oktatási feladatok ellátására lehetett alkalmas, irodalmi nyilvánosság fenntartására nem. A budai arcasok Patachich halála utáni magánossága ugyanezt jelzi.

A litterátor–mecénás-modell után a hazai latin Árkádia legfontosabb elemét az elődök kulturális erőfeszítéseinek tisztelésében láthatjuk. Itt Janus Pannonius költészetének modellértékéről van szó. Conradi Norbert 1754-es Janus-kiadása külön megemlítendő, ugyanis népszerű és iskolai olvasmányként Janus megismertetését, és a kortárs neolatin költők körében a versekhez való hozzáférést tette lehetővé. A Teleki–Kovácsnai-kiadással párhuzamosan Pécsről is megindult a Janus-versek felkutatása. Klimó püspök a püspökség történetének megírásához küldte tudós kanonokját, Koller Józsefet a Vatikáni Levéltárba. Koller az anyaggyűjtéssel talált Janus-verseket bedolgozta művébe, mindazáltal fontos adatai levelezés útján a Teleki–Kovácsnai pároshoz is eljutottak.⁴²

További példával szolgálhat Tertina Mihály és az 1799-ben általa kiadott Faba Simon latin költészete. Tertina a kiadás megjelentetése előtt elégiában kereste meg Hannulikut, s arra kérte, ítélje meg, hogy Faba versei valóban méltók-e a költői hírnévre. A kérés megfogalmazása után Tertina elővezeti, hogy szerinte Fabát azon ritka költők közé lehet számítani, akiknek finom és érzékenyen gördülő elégikus költészete képes Janustól elnyerni az elsőséget. Emiatt Hieronymus Balbus a második helyre lép vissza, ám ezt a helyet Faba költeményei is megérdemelnék.⁴³ Majd Oláh Miklós emlegetésével tovább építi a 18. századi neolatin költészet humanista kánonját. Véleménye szerint Oláh saját maga elé helyezné Fabát annak elégiái miatt, noha Oláh a rangsorban Balbusnál előrébb való költő, akinek csinos, lépesmétről édesebb verseitől nem áll távol a kellem.⁴⁴ A költemény tudós jegyzetei révén Tertinának nemcsak az említett szerzőkre állt módjában kitérni. Oláhtól verses *recusatiót* idéz, amelyet jegyzete szerint II. Lajos titkárához, Kálnay Imréhez⁴⁵ írt 1536-ban. Ennek lényege, hogy Kálnaynak nincs oka Janushoz hasonlítani Oláhot, mert Janus ajka csupa lelemény. Ezen a ponton Tertina még további humanista költőket és történetírókat nevez meg, akik ugyanezzel a kijelentéssel éltek Janus és saját tehetségük viszonyában: „Hanc Praerogativam ceteri quoque corrivales Poetae, uti: Ia-

⁴² SZELESTEI N. László, „Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez”, in *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 51–60 (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998), 58.

⁴³ „Namque ego, (si quid in his possum decernere rebus) / Fabam illis raris Vatribus adnumero; / Queis mollis, tenereque fluens Elegeia palmam / a Iano primam conciliare potest. / Hinc iam decedat Balbus statione secunda: / Aequius hanc meruit Carmine Faba suo.” MICHAEL TERTINA, „Expetit celeberrimi Ioannis Chrysostomi Hannulik, Romani Arcadis, iudicium super editione Simonis Faba poematum”, in SIMON FABA, *Carmina*, szerk. MICHAEL TERTINA, 213–218 (Cassovia: Franciscus Landerer, 1799), 214.

⁴⁴ „Inclutus Hunc Elegis prae se posuisset Olahus, / Qui Balbo Vates antefendus erat. / Cui nec vis, nec amoena deest in Carmina culto / Gratia; quae poterit dulcior esse favo.” Uo., 215.

⁴⁵ NAGY IVÁN, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* (Pest: Ráth Mór, 1860), 6:45.

cobus Piso, Andreas Duditschius, Sebastianus Listhius, Nicolaus Istvánffy, Stephanus Radecius, Ioannes Sambucus, et alii”.⁴⁶

Hannulik mellett, hogy költői hírnévre és kiadásra méltónak találta Faba verseit, közvetlenül nem reagált a Tertina felvázolta magyarországi humanista kánonra. Indirekt választ mégis ad, ami a Janushoz mért Faba után Oláh *recusatio*jának értelmével azonos: „Elpirultam. Ugyanis, aki e szavakat együltő helyemben olvastam, ne lennék tudatában tehetségemnek?”⁴⁷ Helyben hagyja hát Tertina kánonját. Sőt, a trencsényi születésű Faba tehetségét (és a magáét!) a földrajzi régió bukolikus atmoszférájával magyarázza, amelynek vizei (például egy mohával benőtt barlang forrása) és hegyei a tücsökzenéjükkel nemcsak Faba vénáját, de az övét is táplálták még gyerekkorában.⁴⁸

Agyich idézett költeménye végén maga is Pécs hajdanvolt szellemiségének állít emléket egy Janus Pannonius, Istvánffy Miklós, Petrus Illicinus, valamint Bornemissza Gergely neveivel fémjelzett pécsi magyar Athén említésével.⁴⁹ Ami továbbá Janus elsőségét illeti, az általa alkalmazott betegség és erőtlenség toposzok az *Analecta Poëtica* is végigkísérik. Egyrészt Patachich krónikus betegsége, a köszvény miatt, amit az érsek többször is epigrammával „enyhít”, másrészt 1776-ban leköszönő püspökként a váradi egyházmegyétől való búcsúzás alkalmával született versek miatt (Patachich, Gánóczy).

A latin Árkádia közösségisméjének harmadik lényeges összetevője maga a nyelv, amelyet nem lehet az anyanyelvtől külön vizsgálni. A magyar nyelv ügye II. József 1784-es nyelvredeletétől fogva létkérdés volt, mely a rendeletek visszavonásával és az uralkodó halálával sem évült el. A latin nyelvvel is ugyanez a helyzet, amely ugyan a nyelvredelet hatására egyfajta alternatívaként szolgált az ország nemzeti-ségeinek összefogására, ám egyre kevésbé a hadsereggel rendelkező beszélt nyelvek saját jogán. Az *Ephemerides Budenses* példája mutatja, hogy a latin e nézőpontból a magyar nyelv és irodalom ügyét támogató nyelvvé alakult át.⁵⁰ Ilyen módon Baróti Szabó Dávid 1789-ben sorstársát látta Hannulikban. A világhíres költőhöz írott versében a magyar nyelv ügyéért végzett egyre kilátástalanabb fáradozásait ecseteli,

⁴⁶ TERTINA, „Expetit...”, 217.

⁴⁷ „An Tibi tam felix mea Musa videtur, ob istam / Ut dicar — — Tua me scribere verba pudet. / Erubui; nam qui haec immoto Nomina vultu / Legissem? venae conscius ipse meae.” Joannes Chrysostomus HANNULIK, „Respondet Michaeli Tertina, et depromit expetitum suum iudicium”, in FABA, *Carmina*, 218–220, 218.

⁴⁸ „A teneris Simon fontes sectatus, et auras, / Quae Vatum ingeniis auraque, fonsque favet. / Trenchinae valles, nemorosaque culmina, et inter / Lene sonans querulis culmina rivus aquis. / Blandaue ramosis aspirans montibus aura, / Ingenium, si sit nobile Vatis, alunt. / Ipse quoque hos montes colui puer, antraque musco / Obsita, et ex illo flumina fonte bibi.” Uo., 219–220.

⁴⁹ AGYICH, *Carmen ad regiam academiam...*, (*) 7r–v.

⁵⁰ BALOGH Piroksa, „A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén”, in BALOGH Piroksa, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Irodalomtörténeti füzetek 174, 204–230 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015).

s odáig megy, hogyha az ügy kimenetele felől bizonyosság nincs is, a magyar nyelv ennek elpanaszolására még alkalmas lesz. Mint ahogy Hannulik, „Magad-is” (szól a költő), „Rómának ki-vesző nyelvét tsak Római hárfán / Könyvezed.”⁵¹

Tertina is római költőnek nevezi Hannulikot („ROMANE POETA”), nemcsak a latin nyelv, hanem Árkádia-tagsága miatt is, mivel ilyen minőségében kéri véleményét Fabá verseiről. Ugyanígy tesz Gánóczy is, aki a kétkötetnyi ódája és epódoszai miatt Árkádia-tagga választott Hannulikot köszöntő versében a *Laus Pannoniae*-ra rájátszva dicsekszik, hogy Seralbuson, aki megnyerte finom húrjaival az utódok folyamatos nemzedékeit, azok ámulni fognak, mert Pannónia földjén itáliai dalban énekelt.⁵² E szempontból a nyelv pallérozása nemcsak a magyar tudós társaságtervezetek sajátja. Az itáliai arcasok például Petrarca, Dante, Boccaccio, Tasso nyelvéhez kívántak visszanyúlni az olasz irodalom megújítása érdekében. Janus Pannoniusnak vagy Balbusnak, Oláhnak, ugyanígy lehetett modellértéke a magyarországi latin Árkádia költészetében, ezért a 18. századi neolatin költészet nyelve megérdemelné az alapos stilisztikai vizsgálatot.

Ha most visszapillantunk a budai egyetemalapítási versek Trója–Buda allegóriájára, a magyarországi árkádizmus ideológiai feltételeire ismerhetünk. E mitikus konstrukcióban a *natio Hungarica* kultúrájának teljes pusztulása miatti fájdalom nyert kifejezést, amelybe Mátyás király humanista udvari kultúrájának ethosát lehet behelyettesíteni. Mivel Trója legnevezetesebb utódvárosa Róma, a témát hitelesen ennek a birodalomnak a nyelvén lehet megénekelni; vagy azokon a nyelveken, amelyeket e kultúra anyanyelve nevelt fel. E tekintetben az itáliai Árkádia Akadémia felvirágzása is egy kulturális világgézéshez, a 18. század eleji keresztény Európa, különösen Lengyelország, Magyarország és a Balkán térségének török megszállásához és az ez alóli felszabadítás vágyához köthető.⁵³ A magyarországi latin Árkádia is rendre reflektál az ország török hódoltság okozta kulturális hanyatlására,⁵⁴ főleg Mohácsra.⁵⁵ Utóbbi tekintetben éppen Agyich eklogagyűjteménye jelezhet némi elmozdulást, miután a költeményben Mohács nem egyszerűen a nemzeti katasztrófa emlékhelye, hanem a bukolikus környezet része. Legelő, amelyre kihajtják az állatokat legelni.⁵⁶

⁵¹ BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Költeményes munkái I. Alapversek*, szerk. HUBERT Ildikó és SZELESTEI N. László (Barót: Tortoma Könyvkiadó, 2023), 416.

⁵² „Quin cultiori filo *Erimantice* / Emes Nepotum saecula perennia, / Quae te Appulum carmen stupebunt / Pannonicis cecinisse terris. [Antonius GÁNÓCZY], „Ad auctorem: Inter Arcades: Seralbum *Erimanticum* Floridemi Meonii”, in Joannes Chrysostomus HANNULIK, *Lyriconum liber tertius, et quartus, ac unus epodon* (M. Karolinum: Franciscus Eitzenberger, 1781), 411.

⁵³ SÁRKÓZY, „Az olasz negédes kertjében”..., 200–213.

⁵⁴ [MARIOS], *De laudibus Mariae Theresiae*..., 4–6, 11–12, 15; [MOLNÁR], „Musarum Budensium...”, 5.

⁵⁵ Stephanus AGYICH, *Saeculum liberatae a tyrannide Tvrca civitatis Quinque-Ecclesiensis amplissimi honoribus excellentissimi [...] comitis Francisci Szécsényi [...]* (Quinque Ecclesiae: Joannes Josephus Engel, 1786), (*) 2r–(*) 4r; AGYICH, *Carmen ad regiam academiam*..., (*) 3r–(*) 3v.

⁵⁶ „Depellunt graciles ad pinguium pascua foetus, / Longa Mohacinis tracturi tempora campis.” Stephanus AGYICH, *Bucolicon in auspiciatissimum adventum [...] Pauli Ladislai e comitibus Eszterhazy de Galantha Quinque-Ecclesiarum episcopi* (Quinque Ecclesiae: Joannes Josephus Engel, [1781]), A3v.

A hazai latin Árkádia valódi katalizátora mégsem a török alóli felszabadulás, hanem a jezsuita rend feloszlásának még frissebb kulturális égése volt, amit Faludi is feldolgozott 6. eklogájában. A megrázkódtatás mértékét mutatja, hogy Patachich a Klobusiczkyt megszólító levéllel mondhatni országszerte: valamennyi Nagyszombatban, Pozsonyban és Bécsben élő Hungarus rendtársnak menedéket kívánt nyújtani.⁵⁷ Hiszen a rend kiváló tudós értelmiségnek adott otthont, s Patachich ezt az értéket kívánta menteni. Ilyen módon az Árkádia negyedik lényeges összetevőjének menedék mivolta számít, legyen szó a kultúra, a nyelv vagy a táj nyújtotta menedékről. Kazinczy például *Egy Arcászhoz* című költeményében Töméczy Ferencet, alias Floribus Phocidensist invitálta Széphalomra. Az idilli természeti környezet miatt azt írja Floribusnak birtokáról, „itt Arcádia [van]!”

Összegzés helyett talán nem túlzás azt gondolni, így ér össze a királyi Magyarországon latin Árkádiájában a történelmi kataklizma felkeltette intő példázat, az elődök kulturális erőfeszítései iránti tisztelet, a mecénás képviselte oltalmazó-védő funkció, és általában a kultúra jelentette menedék-képzet a résztvevők *communitas*-eszméjévé.

JÁNOS RÉDEY-KERESZTÉNY

**Where is Arcadia, a Land for Poesy?
Reflections on the Notion of Community of the Latin Arcadia
of Eighteenth-century Hungary**

This paper analyses the notion of community of the eighteenth-century Accademia dell’Arcadia that emanated from Italy to all of Europe, in relation to the cosmopolitanism of the *respublica litteraria*. It surveys the ideological conditions that were essential for the movement to dwell in eighteenth-century Hungary. The presence of the Arcadian movement can only be attributed to Italian arcades who lived temporarily in the Kingdom of Hungary, but when they left the organisation has stopped. Then, by interpreting Latin and Hungarian verses, the paper shows that what mattered, was not the actual Arcadian membership, but the perception of the Arcadia as an academic society and asylum for the literati. Thus, the community identity of the Hungarian Arcadia can be outlined through the institutional drive of the *respublica litteraria*, the importance of the patronage system, language and culture, and the reverence for the cultural toil of the forerunners.

⁵⁷ „Dilectissime Fili. – Suas quibus ad Dioecesim meam suscipi petit litteras paterno complector affectu, et votis in casu dilectae Societatis Jesu tanto libentius defero, quo magis enutritos in illa Viros sincero complector animo, ac ob id non ipsum dumtaxat, sed et alios mox designandos Tyrnaviae, Posonii, et Viennae degentes Patres, [...]” BEDCSULA, *Vita Petri Klobusiczky...*, 12.

TÓTH SÁNDOR ATTILA

Epigramma és történetírás Babai Ferenc jezsuita szerzetes életművében

(Babai verses életrajzai: királyok, nádorok, esztergomi érsekek)

A jezsuita történetírás és tudományosság (előzetes meg gondolások)

E téma jóval hosszabb kifejtést is megérdemelne, előzetesen azonban arra utalunk, ismert tény, hogy tudományos történetírásunk alapjait – Bél Mátyást két évtizeddel megelőzve – a jezsuita történetírók rakták le. Filiációjában Nagyszombat játszotta a főszerepet, itt bontakozott ki a történetírásban, aztán innen vitték magukkal az erős nemzeti érzést és a történettudományok rajongó szeretetét. Idézzük fel összegzésként Hóman Bálint szavait, aki Timon Sámuel (1675–1736) munkássága alapján érzékelteti a 18. századi jezsuita történetírás kibontakozását: „A század közepének jezsuita történeti irodalma teljesen Timon hatása alatt áll. Péterffy Károly, Kéry Bálint, Muszka Miklós, Schmitth Miklós és mások Timonnak a magyar főpapokról írt művét vették mintául az uralkodók és főméltóságok kissé panegyrikus ízű életrajzgyűjteményeihez. Még szembetűnőbb Timon hatása az évkönyvirodalomban. Rost Tamás, Podlusáni Zsigmond, Spangár András és a Timon hagyatékát rútol megdézsmáló Kazy Ferenc évkönyveikben az ő kutatásának eredményeit öntötték új formába. A jelesebbek is – Kéry Borgia Ferenc, Kornéli János és Schmitth Miklós –, kik önálló forráskutatást végeztek, Timon szellemében, a tőle kezdett irányban dolgoztak.”¹ E tendenciák a história-felfogást is megváltoztatták. „Miközben a jezsuita tudománypolitika és oktatási rend a históriát csupán mint erkölcsi példatárat, és a történeti műveket mint irodalmi emlékeket értékelte, addig a katolikus egyházon belül is jelentős történetírók írták be nevüket a historiográfiába” – írja Hólvényi György.² A meginduló magyar történelmi forráskutatás kettős oka: a kato-

¹ HÓMAN Bálint, „Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században”, in HÓMAN Bálint, *Történetírás és forráskritika*, 353–382 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938), 367–368.

² HÓLVÉNYI György, „A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend”, *Magyar Könyvszemle* 90 (1974): 232–245, 232.

licizmus erősítése és a magyarságuk bizonyítása. A magyar érzelmű, a függetlenséget hangsúlyozó katolikus nemesség körében is gyanússá tette a jezsuitákat a Habsburg-udvar szolgálata. Lukács László írásából tudjuk azonban, miért nem lehetett magyar rendtartomány, s szolgálatukkal nemzeti aulikus magatartást alakítottak ki.³

A jezsuita történetírás fontos sarokpontjainak tekinthetjük a következőket: 1. Működési helye, Nagyszombat, majd Kalocsa, a tudományos jellegű történeti földrajz és a történetírás megindulásának helyszínei voltak. 2. Jellemző volt az ún. folytatásos történetírás (sok névtelen történeti munka), amely filológiai kérdéseket is felvet s a kéziratok azonosítását. Ebből világosan kibontakozik a 18. századi jezsuita történeti irodalom *szöveve*. A történeti munkák a jezsuita eposzírást (s poézist) is táplálták. 3. Gazdag latin nyelvű anyagról van szó, amely elsősorban az őstörténetet és a magyar királyok korát emeli ki. 4. Annalista jellegű történetírás bontakozik ki, de a forrásközlések (levelek, okiratok), megszabják a kritikai irányt is (Pray és Katona törekvése).

Röviden számba veendő a jezsuita tudományosság is, amelyről pl. Szentiványi Márton (1633–1705) *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* című, a tudományokat tíz értekezésben (*dissertatio*) bemutató művéből tájékozódhatunk. Ezen értekezések (a teljesség igénye nélkül) a következők: *Cosmographica, Astronomica, Astrológica, Physico-Divinatoria, Physico-Mathematica, Meteorologica, Physico-Mathematica de Doctis, Polemica, Chronologica* stb.⁴

Nem látjuk a metszeten sem a jezsuita költészettan említését, sem a történetírást, amely a 17. században már főként az egyetemes történet megírásában jeleskedett, s *Rudimenta historica* (*Történeti próbák*) cím alatt jelentek meg kötetei.⁵

A *rudimentumokból*, történeti próbákból a nemzeti történelmet összefoglaló munkák keletkeztek, s az annalista hagyományoknak megfelelően a hazai jezsuita történetírás már *Hungaria* leírására, illetve történeti bemutatására törekedett. E viszonylag sűrű szövéssű történeti munkák szövetéből álljon itt példaként a Babai Ferenc verses történetírást is érintő Turóczi László (1682–1765) rövid pályaképe, hiszen ez a történetírói gyakorlat a 17. századi hagyományokra visszatekintve elsősorban a magyar királyok élettörténetét és a hozzájuk fűződő szorosabb eseménytörténetet írta meg. Ez a jezsuita gyakorlat aztán kiterjedt az ország sorsáért szintén felelős nádorokra, s a főpapok (esztergomi érsekek) a lelki életet, kultúrát s a történeti eseményeket is meghatározó szerepének bemutatására.

³ LUKÁCS László, *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolútizmus (1649–1777)*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25 (Szeged: Istituto Storico della Compagnia di Gesù–József Attila Tudományegyetem, 1989).

⁴ Martinus SZENT-JVANY, *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea, Decas prima* (Tyrnaviae: Typis Academicis, 1689), [8.]

⁵ Lásd TÓTH Sándor Attila, *Eruditio, humanitas, promotio: Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermekek [II.] Józsefről* (Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2013), 57–78.

1. kép. Szentiványi művének díszcímlapja

A jezsuita Turóczi László Ungváron született, 1700-ban lett a rend tagja, majd a jezsuita képzés szerint a poétikát (Nagyszombat) és a rétorikát (Kassa) tanította, valamint mindkét helyen a filozófiát is. Pécssett és Egerben rektor, majd Besztercebányán a rend harmadéves növendékeinek tanára. Főbb műveit Szinnyei írói lexikonja említi, melyek közül kiemelendő az *Ungaria suis cum regibus compendio data* (Tyrnaviae, 1729), amelynek sikerességét jelzi, hogy Kassán ismét megjelent (1744), majd később a Kalocsán tevékenykedő, s a kritikai történetírás jeles képviselőjeként ismert Katona István (1732–1811) gondozásában s bővítésében 1768-ban szintén Nagyszombatban.⁶ Figyelemre méltó megjegyzés, hogy Katona bővítette, hiszen rávilágít a jezsuita történetírás szövetszerű jellegére.

⁶ Az adatokra vonatkozóan lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: MTA, 1914), 14:581–582.

Babai Ferenc SJ (1742–1778)

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a viszonylag rövid ideig, mindössze harminchat évet élt jezsuita (majd exjezsuita) *Historicus-Poetára* Szörényi Lászlónak a Mohács emlékezetét tárgyaló tanulmánya irányította figyelmünket.⁷ Szörényi beilleszti Babai műveit a neolatin irodalomban a mohácsi csata emlékezetét kutató írásába, s szóvá is teszi, hogy míg a szlovákiai neolatin irodalmat kutató történetírás már felfedezte, a magyar szakirodalom érdemben nem foglalkozott vele.⁸

Babai Muszka Miklós (1713–1783), Schmitth Miklós (1707–1767) és Katona tanítványaként talán komoly forráskutató és történész is lehetett volna, ha másként alakul sorsa (a rendet ugyanis 1773-ban feloszlatták, ő pedig 1778-ban elhunyt), de más utat választott, a király-, nádor- és érsek-történeteket, a jezsuita epigrammaírói hagyományt folytatva, megverselte. Munkái didaktikai célzatúak: a magyar történelem jeles személyeinek verses megörökítése, hogy aztán eme életrajzok az epigramma sűrítő eszközével tanulhatóbbak, memorizálhatóbbak legyenek.

Erről szól három, Nagyszombatban megjelent műve: *Ungariae Reges [...] eorum genealogia, acta item illustriora et fata compendio metrico deducta*, 1773; *Ungariae Palatini, propalatini et locumtenentes regii [...]*, 1775; *Archiepiscopi Strigonienses*, 1776), valamint kortársaihoz szóló epigrammagyűjteménye, *Epigrammatum miscellaneorum, sacrorum et profanorum libri III*, 1777.

Babairól nem készült még rövid életrajzi, vagy műveit bemutató kismonográfia sem, hiszen még Pray György életművéről is csak Lischerong Gáspár ilyen típusú könyvéből tájékozódhatunk.⁹ Így életéről régebbi biográfiai összefoglalók – köztük leginkább Szinnyei József életrajzi lexikonja – adnak tájékoztatást. Megtudjuk, hogy Pécsen született, 1764-ben lépett a jezsuita rendbe, majd tanulmányai végzetével a nagyszombati hittani könyvtár igazgatója (1773), a rend feloszlása után pedig Esztergom vármegyei pap. Szinnyei azt is megjegyzi, hogy Katona István történetíró ösztönzésére kezdett latin nyelvű történeti epigrammákat írni. Ezután felsorolja munkáit.¹⁰

Szinnyei utal a korábbi biográfiákra is. Így megemlíti Horányi Elek *Memoria Hungarorum*-ának leírását, ahol mindössze ezt olvassuk: „Babai Franciscus Hungarus, ipsius industria prodiderunt *Hungariae Reges; eorum Genealogia, acta item illustriora, et*

⁷ SZÖRÉNYI László, „A mohácsi csata emlékezete a 18. századi neolatin irodalomban”, in *Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál és VARGA Szabolcs (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020), 209–232; SZÖRÉNYI László, *Titkos örök kötet: Tanulmányok* (Budapest: Nap Kiadó, 2020), 99–137. Hivatkozásnál ez utóbbi oldalszámait adjuk meg.

⁸ SZÖRÉNYI, „A mohácsi csata...”, 111.

⁹ L. LISCHERONG Gáspár, *Pray György élete és munkái* (Budapest: Pray Rendtörténeti Munkaközösség, 1937).

¹⁰ SZINNYEI, *Magyar írók...*, 1:303–305.

fata, compendio metrico a se deducta. Tyrnaviae, MDCC LXXIII.”¹¹ Horányi itt csak a királyokról szóló epigrammagyűjteményt említi. A *Nova Memoria Hungarorum* című művében (1792) már bővebben ír, itt még három művét említi: „Babai (Franciscus) e nobili genere ortus in provincia Hungariae Tolnensi. Absolutis Quinque-Ecclesiis humanioribus litteris Societati a Iesu nomine appellatae adscriptus est praeter indicarum opus in nostra Memoria Hung. et Prov. P. I. p. 77. ab ipso versibus inclusi providerunt.”¹² (A továbbiakban epigrammagyűjteményét, valamint nádor- és érsek-életrajzi verseskötetét említi.)

Végül hadd utaljunk Katona István *Historia critica* című nagyszabású, sok kötetes művében (itt a XX. kötet: 1800) Babai említésére, ahol így ír: „XVII. BABAI Franciscus, Quinqueecclesiis in S. I. receptus, sacris initiatus, affecta plerumque valetudine, pangendis carminibus taedia vitae solabatur, praeconi fato sublatus 1778. Publici iuris fecit I. *Hungariae reges, compendio metrico deductos*. Tyrnaviae, 1773. II. *Hungariae palatinos*. Ibid. 1775. III. *Archiepiscopos Strigonienses*. Ibid. 1776. IV. *Epigrammatum libros tres*. ibid. 1776.”¹³

Babai Ferenc a *historicus poeta* (vagy *poeta historicus*?)

A *historicus poeta* vagy *poeta historicus* azt jelenti, hogy Babai didaktikus, az iskolai oktatáshoz illesztett céllal epigrammába sűríti (történetírók alapján) azokat a történeti tudnivalókat (királyokról, érsekekről, nádorokról stb.), amelyek így a történelem tanításában eleget tesznek a megtaníthatóság és a tanulhatóság kritériumainak.

Szörényi László írja tanulmányában, hogy Babai „Turóczi László compendiuma nyomán alkotta meg fő művét, a három kötetből álló epigrammasorozatot a magyar történelemről. Ezért tehát elismerhetjük, hogy joggal használta magára a korábban, úgy tűnik, ismeretlen *Historicus-Poeta* megjelölést.”¹⁴ Turóczit csak a királyokról szóló részben használta, de tudjuk a forrását másik két gyűjteményének is. A sajátos *historicus poeta* megnevezés pedig a magyar történelem és állam első embereinek (királyok, nádorok, esztergomi érsekek) megverselőjének szól. Már részint említettük e műcímeket, nézzük azonban, mit is ígér. Horányi *Memoriájában* még egyedülként említi a *Magyarország királyait* tárgyaló művét; *azok származását, kiválóbb tetteit és sorsukat (halálukat)* tárgyalja *rövid metrikus összegzésben*, vagyis

¹¹ HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum* [...], Pars I (Viennae: Antonius Loewius, 1775), 77.

¹² HORÁNYI Elek, *Nova Memoria Hungarorum* [...], Pars I (Pestini: Matthias Trattner, 1775), 204.

¹³ STEPHANUS KATONA, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae, Tom. XX, Ord. 39* (Claudiopolis: Typis Episcopalibus, 1800), 935. Magyarul: „Babai Ferenc, pécsi. Felvették a Jézus-társaságba, pappá szentelték, ám mivel legnagyobb részt betegeskedett, versírással üzte el az élet keserveit, a korai halál 1778-ban ragadta el.” (Ezek után felsorolja nyomtatásban megjelent műveit.)

¹⁴ SZÖRÉNYI, „A mohácsi csata...”, 111.

epigrammában.¹⁵ Másik műve *Magyarország nádorait, helyetteseit és a királyi helytartókat* megverselő mű, akik *háborúban és békében a legkiválóbbak [voltage]*, ugyancsak *rövid metrikus összegzésben* mutatja be.¹⁶ Végül harmadik műve az *Esztergomi érsekekről* készít összefoglalót *rövid metrikus összegzésben*, akik a *két országban* [Magyarország és Erdély] *igen méltók erre*.¹⁷

A Magyarország királyait összefoglaló gyűjteményről s epigrammáiról

Szörényi László kiemeli (és idézi is) Babainak *Az olvasóhoz (Ad Lectorem)* intézett előbeszédének gondolatait, amelyben közli célját: „Ungariae Reges, a R.[everendo] P.[atre] Ladislao Turóczi compendio datos, metrice ut deducere vellem, auctor mihi erat Vir quidam, orbi erudito ab Historicis lucubrationibus bene notus, is qui in Universitate Tirnaviensi profanam tradit et Historiam et Eloquentiam: ratus, conatum hunc cum aliis rerum patriarum studiosis, tum imprimis discipulis suis proficuum fore; quandoquidem memoriam nostram, fluxam ceteroqui ac infidam, metris mire juvari in comperto esset.”¹⁸

Az epigrammagyűjtemény a továbbiakban Magyarország királyainak sorát (*Series Ungariae regum*) sorolja fel, azokat három részre osztva: *Periodus I.*, hazai/honi (*domestica*) királyaink (valójában az Árpád-házi királyok) Szent Istvántól III. Andrásig. A második (*Periodus II.*) a vegyes házi királyok (*mixta*), a cseh Venceltől Szapolyaiig, végül a harmadik (*Periodus III.*) a Habsburg-ház (*Austriaca*) királyai, I. Ferdinándtól Mária Teréziáig. Ez a felosztás a másik két művét is kíséri.

A továbbiakban ez a Szent Istvánt magasztaló tizennégy soros, hét disztichonból álló vers következik (a szokásos epigrammánál ez egy kicsit hosszabb, így az elégiaformához közelít s ez más epigrammájára is igaz): *Divo Stephano primo Ungarorum regi (A magyarok első királyához, Szent Istvánhoz)*, majd megkezdí az Árpád-házi királyok bemutatását, ahol természetesen elsőként I. István királyunkat mutatja be.

¹⁵ Franciscus BABAI, *Ungariae Reges. Eorum genealogia, acta item illustriora, et fata, compendio metrico deducta* (Tyrnaviae: Typis Tirnaviensibus, 1773).

¹⁶ Franciscus BABAI, *Ungariae Palatini, Propalatini, et Locumtenentes regii, bello pacique clarissimi, compendio metrico deducti* (Tyrnaviae: Typis Tirnaviensibus, 1775).

¹⁷ Franciscus BABAI, *Archi-Episcopi Strigonienses, de utraque Republica praeclare meriti, compendio metrico deducti* (Tyrnaviae: Typis Tirnaviensibus, 1776).

¹⁸ BABAI, *Ungariae Reges...*, [3.]; SZÖRÉNYI, „A mohácsi csata...”, 111. Magyarul (Szörényi László fordításában): „Az az ötlet, hogy Turóczi László tisztelendő atya Magyarország királyairól szóló összegzését alakítsam át versessé, egy olyan férfiútól származott, aki igencsak ismeretes történeti kutatásairól a művelt világ előtt, és aki a Nagyszombati Egyetemen a világi történelmet és az ékesszólást tanítja; ő ugyanis úgy vélte, hogy ez a kísérlet hasznos lehetne mindazoknak, akik a hazai történelmet tanulmányozzák, de különösen az ő saját hallgatóinak, mivelhogy az emlékezetet, amely ingatag és hűtlen, a verses alak csodálatos módon segíti a megbízhatóságban.”

2. kép: Az Árpád-házi királyokat tárgyaló első rész díszes kezdése (11. oldal)

Úgy véljük, érdemes lenne monografikusan is foglalkozni Babai verseivel, hogy milyen ismereteket ad a királyokról (nádorokról, érsekekről) verseiben. Lehetőségünk korlátait tekintve a továbbiakban olyan történelmi személyek köré csoportosítjuk mondandónkat a kötet/kötetek bemutatásában, akik I. Mátyás királyunk időszakának (vagy uralma utáni korszaknak) fontos szereplői. Így a felemelkedés és bukás dichotómiájában még Szapolyai János uralmát sem hagyjuk figyelmen kívül.

A királyokat bemutató verseskötetből így elsőként a Mátyásról szóló tizennégy sorost idézzük: XXXIV. *Mathias Corvinus*.

In solium evehitur de carcere digna Mathias 1458
 Patre suo C) Soboles, Hunniadumque Decus.
 Coniuge privatur Catharina, D) fitque Beatrix,
 Filia Fernandi, E) Regia Nupta subin
 5 Messe sacram quinta Friderico Marte Coronam F)
 Extorquet: bello, paceque mira patrat.
 Turcica castra fugat vel nudo Nomine, fines
 Ungaricos profert, praesidiisque tegit.
Ecclesia pupilla, Paterque piissimus audit
 10 Castalidum, turbae Malleus haereticae.
 A. C. Vindobonam expugnat; subitoque extingitur illic:
 1504 Corporis exuvias flebilis Alba tenet
 Justitiam, plebs extinctam cum Rege Mathia
 Questa fuit: A) plebi carius hac nihil est.¹⁹

¹⁹ BABAI, *Ungariae Reges...*, 35–36. Helyszűke miatt nem adunk fordítást, csak a fontosabb gondolatokat emeljük ki.

Mielőtt rátérnénk néhány tartalmi elemére, ejtsünk szót a vers formai sajátosságairól. Látjuk, hogy Babai két évszámot is odailleszt oldalra. Az egyik Mátyás királlyá választása, a másik pedig (1504) valószínűen sírjának meglátogatására utal, valamint a vers jelzi már halála utáni hírnevét. Ezenkívül az egyes sorokhoz tájékoztató („tudós”) jegyzeteket illeszt. Ezzel a neolatin 17. századi epigrammai és a Pray György által is képviselt versköltészeti hagyományhoz, módszerhez is kapcsolódva jelzi költői megfogalmazásainak ténszerűségét, a történetiség és a poézis kapcsolatát. A versforma és az epigrammai sűrítés tesz csak költőivé verseit, valamint poétai szóhasználatát az *imaginatio*. (E sajátos vers- és epigrammai stílus is hosszabb kifejtést érdemelne.)

A vers tartalmi elemeit tekintve a költemény szép ellentéttel érzékelteti a börtön (megpróbáltatások) és a legmagasabb közjogi méltóságra való megválasztás kettősségét. A törökverő Hunyadi János, akinek nevére már megfut a török, méltó ivadéka került a magyar trónra. Az egyház szemefénye a fiatal király, aki az eretnek hadak elleni poröly. Említi Bécs megostromlását is, de e város halálának (1490) helye is.

Ahogy jeleztük, a sűrített költői szöveg történelmi fogalmait (események, nevek) jegyzetekkel oldja. Pl. a *patre suo* kifejezéshez Hunyadi János kerül (C). A jegyzeteknek didaktikai szerepe is van. Idézzük fel a további jegyzeteket is: Catharina Podiebrad [sic!] György, aki Csehország kormányzója majd királya, lánya (D); Beatrix pedig a nápolyi királyé (E), az F. jegyzetben pedig a korona sorsáról ad tájékoztatást: „Quam Elisabetha Posthumi mater pignori dederat.” Végül az A)-jelű jegyzetben a Mátyásról elterjedt szólásmondást idézi: „Vulgatum illud apud Ungaros ineminans: Meghalt Mátyás Király, oda az Igazság: id est; Mortuus est Mathias Rex, periit justitia.”²⁰

Berzsenyi Dániel a *Kesergés* című (majd *A magyarokhoz* címmel) ódájában (17–18. sor) „Zápolya öldöklő / Századjá”-ról ír. Szapolyairól Babai (a királyok közötti sorrendet is jelölve) a XXXVII. epigrammában (*Joannes de Zapolya*) emlékezik meg.

		Vajvoda Dacorum, Stephano Prorege creatus	
		Infert in vacui se penatrali Throni	1526
		Pars melior Procerum Fernando subicit Hunnos;	
		Hic Zapolyan telis trans sua regna fugat. B)	
5		Poscit opem Turcum, Budamque reducitur, et cum	
		Fernando miscet bella cruenta diu.	
		Consentit tandem Fernandus; Sceptra superstes	
		Ut gerat, Austriacas post subitura manus.	
A. C		Johannem A) generat Lecha de Coniuge B) Vivis	
1540	10	Exemplum oculis inserit Alba suis.	
		Turcica Luna facem dedit in sua regna reverso;	
		Eclipsim Ungariae Luna sed illa tulit. ²¹	

²⁰ Uo., 36.

²¹ Uo., 37–38.

XXXVII. JOANNES de Zapolya, Filius Stephani Ungariorum Pro-Regis ex Familia Deakiana, Vajvoda Transilvaniae eligitur Rex anno millesimo quingentesimo vigesimo sexto, 1. Novembris. Coronatur luce S. Martino sacra. Uxor, Isabella Sigismundi Regis Poloniae, & Bonae Sfortiae Filia. Nuptiae anno millesimo quingentesimo trigesimo nono. Filius Stephanus in sacro lavacro dictus, deinde Joannes Sigismundus in Patris, & Avi memoriam appellatus. Obiit Rex in Transylvania anno millesimo quingentesimo quadragésimo

3. kép: Szapolyairól Turóczi László történeti művében (408.) – részlet

Erdély vajdája, István nádor leszármazottja (lásd majd a nádorok című részben), a trónszék megüresedésével került hatalomra. A főnemesség Ferdinándot támogatta, mire ő (Szapolyai) török segítséget kért, Budát visszavette, s Ferdinánddal sokáig véres háborúkat vívott. Végül megegyeztek, hogy Ferdinánd viselje halála után a koronázási jelvényeket, vagyis ő legyen a király. Az 1540-es év János Zsigmond születését jelzi, amit az A) jegyzetben is megerősít: „Joannes Sigismundum, Principem subinde Transilvaniae.”²² A B) jegyzetben pedig a *coninge* szót oldja fel: „Isabella filia Sigismundi Regis Poloniae.”²³ Végül úgy fejezi be, hogy (utalva törökbarát politikájára) a királyságban (királyságában) a török Hold adott fényt, de ez a Hold fogyatkozást hozott a magyarok számára.

Ne feledjük, Babai verseinek történetírói hátterét Turóczi történeti művének (*Ungaria suis cum Regibus compendio data*) fejezetei adták, így Mátyásról és Szapolyairól is ott talált bőséggel adatokat, amelyeket megverselt.²⁴

Babai versei a nádorokról

Babainak a nádorokról szóló epigrammagyűjteménye kissé testesebb (a három kötet közül a legnagyobb) az előzőnél, hiszen merítése is bővebb. Szörényi László is kitér röviden a nádor-életrajzok epigrammáira, s így vezeti be Babai folytatását: „Babai

²² Uo., 38.

²³ Uo., 38.

²⁴ Lásd Ladislaus TURÓCZI, *Ungaria suis cum Regibus compendio data* (Tyrnaviae: Typis Collegii Academici Societatis Jesu, 1768), Mátyásról: 391–405, Szapolyairól: 408–413. Áttekintésként a versszövegek és a történeti munka adatainak összevetése sem lenne felesleges. Ehhez lásd SZÖRÉNYI, „A mohácsi csata...”, 116–119.

Ferenc feltétlenül szükségesnek tartotta – mint erről előszavában be is számol –, hogy két évvel a királyokról szóló könyv után, Turóczi László kezdeményezését követve megírja a nádorokról, nádori helytartókról és királyi helytartókról szóló összefoglaló kötetét is. Hangsúlyozza ugyanis, hogy a nádori intézmény visszamegy egészen Szent István koráig, tehát a királyság alapításáig, noha jogköre a századok alatt sokszor bővült vagy módosult, és csak II. Lajos király alakította végleg olyan formára, hogy a nádori cím élete végéig megillessen az egyszer kinevezettet. Megírja azt is, hogy itt is a hármas dinasztiabeosztást vette alapul, de be kell vallania, hogy a régebbi két korszakra vonatkozó, a nádorok vagy nádori helytartó nevét tartalmazó okiratok, illetve történelmi munkák sokszor oly hiányosak, hogy még az általa alapul vett két kitűnő jezsuita történész, Muszka Miklós és Schmitth Miklós levéltári kutatásai után is sok nádornak vagy nádori helytartónak csupán a nevét ismerjük, esetleg a hivatalviselésének időtartamát, de szinte semmit sem tudunk családjáról, származásáról, nevezetes tetteiről vagy haláláról. Ennek ellenére a szerző megtartotta az epigrammáknak azt a szerkezeti felépítését, amelyet az első könyvben alkalmazott. Először jön tehát – ha lehetséges a fennmaradt adatok alapján – a genealógiai rész, utána szintén adatfüggően a tettek, a végén pedig ugyanígy a halál körülményei, illetve az értékelés.²⁵

Babai kiemeli a két kitűnő jezsuita történész, Muszka Miklós (1713–1783) és Schmitth Miklós (1707–1767) szintén folytatásosnak nevezhető, a nádorok történelmi szerepét vizsgáló munkáját. Muszka munkája 1736-ban jelent meg (*Palatium regni Hungariae; seu palatinorum sub regibus Hungariae vitae, Pars I. ad annum 1515*, Viennae, 1736; majd: Kassa, 1740, javított és bővített kiadás: Nagyszombat, 1762), Schmitthé pedig 1739-ben: *Palatium regni Hungariae rebus pace, belloque gestis palatinorum, locumtenentium, pro-palatinorum sub regibus Hungariae austriacis illustratum*, Cassoviae, 1739.²⁶

A néhány nádor bemutatását kezdjük Szapolyai Istvánnal (?–1499), aki már Mátyás után, II. Ulászló (Dobzse László [1456–1516]; 1471-től cseh király, 1490-től haláláig magyar király) alatt töltötte be a tisztséget, amelyet a verscím is megjelöl (de Mátyás időszakának is szereplője): *LXXVII. Stephanus IV. de Zapolya comes Scepusiensis. Sub Uladislao II. ab An, 1492. ad 1499.*

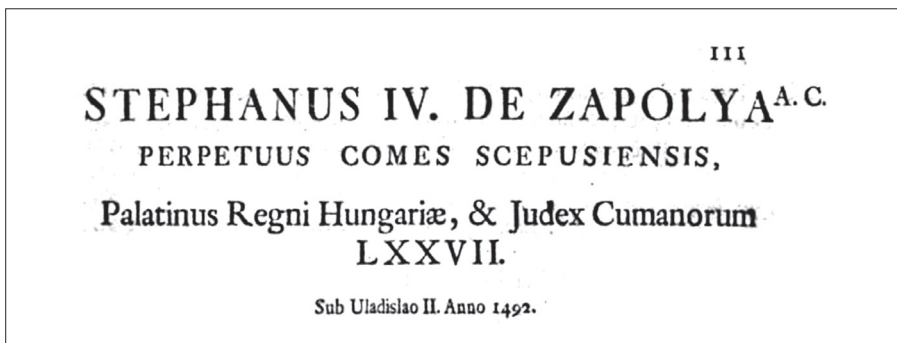
²⁵ SZÖRÉNYI, „A mohácsi csata...”, 125. Lásd még az *Ad Lectorem (Az olvasóhoz)* intézett részt: BABAI, *Ungariae Palatini...*, 3–7: „Atque ego sane quemadmodum Regum, ita etiam Palatinorum, et qui horum vices explent circum scripta ad Regis arbitrium potestate, Propalatinorum ac Locumtenentium Regiorum *Genealogiam, acta item illustriora, e fata compendio metrico deducturus eram, si modo, quam industrii in Regum factis, tam quoque in Palatinorum conscribendis prisci Ungariae scriptores fuissent. E fide Diplomatum plures Palatini in lucem haud ita pridem educti sunt a Cl. Nicolao Schmitth e S. J. quorum nusquam antea meminere Historici.*” Uo., 4–5.

²⁶ A Muszka Miklóssal együtt megjelenő (2.) 3. kiadást használtuk: MUSZKA Miklós és SCHMITTH Miklós, *Palatini regni Hungariae bello paceque clarissimi, e diversis scriptoribus patriis, exteris, diplomatibus, aliisque instrumentis literariis eruti, ac perbreui narratione a primis temporibus Sancti Stephani hungarorum regis, ad nostram usque aetatem cum accurata chronologia deducti* (Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1752, 1760).

- Reginae, F) Regisque pares, fraterque prioris
 Protegis, Prorex, Dux, Pugil iste fuit.
 Croesus divitis, Agamemnon Marte, triumphis
 Scipio, Mecoenas munere, mente Solon.
 5 Austriacos, Turcos, Lechos, Czechosque subegit,
 Mercedemque tulit Trenchiniense solum. A)
 Captus ad Hamburgum, raptio custodibus ense
 A. C. Ambos prostavit, sicque revertit ovans.
 1487 Vindobonam, belloque *Novam* cum reperat *Urbem*,
 10 Urbis Praeturam Vindobonensis adit.
 1492 Marte Wladislao Regalem vindicat Albam, B)
 Germanum Regis C) cogit inire fugam.
 1495 Tirnaviae Isacidum facinus castigat acerbe. D)
 Scepusi cinis est, proh! modo tantus homo.²⁷

Megemlíti, hogy leszármazottjának királyi sorsot adott (az [F]) jegyzet szerint: „Barbarae Sigismundo Regi Polonorum nupta pater, itemque Joannis Regis Ung[ariae] 37.”), aki nádor, vezér és bajnok (*Prorex, Dux, Pugil*) volt. Kiváló sajátosságait (gazdagság, hadierények) antik nagyságokkal (Croesus, Agamemnon, Scipio, Solon) jelzi. Győzelmet aratott osztrákokon, törökökön, németeken, cseheken, s jelentősen támogatta Trencsént. Külön kiemeli az 1487. évi eseményt, amikor Mátyás elfoglalta Bécset, s annak kormányzójává tette. 1492-től II. Ulászló nádora, s Alberttel vívott háborújában segítette. A jeles embernek hamvai Szepeshelyen vannak.

Ennyit tudunk meg IV. István nádorrról a versből, akinek történetét mintegy hét oldalnyi terjedelemben foglalja össze s meséli el Schmitth történeti munkája.²⁸

4. kép. Schmitth művének Szapolyai nádort tárgyaló fejezetének kezdete (111.)

²⁷ BABAI, *Ungariae Palatini...*, 79–80.

²⁸ MUSZKA és SCHMITTH, *Palatini regni Hungariae...*, 111–116.

A Mátyás király korában élt nádorok közül említsük meg Dóczy Orbánt (?–1491), aki az uralkodó királyi helytartója: *Locumtenes regius I. Urbanus Doczi de Nagy Luche Episcopus Agriensis. Sub Mathia Corvino Anno 1481. iterum Anno 1487.*

Urbanum pleno ditavit Copia cornu:
 Omnibus instructus dotibus unus erat.
 Patre satus Daco, Peda sacra quaterna gerebet; C)
 Regis adhaec Quaestor, D) Regis Imago fuit. E)
 Bisque *locum tenuit Regalem*; jure Ministri
 Vindobonam rexit, vir pius, atque sagax.
 Causa triumphorum partorum, teste Mathia,
 A. C. Milite, consiliis, aere, frequentur erat.
 1482 Obsidio Hamburgum non proficiente Mathiae
 Cingenti misit millia quina virum.
 1486 Subsidio parili praesto fuit, *Urbs Nova* A) quando
 Cincta erat; atque brevi est captus uterque locus.
Terra virum talem non edidit Ungara pridem,
 Auditus Rex est dicere, dico et ego.²⁹

A költeményben hangsúlyozza kiváló képességeit: gazdagságát, teljhatalmát és tehetségét, amire szüksége is volt kincstárnokként. Erdélyi származású, megbízatása alatt egri püspök, de négy pástorbort viselője (a [C]) jegyzet szerint: „Erat Doczius Episcopus Sirmiensis, Varadinensis, tum Agriensis, subinde etima Jaurinensis nominatus”³⁰), szinte a király képmása (*imago*). Itt is kiemeli Babai Bécs ostromát (1486), ahol jelen volt Dóczy. Mátyás e férfit halálakor kijelentette: a magyar föld nem adott még ily férfit.

Babai forrása itt is Schmitth műve, amelyben bőséggel találunk adatokat Dóczyról.³¹

Babainak az esztergomi érsekekről szóló verseskönyve

Ideje rátérni Babai esztergomi érsekeket bemutató epigrammagyűjteményére, amely a másik két könyv metódusát s körülbelül a királyokról szóló könyv terjedelmét követi. Maradva Mátyás idejénél, elsőként foglalkozunk a Janus Pannonius nagybátyjáról, Vitéz Jánosról szóló verssel: *Archi-Episcopi Strigonienses XXXIX. Johannes III. de Vitéz, S. R. E cardinalis. Sub Mathia Corvino ab Ann. 1465 ad 1472.*

²⁹ BABAI, *Ungariae Palatini...*, 77–78.

³⁰ BABAI, *Ungariae Palatini...*, 77.

³¹ MUSZKA és SCHMITTH, *Palatini regni Hungariae...*, 102–106.

- Gente Vitéz Sclavus, Latia, Grajaque Minerva
 Atque Mathematica clarus in orbe fuit.
 Hunniadis natos A) Musarum sacra docebat
 Tutorisque subin munere functus erat.
- 5 Carceris in latebras utrumque secutus alumnum est, B)
 A. C. Dum Varadinensis praesul alebat oves. –
 1458 Promovet ad solium, post vincla soluta, Mathiam, C)
 Consiliis, armis, aere, virisque juvat.
 Rex titulis illum *Comitis Bibarensis* honestat,
 10 1465 Metropolitano condecoratque Peto.
 Punicea reddit per Papam verse coruscum. A. C
 Excitat *Istropoli* Metropolita scholas. A) 1468
 Strigonii statuit famosam Bibliothecam;
 Corvinum regem seditione gravat, B) 1471
 15 Vincla gerit, C) venia donatur, deserit auras.
 Deseperere semel astra Mathematicum.³²

Babai természetesen ehhez a kötethez is ír előszót (*Ad Lectorem*), amelyben részint összefoglalja tevékenységét s a mű célját, valamint forrásait is megnevezi.³³ E műnek történeti alapját a jezsuita történetíró, Péterffy Károly (1700–1746) *Sacra concilis ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata* [...] című művében jelöli meg. Péterffy két kötetben foglalta össze történeti művét, amelyben Babai bőséges egyháztörténeti anyagot találhatott.³⁴

A Vitéz Jánosról szóló vers kiemeli származását, majd híres matematikai tudását. A Hunyadi-fiúkat (Lászlót és Mátyást) pedig a Múzsák tiszteletére tanította, aztán pedig gyámi feladatát is elvégezte. Mindkét neveltjét a börtönbe kísérte, amikor váradi püspökként gondozta nyáját. Kiemelt év 1458, amikor a börtönben lévő Mátyást királlyá választják, akit tanácsaival, fegyverekkel, pénzzel és emberekkel segít. A C)-jelű jegyzetben említi a jezsuita Kaprinai István (1714–1785) történeti művét, amelyben Mátyás korának történeti dokumentumait gyűjtötte össze.³⁵ Egyházi előrelépését s a híres esztergomi könyvtár alapítását is jelzi, majd ír a Mátyással

³² BABAI, *Archi-Episcopi Strigonienses...*, 62–63.

³³ Uo., 5–13. Különösen: 10.

³⁴ PÉTERFFY Károly, *Sacra concilis ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016 usque ad annum 1544, Pars prima* (Viennae: Typis Kaliwodianis, 1742); PÉTERFFY Károly, *Sacra concilis ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016 usque ad annum 1734* (Pozsonii: Typis Haeredum Royerianorum, 1742).

³⁵ Stephanus KAPRINAI, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae Regis Hungariae Pars I. complectens specimen praeivum diplomaticum historico-criticum de electione regis* [...] *Pars II. complectens analecta diplomatum, aliorumque documentorum, res Hungariae ejus temporis illustrantium, cum epitome praevia historico diplomatica ac subjectis scholiis a tempore interregni ad annum usque 1461* (Vindobonae: Typis Joannis Tomae nobilis de Trattner, 1767, 1771).

való ellentétükről (1471), fogságáról (a [C]) jegyzetben: Visegrád várában), kegyelmet kapott, de életerejét elhagyja. A költeményt mintegy keretbe foglalva írja, hogy ez egyszer bolonddá tették a matematikust csillagai.

Végül még egy Mátyás korabeli érsek bemutatására van lehetőségünk, Aragóniai Jánoséra: *XLI. Johannes V. de Aragonia, S. R. R. Cardinalis. Sub Mathia Corvino ab Ann. 1480. ad 1485.*

Rege Neapoleos genitore, C) Sororeque Regi
 Corvino nupta D) nobilis hic vir erat.
Sedis Apostolicae legatus, tectus amictu A. C.
 Purpureo, A) Ungariam missus ab Urbe venit. 1479
 5 Excipitur Budae Regali pene paratu;
 Romam, confecto rite labore, redit.
 Redditur Ungariae, sit Metropolita: tuetur, 1480
 Atque auget verae Religionis opes.
 Quisque Dicesim bis visat Praesul in anno, 1481
 10 Lege cavet: Michael, dat tibi, Dive, larent B)
 In Patriam Martis sedandi provolat ergo. 1485
 Sponteque deponit strigoniense Pedum.
 Haud liquet, abstulerit quot secum millia nummum
 Abstulerit sane plurima: dignus erit.³⁶

Nápolyi királyi vérből származott e nemes férfiú – írja. Az első kiemelt évszám 1479: ekkor a Szentszék követeként vörös palástban érkezett Rómából Magyarországra, ahol (Budán) szinte királyi fogadtatásban volt része. Feladatát elvégezve tért vissza a Városba. Kiemelt dátum az 1480. év is, amikor visszatért Magyarországra s érsek lett. E tisztségében védi és óvja az egyház javait. Említi egyházmegyei látogatásait (az évben kétszer is meglátogatta), valamint (a [B]) jegyzet szerint) kápolnát emelt Szent Mihálynak: „Michael, dat tibi, Dive, larent”. Utoljára 1485: aztán, hogy Marsot (haragot) csillapítsa, hazájába siet, önként téve le az esztergomi pázsrtorbotot. Nem világos, mennyi pénzt vitt magával; vitt elég sokat, megérdemelte.

Egyébként kevés adatot tudunk Aragóniai János esztergomi érsekről (1463–1484; a versben 1485),³⁷ aki Ferdinánd nápolyi király fia volt, s Mátyás feleségének, Beatrixnak a testvére. 1477-től bíboros, 1480-ban adományozták neki az esztergomi érsekséget. Mivel még életben volt elődje (lásd a IX. verset: Johannes IV. Alemannus [1473–1476]: itt látjuk a cím betöltésének hiányzó éveit), csak az adminisztrátori

³⁶ BABAI, *Archi-Episcopi Strigonienses...*, 64–65.

³⁷ Fügedi Erik így ír a *Történelmi szemlé*ben: „Nem kerültek bele tehát a névsorba a pápa által ki-nevezett kormányzók, kihagytam Aragóniai János bíbornokot, aki néhány évig az esztergomi érsek címét is viselte.” Lásd FÜGEDI Erik, „A XV. századi magyar püspökök”, *Történelmi Szemle* 8 (1965): 477–498, 478.

címmel rendelkezett haláláig. Viharos érseki megbízatásának lemondása, elutazása és halála vet véget.

Összegzés

Láttuk, hogy egy-egy költemény tömör, epigrammai megfogalmazása mögött komoly háttéradatok bújnak meg, amelyek a diáki és az utókor recepciója szempontjából is alaposabban kifejtendők s megismerendők lehetnek. Ennek háttere korábban a jezsuita poétika (didaktikus színezetű versírás) és a történelemoktatás, amely mintegy kulturális szövetként képviselte a katolikus egyház és a rend törekvéseit. Babai esetében a rendi történetírás mint a versek, versgyűjtemények ihletője jelenik meg, természetesen azzal a didaktikai céllal, hogy könnyen átlátható és összefoglalható legyen a magyar történelem nagyjainak tevékenysége. Így az epigrammagyűjtemények a magyar királyokról, nádorokról (nádori helytartókról, királyi helytartókról) és az esztergomi érsekekről nyújtanak áttekintést mindhárom gyűjteményben egyforma metodikával. Költői céljaiban Horatius vezérli, amikor így ír az előszóban (*Ad Lectorem*): „quo et juvaretur et delectaretur a Poeta, quas partes Poetis proprias esse contendit Horatius in L. de art. Poet[ica]. ubi ait: 'Aut prodesse volunt, aut delectare Poeta: aut simul et jucunda, et idonea dicere vitae'”.³⁸ Sajátos epigrammáiban röviden kitér a genealógiára, fontos eseményeket emel ki évszámokkal, s ahogy jeleztük, jegyzetekkel pótolja s világítja meg adatait.

Babai három rövid könyvecskéje megérdemelné mai, kritikai jellegű közlését is, de bármelyik kötetből kiemelt költeményének fordítása, bővebb magyarázata, a jezsuita történetírásnak mint forrásnak a vershez, versekhez illesztése s mondanójuk tárgyalása is további feladat lehetne.

SÁNDOR ATTILA TÓTH

Babai's Poetic Biographies about Kings, Palatines and Archbishops

Historicus-poeta, Exjesuita (with the expression of László Szörényi), who lived for a relatively short period of time, has left a total of four poetry works. He stepped into the Jesuit order in 1764, then taught in Győr and then Trnava after his studies. He studied theology at the University of Vienna, and from 1773 he was director of the Trnava religious library. After the end of the order (1773) he became a priest of Esztergom. István Katona (1732–1811), a historian who was then in Esztergom as a priest, wrote a historic-subject Latin poems (mostly epigrams) about the lives of Hungarian kings, palatines, Archbishops of Esztergom and other nobles. This

³⁸ BABAI, *Ungariae Reges...*, számozatlan [5.]. A horatiusi *Ars poetica* 333–334. sora.

is what his three works published in Trnava (*Ungariae Reges [...] Eorum Genealogia, Acta Item Illustrio Et Fata Compendio Metrico Deducta*, 1773; *Epigrammatum Miscellaneorum, Sacrorum et profanorum Libri III*, 1777). László Szörényi also puts his works into the memory of the Battle of Mohács in the literature researcher in the Literature, and says that while the historiography of the Slovak Neolatin literature has already been discovered, the Hungarian literature did not deal with it. It seeks to map the works, literature and history of our presentation based on some details of his work.

TÓTH SÁNDOR MÁTÉ

Virtus et pax

Az első koalíciós háború lezárása Joachim Hödl 1798-as elégiáiban

A 18–19. század fordulójának latin nyelvű alkalmi költeményeiben (és természetesen már a nemzeti nyelvű irodalomban is) gyakran találkozhatunk a francia forradalmi eseményekre, valamint a napóleoni háborúkra reflektáló munkákkal. Magyar(országi) vonatkozásban ez elsősorban a nemesi felkelések (*generalis insurrectio* – 1797; 1800; 1805; 1809) megverselését jelentette.¹ A neolatin hagyományokat követő műveket illetően az *insurrectiók* témája apropót biztosított, hogy – a katonai sikerektől vagy éppen kudarcoktól függetlenül – hangoztassák a magyar nemesség hűségét az uralkodó (a magyar király) iránt, visszatérve ezzel a Mária Teréziával való kiegyezéshez és ígérethez (*Vitam et sanguinem!*), valamint a nemesi felkelés intézményének a megújításához (1741: LXIII. tc.). Másrészt alkalom nyílt arra is – természetesen az uralkodó és hadvezérei dicsérete mellett –, hogy hangsúlyozzák a magyar katonák vitézségét. E művekben a (katolikus) Habsburg-ház uralmát elfogadó, a török fennhatóság alól felszabadult ország 18. századi fennmaradását, fejlődését bennük látó aulikus szemlélet mellett tehát a nemzeti jegyek is megjelennek.²

A napóleoni háborúk idejére eső nemesi *insurrectiók* irodalmi recepcióját tekintve már komoly előrelépések történtek, elsősorban a magyar nyelvű munkákat illetően

¹ A 18. századnak és a 19. század elejének *insurrectióiról* lásd VIZI László Tamás, „A nemesi felkelés törvényi szabályozása a napóleoni háborúk idején”, in *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon: Tanulmányok*, szerk. PAJKOSSY Gábor, 5–18 (Budapest: ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2000); VIZI László Tamás, „A napóleoni ármádia elleni magyar nemesi felkelés az 1796 és 1805 közötti koalíciós háborúban”, *Honvédségi Szemle* 146, 6. sz. (2018): 166–178. A rendi országgyűlések és törvénycikkek tükrében lásd POÓR János, *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12* (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 162–192.

² A nemzeti-aulikus szemléletmódról Tóth Sándor Attila ad kiváló összefoglalást: TÓTH Sándor Attila, *Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poéta II: A neolatin versköltő* (Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2013), 299–312.

széles műfaji spektrumot átfogó gyűjtéseket, tanulmányokat vehetünk a kezünkbe.³ E munkákban olykor találhatunk a neolatin hagyományokat követő költeményeket is, de a latin nyelvű recepció szisztematikus összegyűjtése és feldolgozása még előttünk álló feladat. Messze a teljesség igénye nélkül az 1797-es *insurrectióra* – amelyre Joachim Hödl elégiái is reflektálnak – írott latin nyelvű költemények közül Vályi Nagy Ferenc *Ad Nobiles Hungaros, quum Anno 1797 contra Gallicum exercitum Insurrectio Nobilium pararetur*, Batsányi János *Ode ad inchylos SS. et OO. Regni Hungariae*, Johann Melchior Birkenstock *Ad Hungaros Hungarus* vagy Michael Denis *Protrepticon inclitae nationi Hungaricae* címekkel megjelent műveit említhetjük.⁴

Az irodalmi recepció sorában különleges nézőpontot jelenítenek meg a grazi születésű (1724), de két évtizedig a bánáti Versecen élő, II. József törökök elleni háborúját testközelből megtapasztaló Joachim Hödl⁵ elégiái. Esetében ugyanis elsősorban aulikus szemléletről beszélhetünk, azonban a Bánátban eltöltött éveknek, illetve az 1456-os nándorfehérvári diadal hagyományának személyes megélése által teremtett különleges helyzetnek köszönhetően a kereszténységet és a hont védő magyar nemzeti *virtus* jegyei is megmutatkoznak, akár Belgrád visszafoglalásánál, akár már a napóleoni háborúk idején a nemesi *insurrectiónál*. Az exjezsuita költő a rend 1773-as feloszlataáig a klasszikusnak mondható jezsuita életpályát járta. Tanulmányait főként szülővárosának jezsuita kollégiumában, valamint Bécsben végezte, a rendbe 1740-ben lépett be. Oktatói tevékenysége mellett életútjának e szakaszában meghatározó az a hozzávetőleg másfél évtized (1753/54–1767/69), amelyet misszionáriusként Dél-Amerikában töltött, a rendelkezésünkre álló adatok alapján elsősorban az Amazonas vidékén, illetve Quito városában. Utóbbi helyen teszi le a negyedik, professzusi fogadalmát (1758). A rend feloszlata utáni két évtizedben (1774–1793/94) a bánsági Versecen lesz plébános. A vegyes lakosságú, nagyrészt német, kisebb részt magyar és szerb ajkú városban évei jelentősen nyugalmasabban

³ Lásd például MEDGYESI S. Norbert, „»Akkor jöhettz és örvendhettz, hogy insurgeáltál!«: A Napóleon elleni nemesi felkelések indulói, énekei kéziratos gyűjteményekben (1790–1825)”, in *Franciák Magyarországon, 1809: A Győri Medianwave Fesztivál keretében 2009. április 29–30-án megrendezett tudományos konferencia előadásai*, szerk. BANA József, 123–166 (Budapest–Győr: Győr Megyei Jogú Város Levéltára–Magyar Országos Levéltár–Mediawave Közalapítvány, 2010); CSÖRSZ Rumen István és KÜLLŐS Imola, szerk., *Középköltészet 3: A társadalmi élet költészete, 3/A: Történelem és társadalom*, Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 14 (Budapest: Universitas Kiadó–Editioprinceps Kiadó, 2013).

⁴ E feladat megkezdésében ki kell emelnünk Porkoláb Tibor tanulmányát, amelyben a fentebb említett művek többsége mellett további címeket is találunk: PORKOLÁB Tibor, „»Ode ad Hungaros«: Az 1797. évi magyar nemesi felkelés költészetéről”, in *Szín-játék-költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 73–81 (Budapest–Nagyvárad: Partium Kiadó–Protea Egyesület–Reciti, 2013).

⁵ Joachim Hödl életrajzának eddigi legrészletesebb rekonstrukciójaként lásd TÓTH Sándor Máté, „Belgrád! sok vitéz lelkeknek / Felejthetetlen ára / A Császári címereknek / Helyt engedsz utoljára!” *Belgrád 1789-es visszafoglalásának emlékezete a neolatin irodalmi hagyományok tükrében*, Szeged, doktori értekezés, kézirat, 2019, 161–173.

telnek, noha 1787–1790 között, II. József törökök elleni háborúja során a harcok közelségét is megtapasztalhatja. A néhány kisebb sikert, és egy nagyobb eredményt, Belgrád (Nándorfehérvár) 1789. október 8-i visszafoglalását felmutató, de inkább kudarcokban bővelkedő hadjáratok során Versec is csak csellel tudta megakadályozni a török betörést. Joachim Hödl első, latin nyelvű elégiái is ezt a témát dolgozzák fel, sőt a három könyvbe rendezett, összesen huszonegy elégia (*Musa Werschetzensis Belgradi ac Hungariae conversiones carmine elegiaco decantans*, 1792) egészen az 1792-es évig kíséri azokat az eseményeket, amelyek Belgrád további sorsát alakították.⁶

A verseci plébánost természetesen a francia forradalom hírei sem hagyták hidegen. Franciaország a Habsburgoknak küldött 1792. április 20-i hadüzenetének, valamint XVI. Lajos francia király 1793. január 21-i kivégzésének híre még Versecen éri (utóbbiról szintén latin nyelvű költeményben emlékezik meg: *Carmen, funebre Musae Werschetzensis necem Ludovici XVI. regis Galliorum die 21. Januarii 1793. a nationale Parisiensi conventu crudeliter peractam describens*, 1793). Legkésőbb azonban az 1794-es év folyamán elhagyja lelkipásztori tevékenységének színhelyét, és a Bécshez közeli Ebreichsdorfba költözik, ahol valószínűleg haláláig (1803) töltötte utolsó éveit.

Joachim Hödlnek a napóleoni háborúk tárgyához tartozó versei az első koalíciós háborúhoz (1792–1797), ezzel együtt az 1797-es nemesi *insurrectió*hoz, valamint a nílusi csatához (1798) kapcsolódnak. Előbbi témához a neolatin költőnek két munkáját ismerjük. A *Musa Ebreichsdorfensis Gloriosissimam Nationis Hungaricae Insurrectionem Festivo elego decantans Honoribus Eminentissimi Antistitis Josephi de Batthyán Archiepiscopi Strig. R. Hungariae Primatis ac Celsissimi Principis Nicolai ab Eszterházy Nobilissimae hujus Institutionis Praecipuorum Auctorum, Fautorum, ac Promotorum Die 8 Mensis Septembris 1797* címoldallal ellátott elégia 1797-ben jelent meg nyomtatásban. Hödl 58 disztichonban örvend a magyar nemesek *insurrectió*jának, a költeményt pedig tiszteletadásnak szánja Batthyány József (1727–1799) esztergomi érseknek, valamint a felkelő csapatok dunántúli vezetőjének, herceg Esterházy (II.) Miklósnak (1765–1833). A másik, szintén e témához kapcsolódó kiadvány a campoformiói béke (illetve ennek előzményeként a leobeni fegyverszünet és előzetes béke) megkötése apropóján kiadott *Oliva pacis Inter Austriacos et Gallos amico foedere introducta, ac stabilita, Honoribus incliti senatus civici Viennensis dum is diem annum gloriosissimae suae martialis insurrectionis in urbe principe solemnii pompa, ac apparatu celebraret, ab Ebreichsdorfensi Musa oblata, ac decantata die 17. mensis Aprilis 1798* című elégiagyűjtemény, amelyről alább részletesebben szólunk.

Végül pedig meg kell említeni az angol flotta győzelmével végződő, 1798. augusztus 1-jén lezajlott nílusi (abukíri) csata alkalmából írott *Nelsonis Anglicani belliducis victoria Navali pugna ad Nili fluminis ostia Calendis augusti anni MDCCXCVIII Reportata Inclitae Nationis Anglicanae Honoribus Ab Ebreichsdorfensi Musa festivo elego Decantata*

⁶ Hödlnek a Belgrád-témát feldolgozó elégiagyűjteményéről, valamint annak első könyvének hét elégiájáról, amelyekben Belgrád történetét és 1789-es visszafoglalását mutatja be, lásd TÓTH, „Belgrád! sok vitéz lelkeknek...”, 173–211.

című költeményt. A 83 disztichonból álló, Nelson admirális és az angol flotta előtt tisztelgő, de Napóleon katonai érdemeit is elismerő elégia még ugyanabban az évben jelent meg nyomtatásban. Mindhárom fentebb említett művet a Siess család soproni nyomdájában adták ki, amelynek ebben az időszakban, 1789 és 1800 között a tulajdonosa Siess Anna Klára volt.

Az idős exjezsuita haláláig még további három munkát adott ki – ebből egyet latin nyelven (*Epicedium venerabile episcopale capitulum Sabariense praesuli suo Joanni Szily diem supremum obeunti, sub forma ac nomine devotissimae filiae patri optimo illacrymando parentat die 9. Aprilis anno 1799*), kettőt pedig német nyelven (*Ungarns Hochgesang an dem feierlichen Namenstage Ibro Russich Kaiserl. Hobeit Alexandra Pawlonna der durchlauchtigsten Gemahlin S. K. Hobeit Erzherzogs Joseph Anton Palatins von Ungarn angestimmt von der Ebreichsdorfer Muse am 3. May 1800; Moralische Sinngedichte eines sibenzigjährigen Musen-Zöglings zu Jedermann nützlicher Unterhaltung, besonders der noch lernenden Jugend in deutsch und lateinischen Versen herausgegeben von der Ebreichsdorfer Muse, 1802*). A második koalíciós háborúra (1799–1802) azonban már nem reagál, tehát a korszak nemesi *insurrectio*i közül Joachim Hödlnél csak az 1797-es jelenik meg.

A továbbiakban röviden csak *Oliva pacis*ként hivatkozott *opusculum* – ahogy Hödl szerénykedve nevezi a bevezetőben – tehát 1798-ban jelent meg, mégpedig annak alkalmából, hogy a bécsi polgári tanács („inclytus senatus civicus Viennensis”) 1798. április 17-én egyéves évfordulóját ünnepelte az 1797. április 8-án meghirdetett általános nemesi felkelésnek, valamint az 1797. április 17–18-i leobeni fegyverszünetnek és előzetes békének.⁷ Mindemellett pedig pontosan hat hónap telt el az első koalíciós háborút lezáró, Campoformióban megkötött francia-osztrák (Napóleon és Ludwig von Cobenzl gróf, osztrák párizsi nagykövet által aláírt) béke óta, amely lezárta (mint tudjuk, rövid időre) a már a több mint öt éve tartó csatározásokat.⁸ Hödl kisnyomtatványként kiadott munkája egy prózai bevezetőből, egy bemutatkozó, életrajzi témájú elégiából, valamint öt, az első koalíciós háborút lezáró események témájára írt elégiából áll.

Prózai bevezetőjét a bécsi szenátorokhoz és polgárokhoz, valamint „Mars igen híres sarjai”-hoz („Clarissima Martis Propago”), tehát az *insurrectio* résztvevőihez intézi.⁹ Hödl rögtön a szerénység kötelező toposzával kezdi szavait, amikor – elmondása szerint – eddig rejtegette nem kellő mértékében kidolgozott műveit, de versei csiszolatlanságát a jeles téma, nevezetesen a mindkét *natio* (az osztrák és a francia) öröme megkötött baráti szerződések miatt nézzék el neki. Ezek után pedig kiemeli, hogy a megegyezéshez egyrészt hozzájárult, hogy csodás módon az

⁷ A. Z. MANFRED, *Napóleon* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó–Gondolat Kiadó, 1982), 117–119.

⁸ Uo., 127–130.

⁹ Joachimus HÖDL, *Oliva pacis Inter Austriacos et Gallos amico foedere introducta, ac stabilita, Honoribus inclyti senatus civici Viennensis dum is diem annum gloriosissimae suae martialis insurrectionis in urbe principe solenni pompa, ac apparatu celebraret, ab Ebreichsdorfensi Musa oblata, ac decantata die 17. mensis Aprilis 1798* (Sopron: Typis Annae Clarae Siess, 1798), 2–3.

insurrectio meghirdetésével néhány nap alatt harmincezer bátor katona állt ki:¹⁰ „At quoniam illustris illa tua Martialis Insurrectio, qua Cives tui mira admodum animum conjunctione, ac promptitudine, Vere praeterito, ad arma convolaverant, Agmen nobilissimum triginta Bellatorum millibus constans, paucorum dierum spatio efformaret;”.¹¹ Másrészt pedig a franciák közeledésének hírére a (bécsi) polgárok féltelme és a béke követelése készítette arra Ferenc császárt, hogy megegyezést keressen Napóleonnal.¹² Hödl, aki korábbi műveihez hasonlóan továbbra is *Musaként* (Dalosként) hivatkozik magára (csak immáron már nem *Werschetzensis*, hanem *Ebreichsdorfensis* – utalva új lakhelyére) az események e magyarázatával voltaképpen egyenlő tárgyalófelekként tünteti fel a franciákat és az osztrákokat. A magyarok tekintetében a vitézi erények jutnak szerephez, akik Napóleont is megrettentve megmutatják a Habsburg Birodalmat (a hazát) védelmező katonai erőt, Ferenc császár pedig a harcot és a vérontást elkerülni kívánó bécsiekkel együtt békehozóként tűnik fel.

Az ebreichsdorfi Dalos, mintegy keretbe fogva bevezetőjét, ismét mentegetőzni kezd bárdolatlan stílusa és ügyetlen metrumai miatt. Ezúttal azonban meg is indokolja az okát, és verslábakra váltva – ahogy tette ezt még hosszabban a Belgrád-gyűjtemény második könyvének hetedik, *Epistola ultima* című elégiájában – 13 disztichonban meséli el életének néhány momentumát. Egyrészt arra hivatkozik, hogy tizenöt évet töltött (Dél-)Amerikában, az Amazonas partjainál, ahol tudatlan vidékeken kellett a krisztusi törvényeket hirdetni. Majd Európába hazatérve húsz esztendőn át románokkal elegyített népnek volt a lelki pásztora (Versec), ráadásul a határ mentén a törökök fenyegettek. Az ebreichsdorfi Dalos tehát életének mintegy felét barbárok közelségében töltötte, így nem csoda, ha maga is „barbara Musa” lett:

„Parcite, quaesio, mihi, Cives, sum barbara Musa,
Parcite, si fuerint carmina culta minus.
Oras Americae, denos ac quinque per annos
Incolui, fluvii littus Amazonii;

¹⁰ Érdemes megfigyelnünk, Marczali Henrik miként fogalmaz az 1797-es *insurrectió*ról: „A király 1796 november 6-ikára hívta össze a rendeket, hogy tanácskozzék velük a háború szerencsés befejezésére szolgáló eszközökről. E háborút, mint a királyi meghívó mondja, *a trón, a nemzet és a kiváltságok védelmére folytatják azok ellen, kik az alkotmánynak és a keresztény vallásnak esküdt ellenségei*. A megnyitó beszédben egyenesen *a nemzetnek Mária Terézia idejében tanúsított áldozatkészségére hivatkozott a király*. A beszédnek megvolt a hatása. A rendek *50,000 katonát*, a 340,000-nyi sereg ellátására 2.400,000 mérő rozsot, 80,000 ló tartására 3.760,000 mérő zabot, továbbá 20,000 ökröt és 10,000 lovat ajánlottak fel. A felajánlásnak felét pénzen meg lehetett váltani. Felhatalmazzák a királyt arra is, hogy azon esetben, ha az ellenséges hatalom közeledik, fegyverre szólítsa e nemesi felkelést.” [kiemelés tőlem: T. S. M.] MARCZALI Henrik, *Mária Terézia és kora* (Budapest: Laude Kiadó), 567.

¹¹ HÖDL, *Olina pacis...*, 2.

¹² Valóban, 1797 tavaszán a francia sereg előőrse mintegy 150 km-re állt Bécstől, ahol a hírre pánik tört ki. „Április 7-én megjelentek Bonaparte előtt az osztrák fél képviselői: Beauregard és Merveldt tábornokok. Közltek, hogy a császár felhatalmazta őket az előzetes békefeltételekről való tárgyalásra.” – írja Manfred. MANFRED, *Napoleon*, 118.

Legem ibi christiadum suscis inducere Regnis
 Mens erat, indoctas erudiendo plagas.
 Redditus Europae, per bis duo denuo lustra,
 Pastoris sacri munere functus eram,
 Immixtam Valachis, Turcae ad confinia, gentem
 Informas, eadem queis prope barbaries;¹³

Másrészt hajlott életkorával indokolja döcögő metrumait. Mint mondja, „Musa senex”-ként már nehézkesen kaptat fel a Parnasszus csúcsára. Arra kéri azonban a címzetteket, fogadják tetszéssel ajándékát:

„Praeterea sum Musa senex, jam fessa sacрати
 Cui juga Parnassi scandere difficile est,
 Jam septem denas licuit mihi cernere messes,
 Jam niveas referunt tempora nostra comas,
 [...]
 Dotibus his instructa piis num metra, Senatus
 Inclyte! num Musam spernere tu poteris?
 Absit, Dic potius: veneror tua plectra proboque,
 Sisque senex licet ac barbara Musa places!”¹⁴

Így miután a bevezetőben megismerhettük az *opusculum* témáját és dalosát, a szerző aláírja az „előszót”: „Joachimus Hödl, Parochus jubilatus Oppidi Werschetz in Comitatu Temesiensi”, majd a kötet az öt elégiával folytatódik.

Az *Austria variis belli vicissitudinibus exagitata, multumque inde afflicta, accepto pacis nuncio erigitur, laetaturque*¹⁵ című I. elégiában a háborútól sokat szenvedett Ausztria 20 disztichonban örvend a béke hírének, és élteti a békehozó császárt. Mint szikla a háborgó tengerben sok éven át hősiesen állta a békét megzavaró ellenség támadásait, most pedig elnyeri méltó jutalmát. Ausztria alig akarja elhinni, hogy vége megpróbáltatásainak, de a költő biztatja:

„Ergo age! Plaude tibi ter felix Austria! Pacem
 Conflatam nuper Gallia tota probat,
 Atque ultro firmat, quin et sua júbila jungit
 Plausibus ac votis officiosa tuis.
 Plaude tibi! Legatus adest laeta undique spargens
 Nuncia, clangunt his maenia Vindobonae:

¹³ HÖDL, *Oliva pacis...*, 3.

¹⁴ Uo., 3.

¹⁵ Uo., 4–5.

»Aurea pax, vox una sonat per compita nobis
 Affulsit, cives plaudite! pax rediit.
 Caesar vive! Tuum hoc opus est, vox altera clangit,
 Sic nos Tu nobis, sic Tibi restituis,
 Sicque Tuis reddis deperdita gaudia Regnis;
 Caesar vive; Urbes plaudite! pax rediit.« – »¹⁶

Ausztria tehát legyen büszke magára, hiszen kiállta a háború gyötrelmeit, Franciaország már jóváhagyta a békét, Bécs városának falai pedig már visszhangozzák az örömhírt.¹⁷ Ezek után Hödl a polgároknak békét és örömet hozó császár éljenzésébe kezd. Az ebreichsdorfi Dalos az első elégiával tehát megadja az ünnepi alaphangulatot, valamint láthatjuk azt is, hogy az elégiák igazi hőse a békekötést kieszközlő Ferenc császár.

Az ünneplés pedig fokozódik a II. elégiában, ugyanis a vers 16 disztichonjában – szemrebbenés nélkül figyelmen kívül hagyva a fegyverszünetnek és a békekötésnek a valós körülményeit, illetve a Habsburg Birodalomnak az első koalíciós háború során elszenvedett vereségeit – egy fiktív diadalmenetet és győzelmi ünnepséget mutat be. A *Currum Palladium, deposito sago, conscendenti Caesari, triumphantisque in modum circumvecto applaudit populus, dilaudat amicum foedus, ingenua fide ab eo initum* című elégiában Ferenc császár római hadvezérként, a bécsi polgárok éljenzése közepette, harci szekéren vonul végig a városon, a győzelmi menet végén pedig a várba érkezik, ahol a nép újra az uralkodó dicséretébe kezd:

„»Vive o Rex! Cunctis tua sunt nunc cognita Regnis
 Candida mens, pietas, intemerata fides;
 Hac Tu caepisti bellum, hac Tu signa tulisti
 Martia, finem armis hac quoque Tu statuis.
 Pacis amans, pacem quaeris, nec laurea dona
 Arrident, quoniam sanguine spurca, Tibi.«»¹⁸

A költő által a tömeg szájába adott szavak szerint Ferencet, akit a vértől bemocskolt hadi dicsőséggel szemben a béke szeretete és elhozatala vezérelt, ragyogó elméje, kegyessége és tiszta hite segítette. A császár tehát azért mondható a háború győztesének, mert az ő célja a béke elérése volt, ami most Leobenben (majd Campoformióban megerősítve) megvalósul. Ezt követően Hödl ismét a nép hangján a haza atyjának nevezi a császárt, sőt hitvesének¹⁹ és az ifjú trónörökös főhercegnek, a kis Ferdinándnak is kifejezi jókívánságait:

¹⁶ Uo., 4–5.

¹⁷ Hödl valószínűleg itt a leobeni fegyverszünetnek és előzetes békének örvend.

¹⁸ HÖDL, *Oliva pacis...*, 5.

¹⁹ Feltételezhetően Hödl a „Theresa” név alatt Ferenc második feleségét, egyben unokatestvérét, a trónörökös Ferdinánd főherceg édesanyját, Mária Terézia Karolina (1772–1807) nápoly-szicíliai hercegnőt érti.

„Vive Pater Patriae! Regni spes una, salusque,
 Vive tuae gentis gloria, gaudium, amor!
 Incolumem Numen servet, votisque secundet
 Usque tuis! Vivat magna Theresa Parens!
 Cumprimis Vivat Pupus Fernandulus, annos
 Expleat innumeros, pacificosque dies!
 Excolat hunc virtus, crescat vigeatque coruscus
 Quondam Regni Haeres; Deliciumque Throni!»²⁰

A *Jubetur a Musa Janus templi sui postes claudere, Marsque ab oris Austriacis abesse. Resumunt, hoc amoto, cantum suum, belli strepitu tantisper sepositum Alaudae Austriacae, cum civium suorum, tum supremi Belliducis Facta gloriosissima festivo cantu recensentes* című III. elégiával elérkezünk a gyűjtemény csúcspontjához, egyben leghosszabb (57 disztichon) darabjához, amelyben Hödl sorra veszi a Birodalomnak hősiességben kitűnő tartományait, városait, hadvezéreit.

Az elégia bevezető szakaszában a költő felszólítja Janus istent, hogy a háborús évek végét jelezve zárja be temploma kapuit, és távolítsa el a kegyetlen Marsot Ausztria határaitól, hadd öltön végre a nép katonai köpeny helyett polgári tógát. Ha pedig a háború istene mégis vérre szomjazik, menjen távoli vidékekre, akár Thracia, akár Libya földjére, ahol párducokkal, tigrisekkel, vérszomjas barbár népekkel hadakozhat. Bár nem tudjuk, az *Oliva pacis...* elégiái mikor nyerhették el végleges, a kötetben megjelent formájukat, de főleg a fentebb már említett Nelson-elégia tükrében talán nem alaptalan a felvetés, hogy az erősen romanizáló sorokban nem véletlenül küldi Marsot éppen Libyába, utalva ezzel esetleg Napóleon egyiptomi hadjáratára.²¹

„Janel tuum poteras jam pridem claudere templum:
 Cede togam nobis, tu tibi tolle sagum.
 Tolle sagum, Martemque plagis depellito nostris,
 Sit procul a nobis ferreus ille Deus.
 [...]
 Hunc potare volens peregrinas migret in oras,
 Sive tuas Libye, Thracia sive tuas,
 Pugnam ibi cum pardis ineat, tigridumque catervis,
 Cumque truci populo, qui feritatis amans,”²²

²⁰ HÖDL, *Oliva pacis...*, 6.

²¹ A francia flotta hajói 1798. május 19-én futottak ki a touloni kikötőből és július 2-án érték el Észak-Afrika partjait. A csak szűk körben ismert úti célt addig mind a francia, mind az európai sajtó csak találgatta. MANFRED, *Napóleon*, 142–144. Kérdés tehát, Hödl valóban utalhat-e Libyával az egyiptomi hadjáratra.

²² Uo., 6.

Ezt követően Hödl az eddig a háború lármája miatt hallgató pacsirtákhoz fordul, hogy zengjék azoknak a nevét, akiknek sikerült Marsot megállítaniuk, illetve akiknek a legnagyobb dicsőség volt a hazáért az életüket áldozni. Az ebreichsdorfi Dalos itt ismét antik műveltségét csillogtathatja meg, ugyanis a pacsirták („Alaudae”) utalhatnak Caesar galliai, ún. pacsirtás légiójára (*legio Alaudarum*).²³ A pacsirták eleget tesznek a kérésnek és énekelni kezdik a hősök dicsőségét, amelyek közül jelen írásunkban most három részletet szeretnénk kiemelni: a magyarok vitézségét, Hödl szűkebb pátriájának, Stájerországnak, illetve Graznak a bátor helytállását (megvédve a várost és a tartományt az elmarasztaló vádakkal szemben), valamint Károly főhercegnek (1771–1847), a későbbi asperni győzőnek a katonai erejét.

Magyarország és a magyarok dicsérete az elégia közepén (57–74. sorok), így voltaképpen a kötet közepén helyezkedik el:

„Nec Natos incuso tuos Terra Hungara! Tellus
 Heroum, Austriaci gloria prima Throni!
 Cujus vel Nomen jam respectabile: quam sis
 Fida Aquilis, tua nunc facta dedere probam:
 En! ut sex denis constructum e millibus Agmen,
 Caesaris ad nutus promptum avidumque stetit;
 Agmen, quod propriis erectum sumtibus, anni
 Dimidio Regni Nobilitas aluit;
 Agmen honorificum, cui par vix viderit aevum
 Nostrum, cujus Dux ipse Josephus erat
 Invicti Caroli Frater, simul aemulus, ima
 Cujus, par fratri, martius urget amor.
 Laurosque indubias spondet, fuso hoste, ferendas,
 Dum Martis rursum classica rauca sonent.
 Agmen, quo spectabilis Mars ipse nequiret
 Formare, Heroum nobile compositum,
 Hunnos te priscos, validos ac non superandos
 Hunnyades, Zrinios, Bathoriosque putes!”²⁴

Hödl tehát a hősök földjének nevezi Magyarországot, amely egyenesen Ausztria legfőbb dicsősége, és amely most tettel is bizonyította hűségét az osztrák sásnak. Ugyanis hatvanezer főből álló sereget állított a császár akaratának megfelelően,

²³ Napóleon sok évvel később, száműzetésben Szent Ilona szigetén, értekezést írt egyik példaképéről, Iulius Caesarról, amelyben megemlíti a gallokból alakult „pacsirta” nevű hadtestet. Napoleon BONAPARTE, *Julius Caesar története* (Pest: Hartleben Adolf, 1865), 21.

²⁴ HÖDL, *Oliva pacis...*, 8.

amelyet fél éven át az ország nemesei láttak el.²⁵ Az ebreichsdorfi Dalos nem hagyja említés nélkül a sereg vezérét, József főherceget (Magyarország nádorát, 1796–1847), a legyőzhetetlen Károly főherceg fivérét sem. A kiváló hősökből álló *insurrectio* seregénél maga Mars sem tudna pompásabbat alkotni, csak a régi hunokra kell gondolni, vagy az erős és felülmúlhatatlan Hunyadiakra, Zrínyiekre, Báthoryakra – írja a költő kiemelkedő dicséretekkel halmozva el a nemesi felkelés seregét.

Az ebreichsdorfi Dalos védelmébe veszi szülőföldjét is, ugyanis véleménye szerint a stájereket sem érheti bírálat, hiába igyekeztek őket a Homérosz költeményeit is lekicsinylő alexandriai grammatikus és kritikus, Zoilus módjára becsmérelni. Elsősorban Graz városát, az édes anyaföldet menti fel minden gyalázat és a tétlenség vádja alól:

„Denique nec Styros culpandos censeo, (mordax
Zoilus hos quamvis carpere nisis erat)
Cumprimis Urbem Graecensem omni eximo labe,
Desidiaequae nota: Dulce solum patrium!”²⁶

A franciák ugyanis azért tudták elfoglalni szülővárosát, mivel Graz a katonáit elküldte a harctérre, engedelmeskedve a császár parancsának. Így inkább dicséretet érdemel, mintsem szidalmakat, miután a város 1797. április 10–18. között francia megszállás alá került, sőt magának Napóleonnak is szállást kényszerült biztosítani.²⁷

Végül pedig itt az ideje – írja a költő –, hogy az elégia pacsirtái rátérjenek a legyőzhetetlen hadvezér, az ekkor már katonai tehetségét bizonyító Károly főherceg dicséretére:

„Jam vero laudes Carolo modulamini Alaudae!
Invicto carmen concinitote Duci!

²⁵ Hödl itt hatvanezer fős sereget említ, míg a prózai bevezetőben harmincezer kiállított katonát ír. Marczali Henrik korábban idézett szövege szerint az 1796-os országgyűlésen a rendek ötvenezer katonát ajánlottak fel. E szám – némi költői túlzást is figyelembe véve – közel esik a fentebbi versszöveghez. Vizi László Tamás tanulmányában azt olvashatjuk, hogy a sereg létszáma (1797 júniusára) meghaladta a húszezer főt. VIZI, „A napóleoni ármádia...”, 169. Ez viszont a prózai bevezetőben szereplő létszámhoz közelít. A leobeni fegyverszünet és a campoformioi béke közötti fél év gyülekezéssel és gyakorlatozással telt, az inszurgens seregek tényleges bevetésére már nem került sor, október 17-én elbocsátották őket. MARCZALI, *Mária Terézia...*, 568; VÖRÖS Károly, szerk., *Magyarország története tíz kötetben 5/1* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 448.

²⁶ HÖDL, *Oliva pacis...*, 8.

²⁷ Báró Alvinczy József Arcolénél, majd Rivolinál elszenvedett veresége után Károly főherceg vette át az Itáliából kiszorult sereget, amellyel az 1797. március 2-án megindult francia offenzíva elől Stájerországig volt kénytelen hátrálni. Ennek következtében Napóleon csapatai Tirol, Karintia és Stájerország nagy részét is megszállták. Lásd HERMANN Róbert, szerk., *Magyarország hadtörténete III: Magyarország a Habsburg monarchiában 1718–1919* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2015), 100; VÖRÖS, *Magyarország története...*, 447–448.

Objectum cantus vestri sit martia Virtus
 Principis, intrepidum pectus, et Ingenium,
 Queis tantas retulit jam palmas, hostis ut ipse
 Heroem stupeat, Magnanimumque vocet.
 [...]

 Hinc laus tota Ducis Caroli est Tua laus quoque Magna
 O Domina! Austriacae gloria, honosque Domus!
 Dent Benefactrici tantae pia Sidera longos
 O utinam ac hilares vivere porro dies!²⁸

A pacsirták dalának tehát a marsi erény, a rettenthetetlen lélek és elme a témája, amely tulajdonságoknak köszönhetően Károly már annyi dicsőséget szerzett, hogy maga az ellenség is hősként csodálja. Hödl megemlíti Károly nagynénjét, egyben nevelőanyját Mária Krisztina főhercegnőt is („Christina, Alma Parens”), sőt az ebreichsdorfi Dalos azt mondja, ettől fogva Károly vezér minden dicsősége a nagy úrnőnek is ugyanúgy érdem.²⁹

A IV. elégia a *Sequitur Elogium Gallorum eo ex titulo hic appositum: quod Virtus et in hoste laudanda sit*. Mint a 25 disztichonból álló mű címében is olvashatjuk, Hödl a császár és a Habsburg Birodalom hőseinek dicsérete után elérkezettnek látja az időt, hogy a franciáknak is szánjon egy elógiumot, mivel az ellenségben is dicsérni kell az erényt – indokolja témaválasztását a költő. Az ebreichsdorfi Dalos sorra veszi azokat a területeket és népeket, amelyeket a franciák elfoglaltak, majd természetesen nem maradhat említés nélkül „Dux Bonaparte” sem, akinek elsősorban köszönhetőek a francia hadi sikerek. Mielőtt azonban Hödl túlságosan felmagasztalná az ellenséget, az elégia utolsó szakaszában megfeddi Franciaországot. Szerinte ugyanis az áldásos és jótékony békével szemben a szabadság megcsalja a franciákat, sőt „Ipsa haec Libertas tibi erit violenta Tyrannis”,³⁰ tehát ez a szabadság számukra egy erőszakos zsarnok. A költő ezzel akár a jakobinus diktatúrára is utalhat.

A gyűjtemény utolsó, *Vaticinatur Musae Austriae omnigenam felicitatem, stabilita pace secuturam. Solatur eandem ob Belgium, ac Lombardiam amissa. Demum de nova terrarum accessione ipsi gratulatur* című, 37 disztichonból álló darabjában a költő elbúcsúztatja az elvesztett területeket, Belgiumot és Lombardiát, ugyanakkor örvend a békekötés során Ausztriának juttatott területeknek, Velencének és Dalmáciának.³¹

²⁸ HÖDL, *Oliva pacis...*, 8–9.

²⁹ Mária Krisztina 1798. június 24-én hunyt el, az elégiában erre viszont nem találunk utalást, tehát Hödl valószínűleg még a főhercegnő halála előtt elkészült az elégiával.

³⁰ HÖDL, *Oliva pacis...*, 10.

³¹ MANFRED, *Napoleon*, 118–130; MARCZALI, *Mária Terézia...*, 568; VÖRÖS, *Magyarország története...*, 448; HERMANN, *Magyarország hadtörténete...*, 100.

„Sed quid? – num fallunt me lumina? Maesta gemiscis
 Austria chara Parens: – fletibus ora rigas.
 Quae luctus ratio? – Scio: surreptam tibi Natam
 Nempe dolens quereris: Belgica Regna puto. – –
 [...]
 Dalmatiae partem meliorem, littora ponti
 Adriaci accipies, Istriacasque plagas;
 Ipsam quin Urbem Venetam quoque, nobile pignus,
 Urbem, quae tantum Nomen in orbe gerit,
 [...]
 Nec gentem tibi surreptam per faedere pacis
 Lombardam deffe: perfida et illa fuit,
 Austriacis inimica focis, cui cantus Alaudae
 Dudum displicuit, caesareusque thronus;”³²

E tanulmány adta szűkös keretek ellenére is talán kitűnik, hogy az *Oliva pacis...* nemcsak Joachim Hödl életművének jelentős darabja (és életútja rekonstruálásának fontos forrása), hanem a kötet elégiáit méltán vehetjük be a napóleoni háborúkra, ezen belül pedig – más történelmi események mellett – az 1797-es nemesi *insurrectióra* reflektáló, neolatin hagyományokat követő alkalmi költemények sorába.

SÁNDOR MÁTÉ TÓTH

***Virtus et pax.* The Ending of the First Coalition War Presented
 in Hödl’s Elegies of 1798**

Although the first coalition war against Napoleon ended in the victory of the French, thus establishing unfavourable terms of peace for the defeated coalition, the Treaty of Campo Formio signed on 18h October 1797 still brought the Habsburg Empire some tranquillity. The long-running war created an increasing desire for peace, which was also voiced by authors following Neo-Latin traditions. Among them is the ex-Jesuit Joachim Hödl (1724–1803), born in Gratz, living in Banat for two decades. In this study I present Hödl’s collection of elegies entitled *Oliva pacis*, which was published on the first anniversary of the *insurrection* of 1797. Following an introductory elegy, also containing autobiographical elements, the work expresses his feelings of satisfaction – in spite of the defeat – about the fact that the emperor succeeded in achieving the long-desired peace in five subsequent elegies, while not forgetting about, among others, the Hungarian military virtues either.

³² HÖDL, *Oliva pacis...*, 11–12.

A pindarosi metrika útvesztőiben

Hogyan értelmezte Ungvárnémeti Tóth László Pindaros metrumát?

Ungvárnémeti Tóth László¹ (1788–1820) 1810-es években megszülető költői életművének meghatározó jellemzője a mintakövetés. 1816-ban megjelent első,² és 1818 júliusában megjelent második verseskötetében³ egyaránt műfajok szerint rendezte el verseit, amelyeknek műfajelméleti és irodalomtörténeti háttérét a kötetekhez kapcsolt glosszákbán és jegyzetekben, illetve a sajtóban közölt írásaiban világította meg.⁴ Elméleti szövegei közül kiemelkedik az 1818 júniusában a Tudományos Gyűjteményben a görög költészet követéséről és Pindarosról publikált tanulmánya.⁵

Második kötetében a mintakövetés radikális formáját valósította meg, hiszen a kötetben valamennyi verse ógörög és magyar nyelven is szerepel. A klasszicista műfajelmélet szerint ódákra, epigrammákra, idillekre és episztolákra tagolt kötet alkotásaihoz a műfajokat és a verseket magyarázó jegyzetek kapcsolódnak, a kötet végén pedig az egyes görög szóválasztásokat az eredeti szöveghelyekkel magyarázó, a görög ábécé szerint rendezett szószedet kapott helyet. A kötet döntő részét a tizenegy óda és az ötvenegy epigramma alkotja, a három idill és a három episztola összességében jóval kisebb terjedelmű.

¹ Munkáinak modern kiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ, *Művei*, szerk. MERÉNYI ANNAMÁRIA, TÓTH SÁNDOR ATTILA ÉS BOLONYAI GÁBOR, Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 9 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 580. Lásd továbbá a kötetéről készült recenziót is: KEISZ ÁGOSTON, „Ungvárnémeti Tóth László *Művei*”, *Irodalomtörténet* 92 (2011): 110–115. – Ungvárnémeti Tóth szövegeit betűhű átiratban közlöm.

² UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ, *Verszei* (Pest: Trattner János Tamás betűivel, 1816). Modern szövegkiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 219–344.

³ UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ, *Görög versei: magyar tolmácsolattal* (Pest: Trattner János Tamás betűivel, 1818). Modern szövegkiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 345–459.

⁴ A cikkeket a *Hasznos Mulatságok* közölte 1817–1819-ben. A megjelenés pontos adatait lásd UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 77–78. A cikkek szövegét lásd Uo., 545–561.

⁵ UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ, „A’ Költő remekpéldáiról, különösen Pindarról, ’s Pindarnak Vermértékéről”, *Tudományos Gyűjtemény* 2, 6. sz. (1818): 54–89. Modern szövegkiadása: UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 499–521.

A klasszicista műfaji hierarchia értelmében a kötet csúcspontját egyértelműen az ódák jelentik. Az ódaciklus elrendezésének vezérelve a versforma: a kötet élén négy Pindaros-imitáció áll (I–IV. óda), amelyeket aiol metrumban, főként alkaioszi és szapphói strófában írt versek követnek (V–IX. óda), a ciklust pedig két anakreóni sorban írt óda zárja (X–XI). Ungvárnémeti Tóth Ernst Georg Stahl (1659–1739) elméletéből kiindulva arra hivatkozik,⁶ hogy a metrum ad szilárd keretet a vers tartalmának, miként az emberi léleknek is a test ad formát, ezért a minta követésénél nem hagyható el az eredeti műfaj szerves részét alkotó metrum követése sem.

Ez tükröződik a metrum és a tartalom nem megbontható kapcsolatában is. A költő szerint „a’ költemény csak nem minden nemének, bizonyosan a’ tárgy természete szerint, annyira meg határozottatott Rhythmus, ’s lábmértéke, hogy azt nem minden erőszak nélkül cserélgetné-meg valaki.”⁷ Ebből következően a Pindaros-utána-
zatosok a leginkább fenséges témákról szólnak, az alkaioszi ódák közéleti kérdéseket tárgyalnak, míg a szapphói és az anakreóni ódák könnyedebb hangnemben a szerelemhez kötődő érzelmeket, helyzeteket jelenítenek meg. Az ódák, különösen az aiol formában írott szövegek megfogalmazásán és témaválasztásán erősen érződik a 19. századi eleji magyar lírára nagy hatást gyakorló Horatius hatása is.

Ungvárnémeti Tóth a legtöbbre a Pindarosz modorában írt ódáit becsülte, amelyeket minden bizonnyal a kötet elkészültének végső fázisában, 1816 és 1818 között alkotott.⁸ Ezek a művek a kötet leginkább újszerű szövegei, hiszen a Pindaros-utána-
zás korábban alig volt jelen a magyar irodalomban. Az I. óda témája Kazinczy Ferenc gráciaköltészete, a II. ódái a kevesekhez szóló tudós költő haza iránti kötelessége. A III. óda József nádor felesége, a fiatalon elhunyt Hermina főhercegnő (1797–1817) emlékére írt epicedium, míg a IV. ódában a napóleoni háborúból hazatérő magyar tábornokok, illetve hozzájuk kapcsolódóan a magyarok őseinek di-csőségét szólaltatja meg.⁹ A költő az eredeti görög szövegek és a kortárs esztétikai irodalom tanulmányozása révén jól megismerte Pindarosz ódáinak stílusát, nyelv-

⁶ Francesco Paolo DE CEGLIA, „Soul Power: Georg Ernst Stahl and the Debate on Generation”, in *The Problem of Animal Generation in Early Modern Philosophy*, Cambridge Studies in Philosophy and Biology, szerk. Justin E. H. SMITH, 262–284 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 264–265. Vö. UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 511.

⁷ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 511. A költő a továbbiakban bemutatja, hogy az egyes metrumokhoz milyen témák, hangulatok kapcsolódnak.

⁸ 1819. március 13-án így ír Kazinczynak Bécsből: „Leg kedvesebbek azokban nekem is általában az ódák, – különösen a’ Pindariak, – ’s azok között a’ negyedik (a’ mit jegyzetemben is meg val-lék) ’s kár, hogy nem előbb kezdék hozzájuk: alkalmasint az egész könyv azon a’ hangon szólna.” UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 591. A görög versek keletkezéstörténetét lásd KEISZ Ágoston, „Az ógörög zsenyéktől a Pindaros-imitációkig: Ungvárnémeti Tóth László görög verseinek keletke-zéstörténete”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 127, 3. sz. (2023): 296–331.

⁹ A III. óda elemzését lásd KEISZ Ágoston, „Hermina emlékére: Pindaros-imitáció és alkalmi költé-szet Ungvárnémeti Tóth László Hermina-ódájában”, *Irodalomismeret* 35, 3. sz. (2024): 30–53. A IV. óda elemzését lásd KEISZ Ágoston, „A rendiség mítosza: Ungvárnémeti Tóth László Ἡρώες τῶν Οὐγγάρων / Magyar hősök című Pindaros-imitációja”, *Ókor* 22, 3–4. sz. (2023): 15–28.

vezetét, felépítését és főbb témáit.¹⁰ Ismeretei különösen jól tükröződnek a vélhetően utoljára elkészült III. és IV. ódában, amelyek mind görögül, mind magyarul Pindaros költszetének találó imitációját nyújtják.

Ungvárnémeti Tóth azonban nem csupán Pindaros költszetének stiláris és tartalmi jellemzőit kívánta utánozni, hanem a görög ódaköltő verselését is: „De már most azt állítom, hogy Pindarnak verselés-módja is figyelmet, ’s követést érdemel.”¹¹ Döntését egyrészt a metrum és a tartalom szoros kapcsolatáról vallott, már idézett nézete motiválhatta. Szerepet játszhatott ugyanakkor az is, hogy a 18–19. század fordulójának magyar költszetét valósággal elbűvölte annak tudatosítása, hogy magyarul a nyugati nyelveknél sokkal könnyedebben, az ókori mintákhoz fogható pontossággal lehet az antik időmértékes versformákban alkotni. Ezt a lehetőséget a kor költői igyekeztek maximálisan kihasználni. Tóth ehhez a törekvéshez kapcsolódott, amikor a magyarul korábban metrumhűen még nem utánzott Pindaros költszetét verstani szempontból is követni kívánta.¹² Az utánozni vágyott Pindaros-metrum esetében azonban Ungvárnémeti Tóth az általa is használt, ismertebb metrumokhoz képest sokkal bonyolultabb problémákkal találta szembe magát, amelyek megoldása éppen a 18–19. század fordulóján kapott új lendületet. A költő elméleti megállapításaiból és megvalósult műveiből világosan látható, hogy a vitatott kérdések, továbbá az azokra adott régi és új válaszok egy részét pontosan ismerte és figyelembe vette művei megalkotásakor.

A Pindaros-metrum értelmezésének problémái és változatai

A magyar időmértékes verselésben leggyakrabban használt versformák, így a hexameter, a különböző jambikus sortípusok vagy az aiol strófaszerkezetek esetében az alexandriai filológusokig visszanyúló, jól követhető értelmezési hagyományra támaszkodhattak a 18. század végének versújítását kiteljesítő magyar alkotók. E versformák esetében rengeteg követhető minta állt rendelkezésre, hiszen Horatius és Vergilius műveiben számos példát találhattak az egyes sor- és strófaszerkezetekre az alkotók, ráadásul e formák ismerete a magyarországi iskolák tananyagának is fontos része volt. Nem meglepő tehát, hogy a klasszikus századfordulóra a hexameter, a disztichon és a különféle aiol strófaszerkezetek a latin és magyar nyelvű költszet kedvelt versformáivá váltak.

¹⁰ Ungvárnémeti Tóth forrásairól és Pindaros-képéről lásd KEISZ Ágoston, „A tükörben Pindaros: Az újkori Pindaros-utánzás dilemmái és Ungvárnémeti Tóth László Pindaros-képe”, in *Mathéma: Ókortudományi és recepciótörténeti tanulmányok III.*, szerk. DOBOS Barna, JUHÁSZ Daniella, KÁRPÁTI Bernadett és KERTI Anna Emese (Budapest: 2025), megjelenés alatt.

¹¹ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 511.

¹² Uo., 516.

A Pindaros-ódák metrumának és műfájának követésével azonban más volt a helyzet. A francia, angol vagy német irodalomhoz képest Pindaros műveinek Magyarországon jóval kisebb volt a hatása és az ismertsége, így a magyar irodalomban nem alakult ki a Pindaros-imitáció nyugat-európai irodalmakból jól ismert jelensége. Mindez annak ellenére is igaz volt, hogy Pindaros neve a német irodalom hatására Magyarországon is ismert volt a 19. század elején, összes művének magyar fordítása pedig már 1804-ben megjelent.¹³ Pindaros utánzása a magyarországi görögoktatás alacsony színvonalán túl azért is bizonyulhatott különösen nehéznek a 19. század eleji magyar költők számára, mert a győzelmi ódák bonyolult verselésének követése óriási kihívást jelentett a metrumhű versírást célul kitűző magyar költőknek.¹⁴ Olyan kihívást, amellyel a nemzeti nyelveken alkotó nyugat-európai költőknek nem kellett szembenézniük, hiszen számukra nyelvi okokból reménytelen volt a metrumhű Pindaros-utánzás.

A Pindaros-metrum megértését több tényező is nehezíti.¹⁵ A győzelmi ódák metrikai szerkezete minden esetben egyedi. A metrikai séma legfeljebb az adott ódán belül ismétlődhet, értelmezésükre így nem áll rendelkezésre olyan mennyiségű szöveg, mint a hexameter vagy az aiol strófaszerkezetek esetében. Ezen túlmenően a metrikai és a tartalmi egységek viszonya sem egyértelmű, és mivel nincs konszenzus arról sem, hogy az egyes versszakok hogyan tagolhatók sorokra, a sorokon belül a verslábak, nagyobb metrikai egységek elhatárolása és jellege sem könnyen meghatározható. A strófák sorokra tagolását így leginkább a szövegahagyomány és a szövegkiadók metrikai meggyőződése határozza meg. További nehézséget jelent a sokszínűséget fokozó feloldások, illetve ancepek gyakori használata, valamint világos elhatárolás híján a metrumban általában speciálisan viselkedő sorvégi szótagok értelmezése. Mindebből következően a Pindaros költészetének metrikai rendszerére vonatkozó, a sok különböző metrumú ódából elvont általános szabályok felállítása igen bonyolult, az ókortól a mai napig vitatott téma.¹⁶

A késő ókori eredetű metrikai scholionok alapján már az ókori olvasók számára ismert volt, hogy egy óda legnagyobb metrikai egységét a triász alkotja, amely három versszak, vagyis egy sztróphé, egy antisztróphé és egy epódosz egységét jelenti. A sztróphé és az antisztróphé metruma megegyezik, az epódoszé viszont el-

¹³ FÁBCHICH József, *Magyarra fordított Pindarus* (Győr: Streibig József betűivel, 1804). – Fábchich fordításáról lásd IMRE Flóra, „Fábchich József Pindarosa”, *Studia Litteraria*, 63, 1–2. sz. (2024): 6–40.

¹⁴ TÓTH Sándor Attila, *Az istenülés dicsősége: Ungvárnémeti Tóth László költői portréja*, A magyar irodalom kismesterei (Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2001), 107–108.

¹⁵ A Pindaros-metrum értelmezésének nehézségeiről és kora újkori útjairól lásd Gilbert HIGHET, *The Classical Tradition: Greek and Roman Influence on Western Literature* (Oxford: Oxford University Press, 1985), 222–224; PINDAR, *Victory Odes*, tan., ford., szerk. Frank J. NISITICH (Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1980), 31–39.

¹⁶ A Pindaros-metrum újabb értelmezési kísérlete: KŰCHIRO ITSUMI, *Pindaric metre: The Other Half* (Oxford: Oxford University Press, 2009).

térő. Egy óda állhat egyetlen triászból is, ám az is előfordulhat, hogy a triász megismétlődik, akár többször is.

A 18. század legvégéig Pindarosz metrumát a verstani szabadság példajaként fogták fel. A győzelmi ódák szövegének kiadásai a 18. század végéig a vélhetően még a hellenizmus korában kialakult sortagolást követték,¹⁷ és a scholionok alapján a verslábak mechanikus megnevezésével igyekeztek leírni az egyes ódák verselését. Ehhez használható terminológiát kínált a legelső, 16. század eleji Pindarosz-kiadások óta a Pindarosz-ódákhoz kapcsolódó metrikai scholionok élen olvasható, *Μετρικά τινα τῶν παλαιῶν* című általános összegzés,¹⁸ amely négy szótagból álló verslábak (dipodia) segítségével értelmezte az ódák metrumát. Ez a szöveg összesen 16 különböző nevű verslábát tart számon, amelyek bármilyen kombinációban állhatnak az egyes verssorokban. Külön elnevezéseket használt azokra az esetekre is, ha egy sor szótagszáma nem osztható négygyel, vagyis a sor végén nem teljes versláb áll. Ez a megközelítés valójában csak regisztrálta azt, hogyan következnek egymás után a hosszú és rövid szótagok, általános magyarázó elveket nem keresett Pindarosz-metrumához.

Az általános értelmezés hiánya azonban nem tette lehetetlenné a metrum utánzását.¹⁹ A 16–17. század során megszülető ógörög nyelvű Pindarosz-imitációk esetében a scholionok által adott metrikai séma elegendő információt kínált ahhoz, hogy egy-egy pindaroszi győzelmi óda metrumát pontosan követve új szövegeket készítsenek. A pindaroszi metrum szabadságáról, szabálytalanságáról alkotott nézet teremtette meg az utánzás másik formáját, a szabad metrumalkotást.²⁰ Ez lényegében

¹⁷ Gauthier LIBERMAN, „Hermann et la colométrie pindarique de Boeckh: Révolution et contre-révolution en métrique”, in *Gottfried Hermann (1772–1848): Internationales Symposium in Leipzig 11.–13. Oktober 2007*, szerk. Kurt SIER és Eva WÖCKENER-GADE, 197–219 (Tübingen: Narr Verlag, 2010), 197–198.

¹⁸ Modern szövegkiadása: *Scholia veterena in Pindarica carmina: Scholia in Nemeonicas et Isthmionicas, Epimetrum, Indices*, szerk. Anders Björn DRACHMANN, 3 köt. (Stuttgartiae–Lipsiae: Teubner, 1903–1927), 3:306–311. A scholionok 20. század eleji kiadója, A. B. Drachmann gyanakodva tekint erre a szövegre. Véleménye szerint Callierges helyezte scholion-kiadásában (1515) a szövegek elejére ezt az összegzést. A legtöbb régebbi scholiont közlő kódexből hiányzik ez a szöveg. Drachmann szerint az sem valószínű, hogy a bizánci tudósok készítették volna, ezért függelékben közli ezt az írást. Érvelését lásd Uo., 281–283. – Drachmann kiadásának 1997. évi utánnymását használtam.

¹⁹ Az ógörög Pindarosz-imitációk verseléséről lásd Jannika PÄLL, „The Transfer of Greek Pindaric Ode from Italy to the Northern Shores: From Robortello to Vogelmann and further”, in *Hellenisti! Altgriechisch als Literatursprache im neuzeitlichen Europa*, szerk. Stefan WEISE, 349–368 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007), 362–263.

²⁰ A módszerre például William Congreve (1670–1729) hivatkozik Anna királynőhöz írt Pindarosz-imitációjának bevezetőjeként először 1706-ban megjelent *A Discourse on the Pindaric Ode* című tanulmányában. William CONGREVE, „A Discourse on the Pindaric Ode”, in *The Complete Works of William Congreve*, 3 köt. (London: J. and R. Tonson–S. Draper in the Strand, 1753), 3:339–346, 341–342. Hasonló módszert láthatunk Gabriello Chiabrera (1552–1638) Pindarosz-utánzatai esetében is: HIGHET, *The Classical...*, 235.

abból állt, hogy az adott költő szabadon megírta az első strófát, majd ennek metrikai sémájára épültek az óda további sztrophéi és antisztrophéi. Hasonlóan jártak el az epódoszok esetében is. Az így létrejövő szövegek metrumának már nem sok köze volt Pindarosz verselésének jellemzőihez, ami azonban nem csökkentette az imitáció hitelességét, hiszen az eredeti Pindarosz-ódákban sem láttak szabályosságot.

Johann Gottfried Hermann (1772–1848) tett először komoly kísérletet a pindaroszi metrum szabályainak értelmezésére. Munkája *Commentatio de metris Pindari* címmel Johann Gottlob Heyne (1729–1812) meghatározó Pindarosz-kiadásának 1798. évi második kiadásának 3. kötetében jelent meg.²¹ Hermann munkája bevezetőjében azt fogalmazta meg,²² hogy Pindarosz ódáinak metruma a scholionok 16 féle verslába helyett nagyrészt a más versekből is ismert verslábak (*trocheus, jambus, creticus, anapestus, dactylus, choriambus, ionicus a minore, ionicus a maiore, paeoncus*) segítségével is jellemezhető, így egyszerűbb fogalmi rendszerrel is leírható a Pindarosz-ódák metruma. Hermann elképzelése a gyakorlatban úgy valósulhatott meg, hogy átalakította az egyes ódák versszakainak sorbeosztását, így olyan metrikai egységek jöttek létre, amelyek ezen verslábak segítségével leírhatók.²³ Az új sorbeosztást munkájában az egyes ódákhoz kapcsolódó metrikai sémák és kommentár formájában közölte, magukat az ódákat nem adta ki újra. A Heyne-féle Pindarosz-kiadás 3. kötetében közölt Hermann-féle metrikai magyarázat alapelve és sorbeosztása így különbözött az ugyanezen kiadás 1. kötetében közölt görög szövegek beosztásától, valamint eltért a 2. kötetben kiadott metrikai scholionok magyarázatától is. A Heyne-féle Pindarosz-kiadás így több, egymással ellentétes metrikai értelmezést is közölt.

Hermann megközelítése eredeti elgondolás volt, ám a modern Pindarosz-értelmezésre kisebb hatást gyakorolt. Pindarosz metrumának modern újragondolása ugyanis a nézeteit az 1810-es években megfogalmazó August Böckh (1785–1867) javaslatai mentén indult el,²⁴ aki 1811-ben kiadott új Pindarosz-kiadásában forra-

²¹ Gottfried HERMANN, „Commentatio de Metris Pindari”, in PINDAROSZ, *Carmina*, szerk. Christian Gottlob HEYNE, 3 köt. (Gottingae: Joannes Christian Dieterich, 1798²), 3 (Pars 1): 177–356. – Heyne Pindarosz-kiadásának 2. és 3. kötete két részben (Pars) jelent meg.

²² PINDAROSZ, *Carmina*, 3 (Pars 1): 210–234.

²³ Heyne és Hermann Pindarossal kapcsolatos munkájáról lásd Douglas E. GERBER, „Emendations in the Odes of Pindar: an historical analysis”, *Entretiens sur l'Antiquité classique*, 31 (1985): 1–25, 13–14. Heynéről lásd Diego LANZA és Gherardo UGOLINI, szerk., Antonella LETTIERI, ford., *History of Classical Philology: From Bentley to the 20th Century*, Trends in Classics – Scholarship in the Making 2 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2022), 35–52. Hermannról: Uo., 133–138. Hermann és Böckh Pindarosz-metrummal kapcsolatos munkájáról: LIBERMAN, „Hermann et la colométrie pindarique...” – Hermann munkájának újszerűségével néhány évvel a kötet megjelenése után Fábchich József, Pindarosz első magyar fordítója is tisztában volt. Kommentárjában az I. olümpiai óda különböző értelmezésre épülő metrikai sémáit egymás mellé állítva hasonlítja össze a különböző metrikai értelmezési lehetőségeket: FÁBCHICH, *Magyarra fordított Pindarus*, 349–352.

²⁴ Böckh felosztásának a 21. század elején is vannak olyan ellenzői, akik inkább az alexandriai filológusok sorbeosztásához térnének vissza. A „metrikai ellenforradalomról” lásd LIBERMAN, „Hermann et la colométrie pindarique...”, 198–199.

dalmian új értelmezést adott. A szövegkiadásban Böckh szakított az ódák szövegét rövidebb sorokra bontó, az ókorba visszanyúló hagyománnyal, és a szöveg szintaktikai viszonyait is figyelembe vevő, hosszabb sorokra (periódus) bontott változatot közölt. A Böckh-féle szöveg adja Pindarosz műveinek egyik ma is használt sor-számozását. Böckh 1811-ben nem csupán az ódák szövegét jelentette meg, hanem munkájának második részében kifejtette metrikai elveit (*De metris Pindari libri tres*) és az egyes ódákhöz is részletes metrikai kommentárt fűzött (*Notae criticae in Pindari epinicia*). 1819-ben és 1821-ben két részben jelent meg a 2. kötet, amely scholionokat és kommentárt tartalmazott. Böckh és Hermann komoly vitába is keveredett a Pindarosz-metrum értelmezése körül.²⁵

Ungvárnémeti Tóth László és a Pindarosz-metrum

Ungvárnémeti Tóth László Pindarosz költészetét becsülte a legtöbbre az általa utánzott költők közül. A thébai költőről ezért 1818 júniusában külön tanulmányt publikált, amelyben a mintakövetés általános kérdéseivel is foglalkozott. Az írás címe jól tükrözi a szöveg főbb témáit: *A' Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, 's Pindarnak Versmértékéről*. A szöveg első felében a mintakövető költészet mellett érvel, ezen belül az archaikus kori görög költészet eredeti jellegének neohumanista gondolatát hangsúlyozza, majd a görög minta követésével szembeni lehetséges érveket cáfolja. A tanulmány felénél tér rá a legjelentősebb görög költőnek tartott Pindarosz tárgyalására. Először másfél oldalon át a thébai kardalköltő költészetének néhány sajátosságát jellemzi, majd tíz oldalon át a pindaroszi metrumot mutatja be.²⁶

A Pindarosz-metrumot magyarázó szövegrész a scholionokra épít, ahogyan azt maga a szerző is deklarálja: „mellyért én, hogy javallatomat könnyebbítsem, csak a' Scholiasták szerint viszem ki czéломat.”²⁷ Olyannyira így van ez, hogy a tanulmány ezen része²⁸ valójában a korábban már említett, a Pindarosz-scholionok között *Μετρικά τινα τῶν παλαιῶν* cím alatt ránk maradt metrikai összegzésnek néhány helyen tömörített fordítása. Az eredeti görög szöveget Ungvárnémeti Tóth Heyne általa is használt Pindarosz-kiadásában a metrikai scholionok élén olvashatta.²⁹

A görög scholion fordításában Tóth a hagyományos értelmezést ismerteti. Bemutatja a sztrophé, az antisztrophé és az epódosz jelentőségét, a négy szótagból álló dipodákat, továbbá megnevezi a Pindarosz ódáiban előforduló összesen 16

²⁵ Hermann és Böckh vitáiról lásd LANZA és UGOLINI, *History of Classical Philology*, 133–161.

²⁶ Pindarosz költészetéről: UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 509–510. A metrumról: Uo., 511–521.

²⁷ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 514.

²⁸ Uo., 512–516.

²⁹ PINDAROSZ, *Carmina*, 2 (Pars 1): 163–166. – Tóth szó szerint idéz a Heyne-féle kiadásban megjelent Hermann-féle metrikai összegzésből, így kezében tarthatta a Heyne-féle kiadást: UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 520. Tartalmi kivonatot is ad Hermann munkájából: Uo., 514.

különböző verslábát. Ismerteti azokat az elnevezéseket is, amelyek a csonka, vagyis 1, 2 vagy 3 szótagból álló verslábakra vonatkoznak. A scholiont követve Tóth a 16 verslábát bármilyen formában kombinálhatónak tartja, nem állít fel hozzájuk semmilyen további szabályt azon kívül, hogy egy sorban legfeljebb négy dipoda, vagyis 16 szótag állhat. Fejtegetése végén magabiztosan jelenti ki, hogy „A’ ki eze-
ket tudja, mindent tud, a’ mi Pindar vers-alkatjának akár fejtegetésére, akár köve-
tésére megkivántatik.”³⁰

Tanulmánya utolsó részében valóra is váltja ezen ígéretét. Közli a Hermina nádorné váratlan halálára írt ódája magyar nyelvű szövegét, majd az előzőekben kifejtett metrikai fogalmak segítségével bemutatja az óda verselését és megnevezi az egyes verslábakat.³¹ Az óda zárójelben közölt alcímében megnevezi a mintául vett mértéket is: „(a’ Pythiai Tizedik Hymnus mértékein)”. Közli a sztróphé/antisztróphé és az epódosz metrikai sémáját is,³² amely a 10. püthói óda Heyne-féle szövegkiadásban közölt, a hagyományos sortagolást követő szöveg metrumát és beosztását követi.³³ Tóth a 16–17. század ógörög nyelvű Pindarosz-imitációinak eljárásához hasonlóan járt el: elkészítette a 10. püthói óda metrikai sémáját, azt négy szótagból álló verslábakra (dipoda) tagolta a hagyományos módszer szerint, majd erre a sémára építve megírta a Hermina nádorné haláláról megemlékező ódát.

Az óda Pindarosz-tanulmányban közölt szövegváltozata a mű negyedik ismert magyar nyelvű változata. Az első három, szintén a Heyne-féle beosztást követő változat még 1817 szeptemberében, a főhercegnő halála után keletkezett.³⁴ A Pindarosz-tanulmányban közölt szöveg csupán abban tér el a korábbiaktól, hogy a költő javította a korábbi, a főhercegnő halála után gyorsan elkészült változatok metrikai hibáit. Az eredmény az lett, hogy a szöveg olyan merevséggel követte a metrikai sémát, ami teljességgel idegen volt a Pindarosz-ódák verstani rugalmasságától.

Noha a Pindarosz-tanulmányban a scholionok hagyományos megközelítését követi a költő, egy megjegyzésben világosan utal Hermann új értelmezésére is: „Hermann (in Commentatione de metris Pindari) ezen pontra nézve ugyan igen nagy fényt öntött Pindar verselésére, melly szerint azt mondja, hogy Pindar, bár Dipodiával méregessük is sorait, nem zavart ugyan azon sorban valamely lábbal minden lábat öszve [...]”³⁵ Tóth megfogalmazásából („nagy fényt öntött Pindar verselésére”) jól látszik, hogy tisztában volt Hermann új megközelítésének jelentőségével, s értette azokat a szabályszerűségeket is, amelyeket Hermann az egyes

³⁰ UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 516.

³¹ Uo., 516–519. – A Hermina-óda e tanulmányban szóba kerülő változatainak, metrikai sémáinak sztróphéit lásd e tanulmány végén.

³² Uo., *Művei*, 519. Az epódosz sémájában az utolsó sort Tóth hibásan közli, a helyes változat: – u – – u –. A Hermina-óda valamennyi szövegváltozata ezt a változatot követi.

³³ Heyne szövegét lásd a szövegkiadás 1. kötetében: PINDAROSZ, *Carmina*, 1:384–386.

³⁴ A szövegváltozatokat lásd uo., 623–636.

³⁵ Uo., 514.

verslábak kombinálhatóságának korlátaival, szabályaival kapcsolatban felállított. Jól látta azt is, hogy ez az értelmezés végeredményben a Pindarosz-metrum szabadságát kérdőjelezi meg: „csak némelly, ’s bizonyos, nem határtalan szabadsága lehet a’ Költőnek [...]”³⁶ A Hermann elméleteire tett néhány sornyi utalás zárásaként a fentebb már idézett mondatát jelenti ki: „de a’ mit [Hermann elképzeléseit] itten mind elbeszélni sok volna, mellyért én, hogy javallatomat könnyebbítsem, csak a’ Scholiásták szerint viszem ki czélomat [...]”

A Pindarosz-tanulmánnyal szinte egyszerre, 1818 júliusában megjelent kétnyelvű verseskötetében az ódákhoz fűzött jegyzetek általános részében Ungvárnémeti Tóth így igazítja el olvasóit Pindarosz-imitációinak metruma ügyében:

„Itten elég leszen annyit meg említeni, hogy a’ magyar Pindari Ódák az egy Herminén kívül, magának a’ Költőnek szabad versalkati, mellyek az értekezésben felhozott javallat szerint senkit meg nem kötnek; hanem inkább hasonló merészségre bátorítanak. A’ görög Pindari Ódák pedig Herrmann méregetése szerint vagynak alkatva! a’ mit csupán azért kell megjegyezni, nehogy a’ ki Hermannnak tudós értekezését nem látta, megbotolják benne!! A’ többi versmértéket minden latánúl tudó ismeri!”³⁷

A négy görög nyelvű Pindarosz-imitáció verselésének vizsgálatából egyértelmű, hogy azok valóban a Hermann által megadott metrikai sémákra épülnek. Mint láttuk, a Pindarosz-tanulmányban metrikai illusztrációként magyarul publikált III. (Hermina) óda esetében a 10. püthói óda metruma volt a minta, amely Heyne sorbeosztását követte. A 10. püthói óda szolgált mintául a Hermina-óda kétnyelvű kötetben publikált magyar és ógörög szövegéhez is.³⁸ A sorbeosztás alapján világos, hogy a költő egyaránt a Hermann-féle sémát vette alapul a görög és a magyar szöveghez is, így a görög és magyar szöveg metruma azonos.³⁹

A metrikai minták a többi görög Pindarosz-imitáció esetében is egyértelműen azonosíthatóak: az I. óda a 7. olümpiai óda, a II. óda a 4. olümpiai óda, a IV. óda pedig a 8. nemeai óda metrumát követi. Tóth számára talán Hermann világosan elmagyarázott, ábrával is illusztrált metrikai sémái adták a legkönnyebben követhető mintát ahhoz, hogy reneszánsz elődeivel azonos módszerrel egy-egy Pindarosz-óda metrumára írjon imitációkat.

A magyar szövegeket – a III. (Hermina) óda kivételével – a költő „saját versalkatának” nevezi, amely a szabad metrumalkotás fentebb bemutatott, reneszánsz kori módszerével azonos. Ez a módszer csupán abban hasonlított Pindarosz met-

³⁶ Uo.

³⁷ Uo., 380.

³⁸ A Hermina-óda Tóth kétnyelvű verseskötetében közölt ógörög és magyar változatát lásd uo., 358–365.

³⁹ Hermann sémáját lásd PINDAROSZ, *Carmina*, 3 (Pars 1): 296.

rumára, hogy a sztrófé/antisztrófé, illetve az epódosz metrumba következetesen ismétlődött az ódában. Az I., a II. és a IV. óda esetében is megfigyelhetjük az ódán belül a metrikai séma ismétlődését, ám más szabályosságot a verselés nem mutat. Tóth minden bizonnyal saját, a Pindarosz-tanulmányban bemutatott eljárása szerint alkotott,⁴⁰ aminek eredményeként a III. óda kivételével a magyar és az ógörög Pindarosz-imitációk metrumba eltérő.

A magyar nyelvű Pindarosz-imitációk sorából egyedül a III. óda lóg ki. Mint láthattuk, a költő – miként maga is mondja jegyzetében – a III. óda magyar változatához nem hozott létre új metrumot, hanem a 10. püthói óda Hermann által megadott metrikai sémáját követte. A kétnyelvű kötetben közölt változat ennek megfelelően különbözik a Pindarosz-tanulmányban közölt szövegtől, hiszen az ott közölt változat a Heyne-féle görög szöveg hagyományos sorbeosztását követte. A Hermann-féle változatban a sztrófé a Heyne-féle szerkezet 10 sorával ellentétben 9 sorra tagolódik, az epódosz a Heyne-féle változatban 8 sor, a Hermann-féle változatban pedig csak 6 sor. A III. óda Pindarosz-tanulmányban és a kétnyelvű kötetben közölt változatai pontosan ugyanígy különböznek, a költő tehát a Hermann-féle metrum miatt szerkesztette át ódáját.

A szöveg átalakítása azonban nem egyszerűen a sorbeosztás átalakítását jelentette, hanem metrikai szempontú javításokat is. Az óda 1–3. sora így hangzott a Pindarosz-tanulmányban: „Drága a’ szerelemnek / Gyümölcse, melyben az Isteni / szikra, az élet tüze” Az első sor mind a Heyne-, mind a Hermann-féle változatban 7 szótagból áll, így azon a költő nem módosított. A 2. sor azonban a Heyne-féle változatban 9 szótagból áll, a Hermann-féle sémában viszont csak 7. A Heyne-féle sorbeosztás utolsó szótaga (isteni) természeténél fogva nem hosszú. Tóth maga írja, hogy a hagyományos értelmezésben ez megengedhető: „a’ végső szótag, hosszú vagy rövid, nem teszen különbséget”.⁴¹ A Hermann-féle séma szerint azonban a 3. sor rövid és hosszú szótaggal kezdődik, így a 3. sor elejére átkerülő két szótag (is / teni szikra) már nem felelt volna meg a metrumnak. Az új változatban ezért úgy alakította át a 2. és a 3. sort, hogy megfeleljen a Hermann-féle sémának: „Gyümölcse, melyben Olymp / ajándéka, az élet tüze” Az ódában további hasonló metrikai változtatásokat is találhatunk. A Hermann-féle séma által megengedett ancepseket és feloldásokat pedig a költő arra használta, hogy néhány helyen találóbb kifejezéseket használjon. Ezen eszközökkel azonban jóval kevesebbszer él, mint Pindarosz.

A kétnyelvű kötetben közölt Pindarosz-ódák metrumát ennek megfelelően így foglalhatjuk össze:

⁴⁰ A tanulmány végén mutatja be a módszert: UNGVÁRNÉMETI TÓTH, *Művei*, 520.

⁴¹ Uo., 519.

Szövegek	Görög ódák metruma (Hermann szerint)	Magyar ódák	Korábbi magyar változatok
I. óda	7. olümpiai óda	saját metrum	–
II. óda	4. olümpiai óda	saját metrum	–
III. óda	10. püthói óda	10. püthói óda, Hermann szerint	10. püthói óda Heyne / hagyomány szerint
IV. óda	8. nemeai óda	saját metrum	–

* * *

Ungvárnémeti Tóth László magyar és ógörög nyelvű Pindarosz-imitációit 1817 szeptembere és 1818 júliusa között publikálta. A szövegek metruma tükrözi valamennyi általa ismert hagyomány értelmezését: a Hermina első négy magyar nyelvű változata a Heyne-kiadás által is képviselt hagyományos metrikai értelmezést és sorfelosztást követi. A kétnyelvű kötet négy magyar nyelvű Pindarosz-imitációja közül három óda a reneszánsz korig visszamenő, a pindaroszi metrum szabálytalanságát feltételező szabad metrumalkotásra épít, míg a négy ógörög óda és a III. (Hermina) óda kétnyelvű kötetben közölt magyar szövege az 1798-ban megjelent Hermann-féle új értelmezést követi. A Pindarosz-tanulmány elméleti magyarázata és a Hermina ott közölt változata a scholionokig visszamenő metrikai hagyományt képviseli, amelyet viszont egyáltalán nem használ fel a tanulmánnyal egyszerre megjelent kétnyelvű kötetben. Annak pedig nincs nyoma, hogy a költő ismerte volna August Böckh 1811-ben publikált munkáját.

A költő egyértelműen érzékelte azt, hogy Pindarosz metrumának új értelmezése van születőben. Ő maga azonban nem foglalt állást a különböző értelmezések között, hanem az általa ismert mindegyik változatot kipróbálta, felhasználta. Döntése azért is különösen érdekes, mert a hagyományos metrikai értelmezésre építő Pindarosz-tanulmány és a Hermann-féle új értelmezést használó kétnyelvű kötet előmunkálatai egy időben, 1818 első felében zajlottak. Ungvárnémeti Tóth László részéről tehát alighanem tudatos döntés lehetett az, hogy párhuzamosan használja a különböző metrikai értelmezéseket.

Ennek okairól semmit nem árul el, csupán döntése tényét közli. Talán be akarta mutatni tájékozottságát, műveltségét, esetleg az alkotói folyamat számunkra ismeretlen tényezői eredményezték ezt a megoldást? Nem tudhatjuk. A metrikai sokszínűségben azonban egyáltalán nem volt egyedül, mivel például az általa forgatott Heyne-féle szövegkiadásban is békésen megfér az ódák Heyne gondozta szövegének scholionokra visszamenő sorbeosztása és az attól alapvetően eltérő Hermann-féle metrikai séma és kommentár. Tóth ehhez hozzátette a Pindarosz-metrum félre-

értéséből fakadó szabad metrumalkotó módszert, így Pindaros-imitációiban egyszerre követett három különböző metrikai hagyományt.

A 10. püthói óda és a Hermina-óda sztrophéi: szövegek és metrikai sémák

Σ. ἄ. Κ. ι.
 Ὀλβία Λακεδαῖμον·
 Μάκαιρα Θεσσαλία· πατρὸς
 Δ' ἀμφοτέραις ἐξ ἐνὸς
 Ἀριστομάχου γένος Ἡρακλῆος βασιλεύει.
 5 Τί; κομπέω παρὰ καιρὸν;
 Ἀλλὰ με Πυθῶ τε καὶ τὸ
 Πελοπονναῖον ἀπύει
 Ἀλεύα, τε παῖδες, Ἴπποκλέα
 Θέλοντες ἀγαγεῖν ἐπικωμίαν
 10 Ἀνδρῶν κλυτὰν ὄπα.

A' Strophának, 's Antistrophának alkotja.

1)	— v — v	v — v
2)	v — v —	v v — v —
3)	— v v —	— v v
4)	v — v v	— v v — — — v v — —
5)	v — — v	v — —
6)	— v v —	— v — v
7)	v — — v	— v v
8)	v — — v	— v — v' v. v
9)	v — v v	v — v v — v v
10)	v — v —	v —

1. A 10. püthói óda I. sztrophéjának Heyne-féle kiadásban megjelent görög szövege (33. jegyzet)

2. A 10. püthói óda Ungvárnémeti Tóth Pindarosz-tanulmányában megadott, Heyne felosztását követő metrikai sémája (32. jegyzet)

1, Strophä.

Drága a' szerelemnek
 Gyümölcse, melyben az Isteni
 Szikra, az élet tüze
 Firól fira kel, hogy az édes magzatot ismét
 Teremtői tehetség
 Szállja meg. Áldott szerencse,
 'S magas czél az Aszszonyé!
 Ha látnók az égi pálya körét,
 Hol ő az örök Istenek éltető
 Szerelmöket szedi,

P Y T H. X.

STROPHÄE:

-	û	û	v	v	û
v	û	û	v	v	û
v	û	û	v	v	û
v	û	û	v	v	û
5	v	û	û	v	û
û	û	û	v	v	û
v	û	û	v	v	û
v	û	û	v	v	û
û	û	û	v	v	û
û	û	û	v	v	û

3. Ungvárnémeti Tóth III. (Hermina) ódájának a költő Pindaros-tanulmányában közölt magyar változata, amely Heyne szövegének metrikai értelmezését követi (31. jegyzet)

4. A 10. püthói óda sztrophéjának Hermann-féle metrikai sémája (39. jegyzet)

Στροφή α.

Σεμνὸν ἔστιν ἔρωτος
 Ὁ καρπὸς, ὃς τὸ μένος
 Βίου νείματο, σπινθὴρ ἄε-
 νάου πυρός, ὥστε γενέθλιος ἦν ἐνόησεν
 Ἄριστον Θεὸς ἔργον, ἐκτέλεσαι
 Ζῶα πάντα κτίσιν. Βελτίων, ἄνηρ,
 Πέπρωται γυναῖκι μοῖρα, μάθοις ἄν
 Ποτὶ ἀθανάτων δόμος
 Δύγαν μιν ἀλίου

1. Strophä.

Drága a' szerelemnek
 Gyümölcse, melyben Olümp
 Ajándéka, az élet tüze
 Firól fira kel, hogy az édes magzatot ismét
 Teremtői tehetség szállja meg. Ál-
 dott szerencse, 's magas czél az aszszonyé,
 Ha látnók az égi pálya körét, hol ő a'
 Gyökerő kisugározott
 Fényében osztozik,

5. Ungvárnémeti Tóth III. (Hermina) ódájának ógörög-magyar verseskötetében közölt görög szövege (I. sztrófé), amely Hermann metrikai sémáját követi (38. jegyzet)

6. Ungvárnémeti Tóth III. (Hermina) ódájának ógörög-magyar verseskötetében közölt magyar szövege (I. sztrófé), amely Hermann metrikai sémáját követi (38. jegyzet)

ÁGOSTON KEISZ

In the Maze of Pindar's Metre

How Did László Ungvárnémeti Tóth Interpret the Metre of Pindar?

In July 1818, László Ungvárnémeti Tóth published a bilingual volume of poetry in Ancient Greek and Hungarian containing imitations of various Ancient Greek genres (odes, epigrams, idylls, epistles). The most fascinating of these poems are four imitations of Pindar's victory odes in Ancient Greek and Hungarian. At the same time, in June 1818, the poet published a treatise in which he dealt with the significance of early Greek literature and Pindar's poetry, in particular his metrical patterns. In his article Tóth published a Hungarian imitation of Pindar to commemorate the death of Archduchess Hermina, which follows the exact metre of a particular ode by Pindar (Pythian 10). In the author's imitations and theoretical works, we can trace the various traditions of interpretation of the difficult Pindaric metre. In his treatise, the author presents the traditional metrical interpretation of the scholia, on which the metre of the imitation published there is based. The ancient Greek poems published in the bilingual volume and a modified version of the Hungarian text of the Hermina Ode follow the innovative metrical analysis of Gottfried Hermann (1798), while the Hungarian texts of Odes I, II and IV use a method of free metre construction dating back to the Renaissance. In this article I show how the poet used the different traditions of metrical analysis in his work.

BÉKÉS ENIKŐ

A magyarországi neolatin irodalom kézikönyve: egy tervezet bemutatása

A *Companion to the Neo-Latin Literature in the Kingdom of Hungary* munkacímű kötet a „Humanista Kánonok és Identitások a Magyar Királyságban 1450–1630” Lendület Kutatócsoport egyik fő vállalkozása.¹ A kutatócsoport legfőbb célkitűzése, hogy feltérképezze az 1450 és 1630 közti magyar királyságbeli irodalmi kánonok kialakulását és az azt befolyásoló tényezőket. Ennek keretén belül fog elkészülni a kézikönyv, amelynek összeállításakor arra vállalkozunk, hogy a korszak szakértőinek bevonásával először mutassuk be angol nyelven mind a hazai, mind a külföldi olvasók számára a Magyarországon neolatin irodalmi műveket jegyző szerzőket, eszmetörténeti-felekezeti folyamatokat, a recepciótörténet releváns fejezeteit, valamint azokat a műfajokat, amelyek leginkább meghatározták a tárgyalt időszakot. Vállalkozásunk egyik fő célja rávilágítani a latin nyelvű irodalom nemzeti identitásokon átívelő és azokat összekötő szerepére. Ugyanakkor, miközben a kánon alakulását vizsgáljuk a latin nyelvű szövegek segítségével, mi is formáljuk az irodalomtörténeti kánont, ami nagy felelősség. Írásom célja bemutatni a kötet koncepcióját, valamint ismertetni a külföldi előzményeket, különös tekintettel azokra a példákra, ahol korábban valamilyen formában már szerepet kapott a magyarországi neolatin irodalom.

A neolatin stúdiumok virágzását nemcsak az IANLS kongresszusok és a szegedi neolatinos konferenciák résztvevőinek növekvő létszáma mutatja, hanem a könyvtárak polcait egyre sűrűbben megtöltő kézikönyvek gyarapodó száma is. Ezek nagy része azzal a megállapítással vezeti be a kötetet, hogy az adott országban a latin milyen sokáig volt az irodalom és a tudomány nyelve, mintha még mindig magyarázkodnunk kéne a nemzeti nyelvű irodalmat kanonizáló törekvésekkel szemben. Nos, a versenybe mi is beszállunk, hiszen Magyarországon egészen 1844-ig a latin volt a hivatalos nyelv, ami azt jelenti, hogy nem pusztán az irodalom és a tudomány nyelveként használták, hanem hivatalos ügyintézésük során, az országgyűlés,

¹ <https://iti.abtk.hu/hu/lendulet/humanista/magunkrol/bemutakozas>.

közigazgatás, igazságszolgáltatás területén is.² De a nyugat-európai országokhoz képest nálunk később erősödött meg a magyar anyanyelvű irodalom és tudomány is. A latin nyelv szerepe a Magyar Királyságban is hasonló volt a többi soknemzetiségű közép-európai országéhoz, ahol túl az irodalom kulturális identitásformáló szerepén a latin a különböző etnikumú lakosok, a mi esetünkben például magyarok, horvátok, szlovákok *lingua franca*jaként is szolgált. Vagyis nemcsak az európai *res publica litteraria* tagjaival volt ez a kommunikáció nyelve, hanem az országon belül is, ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy ebben a régióban még erősebb a latin szerepe, mint a nyugat-európai országokban, ahol a nemzetállammá válás is hamarabb megindult, ezzel együtt pedig maga a nemzeti irodalom és a nemzeti kulturális identitás fogalma is előbb alakult ki.³ Az pedig, hogy egészen 1844-ig a latin volt a hivatalos államnyelv, a soknemzetiségű ország kommunikációjában némileg demokratikusabb helyzetet teremtett, mintha a magyart tették volna meg államnyelvnek, de ellensúlyozta a másik nagy szomszédos élő nyelv, a német dominanciáját is.

De térjünk vissza a mi általunk tárgyalt korszakhatárra, illetve annak megindoklására:

Az 1450 és 1630 által határolt szűk két évszázad a hazai irodalomtörténet-írásban hagyományosan egybeesik a humanista irodalom fénykorával. A 15. század közepén terjed el nálunk is a humanizmus, hasonlóan a környező közép-európai államokhoz, végét pedig a felekezeti változások, a 30 éves háború határolja. A *Companion*, csakúgy mint a Lendület-projekt is, ezt a korszakot fedi le. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a magyarországi *latinitas* egy nagyon erős középkori hagyományban gyökerezik, ami már az első ezredforduló előtt néhány évvel elkezdődött, és a korszakhatár után is folytatódik egészen a 19. század elejéig.

A készülő *Companion* hiánypótló lesz még a magyar olvasók számára is, hiszen átfogó kézikönyv a korszak neolatin irodalmáról még magyar nyelven sem született, leszámítva néhány, a két világháború között keletkezett monográfiát.⁴ De ha írtak is róla, megítélése sokáig nem tudott megszabadulni a nemzeti irodalom szempontjait és a romantika utáni irodalomfelfogást érvényesítő nézőponttól,⁵ így

² A 19. századi latinitásról nem igazán született összefoglaló munka, de a kérdéssel számos tanulmányában foglalkozott Szörényi László, lásd például: SZÖRÉNYI, „A neolatin költészet Magyarországon a XIX. században”, in SZÖRÉNYI László, *Memoria Hungarorum*, 174–197 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996); SZÖRÉNYI László, „A magyarországi neolatin irodalom jelentősége”, in SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina* (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2002), 5–14; továbbá: BALOGH Piroska, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Irodalomtörténeti Füzetek 175 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015).

³ Lásd erről többek között: ALMÁSI Gábor és LAV ŠUBARIĆ, szerk., *Latin at the Crossroads of Identity the Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary* (Leiden: Brill, 2015).

⁴ PL. HUSZTI József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Irodalmi Társaság, 1931); HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar humanizmus* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1935).

⁵ A latin nyelvű irodalom jelenlétéről, 1711-től napjainkig a hazai irodalomtörténeti összefoglalókban lásd Balogh Piroska tanulmányát jelen kötetben.

bizonyos műfajú, például tudományos szövegeknek esélyük sem lett volna bekerülni egy ilyen szintézisbe. Az utóbbi évtizedek hazai irodalomtörténeti összefoglalói is, érthető módon csak a fontosabb latinul alkotó szerzőket tárgyalják, de Janus Pannonius például idővel részévé vált a nemzeti kánonnak is.⁶ Végezetül még egy fontos tudománytörténeti változást kell megemlítenem, a neolatin irodalmon belül sokáig nálunk is inkább a politikai és kulturális szempontból egyaránt aranykornak tekintett humanizmus, vagyis épp az általunk tárgyalt korszak állt az érdeklődés fókuszában, az utóbbi időben ugyanakkor egyre több hazánkban is az olyan projekt, ami az eddig elhanyagoltabb 18. század *latinitas*ának a feltérképezését, szövegkiadásait célozza meg.⁷ Erre sajnos jelen keretek között mi sem vállalkozhatunk, de jó lenne, ha egy következő angol nyelvű projekt célja ez is lehetne.

Bizonyos tekintetben vállalkozásunk előzményének tekinthető az IANLS 2006-ban, Budapesten megrendezett kongresszusának alkalmából megjelent *Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary* című kötet.⁸ Viszont amint az a kötet címéből is kiderül, ez a vállalkozás elsősorban inkább a hazai neolatin filológia kezdeteit, majd ennek a tudományterületnek a 19. században megkezdődő önállósulását tárgyalta, kitérve a neolatinos műhelyek bemutatására. Éppen ezért a maga nemében hiánypótlónak bizonyult a hazai közönség számára is, azonban magának a hazai neolatin irodalomnak a történetét csak vázlatosan beszéli el, a hangsúly inkább a recepció- és tudománytörténeten van.

Az utóbbi egy-két évtizedben megszáporodtak azok az írások, amelyek a neolatin irodalom fogalmát, annak kutatási módszertanát és tárgyát taglalták, feltűnő az elmozdulás a kora újkorban vagy később született latin nyelvű szövegek pusztá felfedezése és ismertetése, valamint az intertextuális kapcsolatok feltárása, a neolatin irodalmat inkább csak mint a klasszikus antik szövegek imitátorát tárgyaló diskurzus felől a kontextualizáló, területi vagy műfaji alapú esettanulmányok irányába, nem beszélve az adott kortárs historiográfiai, felekezeti, tudománytörténeti, vagy egyéb esztétikai kontextusok feltárását célzó előadásokról. De Craig Kallendorf szavaival élve ezen a területen is lezajlott a „materiális fordulat”, az utóbbi időben pedig egyre több kutatás irányul a „neo-ógörög” előfordulásaira és szerepére is, nem beszélve a latin és a vernakuláris nyelvek közötti kapcsolatról, fordítások-

⁶ Lásd pl.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, főszerk., JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, szerk., *A magyar irodalom története I. kötet. A kezdetektől 1800-ig* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007): ebben a kötetben nagy arányban képviselteti magát az itt is tárgyalt korszakhoz tartozó latin nyelvű irodalom; GINTLI Tibor, főszerk., *Magyar Irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015), 63–70.

⁷ Lásd pl. a jelen kötetben is szereplő „Bél Mátyás Neolatin Műhely” vagy a „18. századi Neolatin Költők Tára” projekt publikációit.

⁸ BARTÓK István, szerk., *Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary* (Budapest: Universitas Kiadó, 2005).

ról. Mindezen új trendek alapvető irányítúként szolgáltak a mi kézikönyv-konceptciónk kialakítása során is.⁹

A leuveni tanszék megalapítása¹⁰ és Josef Ijsewijn máig alapvető munkássága nyomán a neolatin irodalom kanonizálási folyamata és intézményesülése az utóbbi évtizedekben lezajlott több egyetemen és kutatóközpontban is. Ennek eredményeként születtek meg olyan összefoglaló, nemzetközi kooperációban elkészült kézikönyvek, mint például a *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*¹¹ vagy a *The Oxford Handbook of Neo-Latin*,¹² amelyek ötvözik a műfaji, tematikus és területi alapú diszkussziót. Ezekben a kötetekben Közép-Európán belül helyet kapott a magyarországi latin nyelvű irodalom bemutatása is, de érthető módon ezek egy esetben sem tudták átlépni a külföldi szerzők által, a hazai források és szakirodalom beható ismerete nélkül írt kurta áttekintések határait. Ezt már maga Ijsewijn is hangsúlyozta a *Companion to Neo-Latin Studies* első kötetében, ahol bibliográfiával együtt mindössze kilenc oldalon tárgyalta a hazai neolatin irodalom történetét, annak fontosabb jellemzőit, kiemelve néhány ismertebb szerzőt Janus Pannoniustól kezdve Dugonicson Andrásan keresztül Lénárd Sándor Micimackó-fordításáig bezárólag.¹³

Részletesebb és koherensebb képet nyújt Valery Rees mindössze hat oldalas összefoglalója a *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*-ben,¹⁴ aki, mint a hazai Mátyás-kori humanista irodalom szakértője, értően vázolja fel a magyarországi neolatin irodalom kezdeti időszakát, elsősorban a költészet és történetírás főbb emlékeit tárgyalva, az ország három részre szakadásáig. A 17. századdal kapcsolatban a felekezeti és az oktatáshoz köthető irodalom jelentőségét emeli ki, megemlítve a rázmizmus hatását valamint Pázmányt, ám a későbbi évszázadokra ő is csak a nagy általánosságok szintjén tud utalni. Fontos megállapítása ugyanakkor a nemzetközi

⁹ Hans HELANDER és mások, „Neo-Latin Studies: Significance and Prospects”, *Symbolae Osloenses* 76 (2001): 5–102; Toon VAN HAL „Towards Meta-Neo-Latin Studies? Impetus to Debate on the Field of Neo-Latin Studies and its Methodology”, *Humanistica Lovaniensia* 56 (2007): 349–365; „The Role of Latin in the Early Modern World: Linguistic identity and nationalism 1350–1800”, szerk. Alejandro COROLEU, Carlo CARUSO és Andrew LAIRD *Renaissanceforum* 8 (2012); *Renaissance and Humanism from the Central-East European Point of View. Methodological Approaches* (Krakow: Jagiellonian University Press, 2015); Craig KALLENDORF, „Recent Trends in Neo-Latin Studies”, *Renaissance Quarterly* 69 (2016): 617–629; Valerio SANZOTTA, szerk., *Una lingua morta per letteratura vive: il dibattito sul latino come lingua letteraria in età moderna e contemporanea: Atti del convegno internazionale, Roma, 10–12 dicembre 2015* (Leuven: Leuven University Press, 2020); Raf VAN ROOY, *New Ancient Greek in a Neo-Latin World: The Restoration of Classical Bilingualism in the Early Modern Low Countries and Beyond* (Leiden: Brill, 2023).

¹⁰ A tanszék honlapja: <https://www.arts.kuleuven.be/sph>.

¹¹ Philip FORD et al., szerk., *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, 2 köt. (Leiden: Brill, 2014).

¹² Stefan TILG és Sarah KNIGHT, szerk., *The Oxford Handbook of Neo-Latin* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

¹³ Jozef IJSEWIJN, *Companion to Neo-Latin Studies. Part I: History and Diffusion of Neo-Latin Literature*, *Supplementa Humanistica Lovaniensia* 5 (Leuven: Leuven University Press and Peeters Press, 1990), 214–222.

¹⁴ *Brill's Encyclopaedia...*, 1:1080–1085.

szakma számára az, hogy a *latinitas* tartós hazai dominanciáját az ország lakosainak nyelvi és felekezeti, kulturális sokszínűségével indokolja.

A *The Oxford Handbook of Neo-Latin* szintézisen belül az Oláh Miklós-kutatóként ismert Cristina Neagu vállalkozott arra, hogy egy fejezeten belül tárgyalja egész Kelet-Közép Európa neolatin irodalmát, itt kifejezetten az az érzésem támadt, hogy az „abból főzzünk, amink van” elve érvényesült.¹⁵ Neagu egyes, a régió szempontjából releváns tematikai alfejezetekre bontva veszi sorra a főbb alkotókat, amelyekben nagy hangsúlyt kap a közép-európai nemzetek identitáskeresése, társadalmi összetétele, a kulturális transzfer fogalma. A kép azonban ettől csak még töredezettebb maradt, és az egymás mellett felsorakoztatott magyar, lengyel, cseh vagy moldáv szerzők komparatív vizsgálatának lehetőségét sem igazán sikerült kiaknáznia. Eből a komparatív szempontból sokkal sikeresebb kísérletnek bizonyult számomra Jerzy Axer és Katarzyna Tomaszuk tanulmánya a klasszikus *latinitas* közép-kelet európai recepciójáról és a latin nyelvnek a régióban betöltött különböző szerepeiről, az *A Companion to the Classical Tradition* című kötetben.¹⁶

Saját koncepciónk kialakításakor ugyanakkor sokkal inkább számot kellett vetnünk a neolatin irodalmat az egyes nemzeti kánonok részeként, területi alapon, a helyi sajátosságokat fókuszba állító narratívákkal, lássunk erre néhány példát, először főleg az angolszász és a skandináv országokból:

- James W. BINNS. *Intellectual Culture in Elizabethan and Jacobean England. The Latin Writings of the Age*. Leeds: Francis Cairns Publications, 1990. (A kötet 25 év kutatómunkájának eredménye, 761 oldalon! Fontos megjegyezni, hogy a szépirodalmon kívül tárgyalja a teológiai és a jogi szövegeket, valamint a latin fordításokat is és röviden a filozófiai, tudományos munkákat is.)
- Jason HARRIS és Keith SIDWELL, szerk. *Making Ireland Roman. Irish Neo-Latin writers and the republic of letters*. Cork: Cork University Press, 2009.
- Luke HOUGHTON és Gesine MANUWALD, szerk. *Neo-Latin poetry in the British Isles*. Bristol Classical Press, 2012.
- Steven J. REID és David McOMISH, szerk. *Neo-Latin Literature and Literary Culture in Early Modern Scotland*. Leiden: Brill, 2017.
- Az angolszász területek neolatin irodalmának feltérképezése mellett nagyon fontos vállalkozásnak tekinthető az *A History of Nordic Neo-Latin Literature* (szerk. Minna SKAFTE JENSEN. Odense: Odense University Press, 1995) című többszerzős kötet: öt északi ország (Dánia, Norvégia, Izland, Svédország, Finnország) neolatin irodalmát ismerhetjük meg olyan formában, hogy mindegyik ország képviselője írt egy-egy rövid áttekintést a saját neolatin irodal-

¹⁵ *The Oxford Handbook...*, 509–523.

¹⁶ Craig W. KALLENDOFF, szerk., *A Companion to the Classical Tradition* (Oxford: Blackwell, 2007), 132–155.

máról, majd ezt válogatott tanulmányok követik, egyes témákban elmélyítve az ismereteket, mint pl. történetírás Norvégiában, és így tovább.

- Gerald SANDY, szerk. *The Classical Heritage in France*. Leiden: Brill, 2002.

Közeledve földrajzi értelemben Magyarországhoz, példaértékű vállalkozásként kell kiemelnünk a *Tyrolis Latina. Geschichte der lateinischen Literatur in Tirol* című 2012-es művet,¹⁷ ami a történelmi Tirol területének latin nyelvű irodalmát mutatja be a középkortól egészen a 20. századig bezárólag, 1325 oldalon, 17 szerző közreműködésével, két kötetben. A kötet megírását jelentős kutatómunka és alap kutatás előzte meg. A kötet felépítése a következő: a két kötet összesen hét fejezetből áll, amelyek mind egy-egy korszakot fednek le, mindegyik korszakon belül bemutatásra kerültek az egyes irodalmi műfajok, az ismertetett művek pedig hangsúlyozottan a tággan értelmezett *litterae* köréből kerültek ki, vagyis az orvosi-természettudományos, teológiai, jogi szövegek is a vizsgálat tárgyát képezték. Ami még figyelemreméltó megoldás, hogy minden egyes korszakfejezet elején helyet kapott egy-egy korrajz című fejezet, ami az adott időszak politikai, művelődéstörténeti, oktatási és főbb eszméletörténeti viszonyait vázolja fel.

Tekintve a történelmi Magyarország mind anyanyelvi, mind neolatin irodalmának etnikai, geográfiai, felekezeti és műfaji sajátosságait, megfontolandó módszertani mintát képez a komparatív esettanulmányokat közlő *Neo-Latin Contexts in Croatia and Tyrol: Challenges, Prospects, Case Studies*¹⁸ című tanulmánygyűjtemény is. A *Croatia et Tyrolensia – A Digital Comparison of Croatian and Tyrolean Neo-Latin Literature* című kutatási projekt eredményeként létrejött kötet szerzői joggal hívják fel arra a figyelmet, hogy bár a neolatin irodalom, éppen az európai *res publica litteraria*n belül betöltött *lingua franca*-szerepe miatt, a közös antik örökség mint imitálendő minta és számos egyéb okból univerzálisnak és homogénnek tűnhet, ám ha megnézzük az egyes nemzetek neolatin irodalmát, a kép már távolról sem ilyen homogén. Éppen ezért azt gondolom, hogy az egyik legfontosabb feladatunk a mi szintézisünk megalkotásakor is az, hogy azt a nyelvi, etnikai, felekezeti, politikai és területi fragmentáltságot és diverzitást is bemutassuk a külföldi olvasók számára, amiben maga a nyelv és az általa megkonstruált irodalmi hagyomány egy biztos pontot és összekötő kapcsot jelentett. Végezetül, de messze nem utolsósorban kell megemlíteni az utóbbi időben a szomszédos országokban született összefoglalókat, mint például a *Companion to Central and Eastern European Humanism* című kötetet, ami valójában a Szent Vencel-i korona országainak (Csehország, Morvaország, cseh Szilézia) alkotóira koncentrálnak.¹⁹ Az időkeret ez esetben is ugyanaz nagyjából,

¹⁷ Martin KORENJAK, Florian SCHAFFENRATH, Lav ŠUBARIĆ és Karlheinz TÖCHTERLE, szerk., *Tyrolis Latina. Geschichte der lateinischen Literatur in Tirol, I–II*. (Wien: Böhlau Verlag, 2012).

¹⁸ Neven JOVANOVIĆ és mások, szerk. (Wien: Böhlau Verlag, 2018).

¹⁹ Lucie STORCHOVÁ, szerk., *Volume 2. Czech Lands, Part 1 (A–L)* (Berlin: De Gruyter, 2020).

mint a mi esetünkben, vagyis a 15. század második felétől a fehérhegyi csatáig terjedő időszakot tekinti át. A kötet valójában egy lexikon, a német *Verfasserlexikon* mintájára szócikkek formájában ismerteti a térség humanistáinak életrajzát, nyújt részletes bibliográfiai leírást irodalmi tevékenységükről, angol nyelven, három bevezető tanulmány kíséretében a tárgyalt terület humanizmusának főbb korszakairól. Megjelenés alatt áll ugyanebben a sorozatban a Kiss Farkas Gábor által szerkesztett kötet, amely a történelmi Magyar Királyság területén alkotó szerzőket mutatja be hasonló szerkezetben. Ez a kötet a mi vállalkozásunkhoz is az egyik legfontosabb alapkutatót szolgáltatja majd.²⁰ Természetesen meg kell említenünk még a 2013-ban indult magyarországi neolatin konferenciasorozat köteteit is, vagyis a *Convivia Neolatina Hungarica* sorozatot is.²¹ Az ezekben a kötetekben közölt tanulmányok a hazai neolatin kutatások keresztmetszetét adják, s mint ilyen a mi kötetünkhöz is elengedhetetlen irodalmat, anyagot jelentenek. A magyarországi kollégák írásain túl mindenképpen számolnunk kell továbbá a szlovák, román, horvát kollégáknak a történelmi Magyarország területén alkotó humanistákat tárgyaló tanulmányaival is. Végezetül pedig ismertetném kézikönyvünk fejezetcímeit:

1. **Magyarországi humanizmus kezdetei:** Békés Enikő – Szilágyi Emőke Rita – Bene Sándor
2. **Janus Pannonius-portré:** Zsupán Edina
3. **Jagelló-kor, Erazmus hatása:** Jankovits László
4. **Oláh Miklós-portré:** Szilágyi Emőke Rita
- 5–6. **Historiográfia:** Kasza Péter: 1450–1586. Tóth Gergely: 1586–1630
- 7–8. **Tudományos irodalom:** a. Békés Enikő – Szilágyi Emőke Rita. b. Molnár Dávid
9. **Grammatika–retorika, kézikönyvek:** Bartók István
10. **Reformáció, peregrináció, alkalmi költészet:** Szabó András
11. **Regionális irodalmi szerveződések:** Kiss Farkas Gábor
12. **Neolatin filológia kezdetei a tárgyalt korszakban:** Kecskeméti Gábor
13. **Neo-ógörög irodalmi kísérletek:** Kiss Farkas Gábor

²⁰ *Volume 1 Hungary*, megjelenés alatt.

²¹ BÉKÉS ENIKŐ, KASZA PÉTER és LENGYEL RÉKA, szerk., *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, Convivia Neolatina Hungarica 1 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015); KASZA PÉTER, KISS FARKAS GÁBOR és MOLNÁR DÁVID, szerk., *Scientiarum miscellanea: latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Convivia Neolatina Hungarica 2 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017); BÉKÉS ENIKŐ, KASZA PÉTER, KISS FARKAS GÁBOR, LÁZÁR ISTVÁN és MOLNÁR DÁVID, szerk., *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, Convivia Neolatina Hungarica 3 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019); BÉKÉS ENIKŐ, KASZA PÉTER és KISS FARKAS GÁBOR, szerk., *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, Convivia Neolatina Hungarica 4 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021); BÉKÉS ENIKŐ, KASZA PÉTER és MOLNÁR DÁVID, szerk., *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, Convivia Neolatina Hungarica 5 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023).

Amint az látható a szerkezetből, a fejezetek tematikája nem szigorúan kronológiai vagy műfaji felosztást követ. Két kiemelkedő szerző önálló portréfejezetet kapott: Janus Pannonius mint az első és Európa-szerte ismert magyarországi neolatin költő, Oláh Miklós pedig mint a humanista főpap és egyben kancellár egyik fontos példája. Külön fejezet tárgyalja majd a reformáció irodalmát, a korszakra jellemző alkalmi költészetet, valamint az ország három részre szakadásából adódó, területi alapú szerveződések. Jelen projekt keretein belül nem tudjuk pótolni a hiányzó alapkutatásokat, így nincs lehetőségünk a teljes latin nyelvű *litterae* bemutatására olyan mértékben, mint például azt a tirolai kötet tette, vagyis kisebb arányban szerepelnek majd a tudományos szövegek, a teológiai, jogi, államelméleti művekre pedig egyáltalán nincs lehetőségünk kitérni. Mindegyik fejezet célja ugyanakkor a hazai viszonyok ismertetése mellett a nyelvi megformáltság, stílusválasztás kérdésének bemutatása, pl. a történetírók esetében. Külön kötetet érdemelne a magyar nyelv és a latin viszonyának, például a fordításoknak, kölcsönhatásoknak a tárgyalása, erre egyes szerzőknél és a grammatikai fejezetben is lehetőség lesz majd kitérni, de ezt a témát inkább egy következő, önálló projekt keretén belül lesz érdemes feltérképezni.

ENIKŐ BÉKÉS

**The Companion to the Neo-Latin Literature
in the Kingdom of Hungary 1450–1630:
Presentation of a Project**

This paper aims at presenting the main concept of the *Companion to the Neo-Latin Literature in the Kingdom of Hungary 1450–1630*. This volume is one of the main undertakings of the “Humanist canons and identities in the Kingdom of Hungary between 1450–1630” Lendület (Momentum) Research Team. The first attempt to publish a handbook in English about Neo-Latin Studies in Hungary was the *Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary* published in 2006 for the thirteenth congress of IANLS, but a comprehensive history of the Neo-Latin literature written by Hungarian experts is still a significant debt of our scholarship. This study presents our international models with particular reference to those examples where an aspect of Hungarian Neo-Latin literature has been discussed, and also the methodological questions and challenges evolving from our project. The main purpose of the new Companion is to narrate the special features of Neo-Latin literature in Hungary and the role of Latin language in our country.

Névmutató

- Aba Amádé 104
Aba Sámuel 90
Abrahamides, Izák 378, 380, 382–386
Acciaiuoli, Zanobi 50
Ács Pál 81, 118, 256
Adams, Colin 125
Aeneas 151, 333, 335, 358, 369, 371, 374, 442
Agamemnón 346, 347, 461
Ágoston, Szent 17–19, 49, 58
Agricola, Rodolphus 162, 164, 169, 363
Agrippa, Marcus Vipsanius 346
Agyich István, Stephanus Agyich 437–442, 444, 445, 447, 448
Ailianosz 57
Aiszóposz 51
Ajkay Alinka 57
Akai Kristóf 82, 138
Aksamitek Zakariás 22, 23
Ayala, Juan de 291
Albalá Pelegrín, Marta 290
Albinovanus Pedo 336–339
Albrecht, Michael von 399
Aldrovandi, Ulisse 162, 163, 168
Aldus Manutius 124, 223, 246
Alemannus, Johannes IV. 464
Alexakis, Alexander 50
Alexander Aphrodisziasz 52
Alexiosz Angelosz Komnénosz, III., bizánci császár 135
Alexiosz Komnénosz, bizánci császár 135
Alfonz, V., aragóniai király 114
Alighieri, Dante 288, 331–333, 340, 343, 448
Almási Gábor 404, 494
Álmos fejedelem 93
Álmos, magyar herceg 90, 93
Alsted, Johann Heinrich 391, 392
Alszeghy Zsolt 74
Alvinczi Péter 301
Alvinczy József 476
Amadé Judit 17
Amann-Bubenik, Johannes 393
Ambrus, Szent, doktor 17
Ammann, Andreas 50
Anaxagorasz 360
András, II., magyar király (Andrea) 95,
András, III. (Árpád-házi, Andreas), magyar király 95, 100, 101, 456
Andronikosz Palaiologosz, II., bizánci császár 136
Andronikosz, III., bizánci császár 136
Andrysowic, Łazarz 292, 293
Angelis, Pietro de 441, 442
Angermayer, Carolus 16
Anjou család 100–107, 323

- Anonymus 118, 264
 Antal, csanádi püspök 105, 106
 Antal, Szent Páduai 19–21, 26
 Antimakhosz 360
 Antonius Rufus 231,
 Antonius Saturninus 236
 Anzinger, Silke 336, 338
 Ányos Pál 67
 Apafi Mihály 176
 Aragóniai János 464
 Arcadius, bizánci császár 132, 143
 Argyropoulos, Ioannis 50
 Ariosti, Giovanni 231
 Arisztophanész 50, 51
 Arisztotelész 49, 51, 52, 158, 159, 347, 349
 Árpád fejedelem 93, 97, 118
 Ascensius, Jodocus Badius 365–369, 375,
 376
 Aschenbrenner, Nathaniel 138
 Asolanus, Andreas 223
 Aspaas, Per Pippin 84
 Astell, Ann W. 428
 Athinai Deák Simon 185
 Attila, hun király 90, 93, 267
 Augustinus 383
 Augustus, római császár 93, 369, 398
 Ausonius, Decimus Magnus 393
 Aventinus, Ioannes/Johannes 93, 105, 106
 Averroes (Ibn Rusd, Abu l-Valíd Muham-
 mad ibn Ahmad al-Barbari) 158
 Avicenna (Ibn Szína, Abu Ali al-Huszajn
 bin Abdallah ibn Szína) 151, 153, 154,
 156, 158, 159
 Axer, Jerzy 497

 Babai Ferenc 451–463, 465
 Bábi Dorottya 207
 Babonić család 101
 Bacchius 344, 345
 Bacchmannus, Conrad 391
 Bajáki Rita 15–27, 57, 59

 Bakócz Tamás 152
 Bakschay Ábrahám 89–91, 93, 97
 Balanyi György 424, 425
 Balassa Imre 201
 Balázs Mihály 312, 313, 316, 317
 Balbi, Pietro 50
 Balbín, Bohuslav 113, 114
 Balbinus, Bohuslaus 65, 67
 Balbus, Hieronymus 446, 448
 Balde, Jacob 63, 65, 66
 Balduinus, Fridericus 385, 394
 Ballagi Géza 82
 Balogh Piroska 64, 83, 403–421, 447, 494
 Bán Imre 332
 Banduri, Anselmo 142
 Bandy, Jean A. 169
 Bandy, Mark Chance 169
 Bánki János (Joannes Banki) 33, 40
 Bárány Attila 110
 Barbaro, Ermolao 342, 343, 346–348, 350
 Barcellona, Valentino 271
 Barilaro, Antonino, OP 272
 Barkóczy Ferenc 139, 445
 Baronius, Caesar 88, 89, 93, 97, 102, 107
 Baróti Szabó Dávid 447
 Bartal Antal 212
 Bartholomaeides, Ladislaus 79
 Bartók István 77, 404, 495, 499
 Bartoniek Emma 80, 89, 91, 92, 100
 Basilea, Fadrique de 54, 57, 90, 105, 162,
 288, 343, 344, 354
 Baszileiosz, II., bizánci császár 134
 Báthori András 198
 Báthory család 315, 476
 Báthori Miklós 273, 281
 Báthory István, erdélyi fejedelem 19, 91,
 311, 313, 314
 Báthory Kristóf 314
 Báthory Orsolya 26, 49–60, 77, 431
 Báthory Zsigmond 314
 Báthory Zsófia Anna Kata 23

- Bátori Anna 81, 82, 414
 Batsányi János 468
 Batthyány (III.) Boldizsár 165
 Batthyány Ádám 16
 Batthyány Ignác 120
 Batthyány József 469
 Batthyány-Strattman Alajos 445
 Bautier, Robert Henri 210
 Beatrix, Aragóniai 264, 457, 458
 Beck von Leopoldsdorf, Hieronymus 240
 Becze István 139
 Bedcsula Tamás, Thomas Bedcsula 440, 449
 Bede Anna 157, 349
 Beggiato, Ettore 335
 Beheim, Michael 116
 Beke Margit 250
 Békés Enikő 12, 15, 76, 79, 81–83, 94, 99, 111, 155, 156, 186, 191, 199, 261, 342, 390, 414, 493–500
 Békési Emil 29, 30, 34, 272, 273
 Béla, II., magyar király 90
 Béla, IV. (Árpád-házi), magyar király (Bela IV.) 94–96, 104
 Bél Károly András 203, 205, 206
 Bél Mátyás (Matthias Bel) 75, 79, 81, 82, 84, 91, 92, 109, 111, 113, 141, 203–205, 207, 208, 250, 411, 413–415, 451
 Bellarmino, Roberto 31, 52
 Bellus Ibolya 214
 Belnay 432
 Bembo, Bernardo 333, 339
 Bencédi Székely István 89
 Benci, Ginevra de' 333
 Bencze Imre 379
 Benczur József 79, 80, 120
 Bene Sándor 81, 499
 Benedek Marcell 404
 Benedek, veszprémi püspök 105, 106
 Benedek, XI (Niccolò Bocassini) 104
 Benedetti, Stefano 354
 Benci Bernadett 75, 76, 79, 87–98, 103, 110, 121
 Benkő Loránd 212
 Beöthy Zsolt 413, 417, 418
 Bergaingé, Antonius Maria 394
 Bernár, Clairvaux-i Szent 45
 Bernát, Luxemburgi 318
 Bernolák, Anton 411
 Bernoni 227
 Beroaldo, Filippo, id. 349, 366
 Bertaglia, Pietro/Petrus 245, 246
 Bertényi Iván 80, 81, 103, 111
 Berzsényi Dániel 458
 Berzsényi Gergely 51
 Bessenyei György 445
 Bethlen család 176
 Bethlen Farkas 92, 206, 207, 390
 Bethlen Gábor 390
 Bettinzoli, Attilio 343
 Béze, Theodore de 315
 Biandrata (Blandrata), Giorgio 311, 312, 313, 316
 Bicskei Gergely (Gregorius), esztergomi prokurátor 101
 Bienné, Jean 55
 Bigi, Emilio 346
 Billy de Prunay, Jacques de 55
 Binns, James W. 497
 Birckmann, Arnold 54
 Birkenstock, Johann Melchior 468
 Bíró Csilla 423–436
 Bíró György 137
 Bíró Imre 424
 Bíró János 139
 Bíró Vencel 424
 Bitskey István 30–34, 52, 57, 58
 Bitus 344
 Bizoňová, Monika 150
 Blaskovich András 122
 Blazovich László 274
 Blotius, Hugo 163, 170

- Boccaccio, Giovanni 343, 448
 Bocskai István erdélyi fejedelem 199, 200
 Bocskor Mihály 139
 Bod Péter 78, 79, 204, 205, 404–406, 409, 411
 Bódai Dalma 378, 379
 Bodnár-Király Tibor 82
 Bodoni István 315
 Bodor András 223
 Bogár Judit 20, 26, 83, 84
 Bogisich Mihály 29
 Bognár István 49
 Boka Anna 21
 Bóka László 419
 Bokor József 390
 Bollandus, Ioannes 93
 Bolonyai Gábor 479
 Bonaventura, Szent 16, 17, 19
 Bonfini, Antonio (Bonfinius, Antonius) 89, 90, 92, 93, 99, 102, 103, 105, 108, 111, 113, 114, 124, 184, 190, 191, 194, 198, 266
 Bonifác, VIII. (Bonifacius), pápa 100–102, 104, 106
 Bónis György 263
 Bormann, Eugenius 243
 Bornemisza Pál (Paulus Abstemius) 192, 198, 405
 Bornemisza Péter 301
 Bornemissza Gergely váradi püspök 167, 447
 Boronkai Iván 214
 Boros István 66
 Both Ferenc 301
 Botta István 398
 Bourbon–Szicíliai Mária Terézia Karolina 473
 Bourgain, Pascale 210
 Böckh, August 232, 484, 485, 489
 Braccesi, Alessandro 291, 296
 Bracciolini, Poggio 356
 Branca, Vittore 347
 Brankovics György 96, 213
 Brewer Sámuel 19, 392, 414
 Brock, Peter 413
 Brtánová, Erika 414
 Bruni, Leonardo 361
 Bruto, Gian Michele 188, 189
 Bryse, Johann 294
 B. Szabó János 117, 191
 Bucer, Martin 50
 Buchholtz György, ifj. 84
 Buchner, Augustus 385
 Buck, August 375
 Budai Imre, bölsei 137
 Budai László 221
 Buonaccorsi, Filippo (Callimachus Experiens) 342
 Buonaiuti, Niccolò 335
 Burius család 78
 Butler, Shane 341, 349
 Büzantiosz, Sztephanosz 58
 Byller Máté 23
 Caesar, Caius Iulius 334, 335, 346, 360, 473, 475, 478
 Calderini, Domizio 370
 Calepinus, Ambrosius 392
 Calisto 286–291, 296, 297
 Calore, Bartolomeo 225–227
 Calvin, Jean (Kálvin) 315
 Camerarius, ifj. Joachim 163, 166, 170
 Canisius, Petrus 309
 Capelli, Carlo 233
 Capilupi, Lelio 393
 Carbo García, Juan Ramón 234
 Carbo, Ludovico 355–358, 362, 363
 Carissimi, Giacomo 31, 32
 Caruso, Carlo 496
 Cassius Dio 58
 Castaldo, Giovanni Baptista 188, 191
 Cato Maior, Marcus Porcius 84, 124, 345
 Catullus, Gaius Valerius 343, 344, 346
 Ceglia, Francesco Paolo de 480

- Celestina 286, 288–290, 292
 Celsus, Aulus Cornelius 83
 Cernecca, Antonio 225–227
 Černovický, Jan 393
 Chiabrera, Gabriello 483
 Christopherson, John (Johannes Christophorsonus) 54
 Chytraeus, David 315
 Ciano, Luca 242
 Cicero, Marcus Tullius 67, 153, 158, 209, 232, 343, 353, 357, 362
 Cillei Ulrik 78, 112, 113, 115
 Cirill, Alexandriai Szent 51
 Clark, Frederic 368, 369
 Clusius, Carolus 161–165, 169, 171, 222, 240
 Cobenczel, Iohannes 200
 Cobenzl, Ludwig von 470
 Coci, Jorge 288
 Colletta, Pietro 270
 Colombo, Emmanuele 313
 Columella, Lucius Junius Moderatus 84
 Congreve, William 483
 Conradi Norbert 446
 Constantinidou, Natasha 50, 56
 Constantinus császár 278, 280, 384
 Coe, Lyndsay 372
 Coppelius, Leonhardus 385
 Corneli János 426
 Cornelius a Lapide 31, 59
 Cornides Dániel 79, 80, 120
 Coroleu, Alejandro 496
 Corvin János 264, 265
 Cottrell, Alan 342
 Crab, Marijke 367
 Craesbeeck de Melo, António 55
 Crane Mark 367, 368, 376
 Cranz, F. Edward 55
 Cratander, Andreas 57
 Crato von Craftheim, Johannes 163
 Cristaldi, Sergio 332
 Croesus 461
 Cromberger, Jacobo 286, 297, 288, 289, 297
 Cromberger, Juan 289
 Cromberger nyomdászcsalád 286, 289, 290, 296
 Culley, Thomas D. 32
 C. Vladár Zsuzsa 82, 174, 191
 Czernacka, Ondrej 378
 Czibula Katalin 468
 Czobor Ádám 23
 Czvittinger Dávid 81, 203, 205, 403–405, 411, 414, 418
 Csaba királyfi, Attila hun király fia 93
 Csák Máté 97, 101, 104
 Csák Ugrin 104
 Csáky Miklós 64
 Csapodi Csaba 408
 Császtvay Tünde 343
 Csécsey Ferenc 139
 Csécsi (Tsétsi) János, id. 173, 174, 175, 179
 Csécsi (Tsétsi) János, ifj. 173, 174, 175, 178, 179
 Csenkeszfai Poóts András 290
 Csepregi Zoltán 76, 377, 380
 Cserép család (familia Tscherepia) 97
 Cserép Mihály 97
 Cserép Péter 97
 Cserni Jován 201, 206
 Csiba István 83
 Csizy Katalin 341
 Csorba Dávid 78
 Csörsz Rumen István 78, 81, 82, 403, 406, 442, 468
 Csukovits Enikő 100, 101, 103–107, 266
 Csulai Mór Fülöp 221–223
 d'Abano, Pietro 156
 da Costa Kaufmann, Thomas 161
 da Montefeltro, Federico 353, 356, 363
 da Montefeltro, Guidubaldo 353, 354, 363
 da Montefiore, Gentile (Gentilis bíboros) 106, 107
 Dankó József (Josephus) 266

- Dannenfeldt, Karl H. 165
 Dante Alighieri 288, 331–333, 340, 343, 448
 Darkó Jenő (Eugen) 132
 Dávid Ferenc 241, 311–319
 Dávidházi Péter 416, 417
 Davidson, Georgiana 107
 da Vinci, Leonardo 333
 de Backer, Aloys 131, 139
 de Backer, Augustin 131, 139
 de Bothusocz, Joannes 207
 Debreceni Ember Pál 76, 78, 79
 Debreczeni Attila 442
 Debreczeni T. István 25
 Deccard János Kristóf 83, 84
 Decsy Sámuel 119, 128
 Dekenus, Joannes 65
 de Lido, Francesco 353–355, 363
 della Rocca de Candal, Gerri 142
 de Medici, Cosimo
 de Medici, Giuliano 341
 de' Medici, Lorenzo 341, 342
 de' Medici, Piero 342, 343
 Demeter Júlia 468
 de Montefaucon, Bernard 142
 de Monte, Philippe (Filippo) 163, 169
 Démoszthenész 50, 51
 Dénes, Ál-Areopagita 51
 de Nichilo, Mauro 342
 Denis, Michael 205, 206, 468
 De Ram, Petrus Franciscus Xaverius 164
 de Rhoo, Gerardus 113
 Déri Balázs 372
 Déri Eszter 20
 Dersffy Ferenc 380
 de Rossi, Iohannes Baptista 243
 Desericzky Ince József 81
 de Silvestri, Pietro 227
 de Valencia, Gregorio 52
 Devecseri Gábor 346
 Dézsi Lajos 80
 Dezső Krisztina 438
 Di Lorenzo, Adele 272, 275–278
 di Napoli, Giovanni 350
 Diophantos 58
 Dioszkuroszok 346
 Divitiis, Bianca de 269, 270
 Divnić, Frano (Francesco Difinico; Diphnicus) 219
 Divnić, Jelena 220
 Divnić, Juraj (Georgius Diphnicus) 219
 Divnić, Klara 219
 Divnić, Petar 220
 Dobai Székely Sámuel 78
 Dóbék Ágnes 77, 78, 442
 Dobó István 188, 249
 Dobos Barna 481
 Dóczy Orbán 462
 Doleschall Pál 414
 Domby Sámuel 84
 Domitianus, császár 63
 Domonkos (esztergomi érsek) 120
 Donato, Girolamo 341, 342, 346, 349, 350
 Donatus, Tiberius Claudius 368–373
 Donnersmarck, Lazar Henckel von 389
 Dóry Ferenc (Franciscus Döry) 263
 Drachmann, Anders Björn 483
 Draganić Vrančić, Franjo (Francesco Draganich-Veranzio; Franciscus Draganich Si-benicus) 218–220, 222, 228, 234, 241, 247
 Drágfi Bertalan, Bélteki 261
 Draskóczy István 54
 Draskovich család 22
 Draskovich János (apa) 22,
 Draskovich János (fiú) 21, 22
 Draskovich Miklós 222
 Draskovich György (Georgius Draskovithius) 198
 Dreska Gábor 262
 Drosztmér Ágnes 34
 du Cange, Charles du Fresne 145, 213, 214
 Dubovsky, Ján Milán 77
 Dubravius, Jan 105, 106, 108

- Dudith András (Andreas Duditschius) 198, 447
 Dugonics András 496
 Dukasz Mihály 119, 120
 Duncan, Joseph E. 339
 Dyck, Andrew R. 342
- Ebendorfer, Thomas 113
 Eberle József 138
 Eck, Christoph Freiherr von 169
 Ecsedi Báthory István 19
 Eitner, Robert 32
 Ellebodus, Nicasius 161, 163, 165–169, 171
 Ellenberger, François 165
 Emődy Dániel 177
 Enenkel, Karl A. E. 365, 367, 370
 Engel Pál 96
 Engel-Braunschmidt, Annelore 339
 Engel János József 123, 127, 448
 Engel, Giuseppe 437
 Eördögh István 81
 Eötvös Károly 325
 Epiktétosz 344, 345
 Epiphániosz, Szent 51
 Erasmus, Rotterdami (Roterodamus) 51, 55–59, 91, 316, 368, 385
 Erdélyi László 212
 Erdélyi Károly 62
 Erdődi Alexandra Anita 423
 Erdődi Borbála, gr. Monyorókeréki 23, 24
 Erdődi Éva Zsuzsanna 21
 Erdődi János 17, 18, 26
 Erdődy János 134, 135
 Erdődy Gábor 428
 Erős Vilmos 74, 75
 Érszegi Géza 263, 329
 Erythraus, Johann 390
 Erzsébet (Árpád-házi), magyar hercegnő 35, 104
 Erzsébet, magyar királyné, Lajos, I., magyar király felesége 326
- Esterházy (Eszterházy) Károly 77, 445
 Esterházy (II.) Miklós 469
 Esterházy család (Estoras) 22, 437
 Esterházy László Pál (Paolo Esterhazy, Paulus Ladislaus Eszterhazy) 437, 439, 440
 Esterházy Pál 81
 Estoras *lásd* Esterházy család
 Eszterházy Farkas 21
 Eszterházy Julianna 22
 Eszterházy Miklós 22
 Eukleidész 58
 Eurialus 285, 286, 288–298
 Euszebiosz, Kaiszareiai 51, 53, 54, 144
 Evagriosz 54
 Everardus, nyitrai püspök (Eduárd) 95
- Faba Simon 446, 447, 448
 Fábchich József 482, 484
 Fabiny Tibor 398
 Fallenbüchl Ferenc 99
 Faludi Ferenc 420, 439, 440, 449
 Fantazzi, Charles 351
 Farkas, Seraphinus 16
 Farmati Anna 66
 Farndell, Arthur 343
 Fassina, Alessia
 Fazakas Gergely Tamás 24, 76, 82, 385
 Fazekas Csaba 76
 Fazekas István 30, 390
 Fazello, Tommaso 270, 273, 274, 276, 277
 Fechner, Johann 387
 Feddern, Stefan 335
 Fedele, Cassandra 342
 Fedeles Tamás 34, 223, 266
 Fejér György 131, 132
 Fejérpataky László 111
 Fekete család (familia Feketeiana, Nigra) 97
 Fekete Ilona 380
 Fekete István 97
 Ferdinánd I., magyar király, német-római császár (Ferdinandus) 90, 97, 186, 187,

NÉVMUTATÓ

- 189, 190, 197, 199–203, 207, 456, 459, 464, 473
- Ferenc, Borja Szent 51
- Ferenc, I., német-római (majd osztrák) császár, magyar király (Franciscus) 471, 473
- Ferenc, Xavéri Szent 16, 17, 23, 24
- Ferguson, Everett 58
- Fernández, Enrique 286, 288
- Ferrarius, Sigismundus 93
- Ferraù, Giacomo 270
- Ficino, Marsilio 158, 159, 342, 343
- Fidelis, Paulus 137
- Figliuolo, Bruno 269–272, 274–278
- Findlen, Paula 161
- Finta Mária Anna 423
- Fiore, Joachim de 316, 318, 319
- Fischer Dániel (Daniel Fischerus) 83, 84, 166
- Fitter Ádám 66
- Flaccus, Valerius 345, 348
- Flavius, Josephus 124, 397
- Fletcher, Christopher D. 292
- Flood, John L. 197
- Florimond de Raemond (Florimundus) 93
- Florus 334
- Fodor Pál 89, 191, 454
- Fógel József 102
- Font Márta 78
- Ford, Philip 496
- Forgách Ferenc 188, 189, 198, 250
- Forgách Imre 168
- Forgách Simon 202, 205, 207
- Forgó András 78
- Fortis, Alberto 218–227, 229, 234, 236–243, 245–247
- Fosforo, Lucio 342
- Fouquet, Gerhard 339
- Földesi Ferenc 444
- Fraknói Vilmos 204, 314
- Franciscus, I. *lásd* Ferenc, I.
- Francomano, Emily C. 286
- Frangepán család 101
- Frankapan, Krsto (Frangepán Kristóf) 201, 206, 224
- Frankl (Fraknói) Vilmos 204
- Franz, Wolfgang 385
- Fráter György 185, 191
- Frazer-Imregyházi Monika 341–352
- Freytag, Theodor Friedrich 165
- Friedreich Endre 424–427, 434
- Frischlin, Nicodemus 393
- Froben, Johann 51, 54, 162
- Fügedi Erik 464
- Gábor Csilla 52, 66
- Gál Judit 219
- Galántai Erzsébet 103, 267, 274
- Galavics Géza 378, 379
- Galénosz 51, 153, 158, 349
- Gánóczy Antal (Antonius Gánóczy, Floridenus Moenius) 80, 120, 440, 441, 444, 445, 447, 448
- Garázda Péter 264, 266
- Gárdonyi Albert 80
- Garrard, Mary D. 333
- Gąsiorek, Stanisław z Bochnie Kleryka 291–294, 297
- Gasó, Stephanus 197
- Gautier Dalché, Patrick 269, 270
- Gawiński, Jan 294–298
- Gazio (Gazius), Antonio (Antonius) 149–160
- Geanakoplos, Deno J. 50
- Gentile, Sebastiano 343
- Gentilis bíboros *lásd* da Montefiore, Gentile
- Gerber, Douglas E. 484
- Geréb László 235
- Gerencsér István 51
- Gerézdi Rabán 223
- Gergely, Nazianzi Szent 50, 51, 54, 55, 56
- Gergely, Nüsszai Szent 51
- Gergely, VII. pápa 102
- Germanicus 336

NÉVMUTATÓ

- Gerő Lajos 390
 Gervasius, nyitrai püspök 95
 Gessner, Conrad 162, 163
 Géza, I. (Géza herceg), magyar király 96, 119, 120
 Géza, II., magyar király 94
 Gherardi, Alessandro 324
 Ghismonda 291
 Gibbon, Edward 142
 Gill, Joseph 50
 Gilmont, Jean-François 51
 Gimbert, Anne 339
 Gintli Tibor 420, 495
 Giovio, Paolo 185
 Glei, Reinhold F. 393
 Gliubavaz, Simone (Ljubavac, Šimun) 226, 238–240
 Golian, Krzysztof 293, 297
 Goltz, Dietlinde 162
 Gomez Rodeles, Caecilius 51
 Gómez, Alonso 58
 Gonzaga, Giovanni 354
 Gowers, Emily 372
 Göz, Gottfried Bernhard 434
 Gőzsy Zoltán 75, 78, 79
 Grafton, Anthony 88, 365
 Granada, Luis de (Ludovicus Granatensis) 59
 Granasztói Olga 442
 Gregoriánczy Pál 90
 Greguss Mihály 417
 Griffin, Clive 289
 Griffolini, Francesco 50
 Grimm, Jakob 212
 Gróf László 78
 Grout, Donald J. 32
 Gruterus, Ianus (Jan Gruter) 232, 237, 240, 245
 Guarino, Thomas 58
 Guarino Veronese 332, 342, 355, 356, 358, 362, 363, 366
 Guarino, Battista 342, 343, 348, 349
 Gudor Kund Botond 78
 Guevara, Antonio de 22
 Guidi, Remo L. 269
 Guiscardo 291
 Gulyás Pál 404
 Gyalogi János 61–68, 70
 Gyarmathi Sámuel 82
 Gyöngyösi István 19
 Gyöngyösi János 19
 Gyulai Éva 183, 186, 187, 189, 217–247
 Haacke, Hrabanus 429
 Habsburg Albert magyar király 113, 461
 Habsburg-Lotharingiai Károly 475, 476, 477
 Habsburg-Lotharingiai Mária Krisztina 477
 Hagenbach, Pedro 288
 Haiman György 135
 Hain, Caspar 91
 Halápy Konstantin (Constantinus a Passione Domini) 423–436
 Hali Abbasz (ʿAli ibn al-ʿAbbasz al-Madzsúsi) 156, 158
 Hali Rodoan (Ali ibn Ridwan, Abu'l Haszszan Ali ibn Ridwan Al-Miszri) 158
 Haller János 64
 Haly Mátyás 191, 192
 Hanák Béla 377
 Haner, Georg Jeremias 205, 206
 Hannibal 333
 Hannulik János Krizosztom (Joannes Chrysostomus Hannulik, Seralbus Erimanticus) 441, 443–448
 Hantschmann, Urban 393
 Hargittay Emil 53, 57
 Harris, Jason 497
 Harsányi István 174
 Hartlieb, Georg 377, 381
 Hatvani István 83, 84

- Hatvani Mária 17, 18
 Hausner Gábor 81
 Havas László (Havas, Ladislaus) 126, 334, 419, 426
 Hávor János SJ 135, 136
 Hegedüs Béla 78, 81, 82, 149, 403, 406
 Hegedüs István 150, 331, 418
 Hegyi W. György 126
 Helander, Hans 496
 Hélios 338, 396
 Hell Miksa (Maximilian Hell) 84
 Heltai Gáspár 213, 285
 Helvicus, Christoph 391
 Henckel, Johannes 149
 Henckel von Donnersmarck, Lazar 389, 390
 Hende Fanni 392
 Henderson, Judith Rice 368
 Henrik, XIII., bajor herceg 104
 Henzen, Guilelmus 243
 Hérakleiosz, bizánci császár 133
 Héraklés 331
 Herding, Otto 375
 Hermann István 249
 Hermann Róbert 476, 477
 Hermann, Johann Gottfried 484–491
 Hermann, Jonas 197, 198, 202, 205
 Hermész Triszmegisztos 361, 442
 Hermina főhercegnő 480, 486, 487, 489–491
 Hérodotosz 83
 Hertl Ignác SJ 137
 Herwagen, Johann 57
 Hésziodosz 51, 350
 Hevenesi Gábor 76, 78, 93, 94, 97, 109, 110
 Heyne, Johann Gottlob 484–490
 Hieratus, Antonius 256
 Highet, Gilbert 482, 483
 Hildebrand, Rudolf 212
 Hinden, Wiebke von 339
 Hippokratész 51, 157
 Hochschild, Georg 389–391, 394–399
 Hodel, Paul-Bernard, OP 269
 Hofkirchen, Georg Andreas von 255
 Holl Béla 22, 24
 Hóman Bálint 74, 110, 140, 451
 Homérosz 50, 51, 307, 347, 349, 391, 392, 476
 Honterus János 193
 Horányi Elek 16, 82, 131, 138, 205, 250, 418, 424, 427, 434, 438, 454, 455
 Horatius Flaccus, Quintus 198, 339, 344, 345, 347, 348, 465, 480, 481
 Horváth Csaba Péter 59
 Horváth István 412
 Horváth János 262, 494
 Horváth József 132, 139
 Horváth Keresztély János 84, 441
 Horváth Richárd 100, 265, 266
 Hosidius Geta, Gnaeus 392
 Hosschius, Sidronius 65
 Hosszutóti György 198
 Houghton, Luke 497
 Hóvári János 341
 Hoyer, Siegfried 397
 Hödl, Joachim 467–478
 Hölvényi György 451
 Hubert Ildikó 448
 Hubert, Marie-Clotilde 210
 Huelsen, Christianus 243
 Hunyadiak 115, 217, 476
 Hunyadi János 93, 217, 228, 262, 264, 458
 Hunyadi László 93, 111, 114, 115, 116, 463
 Hunyadi Mátyás *lásd* Mátyás, I.
 Huszár Gál 301
 Huszti József 273, 281, 331, 332, 343, 494
 Iaszón (Iasón) 335
 Ignác, Loyolai Szent 23, 24, 33
 Ijsewijn, Josef 496
 Illicino, Pietro (Petrus Illicinus) 447
 Imperato, Ferrante 163, 168, 169
 Imre Mihály 76, 385, 395

- Imre, magyar király (Emericus) 95
 Ince, XII., pápa (Antonio Pinetelli) 36
 Inchoffer Menyhért 113, 118
 Ióannész Tzimiszkész, bizánci császár 133
 Iovius, Paulus 91
 Iphigeneia 346
 Iréneusz, Szent 317
 Isacenko, Aleksander V. 414
 Isthvánffi (Istvánffy) Miklós (Nicolaus Istvánffy) 93, 95, 188, 189, 198–200, 203–207, 222, 249, 250, 256–260, 447
 István, I. (Szent), magyar király 29, 79, 80, 82, 87, 89, 93, 94, 97, 102, 118–120, 209, 220, 270, 432, 433, 456, 456, 460
 István, Szent, protomártír 220
 Iszokratész 50
 Isumi, Kiichiro 482
 Iulius Caesar 360, 475
 Iván, IV. (Rettegett) 313
 Ivancsics János 138
 Iványi Béla 35, 102
 Izabella, Jagelló, magyar királyné 92, 233
 Jankovics József 77, 343
 Jankovits László 332, 333, 446, 495, 499
 János, I., Szapolyai, magyar király 199–201, 206
 János Zsigmond, II., Szapolyai 91, 92, 94, 312, 313, 459
 János, Aranyzájú Szent 50, 51, 54, 56
 János kalocsai érsek 101, 104
 János, Keresztelő Szent 90
 János, Szent, apostol 317
 Jánosi (Jánossi) Miklós 62, 63, 84
 Janus Pannonius (Csezmiczei János) 331–340, 346, 417, 418, 444, 446–448, 462, 494–496, 499, 500
 Jaritz, Gerhard 34
 Jarmalov Rezső 75, 76, 79, 99–108
 Jászai Pál 173
 Jelenits István 423, 424, 427
 Jeromos, Szent 49, 54
 Jesenský, Miloš 79
 Jézus Krisztus 29, 90, 117, 151, 178, 307, 312, 314, 316, 317, 395, 398, 429, 471
 Johnston, Andrew G. 51
 Joó János 249, 255, 256, 259, 260
 Jordánszky Elek 431, 432
 Jordanus, Thomas 163, 165, 166
 Juvencius, Josephus (Josephus Jouvancy) 426
 Jovanović, Neven 185, 498
 József, Kalazanci Szent (Josephus a Matre Dei, Kalazanti Szt. József, Saint Joseph Calasanz) 425–427, 430, 433–435
 József nádor (Habsburg-Lotharingiai József) 480
 József, II. (Josephus), magyar és cseh király, német-római császár 74, 79, 447, 468, 469
 Juha Mariann 84
 Juhász Daniella 365–376, 481
 Juhász Dezső 191
 Juhász László 102, 212, 213, 418
 Jupp, Bartholomäus 241
 Jusztinusz, Szent 317
 Kácsor Keresztély 424
 Kádár Zsófia 30
 Kaldellis, Anthony 138
 Káldi György 52
 Kallendorf, Craig W. 365, 376, 495–497
 Kálmán (Könyves), magyar király 90, 95
 Kalmár György 82
 Kálnay Imre 446
 Kanyó Ferenc 117
 Kanyurszky György 59
 Kaprinai István 63, 67, 78, 98, 109–116, 463
 Kardos Tibor 331–333, 335
 Károly főherceg 202, 475, 476
 Károly, I., Károly Róbert (Anjou, Carolus), magyar király 95–97, 99–108
 Károlyi István 138
 Károlyi Sándor 64

- Kárpáti Bernadett 481
 Kárpáti Paul 414
 Kasper, Walter 88
 Kassai Pál 17
 Kassai Zsigmond 332
 Kaster, Robert A. 368
 Kasza Péter 12, 15, 76, 79–84, 87, 97, 99,
 103, 110, 111, 121, 150, 183–194, 199,
 261, 390, 414, 499
 Kasztór 214
 Katancsich Péter 122
 Katona István 77, 78, 89, 98, 100, 103, 109,
 111, 119, 120, 128, 142, 206, 440, 452–
 455, 465
 Kazinczy Ferenc 175, 442, 445, 449, 480
 Kazy Ferenc 203, 451
 Kazy János 203
 Kecskeméti Gábor 379, 390, 406, 418, 446,
 499
 Kedrenos, Georgius 89
 Keisz Ágoston 479–491
 Kelemen Pál 372
 Kelemen, Alexandriai Szent 51, 307
 Kelemen, V., pápa 106
 Kempis, Thomas (Hemerken, Thomas) 20
 Kenner, Friedrich 241
 Kennerley, Sam 50, 55, 56, 57
 Keresztély, II., szász választófejedelem 393
 Kéri (Kéry) Bálint 139, 451
 Kéri (Kéry) Borgia Ferenc SJ 84, 131–146,
 451
 Kéri Sámuel 16, 17
 Kerti Anna Emese 481
 Kiliańczyk-Zięba, Justyna 56, 291, 292, 294
 Kincses Katalin Mária 84, 343
 King, Margaret L. 333
 Kinizsi Pál 212
 Kis Iván 75, 78, 109–116
 Kisdi Benedek 32
 Kiss Erika 378
 Kiss Farkas Gábor 15, 76, 80, 81, 84, 87,
 103, 110, 121, 150, 186, 191, 249, 261, 271,
 381, 390, 499
 Kiss Gergely 102
 Kiss Péter 122
 Klaniczay Tibor 62, 300
 Klaus, Franciscus Xav. 137
 Klesch, Christoph 391
 Klimo György 123, 437, 439, 445, 446
 Klinglmayr, Joannes Baptista 139
 Klobusiczky Péter, Petrus Klobusiczky 440,
 449
 Knapp Éva 20, 65, 66, 74, 81, 404, 426
 Knauz Nándor 90
 Knight, Sarah 496
 Knol Veronika 122
 Knowles Frazier, Alison 269, 278
 Kochanowski, Jan 293
 Kocsis Csergő Bálint 420
 Koenigsberger, H. G. 83
 Kolinovics Gábor (Gabriel Kolinovics) 76,
 77
 Kollár Ádám Ferenc (Adam František Kol-
 lár) 77
 Kollárová, Ivona 79
 Koller József (Josephus Koller) SJ 78, 120,
 134, 135, 446
 Koltai András 16, 425, 426
 Kolumbusz Kristóf 339
 Komlóssy Gyöngyi 79
 Komlovszki Tibor 22
 Komorowska, Magdalena 56
 Konečný, Miloslav 424
 Konstantin, Nagy, római császár 131, 132,
 135, 143, 145
 Kontler László 84
 Kónya Franciska 132, 431
 Korenjak, Martin 498
 Kornéli János 451
 Kornis Antal 64
 Kóródi Anna 30

NÉVMUTATÓ

- Kosáry Domokos 74, 79, 82, 84, 110, 111
Kosztai László 95
Kovachich Márton György (Martinus Georgius Kovachich) 173, 174, 177–179, 223, 262
Kovács Eszter 394
Kovács Ilona 23
Kovács Sándor 311,
Kovács Sándor Iván 332, 335, 437
Kovácsnai Tóth Sándor 444–446
Kökényesi Zsolt 30
Köleséri Sámuel 81
Körmendi Tamás 103
Körmendy Kinga 266
Kőszeghy Péter 22, 74, 76, 77, 83, 84, 110, 183, 271, 343, 423
Kőszegi család 101, 104
Kövendi Dénes 160
Kristeller, Paul Oskar 55, 296
Kristó Gyula 96, 103, 270
Krisztina svéd királynő 443, 445
Kríza Ildikó 111
Krumbacher, Karl 132
Krupp József 372
Kruppa Tamás 249
Kubinyi András 96
Kuchaim, Hans 116
Kuffart Hajnalka 37
Kulcsár Margit 213
Kulcsár Péter 102, 103, 213, 269–275, 279, 280
Küllős Imola 468

Labarre, Sylvie 339
Labbé, Philippe 145
Laczkó Eszter 423
Laelius, Caius 358
Laird, Andrew 496
Lajos, I., magyar király (Ludovicus) 95, 325, 326
Lajos, II., magyar és cseh király (Ludovicus) 202, 204, 446, 460
Lajos, XVI., francia király 469
Lakatos Adél 441, 445
Lakatos Pál 79
Lalla Mehmed 199, 200
Lampe, Friedrich Adolph 420
Landino, Cristoforo 333, 339, 342, 368, 369, 372
Lange, Johannes 54
Langkabel, Hermann 324
Lanza, Diego 484, 485
Laski Albert 89, 91
Laski Jeromos (Lascus) 91
László I. (Szent, László herceg), magyar király 94, 164, 165
László, IV. (Árpád-házi), magyar király 100
László, V., magyar király 113, 115
Laurence, Ray 125
Laureola 286
Lauretano, Michele 33
Lázár Antal 63
Lázár deák 192
Lázár István 341, 499
Lázár István Dávid 343
Lazarevics István 96
Lazius, Wolfgang 189–195
Le Beau, Charles 142
Lebel, Maurice 366
Legname, Desiderio dal 232
Lehoczky András 207
Lelkes György 30
Lénárd Sándor 496
Lengyel Réka 78, 79, 81, 82, 83, 84, 111, 199, 499
Lengyel Zsolt 35
Lenzo, Fulvio 269, 270
Leoniceno, Niccolò 341, 342, 349, 350
Leopoldus II. *lásd* Lipót, II.
Leovius, Antonius (Loewius) 16, 205, 206, 455
Lepidius, Jacobus 189, 200, 206
Leriano 286

NÉVMUTATÓ

- Leto, Giulio Pomponio 343, 348
 Levakovics Rafael 118
 Lexer, Matthias 212
 Liberman, Gauthier 483, 484
 Lindenberger János 424
 Lipót, I., magyar király, német-római császár 178, 432, 433
 Lippai György 21
 Lippay János 21
 Lipsicz Mihály 83
 le Quien, Michael 142
 Lischerong Gáspár 454
 Liszti Sebestyén (Sebastianus Listhius) 447
 Liszthy János 198
 Livius, Titus 73, 141
 Lombardus, Petrus 318, 319
 Losonczi Gyürki Pál 17
 Lubac, Henri de 429
 Lucarini, Carlo Martino 246
 Luciani, Tomaso (Lucianus) 224–227, 239
 Lučić, Ivan (Ioannes/Johannes Lucius) 107, 108, 118, 219, 220, 243
 Lučić, Petar 219
 Lučin, Bratislav 185, 243, 244
 Lucius, Johannes (Ioannes) 107, 108, 118, 219, 220, 243
 Lucretia (szolgálólány Rojasnál) 286, 287, 289, 290
 Lucretia (Piccolomini hősnője) 285, 286, 289–297
 Ludiková, Zuzana 379
 Lukács László 33, 50, 63, 452
 Lukácsy Sándor 60,
 Lukianosz 51
 Lukinich Imre 325
 Luther, Martin 50, 202, 300, 315, 317, 386, 390, 397, 398
 Lyublyanovics, Kyra 34

 Maag, Karin 51
 Mac Górain, Fiachra 368
 MacGregor, Arthur 161, 165
 Maczák Ibolya 15
 Madas Edit 159
 Madius, Micha 100
 Maffei, Raffaele 50
 Maggio, Luigi di, 271
 Magnilla, Quintina 231
 Magyari István 377, 379, 380
 Magyi János 261–263, 266, 267
 Maittaire, Michael 246
 Makó Pál 84
 Maléth Ágnes 102
 Mályusz Elemér 74
 Mancinelli, Antonio 369, 370
 Manfred, A. Z. 470, 471, 474, 477
 Manlius. J. 164, 377, 378
 Mansi, Giovanni-Domenico 142
 Mánuel, I. (Komnénosz), bizánci császár (Manuel Graecus) 95, 96
 Manuwald, Gesine 497
 Manuzio, Aldo, id. 223
 Manuzio, Aldo, ifj. 223, 232, 363
 Manuzio, Paolo 55
 Maraglino, Vanna 349
 Marcellus, Jacobus Antonius 331–340
 Marcellus, Publius Aelius Antipater 241
 Marchese, Alberto 276, 277
 Marczali Henrik 471, 476, 477
 Margócsy István 415
 Mária Terézia (Maria Theresia), magyar és cseh királynő, német-római császárné 139, 442, 443, 456, 467, 471, 473, 476, 477
 Mária, Szűz 16, 17, 20–23, 42, 231, 246, 316, 423–436
 Marinković, Ana 269
 Mariosa, Giacomo (Jacobus Mariosa) 441, 443
 Marius, Caius 360
 Marnavics Tomkó János 119
 Maróthy Mihály 255
 Marsigli, Luigi Ferdinando 81, 123, 126, 232

- Marsuppini, Carlo 357–361
 Martelli, Mario 342
 Martialis, Marcus Valerius 346
 Martin, Jacobus 385
 Martindale, Charles 368
 Márton, Szent 117
 Marulić, Marko (Marcus Marulus) 229, 238, 241–245, 247
 Marzio, Galeotto 155, 342
 Masen, Jacob (Jakobus Masenius) 65, 67, 426
 Massa Nuova, Domenico Carafa di (Laurindo Pierio) 437, 439
 Máté Ágnes 285–297, 390
 Máté, evangélista 56
 Matolai János 84
 Mátyás Melinda 78
 Mátyás, I. Hunyadi (Mathias Corvinus), magyar király 90, 110–116, 184, 190, 200, 261–267, 270, 273, 443, 444, 448, 457–464, 496
 Matyasovszky Ferenc 176
 Maylád István 201
 McLintock, David 83
 McOmish, David 497
 Medgyesi Ferenc (Franciscus Doctor Vicarius) 241
 Medgyesi S. Norbert 468
 Megyericsi János (Mezerzius) 221–223, 225, 228, 229, 234–236, 238, 241, 245–247
 Mehlmann, Axel 318
 Mehmed, II. 263
 Meibom, Heinrich 393
 Melanchthon, Philip 202, 315
 Melibea 286–291, 296, 297
 Melions, Walter S. 292
 Menelaosz (Menelaus) 290, 333
 Mentz, Balthasar 385
 Mercerus, Saulus 393
 Merényi Annamária 479
 Metastasio, Pietro 438, 441
 Meuslin, Wolfgang (Musculus) 54, 55, 57
 Mezey László 209
 M. Horváth Mária 78
 Migazzi Antal 445
 Mihalovics Ede 57
 Mihály, II., bizánci császár 133
 Mikes Antal, zabolai 139
 Mikó Árpád 217, 218, 270, 271, 379
 Miksa, II., magyar király, német-római császár 90, 183
 Milner, N. P. 124
 Mindszenti Imre 426
 Miru György 82
 Miskolczy Ambrus 404
 Mitterpacher Lajos, mitternburgi (Ludovicus Mitterpacher) 84
 Mód Aladár 74
 Modrevius, Andreas Ficius (Jędrzej Frycz Modrzewski) 91
 Mohamed próféta 263, 265, 319
 Molina Moreno, Francisco 339
 Mollay Károly 212
 Moller Károly Ottó 83
 Molnár Annamária 4, 423
 Molnár Antal 35, 57, 75, 313
 Molnár B. Lehel 311
 Molnár Dávid 12, 15, 76, 80, 81, 84, 87, 94, 99, 103, 111, 121, 149–160, 271, 343, 414, 438, 499
 Molnár János (Joannes Molnár) 441, 443, 448
 Molnár Péter 261–267
 Mommsen, Theodor 122, 217–247
 Monok István 84
 Monoszlói András 299, 303, 305, 308
 Móré Tünde 66, 377–388
 Morei, Michele Giuseppe (Michael Josephus Morei) 439, 440, 442
 Morelli, Carol 53
 Morelli, Maria Maddalena (Corilla Olimpica) 439

NÉVMUTATÓ

- Mortimer, Ruth 291
Mossóczy Zakariás 90
Most, Glenn W. 365
Moyses, nyitrai ispán 95
Mösch Lukács (Moesch Lukács) 423, 426, 427
Mucianus, Marcus Ulpius 235
Muraközy Gyula 63
Muratori, Ludovico 123
Muszka Miklós 451, 454, 460–462
- Nadányi János (Iohannes) 205, 206
Nádasdy család 377, 387
Nádasdy Ferenc 251, 252, 253
Nádasdy (II.) Ferenc 377–387
Nádasdy Tamás 187, 188, 194, 206
Nádasi János 31
Nádor Zsófia 423
Nagy Ágoston 82
Nagy Benedek 378
Nagy Ferenc 468
Nagy Gábor 189, 197–208, 255, 256
Nagy Gyula 309
Nagy Iván 446
Nagy Károly 209
Nagy Levente 200
Nagy L. István 249
Nagy Tamás 164
Nagy, Imrich 79
Napóleon, Bonaparte 467–471, 474–478, 480
Náray György 29–47
Náray István 30,
Nardi, Michele Giuseppe 349
Neagu, Cristina 497
Nellen, Henk 365, 370
Nelson, Horatio 469, 470
Nemanja István (Stephanus Nemanja Ba-
nus) 95
Németh András 54
Némethi Jakab 21, 22
Németh Papo, Gizella 329
Németh Tibor 166
- Nemeti, Sorin 234
Neptunus 340
Nesztór 347
Neumann Tibor 100, 266
Niképhorosz Botaneiatész, III., bizánci csá-
szár 134
Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulos 54
Nisetich, Frank J. 482
N. Kis Tímea 84, 166
Noé 45, 307
Novák Krizosztom 120
Nováky Hajnalka 379
Nuzzo, Armando 323–330
- Nyáry Krisztina 22
Nyerges Judit 343
- Ochino, Bernardino 316, 318
Odasi, Ludovico 342, 353–363
Odo, cluny apát, történetíró 93
Odüsszeusz (Odysseus) 331
Oecolampadius, Johannes (Oekolampad,
Hausshen) 50, 55–57
Oestreich, Brigitta 83
Oestreich, Gerhard 83
Ohly, Friedrich 428, 429
Okál, Miloslav 170, 198, 202
Okolicsányi Pál 76, 79,
Oláh Miklós (Nicolaus Strigoniensis) 91, 97,
183, 185, 198, 212, 446–448, 497, 499,
500
Olaus Magnus 338
Olimpica, Corilla *lásd* Morelli, Maria Mad-
dalena
Oporinus, Johannes 54, 57
Orbán Áron 84, 161–171
Orbán, VIII., pápa 21, 23
Orlovsky Géza 249, 495
Otrokoci Főris Ferenc 76, 82, 99–109
Ottó (Bajor, Wittelsbach), magyar király 99,
100, 104–106

- Ovidius Naso, Publius 63, 117, 156, 157, 357, 390, 393–395
 Ozorai Pipo (Filippo degli Scolari) 329
- Őry Miklós 51, 52
- Pacini, Piero 269, 296
 Paczoth Ferenc 387
 Pagi, Antoine 88
 Pagi, François 88
 Pajkossy Gábor 467
 Pajorin Klára 329, 343
 Paksy János (Johannes Paxi) 191
 Pálffy Ferdinánd (Ferdinandus) 33, 40
 Pálffy Géza 249, 379
 Palkovics Imre (Emerico Palkovics) 139
 Páll, Jannika 483
 Palma Ferenc Károly (Franciscus Carolus Palma) 77, 78, 100, 440
 Pálosfalvi Tamás 100, 114–116, 266
 Pál, Szent 23
 Pandula Attila 81
 Panka Dániel 417
 Pankhurst, Richard 269
 Pápai Páriz Ferenc 174, 392
 Papalić, Dmine/Dominik (Domanicus Papalis) 243
 Pápay Sámuel 413, 415, 416, 442
 Papo, Adriano 329
 Papp Géza 29
 Papp Ingrid 285
 Parschitius Kristóf 79
 Pastrnak, Patrik 34
 Patachich Ádám 437, 440, 441, 443–447, 449
 Paulsen, Friedrich 409, 411
 Pauszaniász 58
 Pavičić, Tomislav 220
 Pawel, Gregorz 311, 313
 Pázmándy Gábor 84
 Pázmány Péter 20, 33, 49–60, 204, 266, 299, 301, 496
 P. Bardiera 439, 440
 Péchi Lukács (Pécsi) 19, 300, 303, 305, 308
 Penke Olga 74
 Péntek Veronika 19
 Perényi Péter 200
 Perger Péter 135
 Periandrosz 358, 359
 Perkins, William 25
 Perliczy János Dániel 83
 Perotti, Niccolò 50
 Pertusi, Agostino 141
 Pešina, Tomáš 113
 Pesti Brigitta 249
 Pesti Márton 266, 267
 Pétau, Denis 88
 Péter Lajos 311
 Péter László 404, 407
 Péterffy Károly (Carolus, Charles Péterffy) 76, 108, 451, 463
 Pethő Gergely 200, 203
 Pető Gábor 84
 Petrarca, Francesco 227, 343, 354, 355, 448
 Petrella, Giancarlo 269, 270
 Petrik Géza 132–136, 139, 408
 Peucker, Georg 390
 Phókasz, bizánci császár 132
 Piccolomini, Aeneas Sylvius (Eneas Silvius) 113, 114, 151, 285–291, 293–298
 Piccolomini, Francesco Todeschini 354
 Pico della Mirandola, Giovanni 342, 343, 348, 350
 Pierio, Laurindo *lásd* Massa Nuova, Domenico Carafa di
 Pietrasanta, Daniela 369, 270
 Pighius, Stephanus V. 226
 Pikli Natália 417
 Pindaros 479–490
 Pinelli, Gian Vincenzo 163, 166, 168, 169
 Pinetelli, Antonio *lásd* Ince, XII., pápa
 Pintér Jenő 73, 74, 413, 419
 Pintér Kitty 423

- Pintér Márta Zsuzsanna 468
 Pirckheimer, Willibald 59
 Pirhalla Márton 167
 Piscator, Philipp Ludwig 391
 Piso, Jacobus 447
 Pistilli, Gino 342
 Pistoia, Giovanni da 277, 278
 Pius, V., pápa 21, 23
 Pizzi, Gioacchino 441
 Platón 159, 160, 362
 Plenck József 83
 Plinius Secundus Maior, Caius 83, 151, 337, 339, 341, 346, 349
 Plutarkhosz 49, 56, 58–60, 354, 360
 Podlusáni Zsigmond 451
 Poliziano, Angelo 341–354
 Polono, Estanislao 288
 Polükarposz, Szent 317
 Pomarius, Christian 193
 Pongrácz György 35
 Pontani, Filippomaria 346
 Pontano, Gioviano (Giovanni) 341, 342, 349
 Pontanus, Jacobus 376, 391,
 Pontari, Paolo 272, 275–277
 Poór János 467
 Porkoláb Tibor 468
 Porphüriosz 52
 Porras, Juan de 288
 Pósházi János 24, 25
 Possevino, Antonio 311–320
 Prágai András 22
 Pray György 77, 78, 80–90, 98, 100, 103, 109, 111–113, 142, 204, 205, 441, 452, 454, 458
 Přemysl család 104, 106
 Priscos rétor, történetíró 93
 Privitera, Marzia 270
 Proba, Faltonia Betitia 245, 246
 Propertius, Sextus 357
 Pszellosz, Mikhaél 58
 Ptolemaiosz 123, 124, 126, 151, 153, 154
 Purkircher, Georg 161, 163, 169–171
 P. Vásárhelyi Judit 390, 393
 Pyrker János László 412
 Quentel, Arnold 59
 Racocius, Martinus 198
 Rada János 76
 Radéczi István (Radéczy István, Stephanus Radecius) 166–168, 202, 203, 447
 Radvánszky Béla 379
 Raisl Henrik 138
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 77, 173, 174, 175, 176,
 Rákóczi György, II. 23, 176
 Ransohoff, Jake 138
 Ranzano, Pietro (Petrus Ranzanus) 269–281
 Rathman, Michael von 125
 Raugei, Anna Maria 166
 Ravasini, Ines 290
 Ravony János 201
 Raymann János Ádám 83
 Raynaldus, Odericus (Oderico Rinaldi) 88, 101, 102, 106–108
 Rázsó Gyula 265
 Récsey Viktor 149, 150
 Redern, Melchior von 252
 Rees, Valery 343, 496
 Regino, prűmi, német krónikás 89, 93
 Reid, Steven J. 497
 Reimmann, Jakob Friedrich 405
 Reines, Thomas (Thomas Reinesius) 237, 245
 Renouard, Philip 366, 367
 Restás Attila 79, 387
 Retz Ferenc 64
 Reusner, Nicolas 332, 389
 Révai Miklós 445
 Révai Péter 203, 205
 Reviczky Antal 84

NÉVMUTATÓ

- Ribini János (Ioannes Ribini) 78
 Riccius Máté 16
 Richter, Thomas 161
 Rigacci, Giuseppe 324
 Ritoókné Szalay Ágnes (Ritoók Zsigmond-
 né) 76, 217, 218, 418
 Robb, Fiona 319
 Robortello, Francesco 222, 483
 Rock, Anton (Antonius) 138
 Rogerius mester 210
 Roić, Sonja 220
 Rojas, Fernando 286–291, 296, 297
 Romm, James S. 335
 Romsics Imre 77
 Ronsseus, Balduin 394
 Roscius Hortinus, Giulio 393
 Rost Tamás 451
 Rotarides Mihály 81, 82, 413, 414
 Roussel, Claude 169
 Rozsondai Marianne 271
 Rubigallus Pál 332
 Rudolf, II., német-római császár 389, 393
 Rufinus 54, 55
 Ruland, Johann David (Joannes Ruland)
 378, 379, 380, 381, 383
 Rupert, deutz-i bencés apát (Rupertus Tu-
 tiensis) 429
 Russu, Ioan 241
 Ruttkay Veronika 417
 Rúzsás Lajos 265
- Sacken Freiherr von, Eduard 241
 Sághy Marianne 117
 Saint-Amour, Paul K. 392
 Sajnovics János 82
 Salamon, magyar király (Salomon) 95, 96
 Salm, Niklas 191
 Salutati, Coluccio 323–330, 361
 Salway, Benet 125
 Sámbar Mátyás 38
 Sambucus, Johannes *lásd* Zsámboky János
- Sanchez, Luis 58
 Sander, Max 291
 Sandnes, Karl Olav 392
 Sándor Antal 125
 Sándor, VII. pápa 36
 Sándor, Nagy, makedón király 334, 336
 Sandy, Gerald 498
 Sannazaro, Jacopo 333
 Sansovino, Francesco 347
 Sánta Sára 75, 80, 81, 117–129
 Sanzotta, Valerio 496
 Sárffi Ferenc 204
 Sárközy Péter 439
 Sassen, Servatius 54
 Savvides, Alexios G. C. 142
 Scaliger, Joseph 87, 88, 97,
 Scaliger, Julius Caesar 390, 391, 392
 Schaffenrath, Florian 498
 Schecz Péter 426
 Schedius Lajos 417
 Scherer, Georg 59
 Schlumberger, Gustave 142
 Schmelcz-Pohánka Éva 438
 Schmidt, Erasmus 385
 Schmidt, Paul Gerhard 375
 Schmitth Miklós (Nicolaus Schmitth) 76,
 451, 454, 460–462
 Schnekenhaus Menyhárt Venceszló 21
 Schöll, Fritz 58
 Schönherr Gyula 264
 Schönleben, Johann Ludwig 93
 Schönvisner István 81, 117, 120–122, 124–
 128
 Schreiber, Aloysius 16
 Schultheisz Emil 150
 Schultz, Daniel 378, 382, 383
 Schwandtner, Hans Georg 203, 208
 Schwartzner Márton 80
 Schwarz Gottfried 79, 118,
 Schwarzenberg, Adolf von 253
 Schwendi, Lazarus von 91

NÉVMUTATÓ

- Scipio Africanus, Publius Cornelius 333, 358, 461
- Sebastianovich Ferenc (Franciscus Sebastianovich) 440, 441, 443
- Seivert, Johann 81
- Seneca Maior, Lucius Annaeus 335
- Seneca Minor, Lucius Annaeus 49, 58, 59, 60, 153, 335, 343
- Sennert, Daniel 385
- Serfőző József 93
- Serfőző Szabolcs 433
- Serreqi Jurić, Teuta 184, 218
- Servius Honoratus, Maurus 368
- Settis, Salvatore 365
- Seussius, J. 385
- Severini Ján 121, 125, 127, 128
- Severinus, Marcus 19
- Severus Alexander római császár 122, 123, 126
- Severus, Septimius 126
- Sforza, Ippolita 354
- Sheveloff, Joel 32
- Shore, Paul 132, 140
- Shuttleworth Kraus, Christina 372
- Sibeliu Gáspár (Caspar) 24
- Siber, Adam 380
- Sidwell, Keith 497
- Sier, Kurt 483
- Siess család 470
- Siess Anna Klára 470
- Sigler Mihály (Michael Siegler, Siglerus) 91–94, 97, 232, 240
- Sill Ferenc 29, 34, 35
- Silvestri, Girolamo Andrea 220, 221, 224, 245, 246
- Simonyi Ernő 324–330
- Sina Simon 241
- Sinkó Katalin 217
- Sinkovics István 80
- Sipos Eszter 84
- Sissay János 125
- Sjökvist, Peter 56
- Skaft Jensen, Minna 497
- Skorka Renáta 100–102, 104, 105, 107, 266
- Sleidanus, Ioannes 91
- Smith, Justin E. H. 480
- Smith, Nicholas D. 333
- Smoller, Laura Ackerman 269, 278
- Soczovinus, Alexander 378
- Solon 461
- Solymosi László 111
- Sommervogel, Carlos 131, 139
- Sonnabend, Holger 335
- Soós István 75, 76, 77, 110, 111
- Sopko, Július 149
- Sorić, Diana 184, 186, 218, 233
- Sottile, Rinaldo 278
- Sowers, Brian P. 392
- Sozzini, Lelio 316
- Sőtér István 413, 419, 423
- Spangár András 451
- Spekner Enikő 117, 270
- Sperfogel, Conrad 91
- Spiegel, Jeremias 378, 380, 385–387
- Squicciarini, Donato 36
- Stahl, Ernst Georg 480
- Stangen, Karl Otto 390
- Stapleton, Thomas 52
- Starkey, Lindsay J. 338
- Starr, Raymond J. 373
- Statileo János 183
- Statius, Publius Papinius 63, 65
- Stieröxel István (Taurinus) 221
- Stinger, Charles L. 50, 54, 56
- Stipta István 80, 82
- Storchová, Lucie 498
- Stratico, Gregorio 239, 240
- Streibig József 76, 782
- Strohbach, Heinrich 414
- Šubarić, Lav 404
- Šubić család 101
- Suffenus 343, 344

NÉVMUTATÓ

- Surius, Laurentius 93
 Syracusanus, Dion 360
- Szabados György 88, 89, 100, 103, 110, 111, 118, 119
 Szabó Ádám 166, 234, 311–320
 Szabó András 499
 Szabó András Péter 91, 377, 378
 Szabó Edit 126
 Szabó Károly 408
 Szabó Panna 78
 Szabolcsi Bence 32
 Szádóczki Vera 29–47, 60
 Szakály Ferenc 265
 Szalágyi István 120, 122–124, 126–128
 Szalay László 184, 185, 193, 195, 233
 Szamosközy István 189
 Szaniszló fehérvári prépost 197, 202
 Szapáry János 137
 Szapáry Pál 137
 Szapolyai István 460, 461
 Szapolyai János 90, 183, 185–187, 189, 190, 456, 457, 458, 459
 Szapphó 428, 480
 Száraz Orsolya 76, 78, 385
 Szarka Gyula 35
 Szathmári Paksi Mihály 84
 Széchenyi Zsigmond 11
 Széchényi Ferenc 222, 443
 Széchy Mária 19, 20
 Szécsényi Tamás erdélyi vajda 97
 Szécsi Dénes esztergomi érsek 114, 266
 Szécsi Mária 19
 Szegedi Ferenc Lénárd 32, 35–38
 Szegedy-Maszák Mihály 419, 495
 Székelyné Török Tünde 78
 Szekér Barnabás 425
 Szekfű Gyula 74
 Szelestei N. László 19, 61–70, 74, 76, 79, 82, 83, 250, 438, 440, 441, 446, 448
 Szemender pasa 252, 258
- Szénási Zoltán 417
 Szenci Molnár Albert 151, 153, 392
 Szent-Iványi Béla 414
 Szentiványi Márton (Martinus Sentivanius/Szentivanius) 92–98, 452, 453
 Szentlászlói Osvát 266
 Szerdahely György Alajos 64, 441
 Szerémi György 184, 195, 209–215
 Sz. Galántai Erzsébet 274
 Szijártó M. István 82
 Szilágyi Emőke Rita 185, 499
 Szilágyi Márton 442
 Szilágyi Mihály 213
 Szilágyi Sándor 22
 Szilas László 76, 110
 Szilveszter, II., pápa 80, 102, 118–120, 278
 Szinnyei József 63, 131, 150, 175, 405, 407, 408, 411, 453, 454
 Szirmay Antal 84
 Szlavkovszky Benedek 427
 Szlopnai Elek 425
 Szmrecsányi Lajos 412
 Szókratész 144
 Szókratész Szkholasztikosz 53, 54
 Szovák Kornél 210, 214, 323–330
 Szózomenosz 53, 54, 144
 Szőke Kornélia 77, 81, 379, 382
 Szörényi László 63, 81, 111, 121, 440, 454–456, 459, 460, 465, 466, 494
 Sztrabón 58
 Szulejmán, I., török szultán (Solymanus) 90, 185, 199, 200
 Szűcs Zoltán Gábor 82
- Tacitus 336
 Takács Imre 80, 218
 Takács József 77
 Takács László 341
 Takács Miklós 96
 Talbot, Michael 32
 Tamás Ábel 372

- Tamás Zsuzsanna 74
 Tar Ibolya 399
 Tarnai Andor 62, 63, 67, 78, 390, 392, 403, 404, 413, 414, 439
 Tasi Réka 418
 Tasso, Torquato 448
 Téglássy Imre 79
 Tegye Imre (Emericus Tegye) 426
 Teke Zsuzsa (Susanna Teke) 263
 Telegdi Miklós 59, 299–303, 306–309
 Teleki József 442
 Teleki Sámuel 444–446
 Temesvári Miklós 266
 Terentius Afer, Publius 348, 349
 Termini, Ferdinando Attilio 272–274, 278–280
 Ternovác Bálint 30
 Tertina Mihály 446–448, 467
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 49, 307, 317, 392
 Teukrosz 346
 Thaly Kálmán 173–179
 Theiner, Augustinus 101, 104
 Themisztiosz 52
 Theodorétosz 53, 54, 144
 Theodosius, Nagy, bizánci császár 135, 143, 145, 384
 Theokritosz 50
 Theophilosz, bizánci császár 133
 Theoprasztosz 52
 Thietmar, Merseburgi 89
 Thoroczkay Gábor 77, 80, 95, 103, 120
 Thököly Imre 176
 Thuküdidész 50
 Thuróczy János (Thuroczius) 92, 93, 99, 102, 103, 105, 108, 111, 113, 114, 267
 Thurzó Borbála 22
 Thurzó család 81, 149, 377, 379, 384, 387
 Thurzó Elek 197, 201, 202, 207
 Thurzó György 377, 378, 379, 380, 382, 383, 385, 386
 Thurzó Imre 22, 380, 383
 Thurzó Kristóf 384
 Thurzó Szaniszló 379
 Thurzó Zsigmond 149, 150, 151, 152, 154, 155, 158, 159, 160
 Tibensky, Ján 77
 Tickell, Thomas 333
 Tifernate, Lilio 50
 Tilg, Stefan 496
 Tilliette, Jean-Yves 429
 Timanthész 346
 Timon Sámuel 76, 87–99, 103, 105, 108, 109–113, 121, 141, 142, 203, 426, 451
 Toldy Ferenc 73, 74, 416, 417
 Toma Katalin 390
 Tomadóczi Mihály 201
 Tomaszuk, Katarzyna 497
 Tomek Vince 424
 Tomka Szászky János 79
 Torda Zsigmond 198
 Torkos Justus János 83
 Toschi, Paolo 291
 Tóth Aladár 32
 Tóth Anna Judit 131–146
 Tóth Endre 231, 241
 Tóth Gergely (Gregorius Tóth) 73–85, 89, 91, 103, 110, 111, 118–120, 189, 256, 414, 499
 Tóth István 309, 444
 Tóth Krisztina 32
 Tóth Orsolya 341
 Tóth Péter 50, 54, 56, 79, 84
 Tóth Sándor Attila 65, 81, 440, 441, 442, 451–465, 467, 479, 482
 Tóth Sándor László 249, 252
 Tóth Sándor Máté 467–478
 Tóth Tamás (Thomas Thotus) 97
 Tóth Zsombor 66, 79
 Töchterle, Karlheinz 498
 Töltési István 25
 Töméczy (Tometzi) Ferenc (Floralbus Phocidensis) 441, 442, 449

- T. Papp Zsófia 438
 Tranquillus Andronicus 185, 187, 188
 Trapezuntius, Georgius 50, 53, 56
 Trattner János Tamás 109, 122, 125, 150, 463, 479
 Traversari, Ambrogio 50, 56
 Trechsel, Jean 366
 Trencsényi-Waldapfel Imre 61
 Tringli István 111, 266, 270
 Tucker, George Hugo 392, 393
 Tueller, Michael A. 372
 Turóczi József SJ (Joseph Turocz) 133, 134
 Turóczi László 452, 453, 455, 456, 459, 460
 Túronyi Mihály 266, 267
 Tusor Péter 34
 Tuz János, Laki 266
 Tüskés Anna 431
 Tüskés Gábor 31, 74, 78, 81, 82, 403, 404, 406
 Tvrtko István (Stephanus Tvardcus, Stipocius) 96

 Ubrizsy Savoia Andrea 150
 Ugolini, Gherardo 484, 485,
 Ujlaki Miklós 115, 324
 Ulászló, II., Jagelló, magyar király 113, 200, 265, 460, 461
 Ungvárnémeti Tóth László 479–491
 Ungváry Sándor 424
 Urban-Godziek, Grażyna 496
 Ursinus, Elias 379, 383

 Vaderna Gábor 412
 Vajkovics Imre 441
 Valerius Maximus 367
 Valla, Lorenzo 50, 334, 366
 Valluphin, Henri 366
 Valter Ilona 36
 Vályi Nagy Ferenc 468
 Van Hal, Toon 496
 Van Miert, Dirk 162
 Van Rooy, Raf 496

 Vanyó László 318
 Varga Szabolcs 76, 89, 454
 Vargha Dezső 78
 Varro, Marcus Terentius 84, 343
 Vazul, Nagy Szent 50, 51, 54, 55
 V. Ecsedy Judit 21, 23
 Vécsey Tamás 324
 Vegetius, Publius Flavius 124
 Vegio, Maffeo 370
 Velius, Caspar Ursinus 206
 Velkey Ferenc 82
 Velser, Marcus 124
 Vencel, II. (Premysl, Wenceslaus), cseh király 99–105, 456
 Vencel, III. (Premysl, Wenceslaus), magyar király 104, 105
 Verancsics Antal (Antonius Verantius) 118, 183–195, 198, 217–247
 Verancsics Faustus 194, 220
 Veresegyházi Mihály 24
 Veress Endre 30, 233, 314, 315
 Vergilius Maro, Publius 73, 200, 209, 245, 290, 356–358, 365, 366, 368–370, 375, 376, 390–394, 444, 481
 Verino, Ugolino 335
 Veronese, Guarino 342, 356, 362, 363
 Vértesi Lázár 76
 Veszprémy László 120, 269, 270
 Vichi, Anna Maria Giorgetti 437
 Viczián István 166
 Viger, François 53
 Vígh Éva 151, 329
 Villaquirán, Juan de 291
 Virág Csilla 66, 423
 Visconti, Bernabò 327
 Visegrádi Renáta 323–330
 Viskolcz Noémi 22
 Vitelli Vitus 33, 40
 Vitéz János 114, 462, 463
 Viti, Paolo 349
 Vizer Ádám 438

NÉVMUTATÓ

- Vizi László Tamás 467, 476
V. Molnár László 265
Voigt Vilmos 80
Vörös Károly 476, 477
Vrabély Márk 423
Vrančić, Karlo (Carolus Verantius) 184, 185, 194, 195
Vulcanus 340
Vultejus, Justus 57
- Wagner Károly (Carolus Wagner) 77, 78, 81, 441
Wallaszky Pál 81, 82, 206, 413–415, 442
Way, Sister Agnes Clare 55
Wehli Tünde 270, 271
Weise, Stefan 483
Weiss Ferenc 82, 138, 140
Weisz Boglárka 100, 104, 105, 107, 266
Welser, Mark 393
Wenzel Gusztáv 149, 184, 185, 212, 323–330
Wesselényi Ferenc 19, 20, 38
Wesselényi Miklós 19
Weszprémi István (Stephanus) 119, 150
White, Paul 366–368, 375, 376
Widmanstadius Georgius 22
Wietor, Hieronim 292
Wilson-Okamura, David Scott 366, 368, 369, 376
Wissmann, Wilhelm 414
Witt, Ronald G. 323
Wlye, Niklas von 294
Wöckener-Gade, Eva 483
- Xenophón 50, 362
Xerxés 333
Xylander, Guilielmus (Wilhelm Holtzman) 58
- Xylander, Stephanus 384
- Zabarella, Francesco 356
Zabeller Péter 384
Zambra Alajos 441
Zappi, Giambattista Felice (Tirsi Leucasio) 439
Zászkaliczky Márton 378
Zászkaliczky Zsuzsanna 378
Zay Ferenc 184
Zermegh István 201
Zermegh János 189, 197–208, 250
Zermegh Máté 207
Zermegh Menyhárt 198
Zetzel, James E. G. 368
Zeusz 344
Živković, Valentina 269
Zoltay Lőrinc (Laurentius Zultai) 191
Zombori István 79
Zoványi Jenő 74
Zrednai („Vitéz”) János 266
Zrínyi György 252, 253
Zrínyi Miklós 200
Zwingli, Ulrich 50
- Zsámboki (Zsámboky) János (Joannes Sambucus) 89, 91, 93, 191, 194, 198, 447
Zsengellér József 58
Zsigmond, I., Jagelló (Öreg), lengyel király 149, 293, 294
Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár, magyar király 96
Zsilinszky Mihály 74
Zsoldos Attila 100, 103, 266
Zsoldos Endre 82, 138, 140
Zsupán Edina 270, 271, 361, 444, 499